TULA-online.org

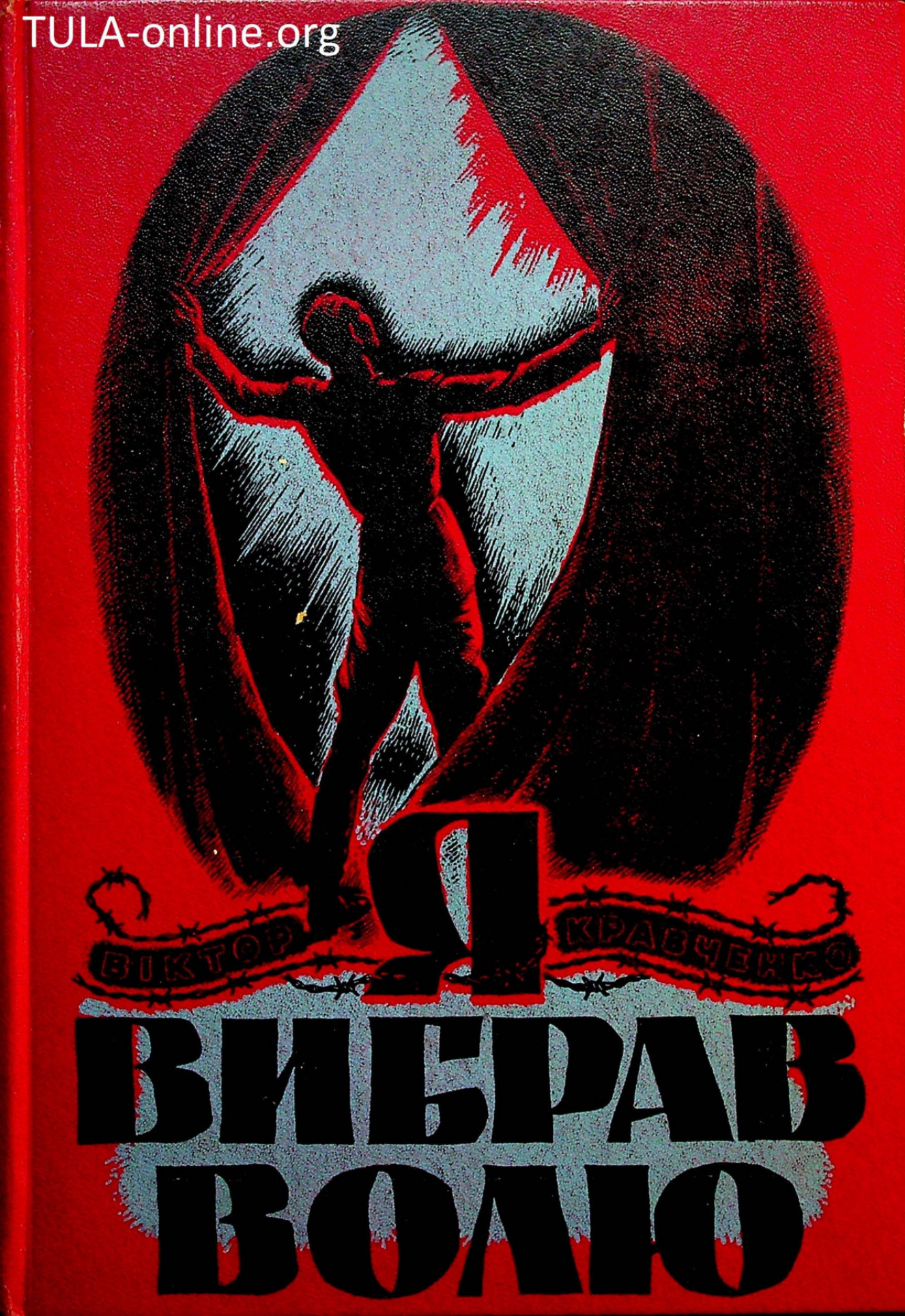

ВІКТОР КРАВЧЕНКО

Я ВИБРАВ ВОЛЮ

TULA-online.org

TULA-online.org

Я ВИБРАВ ВОЛЮ

Я ВИБРАВ ВОЛЮ

Особисте й Політичне Життя Совєтського Урядовця

написав

Віктор Кравченко

Переклав із анґлійської мови
МИХАЙЛО ГЕТЬМАН

ДРУКАРНЯ „УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИКА"
ТОРОНТО — КАНАДА
1948
Printed by "Ukrainian Toiler" Publishing Co., 339 Bathurst St., Toronto

TULA-online.org

АВТОРСЬКЕ ПРАВО ЗАСТЕРЕЖЕНЕ, 1946 Р.
ВІКТОРОМ КРАВЧЕНКОМ

Друковано в Торонті, Канада
Наклад 3,000 примірників

Видання
Т-ВА „МЕЦЕНАТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ"
При В-ві „Український Робітник".

TULA-online.org

Передмова

Випускаємо цю книгу з друку для українського громадянства по-обабіч океанів за ласкавим дозволом шан. Автора, Віктора Кравченка, щоб вона, — як він цього бажав в своїм листі до Редактора „Українського Робітника", де три четвертих цієї книги було надруковано в українськім перекладі, — помогла всім чесним українцям — землякам Автора — пізнати аж до глибини усі тайни життя-буття в цій небувалій ще в історії світа велитенській тюрмі народів, що назвала себе Союзом Соціялістичних Совєтських Республик, у скороченні СССР.

Правди цієї громадяни СССР., — хоч там живуть, — не знають, бо вона захована перед ними в випарах свідомо неправдивої пропаґанди про „радісне й щасливе життя." Не знає правди цієї й світ і довідується про ню аж його самого зачинає боліти, але пізнання це відбувається надто поволі. Ціллю цієї книги є процес того пізнання пожвавити.

За ласкавий дозвіл видати його працю в українському перекладі Т-во „Меценати Української Літератури", яке зфінансовало випуск цієї книги, — Авторові, Вікторові Кравченкові, сердечно дякує.

Як рівнож сердечно дякує Авторові редактор цієї книги — за ласкавий дозвіл перекласти її на українську мову.

Книга ця не є розчислена на фінансові зиски. Т-во „Меценати Української Літератури" при В-ві „Український Робітник" ухвалило продати тільки частину накладу, щоб покрити кошт видання, лишню частину примірників розіслати безплатно тим українцям, що не мають змоги книги купити — нашим скитальцям, що втечею мусіли спасати своє фізичне існування перед НКВД, катами совєтського режиму.

Хай і де ця книга з рук до рук, з табору до табору — і до всіх, що правди шукають!

Книга Віктора Кравченка „Я Вибрав Волю", це перший ясний і талановито представлений образ життя під Совєтами, якій недорівнює ні одна книга про Совєти написана принагідними закордонними журналістами чи спостерегачами. Бо написав її Автор не з опо-відань посторонніх, а з переходів власного життя, життя ідейного

TULA-online.org

й з чесними намірами комуніста, що добився високих відповідальних становищ в панівній верхівці СССР. Тож і не диво, що книгарні в ЗДА й Канаді не могли по її появі встигати задовольняти попиту читачів. Книгу треба було наперед замовити а дальше три до чотири тижні на ню ждати.

Друга частина — про дитячі роки Автора — з книги нами випущена. Тому по Першій Частині наступає Частина Третя. Із другої частини подаємо короткий зміст ось-тут: батько Віктора Кравченка був ідейний революціонер ще за царського режиму, що не щадячи ні себе, ані своєї семї, вів завзято революційну діяльність, бажаючи волі й кращого життя для працюючого народу, за що часто царська влада замикала його в вязниці або засилала на Сибір. До ніякої політичної партії не хотів вступати й безпартійним залишився до кінця. До комуністичної партії не вступив, бо побачив, що вона заводить не те, за що він боровся: замість волі — неволю, замість кращого життя — терор, який доводить до загального зубожіння й масового винищування „чистками" населення. Дід Віктора Кравченка був бувший підстаршина царської армії, закоханий у старі порядки, свого сина за революційну діяльність часто картав, але картав по-батьківському.

Книга ця на часі. Бо політичний небозвід світа знову закрили густі хмари й кожної хвилі може грянути грім, а між українцями — особливо у Новому Світі — є ще багато таких, що сліпо вірять брехливій советській пропаганді й помагають цим Москві — хоч і несвідомо— свою рідну Україну дальше держати в неволі. Хай книга ця їм до їхнього сумління промовить.

Торонто, квітень, 1948.

За Т-во **„Меценати Української Літератури"**
М. Гетьман, Редактор.

TULA-online.org

ЗМІСТ

I. ВТЕЧА СЕРЕД НОЧІ
III. СЛАВА Й ГОЛОД
IV. МОЛОДІСТЬ У ЧЕРВОНІМ
V. РОЗРИВ З МИНУЛІМ
VI. СТУДЕНТ У ХАРКОВІ
VII. ТРІЮМФ МАШИНИ
VIII. ЖАХ НА СЕЛІ
IX. ПЕКОЛЬНІ ЖНИВА
X. МОЯ ПЕРША ЧИСТКА
XI. ТАЙНА ІЛІЯНИ
XII. ІНЖИНІР У НІКОПОЛІ
XIII. ШВИДШЕ, ШВИДШЕ!
XIV. ҐІҐАНТ-ЧИСТКА
XV. ЗАЧАЛОСЬ МОЄ ГОРЕ
XVI. У ПОШУКАХ ЗА СПРАВЕДЛИВІСТЮ
XVII. ПООПІВНІЧНІ ТОРТУРИ
XVIII. ПРАЦЯ: ВІЛЬНА Й СИЛУВАНА
XIX. ТАК ПІДТАСОВУЮТЬ ІСТОРІЮ
XX. СИБІРСЬКЕ ОШУСТВО
XXI. ЕВРОПА В ВІЙНІ
XXII. НЕСПОДІВАНА ВІЙНА
XXIII. ПАНІКА В МОСКВІ
XXIV. КРЕМЛЬ ЗА ВІЙНИ
XXV. ДВІ ПРАВДІ
XXVI. НА ПЕРЕДОДНІ ДО АМЕРИКИ
XXVII. ПІДДАНІ СТАЛІНА ЗА КОРДОНОМ
XXVIII. ВТІКАЧ ВІД НЕСПРАВЕДЛИВОСТИ
ПІСЛЯСЛОВО

TULA-online.org

Я ВИБРАВ ВОЛЮ

ЧАСТИНА ПЕРША

УТЕЧА СЕРЕД НОЧІ

Кожна минута їзди таксівкою від мого рентованого помешкання до Головного Двірця залізниці тої памятної суботи вночі шкірилась до мене небезпекою, — вагітніла моєю дальшою долею. І вулиці, і темні будинки здавалися ворожі. За сім місяців мого перебування в столиці їздив я по цій дорозі з легким серцем, багато разів, ледве звертаючи увагу на окруження. Тепер було йнакше. — Тепер **я втікав.**

Американська семя, де я жив у Вашинґтоні, була для мене, чужинця, приязна. Коли я занедужав, турботливо мене доглядала. Звичайна фінансова умова виросла на теплу людську взаємність, тільки незнання мови справляло дещо клопоту. Та їх ласкавість до мене, стуженого за домом росіянина, була, за моїм відчуттям, їх вдячністю для всіх росіян, — їх геройських союзників, що тоді якраз гнали взад филю німецьких завойовників на тисячмилевім фронті. Це вони давали так мені особисто признання за кожну совєтську перемогу.

Рент мій був заплачений на цілий тиждень наперед. Але дім їх залишив я без одного слова пращання; тільки сказав, що коли б моя подорож задержала мене поза вівторок, то даю їм дозвіл виренту вати мою кімнату кому іншому; хотів, щоб господарі були чесно несвідомі про мою постанову вже не вернути ніколи, — коли б були які допити із сторони совєтської Закуповочної Комісії.

TULA-online.org

У канцелярії Комісії я через кілька днів вдавав болі голови й загальне нездужання. А того ранку натякнув кільком своїм товаришам, що мені треба буде „залишитися дома відпочити", тому в понеділок може й не прийду до праці. Це так важко вигравав я один день ласки заки відкриють мою відсутність.

Беручи свою місячну заслуженину за березень, я настоював, щоб вирівняли ввесь рахунок зо мною за останню поїздку до Ланкестеру, у Пенсилвенії, і за поїздку до Шікаґо. Виявилось, що по тім усім мені все ще належалось около тридцяти долярів. Робив я це тому, щоб усунути підставу до найменшої зачіпки за якісь недоплати фінансових зобовязань, коли будуть пояснювати мою втечу. А дальше перевірив я всі папери, чи в порядку, — як також подбав, щоб ті інші, які настануть на моє місце, могли продовжувати мою працю дальше від того місця, де я залишив.

Пізніше, коли про мою втечу вже писали на перших сторінках вашинґтонські й нюйорські часописи, декотрі чоловіки й жінки в Комісії мабуть пригадували собі ту теплоту в моїх балачках з ними тої суботи й те незвичайне стискання їм рук, коли я говорив їм „до побачення." Вони мусіли увідомити собі, що це було моє останнє прощання без слів з ними; що вони вже більше, навіть тут, у вільній Америці, не смітимуть зо мною здибатись. За ті місяці спільної праці декотрі з них досить близько зжилися зо мною; розуміли ми себе взаємно без довгих слів. Коли б я міг був розпрощатися з ними явно, сердечно, по-російському, було б мені багато легше.

Ніч моєї втечі була холоднава, беззоряна. Залізничний двірець! Ось-де, думаю, чатує небезпека! А що, як от попаду на якого товариша й він зараз ударить на сполох? Бо ж дві валізки й неуповажнена подорож зараз викличуть підозріння. Що буде, коли товариш Серов або ґенерал Руденко вже викрили мої пляни? І немов в відповідь на ці мої побоювання, зирк — однострій Червоної Армії. По тілі забігали мурашки. Натягую капелюха ще нижче на очі, підношу вгору ковнір плаща й просуваюсь попід стіну, плечима до того в однострої.

Совєтські урядовці завжди подорожують у пульманівських вагонах, тому беру місце в плєбейському „ковчу". Це зменшує ризико здибатись з кимсь знайомим. У притемненім, переповненім, соннім вагоні лишаюсь самий зо своїми думками.

Знав я вже від довшого часу, що ця хвиля прийти мусить. Утечу свою плянував я цілі місяці, щоб вирватись із того лябіринту облуди, розчарувань, хвилювань духа, що стільки років мене вязнив. Це мало бути для мене відпущенням гріхів за ті страхіття, що за них я, як член пануючої кляси в моїй країні, признавав за собою також певного роду вину.

Але тепер, коли вже сталося, якогось надзвичайного захоплення

TULA-online.org

в цім я не відчував; відчував якусь болючу порожнечу, де страх і самообвинувачення відбивались відгомоном так голосним, що здавалось мені, що й дрімаючі в курильні вояки мусіли їх чути.

Я ж підтинаю своє життя в самім корені! Невідклично. Можливо, що й назавжди. Роблю з себе людину без батьківщини, без родини, без приятелів. Уже ніколи не буду бачити їх лиць, стискати їх рук, чи слухати голосу моїх свояків і приятелів, кість від моєї кости, тіло від мого тіла. Вони для мене немов вже повмирали а з ними вмерло щось дороге в моїй середині. Завжди вже буду відчувати ту жахливу життєву порожнечу в своїм житті.

У відношенні до краю мого народження тепер буду урядовий викидок, парія. Політичний режим, що в нього я ввілляв працю й віру цілого свого життя, засудить мене на смерть. Його тайні агенти завжди будуть за мною стежити — куди ходжу, попід вікна, аж, коли їм накажуть їхні пани, мене вбють. А ті американці, що між ними я сподіюся заякорити моє нове життя, — як вони взагалі можуть зрозуміти, що це значить для російського комуніста зірвати звязки з совєтською диктатурою? Вони такі благословенно невинні ті американці.

У моїм рідним краю ті, що зо мною працювали й приятелювали, не згадуючи вже тих, що мене кохали, будуть також напятновані, у підозрінні. Щоб це пережити, вони мусітимуть затерти память по мені, забути, що мене колибудь знали. Щоб спасти себе, вони мусітимуть зірвати зо мною, виректися мене, так, як свого часу я вдавав, що зірвав з тими, що стягнули на себе ненависть совєтської держави.

А чи маю я моральне право кидати в небезпеку цих невинних закладників в Росії, тому тільки, щоб заспокоїти власне сумління й заплатити власний борг правді, такій, як я її знаю? Це було найболючіше питаня в мене. Що думав би про цей мій поступок мій побожний дідуньо, Федір Пантелеєвич, цей вірний слуга Бога й царя, коли б ще жив? А що скаже на це мій батько, цей фанатичний російський революціонер, коли ще в живих по двох роках брутальної німецької займанщини?

У цім ланцюгу думок було, принайменше, дещо розради. Дідуньо ніколи не розумів чому його син, Андрій, батько, був проти царя й вікової традиції. Але тому, що Андрій глибоко вірив і був готов іти до вязниці за свою дивну нову віру, дідуньо завжди закінчував свої докори благословінням. А щодо мого батька, то хоч він кохав свою дружину й дітей, то й він не вагався наразити нас на голод на сльози, коли того вимагала справа. Він це зрозумів би й одобрив би. Щодо того, то в мене сумнівів не було.

Гіркою розрадою було для мене також те, що мій брат Константин, який завжди був близький до мене, уже не живе: як старшина, згинув в обороні батьківщини перед німецькими наїздниками на кав-

TULA-online.org

казькім фронті. Чи ж би пімста уряду впала на самотню й беззахисну жінку, тількищо випущену з німецького концентраційного табору, за те, що вона моя матір? Або на жінку, що через три роки була моєю дружиною, хоч про мої політичні сумніви ні про мою втечу не знала?

Ось-такі думи товклися в моїй голові, коли залізнична валка вїхала на двірець у Ню Йорку о третій годині в неділю досвіта. На плятформі я знову побачив російського старшину, як ніс валізку, але на мене не звертав уваги. Та я однаково подався взад, щоб бути подальше.

Зареєструвався я під італійським прізвищем, у брудній гостинниці в середмісті. Була це така гостинниця, де за кімнату платять наперед. А кімната немов для тих, що задумали самогубство: вузка, вогка, пригноблююча. Замикаю двері. У півсвітлі одної електричної жарівки зачинаю писати свою заяву, часть якої мала появитися за два дні в американській пресі.

Коли б хто був стежив за моїм злодійкуватим заховуванням у цих тривожних днях, за моїми безсонними ночами, моєю потайною втечею з Вашинґтону, моїм скриванням у Ню Йорку, то міг би був подумати, що я поповнив якийсь страшний злочин і ховаюся від поліції. А я ж ані нікого не пограбував, ані нічого не вкрав. Я просто постановив залишити свою працю, як економічний висланник свого уряду.

Американець напевне того не міг би зрозуміти, що для підданого тоталітарного режиму нема „злочину" страшнішого — і щодо своїх ускладнень і щодо своїх наслідків, як оцей мій. Це був найбільший акт відступництва від земного бога. Такий поступок робив виновника урядово викидником, що живе на позиченім часі, і який не може навіть обмінюватися листами зо своїми найдорожчими в рідним краю. Знак Каїна на чолі такого. Для совєтського громадянина, що з таким здибався б, або виявив до нього доброзичливість, рівнялось би політичному самогубству, або й фізичному.

Мій поступок не був того роду, що його зробив би під наглим поштовхом совєтський росіянин, ще й до того комуніст з довгим стажем, який виліз досить високо по бюрократичній драбині. Це був поступок з корінням глибоко, у підсвідомості ума; виростав поволі; якого не можливо було здушити. Причин для такого поступку, як оцей мій, зверха не видко. Їх треба шукати глибоко всередині, в осередку істоти людини.

У понеділок, 3 квітня, 1944, я говорив з кількома звітовиками преси. Пізно цієї ночі „Ню Йорк Таймс" мав вже новинку на першій сторінці. А час грав тут велику ролю. Він властиво може й спас моє життя. Бо, коли б мої совєтські опікуни були довідались про мою втечу скоріше, як оголосила преса, то вашинґтонська амбасада

TULA-online.org

була б безсумнівно зголосила мене до державного департаменту, як німецького шпигуна, наприклад, і вимагала б негайної видачі для відправки до СССР. А коли американський нарід був вже повідомлений і стежив за драмою, то совєтська амбасада була зашахована, бодай тимчасово.

Під наголовком „Совєтський Тутешній Урядовець Зрезиґновав", „Ню Йорк Таймс" писав таке: (тут поданий текст того, що було тоді написане в „Н. Й. Т." і була подана заява В. Кравченка, у якій він пояснював американцям, що спонукало його зірвати з совєтським режимом). У дальше пише автор:

„Але, щоб це пояснити, то треба перейти ціле моє життя й вплив життя Росії на нього."

TULA-online.org

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СЛАВА Й ГОЛОД

Зима 1916 року котилася внапрямку наближаючогося нещастя: провалу царизму. Почуття це просякало цілу рутину нашого існування, немов липка мряка.

Війна йшла дуже зле й негодування ставало щораз голосніше, щораз нагальніше. Це не була вже тайна, що вояки дезертирують із фронту гурмами, і що заломлюється дисципліна. Навіть у Катеринославі носились глухі чутки про злого монаха Распутіна, про хабарництво на високих місцях, про голодові розрухи, про прихильників німців навколо цариці. Наші вчителі ледве вже й пробували спиняти революційні балачки старших учнів а приятелі мого батька шептали понуро про зрушення „мас".

По довгій цілоденній праці в фабриці, батько мій рідко коли мав час обмитися,попоїсти та відпочити. Бо треба було йти на віча, гутірки, звіти вістових із Петрограду, Києва. Тепер більше, як коли, наш дім служив за перехідну станицю для втікачів із Сибіру й морозяних околиць Далекої Півночі. Тепер часто нас дітей відгороджувано від вітальні, де суворолиці фабричні робітники й місцеві інтелєктуали замикались і вели цілими годинами спірки.

Одного пополудня мої батьки пішли стрічати свого приятеля, Парамонова, що тількищо втік з вязниці, і вернули дуже стурбовані. Матір плакала, а батько затискав зуби. Як один із моряків на кружляку **Патьомкін,** на якім бунт зірвав повстання в 1905, цей Парамонов був в наших очах герой. Був він хресний батька мого молодшого брата. У наступних днях я зліпив докупи оповідання, яке залишилось у моїм умі, як символ самопожертви.

Умовились вони були, що Парамонов і кількоро його приятелів зійдуться на відлюдній доріжці в парку, на такій то а такій лавці. Зійшлись. Ждуть кілька минут, як нагло зявляється кількоро підозрілих типів, діловито розглядаючись. Підозріваючи, що це поліцейські розвідчики, Парамонов нашвидку розпращався і пустився в сторону огорожі парку. Та незадовго зібрані приятелі почули стріл. Парамонова вбили.

TULA-online.org

Не зважаючи на так часті зайняття, батькові все таки вдавалось переводити багато вечорів і часами неділі зо своїми трьома синами. Тоді ми спільно читали книжки: Герцена, Толстоя й інших. Батько брав звичайно якийсь текст за тему й за ним вияснював нам свої погляди на справу волі для Росії й волі народу. Його гарячий і, можливо, неприродний та хибний ідеалізм, зворушував мене до живого. Це було в нього щось у роді релігійного захоплення.

У тім часі я заприязнився зо шкільним товаришем Спіродоновом, сином гімназійного вчителя, і довгі години пересуджував в його домі. Тут перший раз я запізнався з домом інтеліґента, де літературу, музику й театр уважали за так потрібні, а може навіть і багато важніші, як хліб і працю. Старший Спіродонов направив наш голод до читання на ширші шляхи, і не тільки на твори російських клясиків, але й на такі, як Шекспір, Ґете, Анатоль Франс, Кнут Гамсун, Гюго, Флоберт, Золя і Дікенс.

Дивлячись тепер узад, я просто зчудований тим розміром і ріжнородністю того, що я читав на провесні того мого умового дозрівання. Та краса книжок разом зо сподіваннями мого батька стали частинами тої революції що перекочувалась через 11-літнього хлопця. Мені здавалося, що між літературою а дійсністю, між словами а ділами, за кілька тижнів збудовано міст.

Хмаролом стався в останнім тижні місяця лютого, 1917 (на початку березня за новим календарем). Навіть ті, що були найбільше переконані про його прихід, були заскочені ним і схвильовані. Революція, що до цього часу була словом довірочним і напівпідпільним, нагло виринула на верх, як чудова, проймаюча дрожжю дійсність. Але те, що здавалося простою розвязкою справи, вибухло мільйоном нових питань, декотрі маленькі, як наприклад, де роздобути одягу й харчів.

Потріскали всі шви привичного щоденного життя. Школи, фабрики, господарські установи стратили своє давне значення. Люди нашого снігом покритого міста висипались на вулиці. Було так, що здавалося немов це фабрики, майстерні, канцелярії, доми — вивернено серединою надвір, висипуючи їх людські скупчення на майдани й до парків. Демонстрації, прапори, радісні вигуки, розпалюючийся гнів; час-до-часу стрілянина — а понад це все, немов повідь над ними, балачки, балачки, балачки. Слова, сковані цілими століттями, тепер вилівались запальними промовами — і дурними, і підбадьорюючими, і високолетними, і дихаючими пімстою.

В повітрі розносилися кличі, запліднюючі ціле життя: „Геть війну!; „Війна до переможного закінчення!"; „Земля й воля!"; „Фабрики робітникам!" „Хай живуть Установчі Збори!"; „Уся влада Совєтам!" — Нові слова й нові ймена вривались у наші мозки немов тріскіт вибухаючих вогнів: большевики, меншевики, кадети, соціял-революо-

TULA-online.org

ціонери, анархісти... Керенський, Мілюков, Лєнін, Троцький... Червона Гвардія, Білі, Партизани ...

На головних майданах міста виростали плятформи. Промовці змінняли один одного в довгій процесії. Чоловіки, жінки, що до того часу ніколи не промовляли, хіба несміливим шепотом, тепер відчули потребу кричати, проповідувати, ганьбити, осуджувати. Вчені люди, з гарно виплеканими бородами, уступали місце воякам і робітникам. Товпа кричала: **„Правда, правда!"** або **„Геть з ним, геть з ним!"**

Одного дня з-під ліса доморобних прапорів, із плятформи промовляв мій батько. Завважне було, що ймення його було всім відоме.

„Приятелі й Брати! — робітники, селяни, інтеліґенти й вояки!" — зачав.

Це перший раз, що я чув мого батька промовляючого прилюдно, тому я ледве що міг заховати своє радісне схвильовання. Голос його був промовляючий до розуму а сам він здавалось переобразився так, що я мусів сам себе переконувати, що це справді мій рідний батько. Слова й ідеї, що до тепер були тільки наші власні, майже родинна таїна, тепер стали чудом-дивом прилюдні. Говорив він про вязниці, заслання, героїчне життя Парамонова, чудову будучність перед нами. І просив, щоб задержати лад і самоконтролю, остерігаючи перед тими, що бажають затопити революцію в крові. Промовляв з надзвичайною простотою й щирістю, немов до своїх синів, що розмножились до оцих соток слухачів перед ним.

І коли він зійшов із плятформи а оркестра заграла Марсильєзу, я підскочив до нього, пробиваючи собі дорогу ліктями крізь стіну подивляючих його приятелів, і закликав: „Славно, батьку!" Батько засміявся на повну губу.

— Бачиш, Вітенька, каже, тепер люди будуть вільні. А за це варт було боротись!

Я знав вже тоді, або може я зрозумів це аж пізніше, що це він так себе оправдував, пояснюючи ті роки вбожества й турбот, що їх він стягав на свою семю.

Однак медовий місяць революції скоро проминув і перемінився в негодування, бунти, взаємні оскаржування, страждання. На місце захоплення прийшов гнів і огірчення. Каміння, кулаки, револьверові стріли щораз більше змішувалися за словами й суперечками. Зачало недоставати харчів. Десь зникли дрова, вугілля й нафта. Декотрі фабрики працювали тільки прихапцем, інші вже позамикано. „От вам і революція, що ви хотіли!" — підворкували люди, по більшій части ті добре одягнені.

Мій батько ставав щораз похмурніший, мовчазливіший. Став ще дразливіший, як за років своїх небезпек і самопожертв. Коли я про-

TULA-online.org

сив вияснити мені чому так багато є партій і програм, він, здавалося, ставав заклопотаний.

— Це надто складне для тебе, казав. Ти ще замолодий, щоб це зрозуміти. Це боротьба за владу. І без уваги на те, котра партія за чим стоїть, буде зле, коли переможе тільки **одна** партія. Бо буде тоді означати тільки заміну одних панів другими — правління силою, а не волі народу. А не за те революціонери клали свої голови.

Іншого разу, коли ми наслухались уже большевиків, кадетів і інших у нашім Гірничім Інституті, тепер осередні Катеринославського Савєта, батько мій хитнув смутно головою й каже:

— Я боровся, щоб повалити царизм. Боровся за волю, за достаток, а не за насильство й пімсту. Ми повинні мати вільні вибори й ріжні партії.

Коли тільки одна партія візьме верх, це буде кінець.

— А хто ж ви, батьку?—меншевик, большевик, соц.-революціонер, чи що?

— Ніхто з них, Вітя. Завжди то собі памятай: ніякі кличі, щоб незнати які привабливі, не є ще показчиком правдивої напрямної котроїбудь політичної партії, коли вона дірветься до влади.

Пішов мій батько на ромунський фронт з групою робітників-агітаторів. Був він там ще тоді, коли большевики під проводом Лєніна й Троцького захопили контролю уряду й революції в Петрограді. Вернув він з вісткою, що війна вже скінчена; що вояки просто покидали зброю й направляються додому. Але це ми вже знали. Константин і я, і інші приятелі в ґімназії, пересиджували цілими годинами на двірці залізниці. Кожна зал. валка з Полудня й Заходу була набита солдатами. Повно їх було на дахах ваґонів, знадвору трималисъ вікон, попід ваґони, повно на паротягах. Співали, проклинали, сперечалися, викрикували ріжні кличі. Ми молоді не могли розшолопати того хаосу а наші старші були неменше змішані, як ми.

Одинока певність, що насувалася на нас немов наближаючіся до себе дві стіні в жахливім оповіданні, — був голод і холод. Гроші стратили свою вартість а полиці в крамницях спорожніли й припали порохом. Тисячі малих річей, що на них дивилися, як на щось самозрозуміле, — як замітачі вулиць, телєфонічна обслуга, водопроводи, перевіз — усе це стало нагло трудністю, дорогоцінністю, часами неможливими до одержання. Кинувся тиф і зачались щоденні похоронні процесії.

Відколи я собі запамятав, моя бабуня завжди щадила скірки й недоїдки хліба. Їх вона деколи пражила й заносила до свого улюбленого монастиря й сиротинців. Тепер ми були їй вдячні за цю її скупарську звичку. Тепер ми сами дорожили кожною скіркою хліба.

Веселе, тепле світло з лямпи в хаті, стало тепер піснею минулого.

TULA-online.org

Тепер ми світили каганцем — коптячим ґнотом у черепку з оливою. Ним ми освічували наші довгі зимові вечорі.

При мерехтливім світлі каганця читав я дещо в голос своїй „бабушці". Любила вона Некрасова, Толстоя, Турґенєва. Час-до-часу повторяла прочитані мною речення, інші залишаючи без уваги.

Одної ночі, коли я читав нарис Турґенєва, почув, як її рука діткнулася моєї. Я читав дальше. Коли ж стиск її руки ослаб, я подумав собі, що вона певно задрімала, і вже збирався вийти навшпиньках із кімнати, щоб не розбудити. Але, зиркнувши на ню ще раз побачив, що в неї відчинені очі а сама вона якась дивно спокійна. На устах замерзла усмішка.

„Бабушка, бабушка" — закричав, і до хати повбігали люди.

Ця смерть моєї бабуні по матері залишилась зо мною також, як спогад революції. Бабуня була жвава жінка, доки не попала між горішний і долішній камені: голод і холод. Спірідонов і я шукали довгі години по місті заки знайшли кілька свіжих квіток на її домовину. Бо ховати її без квіток видавалося нам неприличним.

А там далеко напівночі, де властива Росія, за кілька місяців закріпився новий режим. В інших околицях нашої країни, особливо в нашій Україні, громадянська війна, брутальна, кривава, беззмисна щодо свого замішання й часто гидка, тривала ще кілька років. Влада в Катеринославі переходила від одної групи до другої, і навпаки, майже щомісяця, нераз кілька разів в однім тижні. Ми перестали вже навіть старатися запамятувати хто тут представляє владу: червоні, білі, зелені, петлюрівці, військо Гетьмана Скоропадського, батько Махно, Григоріїв... На кілька місяців зайняли були місто німці. Але відійшли, і знову ріка через наше місто суперних армій, більшість вояків обідрані, а всі з погордою до свого життя й до життя інших.

У моїй памяті залишились із того часу окремі сцени, немов відірвані картки з книжки.

Перша. Два вояки в царських одностроях женуть верхом уздовж Пушкінського Проспекту, близько нашого дому, а за ними навздогін два верхові китайці, один з піднесеною шаблюкою, другий з крісом. Один із білих падає з коня й кінь стає. Другий спинився на хвилю, щоб подивитися, і та зупинка дає нагоду китайцеві його наздігнати. З несамовитим криком мах шаблюкою, і на вулицю падає безформна маса скривавленого людського тіла. Тиша. Тільки на вулиці лежать спокійно два трупи.

Друга. Проходжуючись і сперечаючись про тількищо прочитану книжку, Котя й я приходимо на двірець Ґоріянов, на другім кінці міста, де минулої ночі чути було густу стрілянину, тільки не знати було хто стріляє в кого. Приходимо. Двірець загачений трупами. На рейках ваґони з німцями. Баґато німців, тепло одягнені, сміються, прочищують собі дорогу між трупами. Близько одної купи трупів кіль-

TULA-online.org

коро старшин: їдять перекуску, запиваючи кавою, кожний сперся ногою на трупа для більшої вигоди.

Третя. Одної пізної ночі чую надворі за нашим домом гомін. Крадучись, виглядаю. Сніг блищить у місячнім сяйві, десь гавкає собака. Раптом, попри мене біжить здоровезний чоловяга, викрикуючи грубі слова, немов пяний, а за кілька секунд надбігає більше людей — з палками, ножами, крісами. На другий день уранці чую: минулої ночі гнала за втікаючим пішки провідником „бандитів", Білошапкою, червона гвардія, і в куті вулиці застукала.

Не було майже дня, щоб не чути було про такі й подібні події, про погроми в жидівській дільниці, про напади бандитські на банки, про грабування залізничних валок. Кожна нова влада називала попередницю „бандитами", а незадовго й її так називали. Через цілий тиждень, може й більше, кожний був схвильований владою анархіста Махна, що тоді розбив свої намети в Катеринославі. Але скоро знову прийшли червоні й Махна немов і не було.

Це нелегка справа передати ті моменти, що врізувались у мозок хлопця. Це щойно дала зрозуміти пізніша наука. І дивно, що в цих невзгодах та переходах громадянської війни, у цім безпорядку й небезпеках, звичайне життя якось ішло собі дальше. Ми дальше працювали, вчилися, їли, спали, читали, і сміялися: знаходили собі нових приятелів, і навіть робили пляни набудуче. Заколот став звичайним явищем, майже способом нового життя, немов новий елемент вприснений у рутину нашої буденщини.

Життя — воля видержати й звичка до змагу за існування — були сильніші, як усі насильства.

2

Телеґрама з Александрівського за підписом тітки Шури: Чи дядько Петро в нас? Батько зараз відтелеґрафував, що нема. Кілька днів пізніше одержуємо листа: Петра знайшли неживого, убитого. Коли б ми могли прибути на похорон, то це старим улегшило б трохи трагедію.

Батько зараз рушив в дорогу, хоч мав мало надії дібратись до Александровського перед похороном. Порадившись з матірю, рішився взяти з собою також Котю, і мене. Вид малих, жвавих унуків старих родичів розрадує.

Петро участи в революційній заверусі не брав. Все це його нудило. Уважав це за докучливий перерив в житті, яке могло б бути приємне, не зважаючи на його короткість, коли б тільки люди перестали в нім бабратись і його реформувати. Вернувши з фронту, Петро скинув свій вояцький однострій і одержав посаду директора в однім малім банку в Александровському. Ми, дивувалися, всідаючи до вагону, як він міг пожити смерти?

Залізнична валка була переповнена аж тріщала. Подоржували тоді, чи може це так тільки здавалося, мільйони людей, — перебігаю-

TULA-online.org

чи від одного вогню до другого в пошуках за спокійним місцем серед моря народньої пожежі, здержуючись кілька кроків від погоні пімсти, або стрімголов кидаючись їй назустріч. Люди й клунки загачували кожний цаль порожного місця. Люди сиділи на горішних полицях, куняли на долішніх. Заболочені чоботи та пооббивані в шмати ноги гойдалися між головами й лицями тих надолині. Повітря важке, вонюче.

На двірці Славгород пішов я до криниці набрати води. Вертаю. Коло дверей застаю чоловіка з витягненим мавзером. Стривожений кричу: „Тату!"

— До чорта з твоїм татом! Іди до середини, або мізки випущу!

Валка зачинала вже рушати, коли я дібрався до свого батька. Усі подорожні мали попідношені догори руки. Кричали з переляку діти. По обидвох боках ваґону стояли озброєні люди а кількоро інших збирали гроші, дорогоцінності, систематично переділ за переділом. Підійшли до нашого переділу.

— Що там маєте? Передавайте сюди! — скричав один до мого батька.

— Що я маю? — відповідає батько, спокійно, усміхаючись — годинник, кілька рублів і двох хлопців.

Коли грабунок був вже закінчений, валка звільнила ходу й опришки позіскакували. З декотрих ваґонів почулись стріли. Один грабіжник спинився вбігу, немов чимсь здивований, і помало зачав склонятись до землі. Другого застрілив подорожний ще заки він мав час злізти з ваґону. Труп його все ще лежав на сходах, коли ми доїхали до місця нашого призначення. Видно було, що напад цей виконали невправні ще аматори.

Я ледве пізнав Александровське. Усі його поваби за ці роки вивтікали. Двірець порожній. Лямпи на вулицях побиті. Коли батько запитав хто тепер при владі в місті, то незнайомий тільки здвигнув плечима й злісно пробурмотів: „А чорт його знає!"

Дім, де я провів свої найщасливіщі діточі роки, немов зморщився й постарів. На похорон ми спізнилися. Лист Шури не прийшов до нас на час. Вона шила щось у кутку кімнати, очі червоні, по щоках цюрком сльози. Бабуня, Наталя Максимівна, обійняла нас і старалася усміхнутись, як бувало, але блиску того в її очах уже не було. Здержувала себе тільки через кілька хвилин а дальше дала волю голосному риданню, дивлячись при цім на лямпу біля образу та раз-у-раз хрестячись.

— Нема вже твого дядька, Вітя, нема! Мій маленький синочок, Петя, вже не живе! Вбили його, о Боже! — нема нашого Петі!

Федір Пантелеєвич сидів при столі й не звертав на нас уваги. Я очам своїм не вірив, що це був мій сильний, кремезний, поважний дідунь. Виглядав на такого, немов щось стопилося в його середині, залишаючи його покривленого й неймовірно старого. По хвилі він

TULA-online.org

звернув свій погляд на нас, поздоровив кивком голови й поволі підвівся.

— Ну, Андрію, каже з огірченням — маєш те, чого виглядав. Маєш свою найдорожчу революцію! Люди вже можуть один одного вбивати, стріляти, грабувати, мучити голодом і холодом. — Це душогубство, злочин, а не революція!

Голос його пічнявів жалем і гнівом.

— С... сини, чому вони вбили Петра? За що? Німці так нас не вбивали, як оце вбивають наші рідні брати, росіяни. Дякую тобі, дякую, Андрію, за твою дорогу революцію.

Батько стояв з похиленою головою. Мовчав. Він знав, що даремні були б слова пояснювання. І перший раз побачила семя, як Федір Пантелеєвич плакав. Сльози зросили його білу вже бороду. Помало підійшов він до образа в куті, — вояцька випростованість кудись зникла, — і впав на коліна:

— Поможи, о Боже, твоїм конаючим заблудшим вівцям. Хай брат не вбиває брата. Приверни Твоїм людям здоровий розум, Свята Богородице Діво, і не дай їм загинути.

Встав, успокоєний, і обтер сльози:

— Щож, Андрію, хай Бог тобі простить, як я, твій батько, тобі прощаю, — а до жінки: Наташа, похарчуй дітей і положи спати.

Тоді Шура, хлипаючи розповіла нам про смерть свого брата. Одного вечора він не вернув із банку, як звичайно. Думаючи, що він може постановив відвідати нас в Катеринославі, Шура післала нам згадану телеграму. Чотири дні потім, коли він зник, один селянин знайшов його трупа недалеко залізничних рейок, геть далеко від міста. У роті запханий мав носовий платок; руки звязані ззаду; у голові кілька дір від куль. Ключів від банку, які він звичайно завжди носив з собою, не було. Серце його вже замовкло, але годинник усе ще тикав... той пятиденний годинник, що ним він так гордився. І Шура розридалася наново.

Очевидно, бандити, схопивши від нього ключі, постановили його вбити, щоб позбутись свідка; можливо, що були це люди, яких він знав. А дальше, можливо, їх покинула відвага й грабунок занехали.

З важким серцем вернули ми додому. Дідунь уже ніколи не видужав з того удару смерти свого молодшого сина. Кілька місяців пізніше помер а скоро по нім померла й його дружина.

3

Маєток Іліїна над Дніпром близько Коріно був один із найбагатших і найпривабливіших на цілу околицю. Займав він тисячі акрів плідної землі, пасовиськ, лісів, просторих стаєнь і молочарень. Широкі шутровані доріжки в тіні дерев елегантно лицювали до великої палати, де свого часу жили в блеску власники...

По революції більшість землі була розпарцельована поміж селян, що її обробляли. Але ядро маєтку — около пятьсот акрів ор-

TULA-online.org

ної землі, сад, великий рибний став, палата Іліна й інші будинки — обернено в хліборобську кооперативу, або „комуну", для міських робітників, наприкінці 1919 року. Поселенці, около 100 родин із Катеринослава, назвали його „Набат", „Сполошний Дзвін".

Між тими родинами були й Кравченки, і близько через чотири роки, як мені вже було поверх сімнадцять, комуна була для нас домом. Вдійсності це мій батько був один із ініціяторів цього підприємства й втягнув туди багато механіків із своєї фабрики. Районний Савєт думку одобрив, приділив землю, і постарався дещо запасів і худоби — вдодатку до того, що все ще залишилось було на старім маєтку.

У місті виробництво майже цілком завмерло, задля браку сирівців, і хвости за харчами подобали вже на голодові. Утеча на землю давала бодай надію на рятунок. А й духовий голод грав при цім чималу ролю. У межах цієї кооперативної фарми бодай декотрі з цих людей прагнули приложити до практики дещо із своїх улюблених, вилеліяних революційних ідей, що ними заповнювали цілі роки свого революційного підйому. Дзвін, думали вони, битиме на сполох і пригадуватиме про ідеї братерства, які, як здавалося, уже забулися в тодішнім часі братовбиств, коли комуністи через свою Чека переводили масові арешти й розстрілювали людей на найменший претекст.

Мого батька раз-по-раз запрошували, щоб записався в комуністичну партію. Він відмовлявся. Не любив диктатури й терору; відворкував: „терор і диктатура мені гидкі, навіть і під червоним прапором". Він бачив робітників і інтелігентів, які за царя стояли осторонь від революційного руху, які вступали в партію, тепер, коли вже були вигляди, що вона йде до сталої влади. І це тільки скріпило його постанову залишитися й надальше „вільним козаком" у боротьбі за кращий світ.

Міські робітники принесли з собою на фарму попри свій ентузіязм ще й зародки розпачі. Вони, очевидно, хотіли, щоб їх семї їли, але також хотіли, щоб могли оправдати на ділі свої минулі жертви для справи. Місцеві селяни й подальші від маєтку Іліна кепкували з міщухів, казали: „Тепер ми будемо бачити, як „комуністи" будуть господарити", казали, підморгуючи.

Але злобні не були. Багато з них приходили нам радити, показували, помагали. Місцеві селяни взяли нас під свого роду добросусідську опіку. Часто заскакували, коли праця була найгарячіша. щоб перший рік був нам успішний. І хоч Хліборобська Школа в Ерастовці була від нас не близько, то й ізвідтам навідувались аґрономи до нашої комуни, щоб нам помогти... Я заприязнився з селянами й перебував вечорами частенько в їх хатах.

Ґромадянська ж війна ніколи не втікала від нас далеко. Часто робила вона заколот у нашому житті а кількома наворотами малощо не розгромила нашої комуни. Ми з Константином тепер гордилися, що були вже настільки дорослі, що могли вступити до відділу самообо-

TULA-online.org

рони, який організував мій батько й інші провідники, і навіть мій малий брат, Евген, учився стріляти. Прийдуть раз червоні, раз білі, то знов якісь невідомі нам бродяги, наскочуть на нашу землю, домагаються харчів, накривал, навіть коней. Але показ нашої сили й охота поділитися тим, що мали, спасали нашу комуну від заглади. Одна дія врізалася мені тоді в мозок. Пас я коні того ранку на горбку, звідки був прекрасний вид на цілу околицю. Бачу, летять около 300 верхових, переважно козаків, а за ними ще більше верхівців червоних. Безнадійно окрилені білі пустились унапрямку ріки й кинулись вплав. Але червоні швидко поставили на березі скорострільні й висікли майже всіх.

Не минув місяць і подібне знову повторилось, майже точнісінько так само. Тільки цим разом білі висікли червоних. Ми вже так звикли були до трупів викиданих на беріг водою, що й не звертали великої уваги.

Досвіта одного осіннього дня по наших перших жнивах був я з Грачовом в одній із стаєн, коли побачили довгого селянського воза з чотирма чоловіками й одною жінкою, коні й люди покриті порохами й потом. Назаді воза скорострільний готовий до бою. Жінка, років около тридцяти, й непогана, мала відзнаку сестриці жалібниці; один із чоловіків був в цивільнім, два інші в однострояхЧека, нової й наводячої на людей жах совєтської тайної поліції; четвертий, здоровий хлопище був в однострої моряка.

Цивільний назвав себе Ліхомановом — тим самим, що пізніше, як голова Катеринославського Провінціяльного Комітету Партії став в нашім районі владою. Сказав нам, що за ними жене відділ білих і він мусить мати свіжі коні, щоб від них відірватися. Ні, нема часу нараджуватись, але, коли ми хочемо мати назад свої коні, то треба нам їхати з ними до Каменського.

Ми з цим погодилися й скоро семеро нас сиділи вже на возі, підганяючи до швидшої їзди коней. Їхали ми так скоро, що ледве мали час виминати лежачих на дорозі трупів. Казав нам Ліхоманов, що це трупи переважно червоно-гвардійців, бо тут в останніх часах був великий бій. „Ми ще почислимося з тими с... синами!" — викрикував час-до-часу моряк. „Ми повідрізуємо їм їх собачі голови".

Без ніякого іншого випадку доїхали ми до міста Авли й я вже зачав підозрівати чи часом та небезпека, що від неї ми ніби втікали, не була простою видумкою. Поза Авлами направились ми на дорогу вздовж ріки. Їхали ми нею около 10-15 минут, коли почули відгук чвалуючих коней іззаду й побачили около 12 верхівців за собою. З їхніх криків ми й без слів зрозуміли, що вони кажуть нам стати. Наш моряк з соковитими матюками скочив до скорострільного. Декотрі верхівці позлізали з коней. Останні мабуть рішили дальше не гнатись.

Тої самої ночі добились ми на Каменське й спинились в одній хаті, де Ліхоманова вже видно знали. Сказав він мені спати в одній кімнаті з сестрицею-жалібницею, бо я ще недалеко втік від дитини, казав.

TULA-online.org

А Ґрачев і моряк, що мали по черзі вартувати воза й коней, мали спати в іншій кімнаті. Я вийшов із кімнати, щоб доглядачка могла розібратись, потім сам напотемку розібрався й зараз заснув.

Мусів я спати вже довший час, як розбудило мене вовтузіння й схвильовані голоси. Доглядачка просилась здушеним гістеришним голосом: „Лиши мене, тварюко, бо розбуджу цілий дім. Забирайся, кажу! У світлі місяця побачив я нашого матроса напівроздягненого, з покривленими пристрастю чертами лиця, як намагався знасилувати доглядачку. Вона борикалась щосили, волося розпатлане, груди відкриті, бо моряк подер на ній блюзку.

Коли моряк побачив, що я підвівся й сів на постелі, зірвався й з лайкою вибіг, гримнувши дверима. „Проклята буржуазія!" — проворкотів. Доглядачка плакала. „Оце народець, страшний чоловік! І це той матеріял, що з ним ми мусимо робити революцію".

Вибитий із сну, як і вона, я хотів повідомити Ліхоманова. Доглядачка сказала, щоб його не турбувати, бо він і так має доволі на своїй голові. Він є з тих правдивих, казала, ідеаліст.

Спати вже ми не могли. Балакали. Властиво, балакала вона я слухав — аж до світанку. Вона була донька високого царського урядовця, казала, і дальше:

— Коли вибухла революція я привітала її цілим моїм серцем. Ціле своє життя я любила простий нарід і бажала йому помогти. Це задля нього я зірвала зо своєю ріднею й пішла на медичні курси до Харкова. Тепер я в Чека. Багато я не люблю з того, що вони роблять, але моя праця гоїти рани, не завдавати. Ми не сміємо тратити віри чи відрікатися праці тисячів чесних людей, як от Ліхоманов, через якихсь темних звірячих типів, як той, що оце на мене напав. Бо за одним таким брудним поступком є сотки героїчних.

Її напасник не був правдивим моряком, сказала мені довірочно. Звідкись узяв однострій, бо моряцький однострій додавав революційної поваги.

Вернули ми з Ґрачевом того самого дня до комуни. Подорозі я йому розповів про подію з минулої ночі. Був це простий робітник і мало розумів із того, що навколо діялось. Але те, що він тоді сказав, я нераз пізніше споминав.

— Так, Вітя, говорив Ґрачев, доглядачка мала рацію. Добро й зло є і в революції й скрізь. Питання тільки в тім хто вийде на верх, коли революція осядеться, чесні люди, чи потвори, Ліхоманов, чи такі моряки?

Тепер, коли ми вже не потребували спішитися, могли приглянутись трупам, що їх минулого вечора минали. Декуди видніли свіжо насипані могилки. Це селяни вже декотрих поховали. Багато трупів було нагих, і тільки кількоро мали на собі чоботи. Обдирали мертвих, щоб одягнути живих.

TULA-online.org

4

Під кінець других жнив в комуні, восени 1920, ми з Константином записались до Хліборобської Школи в Комісарівці.

Оснував її і гойно вивіновав Ерастій Бродський, великий землевласник у повіті. Виділив із свого власного маєтку землю, з гарним видом на озеро. Архитектура в декотрих залях була взором традиційних українських палат; були там вмуровані в стіни малюнки квітів славних малярів, гарна мозаїка на народні теми й, очевидно, найновіша спроваджена машинерія.

Школа дуже потерпіла від рук вандалів. Кілька її будов і спальних будинків були знищені не до вжитку; меблі, і навіть сволоки із стелі поростягали на опал; машинерія знаходилась у жалюгіднім стані. Більша частина славної ерастівської худоби, за яку здобуті на виставах у Відні й Празі медалі щей тепер висіли на стінах — розбіглась.

Але залишилось доволі старих учителів на своїх місцях і прийшли нові, тож около 600 учнів з усіх кінців Росії знову вчилися й практикували новітнє хліборобство, не зважаючи на недостаток харчів і брак матеріялів. Шкільні городи держали їх при житті а спільні недостатки зближали до себе учителів і учнів. Школа знаходилась під контролею совєтів, але політики в науці там було ще тоді небагато. Я був переконаний, що коли ми підготовимо себе до того, щоб російська земля більше родила й кращі давала плоди для російського народу, то це буде все, що від нас може вимагати революція.

Обидва ми, і третій студент, Фйодор із Туапсе, жили в хаті одного селянина. Зима проминула скоро а з приходом весни лекції в клясних кімнатах перемінились на практичну працю на шкільних десятинах. Пізніше я довідався, що я вчився чогось більше, як мені здавалося; поверховне знання наукового хліборобства поставило мене доволі високо в періоді пізнішої колективізації.

Харчів здобувати ставало з кожним днем трудніше. Гроші вже стратили всю вартість, і коли відбувалася ще яка торговля, то замінна, товар за товар. І мала в нас була надія на допомогу від комуни, де невдачі висушили всю ідеалістичну уяву й зачались загальні свари й огірчення. Поселенців ставало там щораз менше. Втікали. Запас хліба спав так низько, що треба було завести якнайгостріше пайкування. А біда ніяк не надається на повитуху для народжуючогося нового світа, навіть такого маленького, як „Набат".

Але кільканадцять-літні хлопці не так легко давали себе залякати невдачам. Ми звикли обходитися малим і продумували де роздобути поживи на завтра. Тієї весни через Комісарівку переїздили ешелони з вояками Червоної Армії, на фронт, де була війна з поляками. Вояки й їжу мали. Треба було тільки якось так робити, щоб вони захотіли нею ділитись. І те завдання ми — три шкільні товариші з Ерастовки виконали на славу.

TULA-online.org

У вільних від науки днях, а деколи й шкільних днях, коли можна було вкрасти кілька годин, ми влаштували на двірці залізниці „Студентську Рухому Голярню." Так було написане на мистецькім афішу намальованім Котьою. А під ним напис: „Голимо й стрижемо... добра, сумлінна робота... плата в натурі!" А під сподом жартом: „Артіль Непотрібної Праці". Фьодор, що десь під час свого подорожування підвчився, голив. Брати Кравченки стригли. „Не журіться", підбадьорував Фйодор, „це все одно, що косити траву косою".

Вояки товпилися коло нашої майстерні, жартували з нас і — за наше партацтво нам платили, і то зо щирістю простих людей. Часто ми приносили доволі хліба, сала, ярини й дечого іншого, щоб погостити й наших приятелів. Деколи, в неділі майстерня наша вивішувала свій прапор на міськім базарі, і добре заробляла. Селяни платили покладками, бараболями, часом попадалась навіть курка.

Але те наше заробкування скоро скінчилось. Ніхто не мав вже харчів, щоб платити за стрижку. Був це рік 1921, рік посухи, і селяни, знаючи чим це пахне, стали скупі й дуже вираховані А що в школі не було вже що їсти, тому вернули до комуни. Там ми побачили, що початковий запал уже вигорів, залишивши попіл зневіри й розпачі. З початкових поселенців застали ми ще кількох, а й ті по більшій части ходили до сусідніх фабрик на працю.

Тепер було мені шіснадцять років. У Корбіно, кілька миль від „Набату", була мала залізна гута. Там я став на працю за ковальського челядника. Це перший раз я робив важку фізичну працю за плату. Вертав додому в своїм робітнім одягу, з плямами на нім від оливи, перетомлений, але з почуттям, що я вже цілком дорослий.

Громадянська війна була вже майже закінчена. Совєти залишились у майже безспірній контролі. До майстерні приходили часами партійні агітатори під час перекуски, чи по праці, зо своїми промовами. Старші робітники по найбільшій части їх нехтували, але молоді хлопці й дівчата слухали з напругою. Для нас це була розрада серед загального розчарування. Мали ми також фабричний клюб, стіни обліпили літографами Леніна, Троцького, Маркса й Енґельса, та незграбними буквами кличами на окравках червоного полотна.

Промов я вислухував з напруженою цікавістю й навіть набирав відваги ставити питання. Обіцювана будуччина була тим більше приманчива, що навколо була чорна нужда. Мене схопило між два вогні: зневіру, дома, і моє власне гаряче бажання вірити. Я розумів спротив мого батька проти грубих способів комуністів, але з бігом часу мені зачало здаватися, що батько надто вже гострий у своїм осуді; що його ідеалізм дещо „старомодний."

— Чому коли не прийдете до клюбу послухати лєкцій? — питав я бувало батька. Мені хотілося втягнути його в нове життя за собою.

—А щож вони можуть мені сказати?—відповідає батько з серцем.

TULA-online.org

Я більше призабув, як вони знають. Ні, дякую. Яйце не може вчити курки.

В літі, 1921, голод був в повнім розгарі, а з ним його брат епідемічний тиф. Мали вони забрати мільйони людей заки втомляться. По довгих роках війни й громадянської борні ми стали перед голодом у повнім того слова значенні й найжорстокішій його фомі. Посуха була в районі Волги, але її костисті пальці сягали аж за Дніпро. Найбільший голод був якраз там, де найбільше шаліла громадянська війна, здавалось немов би земля бунтувалася проти надмірного поливання її кровю.

Бракує слів описати все те страхіття й страждання. Люди кидались на все, що жило: коней, собак, котів, домашніх пестунів — з пажерливою розпаччю. Худоба, якої не побили, дохла з голоду. Її пожирали однаково, не зважаючи на осторогу, що може кинутись чума. Обдирали кору з дерева й з неї варили „чай", або „зупу". Жували невиправлену скіру. На полях повизбирували останні сліди стерні й вирвали найменшу травинку. Щораз частіше зачали ходити слухи про пожирання власних мертвяків і, на нещастя, слухи ці часто були правдиві. Я знав про такі випадки в Романкові, Авлах, Паньківці й ін. сусідніх селах.

Смерть — роздута, трупяча, гидка смерть — стала в нашому житті щоденною гостею. А всі ми були надто зайняті справою власного збереження, щоб журитися ще й другими. Добрі люди, що за звичайних часів виду такого страждання інших не могли б знести, тепер закопували харчі, щоб продовжити власне життя на кілька тижнів, чи місяців, без найменшої думки про сусідів, які пухли й умирали навколо них із голоду.

Я був сильний і здоровий і не багато потребував до життя. З іншим хлопцем у комуні, Сеньом, поїхав я залізницею напівніч, у напрямку Полтави, за харчами. Забрали ми з собою все, що можна було заміняти за харчі: старий одяг, срібні ложки, залишки біжутерії, щітки й інші домашні річи. Гроші не значили тепер нічого, але за річи можна виміняти, як буде щастя.

За кілька днів доїхали ми до Прилук і постановили тут спробувати. Застали ми вже сотки таких, як ми, тож суперництво було завзяте. Стояли ми цілий день на базарі, розложивши наші бідні достатки на землі, просили селян звернути на скарби наші увагу. Ввечері пішли до села, хата-в-хату. Помогло нам те, що ми обидва були молоді; а помогло також і те, що я вмів говорити до селян їх рідною українською мовою.

Кожного дня ми позбувалися то одної річи, то другої, і наші мішки заповнювались мукою, горохом, фасолею, кашою. Клопоту переночувати в селянських хатах не було, особливо, коли ми просили через дівчат, наших ровесниць. У заміну за перстені чи дешевеньку брошку дівчата ухитрились десь роздобути для нас ще й солі, цукру, соняшникового олію, солонини та інших ласощів.

Були ми обидва з Сеньом щасливіші від тих фінансістів що заклю-

TULA-online.org

чили мільйонову торговельну умову. Приносили ж ми назад цілі місяці дальшого життя для наших рідних!

Залізнична валка була переповнена — чоловіками, жінками, дітьми, що вертали в голодові райони зо своїми скарбами в мішках і клунках. Не сміли ми замкнути й ока, бо боялись, щоб хто нас не пограбував. Пізно вночі, на двірці Знаменка, вояки й повожаті валки наказали нам усім злізати. Спаковано нас до ждальні, що вже й так тріщала від тиску нещасливих людей. Ніхто не мав найменшого поняття чому спинено валку. Усі ждали з притупленими бідою нервами на другу валку. Нарешті вона надїхала. Але дістатися на ню могли тільки найсильніші й найзвинніші. Ми з Сеньом лишились позаду.

На брудній двірці, у брудній ждальні, блимав одинокий каганець. А людей стільки, що одні переступали через одних, щоб добитись до виходку. Плачуть діти. Немовлята ссуть порожні груди матерей. В однім куті обнялась пара молодих людей і пристрасно цілуються, не звертаючи наймешої уваги на присутність інших. Грубі брудні жарти в їх сторону.

Але осередком цікавости в тих, що ще могли цікавитись, була молода жінка, яка стогнала, немов тварина. Інші жінки прочистили коло неї місце, чоловіки принесли ведро води. Люди забули про власні голодові муки, зацікавлені народжуючимся новим життям. Плач немовляти був доказом, що чудо совершилось. Тоді люди знову взялись за свої власні справи.

Вранці я бачив цю матір на брудній долівці ждальні; лице бліде, безкровне, під головою брудний старий мішок. Новонароджене немовля, окутане в лахи, лежало при грудях. Мене стиснуло з жалю за горло. Лишивши Сеня, щоб доглядав наших річей, біжу я в село. Маю три царські срібні рублі в кишені. За півгодини біганини вдалось мені заміняти їх за пляшку теплого молока й малу мищину каші. Коли я приніс цей дарунок, і до того чистий власний рушник подав, то молодиця ледве очам вірила й не могла надякуватись.

Дякую тобі, юначе, сказала по-українськи. Очі її красою відбивали на перемученім лиці. Як називаєшся?

— Віктор Андрієвич, кажу.

— Хай Бог тебе благословить і принесе тобі розраду, сказала слабим голосом, перший раз усміхнувшись. Я назву мою донечку Вікторією, щоб памятала твоє добре діло ціле своє життя.

Вертаю до Сеня на другий кінець ждальні. Якийсь молодий неотеса, який це все бачив, заскиглів гидким криком: „Дивіться, товариші, а ось вам і батько дитини!"

Був він на цілу голову вищий від мене, грубої кости, і виглядав на здорового. Але лють не знає аритметики. Кинувся я на нього й він, на моє здивування покотився. Бачучи, що товпа по моїй стороні, він підвівся, стер із-під носа кров, і пішов до своїх клунків.

TULA-online.org

Ніякого мабуть переможця не вітали з війни так тепло, як молодого Віктора вгинаючогося під клунками з харчами. Впротягу кількох наступних місяців я відбув ще кілька таких подорожей, то залізницею, то верхом. Золотий хрест моєї бабуні був останнім родинним скарбом, який я виміняв. Його ми не рухали доки ще була деяка надія вдержатись при житті. Пізніше допомогу прислала Америко, через Квакерів, Допомогову Адміністрацію Гувера, і інші ґрупи, але ця допомога ішла переважно в околиці Волги. Щождо України, то тут заповідалось уже на нові жнива й життя зачало входити в своє звичайне русло.

Я вернув до мого коваля в майстерні в Корбіно.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

МОЛОДІСТЬ У ЧЕРВОНІМ

Добрі й намолотні були жнива в 1922 році а разом з ними прийшла надія та охота до дальшого життя. Мертві, мільйони їх поховано, і немов за попередньою тихою змовою ніхто про минуле страхіття й не згадував. Мара хай закривається ніччю.

Овочі в нашім саді на „Набаті" аж гилля гнули, ягоди виростали великі, сочисті, став кишів рибами, легіть від Дніпра филював золотистими колосками нашої пшениці. Українські дівчата знову завели гуртових пісень, збираючи врожай. Гарно було почуватись мені, уже майже сімнадцятьлітньому, поскубуючи підростаючі вусики, та паленіти в присутності дівчат, на яких ще вчора я не звертав уваги.

Моя постанова стати вуглекопом має деякий звязок з цим почуттям заможного життя. Брала мене нетерпячка копати в надрах матері землі, будувати, поширятись. Слова лєктора в Клюбі Корбіно були собі звичайненькі: приписані формули з інструкцій комуністичної партії для дорослих,—але вони були для мене визовом до діяльности.

„Товариші", говорив промовець того вечора ранньою осінню, „наша країна потребує вугілля, металів, оливи. Це наше завдання на будуче. Усі ті, кому дорога революція, повинні йти до фабрик і копалень. Тисячів людей треба, наприклад, до копалень у Донецькім Басейні".

Сень подивився на мене, я на нього, і ми без слів знали, що в нас однакова думка.

. Коли я сказав дома, що йду на працю до Донецької Кітловини, батько подивився з-під лоба. Матір потихенько поплакувала, пригадуючи мені, що я щойно хлопець і матиму ще багато часу наробитись. Але спиняти мене не пробували. Матір готовила цілими днями й пакувала мені шмаття.

Післали нас до копальні в околицю Альчевська, близько Альговеровки. Ця одна з найдавніших вугільних копалень у Донецькій Заглибині, тепер була значно побільшена. Першу ніч перебули ми в довгих, непривітливих бараках, де кількасот людей спали на голих дошках, одні над одними. Сопух із людських тіл, стухлої поживи й поганого

TULA-online.org

тютюну не давав дихати. Кількоро брудних вуглекопів грали в заялозені карти при каганці, прикрашуючи гру матюками.

Але два хлопці з-над Дніпра, втомлені їздою в переповненім ваґоні, спали, як камінь. Збудились ми вранці й завважили, що нема наших куферків. І залишились ми в тім бруднім шматті, у якім їхали й спали. Прохід по поселенні нас не підбадьорив. Була це довга болотниста дорога обведена старими кучами й рядом нових бараків. Скрізь порохи з вугля. Романтика „будування соціялізму" власними руками зачала від нас раптово втікати й треба було аж кілька місяців, щоб вернути дещо з того захоплення, що з ним ми виїздили з дому.

Сеня призначили до одної шахти глибоко в дубовім лісі. Моя доля пігнала мене кудиінде. Тому, що був брак письменних людей, мені казали працювати в адміністраційних канцеляріях. Замість лямпки на чолі й джаґана, я мав вимахувати пером.

Перші місяці жили ми в великих, брудних бараках, де приміщували новоприбуваючих. Пізніше дали нам кімнату в однім із малих помешкань, де жили старі, або сталі вуглекопи-гірники. Привикшому вже до порохів і примітивного способу життя, нове житло представлялось мені у нових барвах і я навіть був дещо ним захоплений, знайшовшись у гущі перехрещування майже всіх рас і суспільних ґруп, що входили в склад нової совєтської імперії.

Москалі й українці творили, очевидно, більшість. Але тут були також: татари, вірмени, китайці; верховинці з Кавказу й казахи з азійських степів. Небагато їх прийшло, як ми з Сеньом, розбудовувати сов. „індустріялізацію" з патріотичної спонуки. Маса ця прибувала сюди тому, що платня в відношенні до їх села, була незгірша. Тисячі залишались тут тільки так довго доки не заробив на корову, чи будову нової хати. Величезна пливкість робітництва спричинювала щоденний біль голови адміністрації.

Між ріжними цими народностями мало було любови. Нахил їх був завжди не тільки жити окремо, для себе, але й працювати тільки для себе; орієнтали в найглибших шахтах, москалі й українці на легших роботах. Але провалля, що ділило одну клясу від одної, було навіть більше, як між народностями. Останки „бувших людей": сини торговців, землевласників і священиків, б. військові старшини й урядовці старого ладу, б. студенти — почувались тут, як чужинці, яких ледве терплять і явно ними погорджують.

Життя в бараках було грубе й зчаста гидке. Чоловіки пили горілку з пляшки й закінчували сваркою й кулаками. Декотрі грали в карти й сперечались крикливими голосами про ріжні нісенітниці. Були такі вуглепоки, що програвали не тільки всю свою платню, але й свої останні чоботи й накривала. Робітничі клюби, курси неписьменних і книгозбірні вабили до себе тільки свідомих робітників.

Цікаво було для мене спостерігати раптову зміну в настроях селянських парубків, спочатку неповоротних, витрішкуватих, коли прий-

TULA-online.org

шли до стику з широким світом за своїм селом. В юхтових чоботах, битих домашніх штанах, довгих селянських капотах, вони витріщували очі на „пролєтаріят", що забрив сюди з ріжних сторін Росії. А як скоро вони ставали інакшими, то не варт і згадувати. Багато з них вертали додому в кращім одягу, виголені, наперфумовані, в вилискуючих нових чоботах; ставали в своїй одежі, щоб їх світлили, — щоб подивляли їх домашні. Волочились по поселенні більшими гуртами, під звуки гри на гармоні. Але були й такі, що втягали їх клюби, кляси, і вони скоро тратили свою розгубленність і зачинали сперечатись про політику, немов до того вродились.

Моє життя крутилось, само собою, довкола клюбу. Мій голод читання, перерваний громадянською війною, вернув знову. Попри книжки в книгозбірні, ми ще позичали один від одного. Майже кожного дня в вільні вечорі брав я курси хемії, математики, фізики, або слухав технічних гутірок про вугледобування. Ми з Сеньом робили нові знайомства між хлопцями й дівчатами а моя попередня наука давала мені певний вплив на поважніших молодих робітників і їхніх дітей.

Часописи були переповнені статтями про краще життя країни. Бідна й відстала Росія ступала нарешті, писали, на широкий шлях поступу. Треба було тільки накопати ще більше вугілля, виплекати більше хліба, придбати більше культури. Читав я ці новаторства немов би це все відносилось до мене самого. Часами через наш район переїздив котрийсь із наших нових провідників: Петровський, Раковський, або навіть Луначарський. Слухаючи їх, я почував себе частиною чогось нового, великого, захоплюючого. У московськім Кремлі сиділи люди, яких ми називали спроста „товаришами": Ленін, Троцкій, Дзєржинскій, але я задивлявся на них, як на статуї богів.

Поглядаючи взад, на своє приватне життя, як комуніста, я схиляюся приписати моє навернення приїздові товариша Лазарева, який дав ряд викладів про питання соціялізму. Мав він біля тридцяти років, із персоналу Університету в Свердловську, високий, чисто вбраний. Говорив власними словами, не цитатами з Маркса чи Леніна. А що на мене найбільше поділяло, то це його краватка. Вона давала нам атут у руки, що можна бути добрим совєтським громадянином навіть у такій буржуазній прикрасі, як ковнірець і краватка. Одного дня був я в книгозбірні, заглиблений у читання, аж чую за плечима:

— Що ж ти такого цікавого читаєш?

Обертаюсь і бачу товариша Лазарева.

Роздумування о. Жерома Кунярда, Анатоля Франса.

— Так? Анатоля Франса? А чомуж не русских клясиків, або котрого сучасного совєтського письменника?

—Бо знаходжу багато такого в Аантоля Франса, чого нема в російських клясиків. Він дуже основний і чесний. Я русских клясиків чи-

TULA-online.org

таю, але ці нові автори — пишуть тільки про політику, а дійсного життя навколо себе немов би недобачували.

— Дуже цікаві річи говориш, побалакаємо котрогось вечора. Зайди до моєї кімнати, познайомимось.

Здибався я з ним кілька днів пізніше, на „суботниках" — добровільній дармовій праці, щоб виконати якусь наглу роботу. Цим разом була це величезна гора вугілля, щоб прочистити дорогу. Товариш Лазарев був в робітнім шматті, обмащений сажою, і дуже пильно працював лопатою. Поздоровив мене, як свого давнього приятеля, і це мені подобалось.

Того вечора бачились ми вдруге, у книгозбірні. І тепер він хотів знати, що я читаю. Чернишевського „Що робити", кажу.

— Поважна праця, кивнув одобрююче головою.

— Так. І це його питання, „що робити" якраз мене оце й турбує.

— На це питання відповів вже за мільйони Лєнін, а перед ним Маркс. Читали ви Лєніна й Маркса?

— Читав дещо з Лєніна, але не Маркса. Я читав, розуміється, партійну літературу, але я непевний, чи вона цілком відповідає на моє питання „що робити?"

— Зайди до моєї кімнати на склянку чаю. Там зможемо побалакати спокійно, нікого не турбуючи. При цім товариш Лазарев усміхнувся.

Кімната Лазарева була чистенька, без плямки, ясна. Долівка накрита веселим килимом; книжки поскладані на бюрку в порядку; кілька квіток у розмальованім збанку. На одній стіні кілька родинних образів, — один його власний, ще з хлопячих літ, в однострої гімназійного студента, з собакою коло ніг; другий його гарненької сестри, також у студентськім однострої. На іншій стіні образи Лєніна й Маркса а між ними, — що мене схопило й переконало, сам не знаю чому, — знайомий мені образ Лева Толстоя в старім віці, у довгій селянській туніці, великі пальці застромлені за пояс.

Це не є брусоватий моряк, що нападає на спячу доглядачку хворих у ночі, щоб її знасилувати, думаю. За таким комуністом можна йти.

Балакали ми того вечора пізно вніч: про книжки, партію, будуччину Росії. Моє місце є в рядах комуністичної меншини, яка мусить показувати шлях, говорив Лазарев, і я повинен вступити до комсомолу а пізніше в ряди партії. Він признав, що партія не є совершенна, і можливо й така її програма, але люди важніші, каже, як програма.

— Коли освічені ідеалістичні юнаки, як ось ти, будуть стояти на боці, то що з того буде? Чому не прийти ближче до нас і працювати для спільної справи? Ти можеш стати прикладом для других своєю посвятою для краю. Ти тільки подивись навколо себе в бараках, — гра в карти, бруд, нечистота, захланність там, де повинна бути чисто-

TULA-online.org

та, книжки, духове світло. Ти мусиш зрозуміти, що перед нами страшенне завдання. Авгієву стайню треба вичистити. Мусимо викорінити застоялу, брудну нетовариську минувшину, що все ще є навколо нас, а для того ми потребуємо відповідних людей. Суть питання, Вітя, не є у формі соціялізму, а в пристойності, освіті й кращій будуччині для нас.

Мене аґітували комуністи й перед тим. Але тепер я поперше відчував подих того духа, що захоплював моє дитинство. Я з Лазаревом сперечався; казав йому, що ще подумаю, але вдійсності, то я з ним уже погодився, уже зробив постанову.

Коли кілька тижнів пізніше товариш Лазарев відїздив до Москви, я був в великій ґрупі — звичайних вуглекопів, як і найстарших урядовців із адміністрації — на двірці, щоб його попращати.

— І ти тут, Вітя, мене він відзначив. Чув я, що ти вступив до Комсомолу. Добре зробив. Поздоровляю! Але чому ж ти мені не сказав? Я був би дав тобі поручення.

— Я знаю, і за це вдячний, але я хотів зробити це на власний рахунок.... без протекції.

— Мабуть ти маєш і рацію, Лазарев усміхнувся, і за це ось тобі маленький дарунок, який я особливо для тебе заховав.

Була це книжка. Маркс, чи Лєнін, я подумав. Подорозі додому дивлюсь на наголовок: „Три драми Шекспіра". Лазарев завзятий комуніст, і здібний провідник, і одночасно ґуманіст та чоловіколюбець толстойський; любов краси Шекспіра вяже з наукою Маркса-Лєніна. Чи погодиться ця мішанина? Чи затріюмфують Лазареви?

2

Тепер життя мало для мене ціль — хвилюючу моє єство посвяту для справи. Тепер я був один із „еліти", вибраний історією вивести мою країну й цілий світ із темряви на соціялістичне світло. Це звучало дуже претенсійно, я знаю, але так якраз ми тепер говорили й відчували. Циніки й самолюби могли бути можливо поміж старшими й декотрими дорослими комуністами, але не в нашім гурті гарячих нововисвячених неофітів.

Мої привілеї, як одного з вибранців були від тепер: важча праця, погорда до грошей, і відречення від особистих амбіцій. Ніколи не мав я забувати, що я наперед комсомолець, а людина то вже пізніше. Цей факт, що я записався в районі копальнянім, в районі „промислового піднесення", додавало мені в моїх очах певного містичного забарвлення. Думаю, що таке саме почуття мав молодий дворянин прийнятий на двір царя.

Тепер у мене було вже менше часу на особисті розваги. Життя заповнилось обовязками: відчитами, аматорськими виставами для вуглекопів, партійними „тезами", що їх треба було вивчати й обговорювати. Ми завжди були свідомі того, що з-поміж нас мають вийти

TULA-online.org

завтрішні Леніни й Бухаріни. Ми вдосконалювали себе до ролі майбутніх провідників; почували себе немов апостоли нової, матеріялістичної, релігії.

Пізнавши мене, що я можу писати й промовляти з деякою природною красноріччивістю, мене скоро зробили „активістом". Служив я в ріжних комітетах, виконував партійну місію поміж непартійними поганами, виступав в частих обходах. А було тих обходів чимало! Поза звичайні революційні святкування, мали ми ще торжества інші: вставлення нової машинерії, відчинення нових шахт, виповнення приділів продукції. Це все з музикою, демонстраціями, промовами. Скрізь у світі вугілля, це собі вугілля, тай годі, а в нас це—„опал для паротягів революції".

За вставленням товариша Лазарева мене перенесли до праці в шахті. Сеньові щодо того я вже не мусів завидувати. Двох нас і кілька інших молодих вуглекопів створили „артіль", кооперативну групу, що робила гуртом, і гуртово їй виплачували. До артільної системи тоді заохочували, бо вона мала підвищити видайність праці. Члени успішної артілі заробляли значно більше, як поодинокі гірники. Але це нас цікавило ще найменше. Ми випрошували собі найнебезпечнішу й найтяжчу працю, з жадобою доказати нашу вірність ділом. Ми навіть прийняли для себе клич, про що повідомили урядовців: „Коли це конечне, то воно може бути зроблене."

Члени нашої артілі жили разом, у чистій і вигідній хаті заповненій добрими книжками. Шурували ми по черзі підлоги й мили інше домашнє приладдя. Совєтські провідники й клясичні російські письменники споглядали з наших стін одобряюче, я певний був того на ту нашу „культуру" серед простацтва. Між ними був Сергій Орджонікідзе, один із близьких до Леніна, пізніше комісар Важкої Промисловости. Я любив його шорсто-вирізьблене грузинське лице з великим орлиним носом і звисаючими вусищами. Мабуть уже тоді було в мене предчуття, що він колись буде моїм покровителем.

Деколи, очевидно, дозволяли ми собі й на вечір легкої розваги. У нашім домі любили сходитися приятелі й товариші, бо він був „такий цивілізований", і гутірка була „така взнесла". Один із нашого гурта грав добре на гітарі. При ній ми танцювали й гуторили до пізної ночі. До нас прилучалися найгарніші дівчата з околиці при таких нагодах. І коли нам здавалося, що ми бавились забагато, ми почувалися трохи винними й старалися покарати себе пильнішою працею, — більшим ученням і політичними спірками в Комсомолі.

Пізно восени хвалькуватий клич нашої артілі піддав нас критичній спробі. Вода залляла одну шахту. Підперли її деревяними підпорами, щоб не завалилась, а праця йшла дальше, не переривалась. Туди ми напросились до праці, щоб дати приклад робітникам, переважно татарам і китайцям.

TULA-online.org

Я був в шахті; працював сумлінно, хоч по коліна стояв в холодній воді. Нагло мені здалося, що цілий світ задрожав, затріщав, заскриготав. Почув я чийсь жахливий крик, — можливо, що й власний голос. Завалилася частина нашої шахти. Відчинивши знову очі, я побачив себе в великій, побіленій кімнаті, на однім із ряду ліжок у лікарні. Лікар у білім пробував мій живчик а коло нього стояла гарна середнього віку доглядачка хворих з оливцем і записником. Побачивши, що я опритомнів, усміхнулася.

— Усе буде добре, товаришу Кравченко, не журіться, сказала, а лікар потакнув головою.

Сказали мені, що я лежав в студеній воді в завaленій шахті які дві-три години. Китайського гірника, мого сусіду, убило. Мала також надія була на мене; всі думали, що коли мене не вбила зсунена стіна, то мусіла залляти вода. Але ось я живу, хоч поранені ноги й висока гарячка, але живу. Гарячка перейшла пізніше в запалення легенів.

Ці два місяці в Альговерівці дивним-дивом залишились у моїй памяті як найнеприємніші хвилі моєї молодости. Історію моєї артілі й закінчення в завaленій шахті копальні оповідання вбрало в геройську билину про „соціялістичний героїзм" а я був одним із цих героїв. Відвідували мене в лікарні важні урядовці партії й професійних союзів; хлопці й дівчата з мого Комсомолу відвідували мене стало й ніколи не забували принести якогось дарунку. Коли мені стукнуло вісімнадцять, я все ще лежав в лікарні. Відвідали мене того дня громадно члени моєї артілі й їх приятелі, що мене чимало зворушило.

Гарна доглядачка доглядала мене мов свого сина. Виздоровлюючи на вигідній постелі мені здавалося, що я став прибраним сином цілої Росії — її робітників, її Комсомолу, її урядовців, — улюбленим сином визначної й чудової семї.

Лікарі заборонили мені вертати до копальні, бодай через один рік, і не помогли ніякі мої благання подані до адміністрації. А що охоти вертати назад до праці в канцелярії я не мав, тож збирався вертати до комуни „Набат", і до Катеринославу.

Серед моєї приготовки до виїзду прийшла вістка, що 24 січня, 1924, помер Ленін. Удар і жаль у цій закутині Донецької Кітловини були правдиві. Реакція ця мала малощо спільного з політикою. Бо для простих вуглекопів — навіть для картолупів і буянів, не згадуючи вже про юнацтво з Комсомолу, — Ленін був символом надії. А ми потребували віри, що ті криваві роки, це був наш вклад у кращу будуччину. Тому кожний відчував смерть Леніна, як особисту страту.

Три милі пройшов я разом з тисячами інших на поминальні збори на дворі біля головної канцелярії копальні, названої „Паризька Комуна". Було дуже зимно, пополудні падав сніг. Вітри різали гострими ножами. Плятформа під відкритим небом була вбрана в червоне, з чорними краями, хоч сніговиця скоро все зробила білим. Ви-

TULA-online.org

ходили один по однім промовці й, намагаючись перекричати вітер, виголошували формули урядового смутку.

„Товариші гірники!" — кричав бомбастично делеґат із Харкова, — „Лєнін помер, але діло його не вмерло. Провідник пролетарської революції... провідник працюючої кляси цілого світа.... найкращий учень Маркса й Енґельса..."

Ті формальні слова мене придавлювали. Чому вони не говорять по-простому, з серця, а повторяють слова з передовиць „Правди" й „Ізвєстій"? Балуючись снігами, вертаючи серед снігової додому, мені було приємно завважити, що таке гнетуче почуття було й у Сеня та інших. Промовці не зуміли висказатись, як вони відчули страту Лєніна, бо ж те, що ми чули, відносилося менше до померщого провідника, як до наших власних сподівань.

Кілька днів пізніше читали ми в місцевім часопису про присягу Сталіна над домовиною Лєніна на Червонім Майдані в Москві. Була це коротка, майже літурґічна обіцянка йти слідами вказаними покійним провідником. Але вона зворушила мене більше, як усе красномовство на наших поминальних зборах. Сталін був членом всемогутнього Політичного Бюра, Головний Секретар Партії, і став важною особистістю в новім режимі від самого його початку. Але це щойно перший раз я відчув гостро його існування. Дивно, впало мені до голови, що на нашій стіні не було навіть його образа!

Від того дня ймення Сталіна виросло таке велике, таке всеобіймаюче, що трудно було пригадати собі той час, коли воно опанувало все наше життя.

3

У вугільнім районі був я тільки поверх одного року. А однаково важко було мені відірватися від його життя. Коли б мені був хто сказав того слітного ранку, як я туди прибув, що я буду колись за ним, за тими неотесаними людьми, за цією виснажуючою працею жалувати, я був би подумав, що він збожеволів. І ось — проти власної волі я зачав почувати себе, як копальняний робітник... Бо це не правда, що ми любимо тільки гарне й веселе. Трагізм і погань так само можуть захопити нашу уяву й змисли. Привязуємося до людей і місця нашими спогадами, навіть спогадами неприємними. Побуту свого в копальні вугілля я не забув ніколи. Завжди я почував себе близьким до вуглекопів.

У моїм переділі в вагоні з Донецької Кітловини було шестеро подорожних. Як звичайно росіяни, вони незадовго сперечалися. І хоч я був з усіх наймолодший, то відчував відповідальність за напрям спірки. Бо ж я комсомолець, а комсомолцеві ніколи не вільно оминати нагоди проповідувати про майбутнє щасливе життя, або вияснити чому в нас хвилеві недомагання.

— Можеш собі балакати до схочу про майбутнє щасливе життя, то-

TULA-online.org

варишу, нарікав якийсь інтелігент, але з того однаково не буде ані хліба, ані нафти, ані взуття, яких нема. Моя дружина й я мерзнемо, трясемося від холоду, і часто не маємо що їсти. Це не життя, це кара...

Був це сухорлявий, середнього віку чоловічина, в очицях у золотій оправі, в несезоновім веснянім плащі, жіночий шалик на шиї, а з дірявих чобіт визирали білі панчохи.

— А яке ваше зайняття? — запитав інший подорожний.

— Я композитор, відповів інтелігент задиркувато; пишу ноти, музику.

— О, ти пишеш ноти, зїдливо каже той. Хто потребує твоїх нот? Кому потрібний якийсь там сонічний вальц у таких часах? Іди до фабрики, чоловіче, до якоїсь правдивої роботи, і не будеш мати чого нарікати.

— А хібаж кожний мусить працювати в фабриці?! — скрикнув від серця композитор. Чиж нові будівничі соціялізму не потребують музики? Маємо всі стати машинами без душі?

— Правильно! Ми не потребуємо ніяких нот ні мельодій. Ми потребуємо продукувати більше товарів.

— Душі вже зліквідовані, докинув третій.

— У такім випадку нема чого з тобою й говорити, композитор тепер уже кричав. Ти простак і шкода кожного мого слова до тебе.

Тут моє комсомольське сумління заворушилось; підказало мені, що треба рятувати положення.

— Дозвольте мені сказати пару слів до всіх вас, кажу з повагою. Ви сперечаетесь надто гаряче, а з малим розумінням, коли дозволите так висловитися. Це правда, що нам усе ще багато дечого недостає, але ми стараємося недостатки поповнити. З часом ми матимемо все — а це включає й музику. Можливо, що цей громадянин не є аж Чайковський, але, коли він пише добру музику, то він також помагає будувати соціялізм. Я тількищо покинув копальню вугілля й знаю наскільки ми того потребуємо. Повірте мені: ми потребуємо музики неменше, як вугілля. Миж мусимо огрівати й наші душі, і то негірше, як наше тіло.

Видко було, що слухачі були моїми словами вражені. Що я був одним із вибранців, їм не треба було й казати. Мій самопевний голос мусів не дати їм пізнати. Заки доїхали до Дніпропетровського, як тепер назвали Катеринослав, — перемолотили ми з десяток ріжних тем. Очевидно, що моє було завжди зверху. Мабуть ті, що зо мною не погоджувались, рішили, що краще мовчати. Що поможе, мовляв, сперечатися з комсомольцем?

4

До комуни прибув я підвечір. Мій собака, Рекер, побачивши мене серед дороги, мало не вискочив мені на голову на радощах. Див-

TULA-online.org

люсь у вікно нашої хати. Сидить матір. Читає при світлі нафтової лампи книжку. Трошки постарілась, худіща стала, сивіща. Відчиняю потихенько двері й питаю, змінивши голос:

— Чи тут живе громадянка Кравченко?

— Вітя дорогенький, голубе сизий! — і заллялась сльозами радости.

Ввечорі чую новини: комуни вже нема. Працюють у ній ще тільки три чи чотири семї. Кількоро інших також не мешкають, але тільки так собі, на працю ходять до міста до фабрик. Мій батько з братами вибрались назад до Дніпропетровського, де добре заробляють. Навесні сподіються знайти вигідний апартамент, щоб зажити разом з цілою родиною.

Поля комуни занедбані, пригноблюючі. Стелі перепались, гойдаються на завісах двері. Із стін і дахів повідривано деревяні бруси, на опал. Говорили сусідні селяни: „Бачите, які комуністи здалі до господарювання? Це не те тобі, що арештувати та стягати податки". Декотрі довідавшись про мій приїзд, прийшли відвідати. Поводились зо мною як з дорослим, що побував в світі; засипували мене питаннями про наміри „нової влади": що задумують робити з хліборобами, їх землею?

Питання ставили мені також робітники на заводі в Корбіно. Я видумував для них відповіді, які, як я собі уявляв, повинен давати комсомолець. Кілька днів пізніше я виголосив їм відчит про життя донецьких вуглекопів. Не скриваючи труднощів і недотягнень, я мабуть змалював їм тамошній побут доволі привабливо, бо чотири молоді робітники з Корбіно зголосилось по тім поїхати до копалень і я дав їм адреси відповідних урядовців.

Нарубавши добру купу дров, і поправивши двері в стодолі, — бо ми все ще мали одну корову, — я покинув комуну й виїхав до міста. Батько й мій молодший брат, Евген, працювали в металюргічнім заводі Петровський-Ленін. Незадовго й я став там в механічній лабораторії до праці. Константин працював в іншій фабриці в Дніпропетровськім (совєтська назва для Катеринослава все ще звучала якось так дивно). Там я залишився біля трьох років аж на двадцять першім році мого життя, як вимагали приписи військової служби, покликали мене до війська.

Наша металюргічна фабрика складалася з ряду будинків на кількох акрах землі на окраїнах Дніпропетровського. Працювали там біля 24,000 чоловіків і жінок. Було це чи не одне з найбільше промислових підприйнять у Полудневій Росії. Перед революцією робітники цієї фабрики вславилися своїми страйками й бунтами, тож придбали собі ореол історичної поваги в очах робітництва. Працював в ній за молодих років і товариш Петровський, президент Совєтської України; мали в ній своє пролетарське коріння й інші комуністичні провідники.

Організація комуністичної партії, включаючи й наш Комсомол, числила около дві тисячі членів. Тож пропагандивна діяльність була

TULA-online.org

тут завжди в повнім розгарі. Петровський, Раковський, Каґановіч, та інші верховні провідники часто приїздили до фабрики виголошувати на вічах промови. А я усе більше поринав в працю Комсомолу; вписався на технічні курси, які забирали більшу часть моїх вечорів, і брав визначну участь в політичних та літературних гутірках, які влаштовували ріжні клюби фабрики.

Минаючі роки батька мого з комуністичною партією все таки не поєднали. Батько признавав, що між комуністами було значне число людей чесних і поважних, але дійсність революції все ще мала надто мало подібности до його молодечих мрій. Але перепон мені в моїй комсомольській діяльності він не ставив. Навпаки: всередині був навіть вдоволений, що я пробиваю собі шлях серед окруження. Інколи, однак, не міг він стримати себе від гірких завваг про разячу ріжницю поміж гойним життям урядовців та начальних інжинірів а нуждою простих робітників. Казав:

— Балакаємо про єдність, силу, рівність. А дивись, як живе ось товариш Н... в своїх розкішних апартаментах, з автомобілями, гарним убранням; а заглянь до бараків, де нових робітників із сіл спаковали мов оселедців. Чистенька кімната , добірна їжа в ресторані — адміністрації, а для ресторанів робітників щобудь добре.

— Дай нам трохи часу, батьку! Стільки справ треба нараз ладнати!

— Я знаю про ці справи. Але я також знаю, що віддаль між вищими а нижчими клясами збільшується, не маліє. Влада — це річ небезпечна, Вітя.

З механічної лябораторії скоро призначили мене до фабрики звивання рур, де до року я став надзираючим передовиком, з побільшеною платнею, від якої став грубший наш семейний гаманець. А що четверо нас заробляли гроші, то жили ми добре, хоч були високі ціни за НЕПА — Нової Економічної Політики, — яка знову дозволяла приватну торговлю. За гроші тепер можна було вже майже всьо мати.

Мої звязки в фабриці зачали підноситись до верхів: до надінтендантів, управителів, партійних і трейд-юнійних урядовців. Проти власного переконання й осторог батька, щоб не відриватись від працюючих мас, я привикав дивитися на совєтське життя все більше й більше з точки зору „провідництва". Кость і Евген не виявляли багато політичного захоплення. Працювали важко, і добре, і вчащали тільки на ті демонстрації й конференції, де мусіли, як це робила й велика більшість простих робітників, що приймали урядову пропаґанду байдуже й з недовірям. Нераз Евген гострив собі на мені зуби:

— Ти, братіку, на добрім шляху видряпатися на правдивого комуністичного бюрократа, тільки не дайся нашому романтично-гуманітарному батькові звести на манівці.

Весна 1927 року не ріжнилася щодо властивостей від інших весн, своїх попередниць. Але для мене вона стала полумінною, з барвами яркішими, тінями ніжнішими. Називалась вона Ганна, мала 17 ро-

TULA-online.org

ків, сині очі, золоте волосся. Здибались ми на прийнятті в домі надінтенданта майстерні, і від того часу, як нас познайомлено, забава, гості й усе на світі перестало для нас існувати.

Батько Ганни був начальним інжиніром важної залізниці. Хоч походив він із семї робітника, і за студентських часів належав до тайних соціялістичних кол, то від нового совєтського товариства держався здалека. Матір Ганни, все ще задержала своє передреволюційне ставлення до „простого народу". Але й тоді, за цієї першої моєї любовної гарячки, свідомість, що Ганна мені не рівня, захмарювала моє почуття до неї. Вона вдавала, що цікавиться моєю комсомольською діяльністю, але я знав дуже добре, що вона її нудить. Щождо її матері, то вона й не скривала своєї погорди до большевиків, до совєтських кличів, та не забувала натякати, що я тільки передовий робітник у фабриці.

— Коли б то твій комсомол був бодай інжиніром — підслухав я, як вона одного вечора сказала Ганні.

Сама ж Ганна попала між два вогні: виховання совєтської школи й буржуазного окруження дому. Нам удалося перевести разом один місяць у Домі Відпочинку над берегом Дніпра, де обидвоє прийшли до усвідомлення, без ніякої балачки, що про наше подружжя нема що й думати, — бо ми не сходимося „ідеольоґічно". Це може зрозуміти тільки той, що цілий потонув в політиці. По повороті до Дніпропетровського взаємини мої з Ганною зачали остигати. Коли я відходив восени 1927 до війська, обидвоє ми відчули, що це кінець. Здибав я її чотирнадцять років пізніше в протибомбовім сховку в Москві.

5

Пятнадцятьсот милевий кордон, де величезна випалена сонцем імперія Сов. Серед. Азії межує з Персією, Афганістаном і Кашміром в Індії, довго був місцем боїв з басмачами. У військових совєтських звітах їх уже кілька разів „винищували', а вони зявлялись знов, і знов, з новими жорстокими нападами.

Цілі роки преса була переповнена жахливими оповіданнями про терор бахмачів, про їх жажду грабунків. Представлювано їх, як бандитів під проводом мусулманських духовників, що шукають тільки наживи, як наймитів усунених Емірів, як знаряддя британського імперіялізму, тощо. Жортсокість їх, писали, не знає меж. Совєтських бранців мучать. Найбільше люблять закопати бранця живцем у землю й так лишити, щоб умирав помало від голоду й спраги та, щоб його пожерли живцем комахи й супи.

Але в цих описах в пресі були деякі суперності. Бо самим бандитизмом і грабунками годі було пояснити ту впертість і відвагу, з якими малі ґрупи бахмачів ставили чоло зорґанізованій і добре озброєній червоній армії. До того, грабунок якось не погоджувався з релігійним наставленням їх наскоків та політичними британськими й емірськими інтересами.

TULA-online.org

Пізніше, коли я вже був більше дозрілий і тверезіше міг дивитися на справу, я переконався, що це все була совєтська пропаґанда. Басмачі були вдійсності патріоти-партизани, які боролися проти поневолення їх національної незалежности чужими займанцями. Наражували вони своє життя, щоб відбити наступ на їх спосіб життя, на їх віру....

Царські ґубернатори брали данину з Середньої Азії, але контролю краю залишали місцевим князям і духовенству, муллагам. Вікового ладу країни не займали. Нові ж пани, в імени своїх чудернацьких нових богів, яких називали Леніном і Марксом, повиганяли емірів і купили собі з мусулманської релігії; привозили „поганські" машини й ідеї, щоб розбудити кочовиків із їх вікової дрімоти; псували юнацтво західніми ідеями, ба, навіть закликали жінок, щоб скидали свої заслони й покидали гареми.

І проти цеї то загрози билися так завзято басмачі, окопавшись у прикордонних горах Персії й у властивім Туркменістані. У цій боротьбі мали вони за собою, бодай у тих часах, прихильність мас Середньої Азії. І це не був випадок, що проти басмачів треба було висилати військо з властивої Росії, а не місцеве.

Але совєтська верзія мала в собі також дещо правди. Звіти про очайдушність і жорстокість басмачів, наприклад, не були перебільшені. Можна було довідатись про це з жахом проймаючих оповідань самовидців, та тих нечисленних бранців, що спаслися. Правдою також було те, що з цією партизанкою й політикою та релігією було також замішане дохідне пачкарство так, що часом трудно було розпізнати, де кінчиться патріотизм а де зачинається інтерес.

У кожнім разі це все було далеко від нас, молодих робітників і селян полудневої України. Ми знали про це, як про якусь ексотичну криваво-громову драму десь далеко в непевнім світі. І ось, за одну ніч ми стали учасниками цієї драми й опинились серед гущі небезпек.

Двадцять четверо нас, у товарнім ваґоні залізниці, усі свіжі новобранці з околиць Дніпропетровського, їхали до країни басмачів. Дорогою співали, оповідали собі ріжні історії, і були горді-горді, що нас призначено до добірних дивізій кінноти, які стояли в совєтськім Туркменістані. Тільки вночі лазили мурашки поза шкіру, коли пригадували собі про жорстокости басмачів.

Щоб розбити тугу за домом, заводили ми балачки про дівчат, яких позалишали. Костик, перший свояк моєї Ганни, також був в нашім гурті новобранців. Він і спогад про Ганну наново розбурхали покриті вже попелом вогники моєї любови.

Але кількаденний вишкіл у Баку, місті „чорного золота", усе це з наших думок вигнав. Великий цей нафтовий осередок був цікавою мішаниною новітньої промисловости й східніх способів життя. Сороката населення складалось з москалів, монголів, тощо, більшість у західнім одягу, але й багато в розвіваючихся на вітрі ріжнобарвних шатах

TULA-online.org

Близького Сходу, пристаючих щільно до стану плащах і шпічастих казахстанських степових шапках.

У Баку побачив я перший раз море.... Запахом нафти заповнене все місто, навіть здавалося, що він просяк лиця й руки мешканців.

У Баку злучили нас з сотками інших новобранців з інших сторін Росії. Малий вантажний корабель завіз нас через Каспійське море до пристані Красноводськ. Там дожидаючи на вантажну залізничну валку до Асхабаду, ми волочилися по набережній, де жовтими купами лежали дині, на подобу гарматніх стрілен, які смагляві туркмени, багато з них бородаті а всі нагі до пояса, в барвних на подобу турбанів завязаних платках на голові, кидали їх ритмічно своїм товаришам на покладі корабля, підспівуючи.

Асхабад, який пізніше назвали Сталінбадом, був досить східнім, щоб задоволити наші молоді забаганки чогось нового. Немощені вузкі круті вулиці між безвіконними стінами домів виходили на гомінкі майдани, декотрі під дахом. На базарах стукіт молотків, шевців, слюсарів, та інших ремісників, що працювали під голим небом. Скрізь безформні позакривані постаті мослемського жіноцтва. Декотра часом відхилить крадьки свою волосінну заслону й зиркне в сторону росіянина.

Нашу валку зустріли з музикою й демонстрацією. Урядовці виголошували високопарні промови — з похвалами для бравих товаришів, що прибули берегти кордонів перед басмачськими розбишаками. Довгим рядом стояли бездушно робітники з місцевої бавовняної ткальні. для декорації. У цім моменті я не мав підстави не вірити їх промовам. але пізніше дивувався. чому прикордонної варти не набирають із людей місцевих; а ще пізніше я зрозумів, що Червона Армія, з усіми своїми претенсіями на товарискість, була по-простому армія займанців в чужій країні.

З Асхабаду поїхали ми в величезних троках до військового постою над перським кордоном. який мав стати моїм домом на наступні сімвісім місяців. Завели нас до тих самих понурих бараків, де перед нами жили царські солдати. Країна. що через ню ми переїздили. була побільшості пустинна. — жовті ялові смуги мінялись з мізерними кущами. А зараз за кордоном уже видно було більшу ріжноманітність краєвиду й багато зелені. І так ми стали на горбках гірського хребта на північній межі Персії.

Військовий вишкіл зачали з нами від парні й дезинфекції всего нашого шмаття, стрижки, що залишили нам черепи голі, як коліно, а потім усім дали нам лекцію про політику. Щодо басмачів, то нам сказали, що маємо до вибору: або вбити, або дати себе вбити. Призначено нам робити в небезпечних місцях стежі, одинцем, або парами, вдень і вночі. тому мусимо навчитися бути зоркими, добрими кінотчиками й добрими стрільцями. Почувши таке ми, — навіть ті найменше амбітні між нами, — взялись пильно до науки.

TULA-online.org

Майже з самого початку мене приділили до редакційного персоналу місцевого вояцького часопису „Червона Прикордонна Варта". Ми комсомольці були серед війська в меншості, тож дуже поважно дивились на нашу відповідальність. У таборі було досить демократії у взаєминах з товаришами командирами, але була гостра дисципліна. Нам вільно було критикувати умовини і старшину, часто навіть називати пойменно в часопису.

Був там командир Галушка, якого шорсткого поводження не злюбили солдати. Я хотів мати незвязані руки, щоб його, як редактор часопису, критикувати, тому виконував всі його накази без найменшого вияву незадовілля. Цим я хотів дати йому до пізнання, що я почуваюсь до обовязку його, як старшину, слухати, а про те, на що не погоджуюсь, писати в газеті.

Галушка довший час нехтував мої критичні завваги про його лайку солдатів, матюки й грубе поступування. Але скоро піддався.

— Товаришу Кравченко: я бажав би з вами поговорити, каже одного дня.

— Добре. Дорогою з бараків до стаєн питає мене, чому я, до біса, насівся його переслідувати? Чи це добре комсомолцеві підривати авторитет червоного командира?

— Товаришу Галушка, відповідаю з почуттям моїх 22-х років, — я ваш авторитет хочу власне збільшити, а не підривати. Бо, коли ви будете дальше поводитися з вояками немов з яким болотом, вони зачнуть вас ненавидіти й слухати будуть тільки про око. А коли будете поводитися з ними, як з людьми, як з совєтськими громадянами, то вони слухатимуть вас охоче. А в часі бою це може зробити велику ріжницю між перемогою а поразкою.

І заключили ми умову — старшина й рядовик. Він обіцяв змінити своє поступування, я обіцяв більше його в часопису не згадувати. І дивне-диво: командир Галушка не тільки додержав свого слова, але на власне здивування став найпопулярнішим старшиною в частині.

По скінченні вишколу нас післали на нічні стежі за пачкарями басмачами. А інформацій ніколи не бракувало. Доставляли їх платні шпигуни з обидвох боків кордону. Інформації здобували вони в перських чи афганських каварнях — про товари, що мають бути доставлені чи відібрані, про пляни наскоків на російські села: тощо. Через посередників вістки ці доходили до команди Червоної Армії.

Кілька разів виправа, хоч пильно шукала, не могла нічого знишкати. Траплялась найбільше коротка перестрілка. Але, нарешті, один раз, бодай за моєї памяти, звелено дивний бій, у якім обидві стороні мали поважні страти. Дивний був тому, бо бились у темній, як чорнило, ночі, під дощем, проти невидного ворога.

Він нас тої ночі бородатий туркмен у шапці, до того місця, де, як він казав, можна буде переловити каравану пачкарів. Близько через

TULA-online.org

цілу годину їхали ми під холодним дощем, час-до-часу спиняючись щоб прислухатись, чи не чути якого гомону. Нарешті знайшли стежку. Освітили червоними ракетами околицю. Тарасов, голова відділу ГПУ, командант цієї виправи, дав наказ розсипатись і наступати. Стріляв я наспіло, унапрямку голосів у віддалі, коли нагло, так близько мене, що я міг бачити його очі, знайшовся майже наверху туркмена. Він націлив на мене кріса, але мені вдалося стрілити скоріше. Туркмен упав із коня, але був тільки ранений, бо пробував знову стріляти. Я зіскочив із коня й вирвав йому з рук кріса.

— Встань! — командую.

Передо мною став старий чоловік, з широкою бородою, з піднесеними руками. По щоці спливала кров. Щось по-своїому говорив і плакав. Мабуть просив пощади. Я витягнув з його піхви кинджал а його самого передав старшині.

Заки зайшло сонце, бій скінчився. Ми знали, що багато пачкарів втікли. Але велике їх число, разом з верблюдами, привели ми до табору. А заки зайшло сонце, то одного туркмена за наказом комендантів розстріляли.

Незадовго потім мене призначили до застави кілька миль дальше, разом з Костем і іншими. Солдати, що там стояли, аж скакали з радости, що прийшла зміна. Один із них був мій краян, з Києва. Тільки жалував, що мусітиме покинути свого коня, якого називав Лорд Керзон, а чому, то я й до сьогодні не знаю. Я йому обіцяв, що буду за Лорда Керзона дбати, і він заспокоївся.

Наша застава була близько виходу з вузького просмику крізь горби. Через кілька наступних тижнів часто ставав мені в пригоді залишений кінь мого краяна. Лорд Керзон був не тільки надзвичайно чуткий на мої дотики, але й немов відгадував мої думки. На його хребті я чомусь чув себе безпечним, особливо на самоті, далеко від товаришів. Кожний гамір, тріскіт упавшої гиляки, насторожував і Лорда Керзона й мене, його їздця.

Кожний вояк, що зловив пачкаря, мав право на одну третину захопленої в нього контрабанди. Мені таке щастя не трапилось, але багато солдатів вертали з такої виправи до свого села багатими людьми — багатими, очевидно, за оцінкою „багатства" в країні совєтів.

Ніколи не забуду худого, смаглявого жидівського юнака Цяму. Хто з бюрократів встругав собі з нього жарт, приділивши його до кінноти й виславши над перський кордон, того не знав ніхто, навіть самий Цяма. Зачав він свій вишкіл з почуттям смертельного страху перед кіньми. За це декотрі робили собі з нього посміховище, але більшість його жалували. Ми пробували його вчити, — як сідати на коня, як держати поводи; деколи здавалось, що він ось-ось пімре з переляку. Але на диво він, перемігши свій страх, став знаменитим кінноти чиком, навіть очайдушним. Немов гончий собака ганяв цілими ночами, винюхуючи контрабанду, і одного разу вдалося йому навіть

TULA-online.org

зловити сильно обвантаженого пачкаря та зробити таким способом чимале майно в нагороду.

Лорд Керзон, якого певність ніг нераз мене рятувала, був також відповідальний і за закінчення моєї військової каріери. Одного разу пізньої ночі був я ще з одним вояком на стежі в лісистім районі, далеко від нашої застави. Чуємо якісь голоси здалека. Кричу до невидного, щоб став, і одночасно обидва пускаємось уперед. Керзон спотикнувся й я полетів комітьголовою.

Дальше нічого не тямлю. Мій товариш, що відїхав дальше, як я, гукав за мною, але без відповіді. Знайшов мого коня, а по мені ані сліду. Пошукавши трохи, вернув до табору. Кілька годин пізніше вислана на пошуки стежа знайшла мене в калабані, сильно потовченого й непритомного.

Кілька тижнів лежав я в військовій лікарні близько Асхабаду, по-
сточки цілої, чи на своїм місці, то виявилось, що мої потовчення були тільки поверховні. Доброта двох сестриць-жалібниць, що мене доглядали, зробила їх мені й іншим недужим дорогими. Усі знали, що це бувші аристократки вигнані з Петрограду; одна з них, Лідія Павловна, призналася мені, що вона роджена княжна.

Коли я вже на стільки очуняв, що міг подорожувати, мене післали до Києва, де я лежав ще місяць в лікарні. По двох дальших місяцях у київській санаторії мене звільнили з війська й я вернув назад на працю, як передовик, до фабрики Петровський-Ленін у Дніпропетровському. Було це в літі 1928 року, і мені було вже двадцять три.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ПЯТА

РОЗРИВ З МИНУЛИМ

Малі актори в історичній драмі мало коли є свідомі її величі. Вони надто глибоко закопані в дії, щоб завважити її великі зариси. Між такими акторами був і я в 1929 році, — один із молодих захопленців, напоєний високопарними ідеями й плянами того періоду. Був це час, коли моя країна зачинала входити в нову й під декотрим зглядом глибшу революцію. Був це час, коли Сталін і його прибічники були зайняті гострою боротьбою з противниками в Політбюрі й до певної міри в цілій партії. Наставились вони на вирвання з корінем останків капіталістичної економіки й капіталістичного способу думання, щоб завести Росію до упромисловлення й колєктивізації хліборобства.

Був це, отже, період, коли зачали „вичищувати" все хитке, нерішуче, неприспособлюючеся, що приєдналося було до революції. Партійна Лінія, цебто так сказати, обовязок супроти певних її цілей, — стала важніша від усяких особистих інтересів. Модерна машинерія, як символ і піддержка упромисловлення, сильно зачала опановувати наше життя, підсилюючи кожну днину нашого існування. Машина стала заздрісним богом, якого треба було задобрювати. Вона вимагала майже містичної влади в щоденнім житті країни. Розпач „гуманітаристів" стала чудернацьким минулим.

Мільйони людей, декотрі добровільно, декотрі силувано, втягнені були в цей вир подій, відірвані від свого звичного життя та потягнені на нові стежки. А були це люди по найбільшій часті недогодовані, бідно одягнені, без ніякої надії на будуче. Хоч я й знав поодинокі сцени цієї дії, і добрі, і злі, дивився на них очима двадцять три-літнього юнака, політично вихованого Комсомолом і Червоною Армією, який вірив, що Росія посувається по шляху до кращої будуччини. Я належав до тих бистріших і суспільно свідоміших робітників в нашій фабриці, що були захоплені творчим поривом своїх щоденних завдань.

Було багато недотягнень і надмірних страждань. Але був також підйом захоплення палкими надіями. Була глибока віра в будуччину, тож це не був випадок, що я якраз тоді рішився записатись до Партії. Належав я до меншини, яку штовхали ідеї до великого, творчого зусилля. Праця захоплювала нас часами аж до опяніння. Інші

TULA-online.org

могли терпіти нову революцію, на ню нарікаючи так, як терпіли великий голод. Вони могли вважати її за свого рода природне нещастя. Але нам, таким, як я, наповненим ідеєю й вірою, сьогоднішній біль здавався тільки конечною заплатою за ту зоряну будуччину країни й її народу. Упромисловлення за всяку ціну, щоб піднести націю з відталости, здавалося для нас найблагороднішою ціллю.

І тому власне не хочу судити подій тих років моїми сьогоднішними почуваннями. Життя моє вщерть було виповнене працею, напругою, недостатками; вічне вишукування хиб „немодними ліберала-ми", які тільки критикували, а самі рук не прикладали, було для мене тільки докучливим.

Будучи передовим технічним робітником у фабриці рур, по вуха пірнув я в свою працю та придбав собі нових приятелів між урядовцями й впливовими комуністами, як один із редакторів місцевого фабричного часопису. Без праці не міг я всидіти. Ніколи по цілоденній праці в гарячій, галасливій майстерні чи лябораторії не почувався настільки втомленим, щоб не піти на збори, чи технічні курси, проєкти суспільних робіт, або літературні вечірки. Втома була для мене „буржуазним забобоном".

Преса й радіо аж захлистувалися кличами того нового періоду: **„Дігнати й перегнати капіталістичні країни'!' — „За упромисловлення нашого краю!" — „За ліквідацію кулачні, як кляси!"** Життя наше подобало на фабрику кітлів. Люди їли, спали й працювали серед велитенського гамору бою. Збори робітників, наука, промови з нападами на закордонних і домашніх ворогів народу заповнювали всеньке наше життя.

Ставити під знак запиту дані Кремлем розпорядки було все одно, що сперечатися з землетрусом. Приймали ми їх, як річ самозрозумілу. Нам їх пояснювали, — вчасі нашого безперервного вишколу.

Тінь Г. П. У. — державної політичної поліції — мене не досягала. Попри те мені здавалося, що це ж цілком природне, що в таких критичних, напружених моментах, життя кожного треба пильно перевіряти, контролювати. Тільки старі люди, з довгою памяттю, негодували, але їхня неохота так годилася з нашим наставленням, як, наприклад, заклики до замирення на побоєвищі.

Напочатках 29 року один із найпередовіших старих большевиків, Христіян Раковський, прибув до нашої фабрики й виголосив на вічу ромову. Це був майже останній раз, що ворогові Сталіна дозволено говорити до народу. Кілька днів по тім мій батько зачав зо мною про це віче балачку. Був він похмурий — і тепер я вже розумів чому. Казав таке:

— Раковський критикував провід Партії. Я не є певний, чи я з ним погодився, або чи багато робітників погодилися. Але з того ми довідалися, що зачалась боротьба за владу, і що Сталін перемагає. Декотрі слухачі виявили себе прихильниками Раковського: ставили питання й приплескували. А коли Раковський відїхав, то того само-

TULA-online.org

го ранку, сину, тих робітників, що виявили Раковському прихильність, покликано до Г. П.У. . . .

Кілька тижнів пізніше здибав я Козлова, секретаря Райкому (районового комітету) Партії. Тоді якраз мав я вносити подання про прийняття до партії. Він це знав і вважав мене за цінного новобранця, як щораз аткивнішого в справах фарбики й міста. Моє прізвище й знімки зачали появлятися щораз частіше в промисловім, профсоюзнім та місцевих, міських виданнях.

—Ех, товаришу Кравченко, ти справді маєш якогось незвичайного батька, каже Козлов, сміючись.

— Ну, в чім діло?

— Нічого надзвичайного. Кількоро нас із Райкому зайшли до механічного відділу. Там усе ще залишився деякий гнилий відгомін відвідин Раковського, тож ми хотіли побалакати з декотрими робітниками. Так собі, щоб зазнайомитись з положенням. Питаємо одного, другого — то тут, то там, — і нарешті приходимо до твого батька.

— Ну й що?

— А що ти думаєш він нам відповів? — Зміряв нас від голови до ніг очима й каже: „Не перешкоджайте мені в роботі. Це фабрика, не клюб. Коли бажаєте знати, що думають робітники, то запитайте Г. П. У. Воно повинно знати". — Що за батька ти маєш, Вікторе Андрієвичу! — А був зо мною Сеня Волгін, знаєш, той з комітету Комсомолу. Пробував зеднати твого батька, каже: „Ви старий і поважний пролетар, громадянине Кравченко, про що ми знаємо, і тому якраз хочемо почути вашу думку. Тоді твій батько вийшов із рівноваги й каже: „Слухай юначе: політично ти ще курятко. Тож нема нічого **поважного,** про що я міг би **з тобою** говорити."

А дальше Козлов залишив великодушно цілий цей епізод, сказавши: „От просте дивацтво огірченого старіючогося чоловіка, що не може попасти в крок з новим світом". А дальше:

— Щож? Коли вносиш подання про членство в Партії?

— Думаю незадовго.

— Добре. Я буду на зборах, піддержу. Ми потребуємо тебе, Кравченко. Перед нами багато важкої праці. На старе покоління числити не можемо, навіть на тих найліпших.

І інші провідні комуністи настоювали, щоб я вписався до Партії. Бо ж я й так, мовляв, з ними працюю; я й так піддержую їх у боротьбі за нове життя. Так чому ж стояти осторонь? І з ними я щодо того погоджувався. У своїм серці, у своїх надіях, я вже став по їх стороні. І я вступлю до Партії — чесно, без ніяких недоговорювань, без ніяких сумнівів. Стану один із тої безчуттєвої армії будівничих нового упромисловленого й кінець-кінців соціялістичного світа.

2

У межах партійної лінії користувались ми значною волею слова в фабричнім часопису. Тільки двоє нас із редакторського персоналу,

TULA-online.org

один на прізвище Блесков, другий я, не були членами Партії. Часопис видавали ми спочатку тижнево, пізніше щоденно. Наклад його був около 35,000. Читав його, само собою, майже кожний у фабриці Петровський-Ленін. Але важніше те, що читали його також економічні й партійні урядовці в цілій нашій провінції, ба, навіть у Москві.

Зміст часопису був, правда, цензурований. Нічого не пропускали, що могло кинути хоч би тінь сумніву на упромисловлювання, на політику Партії. Тай нікому не було й у голові такі статті писати. Дозволені були напади на адміністрацію фабрики, на урядовців профсоюзів і на урядовців партійних; виявлювати можна було декотрі хиби в виробництві та заряді. Це все робило враження, що часопис висловлює прилюдну думку.

„Самокритика" — це був один з наших кличів того часу. Кожного заохочували сказати „все, що знає" про недотягнення, похибки, способи, як справу поліпшити — в загальній пресі, у фабричних і хліборобських видавництвах, у стінних газетах. Бо самокритика мала спонукати до поліпшення якости праці, хоч часами була вона також батогом великих бюрократів над головами малих бюрократів.

Фабриками тоді все ще управляла „трійка": представник управи, представник Партії й профсоюзів. Між тим множеством урядовців, які стежили за діяльністю одні одних, ця самокритика ставала часто способом боротьби за посаду, за владу.

Кинувся я в цей вир самокритики з хрестоносним завзяттям, що аж затривожились декотрі провідники нашої фабрики. Бив чесно й завзято по недотягненнях, не перебираючи кого це могло заболіти. Аж пізніше я зачав розуміти, чому то декотрі важні особи в фабриці нагло забажали моєї приязні. Вони хотіли заприязнитися з молодиком, що мав гостре перо й знав до чого його приложити.

Мої статті появлялися не тільки в фабричнім часопису, але й у харківських і дніпропетровських виданнях, куди я дописував, як звітовик цієї великої фабрики. Міські партійні органи згадували про мою працю й ставили мене за приклад „юнацької діяльности".

Про щож я писав? — Про безсумлінне марнування й псуття товарів; про механіків, що не шанують своїх струментів і машин; про високий кошт випродукування товарів в нашій фабриці, коли порівняти до кошту в Швеції чи Америці; про нелюдяне обходження такого то а такого товариша зо своїми робітниками; про погану якість сучасного виробництва; про те, як певний продукт можна „зраціоналізовати" й заощадити тисячі годин людської праці, і т. под.

Найзавзятіше, однак, я громив погані житлові умовини робітників, що жили в бараках. Писав я, що платня була завважно вища, але вона не додержувала кроку цінам за продукти в фабричних їдальнях і крамницях. І питав я, коли будуть закінчені ті нові апартаменти, що про них так багато наговорено? Чому це так, що декотрі урядовці

TULA-online.org

живуть у знаменитих умовинах а конечні потреби фабричних робітників занедбані?

За ці мої журналістичні вибухи я придбав собі чимало могутніх ворогів. Ненависть декотрих переслідувала мене потім цілі роки. Але й придбав також чимало близьких приятелів. Особливо знайшов я велику піддержку для моїх частих скарг, що в фабриці, коли брати під увагу її видайність, надто багато урядовців. Із декотрих технічних журналів вишпортував цифри з доказами, що шведські металюргічні фабрики мають тільки одного управляючого урядовця, під час коли ми маємо два, або й три. Вони вмішуються в справи один одному, писав я в своїх статтях, спинюють темпо праці, через що підноситься кошт виробництва.

Цей період самокритики був останнім виявом влади від низу в Совєтськім Союзі. Це були зразки прилюдної думки. Їй удалося загнуздати посуви місцевих урядовців, хоч не мала вона ніякого впливу на загальну політику ні на рішення осередка влади в Москві.

З причин, що я сам собі не міг пояснити — з причин, що корінились у підсвідомості мого ума, де спогади дитинства жили своїм власним життям, — почув я деяке заклопотання, коли повідомляв свого батька про свій намір вступити до Партії.

— Я знав, що ти так зробиш скоріше чи пізніше. Я ж бачив, як ти щораз більше поринаєш у політичну діяльність. Ти пишеш, вивчаєш політику. Але я не скажу, щоб я цьому був радий. Ти ж сам знаєш, скільки тут несправедливости навколо нас, — як зростає віддаль між правителями а масами... Тому я хотів би знати, як ти задивляєшся на те, що задумав.

— Мені приємно, батьку, що Ви таке запитали. І я хочу говорити отверто, щире. Я Вам вдячний і я ваш великий боржник. Шаную вашу чесність і схиляю голову перед вашим революційним минулим. Мені вже майже двадцять чотири. Я виростав і працював з новими людьми, в окруженні, що посвятило себе новим ідеям і величезним плянам будуччини нашого краю. До Партії за одним скоком я не прийшов. Моя віра в Партію будувалась помало, цеглина за цеглиною. З часом я буду **відчувати,** як чоловік партійний. Я знаю, що є багато недостач, є багато карієровичівства, свиньства, невзгод у практичнім щоденнім житті. Я того всього не люблю, не менше, як Ви. Але я дивлюся на це, як на тимчасове, що промине. Переміняти примітивну відсталу країну в новітню промислову соціялістичну державу, цеж гігантична праця. Виконати її без похибок, чи навіть несправедливостей, неможливо. Але я не хочу стояти з боку й критикувати. Я хочу працювати чесно, у рядах Партії, змагатись зо злом і піддержувати те, що добре. Я довго думав заки рішився. Чи Партія знаходиться на правильній дорозі, покаже досвід і час. Але я вірю в її ціли, тож хочу дати їй усе, що маю, щоб ціли ті сповнились. Зрештою, і Ви не є проти упромисловлення. І Ви не є проти заміни

TULA-online.org

застарілих коней тракторами. І Ви не є проти добровільного приєднування селян до колєктивів.

Батько подивився на мене суворо, але гнівно, і каже:

— Розуміється, що я не є проти того, Вітя. І я знаю, як ти відчуваєш. Я пізнаю в тобі себе. Бо й я так само заховувався за моїх часів. Я йшов за голосом мого сумління, не щадячи ані себе, ані дружини, ані дітей своїх. Памятаєш Луку Горкого „На Дні"? — „Коли ти віриш, то Бог є; коли не віриш, то Бога нема". Ти знайшов віру. Бажаю тобі щастя й успіхів — з глибини мого серця.

— Але не відходи від народу, Вітя. Оцінюй свою користь не вищими посадами, які будуть тобі давати, а тим, як люди будуть жити, чи щасливіше, чи вільніше. А коли ти зблизишся до них, зрозумій їх, помагай їм, і я буду тобі вічно за це вдячний. Не жий кличами — пізнавай політиків із їх діл, не слів. Ті самі у Кремлі є великі майстри теорії. А ти придивися, як ця теорія буде діяти на практиці. Бажаю тобі, щоб ти ніколи не мав причини тратити своєї віри.

Тут батько перестав на хвилю а потім говорив дальше:

—Хто знає, може тобі, або твоїм дітям, таки вдасться виборoти правдиву волю й ліпше життя для народніх мас?

— Я певний того, Батьку.

Розмова ця залишилась у моїй памяти завжди свіжою через усі наступні роки, коли я працював в Партії й для Партії.

До Партії прийняли мене в половині 1929 року. Здавалося мені, що це найбільша подія в моїм житті. Бож я став одним із **еліти** нової Росії. Не був я вже більше особою, що може самовільно вибирати собі приятелів, інтереси, погляди; тепер я вже посвятив себе навіки ідеї й справі. Став я вояком у високо здисциплінованій армії, для якої послух центрові був першою й одинокою чеснотою. Здибатись з невідповідними людьми, слухати противних слів від тепер стало для мене недопустимі

Одного дня, по моїм вступі в Партію, управителя нашої фабрики й мене покликали до канцелярії директора. Сказав нам директор, що якість наших матеріялів, що їх ми постачали до фабрики „Дружковскій" у Донбасі, погіршилась. Отже ми мусимо туди негайно поїхати й вивідати, що злого з нашими матеріялами, і подати звіт.

По тижневій подорожі я вернув з повним звітом. Думав я, що вцілив пальцем у самий пуп лиха, і надавав цілий ряд порад, як його позбутися. Директор був дуже радий. Заявив, що буде старатися, щоб мені дали значну суму грошей за мою прислугу. Чи я чуюся цим задоволений?

— Я не хочу грошей, кажу. Але потребую помешкання. Як знаєте, у цій фабриці працює також мій батько й один мій брат. Від кількох уже років ми позбавлені правдивого семейного життя, бо не маємо відповідного помешкання. Під сучасну пору ми навіть разом не живемо а матір мусить жити на провінції.

— Побачу, що можна буде зробити, обіцяв директор. І кілька днів

TULA-online.org

пізніше Кравченки вже мешкали разом, у вигіднім і доволі модернім апартаменті, що належав до фабрики. Наша матір могла нарешті вибратися з нашого помешання в б. комуні „Набат".

Так звана афера Шахт у 1928 році заповнила пресу домашню й навіть були звіти в закордонній. Групу провідних інжинірів поставлено в Москві на суд, у присутності чужинецьких і совєтських звітовиків преси, в окруженні світлинних апаратів преси й радіо-мікрофонів, що розносили хід розправи по цілій країні.

„Ось" — говорив Кремль до населення — „чому в нас так багато недомагань. Агенти капіталізму, залишки старого режиму навмисне спричинюють припадки, підміновують виробництво!"

Була це перша мельодраматична виставка судової розправи, щоб пізніше стати взірцем, як люди холоднокровно признавались до злочинів супроти держави. Але на розправі „Шахт" все таки ще заперечували оскарження, боролись за життя. Таке чудернацьке поводження в майбутніх розправах мало бути виключене.

Два роки пізніше відбувався багато більший і мельодраматичніший суд також проти інжинірів. Це був показовий суд над здогадними провідниками Промислової Партії, що ніби мала завдання повалити совєтську владу, відновити капіталізм і перебрати всю владу в свої руки. І хоч у цім усім було повно нісенітниць, то я тому вірив, як і вірила більшість населення країни. Тоді партійці нового покоління приймали безкритично кожну підсунену думку, — мовляв, само собою, що багато інжинірів і техніків, вихованих ще перед революцією, можуть бути духом, коли не ділом, ворогами упромисловлювання.

А щоб заповнити прогалини по тих старих інжинірах із минулого, треба було виховати нових інжинірів, теперішности, що про минуле не тямлять, цілком вірних совєтським ідеям і плянам Партії. І мали їх набирати переважно з молодих робітників і працівників, як також із рядів відповідальних робітників членів партії, або бодай до неї й її думання зближених. Тому в високих місцях запала постанова створити партію — з партійців і профсоюзів — „тисячників", які мали бути вислані на науку до старих і нових університетів і технічних інститутів. Плян цей повстав в самім усемогутнім Політбюрі.

У 1930 році приїхала до нас група представників Осередньої Контрольної Комісії Партії — на перевірку діяльности й персоналу нашої фабрики. Закликали мене до канцелярії директора. За величезним моганевим столом, за лісом телєфонів, у кріслі директора сидів чужинець, якого я пізнав із світлин, як Аркадія Розенгольца, одного з найважніших московських провідників й визначного члена Осередньогс Комітету.

— Здоров був, товаришу Кравченко, — засміявся до мене й наставив руку. Я тебе тому закликав, що чув про твою працю. Ти зацікавлений справою раціоналізації виробництва. Це гарно. І відважно пишеш у нашій пресі. Це також добре. Може тобі чого треба?

— Ні, дякую, товаришу Розенгольц.

TULA-online.org

— Ну, то розкажи мені дещо про себе.

Я накреслив йому короткий свій життєпис: про дитячі роки в сім'ї революціонера; про працю в комуні, перебування в копальні вугілля, і як я вступив до Комсомолу; про мою службу в Червоній Армії; працю в оцій фабриці і як я вступив до Партії. Скільки ще разів пізніше я мусітиму розказувати про це! Таке роздягання приватного життя стало майже ритуалом у совєтському суспільстві. Треба виповнювати і усно, і писати на папері на найменшу провокацію.

Розенгольц слухав і пильно мене оглядав. Вкінці прийшов до рішення.

— Ти молодий, ще не маєш навіть двадцять пять. Партія потребує промислових робітників-іжинірів. Любив би ти піти на науку? Пішлемо тебе до технічного інституту на кілька років. А ти відплатиш партії, віддаючи їй своє найкраще. Партія потребує мати свою власну технічну інтеліґенцію, щоб проводила дальшим упромисловленням, у вірній згідливості з її напрямною.

— Дякую, я завжди буду чутися щасливим зробити все, що можу, для свого краю.

На другий день прийшов до фабрики сам Сергій Орджонікідзе. Несподівано прийшов до нашого відділу а за ним свита фабричних і районових урядовців. Хіба присутність самого Сталіна була б мене більше схвилювала. Орджонікідзе близький довірений Сталіна, комісар Робітничо-Селянської Інспекції, голова Осередньої Контрольної Комісії Партії! Перша думка, що прийшла мені до голови, була: „він виглядає чисто, як на знимку на стіні в нашій артілі в Донеччині!"

Мав на собі ту саму кримську шапку, ту саму синю свиту з сивим ковніром, широкі штани запхані в мякі до колін чоботи. Орлиний ніс навіть більше закривлений, як на образі, вуса ще більше звисають удолину. Здавалось мені, що я знав його ціле своє життя. Щось було в нім — у тій його домашності, в усмішці, у поводженні, що зменшувало віддаль поміж богом, що зійшов із Кремлінського Олімпу, а звичайним смертельником.

Директор мене представив.

— Я чув про тебе — загудів грімким голосом, — подаючи руку. Як іде праця?

— Добре. Але могло б бути ліпше

— Цікаво. А що треба, щоб вона йшла ліпше?

— Це в кількох словах трудно сказати.

— Не встидайся, говори, — і засміявся.

— Це так, товаришу комісар. Тут завеликий апарат, забагато людей, що одні одних перевірюють. Я заглядав в реєстри передреволюційних років в цій фабриці й довідався, що наш адміністраційний апарат збільшився майже на 35 відсотків. Думаю, що це недобре. Одні одним на заваді. За наслідки відповідає кожний, а на ділі, то це означає, що не відповідає ніхто. Працюємо погано, забагато витра-

TULA-online.org

чуємо. Чому це так, що капіталісти мали з цієї фабрики зиски, а ми маємо втрати? Кінець-кінців робітники працюють так само добре, як і тоді, отже причина мусить бути в нас самих.

Навіть у цій гарячці мого вибуху я завважив, що урядовці зачали хвилюватися. Директор кашельнув. Представники Партії й профсоюзу ставали неспокійні. У відділі спинилась праця й звідкись там почувся голос: „Правильно, Вікторе Андрієвичу, правильно!"

— Так, — говорив я дальше, захоплений власними словами, — часто маємо більше галасу, як досягів. Дисципліна слаба, тому, що так багато людей її вщіплює. Потребуємо ми, товаришу Орджонікідзе, одної управи й одної відповідальности, без втручування з усіх боків.

— Цікаво, каже Орджонікідзе. Загально, ти маєш рацію. Вожд також так думає. Тож мусимо йти учитися, товаришу Кравченко.

— Стиснув руку й відійшов, проводжений напівстривоженою свитою. Відійшовши кілька кроків, обертається й каже:

— Коли будеш коли в біді, або будеш нагло чогось потребувати, напиши, поможу.

В важких часах, що мали прийти пізніше, я його запросинами користувався. А тепер я відчував немов Орджонікідзе прийняв мене за свого. Тепер я мав покровителя „на сідальниці коло всемогучого". Аж до його смерти в 1937 році я почувався немов в недоторкаємім схоронищу. Серед найгіршої пізнішої моєї біди те почування, що я можу звернутися до Сталінового краяна-грузина з лицем яструба, додавало мені сміливости, на яку інші не могли собі дозволити.

Моя „лекція" до близького приятеля Сталіна була темою балачки в фабриці цілі тижні. Робітники, задоволені моїм виступом, поплескували мене по плечу.

На другий день мене покликали до канцелярії партійного комітету. Ждав там на мене секретар, Константин Окороков, і директор, товариш Іванченко.

— Що на тебе насіло, товаришу Кравченко? — привітав мене секретар зараз при вступі. — Чи ти здурів? Чи ти знаєш, що Серґо наробив страшного скандалу й малощо не кинув в нас каламарем? А спочатку, заки ти його ще так не настроїв, був такий лагідний, привітливий. Тепер назвав нас гниляками, недбалюхами, байстрюками.

— Я ж говорив тільки правду, кажу. А хіба ж сам Ленін не навчав, що промислові процеси вимагають одинокого й відповідального провідництва?

З Леніном і Орджонікідзе по моїй стороні, навіть секретар партії був в своїй люті безсилий. Іванченко, що в серці погоджувався зо мною й не любив вмішування партійних і проф-союзних урядовців в працю фабрики, не міг здержати усмішки.

А в тім я мав вже тільки докінчити свою роботу в фабриці й наново стати студентом. А знав я, що мало було таких в адміністрації, щоб радувались з мого відходу.

Мої батьки й брати раділи. Особливо матір. Вона ніколи не могла

TULA-online.org

з тим погодитися, щоб я був тільки передовим робітником, як і її муж. В глибині душі вона журилася, що революція перервала мої студії. А тепер, хоч дещо пізно, я мав готовитися стати інжиніром. Це посадило її на сто коней. Навіть мій батько став веселіший. Потакував з одобренням, коли я описував йому товариша Орджонікідзе.

„Син мій буде інжиніром" — чув я, як батько говорив під час вечері до зібраних при столі навколо самовару членів семї. В голосі його чути було гордість.

Для підготовки до вступного іспиту посвятив я кілька тижнів. Для вибраних „тисячників" були влаштовані особливі курси. Це ж мала бути майбутня совєтська інтеліґенція. І напочатках 1931 року я вже вчився в Технольоґічнім Інституті в Харкові.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ШОСТА

СТУДЕНТ У ХАРКОВІ

І от, я знову студент, у віці двадцять пять років, і вартовий держави. Місячна стипендія, що її давала мені фабрика Петровський-Ленін, вистачала сяк-так на життя й ще дещо лишалося на шмаття й розвагу. Але Голод і Холод, ті близнюки, з якими я познайомився за часів революції, мене не покидали. Та тепер вони вже не так докучливо насідали. Були хвилі, що давали мені трохи спокою. Але все таки дошкулювали, як хронічний біль зубів.

Технольоґічний Інститут у Харкові поміщався в солідних старих будинках зараз коло гарного парку при Каплуновській вулиці. За нормальних часів був він типічним університетським табором. Легко можна було собі уявити тодішніх його мешканців, добре одягнених у студентські однострої, по найбільшій части членів заможних родин, які працю переплітали студентськими розвагами. Тоді мусів бурлити тут дух молодости в атмосфері науки. Не те тепер. Тепер був це гамірний, перенаселений науковий заклад, немов велика залізна гута в повнім розгоні. Заклики, кличі, пятирічні пляни були й тут на кожнім місці, як при будові.

Мабуть ще ніколи ні перед тим, ні ніколи й потім не було такого сорокатого зборища чоловіків і жінок, хлопців і дівчат в одній научній установі. Більшість студентів були в віці поза двадцять три, а чимало перескочили й тридцятку. Студенти з культурою з минулого були в тій самій клясі з молодими робітниками, для яких наука була щось у роді чудасії, мучила. З фабрик, гут, копалень і канцелярій, з державних госхозів і військових кадр змобілізовали нас, щоб зробити з нас нову — „тільки-що з голки" — совєтську технічну інтеліґенцію. Попри місцевих студентів, що жили зо своїми семями, були тут поважнолиці азіяти з Середньої Азії, що ніколи перед тим і не бачили міста на Заході. Були й воєнні ветерани, бувші партизани з Сибіру, були й комуністичні урядовці, що пронюхали тайни нової політики. Цебто, школа наша не мала нічого спільного зо звичайними школами в звичайних часах.

Як і тисячі інших студентів ріжних харківських інститутів, жив я в величезнім вулику при вулиці Пушкіна, що називався „Ґіґант". Тут спакували нас по-четверо, по-пятеро, або й більше до одної кімнати, де ми дреготіли від холоду в зимі а купались у поті вліті.

TULA-online.org

Взимі 1930-31 у „Гіганті" було часто так холодно, що в наших умивальнях земерзала вода. Щоб загріти малу залізну піч у нашій кімнаті, з димовою рурою пущеною крізь вікно, збирали ми все, що могло горіти: тріски, куски меблів, часописи. Так ми жили, вчилися, сперечалися та мріяли про упромисловлену будуччину нашого краю, змагаючись покищо з морозом і деколи з голодом.

Жінки жили в окремім крилі будинку, хоч ми сходились з ними без перепон у залях для розваги й їдальнях. І не мали ми заборони спільно вчитися — чи в наших, чи в їх кімнатах. Само собою, що позавязувалось чимало близьких узаємин. Пуританізму тут, у Гіганті годі було шукати. Але, назагал, моральний стан був завважно високий. Настрій студентів був надто зайнятий щоденними труднощами, щоб думати про легкі афери.

Кімнату, де я жив, займали ще інших четверо: Алєксєй Карнаухов, Юрко Віґур, Іван Авдащенко й Павло Пахолкін — усі змобілізовані „тисячники", усі партійні. Алєксєй мав між нами певну повагу, бо був членом центрального комітету комсомольської орґанізації; кремезної будови, соломяно-біляве волосся, поважні темні очі. Був приємний і на погляд, і щодо характеру; чесний, розмовний, критично дивився на справи, що між комуністичними урядовцями нечасто траплялося. Своїм становищем він не чванився, ані не оминав відвертих балачок про громадські чи шкільні справи.

З Алєксєєм я з місця заприязнився. Обидва ми любили нашу партію, їй вірили. І власне тому ми про ню зчаста говорили те, що думали. Питали самі себе чому таке страшне провалля існує між кличами а ділами, між урядовими заявами а дійсними фактами? Дошукувались того з турбот за добро Партії, не із злоби. Спільно було нам легше виправдувати той розгортаючийся терор і шукати шляхотніх поштовхів за цим на перший погляд гидким поступованням, і взагалі старалися опанцирити свою спільну віру проти сумнівів, що зачали в цім розпачливім періоді нас насідати.

Юрко Віґура був комуніст цілком іншого наставлення. Для нього вже сама думка обмірковувати інструкції й постанови Партії були богохульством. Що тут є обмірковувати? — питав. Хібаж тут не все перфектно ясне? Своїм розумом він не жив — тільки цитатами із Сталіна, „Ізвєстій", „Ілравди" та інших авторитетів. Справи, про які не було формального оголошення, для нього просто не існували. Він був цілком певний, що ми з Алєксєєм з цими нашими єретичними думками, турботами, дошукуваннями, і надто вільно спущеними з привязі язиками, скінчимо погано.

Пахолкін також був так відданий партії, як Юрко. Вимоклий, збідований, пережив не одне в житті хлопець. До кімнатних співтоваришів ставився байдуже. Вигляд такий немов він відчуває вдячність за те, що йому дозволяють жити. Моя й Алєксєя сліпа набожність до Партії й наші сміливі запити його і жахали і ставили в подив. Наложено йому на плечі більше, як він міг нести.

TULA-online.org

Але правдивою проблємою нашої кімнати був Ваня Авдащенко. Між нами був він найстарший, мабуть поза тридцятку. Великого росту, здоровий, доброї вдачі, і надзвичайно лінивий. Партизан із часів громадянської війни, жив він умираючою славою своїх давніх переходів. Це, як він вірив, звільняло його від потреби чимсь поважнішим займатися.

А був він не дурний той наш Ваня, скоро міг би опановати науку, коли б тільки була в нього охота. Ми йому помагали вивчати лекції й за це вимушували на нім обіцянку, що він візьметься до праці. Але наші старання недоводили ні до чого. Розлігшись на своїй постелі, Ваня вдавав, що вивчає хемічні формули, а вдійсності читав дешеве оповідання.

Але попри свої відємні студентські сторони, Ваня мав великий хист робити політичні знайомства. Знав кожного й кожний знав його. Призначували його до всяких важних комітетів, де він, очевидно, також нічого не робив, і власне тому не робив ніяких похибок, що за них треба б відповідати. Приятелів мав скрізь; і в кухні Ґіганта, і в найкращих кооперативних крамницях, і в інших місцях, скрізь, де тільки можна було дістати додаткові пайки. З того його політичного ґенія нераз і ми користали, навіть тоді, коли дорікали йому за його лінивство.

І от, Ваню з Інституту вигнали. Але мене ніяк не здивувало, коли я здибав його по кількох роках у Москві на становищі голови одного важного тресту. Брак знання навіть улегшив нашому Вані видряпатися вгору по бюрократичній драбині.

Більше, як на науку, звертали в нашім Інституті увагу на політичне виховання. Уряд потребував не тільки звичайних інжинірів, а й відданих совєтам слуг. На нашім факультеті Ленінізму навчав професор партієць Філіпов. Ті з нас, що не могли засвоїти Капіталу Маркса, діялєктики Енґельса, творів Леніна, а понад усе трактатів Сталіна, вилітали з Інституту скоріше, як ті, що мали труднощі з вищою математикою чи рисунками.

Ми, всі пятеро, були в відділі будови літаків, хоч тільки один Віґура на тім дещо розумівся. Вранці, щоб загрітись, робили ми в нашій вузькій кімнаті руханку. Загрівшись, ішли до їдальні Ґіганта снідати. Звичайно їжа наша складалася : з каші, куска чорного хліба, і чаю без цукру. Переганяючись в бігу до Інституту, промерзлі до костей, напівголодні, ми все ж носів не спускали. Балакали, робили пляни — про Інститут, про Ґіганта, про себе, тощо.

Не зважаючи на ріжниці поглядів та особистих непорозумінь, між нами витворилась свого роду групова солідарність. Коли хто з нашої групи мав іти на сходини зо своєю дівчиною, то інші члени групи йому помагали: цей давав краватку, той чисту блюзку, інший штанів позичив, а навіть кілька рублів на всякий випадок вкладали до кишені.

Інститут, як і кожна інша совєтська установа, мав свій власний часопис, у якім я скоро був помічним редактором. Нарікання на адмі-

TULA-online.org

ністрацію Гіганта було загальне й відбивалося відгомоном на його шпальтах. Малі пайки, погане вариво, брак приборів до прання, бруд, дезорганізація, усе це попадало під нашу критику.

А завершилось це все на студентському вічу скликанім нашою партією й ячейками Комсомолу. Виголошено на нім багато промов, подано багато порад. За порозумінням з виконним комітетом я запропонував, щоб студенти взяли на себе декотрі обовязки адміністрації. Алєксей зараз піддав думку, щоб мені призначити це зайняття. Встає якась гарненька дівчина, якої я до того часу не завважив, і просить голосу.

— Я піддержую, каже, вибір товариша Кравченка. Знаю його вже вісім років і можу посвідчити, що він вірний нам товариш.

Була це справді гарна дівчина, зо смаком одягнена, смілива, з почуттям самопевности. До кіцня віча я сушив собі голову хто вона й звідки мене знає? Ну й, вибрали мене „головою комуни". По зборах я підійшов до неї. А вона:

— Здорові були, Вікторе Андрієвичу, — і засміялася. Я знаю, що ви мене не памятаєте, але мені досить, що я вас памятаю.

— Ну, то поділіться зо мною своєю тайною.

— Я називаюся Параня, чи це вам щось пригадує?

— Параня... Параня... ні, нічого не пригадую.

— Ну, так ось вам ще: я пхала візки в копальні в Альговерівці...

І тут я собі нагло пригадав. На Бога! Чи ж це може бути та сама Параня?!—скликнув я мимоволі. І обидвоє розсміялись — і я щире її обняв.

— Альоша — гукаю, побачивши Алєксея. Ось Параня! Останній раз я бачив її чорну, як вугілля, у селянськім лахмітті...

— Ще й неписьменну, додала.

— Так, а подивись тепер на ню! Студентка з культурою, та ще й якою! Оце справді триумф революції!

Переміна справді була надзвичайна. У дівчині цій тепер годі було дошукатися несміливої селянки з копальні, з позавиваними в шмати ногами, зо звисаючими вздовж плечей косами. Тоді вона була немов залякане звірятко, що вперто не давалося нам себе зцивілізовати.

Десь там на споді сумління я намагався приписати цю переміну в заслугу революції, щоб хоч у такий спосіб покрити відомі мені недобори.

Між Алєксеєм і Паранею зацвіло знайомство а я почувався його патроном і опікуном

При допомозі харківського міського савєта й місцевих орґанів Партії нам удалося поправити життєві умовини в спальні. Дали більше харчів, опалу, у пивниці зявилось кілька спільних пралень, добровільні гуртки частіше замітали коритарі — найбільше досягнення за всі— і в будинку зявилась голярна, укупі з жіночою чепурнею. А що я був директором, тож всі заслуги за це спадали на мене й між студентами сильно зросла моя повага.

TULA-online.org

Однак поза всі ці уліпшення життя наше було дальше спартанське. До наших власних недомагань долучилось раптове погіршення умовин життя в місті, а ще більше на провінції. Не зважаючи на замовчування, на небезпеку явно про це говорити, кожному були відомі хоч декотрі, коли не всі факти.

Ходили слухи про неймовірні переслідування взвязку з ліквідацією „кулаків". Бачили ми довгі залізничні вантажні валки для худоби переповнені селянами, яких перевозили через Харків, подорозі, як ми додумувалися, до північної тундри — закінчення їх „ліквідації". На селах вбивали комуністичних урядовців, розстрілювали цілими масами опираючихся селян. Ходили слухи, що селяни вбивають масово худобу, щоб не дати до колєктивів. Московський декрет про смертну кару за самовільне вбивання худоби всі ці слухи підтверджував.

Залізничний двірець був забитий обідраними, голодними селянами, які втікали з сіл. Бездомні діти, що їх стільки було за громадянської війни й голоду, тепер знову скрізь появились. На вулицях збільшилось число прошаків, переважно селян, але були й міщани.

А преса тимчасом трубіла про великі досягнення: скінчено Туркестансько-Сибірську Залізницю, відчинено нові промислові комбінати: на Уралі, на Сибірі, в інших місцях; колєктивізацію закінчено на 100%, то в одній губернії, то в другій. Появились отверті листи до Сталіна з подякою за нові фабрики, житлові приміщення. З далеких країв — навіть із Америки й Австралії — приїзджали делєгації дивитися й подивляти пятилітки, вислављюючи в інтервю совєтський трюмф з майже гістеричним захопленням. Як вони, ті відвідувачі недодивились до другої сторони медалі, то це була для нас загадка, якої ми, росіяни, ніколи не могли відгадати.

Що ж властиво було правдою а що уявою? Голод і терор на селах, і бездомні діти — чи статистика досягнень? Або, може і одне й друге було частиною складної правди? Але таких питань ніхто прилюдно не ставив і ніхто на такі питання не відповідав. Але приватно про це балакали, і ми з Алєксеєм, і мільйони інших.

2

Незадовго по моїм вступі до Інституту, нашим життям сколихнула нова подія. Вийшов наказ, що всі інструкції й іспити мають бути в мові українській, не московській. Зобовязував цей наказ усі школи й усі установи. Це була уступка Москви національно настроєній найбільшій неросійській совєтській республиці.

В теорії ми, українці, що творили тут більшість, як студенти, повинні були тішитися. На ділі ж, ми були цією новістю так само зрозпачені, як і студенти з неукраїнської меншини. Навіть такі, як от я, що говорили по-українськи з дитинства, не звикли вживати української мови до студій. Кількоро наших професорів були цією лінгвістичною переміною цілком здеморалізовані. А найгірше було те, що наша місцева мова ще не здогонила новітньої науки. Не було в ній

TULA-online.org

наукових термінів до науки електротехніки, хемії, аеродинаміки. фізики, та більшости інших наук.

Бідний Ваня, загубившись і так уже в освітнім лісі всякої мови, тепер під цим наступом українізації став цілком безрадний. Так само сотки інших студентів. Юрко Вігура, очевидно, зараз переклав цілий свій святий зміст з авторитетів Партії на українське й почувався в своїм сосі. Решта ж нас терпіли, шукали порятунку в російських підручниках, а в приватніх розмовах посмішкувалися з того театрального націоналізму.

Що мало бути вільним правом, було повернене в важкий обовязок. Вживання нашої власної мови не тільки було дозволене, але й було зроблене обовязковим. Сотні чоловіків і жінок, що не могли її опанувати, поусувано з урядових становищ. Говорити прилюдно йнакше як по-українськи, стало просто протиреволюційним. Діти із зросійщених домів мучилися, відставали в науці, бо це ж була для них чужа мова.

Пізніше все це відкликано, і засуджено. За український патріотизм, що з цього зачав народжуватися, як окремий від російського патріотизму, пізніше карали засланням, або смертю. Козлом жертвенним став старий большевик Скрипник, комісар Освіти для України, що за це, і інші ідеольогічні „злочини", мусів поповнити самогубство.

Але покищо цієї трагі-комедії не вільно було критикувати. Одного вечора вернула наша кімнатна пятка з Гіганту з відчиту товариша Скрипника про благодать українізації. Усіх нас порушила його чесність, його інтеліґенція, хоч сумнівались ми щодо мудрости тої мовної політики.

— Може він і має рацію, каже Ваня, але, до чорта, я просто не можу нічого вчитися по-українськи, бо й по-російськи мені важко.

— Ти не маєш права такого говорити — перебиває йому, трясучи злісно головою Вігура. Партія вважає це за конечне, а наша річ виконувати її накази.

— Таке формальне ставлення до справи не має змислу — каже Алексей. Ти ж не робиш нічого для Партії доброго, Юрку, коли відмовляєшся від думання. Ця скрайня українізація нашому ділу шкодить, а не помагає. Бо кінець-кінців ми ж тут на місцях краще можемо бачити наслідки, ніж ті там у Політбюрі в Кремлі.

— Алексей говорить правду, кажу. Цілий цей інтерес дурний. Люди повинні вживати таку мову, яка їм подобається.

— А, ти вже зачинаєш нападати на Кремль! — скрикує піднесеним голосом Вігура. Справа ця вже вирішена й я відмовляюся більше про ню сперечатися.

А коли ми таки не переставали розбирати положення й висловлювати надії, що це все скоро буде змінене, Вігура розсердився й вийшов з кімнати. На другий день Алексея й мене візвали до секретаря партійного комітету. Зачав він балачку про що інше, але ско-

TULA-online.org

ро перейшов на українізацію. Довідався він, каже, що критикуємо, поширюємо сумніви.

Очевидно, на нас доніс Віґура. Того вечора, коли він вернув із обіду, нас четверо вже на нього ждали. Зачав Ваня.

— Юрку, поможи нам поладнати нашу спірку. Ти знаєш Біблію, правда?

— Знаю.

— **То скажи нам скільки Ной мав синів і як вони називалися.**

— Мав трьох синів — відповідає очитаний Юрко, — Сема, Хама й Яфета.

— О, ні, ти помиляєшся! — каже Ваня з їддю. Троє їх було, але називалися Сем, Хам і Юда! Думаю, що ти зрозумів.

Віґура почервонів. І це зломило його вірнопідданчу побожність.

— Я завжди виконую свої обовязки, каже. Замовк, і вийшов. Треба було пізніше кілька тижнів, щоб прочистити повітря по цім випадку. По самогубстві Скрипника, коли Партія зачала наближатися до нашої думки, Віґура й тоді недобачав нічого незгідного в своїм поступованні. Кожний період, каже, має свою власну правду.

Право уживати свою рідну мову, це кінцева уступка — одинока „автономія", яку мають неросійські совєтські Республики й Райони. Але писати цією мовою, чи думати щось таке, що не є точно згідне з Лінією Партії — це зрада. Воля вживання мови, що повинна бути початком національного усамостійнення, у Совєтах стала закінченням. „Національна в формі, соціялістична в змісті"—оце клич, яким покривають цілком зцентралізовану поліційну систему.

— Ось-де вся наша „автономія!" — шепнув одного разу один із моїх приятелів циників мені до вуха, показуючи на громадський виходок, де слова „чоловіки", „жінки" були виписані в двох мовах: українській і московській.

Але байка, що ріжні совєтські республики користуються автономією, а навіть мають право виступити з Союзу, закорінилася до певної міри закордоном. У Совєтському, однак, Союзі, ніхто тому не вірить. Найменше культурницьке підкреслення серед народів меншин, що бодай трохи йде вбік від комуністичних доґм, здушують без милосердя. За „націоналістичні ухили" й здогадне сепаратистичне наставлення вигублено сотки визначних українців а десятки тисяч увязнено й заслано.

Побут мій у Харкові нагло ввірвався, і то без мого відома, чи згоди. Мене нагло перенесено з відділу летунства до відділу металюрґії й наказано зголоситися до Металюрґічного Інституту, насамперед у Ленінґраді а дальше в моїм родиннім місті. І хоч як короткий був мій побут у Харкові, то він глибоко врізався мені в память і безупинною власною партійною працею, і редакторською діяльністю, і справами адміністрування Ґіґанту.

А в памяті цій, на самім переді, були дві жінки. Обидві гарні й обидві нещасливо одружені.

TULA-online.org

Д-р Самарін, наш професор хемії, був горбатий. Довгі його руки смішно не годилися з його коротким кадовбом а голова подобала на гарбуз. Але очі мав такі ніжні й розумні, ум такий бистрий, прихильність до людей таку правдиву, що студенти скоро забули про його каліцтво. Особливо я тужив за його лекціями. Одного разу запросив я його на обід до Гіганта. Коли я водив його по кімнатах і збірних залях, він хвалив порядок і чистоту. По оглядинах каже: „Вітя, ти скоро мусиш віддати мені ці відвідини. Зайди коли до мене. Моя дружина грає гарно на піяні а я знаю, що ти любиш музику".

Самаріни жили в зо смаком прибраним апартаменті, де піяно займало більшу частину вітальні. На стіні висіли портрети російських класиків. В однім кутку, на підставці, стояла подоба Бетовена з бронзу.

Того вечора бачив я Клявдію не тільки моїми власними очима й відчував власними змислами, але й очима й змислами її мужа. Його любов до цієї ніжної чорнявки можна було намацати в цій кімнаті. Це немов її краса закривала його каліцтво й робила з нього нормального чоловіка. Так сильно зачала притягати мене до себе її краса й той смуток, яким вона була окутана, що я аж зачав почувати себе винним, і це псувало мені радість насолоди її музикою й розмовою. Тому видумав причину, щоб якнайскоріше попращатися.

За кілька днів, ідучи під час легкого снігопаду, стаю віч-на-віч з Клявдією.

— Ви втікли тої ночі, зачала зараз із місця, без поздоровлення. То ж за кару мусите прийти до мене сьогодні ввечір у гості. Це вже рішене. Я буду на вас ждати.

Я був цілком певний, що туди не піду. Але за кілька годин я таки стояв під її дверима й натискав на дзвінок до її помешкання. У їдальні на застеленім столі тільки два накриття.

— А деж Доктор Самарін? — питаю, почувши себе нагло заклопотаним і немов зловленим у сільце, — не Клявдією, а власним почуванням.

— О, він поїхав на кілька днів в гості до свого брата, який живе недалеко звідси на провінції.

Розмова наша під час вечері була натягнена, не зважаючи на допомогу пляшки кавказького вина. По вечері я запропонував пройтися по парку — по снігу, під місячним сяйвом...

— О, ні, мій вязню, засміялася, коли ви вже мусите мати місячні враження, то я заграю вам Місячносяйну Сонату. І сіла до піяна.

По Сонаті грала й співала циганські арії, з яких декотрі були мені відомі ще з Александрівського. Оповів я їй про циганські табори й своє знайомство з Зайдеманом. Через цілий час сидів я немов на шпильках у великім мякім кріслі її мужа. Крісло це було цитаделею для самооборони. Нагло, майже в половині зачатого речення заявляю Клявдії, що мушу йти.

TULA-online.org

Подивилась на мене зо смутною усмішкою.

— Знову втікаєте? Але цим разом вже вас не пущу.

— Прошу вибачити.... але лекції... я обіцяв Альоші, що буду в нього...

— Ти брешеш, дорогий Вітя, і я це знаю. Давай побалакаємо щире. Чому я не маю права перебути один вечір з кимсь — ну, з кимсь таким, як я?

У голосі її відчувалися здержувані сльози. Я сів назад у крісло.

Зачала оповідати мені історію свого життя й те її оповідання зачало відганяти напруження. Подобала на нещасливу дівчину, що виставляла своє серце на показ.

Коли вибухла революція, вона мала девять років. Семя її була багата, виховували її приватні вчителі й гувернантки. В перших місяцях революції її батька й матір арештовали а пізніше, під час загального винищування „буржуазних" закладників, розстріляли. Клявдія пішла жити до старої тітки, до темної кімнати на піддашу, у будинку, що колись був їх родинним домом. Жили гірким напівдозволеним життям „бувших" людей, здеклясованих і поставлених поза право. Молода Клявдія не мала права ані ходити до школи, ані шукати праці. Пробивались крізь життя, продаючи заховані залишки свого родинного майна.

— Я знаю, що молоді комуністи, такі, як ти, ніколи не дивились на справу з нашої точки погляду. Ти не можеш мати, очевидно, поняття, що то значить жити в погорді, поза правом, і почуватися, що ти непотріб. А до того, коли ще хто молодий. Убогість тяжка для кожного. Але багато гірша вона для тих, що знали заможність і достатки.

Коли їй було вже сімнадцять, Клявдія залюбилась в поета, два рази старшого від себе, і пішла з ним жити. Тих кілька місяців життя з ним були найближчі до бажаного щастя, оповідала. Аж нагло він кудись зник і вона не знає й до сьогодні, що йому притрапилося. А що він був противником нового режиму, то вона думає, що він мусить бути десь у концентраційнім таборі, або не живе.

— Я була гарна й багато молодих чоловіків до мене залицялись. Але це були хлопці з мого стану — усі діти „минулого". А я була вже така стомлена, і так багато натерпілась, що вже хотілось мені забезпеки. Мій Чарівний Князь, коли прийде, мусить мати партійний квиток... І от одного дня я познайомилась з Д-ром Самаріном. Фізично він мене від себе відпихав, але мені схлібляло те, що він комуніст, молодий, з виробленим імям, „належав", і мною цікавився. Кохав він мене несміло, ніжно, здалека. Це його тваринне привязання до мене мене і тривожило, і притягало. — А понад усе я була йому вдячна за його доброту. Ми з тіткою годилися з цим, що в нього гарна душа, хоч горбун і комуніст. А для моєї бідної тітки ці дві властивості були однаковим каліцтвом. Заходив він до нас поверх року; приносив

TULA-online.org

харчі, одяг, давав мені лекції, без одного натяку на своє почуття до мене. Навіть десь роздобув для мене пяно.

— Аж одного дня, коли я йому грала його улюблені уривки з Чайковського, кажу до нього: „Я знаю, що ви мене кохаєте. Вас я не кохаю. Але я вас подивляю й потребую вашої опіки й товариства. Чому б нам не пібратись?"

Його ці слова поразили немов громом. Такий щасливий, що й не вірить своїм власним вухам, — і завстиджений. Думаю, що він знав правду, хоч може старався її заглушити, — що „бувша", викидок, дитина минулого, приймає фізичного вирода — з розпачі.

— І так, Вітя, бачиш, як мало ви, хитрі комуністи, знаєте життя. Ви не знаєте скільки тисяч російських жінок відіпханих на бік і обминаних задля свого походження, знайшли охорону, повиходивши заміж за нових аристократів, комуністів і пролетарів. І декотрі з них навіть щасливі. Але я до них, нажаль, не належу. Не можу я забути ані простити того, що знищили мені тих людей, і ті річи, що були мені найдорожчі.

— Такі люди, як я, — осамітнені. І це найгірше, на мою думку — те почуття самотности. Ми вдаємо, що до когось належимо. У думках наших живемо потайним життям. Я пробувала щось робити. Одного разу старалася вчити музики в школах. Управи зацікавлювались, — доки я не виповнила запитного листа й вони довідувались, що я з „бувших".

Вже було по опівночі, як ми розпращались.

— Розійдімся приятелями, Вітя, просила мене на відхіднім. Не думай про мене погано. Я нещаслива, не бачу нічого впереді, крім безконечного осамітнення. Заходь, будь ласка, до нас, — коли Др. Самарін буде дома. Він добрий учитель, і я знаю, як дуже ви його цініте.

Забагато було в мене пошани до Самаріна, як професора й людини, щоб дальше вмішуватися в його родинне життя.

4

Заходив я деколи до дому товариша Ф., українського урядовця на важнім становищі в Комісаріяті Робітниче-Селянської Інспекції. Був це старий партієць, років під 60, освічений, знайомий з більшою частиною великих революційних особистостей. Леніна, Троцького, Луначарського, Зіновєва й інших називав першими іменами. Його дружина, вже сивіюча, своїм ласкавим поглядом нагадувала мені завжди Крупскую, вдову Леніна.

Коли було нас тільки троє, товариш Ф. не міг здержатися, щоб не зачати балачки про політику. Могли ми зачати про театр, про нову книжку, про студії, але довго не тривало, як переходили на балачку про справи хліборобські, про терор на старих його товаришів, про темпо „індустріялізації". Думки, що їх почути від кого іншого було б поражаюче, з його уст виходили якісь природні, вірні. Вістки, що їх

TULA-online.org

називали „протиреволюційними чутками", він подавав, як звичайні факти. Працюючи в Комісаряті, він знав про що говорить. А говорив про жорстокости на селі, про опір селян, про масові арештування, і то так, немов всі ці справи були загально відомими фактами.

Товариш Ф. був, нехотячи, відповідальний за моє знайомство з Юлією. Обдарував він мене одного разу двома квитками до льожі Опери на виставу „Чіо Чіо Сан". Взяв я з собою Алєксєя Карнаухова. У сусідній льожі сиділи дві добре одягнені й надзвичайно гарні жінки. Одну з них я зараз пізнав із київської санаторії, де виздоровлював по припадку на перському кордоні.

— Це Юлія Михайлівна, дружина Р.,—кажу шепотом до свого товариша.

— Р — ?!

А мав він причину дивуватись. Бо Р — був один із найважніших урядовців в українському уряді, чоловік з величезною владою, про якого знали, що він близький до самого Сталіна. Пригадую собі, що він завжди посилав своїй дружині квіти літаком із Харкова, коли вона була в Києві.

Юлія, очевидно, мене пізнала, бо кивнула запрошуюче, щоб зайти до неї під час перерви. „Яка ж вона гарна" — подумав я. „Чому я того не завважив три роки тому в Києві? А то йолоп з мене!" Через решту дії ми обмінювались поглядами. Вона до мене сміялася з нескриваною приємністю, аж я мусів паленіти. Тай я не дуже старався ховати овій подив.

Опера була смертельно нудна. Обробили її так, щоб була підхожа ідеольогічно, тому повно було в ній бомбастичних революційних ґрамофонних фраз. Але однаково кожна її арія пригадувала мені пізніше довго-довго моє кохання до Юлії. Була вона середнього росту, трохи старша від мене; золоте волосся в грубих косах звинених на голові в корону сильно лицювало з її цілою поставою.

По скінченій дії зайшли ми до її льожі. Я представив Алєксєя, вона представила свою приятельку, Марію. Балакали про буденні річи, здержано, як нові знайомі, але так, що всі ми відчували, що слова наші не мають нічого спільного з тим, що ми думали.

Перебули ми в її льожі цілу другу дію. Під кінець дії Юлія шепотом до мене: „Чого будемо сидіти до кінця? Ходім до мене на перекуску". Ми радо згодилися.

Вийшовши з театру, Юлія відпровадила великого автомобіля, що ждав на її поворот. Більше матимем приємности, їдучи саньми, каже. Вибрали ми двоє найчистіше виглядаючих саней перед театром. Алєксєй і Марія на одних, я з Юлією на других.

Їзда ця залишилася в моїй памяті до найменшої подробиці. Ніч була морозяна, ясна, посипана блискучим снігом. Сані летіли швидко, тихим гоном. Коні ґальопом, засипують нас грудками снігу з копит. З рота клубить пара. В моїй руці під кожухом на наших колінах, тепла рука Юлії.

TULA-online.org

Оповідаю їй про Інститут, про свою карієру в фабриці, Партії, про Алєксея та інших моїх товаришів в кімнаті. І серед цієї беззмисної балаканини нагло вибухаю:

— Яке все прекрасне сьогоднішньої ночі! — І наші уста злились у довгім, довгім поцілунку

Візник скрутив в бічну вуличку й коні стали перед малим двоповерховим домом захованим за високим плотом, — щось у роді приватного помешкання, де мабуть жив багатий торговець перед революцією. При брамі стояв на варті міліціонер. Марії й Алєксєєву, які, мабуть, додумались, що ми хотіли б бути на самоті, нагло дуже захотілось до ресторану. Юлія витягнула ключ, відчинила браму й попросила мене з собою до середини.

При світлі я побачив себе в найрозкішнішім помешканні, яке коли оглядав в житті. На долівці орієнтальні килими, на стінах — гапти й дорогі малюнки, свічники з кришталю, мякі дивани, блискучі магоневі столи. Скрізь багацтво, кольори, скрізь добірний смак.

Став я серед тої величі, захоплений, здивований. Юлія сміється.

— Це все правдиве, дорогенький, не театральні декорації, каже, скидаючи тюленеве футро.

— Я ж думав, що такі річи можна побачити ще хіба в музеях, відповідаю.

— О, забудь про це, Вітя, ще є чимало річей у цій країні, що ти про них не знаєш. Ходи от краще зо мною до кухні та поможи зладити перекуску. Я вмираю з голоду. Слуги мають сьогодні вільне — а він, у Москві на якійсь там конференції, чи що.

Кухня ще більше поглибила моє почуття недійсности цілої цієї сцени. Скрізь переливаючася заможність: порцеляна, кришталева посуда, на декотрій видно царські герби, усе заповнене до вершка. На столі випуклий великий срібний самовар. Коли Юлія відчинила двері холодільні, то там стільки всего, що аж мені пригадалась ледівня моєї бабуні в Александрівськім. Здавалося мені, що я попав в якийсь інший світ, далекий від тої нужди й недостатків, що стали щоденним явищем нашого совєтського життя.

Вернувши вранці до своєї кімнати в Гіганті, я ледве мав час обмитися і обголитися, і бігом до Інституту. Лєкції того дня для мене були якісь нецікаві. Слухав я їх невважно, думками блукав біля місячного сяйва, біля Юлії. Видно, що таки є на світі така річ, як „любов від першого погляду", думаю, і сам собі дивуюся... Але, чому ж до біса це мусить бути якраз замужня жінка — і ще до того дружина одного з провідників моєї партії й мого краю?

І рішився я твердо з Юлією вже більше не здибатись. Але одночасно з цією постановою ждав, і не міг діждатися того дня, коли ми знову мали побачитись, як умовились.

„Товаришу Кравченко" — кажу до себе гостро під час лекції аеродинаміки — „ти ж заховуєшся немов той герой у дешевім французькім романі! Забудь про це! Пощо тобі ціла оця мельодрама?"

TULA-online.org

Увечорі звірився я зо всім Алєксєю. Він зрозумів, що я не настроєний до жартів, і зачав розмовляти поважно. Від Марії він довідався, що Юлія вже від довшого часу нещаслива. Свого славного мужа вона не кохала. Ба, що більше: вона противилась його розкішному способу життя, його байдужності до страждань народніх мас.

„Я знаю, що це звучить неначе в Ібзеновім „Домі Ляльки" казала йому Марія, — але Юлія почуває себе схопленою, вязнем. Бути дружиною Р —, це щось таке, як бути дружиною великого князя. А вона думає, що це насмішка над нуждою російського народу.

В наступних тижнях здибався я з Юлією зчаста. Одного вечора запитав її про її мужа.

— Сьогодні ні, дорогий, просила крізь сльози. Будемо ще мати досить часу порозмовляти. Я не хочу зіпсувати наших перших спільних вечорів.

Проходжувались ми якось раз попід руки в просторім саді за її домом. Доріжки були почищені із снігу й посипані свіжим піском. Зачинаю:

— Що скоріше ми виговоримося, то буде краще. Бо тут, бачиш, не йде тільки про твого мужа. Р — є також один із провідників моєї партії.

— Я до Партії не належу,—каже Юлія,—але від самого початку почувалася близько до неї, або бодай близько до революції. Батько мій був вчений і великий ліберал. Ми вже забули про те слово, Вітя. Ми вишвирнули його, регочучись. А я з кожним роком все більше його шанувала — бодай у тім значенні, що йому надавав мій батько. Для нього слово „ліберал" означало любов до простого народу, справедливість для кожного, а понад усе пошана до кожного чоловіка й жінки. Життя він цінив дуже високо. Ми могли за це все забути, але, я думаю, що якраз за все це була революція.

— Дивно, кажу. Твій батько був науковець, мій був простий робітник. Один називає себе лібералом, другий революціонером. А коли ти мені ось розказуєш, що говорив твій батько, то мені здається, що я слухаю слів мого батька...

— Тут цілком нема чого дивуватися. Мій муж сьогодні проповідує соціялізм для трудящих і закликає їх увести його в життя в будучині, а сам живе сьогоднішнім. Бо навіщо ж нам оцієї розкоші — показала на город, на дім, на свій дорогий кожух, — коли мільйони напівголодні а вязничні табори щораз повніші й жахливіші? Ти можеш мені не вірити, але я є проти такого розкішництва провідників. Чи знаєш ти, що тепер діється на селах?

— Побоююсь, Юліє, що знаю більше, як хотів би признати.

— Не дивуйся, що я так говорю. Мої почування для Р — не є ніякою тайною. Я йому говорю, як я на це дивлюся. Але він тільки сміється; називає мене сентиментальним дурником, каже: „Це ж нікому не шкодить; провідники важко працюють, то ж на добре життя заслуговують". Але він не має рації, того я певна. Провідники, що

TULA-online.org

живуть у розкошах, скоро забувають, що таке біда. Тоді їх балачки про жертвенність стають звичайною гидкою облудою.

— Дорогенький, моє почуття таке, що ми живемо в масках, серед великого ошуканства. Думаю, що капіталістичний визиск був чесніший, бо хоч не представляв себе ідеалістичним. Соціялізмом себе не називав. Чесні молоді комуністи, як ти, справді щасливі. Бо вони мають ще віру; нічого ще не знають про ті брудні інтриги й смертельні двобої за владу між верховними провідниками.

— Чи тобі, наприклад, відомо, які гидкі бої відбуваються за посідання дачі в Срібних Лісах коло Москви? Або за зимівник десь на Кавказі, що перше належав до якого багатія-торговця? Надто багато скрізь брехні, вдавання. Я є до них своїм випадковим становищем так близько, що часами маю враження, що вони мене душать, — немов я залізла в трясовину й щобільше стараюся з неї видістатись, то більше вона мене в себе всисає.

Хоч ці слова її були для мене незвичайні, то я не сумніваюся в їх щирість. Але кажу:

— Коли б ти глибоко любила свого мужа, то ти того всего навіть не завважила б. Але не хочу, щоб ти мене зле зрозуміла. На мою думку, твоє незадоволення політичне може бути відгомоном незадоволення особистого.

Юлія довший час думала, нарешті каже:

— Ні, я не думаю, щоб так воно було. Навіть напочатках нашого подружжя я була проти такого способу життя Р — і його важних приятелів. Я була проти способу їх говорення, я противилась тій їх погорді до працюючого народу, якого працю вони використовують. Від самого початку я відчувала, що я немов невільниця в маєтку потужного багача.

—Коли так, то чому ж ти не лишиш свого мужа, не знайдеш собі праці й не зачнеш жити своїми власними ідеалами? Я тебе кохаю і думаю, що й ти мене кохаєш. Що ж може нас спинити? Що може нам стати на перешкоді?

— Ні, Вітя, то не таке просте, як ти собі уявляєш. Я знаю багато того, чого ти не знаєш. Це не така легка справа для жінки мого положення. Я не можу так по-простому відійти від свого мужа й втопитися в безіменній товпі. Я була за близько до людей при владі й вони на таке мені не дозволили б. Тож прошу тебе, не налягай на мене, щоб я тобі більше поза це сказала. І коли ти мене кохаєш, то мені не відмовиш. Це моя одинока просьба до тебе.

Аж так великої необмеженої влади й такої безмежної інтриґи, як Юлія мені представила, мені трудно було зрозуміти. Почувався так, як той простий росіянин, що закохався в членку царської родини.

По повороті мужа Юлії з Москви, здибався я знею в домі її приятельки Марії. Її муж знав, очевидно, що вона веде подвійне життя, але дивився крізь пальці. Говорили ми про наше спільне життя колись у будучому, як муж і дружина, але ніодне з нас у це не віри-

TULA-online.org

ло. Прізвище Р — часто було в часописах: то виголошує якусь промову, то підписує якийсь декрет, то щось іншого робить. І в розмовах був в усіх на язиках: „Р — сказав це, Р — зробив те", і т. под. Ця його популярність, цей його розголос, ця його велика влада й всюдисущість була перегородою між мною а Юлією, навіть тоді, коли була в моїх обіймах.

Нагло події прибрали раптовий зворот. Мене покликано до центрального комітету Партії. Прийняв мене помічник начальника Особового Відділу, товариш Шулькін.

— Товаришу Кравченко, ось-тут ухвала Партії, щоб підготовку інжинірів підтягнути ближче до тої ділянки, де вони перше працювали. Перед вступом до Інституту ви працювали в металюргічній фабриці, чи так?

— Так, у фабриці Петровскій-Ленін.

— Так от бачите. Навіщож клопотати себе літаками, коли мали таку добру підготовку при металях?

— Але я летунство люблю.

— Можливо, але ж мусите признати, що це тільки ваше особисте вподобання.

І звернувшись до свого писаря сказав йому записати мене до переносу до металюргічного Інституту в Дніпропетрівське.

Цілі години блукав я по Сумськім Парку, забуваючи за все, навіть за чари пізньої весни. Як партія могла знати, що тут не йде про літаки й металюргію, а про Юлію й життя без неї? Аж пізніше прийшло мені до голови, що коли не партія сама, то бодай декотрі її члени знали про що розходиться. Автім, постанова Партії видалася мені в основі своїй справедливою.

Телефоную про все Юлії. Здибались ми перед моїм відїздом ще кілька разів. Були це бурливі, слізні сходини. Я наглив її, щоб ішла зо мною, не зважаючи на наслідки. Часами здавалося, що ось-ось діпну свого й вона піде за мною. Та дарма. Ніякі настоювання не помагали.

— Не проси такого, не будь жорстокий, Вітя. Я не можу так поступити, хоч без тебе жити, це для мене смерть ще за життя.

Внавечеріє мого відїзду блукав довгі години по харківських вулицях з Алєксєєм. Алєксєй мені обіцяв, що буде мені про Юлію писати. Бо я рішив, що Юлія таки має бути моєю, коли не зараз, то як скінчу інститут і могтиму оженитися.

На залізничний двірець вийшли мене пращати: Юлія, Марія, мої кімнатні товариші й інші приятелі. Юлія плакала, але всі вдавали, що того не бачуть А мені й не снилось, що я вже більше її не побачу.

Писав я до неї нераз із Дніпропетровського, але відповіді не одержував. Алєксєй пішов на мою просьбу до помешкання Р —. Подзвонив. Відчинила йому двері служниця. Коли запитав про Мадам Р—, дівчина зачала плакати. „Нема вже Юлії, пішла"... Тай тільки. Ні-

TULA-online.org

чого більше не сказала. Марія казала, що Юлія покинула свого мужа зараз по моїм відїзді. І також більше не могла сказати. Чи не знала, чи може їй гостро заборонили більше казати.

Болюча рана розлуки гоїлася помало. Але тупий біль тайни й непевности залишився в мене назавжди. Пізніше, по кількох роках мені казали, що Юлія Михайлівна учителює десь там у котрійсь далекій провінції, але я не мав змоги точно вивідати чи це правда. Зрештою тоді, у такий час, може було б і жорстоко розятрювати старі рани.

TULA-online.org

ЧАСТИНА СЬОМА

ТРІЮМФ МАШИНИ

Батьки мої й брати не могли нарадуватись, що я знову буду в Дніпропетровському. Не хотів псувати їм тої їхньої радости й відповідно до того й заховувався. Йшло воно мені не легко, бо розлука з Юлією просякла ціле моє єство. Ліком на це була тільки одна праця. Тому пірнув я з головою в свої студії, партійну працю, фабричні проєкти, не залишаючи для свого приватного життя ані хвилини. А щоб збільшити трохи свою шкільну стипендію, я вчив в кількох клясах політичної економії в Технікумі.

— Та ж ти запрацюєш себе на смерть, Вітенька, нарікала моя матір без уговку. Вона, бач, додумувалась, що те моє захоплення не нормальне.

Жив я дома, бо мешкати в Інституті було ще гірше, як у Ґіґанті в Харкові. Мої звязки з фабрикою, з її урядовцями були тепер близькі. Відновив старі знайомства з інжинірами, управителями, поробив нові з передовиками, з рядовими робітниками. У комбінаті Петровскій-Лєнін працювали в той час около 35,000 людей. Відравав він велику ролю в драмі пятирічки.

Новий директор фабрики, Н. Голубенко, був людиною чесною, інтеліґентною. Знаючи про мої через довгий час звязки з фабрикою та про моє особисте зацікавлення раціоналізацією й модернізацією процесів виробництва, він часто запрошував мене на ділові засідання й довіряв час-до-часу особливі студії над справами фабрики.

Живучи під одним дахом з батьком, і стикаючись з іншими рядовими робітниками фабрики, я не міг уже більше затикати вух на оповідання про розриваючу серце траґедію, яка відбувалася на селах. Ми, комуністи, балачку про це між собою обминали, а коли й говорили, то поверховно, партійним жарґоном: про „селянський фронт", про „загрозу кулачні", про „соціялізм на селі", про „клясовий опір". Щоб з собою жити, ми мусіли закривати словесним блахманом дійсність.

Але рядові робітники не мусіли такого робити. Багато з них сами були бувші селяни, багато мали ще й тепер рідню на селі. Їм годі було пришпилити урядовий „науковий" погляд на колєктивізацію. Говорили вони явно — про насильства, про голод, про жорстоке обходження, про смерть — не загальниками, а з особистого знання, подрібно, — про те, що трапилось Іванові, чи Степанові в такім то а

TULA-online.org

такім селі. Нерідко розказували вони й про людоїдство в нашій власній губернії. Але я тому не вірив, уважаючи це за перебільшення, хоч однаково в серце вповзав жах.

В Інституті вісток про те страхіття, що коїлось зараз таки за його дверима, також годі було закрити, хоч появились остороги перед „протипартійними чутками", поширюваними „правими ухильниками, агентами троцкістів і кулаків". Й остороги не помагали. Чутки літали вперто, не зважаючи на погрози, на загладжування. Активних членів посилали звичайно з особливим післанництвом на села. Хоч вертали вони під строгим наказом про свої переживання не говорити, то сама вже їх мовчанка й обминання розмов на цю тему багато казали. Крім того, декотрі з них таки не видержували, говорили, під зобовязанням задержати це в тайні, і ті їх оповідання проймали жахом, глибоко.

— Ти так виглядаєш, немов би бачив духів, кажу якось до свого товариша з кляси, з яким познайомився на зборах партійної ячейки.

— Я їх і бачив, каже, і спустив очі.

Дальше я його й недопитував. Бачу, що він аж рветься, щоб перед кимсь розкрити душу, і втекти з моральним сполохом, що його слова можуть поділати й на мене.

Розношиків „сполошних чуток" між студентами час-до-часу арештували. Пильнування моралі студентів забирало більше часу, як технічні студії.

В Інституті, як і в кожній урядовій установі, був особливий відділ звязаний з Г.П.У. На чолі його стояв товариш Лебедь. Ніхто не мав права туди заходити, хіба що кого кликали на допит. Мало хто з нас знав, що коїться за цим закратованим малим віконцем у залізних дверах. Але й мало було таких наївних, щоб не знали, що кожний студент має там свою окрему течку, де записане кожне його слово, кожний поступок, з особливим наголосом на захования.

В таких течках „Особистих Справ" були інформації про приватне життя кожного студента, чи вчителя, про його рідню, свояків, про його політичну минувшину. Були там звіти й доноси тайних агентів, порозміщуваних в усіх клясах, спальнях, і донощиків-добровольців, що хотіли заробити на ласку своїх зверхників, або доносили просто з зависти, чи злоби.

А щоб не виявити донощиків і скріпити сітку щоденного шпигунства, вступу до течок не мав навіть директор Інституту, ані секретар його партійного комітету. Особовий Відділ мав своїх агентів в кожній віднозі Інституту, ба, навіть у самій партійній ячейці. А партійний комітет мав знову власних шпигунів в ячейці, про яких не знав Особовий Відділ. І так сиділи там шпигуни на шпигунах, як штудерно змайстрована сітка, яка розсівала навколо страх, щоб у ню не запутатись.

Але це ще не все. Бо крім Особового Відділу ГПУ мало агентів в Інституті, які доносили безпосередньо до його районової осередні, шпигуючи самого Лебедя й його штаб. Міський комітет партії роз-

TULA-online.org

ставляв агентів по ячейках, а районовий комітет одержував звіти від своїх особливих людей, що сиділи у Міськім Комітеті. Така попереплітана на всі боки піраміда шпигунства одних над одними доходила аж до самого вершка, до Політбюра на чолі зо Сталіном.

Многократна сітка шпигування і від партії, і над партією, і від ГПУ, і над ГПУ, що збирала інформації в одних місцях і змагалась у суперництві в інших, обснувала совєтське життя від споду до верхів і навпаки. Жили ми в світі, де повно невидних очей і вух. Пересічна людина напевне про це не знала. Про те, що оце подаю тільки в коротких нарисах, я довідався аж пізніше, по роках. Пересічна людина тільки знала, що „стіни й вуха", та щирість, — це найкоротша дорога до руїни.

Але заборонене знання однаково ширилося. Це головна признака чуттєвого напруження того часу, як також признака голоду на балачку росіянина, якого тягне до говорення просто з туги, щоб перед кимсь виговоритись. Даючи торжественні зобовязання нікому нічого не говорити, ми запускались однаково в ризиковні балачки, щоб розвіяти докучливі сумніви, хоч при цім і побоювались, що кожне наше слово напевне дістанеться якимсь способом до нашої течки в Оособовім Відділі. Як часто мені в пізніших роках чистки приходилося вислухувати ті мої тодішні принагідні завваги, висказані бувало перед довіреними приятелями! А не повідомляти про „протипартійні" чи „протисовєтські" вислови вважалось згодою, співвиною.

Особовий Відділ вперто переслідував „ворогів". Дехто з нас знав, наприклад, про стратегію, що її він завів при стеженні за стареньким вченим академіком проф. Диником, що навчав нас механіки будівництва. Важнішою від його вчення була його лябораторна праця для дуже важних промислових планів, які вимагали великих витрат. Був він безпартійний, ще передреволюційний науковець, спеціяліст і, як здавалось, політикою не цікавився, тому тим більше був предметом немалого підозріння. Але, як перевірити його діяльність, коли вона так високо технічна? Як упевнитись, наприклад, про саботаж?

Спосіб знайшли — через дружину професора, яка була одночасно його помічницею в лябораторії. Висока білявка, не погана, у тридцяти роках, це б то, около тридцять років молодша від свого мужа. А що вона любила свою працю й своє знання, то для ГПУ вона була замало надійна, щоб брати її за свого агента. Тому їй підсунули небуденної краси молодого чоловіка. Він інжинір, завзятий партієць, Павленко, широкоплечий красунь, з лицем бульдога. З одного маху завернув голову молодій жінці. Професор Диник був один із тих нечисленних в Інституті, що не знав, що його дружина має любовника; а його дружина була одна з нечисленних, що не підозрівала, що її любовник виконує тільки працю для Особового Відділу. Але його пожертва однаково виявилась безкорисною,—бо в лябораторії професора годі було знайти хоч би слід саботажу.

TULA-online.org

Хоч мало про це говорили, хіба в натяках і символічних „політичних анекдотах" згадували, — це б то, в жартах з політичним підкладом, — то павутиння шпигунства було таке дійсне, таке всеобіймаюче, як те повітря, що ним ми віддихали. Обмотало воно і фабрику, і Інститут, і місцеві часописи, куди я дописував, і партійні організації, де я щораз ставав більше діяльний, будучи тоді вже членом політичного бюра нашого партійного комітету в Інституті.

Повідь особистих доносів, декотрі правдиві, декотрі просто мстиві й цинічні. Тони течок. Мільйони шпигунів. Усе це сортоване, виучуване, вписане в числа, і знову переписуване. А дальше відбитки з того: до прокуратури, дисциплінарних урядовців партії, до тайних трибуналів ГПУ, — коли потреба вимагала негайної акції. Це смертельні набої проти будучих ухиловців, або сумнівників. Десятки тисяч архівних кабінетів, арсенал довірочних подробиць, зраджених тайн, брехонь, підхлібств, похибок.

Уся ця гидота, той тайний процес нагляду й доношцтва, де „старомодна" приватність була назавжди зліквідована, мала свою назву. Всередині партії це називалося „партійна демократія".

2

У червні, 1931, товариш Сталін виголосив промову на зборах економічних урядовців, яка схвилювала совєтську промисловість до самого споду й змінила барву життя всіх промислових робітників і урядовців. Промова заключала в собі славних „шість пунктів" для піднесення справности, з яких найважнішим був пункт про точне обчислювання кошту виробництва, більш зосереджену управу підприємств, гострішу відповідальність за невдачу й марнуваня, та подрібне обчислювання поокремих прибутків.

„Раціоналізація промисловости" — нарікав Сталін — „уже віддавна вийшла в нас із моди. Наші установи вже здавна перестали числити, обмірковувати, виготовляти дійсні білянси прибутків і витрат... Ніхто за ніщо, як виходить, не відповідає... Провідники держать язики за зубами. Чому? Бояться доказів, правди".

Мені сподобалась у декотрих точках та зміна думки уряду. Це була для мене немов особиста моя перемога, бо ж я вже від довшого часу писав і спорив якраз про ось-такий рід раціоналізації. Але інші точки мене турбували. Для людей, як мій батько, вони були потвердженням якнайчорніших передбачувань.

Рівність прибутків, що недавно ще була совєтським ідеалом, нагло стала злочином. „Уравніловка" була засуджена, як негідна соціялістичного суспільства. „Партійне максімум", за якими члени партії жили на прибутках не багато вищих від пересічних, тепер було усунене. Спущено з привязі захланність і самонаживу між урядовцями. В цілій совєтській економії заведено працю від штуки, навіть у таких родах праці, де вона була, коли не дурна, то неможлива. Чудний совєтський геній нахилу до крайностей зло забагато начальників замі-

TULA-online.org

нив злом одного, самовладного, начальника. Тепер усяку признаку вдавання про „робітничу контролю" від споду викинено на смітник.

Але наказати реформи було, само собою, одною річчю, а накази ці виконати — другою. Сталін мав рацію, коли говорив, що провідники бояться правди. Вони її боялися, бо була вона майже протиреволюційна а завжди небезпечна. Цілком невинна похибка при обмірковуванні, або якась нерозумна технічна спроба — могла бути покарана засланням, або вязницею, — як саботаж. Карати підчинених за похибки могло б виявитись нелюдяним, бо поліційно настроєна влада дуже правдоподібно закине йому навмисну зраду. Утеча від відповідальности спутувала гігантичні економічні намаги божевільними вузлами. Як це сказав мені одного разу Голубенко: „Вони хочуть, щоб ми раціоналізували й модернізували, а одночасно хочуть, щоб зменшились витрати. Це все дуже гарно, товаришу Кравченко, але, як тільки ми зачнемо робити щось відважного, або незвичайного, то ризикуємо нашими головами. Нейбезпечніше, отже, нічого не робити".

Пізно восени того року мене закликали разом з директором нашого Інституту, товаришом Ципляковом, і одним студентом, на прізвище Берецкой, до районового комітету Партії. Секретар замкнув двері й повідомляє нас, що він хоче, щоб ми поїхали на розшук до Нікополя, міста кількадесять миль ізвідси. Каже:

— Не зважаючи на шість точок Сталіна, праця йде погано. Повно галасу й мітінгів, а осяги далеко позаду. Заломлюється дисципліна, Росте незадоволення. Наприклад, Нікопіль. Як вам відомо, ми будуємо там великий металюргічний комбінат. Буде він нас коштувати кілька соток мільйонів рублів. Але з якихсь причин праця не поступає, пливкість робітників фантастична. Ми хочемо, щоб вас троє туди поїхали. Будьте там скільки буде треба — тиждень, два тижні. І здайте звіт, що там діється злого, і що треба зробити, щоб те зло направити. Звіт ваш ми перестудіюємо тут, а коли виявиться добрий, то пішлемо його до товариша Орджонікідзе.

Прибувши до Нікополя довідуємось, що будову цю зачали там перед трьома роками, на пустім степу, шість миль від міста, й кілька миль від залізниці, що дуже невигода для робітників. І ніхто, виходило, не знав, чому вибрано таке невигідне місце. Коли б будова була ближче до міста, була б менша скрута на помешкання.

Директор фабрики, Петро Брачко, був новий на цім становищі. Тому не мав потреби боятися. Отже говорив про все, що знав: про похибки, про дурноту, про те, чому не йде якслід праця. Каже:

— Прибувши сюди застав я все в такім великім замішанні й бруді (тут вздихнув), — що вже саме копання землі було великим підприємством. Крім того, тут нема рівноваги поміж ріжними частинами. Ви знаєте дуже добре, що кожна металюргічна фабрика є залежна від інших фабрик. Будувати таку фабрику, не взявши під увагу інших,— дурнота. Це може виглядати гарно в загальних переписах, у стати-

TULA-online.org

стиці, але не буде виглядати так гарно, коли зачнеться властива праця.

Переглядаючи величезний обшир засипаний пляновим розкладом фабрик, гут, адміністраційних будинків, житлових проєктів, тощо, нас здивувала велика скількість дорогої машинерії, переважно німецької, що ржавіла під голим небом. Скрізь залишені будови, декотрі наполовину скінчені, інші тільки в підвалинах.

— Цеж страшне, товаришу Брачко, — кажу, коли ми вертали, чала паючи по болоті закиданім цеглинами й металем.

— Я це знаю, але що я можу зробити? Як тільки зачнемо працю коло котрого будинку, зараз приходить наказ із осередка, щоб спинити й усі сили звернути на що інше. Змінили пляни! Тим часом робітники далеко позаду призначеної їм квоти. Страшно поширені хвороби, пропускання праці. Робітники знеохочені, живуть у важких умовинах і, хай буде це між нами, не мають доволі їжі для такого роду праці. І додав: Само собою, я тут новий. Це все перебрав я по попередній адміністрації.

Бідний Брачко! Як він міг знати, що за кілька років він мусітиме заплатити за ту суматоху в Нікополі своєю волею? І як я міг знати, що котрогось дня мене призначать грати провідну ролю в управі того металюрґічного „великана"? Не знаючи про наші будучі призначення, задумані, пробивались ми крізь болото змішані, схвильовані.

Комісія наша перепитувала інжинірів, передовиків, поодиноких робітників. З допитів ми довідались, що праця відбувається спазматично, марнуються гроші й праця. А головна причина того всего була, на мою думку, подвійна.

Перша — надто велике втручання знадвору. Таке величезне підприємство, як це, входило в таку велитенську схему, що майже годі було її людському умові схопити. Найменша ріжниця в осереднім пляні, навіть оправдана ріжниця, часто означала розруху в дальше віддалених відногах. Урядовці не можуть іздалека завжди передбачити розвальних наслідків своїх випадкових наказів в цім або тім підприємстві. Місцеві ж урядовці мусять слухати, і сподіватися ліпшого. Крім того, це втручання знадвору було поліційного характеру, з безконечними арештуваннями, допитами, погрозами, що створювало атмосферу страху й непевности. За другу групу причин треба вважати повне занедбання людського чинника в процесі виробництва. Викидали безтурботно мільйони рублів на непотрібні машини й залишені будови, а платня була смішно мала, коли брати під увагу покупну силу тоді рубля. Доми для робітників існували хіба на папері. Робітників спаковано в наскору руку зроблених деревяних бараках, з дірявими дахами, вогкими стінами й такою долівкою, де не було навіть найпростіших вигід. Натиск клали на добування, не звертаючи уваги на людей, що при нім працювали.

Другого вечора нашого постою в Нікополі я постановив собі заглянути до бараків і попросив до товариства начальника будови, се-

TULA-online.org

кретаря місцевої партії, і урядовця від помешкань. Грузнучи по коліна в болоті, прийшли ми до ряду непривітних житлових забудовань. Хоч у будинках адміністрації було електричне освітлення, то його чомусь до бараків недотягнено. Нафтові лямпи, декуди каганці з гнотами, облимували мертвецьким світлом бруд і нечистоту.

Один барак виглядав знадвору майже темний. Туди я застукав. Відчинив нам старший уже чоловік, з бородою.

— Добрий вечір, товаришу, чи можна зайти?

— А хто ви такі будете?

— Та ось це секретар партії, а ось-ми — комісія з центра.

— А, як гарно — каже робітник із нескриваними кпинами, — вітайте, вітайте! А що прикажете собі подати — щурів, чи може волите блощиці? А на сморід — не зважайте.

Барак був майже темний. На кількох тапчанах молодші робітники щось при світлі каганця читали. Інші грали в карти на горішнім ліжві. Більшість із 50-60 людей не звертали на нас ніякої уваги. Декотрі зачали нас окружати, готові нарікати. З-під наших ніг вихопився щур.

— Називати це постіллю? — показує на тапчан один із робітників.

— А це хіба подушки, оце брудне лахміття?

— Як часто міняють вам простирала? — питаю.

— Раз на місяць, коли хто має щастя, а звичайно щодва місяці, часами щотри місяці, часами ніколи.

— Загризають нас воші, миші — додає інший. Ходіть сюди, я вам покажу.

Підніс за ногу залізний тапчан і стукнув ним кілька разів об долівку. Блощиці аж вкрили долівку. Я відрухово скочив в бік.

— А чому ж би не бути блощицям? — пояснює інший. — Працюємо на зміну. Одні виходять на працю, другі приходять із праці. Леговище не має часу навіть остигнути. А підлоги не миють більше, як раз у місяць. Це не життя, а мука. Коли йде дощ, то це арка Ноя, коли ж надворі студінь, то це Північний Бігун.

— Чому ж мовчите? Чому не скаржитесь?

— Скаржитись? От видумали! А що це поможе? Прийде комісія, як от ваша, і ми вже більше про ню й не почуємо. Ми працювати хочемо. Ми знаємо, що це потрібне. Але ми з тіла, не з каменя. А втім, ось люди з сусіднього бараку хотіли собі помогти: постановили не йти до праці аж доки не поправлять умовин. Ну... — ви ж повинні знати чим це все закінчилось?

— Чим же закінчилось?

Мовчанка.

— Говоріть, не бійтеся. Я з Дніпропетровського, і справді не знаю.

— Та ж провідників покликали — зголосився відважніший.

— Куди покликали?

— Та ж не до церкви, ані до корчми — до Ґ. П. У. покликали. Але то ще не все: ми вже їх більше не бачили.

TULA-online.org

— Може вони потребували вакацій десь на Сибіру? — відізвався з глумливою усмішкою той з бородою.

Здав я з того звіт товаришам моєї комісії. Вони також оглядали житлові приміщення й нескінчені ще будинки. Ніхто з нас не мав нічого потішного сказати. Цілу ніч не давало мені це спати, перевертався в ліжку. Давив мене бруд, страждання, придавлювала гіркота каменем. А найбільше вражала мене тупість тих, що аж настільки були тим усім стомлені, що не мали вже навіть охоти скаржитися, — більше, як кпини того бородатого. А той факт, що провідників „покликали", робив цілу картину ще більше безнадійною.

На другий день скликано збори всіх відповідальних провідників до міського комітету Партії. На них я без обиняків розказав про все, що бачив. Директор Брачко заявив, що коли до пятьох днів не буде зроблений якийсь порядок у бараках, то урядовці будуть покликані до звіту „найвищими установами" совєтської влади. Товариш Ципляков повідомив, що комісія додому не поїде, а буде ждати цих пять днів, щоб побачити, що зроблено.

Були це метушливі дні. Сотні людей шурували, мили, направляли. Телєфонуючи розпачливо до Харкова, а в однім випадку аж до Москви, удалось нам роздобути паки з новими простиралами й пошивками. Зачали протягати електричне освітлення до бараків. Кожний урядовець, що дозволяв накопичуватись тому нехлюйству, тепер старався, і навіть з приємністю, як виглядало, усе це направити.

— Це не тому, що ми про це не дбаємо, а тому, що не маємо влади до такого недопускати — каже один із них до мене. Бо легше є залишити все, як воно є, як тому запобігати. Бо ніхто не бажає брати на себе відповідальности. Візьмім, наприклад, оце загальне чищення. Воно стало можливе тільки тому, що ви представляєте партійний Районовий Комітет. У нас же в буджеті нема грошей на чисті простирала, ані на конечні направи, а хто ж посмів би маніпулювати з буджетом? Ось-яке в нас зачароване коло!

Напередодні нашого відїзду вечеряв я в одного з головних інжинірів. Чоловік старший, безпартійний.

— Я не належу до тих, що ви, каже, а є тільки один із російських умових працівників. У ваші внутрішні справи я не вмішуюсь. Але я інжинір, і не хочу, щоб моя праця йшла намарне. Я люблю свій край, і хочу, щоб він заможнів. Прошу мені повірити.

— Але все, що ми подаємо до осередка, критикують. Дивляться на це не з міркувань інжинірії, а з політичних. І яке не було б їх рішення, то ми мусимо слухати, не зважаючи чи має воно який глузд. Коли осередок помиляється, то терпимо ми, але мусимо мовчати. Вдійсности, ще й мусимо дякувати нашим „зіркам", що нас за це не карають.

— А якже ж з місцевими партійцями? Не помагають?

— Ех, товаришу Кравченко, повно тут урядів для стеження за нами, але мало до помочі. Партійний комітет фабрики робить свої до-

TULA-online.org

ходження, міський комітет свої, а Г.П.У. також робить доходження, а ось приїхали ви й також на доходження. Вони стежать і за нами, і один за одним. Ви могли б думати, що коли вже комусь довірено мільйони рублів, то й дозволено вживати свого розуму, як їх доцільно витратити. А вдійсності ми витрачуємо більше часу на обдумування що цей або той про нас скаже, як на працю інжинірську й будівляну. Я вже старий, то можу собі позволити виговоритись.

Залишив я Нікопіль з важким серцем. Цікаве з того всего, коли дивитися взад, було те, що якимсь способом, якимсь чудом, велика частина того металюргічного комбінату була таки збудована. Повільніше, коштовніше, як за пляном, з необлічальною витратою життя й страждань, але була збудована.

По приїзді здали ми подрібний звіт Партії, яка із свого боку подала свої поради до Москви. Мій власний звіт не оминув нічого неприємного, навіть блощиць і нарікань робітників на арештування О.Г.П.У. Чи вістка про це останнє дійшла коли до Москви — не знаю.

Ця пригода скріпила в мені мій плян, що з ним я вже цілі місяці носився: поїхати до Москви й там побачитись з Орджонікідзе. Побалакати з ним, як чоловік з чоловіком, про ті всі недотяги, про те зло, що бачив навколо себе. А що плян цей годився з потребами фабрики Петровскій-Ленін, то директор Голубенко згодився покрити мені кошт подорожі.

3

Просто із двірця направляюсь до комісаріяту Важкої Промисловости.

Це вже третій раз я оце в Москві. Але попередніми разами ще не разив мене так контраст між столицею а краєм. Тут поліпшення вигляду столиці з одного боку — там раптове погіршування вигляду міст на провінції, з другого.

По Дніпропетровському, чи навіть Харкові, Москва видалась мені заможною. Хвости коло крамниць не такі довгі, полиці в крамницях не такі порожні. Завважний ритм діяльности, нотка надійности. Вулиці чисто позамітані, головні вулиці наново виасфальтовані. Нові модерністичні будівлі роблять на чужинця велике враження. „Дрожка" везла мене через Театральний Майдан, де навколо театри, гостинниці, великий будинок Опери, багато розкішних крамниць. Люди, яких повно було тоді на хідниках, краще вбрані й, що мені найбільше подобалось, не крутились без цілі; в їх поводженні пізнати ще було життя, чого годі сказати про решту Росії.

Показавши свою повідку, одержав я перепустку й уже сам представив себе писареві комісаря Орджонікідзе, товаришові Сємушкіну. На моє щастя я знав його вже давніше й він улегшив мені побачення. Показав я йому листи від Голубенка й інших і він зараз пішов повідомити про мій приїзд комісара.

TULA-online.org

У ждальні начислив я шіснадцять осіб. Усі добре підгодовані, добре одягнені; декотрі, що кидалось у вічі, мали на собі закордонне вбрання. І майже всі були з течками. На загал цілий їх вигляд вказував на вигоду й самоповагу. Були це, очевидно, голови великих трестів, управителі великих промислових проектів, — ті з самої економічної провідницької верхівки. Я, як наймолодший між ними, у своїм витертім убранні почувався як влізливець, як убогий свояк між багатою ріднею. Дивились усі на мене якось з недовірям, немов хотіли б питати „що робить тут оце незнатище в нашім важнім товаристві?"

З-поза великих дверей у канцелярії комісара дався чути голос і крик. Я зараз пізнав грузинський наголос Орджонікідзе. Усі вліпили очі в двері й дивились з зацікавленням та певним острахом. Бо коли комісар у поганім настрою, то це не ворожило б нічого доброго. Нараз відчиняються з розмахом двері й із них виходить з поспіхом товстий, зіпрілий і, видко по нім, стривожений чоловічина, тягнучи за собою відчинену валізку, з якої вилітають на підлогу: ложки, ножі, вилки. Бідняга з трудом, через свою отилість, згинається, щоб їх визбирати, скидає все нервово назад до валізки, замикає її дрожачими пальцями, і вибігає, на нас і не глянувши.

За одну чи дві минуті виходить сам Орджонікідзе — усміхнений, приязний, майже без сліду свого недавнього нагального поведення. Для зазначення йому пошани ми всі повставали з місць. А він:

— Той підляка напевне не скоро мене забуде, говорить поясняльно цілому зборові в ждальні; він на таке заслуговує. Побачили б ви ті взірці столового начиння, що їх він приніс мені показати! Таж вони нездалі навіть для дикунів — незграбні, погані, незнатище. Виходить так, товариші, що для совєтських людей добре й усяке дрантя. А ми ж хочемо мати річей не тільки багато, але й добрих. Ну, а тепер давайте довідаємось, що вас сюди привело.

І в товаристві Сємушкіна комісар зачав розпитувати кожного по порядку. Почувши в чім діло, або відсилав прохача до свого помічника, або назначав йому час на побачення. Від тоді, як я його вперше бачив, Орджонікідзе потовстів. Густе його волосся й замашисті вуса стали сивіші. Але веселі черти лиця дальше викликали до нього довіря.

Коли Орджонікідзе дійшов до мене, я показав йому свої письма. Зиркнувши на них побіжно, він подивився на мене прижмуреними очима.

— А; як маєшся, старий приятелю? Так, я памятаю тебе дуже добре, товаришу Кравченко. Сподіюся, що наука йде тобі добре, тож приємно мені буде з тобою побалакати. Скажім, сьогодні ввечір, о десятій. Товаришу Сємушкін, візьми в свою опіку того товариша і подбай, щоб йому було вигідно.

Комісар пішов назад до своєї канцелярії а Сємушкін підійшов до мене й стиснув мені руку — в признаку признання. Орджонікідзе виявив мені свою приязнь, тож його писар поступив так само. А ті ін-

TULA-online.org

ші дивились на мене з певного рода заздрістю. Бо деж таки: такий молодик а вже комісар до нього усміхається!

У великім Линкольні завезли мене до гостинниці Метрополь. За дорученням комісара мені зараз призначили велику кімнату на горішнім поверсі. В мені заворушилось почуття споріднення з владою, приємне схвилювання відбиваючогося на мені впливу.

Підвечір пішов я до ресторану в гостинниці — просторої кімнати, з високою стелею, прибраної величезними вазонами підрівникових рослин. Панував там гамір, велика орхестра грала джезбенд. Посередині кімнати було щось у роді ставу й на його вилискуючихся берегах танцювали пари так густо, що здавалося, що це крутиться одна филююча маса.

Кілька минут треба було мені постояти, щоб звикнути до новизни цієї сцени. Чи це справді може бути частина Совєтського Союзу? Чи не заблудив я випадково до якої кіно-студії? З-поза одного вазону з пальмою придивляюся до тих, що їдять при столах, і до тих, що танцюють. То тут, то там видно людей в російських блюзах, в кравatках. Декотрі жінки в низько викроєних сукнях, таких, що я бачив хіба на окладинках книжок. Багато чужинців. Одна група в обіднім убранні й твердих білих сорочках. Через нішу в однім кінці ресторану бачу частину бари, де кілька гарних дівчат подають на високих підносах напитки по-чужому виглядаючим чоловікам.

І чомусь мені при цім пригадалися бараки в Нікополі — „Вітайте нам товариші, що бажаєте мати: щурів чи блощиці?" Відмахуюся від цієї думки. Цеж Москва! Я ж незадовго буду мати „нараду" з одним із наймогутніших провідників нашої країни.

Далеко перед визначеною годиною був я вже в ждальні Комісаріяту. Дещо перед десятою підійшов до мене Сємушкін:

—Здається, мусітимеш трохи заждати. У комісара тепер товариш Бухарін.

Товариш Бухарін! Серце забилося живіше. Та це ж, як стріча з самим Леніном. Між великими прізвищами Революції Бухарін стояв зараз за Леніном і Троцьким. Приготовляючись до вступу до Комсомолу, я вивчав його Абетку Комунізму. Правда, в останніх роках Бухарін попав в неласку, за правий ухил і йому відібрано урядове становище, заборонено його книги. Але й тепер ще було щось магічного коло його ймення, і тої свідомости, що він ось-тут за цими дверима. Це мене, хоч і проти моєї волі, таки схвилювало.

За хвилю Сємушкін дав мені знак, щоб я йшов. Каже пошепки: „Бухарін ще там, але комісар просив його задержатись, щоб з тобою познайомити".

Скоро я стискав руку Орджонікідзе й Бухаріна. Комісар сидів за великим столом закиданим паперами, книгами, півтузином телефонів і рядом натискальних гузиків. Бухарін і я сиділи напроти нього, з другого боку стола. Кімната величезна, на стінах образи Маркса,

TULA-online.org

Леніна, Сталіна. Ще один знімок Сталіна стояв на бюрку, з власноручним підписом „для Серґо" під споднм.

— Так ось, товаришу Кравченко, зачав комісар стараючись, очевидно, щоб я почував себе вільно, — розкажи нам коротко й ясно про те, що ти знаєш про нікопільський проєкт.

— Наперед товаришу комісаре, я хотів би розказати про фабрику в Дніпропетровському. Я маю свої власні погляди на її працю, і їх я хотів би найперше виложити.

— Зачинай.

Підготовивши справу наперед у своїм умі, я міг представити її ясно. Декотрі департаменти фабрики потребували модернізації й поширення. З надто великої метушливости будувати нові фабрики, занедбується старі. — Цифрами старався я доказати, що, вкладаючи кілька мільйонів рублів в поліпшення фабрик існуючих, ми можемо мати більше з них виробів, як з витрачування вдесятеро більших сум на будування нових.

Бухарін, слухаючи, щире усміхався й притакував головою. Було загально відоме, що він противився „скрайному темпу" нового будівництва. Заки його „замовчали" він осудив декотрі місця в плянах Пятирічки, як „звичайну авантуру.".

— Назагал, я з тобою погоджуюся, товаришу Кравченко, каже Орджонікідзе, хоч декотрі справи комбінату Петровскій-Ленін треба буде перевірити. При цім записав собі дещо в записнику. Скажи директорові Голубенкові, що його прохання буде взяте під пильну увагу. А тепер продовжай.

Тепер я зачав оповідати про свої спостереження в Нікополі. Спочатку я придержувався формальних, технічних фраз, наперед обдуманих. Але в тягу оповідання спогади з бараків, тамошнє незадовілля робітників, бруд і нехлюйство взяли верх і до мого голосу домішалась нотка негодування, коли я представляв те марнотравство, той розгардіяш, особливо ті умовини життя звичайних робітників.

— Товаришу комісаре, вложивши кілька мільйонів рублів в поліпшення життєвих умовин робітництва я певний того, що заощадимо величезні мільйони на цім проєкті. Занедбання людського елементу зводить плян в такім місці, як Нікопіль, до трагедії.

— Браво! — скликнув Бухарін, а Орджонікідзе хоч як старався, не міг сховати усмішки.

— Головне питання — розказую дальше, захопившись власним красномовством — це справа заробітньої платні, для кожного — від головних інжинірів почавши, на простих робітниках скінчивши. А друге, це питання товарів, щоб робітники за зароблені гроші могли купити потрібні їм річи: одяг, харч, домашні потреби. При першій моїй зустрічі, товаришу комісаре, я нарікав на вмішування в управу підприємством. Одна управа й відповідальність, казав я, доведуть тільки до добра. Але тепер ми кинулись до іншої скрайности а робітники не мають при цім нічого до говорення. Коли відважуться

TULA-online.org

проти незносимих умовин протестувати, то їх покликає Г.П.У. Але мені здається, що я надто багато розбалакався. Прохаю вибачення, але я це глибоко відчуваю.

—Ні, ні, продовжай товаришу, скликнув Орджонікідзе. Це відовіжує, коли слухати когось, що говорить отверто, повною губою, не завиваючи нічого в паперці. Усе, що ти говориш, правда. Не думай, що ми того не знаєм. Запевняю тебе, що товариш Сталін є дуже зацікавлений справою заробітньої платні, наприклад. Але недугу завжди легше означити, як її вилікувати.

Побачення тривало близько цілу годину. В однім місці запитав мене комісар, чи я був коли за кордоном.

— Ні, не був, але читав закордонні технічні журнали — із Швеції, Німеччини, Америки. З них можна нам багато навчитися.

—Коли скінчиш свій Інститут, то може ми пішлемо тебе до Америки й Німеччини. А тепер забудьмо про діла на хвилю. Чи був ти тут у наших театрах? Музеях?

— Ще ні, але буду старатися використати нагоду скільки зможу.

— Добре, даю тобі пять днів вакацій у Москві. Жди в ждальні на Сємушкіна. А тепер бувай здоров аж знову колись побачимось.

Був я трохи несвій вийшовши з канцелярії. Це ж був я найближче за ціле своє життя до влади, і це почуття било мені в голову. Люди, що сиділи в ждальні, дивились на мене з нескриваним зацікавленням. Бо ж той, що забрав комісареві аж цілу годину часу, напевне мусить бути хтось „важний". Скоро підійшов до мене Сємушкін.

— Поздоровляю, товаришу, поздоровляю. Діла твої пішли вгору. Ось-тут для тебе квитки вступу до театру Бальшой а ось до Московського Театру Мистецтв. Твій рахунок у гостинниці буде заплачений. А ось-тут тисяча рублів на твої особисті витрати. Це дарунок від товариша Орджонікідзе. Бався, а коли будеш чого потребувати, подзвони.

Знову завезли мене в великім автомобілі до гостинниці. У ресторані, куди я зійшов повечеряти, циганський хор співава знайомі народні пісні. Чужість сцени зачала бліднути. Цей факт, що я мав щойно побачення з Орджонікідзе й Бухаріном родив в мені почуття домашности в цім окруженні, майже так. як би в кімсь із „вибранців". Як це легко можна піддатись блискові слави й розкоші. Як довго відчувало б моє сумління страждання тих безіменних завошивлених робітників в такій місцевості, як Нікопіль, коли б я також мав жити в Москві з повними кишенями грошей, автомобілем до власної розпорядимости та джезбендом, щоб відганяв його викиди?

В наступних кількох днях був я на балєті, на кількох операх, на виставі Московського Мистецтва, і один вечір був в Вахтанговім театрі. Довгі години перебував в Ґалерії Мистецтв Третякова, Музею Революції, Книгозбірні Леніна, і інших „примусових" установах. Яке багацтво краси й знання в світі!

TULA-online.org

Пригадавши собі, що в Москві живе Лазарев, що то свого часу в Донеччині притягнув мене до Партії й її ідеалів, я постановив його відвідати. Він мене памятав і дуже сердечно прийняв. Жив в малім апартаменті на другім боці ріки Москви. З якихсь причин, що мені й самому трудно було б пояснити словами, приємно мені було побачити, що в нього на стіні дальше висів образ Толстоя.

Представив мене своїй гарній молодій дружині, яка, як і він, була активною членкою Партії. При склянках гарячого чаю я оповів їм коротко про свої переходи від часу нашої зустрічі в копальнях вугілля. Це все завершив я, само собою, захоплюючими словами до подробиць про мою зустріч з Орджонікідзе й Бухаріном. Лазарев слухав мовчки. Я відчував, що це моє захоплення його сердить.

— Тисяча рублів, квитки до театрів, Лінкольни, Метрополь — каже якось сумовито. Так, у такий спосіб великі князі старого режиму нагороджували своїх улюбленців. Імена тільки змінились.

— Ви не є цілком справедливі, товаришу Лазарев, відгризся я трохи згаряча. На мене вплинуло те, що комісар радо мене слухав. І я певний, що він розуміє положення нашого простого народу й йому співчуває. А коли він так відчуває, то я певний того, що так відчуває й Сталін. І власне тому я такий розохочений.

Лазарев мав тепер важне становище в Московськім Університеті. Був членом могутніх комітетів Партії. Але, однаково, коли ми розмовляли, то наші ролі здавалось перемінились. Його радужна було надія, його захоплення — зменшилось. Тепер я, не він виправдував Партію.

— Були ви коли тепер на селі? — питає нагло Лазарев.

— Не був, але знаю багато з того, що там діється.

— Знати, це одне, а бачити друге. Я тільки, що вернув з України, був близько Одеси. Завдання моє було перевести в однім районі колєктивізацію. І ось, мій приятелю, я не можу про це говорити так спокійно, як ви говорите про комісарську щедрість...

Оповідав мені Лазарев, що він поїхав із Москви до Одеси, як один із довірених людей партійного комітету, по тім, коли за невміння довести даного їм доручення в цім районі усунено багато місцевих провідників. Опір селян був там особливо розпачливий, часто самогубний, а „гострі міри", щоб з ним справитись, були не в силі одеських урядовців. Положення було настільки поважне, що в імені Політбюра поїхав туди сам Молотов, щоб підбичувати урядову жорстокість. Скликав всіх тамошніх активістів-ударників — каже Лазарев — і промовив до них ясно, гостро. Праця мусить бути зроблена, каже, не зважаючи скільки це життя буде коштувати. Бо так довго, як існують мільйони малих землевласників в країні, революція наша в небезпеці. Завжди буде загрожувати можливість, що в випадку війни вони можуть стати на сторону ворога,—щоб боронити свою власність. Тож нема тут місця на мякість чи жалування. І ми його хиб-

TULA-online.org

но не зрозуміли, каже Лазарев. По такій осторозі, Вікторе Андрієвичу, страхіття мусіло бути безмежне.

Тут Лазарев закрив очі долонями, немов старався сховати жахливі спогади.

Перед відїздом із Москви відвідав я ще кількоро знайомих. Між ними були й такі, що укладали партійні кличі й писали редакційні в пресі. Ці були задоволені, бо жили в раю пропаґанди, в відрізанім московськім світі, де мало було звязку з краєм, з цілістю. Але були й інші, такі, як Лазарев, що назверх пристосовувалися до штучного оптимізму столиці, а всередині в них сиділа тривоґа. І це вони попсували мій високо-надійний настрій із моїх відвідин комісара та дали моїм думкам новий напрям.

Оповідання моє дома й мій звіт Голубенкові з поїздки — захопленя в нікого не викликали. У мені щось неясно казало, що я чимсь провинився, але чим, то годі було б мені означити. Тому не казав вже нічого про ту тисячу рублів, ні про ті автомобілі, ані ті квитки до театрів.

Нікопіль, Москва, і інші подібні діла перервали дещо мої студії, тож треба було це все наздігнати. Нащастя технічне вчення лізло мені скоро в голову й я скоро все доробив.

4

Кілька місяців по моїм повороті з Москви появилась у житті нашої семї мала Катруся. Одного вечора, вернувши із школи, іду помитись до вечері. Матір спинила. Там мала дівчинка купається, каже шепотом.

— Яка мала дівчинка?

—Шшш... скажу тобі пізніше. На селі діються страшні річи.

Пішов я до своєї кімнати, за мною матір. У кількох словах оповіла мені цілу історію. Моя своячка, Наталка, членка Партії, управителька фабричної колеґії, вертала залізницею з якоїсь ділової поїздки. До ваґону ввійшла заболочена, в лахміттях, мала дівчинка років десять-одинадцять—одна з того нового жнива „диких дітей", — і дрожачим, ледве чутким голосом просить хліба. Таке Наталка бачила вже чираз, але тепер вразило її те щось, що визирало з очей тої дитини й її цілого захованя. Тож привезла сирітку додому.

— Думаю, що тому винна температура — оправдувалась Наталка перед матірю. Я не могла знести думки, щоб босоногий, напівнагий кусок людства блукав серед такої холодної ночі.

Матір зараз рішила, що дитина має лишитися. Один додатковий рот не буде дуже на заваді. В нас так їх багато, каже усміхаючись. За це я схопив її в свої обійми й міцно, міцно гаряче стиснув.

— Ви правдива мама. Я радий, що ви так поступили.

Пішли ми до їдальні. Мала Катруся сиділа на підлозі, коло рур радіятора. Бліда, перелякана, скулена в грудочку, немов бажаючи щоб її було якнайменше видно. Мокре чорне волосся мала розче-

TULA-online.org

сане посередині, заплетене в косу. Личко мале, овальне, сіре з виснаження й передчасно постаріле, але риси лиця добрі, навіть гарні. Сиділа в смертельній мовчанці, зиркаючи час-до-часу своїми великими очима на всі сторони, немов залякане звірятко.

— Не сиди на підлозі, Катрусю, ходи сюди, сядь осьтут на кріслі. Будь знайома: оце мій син, Віктор Андрієвич; ходи привитатись з ним.

Дитина зробила, як їй казали

— Здорова була, Катрусю — кажу, стараючись заглянути їй у личко. Чому ж ти така мовчазна? Не бійся. Ми всі тебе любимо. Чи тебе хто скривдив?

— Ні, відповіла слабим шепотом.

При столі Катруся була несміла, неспокійна. Ложку держала незграбно. Але голод таки переміг її заклопотання й вона кинулась, як вовк, на їжу. Старались ми балакати про річи буденні, але глибоке відчуття долі дитини нас пригнічувало. Батько малощо відзивався.

По вечері, коли матір пішла мити начиння, Катруся питає: „Тітко, чи можу вам помогти?" І відносячи начиння із стола до кухні, вона перший раз зачала подобати на малу нормальну дівчинку, закутану, немов на маскараду, у сукню дорослої жінки. Надійшла наша сусідка Ольга Іванівна, також діяльна працівниця в районовім комітеті Партії. Вона не тільки одобрила наш поступок, що забрали сирітку до себе, але й запропонувала ділитися з нами коштом шмаття для неї. Аж чуємо, Катруся зачала в кухні плакати.

— Хай виплачеться, каже матір. Легше стане.

Але плач ставав голосніший, аж перейшов в гістеричне ридання. Голосила немов на похоронах, по-українськи. „Де моя ма-а-ма? Де мій та-а-то? О, де мій великий брат Васи-и-ль?"

Ідемо до кухні. Дівча скулене сидить на кріслі, ламаючи маленькі свої рученята з розпачі, по личку цюрком сльози. Матір почала її успокоювати.

— Успокійся, дитинко, дорогенька Катрусю. Тут ніхто тобі нічого злого не зробить. Ти будеш жити з нами, ми вберемо тебе, узуємо, будемо вчити тебе читати, писати. Я буду тобі доброю мамою, повір мені, Катрусю.

Але не помагало. Катруся зачала розказувати про свою долю.

— Не тепер, маленька, не тепер, настоювала матір, розкажеш нам колись пізніше.

— Не можу, — хлипає Катруся. Мушу розказати тепер. Не можу витримати, щоб не говорити. Я вже цілий рік без своїх рідних. Цілий рік! Ми жили в Покровній. Батько мій не хотів іти в колхоз. Приходили якісь чужі люди, кричали, забрали його з собою, били, а він усе таки не хотів. Кричали, що він „кулацький аґент"....

— А був твій батько кулак? — питаю. А знаєш ти, що то таке „кулацький аґент"?

— Не знаю, дядьку. Не знаю, що воно таке. Наш учитель нас та-

TULA-online.org

кого не вчив. Ми мали коня, корову, ялівку, пятеро овець, кількоро свиней і стодолу. Це було все. Кожної ночі приходив міліціонер і забирав батька до сільського совєта. Допитували за збіжжям, і не хотіли вірити, що він уже більше не має. А це була правда, на це присягаю — і перехрестилася. Цілий тиждень не давали татові спати, били палками, револьверами, аж цілий почорнів, посинів, і спух.

— Коли вже витиснули з нього останній пуд зерна, — говорила дальше Катруся, — батько заколов свиню. Трохи лишив для семї а решту мяса продав, щоб купити в місті хліба. Потім зарізав теля. І знову прийшли „вони". Зачали знову тягати кожної ночі. Казали, що вбивати худобу без дозволу — злочин.

— А дальше одного ранку, десь рік тому, до хати прийшли чужі люди. Один із них був із Г.П.У. і був з ними голова нашого сільського совєта. Один списав все, що було в хаті, навіть хатні річи, наше шмаття, горшки, миски. А дальше приїхав віз. На нього поскидали всі наші річи, а ту худобину, що ще була, пігнали в колхоз. Я впала на коліна й зачала їх просити, навіть батько й великий брат, Василь, і сестра, Шура, плакали. Але нічого не помогло. Нам сказали вбиратися, взяти з собою хліба на дорогу, сала, цибулі й бараболь, бо повезуть нас, кажуть, у далеку дорогу.

Цих спогадів було забагато для малої дитини. Вона знову зачала ридати, але вперлась, що буде до кінця розказувати.

— Загнали нас до старої церкви, де вже багато було інших батьків і малих дітей із нашого села, всі з клунками й усі плакали. Там ми пересиділи цілу ніч. Молились, плакали й молились. Вранці около 30 родин окружила поліція й повела вздовж дороги. Люди на дорозі, дивлячись на нас, хрестились і собі плакали.

На двірці таких, як ми, було багато, з інших сіл. Може тисячі. Спакували нас усіх до камяної стодоли. А нашого пса, Вовчка, що йшов за нами цілу дорогу, не хотіли впустити. Потім я чула серед нічної темені, як він бідний вив на дворі.

— По якімсь часі нас випустили й позаганяли до товарних ваґонів, які стояли довгими рядами на двірці, але я не бачила вже Вовчка, а вартові мене копали, коли питала. Як уже наш ваґон так заповнили, що не було місця навіть стояти, знадвору замкнули на колодку. Ми всі зачали кричати й молитися до Матінки Божої. Ваґон рушив. Ніхто з нас не знав куди це нас повезуть. Одні казали на Сибір, другі на далеку Північ; треті, що кудись у пустиню.

— Під Харковом дозволили мені й моїй сестрі піти набрати води. Матір дала нам трохи грошей, і пляшку, щоб купити молока, бо мій маленький братчик був дуже хворий. Ми так довго просили вартового, що він нарешті згодився нас пустити, хоч казав, що це проти наказу. Недалеко були селянські хати й ми пустилися туди бігом, скільки нас ноги могли нести.

— Коли ми сказали людям хто ми такі, люди зачали плакати. Зараз дали нам їсти, налляли в пляшку молока, і грошей не хотіли

TULA-online.org

брати. Побігли ми назад до стації. Але запізно. Валка вже відїхала.

Дитина перестала оповідати й знову розридалась — за мамою, батьком, сестрою. І ми, майже всі з нею плакали. Твердша матір старалася Катрусю успокоїти. Але щобільше старалася, то більше сама плакала. Батько дивився захмурено й не говорив нічого. Тільки мязи на його щоках рухались конвульсійно.

Катруся й її сестра, нові новобранці до величезної армії бездомних дітей, мандрували з села до села. Навчились просити хліба, промишляти за поживою, „зайцем" їздити залізницею. Навчились до кладно особливого жаргону диких, опущених бездомних. Аж розлучили їх міліціонери на базарі в місті, як за ними гнались, і Катруся лишилась сама в світі — аж оце Наталка привела її додому.

Ми Катрусю полюбили й вона зачала почуватись дома. Але часдо-часу, вночі, чули ми нераз її здушене ридання й те старинне похоронне нарікання: „Де ж ви, дорогі мамо? Де ви, тату?"

TULA-online.org

ЧАСТИНА ВОСЬМА

ЖАХ НА СЕЛІ

Щоб заощадити собі умової агонії, люди часто прикривають правду; розказують про ню з прижмуреними очима, — і прижмуреним умом. Тоді вони підшукують всякі оправдання, кажуть, що це перебільшення, гістерія. Аж раптом щось таке станеться, що відкриває їм широко очі й перед ними стає нага правда й вони приглядаються їй витріщеними очима, навіть не кліпнувши.

Таке сталось й зо мною, кілька тижнів по тім, як у нас замешкала мала Катруся. Ввесь час старався я спасти свою віру, відганяючись від страшних фактів. Відрухово спиняв себе, щоб не заходити в ті околиці, де переводили колєктивізацію. Аж нагло пристигло в мені бажання подивитись фактам в очі, тому рішив скористати з першої нагоди, щоб туди поїхати.

І нагода трапилась скоріше, як я сподівався. Інститутська партійна канцелярія наказала мені зголоситися до Районового Комітету. Ціль: мобілізація партійних бригад до праці на селах.

Прийшло нас тут біля 80, по більшій часті молодих. Декотрі були мені вже знайомі, з праці в Партії в останніх кількох роках. Ждали напружено, дехто не міг скрити свого неспокою. Посилали нас на села, щоб помогти зібрати збіжжя й приспішити доставу врожаю, а почуття наше й захования таке, немов би мали відходити в саму гущу кривавого бою.

Товариш Гатаєвич, член Осереднього Комітету Партії виголосив до нас промову, яка ще більше натягнула наші нерви. Сподівались ми почути технічну гутірку про хліборобство та сільську економію. Замість того почули гарячий заклик йти в наступ і боротись за життя, або смерть.

— Товариші, каже Гатаєвич, — їдете на села на який місяць, або шість тижнів. Околиця Дніпропетрівського району відстала. Партія й товариш Сталін наказали нам скінчити колєктивізацію до весни, а ось уже половиа літа а наше завдання нескінчене. Місцева сільська влада потребує застрику большевицького заліза. Тому вас посилаємо.

— Працю свою мусите зачати з почуттям якнайгострішої партійної відповідальності, беззглядно, без виявів перегнилого лібералізму. Викиньте всі свої буржуазні гуманітаризми на смітник і посту-

TULA-online.org

пайте, як большевики, що варт мати товариша Сталіна. Бийте кулацьких аґентів де тільки піднесуть голови. Це війна! Це або ми, або вони! Останні залишки капіталістичної господарки мусимо вимести за всяку ціну!

— І дальше, товариші, абсолютно є конечним виконати плян державної хлібозаготівлі. Кулачня, ба, навіть деякі середняки й бідні селяни, не здають збіжжя. Саботують партійну напрямну. А місцева влада часами не знає що робити, виявляє слабість. Ваше завдання дістати збіжжя всякими способами. Видушіть його з них, де вони його не заховали б—із печей, з-під постелі, з льохів, чи з задвірків.

— Ви, партійні бриґади, мусите навчити село, що означає большевицька рішучість. Збіжжя знайти мусите, — і ви його знайдете! Це буде доказ вашої підприємчивости й вашої зоркости чекіста. **Не бійтеся вживати скрайніх способів.** За вами стоятиме лавою Партія. Цього жде від вас товариш Сталін. Це боротьба на життя й смерть. Ліпше зробити забагато, як замало.

— Третє ваше завдання — докінчити молотьбу, понаправляти знаряддя, плуги, трактори й інше господарське приладдя.

— Клясова боротьба на селі прибрала тепер найгостріших форм. Тому не час на мякосердність, на зогниле співчуття. Аґенти кулаків позамасковувались у колхозах, саботують працю, убивають худобу. Партія вимагає від вас большевицької зоркости, непохитности, відваги. Я певний того, що ви виконаєте інструкції партії й директиви нашого улюбленого Вождя.

Ці останні слова, що заключали в собі погрозу, втопились у грімких оплесках слухачів.

Запитів не було ніяких.

— Заждіть усі тут. Скоро буде вас викликувати товариш Бродскій.

Ставлю собі питання: „Невже це всі вказівки, що їх мали нам дати? Чи це можливе, щоб жменя студентів і промислових урядовців мали розвязувати величезної ваги економічні й політичні питання хліборобського села тільки тим, що будуть кермуватись усе більшою й більшою „большевицькою рішучістю"? І як можна групі молодиків, таким, як оці, що не мають зеленого поняття про хліборобство, довіряти вирішування долі соток тисяч селян?

Немов відгадуючи мої задушевні думки, відзивається до мене придушеним голосом сусід із права:

—Товаришу Кравченко, я думаю, що ми одержимо ще якісь вказівки. Маю на думці вказівки по **практичній лінії.**

— Не знаю, відповідаю виминаюче на його запит. Знав я його, що це студент медицини, та й тільки. То-ж не мав ніякого наміру зачинати вправ в „большевицькій рішучості" — входити в „небезпечну" балачку з незнайомим. Але він не переставав:

— Бачите, товаришу, я ніколи не жив на селі. Про життя сільське нічого не знаю. Не маю найменшого поняття, як братись до того діла,

TULA-online.org

яке нам представив секретар Партії. Це ж ясно, — чи ж не так, — що ми, в разі невдачі, платитимем нашими партійними книжечками, а може й головами?

Мова ця зачала мене сердити. Або хлопчисько цей неймовірно наївний, або просто провокатор.

— Вибачайте, кажу, не скриваючи свого незадовілля, ви ж мали нагоду ставити запити.

— Це правда, але всі плескали й мені не стало відваги признатися, що я **нічого** не розумію. Я знаю вас з Інституту, товаришу Кравченко, тому вам вірю. Коли б мене призначили до тої самої бригади, де ви, то я почувався б багато краще.

Подивився я йому просто в очі. Відчув стид за своє підозріння. Його розпач була правдива. Хоч був він тільки кілька років молодший від мене, то погляд його очей усе ще був хлопячий.

— Я нічого проти того не мав би — кажу, — коли б вам удалось того добитись. Хоч я думаю, що нас уже попризначували.

—Буду пробувати, відповідає з надією в своїм голосі медик. Моє прізвище Цвєтков, Сєргей Алєксєєвич Цвєтков.

І пішов. За кілька минут і мене покликали до канцелярії товариша Бродського. Кремезної він будови, з густою чуприною, чорне волосся. Сидів за бюрком.

— Товаришу Кравченко, — зачав зараз на вступі, — чи знаєш ти що про село?

— Я жив в хліборобській комуні декілька років за громадянської війни. Крім того, у 1920-21 перейшов кілька курсів в хліборобській школі.

— Знаменито, бо тут багато цих бригадирів не вміють відріжнити пшениці від гірчиці.

Потиснув ґузик і до канцелярії вступили два інші чоловіки. Один із них, усміхаючись із задоволення й свого успіху, був товариш Цвєтков. Другий був в роках около сорок і мені незнайомий.

— Подайте собі руки всі троє. Будете разом працювати, каже Бродський. Підете до села Підгородного. Ти, товаришу Кравченко, будеш кермувати молотьбою й будеш відповідальний за справність знаряддя. А ти, товаришу Цвєтков, разом з товаришом Аршіновом маєте закінчити колєктивізацію й збірку збіжжя. Обидва будете працювати під наказами товариша Аршінова. Він буде командантом вашої трійки. Тов. Аршінов не тільки старий партієць, але й має практику з канцелярії прокуратора. Це все. Ідіть у двері через залю й там дадуть вам мандати й гроші.

Аршінов це був присадкуватий тип, низького росту, голова й лице гладко виголені, блискучі, як мармор. Між чолом а черепом демаркаційної лінії на його лобі не було. Лице плоске, трохи скривлене, як у викривленім зеркалі буває. Очі вузкі, немов осокою прорізані шпарки під лобом. Вигляд назагал робив неприємне враження.

Наказав він нам взяти тепле шмаття, харчів скільки вдасться купи-

TULA-online.org

ти, і, „само собою", — додав, — револьвер. Умовившись зійтись завтра в ждальні двірця на залізниці, Аршінов пішов своєю дорогою, ми з Цвєтковом своєю.

Цвєтков не належав до тих, що вміють держати язик за зубами. Каже до мене:

— Вікторе Андрієвичу, сказавши правду, я не дуже то й радий з нашого начальника. Добре було б, щоб я помилявся, але моє враження таке, що ми будемо мати з ним чимало клопоту.

— Не говори дурниць, товаришу Цвєтков. Чому тобі захочується зачинати від упередження до товариша цілком незнайомого? Він же може бути порядна людина. Автім, йому довіряє Партія, то ж нашою річчю є йому також довіряти. Найважніше, це не зачинати думкою про невдачу.

Відповідаючи йому, я чув в середині, що переконую скоріше себе, як свого сопутника.

— А навіщо ж нам револьвери? — не переставав Цвєтков. Я ж не сподіюся, що ми будемо забирати збіжжя силою. Та ж Ленін сказав, що колєктивне господарювання, це добровільне товариство; тай Сталін говорив нераз так само. Недавно я читав—

— Слухай, Цвєтков. Не ображуйся, коли я скажу тобі отверто: твоя балачка дивна. Я маю повну підставу думати, що ти або крайнє наївний, або, — що тебе на мене наслали.

—О, Боже! Що за страшна думка, — скликнув він таким голосом, що я зачав жалувати, що таке сказав. Я певний того, що ти переконаєшся, як дуже ти на мені помилився. Навіть про ту наївність. Я розумію вагу завдання, що перед нами, тому мене дивує чому нам не дали більше й докладніших практичних інформацій. Я є росіянин, син росіянина. Провокатором не був я ніколи й ніколи не міг би бути, навіть, коли б від того залежало моє життя. І це страшна річ, що люди мусять один одного підозрівати в шпигунстві й провокації...

А дальше, немов прийшло йому на думку якесь надхнення, каже:

— Ходи до мене, познайомлю тебе зо своєю ріднею. Хата наша ось кілька бльоків ізвідси.

Запрошення його було щире. Пізнавши його батьків, привітливість скромного їх помешкання, я позбувся останніх сумнівів щодо цього молодика, але скріпилась друга думка: про його слабі сторони й недосвідченість. Батько його був вже підстаркуватий, носив очиці, мав маленьку шпічасту борідку. Матір його була ніжна мала жінка, приємна, уже сивіла.

Обидвоє були немов два характери витяті з передреволюційної книжки й, дивним-дивом, не звихнені житейською бурею тих літ. Здавалося, що вони живуть в своїм окремім світі, куди нема доступу знадвору. Я просто не міг вірити, що старший Цвєтков, це партієць ще з років 1917. І потішаючим також було те, що такий „добрий" за передреволюційним розумінням чоловік, міг заховатись у партії.

TULA-online.org

— Але ж, Сєрйожа, — нарікала стара Цвєткова, — чому ж ти мені не сказав, що підеш на село? До мене доходять страшні слухи....

—Е, старенька, — протестує старий Цвєтков, — ця вся балаканина про страхіття колєктивізації перебільшена. Там не може бути так погано, як розповідають. Я сам належу до Партії. Я з тим погоджуюсь, що одинока колєктивізація може розвязати наше аґрарне питання. Багато також залежить від тих людей, що виконують накази. Сподіюся, що ані ти, Сєрьйожа, ані товариш Кравченко не будуть дозволяти собі на жорстокости. Бо я певний того, що Партія того собі не бажає.

Прийшовши додому кажу своїй рідні, що мене посилають на село. Усе ще підо впливом оповідання Катрусі, вістка ця всіх схвилювала й зажурила. Будучи вже в ліжку, почув стук до дверей. Увійшла матір.

— Вибач, що тебе непокою, Вітя, каже, сівши на краєчку ліжка, але завтра, під час метушні й пращання я може й не матиму нагоди з тобою поговорити.

— Я знаю, що тебе непокоять селянські клопоти. І не тебе тільки. Але прошу тебе, будь спокійний, не зважаючи на те, що там побачиш. І памятай, що одна округа, це ще не доказ. Я не хотіла б, щоб твоє ціле життя, як комуніста, було зруйноване одним смутним переходом. І я знаю, що ти будеш старатися скільки змога влегшити нещасним селянам їх долю.

— Дякую вам, мамо. Не журіться мною. Я буду держатись добре. Я знаю, що революція не прогулька.

2

Балачка поміж трьома членами бригади, що їхали залізницею до Підгородного, була далека від приятельської. Настроїв нас так револьвер Аршінова, що звисав на рамені з плечей. А Аршінов і сам не ховав своєї погорди до білявого, приємного молодого Цвєткова. Про наше спільне завдання старались ми не говорити.

— Вікторе Андрієвичу, мої батьки пересилають тобі поздоровлення, відзивається Цвєтков.

— Дякую, Сєрйожа. Ага, а де працює твій батько?

—У канцелярії залізниці. Він інжинір. Він довго вже там, а в партії ще зперед 1917 року.

Аршінов, почувши про приналежність до Партії, здрігнувся. Він мабуть, уявляв собі, що Цвєтков є сином якогось там собі канцелярійного писарини, що не має ніякого впливу. А він, будучи сином старого большевика, може виявитись твердим горіхом для його зубів.

— Твій батько партієць?! — скликнув з нескриваним неспокоєм.

— Так, очевидно, або що?

— Та, так собі запитав.

На місце доїхали ми перед заходом сонця. Моросив дощ, дорога до села розкисла. Стрічні селяни дивились на нас байдуже. Звертали

TULA-online.org

хіба більше увагу на револьвер Аршінова, що баламкався, бючи його по товстім бедрі.

— Чи не міг би ти, товришу Аршінов, свого мавзера під плащ сховати? — питаю. — Люди лякаються.

— Це моя справа, відворкнув.

— Ба, ні, не тільки твоя. Ми ж разом. Тому це також і наша справа, — а дальше також справа Партії. Я домагаюся, щоб ти це зробив. Бо йнакше я дальше не йду з тобою.

— Товариш Кравченко каже правду, — вставляє Цвєтков. Навіщо ж лякати людей без причини? І я маю револьвера, але на вид його не виставляю.

Аршінов, хоч неохотно, але подався. За те цілу дорогу аж до сільського совєта до нас не відзивався. Будинок сільського совєта, це була деревяна хата, обдріпана й у розпаді. Всередині диміла нафтова лямпа під паперовим комином. У кімнаті застали ми повно диму а на долівці повно недокурків. Около двадцять селян сиділи на підлозі, мовчали, були, видно, у поганім настрою.

— Де голова Совєта? — питає Аршінов голосно, щоб показати свою владу.

— Там, у канцелярії, — показали.

— А що ви тут робите? Нема в вас нічого ліпшого до роботи, як сидіти наприкуцьки?

— Роботи є багато, — каже один, — та нас сюди покликали. Хочуть хліба, а я сам хліба прошу.

— Як бачу, то мені не забракне в цій смердячій дірі роботи, відповідає зневажливо Аршінов.

І він наперед а ми за ним входимо до канцелярії. За столом сухорлявий, змучений молодий чоловік. Щось доказує старому селянинові. Зголошує Аршінов.

— Ми партійна бригада. Прийшли сюди з ділом.

— Радо вітаємо! Здрові були! — встав і подає кожному руку. Але лице його не дуже потверджувало слів про радість.— Я зараз принесу плян і приступимо до праці.

— А що роблять усі оці люди, що там чекають? — питає Аршінов.

— Це я їм казав прийти. Тяжко з тими людьми. Вперлися, що вже хліба не мають. Урожай у наших околицях був поганий і кожний журиться зимою. Трудно витягнути від них збіжжя, товариші. І до колєктиву, убий його, не хоче йти.

— Це вже ми побачимо! — відповідає Аршінов з ґримасою. А коли ти їх уже закликав, то краще кінчи з ними справу, а ми зачнемо від завтра вранці.

Голова покликав одного із своїх помічників і дав йому шепотом якийсь розпорядок. Цей повів нас до села. На вулиці гнетуча тишина, хіба час-до-часу десь гавкне собака. То тут, то там видно блимок світла в вікні, дим із комина. Підійшовши до великої будівлі, завважно відмінної від сусідських, наш провідник спинився.

TULA-online.org

— Тут будете мешкати ви, товаришу Аршінов. Сподіюся, що будете задоволені.

А нас повів дальше, до заможної на вигляд хати — з прибудівлями, малим городом і криницею з журавлем.

— А вам тут буде любитися, каже. Тут живуть Ступенки. Тільки-що пристали до колєктиву. У хаті в них чисто. Малих дітей в них нема. Старші вже люди, — морг у сторону Цвєткова, — і гарна молода дочка.

Вийшов напроти нас старий, 60-літній може, високий чоловік, гладко виголений, зо звисаючими вусами, як давні українці носили. Привітав нас здержано, з почуттям самоповаги, що мені подобалося, і завів нас до малої, але чистенької й вигідної кімнати.

— Помиєтесь, заходьте до нашого гурту. Поділимося з вами чим хата багата, хоч не багато того маєм.

Застали ми при столі цілу родину. Донька дому, років може около 18, справді гарна. Чемна стара жінка підвязана по-підборіддя квітастою хустиною; руки спрацьовані, як у сільської господині. І був коло них також хлопець років вісім. Ми представилися й присіли до їх гурту. Налляли нам у миски паруючого українського борщу, без мяса. Друга страва були печені бараболі з квашеними огирками. Хліб різали тонесенькими платками, з такою дбайливістю, як посвячену просфору.

Знаючи, як живуть селяни, і знаючи, що багато хліба, це в нормальних умовинах їх головна пожива, я зараз пізнав, що семя живе в недостатках. Ми з Серйогою перепросили, вернули до нашої кімнати і принесли з собою власні клунки з харчами. Ступенки дивилися жадними очима, як ми розвивали ковбасу, кілька родів риби, навіть печену курку. Припросивши їх, щоб споживали наше, ми скоро цим прогнали заморозь їх захована.

— Дякуємо вам, дякуємо, повторила кілька разів старенька господиня. Ви справді принесли радість до нашого убогого дому.

— Я вже й забув, коли в нас була ковбаса й цукорки — відзивається старий Ступенко. Та в нас іще ліпше, як у наших сусідів навколо, а однаково досить тяжко. Того, що ще маєм, до жнив не стане. Ох, товариші, товариші, чого ми діждалися в нашій Україні! Коли в кого є кусок хліба, то їсть його так, щоб не бачили сусіди.

— Як називається ваш малий синок? — питаю, дивлючись на хлопця, який заховувався надзвичайно спокійно й був якийсь сумовитий. Навіть цукорки, які зачав смоктати без великого захоплення, не могли збудити в ньому ніякого зацікавлення.

— Василь, — відповів хлопчина й зараз покинув кімнату.

— Це не наш син, — пояснює господар. Це, коли можна так сказати, — сирота колєктивізації.

— Що ви під тим розумієте?

— Він сирота, тай усе. Не питайте тільки про ніщо хлопця. Він все ще не прийшов до себе від того удару. Щовечора йде до сво-

TULA-online.org

її хати й крутиться цілі години по подвірі. Пробуємо його розрадити, щоб себе так не мучив, бо це ж нічого не поможе, але дарма.

— Розкажіть нам, що сталося.

— Не знаю чи я повинен розказувати. Ви ж люди мені не знайомі й, крім того, ви від сторони уряду.

— Не бійтеся, дядьку. Ми не прийшли сюди, щоб людям робити шкоду. Ми селян любимо й хочемо їм помогти.

— Ну, то я заризикую з вами. Обидва ви виглядаєте на людей чесних, порядних. Зрештою, я вже за старий, щоб боятися. Була б тільки шкода, коли б що притрапилось моїй молодій донці. І зачав оповідати:

— Девята хата звідсіля жили Ворвани — чоловік, жінка, і одна дитина, оцей Василько, що ви бачили. Щаслива була семя. Важко працювали. Добрі люди. Не кулаки, — пара коней, корова, свиня, кілька курок, як і в інших. Але скільки йому не наговорились, до колєктиву ані руш. І слухати не хоче.

— Забрали в нього всеньке збіжжя. І знову намовляють, погрожують. Не подається старий. „Це моя земля", каже, „моя худоба, моя хата, і я не дам їх державі". Аж прийшли люди з міста — ті, що виганяють порядних, чесних людей із їхніх домів. Списали все його майно, забрали все до цурки, навіть останній горщок і рушник забрали, а знаряддя й худобу перегнали до колєктиву.

— Назвали його „кулаком", „кулацьким агентом", і ввечір прийшли арештувати. Жінка в плач, в крик, хлопець собі, а старий Ворван не хоче йти з хати. Зачали його бити, аж кровю заллявся, і збитого до нестями поволокли на двір та по болоті вздовж вулиці затягнули до сільського Савєта? Жінка навздогін: плаче, заводить, кричить, просить людей і Бога, щоб рятували. Ми повибігали з хати, але ніхто не міг нічого вдіяти проти озброєної варти, хоч усі ми знали, що Ворван не є ніякий кулак, і хоч ми всі його любили.

— Нещастна жінка не переставала кричати: Хто ж за нас буде дбати, Петруню? Куди вони тебе волочуть, звірі, безбожники?" Аж один із ГПУ пхнув її так сильно, що плазом лягла на болоті, Ворвана поволокли до товарного воза. Де він тепер, Бог святий знає. Жінку його ми завели назад до хати й пробували розрадити. А коли вже заснула, ми й забрались.

Обидві жінки при столі зачали плакати, коли старий пригадував цю подію. А наш господар потягнув глибокий лик із пахучої цигарки й продовжав:

— Вранці прийшов сусіда відвідати Ворваниху, але не міг її ніде знайти. Кликав, не відзивається. Зайшов до порожньої стодоли й — скричав, як несамовитий. Позбігалися сусіди. Прибіг і я за ними. На шнурку, на жердці, висіла жінка, вже застигла. Ніколи не забуду цієї сцени, хоч жив би до 100 років. Усе це скоїлось не більше, як місяць тому.

— І от ми зо старою рішили взяти Василька до себе, бо своїх

TULA-online.org

малих дітей немає. Від тоді хлопчина мовчить, плаче вже оце цілий місяць, і кожнього вечора бігає до порожньої хати. Приходить ізвідтам і мовчки лягає спати.

— Потім, коли таке сталося, ми з жінкою порадились і рішили пристати до колєктиву... добровільно.

Довший час ніхто з нас не промовив ні слова. Доля Ворванів, як і подібна до неї доля Катрусі, так мене вразила, як ніякі цифри про заслання чи смерть.

— Спасибі вам, дядьку, за те, що нам довірились, перервав мовчанку Цвєтков. Можете бути певні, що я вашого довіря не заведу. Повірте, прошу вас, що не всі комуністи такі. Декотрі з нас так противні такому поступованню, як і ви, і сама Партія такого не похваляє.

Виправдував він і себе, і мене, і Партію.

— І я дякую вам за гостинність і за довіря до нас, піддержую свого товариша. Ми житимемо з вами цілий місяць. Хочемо бути якнайменшим для вас тягарем. Ось гроші. Ми домагаємося, щоб ви прийняли від нас заплату. Купіть собі за них, що вам треба, і себе задля нас не оскорбляйте.

— Мені сказали, щоб я не брав ніяких грошей.

— Не звертайте на це уваги. На те ж їх нам дав Районовий Комітет. Ми віримо, що ви нам поможете. Ми хочемо робити добро. Ви знаєте своє село, ми не знаємо.

Довго по тім не міг я заснути, але лежав тихо, щоб не розбудити Цвєткова. Мені дуже подобалося, що він виявився порядним чоловіком, а не формальним, побожним комуністом.

— Ти спиш, Вітя?—відзивається Цвєтков.

—Ні, Серйого, не можу заснути. Голова ходором ходить.

— Знаєш, мені стидно дивитися тим чесним людям просто в очі. До певної міри почуваюся й я до вини в тім, що ті поганці робили. А ще й, коли подумати, що вони робили це все в імені нашої любої партії!

Я рішив вистерігатися забагато говорити Цвєткову. Бо ж ясно, що він людина слабої вдачі. Заходила, отже, небезпека, що він під натиском може заломитися й, нехотячи, повторити мої слова. Отже менше буде знати, то краще буде і ідля мене, і для нього самого.

—Краще спи — відповідаю — завтра треба раненько вставати.

Прийшовши вранці до Савєта, застали вже Аршінова. Був він у поганім настрою. Лютився, що його дали до такої хати, де їсти не дали доволі, і де господарі, хоч чемні, то не дуже ввічливі. Цілий ранок передивляли ми записки. Голова Савєта зазнайомив нас з усіми, аж до сьогоднішних, справами. Розділили ми село на дві секції й визначили, котрі із сколєктивізованих селян мають відповідти за виконання котрої ділянки.

TULA-online.org

А дальше Голова Савєта, Аршінов і Сєрйожа пішли в село пізнавати обставини а голова показувати свій колєктив.

На великім дворі колишньої економії, тепер напівзруйнованім, стояли стоги новозібраного збіжжя. Я був радий, що зерно нарешті зібрано з поля. Коли б кожний працював з охотою, то молотьбу можна було б скінчити до 12 днів. Але це тільки те одне було в добрім стані. Усе ж інше в страшнім занедбанні й безпорядку.

Багато господарського знаряддя й машинерії, що їх мов скарби доглядали попередні приватні господарі, лежало в неладі під голим небом, у багні, ржавіло, неспосібне вже й до направи. По дворі блукали сухоребрі корови, обліплені засохлими лайняками коні. У стогах цілі стада курей, гусей, качок. У стайні коні по коліна в гною, „читали ґазету", як кажуть селяни, коли коні не мають сіна чи оброку. Таке саме з коровами.

Вразила мене ця картина. Це ж усе було таке неприродне для вдачі українського селянина...

— Зараз хай посходяться всі члени вашого колхозу, кажу до голови з нехованим негодуванням.

За півгодини посходились усі: чоловіки й жінки, що в теорії були в управі колхозу. Лиця в них такі, немов би хотіли сказати: „Оце ще один влізливець зявився... але щож робити? Мусимо слухати".

— Як же вам живеться, колгоспники?—зачинаю приязним тоном, щоб здобути їх прихильність.

— От так собі... Як сами бачите, ще живемо, — каже один кислим голосом.

— Не багаті, не бідні, самі прошаки, — додає інший.

Вдаю, що кпин не чув. Кажу:

— Прибув я від Районового Комітету Партії помогти вам молотити, направити машинерію, і взагалі довести все до ладу. Скажіть же мені, колгоспники, хто вибрав голову вашого колгоспу?

— Ми всі вибрали, відповідають члени савєта.

— Добре, коли всі вибирали, то чому ставите його в клопітливе положення? Хіба ж не знаєте, що він за ввесь цей балаган буде відповідати? Гляньте коло себе! Чи ж вам, господарям, не стид на ось-таке дивитися? Худоба обваляна гноєм.... Стіжки з хлібом добре не накриті.... Навколо гниє дороге знаряддя. За таке не трудно, щоб ваш голова, а з ним і цілий ваш савєт не попав до Іванової Хати.

— Але я не по те до вас приїхав. У вязницях хліб не росте. Але подумайте, кому ви робите шкоду таким недбальством? — чи мені, чи собі? Я також жив на селі. Декотрі з моїх рідних були селянами. Але я ніколи не бачив такого неладу, як оці стайні, стодоли, оце ваше подвіря. Я знаю, як декотрі з вас відчувають. Але чому за це карати коней, коров? Я мушу за вас паленіти. Бо я все ж таки знаю, що ви добрі господарі, тому відзиваюся до вашої господарської гордости.

— Правильно, цей товариш говорить правду, — хтось відізвався.

TULA-online.org

— Тож давайте братись за діло! Товаришу президенте, відчиніть збори. Виберіть людей і попризначуйте їм працю, щоб кожний знав докладно, що має зробити. А ми посписуємо їх прізвища, дати, і завдання, котрий що має виконати.

Балакали й укладали пляни цілі години. Багато селян відмовились брати на себе відповідльність, але кінець-кінців кожний член савєта згодився на все, що йому призначено виконати: зорганізувати молотьбу, почистити стайні, посписувати інвентар, тощо. І збори скінчились в добрій наладі.

В вечірню пору мій господар каже мені, що бачив декотрих членів савєта по зборах. — „Казали, що ви зачали діло правильно. Раді вам, особливо тому, що не лаєтесь, не кричите, не погрожуєте".

— Скажіть мені, батьку, чи я зробив добре, наказавши щоб довели до порядку насамперед і негайно цілу свою господарку?

— Цілком добре. Селяни сами знають, що діло не йде так, як треба. Тільки в своїх серцях вони відчувають жаль, що потратили землю, худобу, машинерію. Але лад однаково треба завести, бо жити однаково треба.

По вечері здибаю Серйогу на самоті. Виглядав нещасливий.

— Ну, а як з твоїми справами?

— Не так добре, як з твоїми, Вікторе Андрієвичу. Я роблю те, що наказує Аршінов. Але чорт має наслідків. Покликав одного за одним тих, що відстали зо здачею зерна. І завжди та сама історія. Селянин здіймає капелюх і покірно сідає. Я до нього:

— Ви ще до цього часу не здали призначеного хліба.

— Може не здав, а може й здав, каже.

— Ба, ви ще винні державі дванадцять пудів.

— А де ж узяти стільки зерна? — і здвигає раменами. Не маю.

— А скільки можете дати сьогодні?

— Може два, може три пуди.

— І так ми то сюди, то туди. Уряд потребує хліба, настоюю на нього дальше. А він до мене: „Уряд потребує, добре. А що ж моя дружина, діти? Хіба їм не треба їсти? Ви ж знаєте, що мало вродило. Хто ж нам дасть їсти, коли ви пограбуєте нас із усього хліба?

— Зібрав я сьогодні пятдесять два пуди зерна, але то навіть не є мала частина того, що Аршінов сподівався. А більше я не можу. Ці люди тут перемучені, огірчені, смертельно переполохані. Можливо, що декотрі з них мають більше зерна, як кажуть, але не хочуть здати, — не сміють здати, бо зима довга а стільки ротів треба кормити.

— Не журися, Серейого, пробував я його заспокоїти. Роби, що можеш, журба і так не поможе.

На другий день пішов я на колгосп, зо своїм господарем. З задоволенням бачу, що праця в повнім розгарі: чистять знаряддя, з хлівів і стоділ вивозять фірами гній; готовляться до молотьби. І так за кілька днів господарство зачало прибирати майже нормальний вигляд.

TULA-online.org

Ба, що більше: навіть сколективізовані селяни були в кращім настрою. Жінки й дівчата зачали співати українських пісень, як бувало. Люди ці, хоч в глибині душі відчували жаль, то працю свою любили. Погода була добра а вони знали краще від мене, що варт у жнива погода.

Минув поверх місяць. Праця при направі ослабла,—не було цвяхів, дроту, дерева, й інших конечних річей. Але пішла в рух селянська винахідчивість. Тільки рахунків не можна було ніяк довести до ладу, бо не було паперу. Тому запала постанова, щоб післати Серйогу до Дніпропетровського, щоб накупив.

Прийшовши того дня додому, побачив я його зо шнурком, як міряв малого Василька, завязуючи по кожній мірі вузол. Вдаю, що не бачу.

На другий день по відїзді Сергія іду до Аршінова. Він знав, що мені праця йде добре, тож був дещо заздрісний. Вилляв своє незадоволення на Цветкова, називаючи його мякуном, боягузом і, що найгірше, „зогнилим ліберальним гуманітаріянином". Каже:

— Вчора я перешукував декотрі хати, ті, що наш мякун пожалував. У кожній знаходив заховане збіжжя. Сконфіскував я, очевидно, усе, до останнього зерна, без ніяких церемоній. Обдурюють совєтську владу кулацькі стерва! Я їх навчу, що ніколи не забудуть! Був я в Окружнім Комітеті сьогодні. Вони за мною. У вівторок буде весілля.

— Яке весілля?

— Це вже моє діло.

Молотили й у неділю. Переконувати не треба було. Навіть ті найпобожніші селяни розуміли, що час не стоїть на пеньку. Перед заходом сонця вернув Сергій — з великою валізкою й кількома клунками. З дарунками для цілої родини: книжками для дочки, нитками для її матері, тютюну привіз для сторого Ступенка. Але найбільша радість була, коли відчинив свою валізку й зачав з неї витягати: пару довгих штанів, плащ, черевики, і спідне шмаття для Василька.

Хлопця зараз таки вбрали в нове убрання й зачали прихвалювати. Прийшли кількоро сусідів подивитись на чудо переміни сирітки. Навіть сам хлопець усміхався, — перший раз за нашого побуту. „Дякую вам, дядьку Сергію", каже. А вже аж заплакав із радости, коли Сергій обдарував його гарним записником, оливцями й пачкою пофарбованих цукорків.

Було вже по опівночі, коли семя пішла спати. Знайшовшись на самоті в кімнаті, питаю Цветкова, як йому йде з Аршіновом.

— Він с... с... і садист, Вікторе Андрієвичу. Я вагався говорити про це, але годі довше мовчати. Худобина стягає селян із постелі в темну ніч, лає, погрожує мавзером. Казали мені, що навіть їх бє брутально.

— Чому ж ти, до чорта, не сказав мені того скоріше. Вдягайся, підем.

— Через віконниці видно було ще світло в совєтськім будинку. Зайшовши туди застали гурт селян. Коло дверей озброєний варто-

TULA-online.org

вий. Сільський міліціонер з револьвером у руці в середині, сидить і покурює. Ще при вході чути крик селянина й лайку Аршінова за замкненими дверима канцелярії.

— Що роблять тут ці люди в такій порі?—питаю поліцая, скипаючи гнівом. Поліцай зірвався на ноги:

— Те, що завжди. Товариш Аршінов випомповує з них зерно й має маленьку балачку з тими, що не хочуть вступати до колгоспу.

Нагло голос Аршінова в канцелярії дійшов до гістеричного вереску. Щось важке впало на долівку й почувся стогін людини: „За що бєш? Ти не маєш права мене бити..." Аршінов закричав: „Міліціонер, вкинь те стерво до холодної. Я тебе навчу, кулацький щуре!"

Міліціонер зірвався бігти до сусідньої кімнати. Ловлю його за рамя й кажу: „Зажди, я піду!"

Відчиняю двері наостіж. Аршінов здрігнувся. Закусив губи, поправився на кріслі, і зробив рух, щоб забрати револьвера із стола. Селянин, що лежав на землі, був старий чоловік, у подертім шматті, лице залляте кровю. Даю йому знак, щоб ішов. Підходжу до Аршінова, ледве здержуючись, щоб не кинутись на нього з кулаками.

— Звільни селян, кричу. І то зараз, чуєш?

— Комендантом тут я, товаришу Кравченко. То ж не пхай носа до несвого проса.

— Но, ні! Це справа Партії. Я, як комуніст, недозволю тобі неславити честь совєтської влади такими вискоками садиста, дикуна. Товаришу Цвєтков: — запиши прізвища побитого селянина й міліціонера. Аршінов різко до мене поставився, але спинив його мій гнів.

— Що це все має значити? питає — провокація? Хочеш знеславити посла Районового Комітету в очах мас?

— Доволі вже тієї облуди! Це такі, як ти, неславлять партію й край. Міліціонер! Пусти всіх додому! Товариші селяни, коли котрого з вас знову будуть бити, скажіть мені. Це проти права.

Прийшов Цвєтков до канцелярії. Блідий, як труп. Дріжать руки. Кажу йому, щоб ішов додому і ждав на мене. Звертаюсь до Аршінова:

— Слухай, Аршінов, чи ти знаєш, що робиш? Чи це колєктивізація, чи розбій при помочі мавзера? Ти маєш право вимагати зерна й перешукувати господарства, коли треба. Але ти не маєш права вживати насильства й переводити нічні допити з побоями. Коли не хочеш напитати собі клопоту з Районовим Комітетом, то перестань так дальше поступати. А коли ні, то я мусітиму тебе виявити, що мене це не коштувало б. Зрозумів?

Сказавши це, відвертаюся і відходжу. Сергія ще не було дома. Зачинаю журитися, але за півгодини Сергій приходить, каже:

— Я був в хаті того побитого селянина. У нього хвора дружина, пятеро дітей, і ані куска хліба в хаті. У хаті нужда, розпач. І таких ми називаємо кулаками! Діти обідрані, у лахмітті. Подобають на духів. Бачив я їх горщок у печі: кілька бараболь і вода. Варили вечерю.

TULA-online.org

— Ось, Вікторе, селянин дав мені, — показує кусок брудного паперу, — свою добровільну заяву, що вступає в колгосп. Це я його просив, щоб перестав опиратися й мав взгляд на свою семю, і він нарешті подався.

— Іди спати, Сєрйого, не тривож себе. Ми щось придумаємо, як тому зарадити. І попереджаючи його запит, кажу: завтра я тобі розкажу про свою розмову з Аршіновом. А ти дальше з ним працюй так, немов нічого й не сталось. І, — а правда, я хочу тобі подякувати за вбрання для Василька, — і поцілував Сєрйогу в обидві щоки.

— Дякую, Вікторе. Прийшовши додому я розказав про це все своїм. Батько зараз вийшов і вишпортав пару черевиків між своїми приятелями. Матір перевернула все догори дном і знайшла моє убрання ще із школярських часів. Цілий день перешивала, підготовляючи під Василькову міру.

— Так, Партія має людей таких, як твій батько, і таких, як Аршінов.

3

На колгоспі все йшло гаразд, краще, як я сподівався. Молочення в повнім розгарі, худоба, коні підкормлені, господарське знаряддя майже в повнім порядку.

Управа колгоспу рішила, за моєю порадою, дати обід у честь закінчення молотьби. Мало це бути в середу, а в вівторок кожний згодився працювати аж до світанку, щоб надолужити день святкування. Закололи свиней. На подвірі розставили імпровізовані столи. Запах варива надавав селу святочного настрою.

У вівторок пополудні пішов я на поле, де жінки ломали кукурудзу й скидали на вози. Стаю й собі коло них до роботи й—до їх співів, радий, що є нагода трохи фізично розрухатись, бо хоч я зачав сміливо, то таки не був певний чи вдасться мені загнуздати Аршінова. Думка про це не давала мені спокою. Тут же, на полі, можна було про це забути. Жінки ніби дивувалися, що я так справно вмію кукурудзу ломати, але їх невдавана радість була у тому, що до них на поле, прийшла „влада" — і ними не погорджує.

Уже вечоріло, коли я приїхав ще з кількома до села. Зараз було пізнати, що діється щось незвичайне. Схвильовані гурти людей. Плачуть жінки... Іду швидко до будинку Савєта.

— Що діється? — питаю вартового.

— Збирають кулаків. Видно, що це погане діло ніколи не скінчиться. Сьогодні вранці прибуло ГПУ й люди з Окружного Комітету.

А надворі, перед будинком зібралась велика товпа. Поліцисти намагаються розганяти, але вони сходяться наново, декотрі лаються. Жінки, діти плачуть гістерично, кличуть своїх мужів, батьків. Сцена, як примарний сон.

В урядовім будинку Аршінов балакає з урядовцем ҐПУ. Обидва радісно усміхнені, мабуть, уземно собі кадять. На подвірі, за будинком, під вартою ГПУ-істів з наставленими револьверами около 20

TULA-online.org

селян, молодих і старих, з клунками на плечах. Декотрі плачуть. Інші стоять мовчки, похмурі, зрезигновані, стративши всяку надію.

Так ось воно що ота „ліквідація кулачні, як кляси!" Виривають звичайних селян із рідної землі, забирають усе придбане мізерне майно й відсилають кудись до далеких лісорубних таборів або до копання каналів. І чомусь, з якихсь міркувань, більшість членів семї залишають на місцях. Це їх ридання заповнили повітря. Коли я знову вийшов на двір, побачив, як два міліціонери вели середнього віку селянина. Видко було, що його били, бо лице чорне, аж синє, іде, як пяний; шмаття пірване, мабуть боронився.

Стою немов вкопаний з почуттям стиду, безпомічний. Скричала пронизливо жінка. Усі звернули в той бік голови. Кинулись туди також чекісти. Біжить вона: розпатлана, у руках палаючий сніп. Заки до неї добігли, вона жбурнула його на соломяну стріху, яка зараз спалахнула ярким полумям.

— Поганці! Душогубці! Ми ціле своє життя працювали на цю хату. Користуватися нею вам не дамо. Вогонь хай пожирає! І зачала по-божевільному реготатись.

Люди кинулись в горіючу хату й зачали виносити річи. Було в цій сцені щось макабричного, недійсного — вогонь, ридання, збожеволіла жінка, селян волочуть по болоті, зганяють до купи, як худобу, до висилки. А вже найжахливіший вид для мене була постать Аршінова й старшини ҐПУ, як приглядались тому всему спокійно, немов би це все було звичайною буденною річчю, а горіюча хата — розвагою для них, ватрою для забави.

Стою в самій гущі того всего — аж дрожу схвильований, ледве стримую нерви. Прийшла думка стріляти — кожного, всякого, щоб полегшити важке напруження. Ще ніколи не тратив я настільки контролі над собою. Сягаю під плащ, по револьвер. Раптом хтось міцно схоплює мене за рамя. Дивлюсь, — Ступенко. Відгадав мій замір.

— Не треба виходити з рівноваги, Вікторе Андрієвичу. Бо зробите яку дурницю й тільки пошкодите собі, а нам — не поможете. Вірте мені, я вже старий чоловік, знаю. Запануйте над собою. Більше поможете, коли не наробите клопоту, бо справа ця вам не під силу. Ходім додому. Ви бліді, як стіна. А я... я вже до такого звик. Це ще нічого. Минулого року було гірше.

Дома міряв ногами кімнату в несамовитій розпачі. Зродилась у мене постанова запротестувати проти Аршінова в Окружнім Комітеті Партії. Але ж, — при цім були якраз представники Комітету, разом з ГПУ, і брали участь у цім звірстві! Де ж, отже, підстава думати, що я щось від Районового Комітету скористаю?

Вже давніше зачало в мені кільчитись підозріння, що це все не випадкове, а пляноване, одобрене найвищою владою. Цієї ж ночі підозріння стало певністю й убило в мені всяку надію. Викиди сумління, стид за це все можна ще було легше переносити, коли ще була можливість звертати вину на Аршінова та йому подібних осібняків.

TULA-online.org

До крайности перетомлений заснув, навіть не розбираючись. Прокинувшись кілька годин пізніше завважую в крайнім занепокоєнні, що в ліжку нема Серйоги. Вискакую надвір, у город...

— Хто там? — чую голос Серйоги, і — бачу блиск револьвера. Сидить Серйога на лавочці під вишнею.

Одним скоком опинився біля нього. Вириваю з руки револьвер Серйога закриває лице долонями. Тілом потрясло ридання.

— Ти дурень, слабодух! Мені стидно за тебе. І кому ти хочеш помогти тим, що застрілишся? Це ж дурнота! Це не є ніяка розвязка справи, Серйого. Ми мусимо жити, і робити, що в нашій силі, щоб полегшити цей тягар російського народу. А коли ми себе винищимо, то залишаться самі Аршінови.

Серйога трохи успокоївся і поглянув мені в очі.

— Вікторе Андрієвичу, я все бачив, усе розумію. Політично, я скорчився на цілу голову. Нема чого себе дальше дурити! Це Партія винна в цій нелюдяності, насильству, душогубствах. Запальні фрази в наших промовах, це тільки маска страшної дійсности. Хіба це те, в імя чого мій добряга батько ціле своє життя трудився? Хіба це те, у що я й сам вірив відколи вступив до Партії?

Нарешті вдалось мені намовити його піти спати. Перемелювали ми ще раз те, що бачили. Усе це точно годилося з нашим почуттям, що в нас нема вже ніяких сумнівів щодо т. зв. „проти-партійних поголосок". Стомились ми так тим усім, що з радістю й полегшою почули стук до дверей, і голос: „Пора вставати, товариші".

— — —

Святочний обід відбувся того дня за пляном, але радість з нього пропала. Пригнічувала всіх вчорашня облава на „кулаків".

Взаємини мої з Аршіновом залишились гостро урядовими. Виготовив я довгий, подрібний звіт про його захування й вислав до Районового Комітету. По масових арештах, останні непокірні „добровільно" прилучились до колхозу. До останнього пуда зерна віддали, також „добровільно". Люди ці мабуть рішили, що коли вмирати з голоду, то краще вже дома, ніж на невідомім десь засланні. У багатьох випадках люди просили дозволу продати свою останню худобину, навіть хатні річи, щоб купити в місті збіжжя й виконати наложений на них урядом податок.

Сільську церкву перемінили на шпихлір, і коли він заповнявся зерном, Аршінов аж сіяв з радости. Хвалився своїм „успіхом", не забуваючи кольнути Цветкова. „Дивись", каже, „як я це роблю, і вчися! Біда твоя в тім, що не розумієш, що значить „большевицька твердість".

Наближався день нашого відїзду. Аршінов нас повідомив, що він залишається пять днів довше, щоб позвязувати кінці. Я був певний того, що він залишається тому, щоб назбирати „доказів" проти Цветкова й проти мене. Останній день свого побуту на колгоспі використав я на докінчення свого звіту.

TULA-online.org

—Ну щож? Урожай зібрали! Тепер уже мабуть знаєте скільки припаде вам на душу? — питаю членів совєта.

— Так, ми обмірковували й перемірковували, каже голова похитуючи сумовито головою. Виходить по около 1,200 грамів (около півтретя фунта) зерна за кожний відроблений день для колгоспника. А що ми працювали не цілий рік, а приділ зерна мусить вистачати кожному, і семї, на цілий рік, то хіба Бог — або ваша Партія знає, як треба розтягати ці фунти, щоб прогодувати себе й семю до других жнив, — докинув з докором інший.

— Мабуть він не думав над тим, що сказав. Бо як він міг знати, що до других жнив майже ціле населення села Підгородне вигине з голоду? Як він міг знати, що влада забере навіть ще й частину того хліба, що їм призначили за працю?

Розстались ми обидва з селянами, як приятелі. До мене й Цвєткова виявляли люди щиру прихильність. І наші господарі жалували, що ми вже відходимо. До пращальної вечері старий Ступенко приніс обліплену ще землею ізвідкись велику пляшку вишняку.

— Ховав я її, з Божою поміччю, на важне семейне свято. Думав, на весілля дочки, або, коли вмру, то хай люди випють по чарці та скажуть добре слово про мене. Але рішив, що ваш відхід для мене дорожчий за все і варт того, що в мене найкраще. Тож випиймо за ваше здоровля й за спасіння нашого катованого краю.

По вечері співали ми народніх українських пісень а Ступенкова дружина, підхмелена вишняком, зачала нам оповідати про героїв тими самими словами, як їх чула від своєї бабуні.

По повороті до Дніпропетровського мав я враження, що Районовий Комітет моєю працею вдоволений. Але не міг я нікого зацікавити звітом про поступки Аршінова. Кажуть: „Ну, щож? І він має свої хиби. А хіба в нас їх нема? Але про нього можна сказати,що в нього є досяги!"

Післав я свою статтю до московської „Правди". Писав, що такі жорстокості знеславлюють Партію перед селом. Стаття не була друкована, й мені навіть не відписали.

Через працю на селі відстав я в науці. Треба було здогоняти. Тому пірнув в студії по самі вуха. І щоглибше поринав в технічні книги, то менше часу було думати про що інше та прислухуватись до сумнівів. Праця моя стала для мене цілющим джерелом, звідки я черпав повними пригорщами.

4

Під час війни можна завважити очевидну ріжницю між тими, що на фронті, а тими, що в запіллі. Ріжницю в нервах — не в умі.

Ті комуністи, що брали участь у переводженні колєктивізації, були вже позначені. Мали близни. Бачили „духів". Усіх нас таких можна було пізнати по нашій мовчаливості, коли заходила мова про „селянський фронт". Ми могли розбирати тісно цю справу між со-

TULA-online.org

бою, як от я й Сєрйога по нашім повороті, але говорити про це до непоінформованих було річчю безнадійною. Вони не мали з нами спільних переживань.

Не маю тут на думці, очевидно, таких як Аршінов. Кожний політичний режим має своїх жандармів і катів. Говорю про таких комуністів, що їм цинізм ще не заступив цілком почувань. Виправдати аритметикою жорстокости супроти тисячів жертв — сьогодні, щоб запевнити щастя тим тисячам, що щойно народяться, — не мало ніякого змислу. Тому важко нам було цей аграрний терор виправдувати.

У січні, 1933, на сесії Осереднього Комітету Партії Сталін подав до відома країні, що колєктивізація хліборобства переможно закінчена. „Колєктивний спосіб господарювання знищив незаможництво й нужду на селі", казав. „Десятки мільйонів бідних селян тепер забезпечені... Під старим ладом селяни працювали в користь землевласників, кулаків і спекулянтів... працювали, голодували й робили багатими других. А під новим ладом, колєктивізму, селяни працюють для себе й для колгоспу."

Сесія, як подавала преса, заглушила його слова громовими оплесками. Делєгати кричали: „Хай живе великий і розумний Батько і Вчитель, Товариш Сталін!"

Читаючи про це, думав я про Підгородне й його тероризоване населення... про Аршінова, як побиває селян... про збожеволілу з жалю жінку, як підпалює власну хату... про людські створіння в лахмітті зігнані на задвіря для висилки на заслання. Я знав, як і кожний інший в Україні, що в цім уже цілком сколективізованім краю „щасливе життя" вимітає голод, такий страшний голод, як той, що я його переживав 10 років тому.

Ні, ми не могли заспокоїтися Сталіновими словами. Щоб відновити нашу віру, або бодай не дати їй попасти в розпач, нам треба було забути про село а вдивитись куди інде, наприклад: у промислові досягнення й „взмагаючуся революційну филю в капіталістичних країнах".

— Знаєш, Вікторе Кравченко, — каже раз до мене Сєрйога, — я читав Сталінову промову на Січневім Плєнумі Осереднього Комітету кілька разів. І те, що він сказав про села, кидає мене в дрож. Тепер, каже, селяни „вільні"... „нужду прогнано з села"... І це все по тім,що ми з тобою бачили!

— Але промислова сторінка, Сєрйого, промислова, цілком інша справа. Дивись, скільки нових фабрик, копалень, відливарень, гребель, елєктричних станиць! Цеж чудово! Подумай: ми поступаємо семимилевими кроками вперед. Уже більше не будемо відсталою, кольоніяльною нацією. Навіть в Америці фахові інжиніри продають шнурівки й яблука на вулицях, а в нас? — Ось ти, я, та інші пильно вчимось, бо край наш потребує більше інжинірів. Там — безробіття; у нас брак рук до праці.

TULA-online.org

— Однаково, Вікторе Андрієвичу, я не можу забути жаху з Підгородного.

— Не можу й я, Серйого.

Сталінову промову перемолочували лєктори на зборах ячейок, у ячейчах, на окружних зборах Партії. Кошт був великий, говорили, але дивіть, як ростуть, немов гриби по дощі, нові установи: Магнітострой, Дніпрострой, фабрика тракторів в Сталінграді! Металюргічний комбінат у Нікополі! Десятки інших! Коли капіталістичним світом за кордоном стрясають кризи за кризами, совєтський соціялістичний світ поступає вперед. Наші кризи це кризи росту, а не упадку.

Заломання світового капіталізму, кінець його „тимчасової стабілізації" був великою розрадою для змученої Росії. Наші зменшаючіся припаси харчів взято під гостре пайкування. У селах шалів голод. Вязниці, ізолятори й концтабори наповнялися „ворогами народу". Тисячі нашої інтелігенції — інжиніри, урядовці, навіть відомі комуністи — мусіли бути зліквідовані, як саботажники й „аґенти чужих урядів". А міжнародня працююча кляса мала ось-ось підняти прапори революції! Як це сказав Сталін: „Успіхи пятирічок мобілізують революційну міць працюючих кляс в їх країнах".

Аж бах: точно двадцять три дні по цій промові Сталіна, до влади в Німеччині прийшов Гітлєр! Миляна банька нашої розради трісла нам у саме лице.

Цілі роки совєтська пропаганда представляла Німеччину, як першу велику капіталістичну країну, яка піде за прикладом Совєтів. Днями й ночами піддержувано цим мораль членів Партії. Німецькі соціял-демократи, ці „лакеї буржуазії", були збанкротовані, під час, коли комуністична партія згортала мільйони голосів для себе.

Чи ж треба дивуватися, що вістка про Гітлєра нас приголомшила? Через кілька днів ніхто не знав, що думати. А дальше загула повною парою накручена машинерія пропаґанди. Урядове вияснення, ухвалене в найвищих московських колах, зачали помпувати на партійні маси. Верховні урядовці виголошували промови на зборах Районів, менші на зборах округ, а подорожуючі аґітатори розносили її по ячейках партійних.

Загально нам казали, що тріюмф фашизму в Німеччині, це властиво замаскована перемога світової революції. Це остання ставка капіталізму, його смертельна аґонія. Це прийшов кінець блазням підробленої парляментарної демократії. Навіть при допомозі лякеїв із лібералів і соціялістів капіталісти не могли вже довше контролювати незадоволених мас і мусіли вхопитися за терор фашизму.

„Німецький фашизм — це пробоєва чета світового капіталізму" — пояснював нам наш промовець в Інституті. Нарешті капіталізм скинув свою маску! Робітництво світа тепер має ясно до вибору: фашизм, або комунізм. Чиж можемо сумніватися, що воно вибере? Совєтський Союз стоїть одинокий, як гребля проти фашизму. А з ним про-

TULA-online.org

лєтаріят цілого світа. Мусоліні в Італії, товариші, а Гітлєр у Німеччині, це вістуни нашої революції. Відслонюючи правдиве лице капіталізму-фашизму, вони пхають маси до пізнання правди. Наш клич **„щогірше, то ліпше"** — це велика рушійна сила.

І так наша поразка в Німеччині стала очевидно перемогою для нашого Пятирічного Пляну. Але в нашім найближчім окруженні, у розмовах у наших кімнатах, ми не були того такі певні. Бо ж у Німеччині разом з комуністами зліквідовали також соц.-демократів і лібералів, ба, навіть назадницькі професійні союзи. Тож, чи не було десь щілини в цій партійній тезі? Чиж справді треба було витрачати аж стільки нашої сили, поборюючи соціялістів і демократів, коли вкупі ми могли б були подолати нац-істів? І чи це справді правда, що капіталістичні держави, особливо Англія, стануть по стороні Німеччини проти Росії в наближаючійся війні?

Для відповіді на ці питання могли ми одержати тільки обмежені й противорічні пояснення видавані скупо урядом. Закордонні часописи й журнали для нас були заборонені. Правда, для партійних видавали особливі бюлетені, де було більше інформацій, як для звичайного населення, але це, що нам давали, було вибране, перечищене. Тільки ідіот міг не знати, що навіть ті довірочні новинки для нас були гостро пайковані й по більшій части видумані.

Урядове пояснення Гітлєрового грому якось не хотіло засісти твердо в мозках більшости комуністів. Він прийшов в критичних для совєтського життя моментах й ще поглибив зростаючу серед партійних мас зневіру. Партійна преса для домашнього вжитку явно писала буревійні слова про „дух пораженства", який „мусить бути вирваний з корінем". Це так зачинали підготовку до великої „чистки" Партії, щоб повишукувати сумнівників, нарікайків і тих, що були пяні від крови й страждань.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДЕВЯТА

ПЕКОЛЬНІІ ЖНИВА

Для активних комуністів світові події, як і події дома, не були справами неособистими, відірваними від їх приватного життя. Межа між приватним життям нашим а громадським для нас майже чи існувала. Щоденне життя наше було складовою невідривною частиною політичних подій. Тріюмф Гітлєра, цифри колєктивізації, остання редакційна „Правди", — все це були куски моєї власної біографії.

Чужинець може тому не вірити, але це факт, що політичні події того часу залишились у моїй памяті ясніші, як моє коротке подружжя з Зіною.

Здибався я з нею кілька місяців перед моїм відходом на село. Була це ніжна, квітко-подібна краса, без тої нагальної змисловости, що потягнула мене була до Юлії. Ця була ніжненька, худенька, з милозвучним голосом, чутлива. Але ця її ніжність була покрита твердою корою самолюбства. Наші совєтські дівчата жили, по більшій части, поза собою; прості, кремезні, як ми це називали в нашім партійнім жарґоні, суспільно „свідомі". Цікавились завжди тільки власною особою.

Для Зіни не існувало нічого поважного поза її власними почуваннями і уподобанням. Був це „тип буржуйський", як остерігали мене товариші. Та й справді, уже від самого початку мого залицяння я почувався до якоїсь неясної провини. Ще заки ми зареєстрували наше вінчання, то вона вже нарікала, що я надто багато набрав на себе праці. „Що ж тоді залишається часу для мене?" — питала. „Ти ж ніколи не матимеш часу для мене", скаржилась. Так само не дуже була задоволена моїм фінансовим станом, як і тим, що ми мали жити разом з моєю родиною. Її свояки не ховались зо своїм розчарованням, що Зіна не зробила „доброї партії".

Тому наказ для мене йти в район колективізації прийняли ми обидвоє з задоволенням. Бо давав він нам обидвом бажану перерву. А кілька тижнів розлуки вистачало, щоб зруйнувати подружжя. Повернувши з села, з хворим серцем і стурбованим умом, байдужність Зіни до моїх переживань мене аж образила. Зразу я й не завважив, що на ній — нове шмаття: шовкова сукня, біжутерія....

Розвід за тих часів був ще звичайним простим односторонним актом. Тільки зареєструвати, що уневажнюєте своє подружжя, вашу дружину

TULA-online.org

повідомили про це поштовою карточкою, і кінець. По розводі з Зіною мені сказали, що вона за моєї неприсутности, знайшла собі „цікавих нових приятелів". Велике самолюбство завело її туди, де її тягнуло. Між тими її новими приятелями був один з добрим становищем і впливами в горішній верстві влади, який міг задовольняти її „буржуйські смаки". По нашім розводі вона з ним скоро й зареєструвалась.

Цвітуча краса Зіни виявилась надто великою розкішшю для убогого студента, — а ще більшою розкішшю для поважного комуніста. Цілими роками я потім здибав її то в театрах, то на концертах. Завжди була добре вбрана, сторонила від товпи, — словом, одна з тих успішних у нашім вищім товаристві. Мені аж не хочеться згадувати, що вона була моєю дружиною.

2

Першою дивідендою колєктивізації була смерть. Хоч ані слова про це не писали в часописах, то про голод, що шалів в полудневій Росії й середній Азії, всі знали. Ми називали це „проти-совєтськими поголосками", хоч знали, що це тверді факти.

Не зважаючи на гострі поліційні зарядження не пускати з сіл жертв колєктивізації, у Дніпропетровському було повно вмираючих із голоду селян. Скрізь лежали вони без руху вже аж так ослаблені, що не мали сили навіть просити. Діти їх були малощо ліпші від кістяків, з напухлими животами. У минулому, приятелі й свояки з околиці посилали пакунки з харчами до міст. Тепер стало навпаки. Але наші харчеві пайки були такі малі й непевні, що кожний боявся з ними розставатись.

А тому, що голод цей зійшовси з тріюмфальним закінченням Першої Пятирічки в чотирьох роках, преса захлистувалась вислављюючи гістерично „наші досягнення". Але голосна пропаганда не могла заглушити стогонів вмираючих. Декотрим із нас крик про нове „щасливе життя" подобав на примару, ще страшнішу, як сама смерть, ще жахливішу, як голод.

Усе залежало від нового врожаю. Чи буде вмираюче з голоду селянство мати ще настільки сили й охоти, щоб його зібрати й зложити серед падаючих скрізь трупів? А щоб мати певність, що врожай буде зібраний, — щоб перешкодити селянам із колєктивів зїдати зелене зерно, — щоб спасти колхози від заломання спричини партацької управи, — для боротьби з ворогами колєктивізації створено особливі Політичні Департаменти по селах і обсаджено довіреними комуністами: із військовиків, урядовців, професійників, НКВДистів і студентів. Створено 100-тисячну армію загорільців, дібраних Осереднім Комітетом Партії, і вислано в сільські райони пильнувати нового врожаю. Між змобілізованих попав і я.

Триста нас з ріжних міських організацій зібралося в канцелярії осередні Районового Комітету. Секретар Комітету, один із передових комуністів в Україні, товариш Гатаєвич мав головну промову. Не скри-

TULA-online.org

вав тих труднощів, що їх будемо мати на селах. Кілька разів згадував про „чистку" Партії, яка була визначена на пізніше того року. Що мала означати така згадка, для кожного було аж надто зрозуміле. Від нашого успіху чи неуспіху на селах залежатиме наша дальша політична будучність. Говорив Гатаєвич:

— Вашою працею на селі будуть міряти вашу вірність Партії й товаришові Сталінові. Для слабодухів місця нема. Ніяких оправдань невдачі Партія не прийме.

Озброєний мандатом від Районового Комітету, вирушив я в округу Пятихаток у товаристві шкільного товариша й приятеля Юрка. Місцеві урядовці тої округи, як ми побачили, понадривали собі нерви від того, що прийшлося переживати. Питали ми їх про новий урожай, а вони могли тільки сказати нам про масове помирання з голоду, про епідемію тифу, про людоїдство.

Вони годилися з нами, що нам треба приготовитися до жнив і молотьби. Але як то зачати, то це було вже надто багато для їх спаралїжованої волі. Поліційні арешти й вязниці були набиті селянами з сусідніх сіл, арештованими за стриження достигаючих колосків,—„за саботаж" і „крадіж державної власности", як голосило урядове оскарження.

Під вечір прибули ми до великого села Петрово. Скрізь мертва тишина. „Поїли всіх собак, тому так тихо", пояснює нам селянин, що вів нас до Політичного Департаменту. „А люди не ходять, бо не мають уже сили", додав. По побаченні з начальником Політичного Відділу нас завели до хати на нічліг.

Блимав каганчик, слабо освічуючи хату. Господиня наша молода селянка. Вигляд її такий, немов розпач і страх виссали з неї все почуття. Риси лиця немов маска живучої смерти. У куті, на вузькім тапчані, лежало двоє дітей, так тихо, немов неживі. Тільки очі зраджували, що в тілі ще є дух.

— Вибачте, що перешкоджаємо, відзиваться Юрко. Клопоту з нами мати не будете а вранці ми підемо. Говорив неприродним, стишеним голосом, немов в лічниці, або на цвинтарі.

— Ми раді гостям, каже жінка, тільки ніяково нам, що не маємо чим вас прийняти. Хліба нема в нас у хаті вже від кількох тижнів. Маємо ще трохи бараболь, але боїмося їх скоро зїдати, і заплакала. Чи то колись скінчиться, чи мушу я з дітьми померти, як і інші?

— А де ваш муж, питаю.

— Не знаю. Був арештований, мабуть кудись заслали, як і мого батька, брата. А нас лишили тут умирати з голоду.

Юрко зірвався, що ніби хоче курити, і вийшов з наглою постановою з хати. Я знав, що він зробив це із страху, щоб перед жінкою не заломитися — і собі не розплакатися.

— Не піддавайтеся розпачі, вспокоюю жінку. Знаю, що тяжко, але коли ви любите своїх дітей, то боротьби за їх життя не можете зали-

TULA-online.org

шити. Посадіть їх до стола. В нас є трохи харчів із міста, будемо разом вечеряти.

Вернув Юрко. Викладаємо на стіл нашу поживу. Сами їмо ощадно, щоб більше було для них. На кусок сала, сушену рибу, на чай, цукор, діти дивилися витріщеними очима. Їли скоро, захланно, немов боялись, щоб це все не зникло сперед них так несподівано, як несподівано зявилось. Положивши дітей спати, наша господиня зачала оповідати нам про свою долю.

— Про мертвих говорити вам не буду, думаю, що це все знаєте. А про те гірше, — на половину мертвих, або майже мертвих. У Петрово спухлих із голоду людей сотки. Не знаю скільки вмирає їх щоденно. Багато з них такі ослаблені, що вже навіть не мають сили виходити з хати. Час-до-часу обїздить село візник і збирає трупів. Поїли ми вже все, що попало під руки: собак, котів, полевих мишей, птахів. Завтра за дня побачите обстругані з кори дерева, бо й кору ми вже зїли. І кінський гній зїли...

Спинилась. Мабуть відчула, що її слова або мене перелякали, або, що їм не вірю. Повторила:

— Так, і кінський гній їмо. Бємося за нього. У ньому бувають цілі зерна.

Юрко був в селі перший раз. Побоюючись, щоб оповідання жінки про такі примари його морально не вбили, не розстроїли його нервів, я перервав оповідання жінки й настояв, щоб іти вже спати. Але ми з Юрком не могли заснути. Врадувались, коли розвиднілось.

Прийшовши до Політичного Відділу зараз по сході сонця, застали ми там тільки агронома госхозу (державного фільварку). Виявилось, що це мій старий знайомий, студент із ерастівської Хліборобської Школи. Сердечно мене обняв а я запитав його про його помічника, Яшу Громова, що перед кількома роками працював зо мною в фабриці.

— Він скоро тут буде. Залишишся в Петрово, чи підеш дальше?

—Но, ні, ми йдемо трохи дальше. А спинились тут тільки на ніч і, щоб познайомитись. Але я хочу просити тебе, товаришу Башмаков, про одну прислугу. Чи можеш мені дати дещо харчів?

— Для тебе самого?

— Хай буде й для мене самого. Розуміється, я заплачу.

— Заплатиш! Хіба мені розходиться про гроші? Ходи до мого дому. Це недалеко звідси. Там побачу, що зможу тобі дати.

А по дорозі каже:

— Я знаю, що ти хочеш харчів для когось із тих нещасних нуждарів, і за це я тебе не виную. Але, товаришу Кравченко, це не вийде тобі на добро, коли зачнеш піддаватися жалости. Ти мусиш привчитися їсти навіть тоді, коли другі гинуть з голоду. Бо йнакше не буде кому зібрати врожаю. Завжди, коли твої почуття зачнуть брати верх над твоїм розумом, то ти скажи собі: „Одинокий спосіб перемогти голод, це зібрати новий урожай". А мені хіба було легко пристосуватися? Я ж не тварина.

TULA-online.org

Дома дав він мені сала, пляшку оливи, трохи муки, і малу торбину якихсь круп. Я йому подякував і заніс це все до хати, де ми ночували. Молода жінка не знала, як дякувати з великої радости. Я скоро втік, бо її подяка видалась мені докором.

А дальше ми з Юрком пішли в село. І знову вдарила нас та гробова тишина. Підійшли ми до майдану, що служив колись, очевидно, для торгу. Нагло Юрко схопив мене за руку й так сильно потиснув, що аж стало боляче. На землі лежали трупи: чоловіки, жінки й діти прикриті тоненькою верствою гнійної соломи. Начислив я їх сімнадцять. Надїхав віз і на нього зачали скидати трупів, як дрова.

Коли Юрко пішов до госхозу поладнати справу перевозу, я вернув до Політичного Департаменту Відділу на балачку з Громовом. Він надзвичайно мною врадувався. Кожна нормальна людина з-поза цієї голодової смуги була для нього бажаним гостем, бо нагадувала, що десь там ще не завмерло життя нормальне. Взяв мене до госхозу. Був це рід хліборобського господарства під управою самого уряду. де хлібороби працювали за заплату грішми. Цим госхоз ріжнився від колхозу, або колєктиву, де селяни працювали гуртом і ніби самі управляли.

— Яша, кажу, — йдучи з ним через поля напівстиглої пшениці й ячменю, — сьогодні вранці був я на базарі й —

— Знаю, не кажи. Скільки ж їх сьогодні було? Тільки сімнадцять? У декотрих днях буває більше. А щож ми можемо зробити більше, як зібрати трупів і їх спалити? Бачиш, уряд випомпував від них усе зерно мин. осіні. А ту крихту, що їм дали за працю й вони вміли її сховати, вони вже давно позїдали. Це все смутне й страшне. Ходи до хати, там побалакаємо. Задовго був на самоті зо своїми думками.

Про голодову смерть говорити, тема монотонна. Щось відчувається макабричного, коли вживати звичайних слів описуючи пекельні факти. Те, що сказав мені Яша, це було приблизно тільки те, що говорила мені попереднього дня селянка, і що я на базарнім майдані сам бачив. Зачав я вже звикати до того клімату страхіть. Наростав на мені охоронний панцир проти тої дійсності, що ще вчора так мене тривожила.

На балачці зійшов нам довший час. Громов описував мені тих людей, що з ними мені прийдеться в селі працювати, і обіцяв мені в усім помагати. Попращались ми з ним і обидва з Юрієм відїхали на тачанці, яку дала нам для нашого вжитку управа державної фарми.

Сонце заходило криваво. Старий погонич балакав до коней. „Вйо, соколята! Ще, ще, мої дорогі!" Даю йому цигарку. Видко, що запах доброго тютюну його підбадьорив, бо витягнув сопілку й зачав грати українські народні мельодії. Юрій каже:

— То вам, як видко, весело, діду?

— А якже ж? Ми живемо тут, як які дуки. Одні штани на двох і кожний живе доки не вмре. Ані бідних, ані багатих, усі жебраки. „Ну, а

TULA-online.org

тепер ще під ту гору, мої соколята! Анv. покажіть тим міщухам, мої маленькі!"

А хто ви такий будете, дідусю?

— Мене тут усі знають. Коли я мав власне господарство й досить було що їсти, то люди кликали мене Кузьма Іванович. А тепер я погонич і мене називають Кузька. Залишилася ще мені оця сопілка, тож граю. Дружина померла мені мин. зими, з голоду. Дочка вийшла замуж і працює в копальні. А двох моїх синів з родинами заслали на Сибір товариші... кулацькі агенти. А що я вже старий і нешкідливий, то мені дали службу візника на державнім госхозі. Хоч довго не хотіли, бо думали, що я буду робити шкоду на державнім господарстві. А я ніби чому мав би таке робити? Я вже й так стою одною ногою в гробі.

Роблю все, що мені скажуть, і одинока радість у моїм житті ще оці конята. Тому я за них і дбаю. Вони, правда, належать до влади, але я вдаю, що вони мої. Стільки з семї моєї мені залишилось. Кормлю їх, вичісую, до них балакаю. І вони розуміють — кожніське слово! З моїми кіньми я все ще таки Кузьма Іванович, а не тільки Кузька. Одне моє тепер бажання, щоб мене поховали, коли вмру, побіч моєї дружини. Я вже просив добрих людей і вони мені обіцяли. Так от, чого ж мені журитися?

3

Уже смеркало, як погонич спинив біду перед Політичним Департаментом, куди ми їхали. Містився він в гарнім домі, при кінці шутрованої дороги, заросло по боках тополями. Всередині вже ждали на нас кількоро урядовців. Приязно нас привітали. По взаємнім представленні пішли ми до хати Політичного Начальника. В хаті чисто, на столі вечеря. Хоч проста, але добра й багата.

При яснім світлі нафтової лямпи, при багато заставленім столі, важко було собі представити, що в усіх сусідніх хатах лютує голод і смерть. Придивляючись їм усім, вивчаю їх лиця, бо ж з ними прийдеться мені працювати. І вони, мабуть, те саме робили.

Начальник Політичного Департаменту, Соманов, був військовий чоловік, полковник гармати. Низький, кремезний, літ під сорок, зо спокійним і приємним лицем. З місця я його полюбив. Його помічник, наш господар, був управителем фабрики в Донеччині. Добре вбраний, балакучий, повні рукави жартів. Другий його помічник був молодий урядовець ГПУ, чорнявий, гарного вигляду парінь; говорив мало, але напружено слухав. Четвертий член П. Д. був редактор часопису з міста в моїй провінції.

Кожний із нас важив другого. Балакаючи, згадав я мимоволі про мої знайомства з відомими їм іменами і навіть натякнув про особисте знайомство з комісарем Орджонікідзе. А коли ще й докинув свої знайомства з Г.П.У. в моїм родиннім місті, то молодий урядовець ГПУ

TULA-online.org

аж наструнився. Те, що мене ожидало, вимагало мобілізації кожної унції політичної поваги, щоб через нього перейти.

По вечері мали ми формальну нараду. Мене й Юрія познайомили з плянами й подали нам характеристику декотрих місцевих урядовців із довірених нам колєктивів. Нащастя врожай у цім районі виглядав добрий. Наше завдання було його охоронити, мати нагляд над його збором, і постаратися, щоб уряд одержав все, що йому належить. Останній рішинець для жнив був день 1 вересня. Хоч кожному з нас приділено окремий участок, то спільна відповідальність притягала нас до себе.

Наступного дня товариш Соманов закликав мене до своєї приватної канцелярії. Каже:

— Ти мав більше досвіду в господарюванню, як більшість із уповажнених представників. Це добре. То ж хочу тебе остерегти. Ти бачитимеш багато нужди а діяти будеш на власну руку. Я не хочу тебе навчати, як поводитися. Хочу тільки сказати тобі ось-що: не дозволяй собі ставати мяким, бо пошкодиш і собі і дорученій тобі праці. Роби те, що вважатимеш за конечне й відсувай на бік усяке вмішування. Коли виконаєш, що до тебе належить, усе інше буде тобі прощене. Коли ж ні... ну, ми всі знаємо чим таке кінчиться. А я поможу тобі всім, чим зможу. А тепер там ждуть на гебе голови колєктивів і діловий голова сільського савєта. Щасливо!

І ми з Юрієм знову на дорозі. Його села около 8 миль від моїх. Дійшовши до Логіни, де мав бути мій постій, я зіскочив перед місцевим совєтським будинком а Юрій поїхав сам дальше.

Совєтська осередня була мала, але чиста. Конференція вже відбувалась. Представляюсь: виказуюсь мандатом, як уповажнений представник політичного департаменту Районового Комітету. Прошу, щоб нарад не переривали. Діловий голова Савєта, як я довідався, називався Бєлоусов, і користувався повагою в секретаря місцевої Партії, товариша Кобзара. Управитель машино-тракторної станиці, товариш Карась, також був присутній.

— Товаришу Кравченко, тепер ти тут командуєш. Прошу перебрати дальше ведення нарад, каже Кобзар.

— Но, ні, продовжайте, а я буду прислухуватись, коли дозволите. Від цього часу, товариші, хай не буде між нами „ми" чи „ви". Мусимо разом працювати. Ви знаєте тутешні обставини краще, як я, і я буду на вас орієнтуватись. А що я мушу відповідати, то останнє слово мусить бути за мною. Я хотів би мати мою власну першу нараду завтра. Вірю, що ви всі прибудете з готовими вже даними. А передусім повинні прибути всі президенти колхозів, і щоб принесли пляни своєї праці. А тим часом продовжуйте.

Збори зачались наново. Начальники колєктивів промовляли почергові. Настоювали, що коли селянам не дати харчів, то не матимуть сили зібрати збіжжя.

— Мої люди вмирають із голоду, каже один. Ті, що спухли, лежать

TULA-online.org

в хатах. Їх, очевидно, до робітників немащо зачисляти. І багато більше ще таких буде, або пімруть ще заки зачнуться жнива. Якже цьому зарадити?

Бєлоусов і Кобзар відповідали загальниками, цитували партійні директиви й залишали в мене враження, що вони змішані, не знають, що робити й в основі цим незацікавлені. І сказав я собі: „Мусиш, брате, покладатися на самих селян, а не на оцих урядовців". І стало мені ясно, що Савєт і партійні урядовці до голоду вже збайдужніли. Тому, коли має бути зібраний урожай, треба перебороти наперед їх байдужність.

— Ходи до мене, переспишся, каже до мене Бєлоусов по скінченні зборів. — Ти ж мусиш бути втомлений із дороги. Думаю, що може ще десь знайду каплю-дві, щоб поставити тебе знов на ноги.

— І мені було б приємно, коли б ти зайшов до мене, відізвався, один із голов колєктивів. — Я називаюся Чадай. Семя моя невелика, тож зможемо відступити тобі окрему кімнату.

Я зараз прийняв запрошення Чадая, з думкою, що краще буде, коли буду найближче коло колєктиву. Подавши кожному руку, залишив з Чадаєм кімнату. Подобав він на інтеліґентну людину, років середніх, чисто оголений, з вигляду приємний. З нами вийшов голова колхозу, Демченко.

— Щож, приятелі, — кажу, всміхаючись, прийшовши до хати; ходім подивимось до стаєн. Це так мене навчили. Заки підеш спати, казав мені мій дід в Александровську, подивися до коней і коров.

— То ти з селян?

— Не цілком, товаришу Демченко, але довго жив на селі.

Бачу при світлі ліхтарні, що коні в своїх переділах, але не мають сіна. Крім того стайні не дуже чисті.

— Ах, ти сучий сину! — вирвалось Чадаєві нехотячи. Знову занедбав стайні! Завтра я з ним розправлюсь.

— Мені невідомо, кажу, хто це мав робити. Але, на мою думку, ти розправся наперед з собою. Ти ж голова, тож, коли не все в порядку, то вина твоя. Таке розуміння провідництва.

— Думаю, що ти маєш рацію, Чадай зо мною погодився. Але то не таке просте, як тобі здається. Коли люди голодні, то їм не в голові праця. Не можуть скупчити своїх думок на праці.

— Так, так, потакнув Демченко. Це не таке просте. Ну доброї ночі вам, до завтра.

В хаті Чадай познайомив мене зо своєю дружиною, дітьми. Хоч і вони всі були тонкі й вихуділі, але зараз можна було пізнати, що коло них не так ще погано, як у більшості селян.

— Скажи мені, товаришу Чадай, як чоловік до чоловіка, не як урядовець, як тут маються селяни? Які твої пляни щодо жнив? В якім стані машинерія? Не скривай передо мною нічого. Навпаки: будь щирий, бо ж як не як, а все таки ми ж маємо той самий обовязок виконати.

TULA-online.org

— Не знаю звідки зачинати, товаришу Кравченко. Урожай непоганий. Машинерія в порядку, хоч недостає декотрих частин. А без них ми в мішку.

— Виготов мені лісту яких частей треба а я подам це до Політичного Департаменту в Петрово.

— Дякую. Це буде велика поміч. Інша погана справа, це з кіньми. Не маємо фуражу. Ех, коли б так хоч трохи вівса!... Само собою, що ми могли б скосити трохи з нового врожаю, але це гостро заборонене.

— Заборона чи не заборона, а ми це зробимо, коли ти думаєш, що нема іншого виходу. Всю відповідальність я візьму на себе. Це буде перша наша праця завтра. Бо що вдіємо без коней? А без вівса коней не стане.

— Побоююсь, що Бєлоусов і Кобзар на таке не погодяться.

— Це вже моя справа.

— А вкінці найважнішою річчю, товаришу Кравченко, це справа самих людей. Люди падають, як мухи. Або понапухали й заслабі, щоб рухатися. Хто ж буде збирати врожай? Я просив Савєта, щоб позичив трохи зерна. По великих трудах вділили мені тринадцять пудів. Кажу тобі, товаришу, я бачив кров і смерть на війні, але такого страхіття, як оце тепер у моїм селі, ще не бачив.

І подивився мені просто в очі. Крізь їх смуток проривалася надія.

— Товаришу, Уповажнений Представнику, коли хочеш зібрати врожай, то насамперед мусиш рятувати цих людей від голодової смерти. Крім того, я вже не можу більше дивитися на їх муки. Я не можу вже того видержати!

— Не можу обіцяти тобі нічого, товаришу Чадай, тільки те, що буду пробувати. Завтра встаємо вранці досвіта й ідемо хата-в-хату. Мушу сам бачити заки прийду до якоїсь постанови.

3

Того ранку, коли ми з Чадаєм обходили хати, побачив я щось такого жахливого, що в мені все перевернулось. На побоєвищі люди вмирають скоро, але можуть відбиватися, чують, що в борні піддержують їх товариші зброї, ну й почуття обовязку. А тут люди вмирали на самоті, повільно, гидко, без змоги навіть покликатися, що вмирають за якусь справу. Загнали їх у кут і кинули голодові в жертву, кожного в своїй хаті, — політичним рішенням з далекої столиці коло круглого бенкетного стола. І вмирали без найменшої надії на якесь поліпшення.

Морозом по жилах розливався вид малих дітей, з ноженятами як патички, зо звисаючими на них, як бальони, надутими животами. Голод вижер всі признаки молодости з їх облич, порисовавши їх лиця на якісь стортуровані чудовища. Тільки в очах ще блимали залишки дитинства. Скрізь знаходили ми чоловіків і жінок лежачих долілиць, з напухлими лицями, животами, скляними, без виразу очима.

TULA-online.org

Стукаємо до одних дверей — ніхто не відзивається. Стукаємо знову. Ніякого знаку. Зо страхом відчиняю я двері й входимо через вузкі сіни до однокімнатної хати. Перше, що впало мені в очі, це світло коло образа над широкою постіллю, а дальше — тіло середнього віку жінки на постелі, зо схрещеними на грудях, на чистій вишитій українській сорочці, руками. В ногах постелі стара жінка а трохи дальше двоє дітей, хлопець літ так з одинадцят і дівчинка років з десять. Діти тихо похлипують, заводять по-селянськи: „Мамо, дорогенька наша мамо"... Обертаюсь, і бачу напухлого без руху чоловіка на запічку.

Жах цієї сцени не був труп на постелі, ні, тільки оці живі ще свідки смерти. Ноги старої жінки напухли, як коновки, чоловік і діти знаходилися в останній стадії голодової смерти. Втікаю, і стидно мені, що так поспішно.

У хаті по сусідству застали ми чоловіка років з 40. Сидів на лавці й латав черевик. Лице здуте. Чистого вигляду малий хлопчина, мало що ліпший від скелета, шкіра й кости, читав книжку, а худа жінка поралася коло печі.

— Що вариш, Наталко? — питає Чадай.

— Ти знаєш, що варю — відповідає лютим голосом.

Чадай схопив мене за рукав, шарпнув, і ми вийшли.

— Чому вона так розсерлилась? — питаю.

— Тому, — я встидаюся тобі сказати, Вікторе Андрієвичу... Вона варить — кінські лайняки й хопту.

Відрухово мною шарпнуло. Хотів бігти до хати й її спинити, але Чадай затримав.

— Не роби того, прошу тебе. Ти не знаєш ще почуття вмираючих із голоду людей. Вона ж може тебе з розпачі вбити, коли б ти відобрав горщок від неї.

Обійшовши так з дванадцять хат, я дався намовити Чадаєві, щоб інспекцію дальшу залишити. „Таке саме скрізь", каже: „Тепер уже знаєш, що хотів знати".

А я вже рішив, що треба робити. Положення було таке, що півміри не поможуть. Які наслідки з того для мене не вийшли б, то я не буду зважати на ніякі права, на ніякі накази. Бо, коли не спасу цих людей від голодової смерти, то все пропаде. Вернувши до хати Чадая, пишу листа до товариша Соманова, начальника Політичного Департаменту, і відсилаю посланцем. Під вечір посланець вернув з відповіддю:

„Я знаю положення. Раджу тобі все ще раз передумати й зважити всі за й проти. Те, що ти радиш робити, це поважне ломання наших гострих наказів. Але, коли ти не бачиш іншого способу, тому зарадити, то можеш робити, що вважаєш за конечне. Я ж буду пробувати знайти для тебе трохи зерна, але кажу тобі щиро, що надії великої не маю".

TULA-online.org

Така відповідь мені вистачала. Бодай не було заперечення. А в листі до нього я радив скосити трохи вівса для коней а по краях поля скосити трохи ячменю на харчі для населення. Таке передчасне кошення було заборонене. „Ізвєстія" називали це „крадіжжю державної власности" й „кулацьким саботажем". За такі злочини селян арештували й вивозили на заслання.

На другій колєктивній фармі стан був загально такий самий. Декотрі селяни все ще мали корови, тільки все молоко мусіли відставляти до державної маслярні. Навіть люди, що ще рухалися, були слабі, отупілі, глибоко зрозпачені.

І попросив я Чадая й Демченка закликати обидвох сільських учителів, лікарку, і кілька інтеліґентніших і підприємчивіших жінок із колгоспів. Одночасно я сам післав по Бєлоусова, Кобзара й Карася. Коли всі зібралися, посідали, і з зацікавленням та підозрінням вижидали, якого то я крілика знов витягну їм із партійного капелюха. Декотрі, особливо Кобзар, не могли скрити свого недовіря. Зачинаю:

— Просив я вас сюди, товаришки й товариші, щоб засягнути вашої поради. Радію, що прийшов також секретар Партії, голова Савєта, й управитель машино-тракторної станиці. Оглядав я доми людей, хата-в-хату, тож положення знаю. Особливо тривожить мене стан дітей. Як можна сподіватися від людей роботи на полі, коли їх діти дома голодують?

І ось мій плян: знаю від Чадая, що в селі є декотрі порожні хати. Я хочу, щоб ті хати ви жінки вичистили, вибілили й зробили з них відповідні помешкання. Зачніть від дітей. Вони будуть там переживати до кінця жнив. Зберіть їх, пообстригайте, викупайте, пощепіть від тифу. Я знаю, лікарко, що ви маєте потрібні для того ліки. І приготовте кілька столів на городах цих хат та дістаньте великих кітлів до варення поживи. Чи хочете мені помогти?

— Певне, що хочемо, відзивається одна жінка. Але де візьмемо харчів?

— Про це я скажу вам пізніше. А перед тим хочу знати, кого ви вважаєте за відповідного на опікуна дітей в вашім імені?

— Кононенка, відізвалось кількоро голосів, — Івана Петровича... учителя.

— Іване Петровичу, звертаюся до старого вчителя, якого мені показали люди: коли вам вірять люди, то й я буду на вас покладатися. Іменую вас повним начальником над проєктом опіки над дітьми. Підберіть собі самі помічників а від мене маєте всяку поміч. Коли б хто старався вам перешкоджати, скажіть мені.

— Я радо годжуся, відповідає вчитель. І чому б не годитися? Це ж мої люди. Коли ви тільки дасьте нам харчів, то за решту я ручу.

Говорив крізь сльози.

— Дякую, Іване Петровичу. То ж усі до діла, на тім заложенні, що харчі будуть. Даю вам на це моє слово.

TULA-online.org

Відправив я всіх, крім урядовців. Цих я завів до іншої кімнати й замкнув двері.

— Товариші, приступаємо до діла. Не лякайтеся того, що зараз вам скажу. Накази Партії знаю так само, як і ви, може й краще. Але однаково я даю колєктивним господарям дозвіл косити овес— коням на фураж. І дальше, я даю дозвіл негайно зачати косити ячмінь по краях, і тих місцях, де вже достиг. Зачинайте зараз і накосіть стільки, щоб було по одному кільограмові круп для семї на один день. І помало додавайте більше так, щоб, коли настане пора збирати, люди мали доволі сили вийти на працю. Дайте Іванові Петровичові досить круп накормити дітей. Також даю вам уповаженнення заколоти стільки колєктивних свиней, щоб мати трохи мяса й товщу помастити ячмінну кашу дітям.

На початку мої слова різьбили на лицях слухачів недовіря, а дальше кинули урядовців в сполох. Можна було виразно на їх лицях вичитати: „Таж він збожеволів! Таж він хоче, щоб нас усіх разом з ним розстріляли!"

— Але ж, товаришу Кравченко, зачав Кобзар.

— Нема ніяких „але". Роби, що кажу. Відповідаю тільки я сам один.

— Моїм обовязком є повідомити про це Політичний Департамент, зірвався схвильований Бєлоусов.

— Це не так, товаришу Бєлоусов, підскочив мені в допомогу управитель машино-тракторної станиці. Ти не маєш рації. Коли наказує уповажнений представник Районового Комітету, то він знає, що робить, а ми повинні мовчати й виконувати.

— Я не бороню вам інформувати кого хочете, кажу. Це ваше право. Але, коли ви не будете виконувати моїх інструкцій, то я потягну вас до відповідальности. Щождо тебе, товаришу Кобзаре, то ти заплатиш своєю партійною книжечкою, коли не подбаєш, щоб мої розпорядки були виконані без відкладання. Це все, товариші!

Коли ми виходили, хтось стиснув мене за руку, на знак признання. Чадай. А дальше підступив Демченко.

— Я тобі поможу, щоб через це мав і пропасти, прошептав хрипливо. А тепер, коли ти вже пустився во всю, то не вадило б заглянути й до кооперативної крамниці. Ходи, представлю тебе Макаренкові, управителеві.

Крамниця брудна, занедбана. Крім ґіпсових подоб Сталіна й купи літографованих портретів інших провідників, полиці порожні. Сам Макаренко уявляв собою услужливого малого чоловіка, хитрого, облесного. Короткими словами інформую його про свою постанову накормити дітей у селі. Жадаю від нього допомоги. Кажу:

— Я знаю, що ти маєш заховані деякі харчі. Мусиш їх витягнути. Яктільки скінчаться жнива, тобі буде заплачено збіжжям і нікого не буде боліти.

Малим чоловічком аж кинуло. Попав сарака між два ковала:

TULA-online.org

накази своєї осередні, й побоювання, щоб не наразити собі мене, уповажненого Партії.

— Це правда, товаришу. Я ще маю трохи солі, цукорків, з десять пудів круп, трохи вудженої риби й дещо мила. Коли колхози підпишуть мені платне зобовязання заплатити за це зерном і сіном, я згоден. Але насамперед я мушу одержати дозвіл від окружної канцелярії. Завтра дам відповідь. Але одночасно дам тобі й маленьку пораду. Чому б не звернутися до молочарні?

— Що ти хочеш цим сказати?

— До молочарні, бачиш, ми відставляємо все наше молоко, пояснює за нього Демченко, — на масло на вивіз.

— На вивіз?!

— Так, товаришу Кравченко, — закордон. Пакують його в коробки й наліплюють чужемовні написи. Бачиш, голод що іншого а закордонна валюта що іншого.

— Добре, заведи мене до молочарні.

Знаходилася вона трохи за селом. Управитель її був член Партії, згідливий, приступний і глибоко нещасливий. Обів мене по своїм заводі. В одній кімнаті було масло — порізане на куски, позавиване в папір, з англійським написом „УССР БАТЕР ЕКСПОРТ". Каже управитель:

— Я знаю, що селяни гинуть з голоду. Оце відсилання масла напихати черева вигодованих чужинців ріже мене ножами. Але щож я можу зробити? Маю наказ. І так я відстав від пляну, й нема сумніву, що буду за це покараний. Селяни, бач, крадуть молоко. Голодні. А корови мало дояться, нема паші.

— А все ж таки ти мені мусиш допомогти. Дітей треба конче підхарчувати. А ти ж маєш маслянку з-під масла.

— Це так тобі легко казати. Але я, як і Макаренко, маю не тільки виконати наложений плян, але щей харчувати місцевих урядовців. Всі вони, Кобзар, Белоусов та всі їх помічники беруть звідси молоко й масло.

— Ну, то від сьогодні вся маслянка мусить бути відставлювана до діточого проекту, рішаю.

— Нічого не маю проти того, коли мені дасть на це дозвіл моє начальство. І тут він хвильку задумався, немов збирав останні засоби своєї відваги, і заявляє: — Но, ні, я нікого не буду питати. Скажи своїм хай приходять завтра по маслянку. У мене також є діти.

Лють мене розпирала вертаючи до села. Серед шаліючого голоду висилають закордон масло! У Лондоні, Берліні, Парижі так і бачу людей, що обїдаються маслом з совєтськими знаками. Так і при'чувається мені, як вони між собою говорять-розмовляють: „Ті Совєти мусять бути багаті, коли посилають нам своє масло. Ось і доказ соціялізму на практиці". Переїзджаючи через поля не чув я милозвучних українських, так дорогих моєму серцю пісень. Люди ці вже й забули, що таке пісня. Замість неї — стогони конаючих і

TULA-online.org

мляскання губами чужинців, смакуючих наше масло.

Зближившись до колгоспних піль бачу, що овес і ячмінь уже косять. У селах зібрали в городах кількасот дітей. Там їх миють, доводять до порядку. Начальствував при цім старий Іван Петрович а два десятки жінок помагали. Між жінками Чадаєва дружина, моя господиня. Вид цих добрих, простих людей геть розігнав мій гнів. Людей цих бачив я понурими, коли знаходилися під батогом чи дулом нагана. А ось які вони охочі й безкорисні, коли працюють для спільної справи — без погроз!

Під час вечері до хати ввійшов конюшний до Чадая. Тількищо здох кінь. Чадай наказав злупити шкіру, завезти падлину далеко за село, пілляти нафтою й обсипати негашеним вапном. Бо йнакше голодні розхоплять і будуть їсти, пояснює мені. Пізніше надійшов учитель і лікарка. Повідомили, що все йде добре. Новий ячмінь просушать у печах і завтра діти з колективів матимуть свій перший добрий сніданок. Заколено також кількоро свиней.

— Ми знаємо за маслянку, каже Іван Петрович, але того для дітей замало. Декотрі діти вже задалеко виснажені. Їм треба молока.

Хвилину думаю, і рішаюсь: я вже й так заліз глибоко в ломання законів та в „кулацькі саботажі", то можна й дальше...

— Чадай, я уповажняю тебе урядово, перед очими свідками, недоставляти більше молока до місцевих урядовців і цілу одну третину всіх достав вжити для дитячого дому. І маєш також сказати Демченкові, що це саме відноситься й до його колгоспу.

На постелі, тої ночі думав я про нову, упривілейовану верству в селі — про тих совєтських і партійних урядовців, що одержують молоко й масло з кооперативного складу, коли всі навколо них умирають із голоду. По-невільничому слухають розпорядків осередка, байдужні на страждання простолюддя. Продажність того роду трудно було мені зрозуміти. Були ж вони недавно ще самі бідні селяни а вже затратили останні сліди споріднення зо своїми сусідами. Це вже окрема каста, що живе в довірочнім гурті, сама для себе, один одного піддержуючи й діючи спільно проти громади.

На другий день вийшов я оглянути женців, молотільників та віяльників. Бракуючі части до машин, що за ними я вислав, надійшли, і вже йшла направа. Член колгоспного совєта оповідав мені про свої клопоти, коли надійшов селянин і щось йому пошептав до вуха.

— Говори голосно, — цей до нього, — хай уповажнений представник чує.

— Ну, щож, скажу. Так от, уповажнений представнику, минулої ночі здох кінь. Шкіру злупили, кадовб пілляли нафтою й посипали вапном. А сьогодні вранці, коли люди прийшли закопати падлину, її вже не було. Усю здохлятину розтаскали через ніч голодні. О, Боже, до чого ми діждалися, товаришу!

TULA-online.org

4

Наближався час зачинати жнива. У селі появився новий настрій. Більшість родин мали то по-одній, то по-двоє дітей у городі Івана Петровича а між усіх членів колективу розділено потрохи ячменю. Одного ранку виголосив я до колгоспників промову. По вічу залишився між людьми побалакати. Хтось приніс балалайку, один селянин зачав грати на акордіоні. Почувши знов українські пісні, аж коло серця потепліло.

Підходить якийсь юнак. Приніс для мене вістку. Але видно було затрудна для його язика, бо не міг дати собі з нею ради. Нарешті видушив:

— Товаришу уповажнений представнику! Вас кличуть до Совета! Хтось хоче вас бачити. З... з... Ґ.П.У.

Ті, що були ближче й могли чути, раптом перестали співати. Три жахливі букви впали на них громом. Вістка, що мене кличуть до тайної поліції, рознеслась скоро по цілім зборі. Запанувала понура мовчанка. А я знав від голов колгоспу, що в селі всі загально переконані, що мене покарають за те, що відживляю людей.

У будинку Ґ.П.У. зустрів мене гарного вигляду молодий урядовець Ґ. П. У., якого я вже здибав в Політичнім Департаменті. З ним Кобзар і Бєлоусов. Кажу до Кобзара:

— Чому тебе не було сьогодні на зборах колєктиву? Я ж тебе просив прийти.

— Жалую, але я мав інше діло, пробурмотів. Поводження його вказувало, що він певний себе.

— Я хотів би побалакати з тобою на самоті, товаришу Кравченко, каже Ґепуіст.

— Добре, ходім до канцелярії колгоспу.

І ми пішли. По дорозі, і коли ми вже сиділи в канцелярії, зачали балачку про загальне положення в селі, про вигляди на збір урожаю, і тому подібну погоду.

— Товаришу Скопін, перериваю несподівано, приступай до діла. Що тебе властиво сюди принесло?

— Бачиш, ми одержали кілька донесень і урядових заяв про твою тут діяльність. А всі зводяться до одного: що ти ломиш право, нехтуєш накази Партії й грубо поводишся з місцевою владою.

— Хто це такий ті „ми", що про них говориш? Чи маєш на думці начальника Політичного Департаменту? Чи це він тебе сюди прислав?

— Це не до теми, каже Скопін.

— Но, ні. Це якраз належить до головної теми. Маєш уповажнення переслухувати?

— Я тут тільки для приватної, приятельської балачки. Це не є переслухання.

— То ж слухай, товаришу Скопін: я роблю те, що вважаю за потрібне й не можу про мою діяльність заводити з тобою балачок.

TULA-online.org

Мене може допитувати тільки голова Політичного Департаменту. Я є уповажнений Представник Районового Комітету й перед ним я буду відповідати за свої поступки. А місцева влада зобовязана мені помагати. А замість того місцеві урядовці не роблять нічого, напихають свої черева доброю поживою, під час коли люди навколо гинуть із голоду. Я маю на лісті кожного урядовця, і все те, що кожний із них взяв із колєктиву й сільської крамниці для свого власного вжитку. І я знаю прекрасно хто виписує доноси на мене. Але я також знаю, що вони займаються піяцькими орґіями. Я багато дечого довідався.

— Сказавши правду, товаришу Кравченко, я прийшов сюди просто так собі. Начальник про це нічого не знає. Я рішив з тобою наперед побалакати, заки поставлю перед ним документи. Мені сказали, що ти забрав провізію з маслярні й кооперативних крамниць, і що забираєш молоко призначене для держави та косиш перед часом збіжжя. А це поважні оскарження.

— Будь ласка, подай звіт до Політичного Департаменту. Скажи там, що я дальше буду так поступати. А завтра вранці я буду там особисто й здам їм звіт. А тепер може бажаєш подивитися на село, товаришу Скопін?

— Не маю часу. Так будь здоров. Я тільки виконую обовязок, як уважаю за-відповідне.

— Бувай здоров, товаришу! До завтра.

На другий день зголошуюся до товариша Соманова.

— Ти добре зробив, відмовившись від балачки зо Скопіном без мого уповаженнія. Ті нероби в твоїх селах пишуть доноси, оттак собі, щоб забезпечити себе на випадок , коли б тобі поховзнулась нога. Я знаю, що ти працюеш тяжко. Береш на себе велике ризико й, само собою, за нього й я буду відповідати. Але коли нам удасться закінчити на час жниво й доставити на час все, що треба, державі, то все буде в порядку. Коли ж ні, то можемо попращатися з нашими головами.

— Я був з тобою цілком щирий, товаришу Соманов. Про діяльність свою я тебе повідомляв. Але відповідальність я хочу нести сам один. Ось твоя записка, де ти писав мені приблизно робити те, що буду вважати за відповідне. На, візьми назад!

Соманов взяв записку, сховав до кишені, і гукнув: „Товаришу Скопін!" Увійшов урядовець Ґ. П. У.

— Будь ласка, принеси мені течку з усіми заявами й даними по відношенні до товариша Кравченка.

Скопін приніс грубу течку. Соманов подав мені, і вийшов. Ждав доки я не перечитаю. Повиписував я з неї прізвища аґентів Ґ.П.У., які подавали про мене звіти, і прізвища донощиків урядовців. Соманов обіцяв мені течку цю знищити, а покищо положив в свою скарбонку...

— Побачимось завтра, у Логіні, каже. Склич там усіх місцевих уря-

TULA-online.org

довців. Прочитаю їм лекцію.

Подорозі до села провірюю прізвища донощиків з урядовим списком мешканців. Бачу, що були старанно порозміщувані по цілій окрузі. Один працює в кооперативі, другий у молочарні, третій в адміністрації колгоспу, четвертий шофер у машино-тракторній станиці. ГПУ старанно порозставляло свої очі й вуха скрізь, щоб мало змогу все бачити й чути. Наявна влада й економічні управителі обмотані сіткою тайної поліції, агентів ГПУ, і шпигунів від Партії, які один про одного нічого не знають. За наявним урядом дійсний уряд.

Пізно вдень попав я на Івана Петровича. Сіяв від успіху своєї праці..

— Яка це радість, каже, як діти вертають до здоровля й стають знову дітьми. Ми свідомі того на яке ви пускаєтесь ризико. Ціле село зажурене тим покликом до Г.П.У.

— Нема чого журитися, відповідаю з усмішкою, — боги на моїм боці. Бодай до тепер. Але мені однаково приємно, що селяни це розуміють. Тепер їх обовязком буде мені — і самим собі — відплатитися. Скоро зачнеться жниво. Прошу вас кинути слівце — то тут, то там, — щоб ніхто не збивав бомків, і що подяки від них я не бажаю, а хочу праці, важкої праці, днями й ночами.

Скажіть їм так: „Колгоспники! Чи хочете бачити голову товариша Кравченка цілою? Коли так, то косіть, і доставляйте збіжжя за пляном". Бачите, самому мені якось за себе просити не випадає, а вам можна.

— Можете бути певні, товаришу Кравченко, що я зроблю все, що кажете. Ви маєте тут повно приятелів. Вірте мені, кожний, що буде відставати в праці, не встоїть між нами. Про це ми вже постараємось.

Прийшовши до совєта, чую ще перед входом голос Соманова. Зібралась уся місцева урядничa знать, вклюно з управителем крамниці.

— Начальником тут товариш Кравченко, — викладає їм право начальник Політичного Департаменту. Його інструкції для вас закон. Час на місці не стоїть, а в нас нема лишньої енергії, щоб займатися вашими небилицями. Усі до праці й йому до помочі. І сами йдіть на поле. Це буде добре для вашого здоровля. А ось і сам Уповажнений Представник у своїй власній особі!

Привітав мене сердечно, немов би ми цілі роки не бачились. Цим хотів він зробити враження на моїх ворогів. Збори залишили ми разом і вдвох пішли до адміністраційного дому колгоспу.

— Вікторе Андрієвичу, каже до мене, і я походжу з селянської семї. Страждання мого народу глибоко відчуваю. Сльози, кров, смерть, заслання... І за що? Земля урожайна, люди тяжко працюють. Чому ж дозволяти на те, щоб вони голодували й гинули голодовою смертю? Щобільше я про це думаю, то більше це для мене несхопне. Пішлю ще тобі муки на днях, і більше частей до моло-

TULA-online.org

тілок.

Але не в тім річ. Перш за все я хочу тобі сказати, як я дуже ціню те, що ти зробив, особливо, для дітей — і нагло спинив кроки. — Вікторе Андрієвичу, ми обидва комуністи, але ми також і люди. Я постою за тобою, як за самим собою.

За два дні все було готове. Досвіта поїхав я на поля. Членів колєктивів, чоловіків і жінок, я вже застав: косили, вязали снопи. Скоро прибули й місцеві урядовці й зголосились до помочі. Наука не пішла в ліс. Відчувалась охота при праці. Як шофер, що пізнає справність свого автомобіля по моторі, так я пізнавав це по настрою людей, що все йде добре.

Вночі вивезли на поле харчі й воду. Для малих дітей поставлено шатра. Від тепер селяни житимуть на полі, далеко від своїх хат, аж скінчаться жнива. За моїм дозволом забито вола й заколено кількоро свиней. І хоч небагато було поміж цими сотнями жінок і чоловіків таких, що наїлись до сита; хоч мало було таких, що не були ослаблені, або таки хворі, то всі жартували, співали, і працювали від світу до смерку.

— Все в порядку, шепче мені Іван Петрович до вуха. Хочуть, бачите, спасти вашу голову. І ми засміялись.

Наступний день перебув я на тій фармі, де головою був Демченко. І тут жнива зачались надобре, і тут настрій знаменитий. За кілька днів, хоч ще все не було скошене, інші бригади зачали молотити. До зсипних пунктів зачало рікою плисти зерно.

Одного дня, серед самого розгару жнив, виїхав я на поля Демченка. Завваживши, що одна косарка стоїть без діла, побіг довідатись, що сталось. Зімлів оператор з перевтоми. Коло нього скупчились кількоро жінок, намагаючись привернути його до притомности. Наказую їм забрати недужого до села, а сам сідаю на косарку. Не робив я нею ще, як на комуні Токсін, тож праця нею цілими годинами мене виснажувала.

Підсмерком, коли мене вже звільнив інший оператор, відкриваю в себе страшну згубу: пропав мій гаманець. Що згубив всі гроші, не дбаю, але з ними пропала й моя партійна книжечка. Того вечора і на другий день перешукали ми все поле, але дарма. Зголошую згубу до Політичного Департаменту й Районового Комітету. Цей випадок не даватиме мені колись спокою цілими роками.

Інша неприємність прийшла в формі наказу через Політичний Департамент, такого змісту:

„Згідно з інструкціями Районового Виконного Комітету, церква в твоїм селі має бути перемінена на зсип державного зерна. Наказ виконати в протягу 48 годин і про виконання повідомити".

Це мене схвилювало, бо я не мав ніяких сумнівів, як до того поставляться селяни. Це був дурний наказ — кіл застромлений у колеса машинерії моїх жнив. Але Кобзар, Бєлоусов і інша взялись за цю роботу з задовіллям. Помало, незавважно стали вони про-

TULA-online.org

тивними населенню, виконуючи наперекір йому те, чого воно не любило. Роботу здирання образів, розвалювання престола, тощо виконав місцевий Комсомол.

Вихром рознеслась ця віска по полях. Десятки селян покидали працю й кинулись бігом до села. Проклинали, просили, плакали, дивлячись, як зневажали їх святощі. Богохульство, це була тільки частина того, що вони відчували. У цілій цій справі вони добачучували ще й зневагу для себе як людей. Чую крик із товпи:

—Вони вже від нас все забрали. Нічого нам не лишили. Тепер забирають останнє. Де будемо христити дітей та ховати померших? Де знайдемо розраду в часі смутку? Лотри! Безуміри!

Стою безрадний. Напружуємо з Іваном Петровичом всі наші сили й вимову, щоб встановити сяк-так назад ритм праці. І коли вже здавалося, що нам це вдалося, усе попсував новий випадок. Наступної неділі зявляється нагло на вулиці секретар місцевого Комсомолу, тумановатий, з обсипаним прищами лицем, на прізвище Чиж, приграючи на балалайці, а коло нього його дівчина виспівує проти-релігійні пісні. Але таке було не першина. Клопоту наробило що інше: їх стрій. Чиж і його дівчина мали на собі ясно-червоні шовкові сорочки, перевязані в стані золотими шнурками й шовковими кутасами. Селяни зараз пізнали, що це з їх церкви. Негодуваня росло. Парі комсомольців грозив самосуд. Спасли їх від нього їх швидкі ноги перед погонею розлючених селян. Утікали до кооперативної крамниці.

Посилаю по Чижа.

— Чому ти вкрав церковні річи? — питаю криком.

— Я не вкрав. Узяв явно. Інші товариші те саме робили.

— Так от-що: і ти, і твої товариші, щоб зараз повіддавали все назад, негайно, чуєш? Коли ж ні, то віддам вас поліції, разом з кожним лотром, що буде за вами обстоювати. І ще одне: як довго я тут у селі, то не сміє мені бути тут ніякої більше протирелігійної демонстрації. Це мій наказ.

Кілька днів пізніше колгосп забив великого вола. Мясо посолено й поставлено в ледівню для будучого вжитку. Ввечір повідомив мене Чадай, що частину мяса вкрадено. Кличу товариша Карася з машино-тракторної станиці. Карась годиться стати мені до помочі. Ждемо близько до опівночі. Чадай і Карась беруть рушниці. Я беру свого бравнінга. Здогадувались ми хто злодії, тож рішили зараз таки перевірити.

— Зайдім подорозі й захопім з собою секретаря, Кобзара, кажу. Він повинен знати, що діється в його володіннях.

В хаті Кобзара не світилось. Чадай постукав. Тихо. Не діждавшись відповіді, відчиняю двері. В хаті почулись голоси. Вскакую до середини. Пускаю світло з електричної ліхтарки. Жіночий крик. Звертаю в ту сторону світло. Цілком нага молода дівчина намагається скоро надягнути на себе спідницю, і добре не натягнувши, вискочила в темінь ночі.

TULA-online.org

Засвічую настільну лямпу. На столі пляшка горілки, дві чарки, і велика миска печеного мяса. Кобзар напівроздягнений сидить на постелі, заскочений, зніяковілий. У деревяній мисці на кріслі бачу велике волове серце.

— Звідки ти дістав те мясо? — питаю.

— Купив... У колективній крамниці... Можеш переконатися.

— Це я напевне й зроблю. Ходім товариші, хай докінчує свій пир, доїдає волове серце.

Під проводом Чадая йдемо внапрямку хати на краю села. Там звичайно відбувалися, як говорили селяни, „оргії". Ідучи покрадьки, підходимо до хати. Крізь щілину в віконниці на однім вікні зазираю в велику кімнату. На столі повно пляшок, мяса, хліба, ярини. Порозлягавшись у неприличних групах — три чоловіки: управитель складу, помічник управителя кооперативної крамниці, мельник, і — три нагі жінки.

Карась став в фронтових дверях, а Чадай при задніх, я стукаю до вікна.

— „Хто там?" — питає стривожено голос.

— Уповажнений Представник. Відчиняйте, або стріляю.

Двері відчинились. Сцена розпусти перемінилась у замішання й переполох. Жінки в плач. „Я прийшла тільки тому, бо була голодна", плаче одна. „А мене силою заставили сюди прийти" голосить друга. Кажу жінкам повбиратися й забиратися а своїм двом товаришам наказую перешукати хату. Знайшли пуд мяса, багато сала, круп, мед, і кілька міхів муки.

— Ваші сусіди вмирають із голоду а ви, нероби, крадете харчі зперед їх ротів?! — кричу в крайній лютті. І ви смієте ще називати себе комуністами? Беріть оці харчі на свої плечі й руш, до совєтської канцелярії.

Завів їх до сільського совєта. Вранці прийшов міліціонер і забрав драбугів до осередні, до Пятихаток, на суд. Коли це рознеслось по селу, селяни аж горіли від негодування.

— Чому ви післали їх на суд? — питали декотрі. Ми краще були б знали, що з ними зробити.

— — —

Завізши перше збіжжя до шпихілра близько залізничного двірця, побачив я там щось такого, що кипятком обляло мене цілого.

У цім мурованім будинку лежали тисячі пудів збіжжя ще з попереднього року! Був це державний запас округи за наказом уряду, існування якого скривали перед населенням урядовці. Сотки чоловіків, жінок і дітей померли з голоду в цих селах, а тут стоси хліба за їх порогом!

Селяни, що були зо мною, побачивши цей „державний запас" повитріщували очі. Самі собі не вірили. А дальше зачали люто клясти. За це я їх, очевидно, не ганив, але виміг на них приречення, що нікому нічого не будуть казати. Бо така вістка могла б підорвати мо-

TULA-online.org

раль женців і пошкодити зборові врожаю. Потім я довідався, що уряд поробив такі запаси і в інших місцях країни, тоді, коли населення падало, як мухи. А чому було так зроблене, то могло сказати тільки Сталінове Політбюро. Але Політбюро мовчало.

5

Жнива успішно закінчені. На світанку одного дня їду бідою на останні оглядини поля. Здалека чую обжинкову пісню — гармонійно змішані голоси чоловіків і жінок. По всій цій смерти й страждданні вони знов заспівали! Благословенна будь простота та безмежна доброта цих людей нашої Української Землі!

Дивлюсь, ідуть женці до мене в процесії, напереді Іван Петрович. Повбирані в свої найкращі строї, жінки в святочних вишиваних блюзках, на головах вінки з квітів та колосків, очі сіяють з радости. Стаю. Злізаю. Процесія підійшла близько й стала. Людей зо двісті. Учитель голосно, так, щоб усі чули, зачинає промову:

— Вікторе Андрієвичу, ми доконали того, що обіцяли. Жнива скінчили десять днів перед назначеним часом. Ви бачили, як ми працювали. Беручи під увагу, що більшість із нас були голодні й слабі по страшній зимі й весні, — то це справді героїзм.

— Дякую вам, Іване Петровичу, і всім вам, товариші.

Процесія розсипалась. Почулись акордіони й молодші зачали танцювати а до мене підійшли Чадай і Демченко на розмову. За рік, від останніх жнив, майже половина села вимерла з голоду й недуг. Тепер ті, що остались, зачнуть нове життя. Держава забере від них більшу частину їх урожаю, а що вродило добре, то те, що по здачі лишиться, майже вистачить перепхати біду до другого збору.

І на полях Демченка зачався празник, під голим небом. Хоч мені треба було писати важні листи, то не смів я відкинути їх запрошення. Сотки селян скупчилися навколо столів. Сцену освічували ліхтарні й великі ватри. По довгих взаємних поздоровленнях, побажаннях, промовах, вечера закінчилась музикою й танцями. Усе вказувало на відновлене життя.

Тої ночі писав я в своїй кімнаті останній звіт до Політичного Департаменту, повідомдяючи його про закінчення жнив десять днів перед рішинцем. Повідомляв також про арешт злодіїв і радив усунути Кобзара, Чижа й кількох інших урядовців.

Кілька днів пізніше, оглядаючи одне поле, нагло чую гудок автомобіля. Здивований, бачу кілька великих гарних авт на шляху. Ясно, це ж їдуть якісь важні гості. Підігнавши коня, підїзджаю до автомобілів. Авта спинились і з них висідає півтузина чоловіків. Один із них іде до мене. Пізнаю товариша Гатаєвича. Злізаю з коня й підходжу.

Подали собі руки. Він суворим голосом питає:

— Товаришу Кравченко, коли ти счінчив жнива?

TULA-online.org

— Перед трьома днями, це б то десять днів перед визначеним для цієї округи рішинцем.

—Так, так мені й кажуть.. Але кажуть мені також і про щось інше. Наприклад, хто дав тобі дозвіл косити овес і ячмінь та забирати державне молоко кудиінде? І чому ти заборонив протирелігійну роботу? Чи ти дисциплінований член Партії, чи анархіст?

— Товаришу Гатаєвич, відповідаю спокійно, інакше я не міг робити. Діти вмирали з голоду. Падали коні. Колективні селяни не мали сили вийти збирати збіжжя. Держава своє зерно одержала в добрім порядку й скоріше, як був наказ. Правда, це коштувало кількасот пудів зерна. Але тими кількома сотнями пудів я заощадив тисячі пудів. І коли це злочин, то я готов за нього відповісти.

Гатаєвич схопив мою руку. Стиснув її так міцно, що цим заперечив всі ці свої гострим тоном висказані слова. Цю сцену отже робив він для „реєстру". Відійшовши подальше від слуху своїх товаришів і тілогранителів, каже:

— Казали мені, що з тебе виростає будучий інжинір і добрий партієць. Але я непевний, чи ти розумієш зміст того, що навколо тебе діється. Між селянством і владою відбувається жорстока боротьба на життя й смерть. Цього року була спроба їх міці й нашої міці та їх видержливости. І треба було аж голоду, щоб їм показати хто тут паном. Це коштувало нас мільйони людського життя, але колективний спосіб господарювання закріплений. Війну виграли ми.

Але я побоююсь, товаришу Кравченко, що твоє серце бере верх над розумом. Коли б кожний був такий мякотілий, як ти, то ми могли б були цю війну програти. Не думай, що я хочу тебе ганити. Я ж бачу, що ти виконав свою роботу першокласно. Особисто кажучи, і в мене розривається серце, коли дивлюся на цих бідних селян. Але я хочу, щоб ти цю мою критику собі затямив. І коли б тебе питали, то не забувай, що я старався тебе здисциплінувати.

Навіть могутній Гатаєвич журився своїм рекордом і... наближаючоюся „чисткою".

За кілька минут його знову окружили його помічники й озброєні тілохранителі. Автомобілі направились у сусіднє село, зриваючи за собою копітню. Я їхав додому,дивуючись, хто міг мене перед Гатаєвичем прискаржити. Певний я був в одним, що це не Соманов зломив нашу приязнь. Отже мусів бути Скопін. Назверх він ніби під наказами Соманова,а на ділі Скопін підлягав тільки одному Г.П.У.— цій дійсній владі на нашій землі. Без сумніву, що він мусів зробити собі відбитки з цих доносів. А що мої домисли були правдиві, то показалось пізніше, коли на мене прийшла черга „чистки".

Лаштуюся до відїзду. Зворушення вдалими жнивами вже з мене випарувало. Селяни вже зачали жалуватися на малі приділи зерна. Заплативши державі за вживання машин, відложивши на насіння та віддавши державі призначене, на життя залишилось досить мало. Пересічно припадало щось півпята фунтів зерна на особу за трудодень.

TULA-online.org

Це було страшно мало, навіть на саме прохарчування сем'ї, на згадуючи вже про одяг та інші конечні потреби.

Правда, селянам додано ще трохи соняшникового олію, кукурудзи й ярини. Але що вони можуть купити за ці плоди своєї праці? Найдешевші селянські чоботи коштували тоді 80 рублів, найпростіше бавовняне убрання 100 рублів. А за урядовою ціною, що її уряд платив за збіжжя, колєктивні господарі одержували так мало за свою працю, що чоботи чи дешевеньке убрання коштувало майже цілий рік праці! Самий уряд купував збіжжя й продавав чоботи, і сам назначував ціну за своєю вподобою. Тому була це властиво система подвійного використовування при допомозі тайної поліції й партійних бюрократів, які одночасно мали старатись про її безжалісне виконання.

Декотрі з селян могли не вміти писати, але цю несправедливість усі розуміли дуже добре. „Соціялізм"? — казали насмішливо, „скоріше назвати б це „грабунком".

Кілька разів за ці місяці здибав я Юрія. В однім випадку я вставлявся за ним перед Політичним Департаментом. Був розчарований своїм досвідом на селі й почувався пригноблений, що його жниво відставало далеко позаду за моїм. То ж хіба міг я сподіватися, що він знайдеться колись поміж тими, що виступлять проти мене, коли на мене спадуть клопоти?

Майже ціле село вийшло мене пращати. По лиці старого Івана Петровича стікали сльози. Чадай з дружиною зобовязали мене, щоб до них писати. Махаю до всіх рукою, погонич махнув батогом, і ми поїхали.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДЕСЯТА

МОЯ ПЕРША ЧИСТКА

Пристосовувати себе до бігу нормального життя по повороті з голодуючих околиць, не пішло мені легко. Інститутські кляси, фабричні конференції, збори ячейки, ба, навіть рутина щоденного життя дома видались мені по цім усім надто вже буденними. Це робило мене дразливим, неспокійним. Батько пробував видобути з мене докладний образ моїх переходів, але по кількох невдалих спробах махнув рукою. Комуністи розвинули з часом свого роду недоторканість у своїй політичній „блатній" мові, у своїх часописах, у радіо-надачах, на зборах; мене ж це все кидало в розпач аж до фізичного болю.

Мої враження, коли пригадую собі тепер минуле, що це якраз тоді мусів я зачати розходитися з Партією. Страхіття на селі лишили на мені такі психольогічні рани, які ніколи не засклепились. І власне для того моя свідома думка кидалась розпачливо на всі сторони, щоб знайти якесь оправдання, якісь уступки, для сумління. Бо ж як можна було поступити йнакше, коли людина мусить жити серед такої дійсности, від якої вдодатку втеча неможлива.

Автім, „виступити" з Партії ніхто не може. Мало того. Ніхто не сміє послабити своєї діяльности, чи хоч би дати по собі пізнати, що в ньому зачалось заломання віри. Вступивши до Партії, комуніст вступає туди раз-на-завжди. Його можуть виключити, що було б для нього нещастям, але сам він виступити не може. Коли б я був виявив свої правдиві почуття, то це означало б, що мене зараз же усунули б із школи, кинули б на мене неславу, й переслідували б, а закінчилось би все концентраційним табором або чимсь гіршим.

Тому наказом хвилі для мене було свої почуття затаїти, заховати в глибокім підпіллі свого єства. Тож працював я, як віл, щоб доказати свою вірність. А що наближалася чистка, то потреба того була для мене тим більша.

Дібрано сотки очищальних комісій. Скоро вони зачнуть свої прилюдні сесії в фабриках, урядах, установах, школах. Кожий комуніст буде підданий прилюдній сповіді й допитам: з товстих архівних течок, де описане наше приватне життя, де наші думки переєстровані; з доносів особистих ворогів, які схочуть покористуватися нагодою виявити наші дійсні чи уявні гріхи.

TULA-online.org

Чи перейду я безпечно через цю пробу? Це було тепер для мене найголовніше питання, як і для кожного іншого комуніста. Свідомість того лягла на цілу нашу діяльність; у розмовах справа ця висувалась на перше місце.

Підо впливом такого настрою перестали ми укладати наші пляни на будуче. Бо коли щасливо того не перебудемо, то й будучности ніякої не буде.

На кожнім поверсі Металюргічного Інституту появилась особлива скринька, куди мали вкидати підписані, або й без підпису „заяви" про комуністів. Особливий Відділ за крицевими дверима працював день і ніч, укладаючи, сортуючи, порівнюючи. Чистка, це був сезон ловів — на тих людей, по проти них хтось мав свої жалі. Це були римські ігрища для зависників, огірчених, підхлібників.

Очищальна комісія складалась звичайно з двох або трьох членів і голови: членів Партії, які мали славу безсумнівно вірних. Було це щось на подобу суду, де прокуратор був заразом і суддею. Головою такої комісії в нашім Інституті був товариш Галємко, пізніший високий урядовець у Народнім Комісаріяті Залізної Металюргії.

Тим, що не задоволять суду, відберуть партійні квитки. Стануть вони тоді „бувшими партійцями", а це цілком не є те, що „безпартійні". Бувший член Партії, це той, що його виключили. Такому ніколи вже не можна вірити, перед ним замкнені двері до підвищень, а вчасі кризи схоплять, як „можливого ворога народу". Виключення, це те найгірше, що може впасти на члена Партії. Виключення робило з нього політично прокаженого, від якого втікають бувші приятелі та відрікаються слабшого характеру свояки. Здибатись з таким, означало б політично заражуватись.

Тож доволі було причин, щоб Інститут наповнився страхом перед наближаючоюся чисткою під кінець 1933 року. Був це страх, що переходив в гістерію. Преса оголошувала списки хто й де має бути „чищений". Кожний, що бажав очернити кандидата на чистку, міг післати донос до Комісії, додаючи до того матеріялу дещо свого, що вже було в архівах Партії й течках Г.П.У. Жадобу стягнути вдолину визначившихся, чи більше успішних своїх сусідів, піддували по-мистецьки.

Першою умовою залишитись в членстві Партії була, очевидно, непохитна вірність Загальній Лінії Партії; а понад усе, безплямна вірність Сталінові. На прилюдні напади було віддане також найприватніше життя й особисті думки кандидата на чистку. Ціла процедура включала найгірший рід сповіді, третього ступня допити, і кусання медведя, при чім ролю медведя відгравав комуніст. Для жертви був це жахливий час розпачі, для публики часто цирк. Участь через цілі тижні такого очищування була для всіх членів Партії обовязкова; а „безпартійні маси" заохочували до участи.

Що комуністові будуть закидати, про це його наперед не повідомляли. Тож у драмі цій найбільше турбувала непевність. Кандидат на

TULA-online.org

чистку блукав напомацки й готовився на несподіванки. По кілька разів передивляв своє минуле й дивився звідки може йому грозити небезпека.

„Чи не пробалакався я часом три роки тому перед добрим приятелем?' — мізкує. „Може котрийсь із них доніс про ці неосторожні завваги? А ось воно! Один із моїх дядьків був старшиною в царській армії! Правда, я ніколи з ним не здибався. Але що буде, коли хтось вигріб того „духа" й оскаржив мене що я „скривав" це перед Партією? Або та жінка, що я з нею кохався, журиться дальше комуніст-кандидат на чистку, що її арештували за правий ухил? Що буде, коли нагло хтось пригадає Комісії мої взаємини з нею, клясовим ворогом? Або Павлов: його викинуть із Партії напевне, а я ж був з ним у близьких звязках. Як тепер відвязатися від нього, щоб не потягнув за собою й мене у пропасть? Спасай же, брате, свою шкуру, — як хочеш, коли хочеш, де хочеш, — бо йде про життя або смерть.

Чистка в нашім Інституті зачалася формально довгою й до зануди тупою промовою голови Ґалємбо. Казав, що в нашу любу партію повлізали „чужі елементи", дволичники, вороги, опортуністи, замасковані ухильники, клясові вороги. Наше завдання їх повишукувати, зірвати з них маски, викрити опшуство. Країна щойно завела повну колєктивізацію й зліквідувала кулачню, як клясу. З тріюмфом закінчено першу пятилітку й зачато другу. Ті, що сумніваються, що ми знаходимося на широкім шляху до повного соціялізму й щасливого життя, це шубравці, ворожі аґенти. Їх треба викорінити — для добра Партії й її великого Вождя й Батька, Коханого Товариша Сталіна!

При згадці Вождя за кожним разом зривались громові оплески й тривали через кілька минут.

Нарешті зачали чистку. Відбувалася вона так: Члени Комісії позасідали за червоно накритим столом на плятформі. Плятформа прибрана портретами членів Політбюра й ріжними гаслами; на найвиднішім місці статуя Сталіна серед квітів. Комуніста, що його мають допитувати кличуть до плятформи. Цей передає голові свій партійний квиток і зачинає розказувати історію свого життя. Було це свого роду політичне й духове роздягання себе до нага, прилюдно —перегляд свого роду, своїх діл, сповідь із своїх гріхів і майже гріхів, та похибок. Бо ліпше було для нього самому про свої похибки розказати, коли мав підозріння, що Комісія про них знає, бо „скривати" щобудь перед Партією було все одно, що скривати злочин.

Коли чищений уже скінчив, його зачинають допитувати члени Комісії, і з публики. Пригадують йому те, що він може забув сказати, намагаючись загнати його в противорічности. Товариші його стають в його обороні, або проти нього. Коли видно, що Комісія ставиться до нього приязно, ціла процедура надзвичайно коротка й

TULA-online.org

просто для форми. Але, коли присутні пронюхали, що допитуваний є в неласці, або туди нахилений, ого! — тоді скачуть на нього й топчуть без жалю; особливо стараються такого словесно злінчувати його попередні приятелі й знайомі, — щоб себе оборонити. Таке може продовжуватися півгодини, або й цілий вечір. Допитуваний або відбивається, дає докази невинности, часом навіть плаче, — або, зацькований і збентежений, зрезиґновано мовчить.

Тим, що перейшли чистку, звертають членські квитки. До таких підходять їх приятелі й поздоровляють — сами легше віддихаючи. У декотрих випадках Комісія справу відкладає для повнішої перевірки. Виключених нехтують, оминають. Такі стоять самітні. Подивившись на хвилину збентежено на зібрану товпу та на свій запавшийся світ, тихцем, скулившись, висковзують із залі з почуттям обезправнених злочинців, паріїв. Не рідко такі поповнюють самогубство.

Такі очищальні суди відбувались по цілій величезній совєтській країні, по всіх провінціях і великих містах. Преса й радіо приносили витяги з цих численних вистав. Усе це називано „партійною демократією". І я жду на свою чергу. В уяві моїй ціла ця сцена зачала подобати на малесенький епізод із драми, де мільйони чоловіків і жінок за акторів, — на сцені, що займає шосту частину земської кулі.

Жду на свою чергу зо зростаючим неспокоєм, коли вже й мене покличуть до плятформи.

2

Голова Ґалємбо голосить:: „Прошу товариша Саніна".

До плятформи підходить жваво білявий чоловік, около тридцятки, і передає свій партійний квиток. Він тонкий, приємного вигляду, в очицях. Всі його знаємо й любимо — за лекції математики. Викладає приступно й не є надто гострий. Зачинає оповідати про своє життя. Він син селянина, карієру в Партії зачав вступом до Комсомолу. Професійне життя зачав, як токар у фабриці; а дальше вступив до Інституту, працював при розшуках і нарешті став учителем.

З оповідання його виходить, що це прикладний член, товпі вже стає нудно його слухати. Нагло запит одного з членів Комісії будить її наново.

— Товаришу Санін, чи підписував ти коли програму Троцкістів з іншими студентами за часів своїх студій?

Авдиторія насторожується. Перекидаються поглядами, щось шепочуть.

— Так, я підписав, але підпис свій давно відкликав, і це всі знають.

— Отже ти таки підписав?—настоює член Комісії. Не заперечуєш?

— Не маю потреби заперечувати. Я ж ніколи того не скривав. Усі мої товариші й Партія знає, що я допустився цеї похибки й її пізні-

TULA-online.org

ше визнав.

— Можливо, товаришу Санін, можливо, але всеж таки залишається сумнів, чи про цю справу вже все відоме. Наприклад, може бути сумнів чи ще й до тепер не залишилось у тебе дещо з цих поглядів, які засудила Партія й совєтський народ?

На залі оживлення. Товпа занюхала кров. Товариші Саніна зачинають тривожитися. Один за одним зачинають кидати в його сторону запити, з очевидним наміром його „ловити" й таким способом спасти свою шкіру. І щоближче були котрого з ним узаємини, то завзятіше він старався його оскаржити, щоб було видно, який він правовірний і як дуже не погоджується з його гидкими „злочинами". Їм же всім відомі його слабі сторони, його навики, отже на них грають. Санін, збитий із пантелику, зачинає говорити не те, що хотів би сказати.

— Товариші з Комісії — зачинає просити.—Я ж засудив цю свою похибку вже давно тому. Я ніколи троцкістів поважно не піддержував. Ніколи не вступав до їх організації. Раз тільки, під час слабого моменту мого, намовили мене підписати цей документ і я скоро по тім його відкликав. І ці люди, що оце тепер мене оскаржують, знають про це прекрасно. Тому мені годі зрозуміти, чому вони говорять всупереч правді...

Голова йому перебиває. У його голосі чути виразно кпини.

— Менше з тим, менше з тим. Ми докладно знаємо, як ви троцкісти, вороги Партії вмієте міняти барву. Ми маємо докази, що ти всередині не змінився, тому не даром твої найближчі товариші заявляють свої сумніви. Звертається до зібраних і питає хто ще хоче що сказати.

Не було вже ніякого сумніву, що доля Саніна вирішена. І його приятелі це знаючи, один одного зачали перебігати, щоб його, вже лежачого, копнути, скинути з верху в пропасть. Встають і говорять, що Санін, це ошуканець, назверх ніби вірний Партії, а всередині з перегнилими ухилами.. Ніяких фактів ніхто не подає, тільки так,— кидає заялозеними фразами. Нагло стається щось нежданне й несподіване. Крізь товпу пробігає немов електричний струм. Встає загально знаний і поважаний цілим Інститутом інжинір і просить про слово.

— Я уважно слухав всіх оцих заяв, але не чув нічого, що дійсно щось вияснювало б. Товариші, ми ж рішаємо про долю члена Партії, чи має він дальше жити політично, чи вмерти. Де ж ті суттєві оскарження? — Нема ніяких.

Але оборона інжиніра тільки долляла оливи до вогню. Товпа розїлася. Підбадьорена поставою Комісії, яка без сумніву, уже наперед рішила про долю Саніна, дальше сипле на нього наклепи, оскарження. І — Саніна виключають із Партії.

Черга на чорнявого, з буйним волоссям і семітськими рисами лиця, студента. Він ще молодий, то ж його життєва карієра коротка.

TULA-online.org

Але досить швидко й він знайшовся під інквізицією.

— Скажи нам, товаришу Шульман, чим були твої батьки суспільно перед революцією?

— Мій батько був кравець а матір звичайною господинею дому.

— Шульман бреше, кричить хтось із залі.

Настає замішання. Заповідається цікава сцена. Шульман похмурий, очитаний, має кількоро приятелів в товпі.

— Чим можеш доказати, що цей член ошукує Комісію й Партію? — питає Ґалємбо того, що кричав. Очевидно, що цей його виступ не є для Комісії несподіванкою.

— Певне, що можу доказати. Ми з Шульманом з одного міста, з Черкас. Я тількищо вступив до Інституту й Шульмана перший раз бачу. Але знаю його родину. Знаю, що його батько мав кравецьку майстерню — **і наймав кількох робітників,** отже використовував чужу працю. Майстерня його знаходилась при вулиці Александровській. Я знаю про що говорю. І як син визискувача, Шульман повинен бути виключений із нашої дорогої Партії.

Шульман зблід. Зденервований, зачинає ломати пальці. Цей зворот стався так нагло й несподівано, що йому навіть годі зорганізувати слова в свою оборону. На залі галас, голова закликає до спокою.

— Ти з Черкас? — питає Комісія Шульмана.

— Так, з Черкас... я вже сказав перед тим.

— Мав твій батько кравецьку майстерню при згаданій вулиці?

— Так, мав. Але він нікого не використовував. Інші кравці, що в нього працювали, були членами артілі а він був головою артілі. Це була свого роду кооператива, присягаю на це, товариші. Крім того, я нічого не мав з цим до діла. Самий я працював в фабриці, в іншім місті.

— А чи ж він не був твій батько?

— Так, він був мій батько.

— Отже ти затаїв перед Партією, що походиш із родини визискувачів?

— Я нічого не таїв. Це була артіль, кооператива. Я працював в фабриці, а моя карієра, як члена Партії й як студента — добра.

Шульманове поведення настроює ще більше проти нього. Щобільше він хвилюється, то виразніше чути його жидівський наголос. На залі сміх.

— Геть з ним! — хтось крикнув.

— Виключити, він ошукує Партію, кричить інший.

Шульман сходить немов пяний із платформи; очі заливають сльози. Ясно, що його тепер вижену́ть із Інституту, його карієра вже скінчена.

Чистка кількох наступних пройшла скоро, от-так, для форми. Аж покликали товариша Царева. Хоч йому вже під сорок, то ще студент. На чолі й лицях глибокі зморщки. Держиться просто, по-військовому. З його оповідання виходить, що він служив довгі ро-

TULA-online.org

ки в армії, під час громадянської війни здобув відзначення а дальше став урядовцем у фабриці й оце два роки, як вступив до Інституту.. Жонатий і має двоє дітей.

— Скажи нам, товаришу Царев,—запитує голова Ґалємбо, як ти дивишся на колєктивізацію? Яке до неї твоє правдиве наставлення?

— Я працював на селі, товариші, і помагав ліквідувати кулаків, як клясу. Признаю, що декотрі зарядження вважав я за неприємні, клопітливі, але в засаді я з колєктивізацією годився.

— Ти здається не зрозумів мого питання, товаришу Царев, або вдаєш, що не розумієш. Це не тільки ти один знайшов це підприйняття неприємним. Я хочу знати твій політичний відрух.

— Партії я ніколи не противився.

— Нажаль, це неправда. Член Комісії бере кілька аркушів паперу в руку: — Ось докази, що в часі ліквідації кулаків ти висловлювався з одобренням про заяву Бухаріна з критикою напрямної Сталіна. Товариші Касарік і Сомов, прошу ближче, підтвердіть зложені вами заяви перед Комісією.

Багато з нас цих двох студентів знали, як типів, що мало вчаться а багато балакають. Перед Комісією повторяють свої доноси на Царева, що він, коли був з ними на селі, критикував колєктивізаційну політику Партії. І ось цитують, казали, його власні слова. Спроби Царева їм перервати недоводять нідочого. Було очевидне, що його справа пропаща.

Мене зморозило. Бо ж поведення Царева на селі, навіть його слова, були точнісінько такі як мої.

— Ну, що ж Царев, чи й тепер ще будеш заперечувати свою незгоду з Партією?

— Заперечую. Вони перебільшують. Крім того, критика, це не те саме, що непогоджування. Я тільки людина а навколо мене було стільки горя...

Ґалємбо перериває йому криком; боїться, щоб не сказав за багато:

— Вірний член Партії вірить свому Осередньому Комітетові і нашому коханому Вождеві, Товаришові Сталінові (товпа плеще). У лавах Партії нема місця для таких, як ти, що мають зухвалість свої блуди ще й заперечувати (оплески ще грімкіші). Ти виключений із Партії.

— Я подам відклик до Осереднього Комітету, кричить Царев. За мене говорить мій воєнний рекорд а на селі я своє завдання виконав успішно. Я проливав кров за революцію. Ви не маєте права мене руйнувати.

Але члени Комісії вже його не слухають. Вже витягають течку наступного члена. Царев належав до найпопулярніших в Інституті, але тепер, коли він сходить із плятформи, усі від нього втікають. Він ледве дає віру тому, що сталося,—і він, і люди.

На плятформі тепер Духовцев. Цей працював фізично вже від

TULA-online.org

восьмого року свого життя, став передовиком і був вибраний між „тисячами" на науку інжинірії. Враження робить першокласне. Його відповіді на політичні й заловлюючі питання про історію Партії — без закиду.

— Товаришу Духовцев. чи ти жонатий? — питає так собі, мимоходом, Ґалємбо.

— Так.

— Коли оженився й з ким?

— Оженився минулого року. Дружина моя, донька книговода, тепер доглядачка хворих у лікарні.

— А реєстрував ти свій шлюб чи ні? Іншими словами: хто благословив ваше вінчання?

Духовцев почервонів. Змішався, і нагло зрозумів всю важливість того питання. Авдиторія наструнилась, вичікує. На залі, хоч мак сій. Нарешті Духовцев признається слабим голосом до жахливої правди:

— Ми вінчались у церкві, каже зрезиґновано. Я знаю, товариші, що це звучить смішно, підвищує голос Духовцев, намагаючись перекричати загальний сміх товпи. І я це признаю. Але вірте мені, що церковна церемонія нічого не значить для мене. Тільки, що я кохав свою дружину а її батьки нізащо не хотіли згодитись видати її за мене. коли я не згоджусь на церковну комедію. Батьки її люди відсталі. І моя дружина не вірить у ніякі забобони, як і я, але вона, як донька, не хотіла робити своїм старим батькам прикрости.

Я сперечався з нею, просив, остерігав, що це до добра нас недоведе. Але вона не хотіла й слухати а я не міг без неї жити. І так кінець кінцем ми звінчались потайки в сільській церкві в далекій околиці.. Вертаючи. я її вельон і квіти заховав в своїм портфелі.

Товпа не могла здержати себе від вияву веселости. Голова стукає по порядок, але дарма. А Духовцев, стративши вже контролю над собою. кричить ще голосніше:

Ми не віримо, повірте! Моя дружина працює, я вчуся, маємо одну дитину. Прошу вас, товариші, простіть мені цей промах. Я признаюся. що я винен. що затаїв цей злочин перед Партією.

Але хоч кількоро людей стало в його обороні, то його однаково прогнали з Партії. Не так вінчання в церкві було злочином, як те. що він затаїв це перед Партією.

Чистка продовжувалась день за днем. Сесії зачинали зараз по лекціях. цеб-то біля пятої пополудні, і продовужвали до пізньої ночі. При кінці першого тижня жаху, сліз, реготу й нісенітниць. покликали талановитого фахівця від розшуків. Товариша Петра Йолкіна. Ми знали, що його батько був давніше священиком, і що це робило його становище непевним. Правда, його батько відрікся Церкви й навіть вступив до Т-ва Безбожників, щоб змити пляму із своїх дітей.

Без того відречення Петра ніколи й не були б приняли до Партії, не зважаючи на його великий талан науковця. Посвята тої людини

TULA-online.org

для наукових розшуків була цілком безкорисна. Працював довгі години, як дорадник у кількох фабриках, лабораторіях, шкільних класах. Виглядало, що він тому такий пильний, щоб затерти „неславу" минулого своєї родини.

Сталося так, що я наткнувся на нього вранці, на коритарі, того самого дня, коли мала бути його чистка.

— Як діла, Петре?—питаю.

— Не дуже добрі, Вітя, „чи впаду я прошитий стрілою, чи стріла пролетить попри мене"?

— Ого, коли ти вже зачинаєш цитувати з Евгена Онєгіна, то ти справді зажурений, кажу, сміючись.

І ось стоїть він тепер перед незвичайно великою авдиторією й оповідає історію свого життя. Можливо, що це вплив духовного стану його родини, що він уміє так талановито сповідатись. Каже, що він ніколи не таїв цієї ганьби свого життя. Його батько зірвав з релігією прилюдно, у часописах. Не легко було йому вимести все старе й защепити на те місце нове. Забрало це багато часу й праці, щоб затерти останні залишки діточого забобону. Але він того доконав, товариші, і тепер віддає всі свої думки науковим розшукам. Таким способом він думає, що зможе найкраще прислужитися Партії й Сталінові.

— А скажи мені, товаришу Йолкін, ти давно знаєшся з Саніном?

— Так. Уже досить давно його знаю. Ми були в одній клясі, разом кінчили Інститут а оце тепер обидва тут навчаємо.

— А знав ти, що Санін підписав документ троцкістів?

— Знав, як і багато інших тут присутніх знали.

— Я не питаю про інших, тільки про тебе одного.

— Так, я це знав, і того не заперечую.

— У такім випадку, Ґалємбо підносить гнівно голос, чому ти не повідомив Очищальну Комісію, що ти про це знаєш?

— Бо я не бачив причини, чому я мав би повідомляти. Справа ця була так загально відома, що мені й не прийшла до голови така думка. Санін сам вирікся свого блуду, прилюдно, і ціла ця справа вже давно сталася.

— Дивись, Йолкін. Ти не заперечуєш, що ти був в близьких узаєминах з Саніном. Ти поінформований член Партії, тож повинен знати, як вороги Партії з Права й Ліва ховають своє лице. Чи виявив ти признаки большевицької чуйности? Інформував ти Партію про ті вискази Саніна, що він їх, як ми це знаємо, чираз говорив?

— Він ніколи чогось подібного не говорив в моїй присутності.

— Добре, а чи знав ти Пономарева? — питає інший член Комісії.

— Так, знав і того. Він також підписався був під програмою троцкістів.

— А повідомив ти Комісію Чистки лро це?

— Ні, і з цих самих причин, що й у справі Саніна.

— Цебто, іншими словами: ти не тільки приятелював з троцкіс-

TULA-online.org

тами, але ще й затаював їхні брудні діла перед Партією!

— По-перше, учителі ці не є мої особисті приятелі, а професійні співпрацівники, так само, як багато інших членів штабу. По-друге, ніхто з них зо своїм минулим не ховався.

— Як видно, товаришу Йолкін, то ти мабуть не усвідомляєш собі того, що Партія бореться з ухилами. Ти, як виходить, береш собі цілу ту боротьбу злегка, правда? А що, коли ті твої товариші замасковані троцкісти? Це тебе не обходить. Як, отже, ми можемо тобі вірити?

— Я не бачу в чім я тут мав би бути винен, каже Йолкін піднесеним голосом.

— То гірше для тебе, заявляє Ґалємбо.

Допит прибирає для Петра поганий зворот. Кількоро людей, занюхавши напрямок допитів, встають, щоб пхнути голову науковця під воду. Але один з них нагло сам повстидався своєї нечесности, бо зацукався всередині речення й спростовує щойно сказане:

— Та що я плету дурниці! Товариш Йолкін це чудовий товариш і великий чоловік.

Заля завмерла, немов спараліжована цим смілим поступком. А Комісії треба було зо пять минут нового красномовства, щоб підбичувати себе до стану попереднього гніву. Йолкінові відбирають партійний квиток, що дуже і мене, і всіх інших здивувало.

Аж пізніше я довідався, що його рідню розгромлено, заслано. Погану й так справу погіршила ще більше його сестра, студентка іншого інституту, яку вигнали тільки за те, що її брат попав в неласку. І так посвята батька для дітей, — його відступництво від релігії. — не помогло нічого, дві корисні карієри однаково були зломані. Але по довгих місяцях хлопотання численних і визначних товаришів. які захопились його ґенієм, Йолкіна виправдали й віддали назад партійний квиток. Автоматично привернено честь і його сестрі.

Збори продовжуються. Четверо чи пятеро товаришів переходять крізь чистку без ніякого клопоту. По них кличуть на плятформу молоду студентку, яку всі знаємо й подивляємо за її інтеліґенцію й посвяту. Вона чорнявка, очі зорі, дзвінкий голос; з тих жінок, що манять і без краси. Каже, що вона донька ремісника, теслі; що пішла до праці до фабрики в ранній молодості; вчилася вечорами й нарешті була дібрана до Інституту на інжинірські курси.

— Товаришко Ґраник, питає голова, ти замужня?

— Так.

— Як довго?

— Пять років.

— А хто твій муж?

— Бувший робітник. Познайомилась з ним при праці. Пізніше він став передовиком у відливарні заліза.

—А чи належить він до Партії?

TULA-online.org

— Ні, тепер ні, але давніше належав.

Публика занюхала знову кров. Ті, що виходили в коритар покурити, вертають на місця. Голови наструнені до переду.

— А чому твій муж покинув Партію? Чи може прогнали?

— Його прогнали, відповідає спокійним голосом Граник, за участь у руху Робітничої Опозиції.

— І ти по тім з ним розвелась?

— Ні.

— А де він тепер, той твій муж?

— Арештований. Сидить у вязниці Г.П.У.

Товпа смакує сцену. Це ж правдива драма! Бо де ж таки: жінка партійна, муж ухиловець а совєтська сценічна гра наказує, що Партія має стояти вище любови.

— Чи це перший раз арештували твого мужа?

— Ні, другий.

— І ти все таки з ним не розвелась?

— Ні.

— Відвідуєш його в вязниці?

— Так, щотижня.

— Чому?

— Якто? — Ношу йому харчі, білизну, цигарки.

— Не може хто інший того зробити?

—Думаю, що міг би. Він має матір, сестру.

— Так скажи нам чому ж ти відвідуєш його в вязниці? Тиж членка Партії, правда? І як же це так, що ти помагаєш чоловікові, який є ворогом Партії?

— Це мій муж.

— О! Це твій муж! А хіба безпека Партії для тебе не важніша, як вузкі особисті почування?

— Я з ним політично не погоджуюся. Пробую його переконати, сперечаюсь, доказую йому , що він помиляється. За кожний раз нашої зустрічі ми доходимо до сварки.

— О, то ти йдеш до вязниці тільки тому, щоб агітувати!

Ці кпини Голємба розбивають напружену увагу товпи. Почулись хіхікання, крики: „Досить того! Вигнати її!"

— Перепрошую, товаришу голово, відзивається дівчина піднесеним голосом, чи це партійна чистка, чи цирк? Прошу подати політичні оскарження проти мене, а не виставляти на сміх мого особистого життя перед цією публикою.

— Дуже добре. Чомуж ти не відповідаєш до речі, і не скажеш нам докладно, чому ти відвідуєш щотижня в вязниці клясового ворога й партійного ухиловця?

— Я вже сказала. Він не тільки мій муж, але й людина. Це була б невірність і трусість, коли б я відреклася його в потребі. Я засуджую його погляди. Але ми разом працювали, разом жили; маємо одне до одного точно визначене почуття. Словом — ми одне одного

TULA-online.org

кохаємо.

Товпа приймає це її признання реготом. Бо де ж таки: ніби комуністка а кохається з вязнем Г.П.У!

— Сказавши вкоротці, робить заключення Ґалембо, ти, як членка Партії, навіть не признаєшся до свого блуду, що вдержуєш взаємини з ворогами народу. Думаю, що справа ясна. Громадянка Граник не варт залишатися надальше в рядах Партії. Її недозволено буде дальше наражати інтересів нашої країни.

Товпа плеще. Чути крики: „Правильно! Геть з нею!" Але однаково в товпі можна було завважити подув співчуття, коли дівчина, з високо піднесеною головою, з дрожачими устами відходила серединою залі з плятформи надвір. Студент, що сидів коло мене, шепче мені до уха: „Я її не обороняю. Але все ж таки це справа приватна й не треба було з нею так поводитися." Мовчу, бо звідки я можу знати, чи цей мій сусід чесно взяв собі до серця, чи може хоче мене спровокувати й витягнути яке небезпечне слівце від мене?

3

Кличуть Серйогу Цвєткова. В мене зачало серце бити. Його зізнання напевне зачеплять його переживання на селі. А це може й мене вмішати. Знаю, що Серйога вразливий, тому побоююсь—і за нього, і сам за себе.

На сцені, під поглядом очей присутніх, Серйога виглядає надто молодий і надто безпомічний. Його молодість перечить його молодій будові. Видно, що схвильований. А все таки оповідає свою історію звязно. Зір його ввесь час направлений на кінець залі. Іду слідом за ним і бачу його батька, якого усмішка його очевидно підбадьорює. Раз здибались і наші очі. Усміхаюсь і роблю знак підбадьорюючий. Коли Сергій зачав оповідати про свій побут на селі, голова йому перериває:

— Товаришу Цвєтков, чи твій батько є членом Партії?

— Так, і вже перебув успішно свою чистку.

— Розкажи ж нам, як ти почувався під час колективізації на селі? Сергій зблід. Подивився в мою сторону й каже:

— Виконував я там працю доручену мені Районовим Комітетом і признаю, що декотрих дій я не похваляв.

— Маємо докази, продовжує Ґалембо, що ти не досить твердий і часто був нерішучий, вагався що робити.

Набираю переконання, що Цвєтков пропаде, коли його хто не піддержить. Йому треба хвилини передишки, щоб міг зібрати свої думки докупи. Відрухово встаю й прошу дозволу.

— В якій справі, питає голова?

— Хочу запропонувати, щоб було виявлене прізвище тої особи, що зложила таку ворожу заяву на цього товариша.

— Особа ця з канцелярії прокуратора.

— Все таки, товаришу, його прізвище важно знати. Бо й я був

TULA-online.org

тоді на селі разом з Цвєтковом, і я також знаю факти.

— Добре, годиться голова, він називається Аршінов.

— Я так і думав, кажу з ноткою тріумфу в голосі, а це дає Серйозі кінець нитки з клубка. Ця хвиля перериву йому помогла. Він уже спокійний. Кожна згадка про Аршінова робить його гнівним і самопевним.

— Аршінов! — каже. Можу вам сказати, що свідчення того чоловіка є неточне й не має ніякої вартости, продиктоване особистим міркуванням. Він боїться, щоб я не виявив проти нього того, що знаю, тому доносом на мене себе забезпечує. Це був я перший раз на селі. Само собою, що я не мав ніякого досвіду й у дечім міг недописати. З другої сторони, Аршінов вживав таких способів, що за них треба було стидатися, - способів, які Партія вже давно відкинула й осудила. По моїм повороті я повідомив про його поводження Районовий Комітет. І не моя тут вина а Аршінова.

— А хіба ж це не правда, що Аршінов визначився в доставах збіжжя деколи там, де ти нічого не міг зробити?

— У кількох випадках так було. Але це не означає, що я робив проти інструкції Партії так, як робив він.

—Дуже добре, хто бажає говорити?

Встаю я й голова дає мені знак зачинати.

— З товаришом Цвєтковом і товаришом Аршіновом працював я в Підгородньому. Про подробиці розкажу, коли прийде черга на мене. А тепер хочу сказати, що товариш Цвєтков це чесний, охочий до співпраці, свідомий комуніст. Порядний чоловік хоч і не має багато досвіду. І ми не повинні впасти жертвою підходів Аршінова, з якого, коли б він був тут, я зробив би квашу. Коли мені дозволите, то я розкажу дещо про Аршінові досягнення.

— Послухаймо! Говори!—почулись оклики з залі, але голова став стривожений; не хотів, щоб зібрані чули про страхіття на селі.

— Товариші, ми робимо перевірку Цвєткова, не Аршінова. А товариш промовець може розказати те, що знає, Комісії приватно.

Підходжу до плятформи й тихим голосом оповідаю Комісії про декотрі брутальности Аршінова. Члени Комісії роблять із того записки. Чи так собі, щоб бачила товпа, чи вони дійсно нічого про це не знали, про це я, мабуть, ніколи й недовідаюсь. Факти подав я в подробицях, але завжди числився з тим, що Аршінов має приятелів, і настільки сильних, що того мого звіту в руках Очищальної Комісії не залишать.

Моя оборона Серйоги заохотила других. Три чоловіки й дві жінки стають в його обороні. Йому віддають назад його партійний квиток. Просто із сцени підходить він до мене й зо сльозами в очах стискає з вдячности мою руку. А дальше підходить до батька й паде в його обійми.

Сподівався я, що мене покличуть зараз по Цвєткову й я покористуюсь тим прихильним настроєм, який він викликав, та так не ста-

TULA-online.org

лось. Покликали товариша Грінченка, учителя марксизму й ленінізму в Інституті. І коли був хто в Інституті, що мав би стояти понад усяке підозріння, то це повинен би був бути якраз він, цей високий, простого вигляду вчитель.

Грінченко вчить українською мовою, його рідною, не зважаючи на це, що старі мовні вибрики Партія не тільки залишила, але й засудила, як „національний ухил". Він фанатичний комуніст, про якого студенти кажуть, що кожної ночі йде спати з Марксом. Але ми мало знаємо історію його життя, тож готовимося слухати з особливою увагою.

Отже він син селянина. До революції працював, як конюх у стайні в однім багатім маєтку. Коли впав царизм, йому було 19 і він зараз пристав до большевицької партії. У червоній армії мав посаду командира сотні й був кілька разів ранений. По громадянській війні вчащав на науку до Інституту Комуністичної Теорії а тепер навчає в Інституті Ленінізму. Це б то, совєтська його карієра без закиду.

— Однак, продовжує він дальше, я мушу визнати перед Комісією й перед зібраними тут товаришами свої похибки щодо націоналістичних ухилів. Ішов я по лінії Скрипника й інших, що скривлювали Лінію Партії. Це частина мого минулого, що за ню каюся, але вона вже давно забута.

— **Та невже забута?** — вставляє значучим тоном голова. І знов кожний нащурив вуха. А чи ти дальше здибаєшся з певними людьми — скажім... — і назвав три чи чотири прізвища.

— Так, міг наткнутись на них деколи випадково. Таке годі передбачити. Були це українські націоналісти; я з ними в недобрих відносинах.

— А переписувався ти коли з ними?

— Ні.

— Коли Партія ласкаво простила тобі твої гріхи, чи ти коли здибався з цими людьми?

— Ні. Тільки, оскільки я собі пригадую, одного разу здибався з їх знайомими. Але про політику ми тоді не говорили.

— Чи знаєш, де тепер знаходяться ці націоналісти?

— Чув я, що декотрі з них арештовані. Не знаю котрі.

— Хто тобі це казав?

— Сказав мені про це наш спільний знайомий, з яким я здибався випадково.

— Тиж тількищо сказав, що ти не говорив з ним про політику. Як же це пояснити, що він сказав тобі про арешт?

— Може я вжив невідповідного слова. Замість „сказав", мало бути натякнув мені про це мимоходом.

— Який ти наївний, товаришу Грінченко. Ти думаєш, що можеш нам пустити блахмана в вічі. Ми знаємо, наприклад, що ти почувши про їх арешт, обурився.

— Жалую, але хтось мусів на мене набрехати.

TULA-online.org

— Цілком противно. Ми маємо докази, що ти ще й дальше наперед українець а аж потім ленініст. Знаємо це від твоїх двох найближчих приятелів — і назвав їх прізвища.

Грінченко остовпів. Для нього було ясне, що названі вже не перебувають на волі.

— Мені незрозуміле чому вони мали на мене таке говорити, промимрив Грінченко. Так, це були мої найближчі приятелі.

— Я думаю, Грінченко, вставляє своє слово один із членів Комісії, що ти не виступав проти колєктивізації?

— Ні. Можливо, що я виступав проти певних надужить, але ніколи, ніколи проти партійних постанов.

— Це вистачає. Послухаємо товаришів із авдиторії.

Один по-одному встають тепер учителі марксизму-ленінізму й бють оскарженнями свого товариша. Виголошують промови про незгідність націоналізму з комунізмом. Вишукують у надрах свого сполоханого мозку оскарження проти чоловіка на плятформі; вишпортують напівзапамятані уривки з його висловів. Не подають ніяких дат, отже навіть Грінченків ентузіязм, ще з тих часів, коли він був обовязковий, заки партія його занехала, стає цвяхом до його політичної домовини.

І так, і Грінченко, цей фанатичний ленініст з гарною українською головою, попадає між ізгоїв, збещещених. Карієра його скінчена.

З задуми про Грінченка збудив мене виклик мого прізвища. Поспішаю до сцени. Розказую історію свого життя: в хліборобській комуні, у копальнях Донбасу, у фабриці, на перському кордоні, знову в фабриці й, нарешті, в Інституті. Сам відчуваю, оповідаючи, що це імпонуючий перебіг життя. „Походження" — порядного пролетаря, діяльність визначного комуніста. Мимоходом згадую й про перевірку в Нікополі та свої довгі відвідини в Орджонікідзе... і нарешті подаю загальний доклад про призначення мене до хліборобських районів. Знаючи, що на мене є доноси, не скриваю й того, що робив тоді декотрі смілі зарядження, й одночасно доказую, що так вимагала нагла потреба.

— А при яких обставинах ти згубив свій партійний квиток? Чи ти свідомий того, що це поважне зломання партійних правил?

— Я це знаю, і того жалую, товариші. Було це вчасі розгару жнив. Заступив я тоді місце колгоспника, який нагло зімлів, і в цім схвильованні згубив гаманець. Ось потвердження цієї події від місцевого Політичного Департаменту.

Комісія перевірила документ, вложила в течку і дальше питає.

— Ми маємо докази, що ти противився енерігійним зарядженням при збірці збіжжя й підривав повагу Уповажненого Представника Партії.

— Противно, товариші. Це він підривав повагу Партії. Думаю, що ви маєте на думці Аршінова. Про його способи я вже вам казав.

TULA-online.org

— Добре. Хай це був би й Аршінов.

— У такім випадку, товаришу голово, ось відбитка мого звіту до Районового Комітету й до „Правди" про нього. З нього побачите, що він своїм захованням робив нечесть імені комуніста. Я ж старався всіми можливими способами берегти перед ним імя Партії й це власне тому він намагається підкопатись під мене. Він уживав фізичних способів.

— Яких фізичних способів?—чути голос із залі.

— Комісія вже про це знає, відповідає поспішно голова й швидко звертає на що інше. — Ти краще розкажи нам про свої власні способи, наприклад, під час жнив в Логіні.

Оце й була моя головна барієра. Вже кілька днів тому уложив я плян, що й як маю говорити. Але диво! Коли прийшлось говорити, то все кудись поділось. Із зорганізованих думок зробився якийсь хаотично помотаний клубок, до якого не можу знайти початку. Говорю, що я наказав косити овес і ячмінь, щоб рятувати збір урожаю; що зорганізував збірний дитячий садок і вживав „твердого способу", щоб прохарчувати дітей, спасти людей і врятовати положення.

— Товариш Гатаєвич дякував мені особисто за переведення жнив, які я закінчив десять днів перед рішинцем. А ось формальне посвідчення про мою добре виконану працю від Політичного Департаменту, — і подаю папір. — Що ж ще більше мав би я сказати?

Бачу, що голова ніяковів. Бачить, що я прийшов не з порожніми руками. І коли в нього й була постанова повести справу проти мене, то тепер він завагався, не знає, що робити. У мене вступає надія. А коли голова звертає допит на інші рейки, зачинаю вільніше віддихати.

— Чим займається твій батько?

— Працює в фабриці Петровскій-Ленін разом з моїм молодшим братом, а мій старший брат є книговодом у хемічній фабриці.

— Належить твій батько до Партії?

— Ні.

— А твої брати?

— Також ні.

— За що сидів твій батько перед революцією в вязниці?

— За революційну діяльність — у повстанні 1905 року й пізніше.

— До якої партії він тоді належав?

— Батько мій ніколи ні до якої партії не належав.

— Ти певний того?

— Цілком певний, Товаришу Ґалембо.

— Добре. Чи хоче хтось що в цій справі сказати?

Встає три товариші з нападами на мене. Кількоро інших, між ними Серйога, мене хвалять. Але зацікавлення на залі не завважно. Багато виходять курити. Справа моя нецікава... Віддають мені партійний квиток.

TULA-online.org

Перед залишенням плятформи питаю членів Комісії хто це мене прискаржив за події в Логіні. Ті заглядають у течку. Видно, що донощик не просив, щоб його не виявляти.

— Це член Партії, товариш Скопін, кажуть.

— Я так і думав, кажу з усмішкою. Виходить, що член Г.П.У. Політичного Департаменту, не простив мені того, що я не хотів з ним балакати.

Коло мене зібрались мої приятелі й стискають мені руку. Життя їх — відчинена дорога перед ними. Ми дальше членами Партії — з доброю маркою.

Спочатку 1934 р. Товариш Лазар Каґановіч оголосив із Москви, що з Партії виключено 182,500 членів. Але кінцеві цифри були більші, бо в декотрих округах чистка не була ще тоді закінчена. Цебто, скінчили свою карієру поверх 200 тисяч комуністів. Але це однаково ще не доказ, казав Каґановіч, що Партія вже „очищена" й стала „монолітом".

Доказ того був от хоч би я. Бо й я перейшов пробу, але тепер у мене було куди більше сумнівів, як у тих тисячів чоловіків і жінок, що їх викинули на політичний смітник. А таке саме можна сказати й про тисячі інших. Провідники можуть себе дурити, що „останні залишки ухиловців і незгідливців зліквідовано". Але членство знає про це ліпше.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ОДИНАДЦЯТА

ТАЙНА ІЛЇЯНИ

По чистці зникло дуже багато знайомих осіб, і з факультету, і студентів. Але ті, що залишились, уже працювали зо спокійним умом та більшою енергією, бо кігті страху не давили горла. Що ж до мене, то це останній рік моєї науки. Уже й тепер віддавав я більшу частину свого часу практичній інжинірії в фабриці. Скінчивши студії, пошукаю собі відповідального становища в розбудовуючійся металюргічній промисловості.

З Іліяною здибався я зараз по чистці. Через альхемію любови драма її особистого страждання стала складовою частиною мого життя. Це належить до моєї приватної історії.

Нераз я дивувався, як простий випадок багато може заважити на долі людини. Іліяні, що переїхала до Дніпропетровського, дали помешкання в моїм сусідстві. Виходила вона до праці майже в той самий час, як я до Інституту. Тож траплялося, що ми часами всідали до того самого трамваю. Перший раз завважив я її, як ждала, і я ждав, разом з десятком скулених людей, серед метелиці, на цементовій платформі.

Це й був той випадок. Друга й третя моя зустріч впротягу наступних тижнів також були випадкові. По тім я вже сам зачав шукати за тою струнокою чорнявкою, й нарешті зачав на ню піджидати, пропускаючи нераз чимало ваґонів, коли спізнилася. Завважив-ши з-підлоба, що вона вже наближається, моє серце міняло такт. Я підозрівав — і цілком правильно, як пізніше виявилось, — що вона знала про моє зацікавлення нею, і його не цуралась. Пізніше ми обидвоє сміялись із того німого залицяння на зупинці трамваю.

Коли мене нарешті їй представили — і знову ж таки випадково, — то і я, і вона так себе почували, як старі знайомі. Одного разу пізно вночі вертав я з засідання Районового Комітету з закуреної тютюном залі й нудної балачки, то ж приємно було пройтися, подихати свіжим морозяним повітрям. Ідучи так чую, як хтось мене кличе. Повертаюсь: дві жінки, що їх щойно минув і не звертав уваги.

Одну пізнаю, що лікарка, яка лікувала мене в лікарні по моїй службі на перськім кордоні. А з нею — оця незнайома мені чорнявка.

— Вікторе Андрієвичу, здоровить мене сердечно лікарка, як ма-

TULA-online.org

єтесь? Це справді радість вас побачити. Читала я ваші статті в часописах і чула від наших взаємних приятелів, що вам іде добре. Але, але, прошу вибачення, я забула представити вам мою молоду приятельку, Іліяну Петровну.

Лікарку чимало мусіло здивувати, коли побачила з якою охотою ми подали собі руки й які були заклопотані під час того. Вона ж не могла знати, що ми ждали на таку нагоду вже цілий місяць, щоб нас хто познайомив. А здивування її мусіло ще збільшитись, коли ми відвели її до трамваю а сами пішли разом пройтися. Живучи по-сусідству, нам легко було змайструвати викрут.

Краса Іліяни була в її чарі й елеґанції. Але маляр не вдоволявся б малюванням тільки її лиця. Він захотів би намалювати цілу її постать. Отже тої ночі нашого дійсного знайомства Іліяна була вбрана в чорний пристаючий до стану кожушок і в квітасту спідницю кавказького крою. На голові капелюшок без крисів, з білим пером у визиваючім кутику, що підкреслювало її стрункість фіґуру. На бровах іскрились, як самоцвіти, дві сніжинки.

Узявшись попід руки, проходжувались ми майже цілу годину. Балакали про світ, про себе...

І вона також щойно покинула збори, і також хотіла провітритись. Вона перший раз у Дніпропетровському, тут працює, як архітект у плянувальнім урядовім бюрі, то ж, мабуть, залишиться на довший час. Скінчила Інститут Мистецтва в Харкові, де вивчала архітектуру, чотири роки тому.

— Який я щасливий, що з вами здибався, кажу мимоходом. Маю предчуття, що наше знайомство зацвите правдивою приязню.

— І я так відчуваю, відповіла Іліяна з усмішкою, але по-щирості хочу вас попередити, що я, для вашого власного добра, бажаю, щоб так не сталось. І коли в вас є хоч трохи розсудку, Вікторе Андрієвичу, то ви постараєтесь зробити цю нашу першу зустріч останньою.

Хоч вона це сказала сміючись, то ця її заввага мене стривожила. Заклювалось у мене підозріння, що ці її слова поважніші, як могло б здаватись. Бо в її сміху не завважив я ані сліду радости а очі її зраджували смуток, що її красі додавало ще більше чару.

— А все ж таки я заризикую, кажу.

— Але памятайте, що я вас остерігала.

— Добре, буду памятати. Але взаміну скажіть мені щось більше про себе. Наприклад —

— Не питайте дальше. Так, я замужня. Мій муж є добра людина, але нещасливий. Живемо під одним дахом і я його доглядаю, як сестра брата. Але поза те ми муж і дружина тільки з назви. Я його не кохаю... в такий спосіб... Я рада, що вас здибала. Самій скучно.

— Скучно? Вам? З власним домом, з карієрою, красою...

— О, людей я знаю багато. Може аж надто багато. Однаково я

TULA-online.org

вам завидую. Бо ви маєте правдивий дім, матір. А мій батько помер а матір живе в Києві. З декотрого взгляду я тому рада, — бо в теперішніх часах трапляється таке, що про це годі казати навіть матері. Також завидую вам ваших ілюзій, бо ви, як бачу, комуніст від серця.

Можна ним бути навіть відкинувши декотрі ілюзії. Але лишім політику. Скажіть мені краще дещо більше про свого мужа.

— Не питайте мене про це, будь ласка. Коли дійсно бажаєте мене бачити, то ставлю вам ось одиноку умову: поступайте так немов би його на світі не було. Зрештою, у глибшім змислі він не існує. Але я між останніми в поході життя, ви спереду. Тож чи не ліпше буде для вас, коли будете йти без мене?

— Я відмовляюся приймати цю вашу осторогу. Щоб це мене не коштувало, бажаю бачити вас часто. Ніколи не буду жалувати мого знайомства з вами, хоч би не знати які кари пекла мене обсіли.

— Кажете „кари пекла"? — запитала з сумовитою усмішкою. Про такі кари я нічого не знаю, але знаю багато про кари нашого сучасного життя. А вони гірші, багато гірші, тому що обсідають людей за життя, не по смерті.

Прощаючись під дверми її помешкання, умовляємось знову зійтися, в парку, в суботу ввечір. На цей день купив я два квитки на концерт, у якім мали виступати славні мистці Московського Балету: Вікторіна Кріґер і Ґолубін. Не міг діждатися тої суботи, але вірний своєму слову, старався з нею на зупинці не здибатись. Радо вітав я вечір, бо це був один день ближче до нашого побачення.

Прийшла субота й я з приємністю дізнався, що й вона ждала дня нашого побачення так нетерпеливо. Казав мені про це стиск її руки й її зарумянені лиця. Походивши, побалакавши, пішли ми до Опери. Іліяну це так бавило, як дитину, що не мусить іти до школи.

— Коли я з вами, то забуваю про всі мої клопоти, шепче мені серед виконування Ґолубіном сцени корсара.

Кріґер, хоч вже не молода, ще танцює чудово, слава її по цілій Росії не меркне. Цієї ночі виступала зо сценами своєї славної ролі з „Лебединого Озера". Іліяна була нею захоплена. Міцно стискала мені руку. Але, коли на сцену вийшла співачка й зачала співати арію Лізи з „Винної Королеви" то я завважив, що її радість зникла; вертілась і вздихала. А як почула: „Прийшла маленька хмарка, за нею грім, і зломила щастя, відібрала надію"... нагло зірвалась і тягне мене за собою.

— Вікторе Андрієвичу, слова ці глибокого значення для мене. Будь ласка, я не можу більше слухати.

Надворі вспокоїлась. Ніяких питань їй я не ставив. Щоб там в її житті не було, я постановив ніколи її про це не питати.

—Ходім до котрого ресторану, кажу, послухаємо веселої музики.

— Добре, але під умовою: за себе я сама буду платити. Ви студент я працюю.

TULA-online.org

По тім ми сходились раз на тиждень, звичайно частіше. Прийшла весна. Я представив Іліяну моїй матері й вони обидві від першого разу пристали собі до серця. По тім вона й моя матір сходились часто, навіть тоді, коли мене не було.

— Це мила жінка, каже мені матір, і дуже тебе любить. А я також знаю, як ти ставишся до неї. Але вона щось має в своїм житті, що сильно тяжить на її настрої.

— Знаю, але її нещасливі переживання мені невідомі а допити тільки ранять її більше. Тому й не питаю.

— Маєш рацію, Вітя. Це добра жінка й ти повинен їй вірити. Бо, щоб її не боліло, то це напевне нічого нечесного. Це така жінка, що нікому не може зробити кривди, — хіба собі.

Одної ночі, по вечері з моєюріднею, Іліяна залишилася провести вечір зо мною. Ми разом читали, слухали радія. І обидвоє ми знали, й не питаючись, що додому вона не піде.

— Це наша любовна ніч, Вікторе. Я кохаю тебе, цілою своєю душею, каже Іліяна. Вір мені, що ти перший і одинокий чоловік у моїм житті, від коли я перестала кохати свого мужа.

І так проходили місяці. Іліяна часто навідувалась до нашого дому й стала немов членкою нашої семї. Мої батьки, брати, усі були нею захоплені. Але мене не покидало пригноблення, що найважніша тайна її життя мені невідома. Моє почуття мені казало, що вона живе в стані безперестанного сполоху, щось у роді наче б її дім знаходився небезпечно близько пропасти.

Аж одного разу моя журба знайшла свою сочку. Хоч я пояснював своє підозріння турботами за її добробут, то це вдійсності була чоловіча заздрість.

Одного пополудня по школі пішов я з кількома своїми шкільними товаришами на гру копаного мяча до Міського Стадіюм. Під час перерви бігали ми по пиво. Стоючи в черзі, й дивлячись безцільно в двері сусіднього ресторану, бачу Іліяну: елеґантно вбрана, у товаристві двох чоловіків, закордонців. Усі троє пють пиво й весело розмовляють. Чоловіки, завважую, кидають на ню неховано пристрасні погляди.

Просидів я до кінця гри, але вона мене вже не цікавила; дивився й не бачив. Гризла думка, що Іліяна робила між тими чужинцями? По скінченні гри побачив, як вона з ними відїздила в великім закордонної роботи автомобілі. Це хвилювало мене до вечора а вночі не давало спати.

На другий день Іліяна прийшла до нас на вечерю, як умовилась. Через цілу вечерю годі було завважити на ній якусь зміну. Невже ці її зустрічі з чужинцями — така небезпечна річ у нашій країні — відбувались так часто, що вона вже до них аж так звикла. Аж коли ми залишились самі, вона мимоходом мені натякнула, що вчора була в Стадіюм.

— Начальник, каже, мого бюра казав мені йти туди з двома чу-

TULA-online.org

жинцями. Але вони мене знудили!

Не кажу на це нічого. Виходить Іліяна до кухні, залишивши відчинену ручну торбинку. Дивлюсь, якісь папери. Роздираний підозрінням і заздрістю, зазираю. Один папір з письмом німецьким. Німецької мови я не розумію, але пізнаю, що це щось про справи технічні; ріжні там виміри, машинерія. Другий папір—по-московськи. Читаю: „У додатку до залучених матеріялів..." Але чую кроки й відскакую.

Тепер я вже знав без ніяких сумнівів, що ці папери мусять мати якесь відношення до оцих двох чужинців і в них мусить бути ключ до тайни життя Іліяни. Пращаючись того вечора питаю Іліяну, коли знову побачимось.

— В пятницю, каже.

— Нажаль, у пятницю я маю знову лекцію. Зробім це на четвер.

— У четвер, голубе, не можу, бо маю дуже пильні справи.

Тут моє підозріння зараз пригадало мені, що вона все так про четверги говорила, уже від кількох місяців, на що я перше не звертав уваги. Рішаю піти в четвер за нею надзирцем і вивідати, що то за такі важні справи вона має.

В допомогу того четверга прийшла мені темна дощева ніч. Підстерігши її, як всідає до трамваю, скачу на задню плятформу. Злізла біля середмістя, зліз і я за нею. Вона одною стороною вулиці, я другою, придержуючись віддалі, щоб не побачила. Підійшла вона до будинку, що подобав на велике приватне помешкання. Стаю. Задзвонила. Двері відчинив чоловік в однострою. Впустивши її до середини, осторожно висунув голову й дивиться на вулицю. Впевнившись, що не видно нікого, замкнув двері.

Підбігаю під браму будинку напроти й зачинаю вартувати. Стою може дві години. Бачу, як входять і виходять ізвідтам люди. Світло з сусідніх домів і з середини, коли їх відчиняють, дає мені нагоду декого пізнати. А дверник ніколи не забуває виглянути перед зачиненням дверей на вулицю. Більшість відвідувачів — жінки. Декотрих пізнаю. Одна відома в місті красуня, зо славою доброї, гостинної господині — дружина провідного лікаря, професора ґінекольогії. Друга, добре відома співачка нашої місцевої опери. Пізнаю й визначного інжиніра, якого часто бачу на технічних конференціях. Декотрих жінок, заки їм відчинили двері, пізнаю з частого бачення в театрах і на ріжних руханкових підприємствах. Це, так сказати б, дніпропетровські „дами моди".

Нарешті виходить Іліяна — у товаристві двох чоловіків в цивільних дощевиках. Один розпинає плащ, сягаючи по цигарку до спідної кишені. Під плащем — однострій — Г.П.У.! Тепер я вже знаю, що хотів знати. Іліяна шпигунка! **Одна з тієї сітки, що нею обмотана ціла наша країна.**

Мозок мій зачав працювати в тривожнім сполоху. Упавши на постіль цієї ночі, пробую довести свої думки до якогось ладу. У тео-

TULA-online.org

рії я, як комуніст, не смію осуджувати шпигунства. Це й не була для мене новина, що тисячі людей, зайнятих ніби мирною працею, удійсності займаються шпигунством. Але мене вдарило те, що шпигункою була й та жінка, що я кохав. Підо впливом якогось атавістичного наставлення проти шпигування мені зачали бігати мурашки по тілі.

І хоч ми, комуністи, відганяли цей інстинкт геть від себе, то однаково знали, що жертвами таких шпигунів падали тисячі невинних людей, заповнюючи собою вязниці й концентраційні табори. Пояснювали ми це собі, як „охоронне" заряджения, або просто старалися того недобачати. Чи ж це можливе, щоб Іліяна, так близька мені й дорога, також була спричинницею нещастя й смерти невинних? Але щобільше я старався пояснити це страшне для мене відкриття, то більше путались мої думки, то більше рвало мене почуття кохання й — жаху.

Вранці посилаю Іліяні записку. Пишу, що мушу на який тиждень виїхати з міста. А щоб не прийшла зо мною перед відїздом бачитись, або, щоб я випадково не здибався з нею, переходжу на помешкання до свого приятеля. В наступний четвер знову йду до своєї схованки під браму. Знову бачу Іліяну й інших, переважно жінок, як заходять. З того розумію, що всі вони, включаючи дружин добре відомих урядовців, приходять сюди здавати щочетверга звіт і одержати дальші інструкції. Приватний будинок для такого діла зручніший, і безпечніший від урядового будинку Г.П.У.

Вернувши того вечора додому, пишу Іліяні листа, що я з певних причин, яких мені годі виявити, не можу більше з нею сходитись. Усі взаємини між нами, пишу, скінчилися й я буду їй вдячний, коли вона з цим погодиться й не буде старатися нашого знайомства відновити.

Ця моя постанова так мене зломила, що я не міг ані працювати, ані тверезо думати. Не йшов до Інституту, цілими годинами блукав по вулицях, пробуючи втекти від незносного болю. А під постановою не бачитись, ворушилась думка ще раз побачитись, — і сумнів, чи поступив я з Іліяною справедливо.

Кілька днів пізніше, вернувши з Інституту додому, дістаю від матері листа.

— Це лишила для тебе Іліяна, каже матір. Була, здається мені, дуже зрозпачена. Мала запухлі від плачу очі. Я не хочу мішатися в твої особисті справи, Вітя, але сподіюся, що ти знаєш, що робиш. Тільки памятай, що рани завдані особами, яких кохаємо, болять найбільше.

Лист Іліяни був короткий. Писала:

— Дорогий Вітя: — Прошу тебе зроби мені останню ласку. Вийди завтра о шостій ввечір на залізничний двірець. Не відмов мені того, в останній раз заки розійдемося назавжди.

І я пішов. Її ще не було. Жду. Прийшла з малою валізкою. Біль на її лиці ножем ріже мені серце.

TULA-online.org

— Поїдемо над річку Самару, каже Іліяна. Там будемо мати перекуску й побалакаємо під голим небом. Квитки вже маю.

У вагоні розмовляли ми про погоду, про мою підготовку до кінцевих іспитів, про будову проєкту, над яким працювали. Приїхавши на малу зупинку, направились сільською дорогою до річки. Цілу дорогу не згадували про те головне, що нас сюди пригнало; відкладали на пізніше. Вечоріло, здалека чути було рокіт грому.

— Скупаймося заки буде дощ, кажу.

Поскидавши шмаття, кинулись ми в ріку. Трохи попливавши вилізли, повдягались. Іліяна розложила їжу на обрусі. Поставила також пляшку вина.

— Колись, давно вже, ми запивали нашу зустріч, каже, а тепер давай випємо на пращання. Говорить, а сльози в очах. Памятаєш, каже, я тебе остерігала, що краще, коли ми вдруге не побачимось? І ось тепер я тебе трачу й знову буду самітня.

— Ніхто з нас не рухав їжі, але вино пили.

— А тепер скажи мені, Вітя, що таке сталося, що ти так нагло перестав мене кохати?

— Я кохаю тебе, як кохав завжди, Іліяно. Доказом того, що я сюди прийшов. А прийшов я, надіючись на твою чесність. Чи можеш тепер мені сказати свою тайну? Бо ж довше я недозволю водити себе за ніс , як який молокосос.

— Що ж ти хочеш знати? Чи щось більше про мого мужа?

—Ні, не про мужа. Я знаю, чому ти водишся з чужинцями. Знаю й про твої четверги в будинку на вулиці Х. Що ж ще хочеш більше, щоб я тобі сказав?

— О, Боже, о, Боже, — Іліяна зачала ридати. Що ж мені робити?....

Заблискало. Упали перші великі дощеві каплі. Недалеко стояла хижина рибалки й під її дахом ми сховались. Тут, при западаючім смерку, на запашній копиці сіна, Іліяна зачала оповідати мені свою історію.

— Надто тебе кохаю, щоб тебе стратити, коханий, вислухай же мене з тверезим умом. Бо скажу тобі щось такого, чого не казала ще нікому, навіть своєму батькові, ані матері, не згадуючи вже про мужа. А як вислухаєш до кінця, тоді роби, як знаєш.

І зачала, як мені память підказує, ось-що оповідати:

2

— Жили ми в Києві. Матір моя була б. шкільна вчителька. Батько відомий професор інжинірії; працював в місцевім тресті й заробляв добрі гроші. Була я в них одиначка, щаслива. Нічого мені не бракувало. Учили мене музики, мов, і так я виростала, нічим не турбуючись. найбільше любила рисунки.

Сусіди наші мали сина, Сергія, студента, технольогічного інституту в Харкові. Мав приїхати на вакації додому. Приятелювали ми ще з дитинства, а коли попідростали, приязнь перемінилась у любов.

TULA-online.org

Коли мені було вже по-за сімнадцять, він мені освідчився. Ми пібрались і переїхали до Харкова. Тут мала я нагоду задоволити свою амбіцію й записалася на студії до Інституту Мистецтв, який скінчила в 1930.

— Ти памятаєш, очевидно, що це був рік, коли багато спеціялістів і фахівців арештовано за саботаж. Під час моїх відвідин в Києві того року до нашого дому прийшло Г.П.У. й арештувало мого батька. Обшукували цілу хату, пороли образи, софи, матраци. Розуміється, не знайшли нічого. Уже сама думка, що мій батько мав би бути саботажником, була фантастична — така абсурдна, що ми з матірю себе потішали, що батька скоро випустять.

— Сама ж я залишилась, само собою, у Києві, щоб бути при матері до кінця. Наше щасливе життя скінчилося. Не мали ми найменшого поняття, у чім мала б бути провина нашого батька, що його нам і бачити недозволяли. Щовечора, тиждень за тижднем, а дальше місяць за місяцем ішла я до вязничних воріт передати для батька клунок з харчами. Стояла нераз цілі години в черзі, на дощі чи снігу, між сотнями таких нещасливих жінок, як сама. Скільки не находилась я по канцеляріях Г.П.У., щоб помогти батькові, і все надаремно.

— Аж одного разу, коли я прийшла до Г.П.У., кличуть мене до канцелярії начальника. Чого кличуть — не знала. Вітає мене середнього віку чоловік, чемно, з пошаною. Вислухавши мою просьбу за батька, каже:

— А тепер ви слухайте, що я скажу, Іліяно Петрівно. Ви гарна жінка, власне красуня. Щобільше: маєте культуру й знаєте з людьми поводитися. Ці ваші талани можете вжити для користи своєї країни, — не згадуючи вже про користь для вас самих та вашого батька. Поможете нам, ми поможемо вам. Не потребую вам більше казати, бо ви жінка інтеліґентна й самі можете додуматись про що мені ходить. Но, но, не робіть квасної міни й не впирайтесь, заки подумали.. Моя рада вам не є прецінь брудніша від життя. Не маю наміру вам казати, щоб ви йшли з кимсь переспатися. Таких жінок ми також маємо, і декотрі з них навіть дуже поважні дами в нашім місті.

— Ви можете бути для нас корисна, як чиста, недоторкальна жінка. Ми постараємося про те, що ви будете здибатися з відповідними вам людьми, де можете чути багато такого, що наш уряд потребує знати. Само собою, що ми будемо вам за це добре платити й візьмемо під свою опіку не тільки вас самих, але й тих, що вам дорогі.

— Наставив мені цигарку, я не прийняла. Тоді витягнув коробку з цукорками з шуфляди й попросив брати. Подивилась я на нього з недовірям і кажу:

— Іншими словами, ви хочете, щоб я доставила вам кількоро людей, може й знайомих, чи приятелів мого батька, аби ви мали нагоду змайструвати кілька сензаційних розправ. І коли я на це згоджуся, то ви випустите мого батька. Чи добре я вас зрозуміла?

TULA-online.org

Хочете тільки такої марниці осолодженої кількома цукорками?

Він засміявся. — Це упрощує цілу справу, каже.

— Коли так, то вибачте, але я того не можу зробити.

— Не поспішайте зо своєю відповіддю, Іліяно Петрівно. Часу маємо досить. Передумайте й прийдіть знову сюди. А коли б ви згадали кому хоч би натяком про цю нашу розмову, то ми можемо посадити маленьку пташку на довгий час до клітки. Підпишіть, будь ласка, цей папір.

— Була це форма а на ній написане, що підписаний зобовязується нікому нічого не говорити про розмову, інакше жде його погана кара.

Настали смутні часи для мене, Вітя. Маючи нагоду викупити мого батька ставши аґентом я, цього не зробивши, почувалась майже винною за те, що він дальше в вязниці. Одинокою розрадою для мене була моя віра, що батько мій був би хіба останнім, що зганив би мене за це, що зробила, коли б знав, що сталося. Відчувала втому на умі й тілі. Закликали мене ще раз до канцелярії начальника Ґ.П.У. Цим разом його чемність зникла: не подавав вже ані цукорків, ні цигарки.

Увійшовши до його канцелярії, бачу: порпається в паперах і вдає, що мене не бачить. Стою зніяковіла. Нагло чую страшний крик з коритара. З переляку й собі скрикнула. Аж тоді він підніс голову.

— А, це знов ви. Не можете знести крику? Маєте рацію. Це хтось такий, що про нього треба б памятати... Так, наша праця трудна. Вимагає залізних нервів. Ну, щож? Приймаєте мою пропозицію?

— Ні, не приймаю. Не можу прийняти.

— Чи це ваше останнє слово?

— Останнє.

— В такім випадку мені вас дуже жаль — і вашого батька. Але я все ще таки вірю, що ви надумаєтесь. А тепер будьте здорові.

І знов взявся за свої папери. Я вийшла.

Того вечора, коли я прийшла з вузликом для передачі мому батькові, вартовий повторив за мною прізвище мого батька й каже:

— Ладінін? Для нього не можу прийняти.

Мене зморозило. Кричу:

— Що сталося? Це мій батько! Не живий? Кудись заслали?!

— Нічого не знаю. Відступись! Наступний!

— Алеж він старий чоловік, невинний. Яж повинна знати, що з ним сталося.

— Забирайся, або скажу тебе викинути. Чергу спиняєш.

— Іду до іншого вікна, там, де написано „Інформація". Кажу вартовому, що хочу довідатися про свого батька й подаю його прізвище. Вартовий замикає вікно; бачу, телєфонує. Напружую слух, щоб почути; схопила тільки слово „лікарня". Вартовий відчиняє вікно.

— Нема інформації, вибачте.

Ледве тягну ноги за собою, вертаючи додому. Щоб не тривожи-

TULA-online.org

ти матері, клунок віддаю прошакові. На другий день пробую знайти того лікаря, що служить у вязничній лікарні, з непевною надією, що від нього зможу довідатися про долю батька. Зачала від кількох батькових приятелів. Відсилають мене один до одного. По кількох годинах розпитів хтось сказав мені прізвище того лікаря, що, як він думає, є в звязку з вязницею в Києві.

Спішу до нього. Лікар впустив мене, думаючи, що пацієнтка. Тільки зачинив двері, падаю перед ним на коліна й зо сльозами в очах кажу чого прийшла. Був це порядний чоловік, але моє оповідання кинуло його в сполох. Просить, щоб я вийшла. Праця його в вязничній лікарні довірочна й він не може мені нічого сказати.

— Будь ласка, просить, дорога жінко, майте на увазі, що в мене дружина, діти, не смію брати на себе ніякого ризика. Дуже жалую, але не можу вдіяти нічого, нічого. Ради любови до вашої власної семї відійдіть, не впихайте моєї семї в біду.

Але я не хотіла йти; просила так довго, аж він подався. Обіцяв вивідати про мого батька, якщо тільки він знаходиться в вязничній лікарні. За три дні сказав мені зателєфонувати з загальної телєфонічної будки.

А матір моя й нічого не знає. Щовечора готовить вузлики для батька а я щовечора передаю прошакам, і жду не діждуся умовленого дня. Нарешті дістаю лікаря по телєфоні.

— Не хвилюйтесь, попереджує. Маю для вас неприємну вістку. Батько ваш у лікарні. Стан його, боюсь, безнадійний. Запалення легенів... Крім того, — тут завагався, — погано побитий. А тепер бувайте здорові. Я дуже вам співчуваю.

З обридженням іду до канцелярії Г.П.У. й кажу себе зголосити. Не заставляли мене ждати. Зараз таки попросили. Начальний чекіст, усміхнеиний, вийшов аж до дверей.

— Ну, що ж нового? Надумались?

— Ше ні, кажу. Заки прийму постанову, хочу бачити мого батька.

— Це трудно буде влаштувати. Не хочу вас тривожити, але ваш батько в лікарні — й не конче в відповіднім до бачення стані.

— Прошу вас, будь ласка, дозвольте мені його відвідати. Попри все ви ж людина.

— Тут людей нема, Іліяно Петрівно, тільки покірні вартові революції. На ніжности тут нема місця. Знаряддя наше проти ворогів держави, це біль і смерть. І щоскоріше ви це собі усвідомите, то для вас буде ліпше. Я дозволю вам на побачення з вашим батьком тільки тому, що потребую вашої помочі. Ідіть до вязниці. Заки дійдете там будуть знати. А подорозі пригадайте собі мою пропозицію. Не будьте ідіоткою.

Завели мене до вязниці. Батька, приготовляючи до моїх відвідин, перенесли до окремої кімнати. Застала його на залізнім ліжку, без ніякого руху, мов неживого. За тих кілька місяців виросла йому довга сива борода. Сама шкіра й кости. На чолі й запалих щоках

TULA-online.org

синяки. Пальці й руки обмотані бандажами. Підходжу до постелі. Батько виснажений, що й усміхнутись не може на привітання. А коли зачав говорити, то я з жахом побачила, що в нього повибивані всі передні зуби.

— Не плач, Йолочка, каже, називаючи мене пестливим іменем ще з часів дитинства.

Розмовляти дозволили мені тільки про домашні справи й не зачіпати політики. Але й вартового чекіста зворушила ця сцена. Відвернувся, немов даючи цим знак, що не слухає. Батько кивнув пальцем, я нахилилась і він шепче мені до вуха:

— Бачиш в якім я стані, Йолочка? — Били мене щодня. Мучили. Сотки людей є тут у льохах; бють мокрими рушниками, тижнями не дають спати, або перетримують у заморожених кімнатах. Били мене без милосердя, вимагаючи, щоб я сказав їм прізвища моїх „спільників в змові.

— А що ж я міг їм сказати, коли ніякої змови не було? Це їх переполохана уява її зробила. Вони бачуть духів. Були такі хвилі, що я навіть хотів, щоб мав що їм виявити. Знав я про звичайні похибки, тож представляв їм їх як акти саботажу. Видумував ріжні випадки саботажу. Дарма. Били ще більше, бо брехня моя була надто очевидна, щоб їй повірити. Але що ж я міг їм більше сказати? Чув я про Г.П.У. і його методи, але навіть те найгірше, що я міг собі уявити, було нічим у порівнанні з оцією дійсністю. Це не люди, це потвори. О, Йолочко, дитино моя, до чого докотились ці виродки...

— Ти видужаєш, батьку, я вирву тебе з цього пекла. Маєш на це моє слово...

—Ні, дитино. Пропала вже надія. Лікарі сказали мені отверто всю правду. Рани з торутр може й зажили б. Але „холодні ліки" набавили мене запалення легенів. А в моїм теперішнім стані та при моїх роках я вже з того не можу видужати. За кілька днів мене вже не буде між живими. Старайся, доню, це забути й працюй дальше, немов би нічого й не сталось. Будь добра для матері й Сергія.

— Громадянко, пять минут минуло. Мусите відійти.

За кілька днів помер мій батько. Я вернула до Харкова, до мужа.

3

Тут я перервав її оповідання.

— Не треба більше, серденько. Я не хочу знати більше. Жаль мені тебе й стидно за себе. Прости мені моє дурне захування.

— О, ні! Коли я вже зачала, то мусиш вислухати до кінця. Я хочу, щоб ти все знав, і розумів. Бо це тільки початок того страхіття.

І зачала продовжувати про цю макабричну подію.

— Минув рік 1931 і більша половина 1932. Муж мій скінчив студії й працював в великій фабриці. Був, як і інші тоді техніки, у вічнім страху, що кожної хвилі його арештують. Нічого не мав на своїм сумлінні, але страх ліз сам від себе, коли один по-одному зачали

TULA-online.org

зникати його помічники.

— А однаково, коли його вкінці таки арештували, то я не хотіла вірити. Бо ж знала я всіх його товаришів, усі його думки, усі діла. Був він цілком невинний, навіть у думці. І знову мусіла я вистоювати в черзі, на дощі, серед снігові, з тисячами інших жінок, щоб передати харчі для вязня.

— За кілька днів і мене прогнали з праці, подавши якусь нісенітну причину. Само собою, що начальство не бажало мати в себе на праці дружини арештованого інжиніра. Поступінно я випродала все, що мала, щоб купити хліба для себе й мого увязненого мужа. Зачала давати лекції музики. Кількоро приятелів помагали мені грішми, але завше під умовою, щоб я нікому не казала, що з ними здибалась, або, що вони виявляли мені співчуття. Будучи дружиною „ворога держави", стала викидьком суспільства, нечистою.

— Кілька місяців по увязненні мужа, при брамі не прийняли мого вузлика для нього. Зачалась наново та жахлива фільма на моїм екрані. Іду до другого вікна й прошу зголосити мене до начальника. По майже двох годинах ожидання завели мене до канцелярії товариша Т.... одного з помічників голови харківського Г.П.У. Був це високий, гарний із лиця, добре підгодований білявий чоловік. Зачав підхлібствами.

— А! Я сподівався звичайних відвідин, каже, подаючи мені руку й чемно підсуваючи крісло. Люблю відвідини гарних жінок. Крім того мені надіслано повний звіт про вас із нашої київської осередні. Жаль тільки, що ми зустрічаємось у таких, так сказати б урядових обставинах. Але однаково я дуже рад, що маю таку нагоду.

— Ви хотіли, мабуть, сказати, що **зробили** собі цю нагоду, наказавши не прийняти вузлика для мого мужа?

— Вони справді відмовились прийняти ваш вузлик? Що за йолопи! Зараз візьму їх в обороти.

І натиснув на гузик. Увійшов урядовець. Він наказав йому, щоб пакунок мій був зараз прийнятий. Урядовець вийшов.

— Прошу мені повірити, Іліяно Петрівно, що я жалую, що ви мусите таке переживати. Але все ж таки, ви самі тому винні. Пропозиція, що її вам дано два роки тому, дальше добра. Ми чекісти додержуємо свого слова.

— Чому ви вязните мого мужа, питаю. Ви ж знаєте так, як і я, що він невинен. І коли в вас була коли матір чи сестра, то ви мене пожалуєте.. Я не можу стати вашою шпигункою. Це не годиться з моїм характером. Радше вмру. Але я зроблю все інше, щоб тільки спасти свого мужа. Не можу стерпіти думки про його страждання.

Говорила я, говорила, повторяла ще раз сказане, просила, оскаржувала. А коли мені вже не стало слів, зачав він говорити. Підійшов, поклепав мене по плечах, майже по-батьківському.

— Життя жорстоке, Іліяно Петрівно, каже, тож треба бути практичною. Ви повинні думати в першій мірі про себе. Чому ви такі

TULA-online.org

вперті? Чому не хочете до нас прийти?

— Я вже вам сказала чому. Замучили мого невинного батька, це одна причина, вигубили тисячі таких, як він, це тисячі причин. Навіть ради мужа я не візьму на себе сліз і крови тисячів жінок і матерей на своє сумління. Ось чому!

— Я розумію вашу нехіть до сліз і крови. Але зрозумійте нас, коли можете. Ми ж не даємо вам такої служби, де сльози і кров. Ми хочемо, щоб ви працювали між чужинцями. Наш край окружений капіталістичними гієнами, що виють за кровю нашої революції. Я не буду тепер настоювати, але коли зміните свою думку, то знайте, що я завжди до ваших услуг. Батько ваш не живе. Це вже годі направити. Але ще можете вратовати мужа. І це залежить тільки від вас, не від мене.

І обіцяв мені, що Сергієві буде дальше можна передавати посилки, — аж доки його формально не засудять і не вишлють на заслання. Кілька тижнів пізніше мене повідомлено, що Сергія засудили на десять років важкої праці й заслали до концентраційного табору на Уралі.

Довгий час мучила мене думка, щоб піти й зачати працю для Г. П. У. Тужила за мужом. Боротьба ця мене щораз більше томила. Коли навколо стільки фалшу й кривди, то чому я маю заховуватись, як Дон Кіхот? Бували хвилі, що вже туй-туй була б піддалась. Але за кожним разом в останній хвилині щось у мені в середині бунтувалось, кричало „ні! Ти не повинна цього робити". Сама думка вдавати перед кимсь приятеля а вести його на заріз, була мені огидна. І від того всего я занедужала.

І через цілий рік писала я прохання до ріжних урядових департаментів, щоб справу мужа перевірили. Нічого не помогло. Аж одного разу мені пощастило. Була я на виставі українського малярства в товаристві приятельки із шкільної лавки. Раптом у товпі бачу Товариша Т. в товаристві вдаряючої красуні. Спосіб, у який він коло неї наскакував вказував, що він під її впливом, а не навпаки. Не спускаю їх з ока. Вона показує йому свої примхи а він коло неї такий уважний, такий послушний, як закоханий по вуха студент.

Безжалісний чекіст, що має в жмені життя десяток тисяч, задивився на гарну жінку, як теля на нові ворота. І цей парадокс піддав мені думку. Була вона може й фантастична, але таки постановила спробувати.

Вивідати хто ця красуня Товариша Т. не було трудно. Знайшла її адресу. Підождала на ню при вході до нового апартаментового будинку, де вона жила. Пішла за нею по сходах. І під час, коли вона вовтузилась з ключем до свого помешкання, сміло підходжу й зачинаю балачку.

— Ради Бога, Мадам, дозвольте мені кілька минут побалакати з вами.

Спочатку вона настрашилась. Але, зміряви мене від голови до ніг,

TULA-online.org

і переконавшись, що не хочу їй зробити нічого злого, відповідає:

— Не розумію чого ти бажаєш? Але ходи до середини. На коритарі не можемо стояти.

Увійшли ми до її вбиральні, умебльованої з великим смаком. В однім куті велике прекрасне пяно. На мені було пізнати, мабуть, велику втому й неспокій по цих двох годинах вижидання на вулиці.

— Скинь дитинко, каже свого плаща, і сядь. Я приготовлю кави. Ти ж бліда, як смерть.

Схоплюю її за руку й молю вислухати. Розказую про смерть мого батька, про страждання матері, про заслання мужа. Кажу їй, що потребую її помочі. Через свого приятеля чекіста їй легко буде вистаратися для мене дозвіл відвідати мужа. Це була ще одинока річ, що я могла зробити для нього. Мій біль душі був такий великий, що аж її зворушив, і вона й собі зачала плакати.

Ставила мені багато питань. А дальше зачала ходити туди й назад по кімнаті. Думала. Задумана сіла до пяна й заграла кілька акордів.

— Іліяно Петрівно: дуже жалую, що не можу вам нічого певного обіцяти, але обіцюю вам попробувати. А ви самі знаєте, що нікому й ніде, під ніякими умовинами ви не повинні згадувати про оці ваші відвідини, навіть по телєфоні, коли будете говорити зо мною.

І поцілувала мене з таким чуттям, що це мене аж здивувало. З цього я вгадала, що вона, мабуть, не почувається такою щасливою, як виглядає, і не є аж такою світовою. Того самого вечора пішла я до церкви й довго молилась. Я не вірю, але в хвилях кризи мене тягне до звички з діточих літ. Як би там не було, то все ж таки я молилась так щире, як той, що вірує. А дальше зателєфонувала до Мадам Т. і дізналась, що моя молитва вислухана. Приятелька чекіста казала мені зараз прийти до неї.

Прийшовши до її кімнати, я плакала з радости, цілувала її руки. А вона порадила мені написати ще одне проханя про побачення з мужом і запевнила мене, що цим разом дозвіл буде даний. А про себе тільки натякнула.

— Життя життям, Іліяно Петрівно. Були часи, що я жила не так розкішно, як тепер, але була щасливіша. Поміч вам і вашому мужові справить мені бодай один момент радости, коли буду знати, що я зменшила ваші страждання. Зробити дещо доброго для відміни, відсвіжує. І, будь ласка, забудьте, що ми колибудь здибались. Не телєфонуйте більше ніколи до мене а коли побачите на вулиці, вдавайте, що мене не знаєте.

За кілька тижнів я вже сиділа в ваґоні залізниці на Урал. Везла великі клунки. Витратила все, до останньої копійки, на харч, тепле спідне шмаття, чоботи, на тютюн. І бачила я вже в душі ту нашу зустріч, ту радість Сергія, його сіяюче обличчя, тих кілька минут його щастя. За Свердловським висіла на одній із малих зупинок. Сікло осіннім дощем. Здавалося мені, що я в іншім світі, сірім, серед глибокого болота. Концентраційний табор знаходився кілька

TULA-online.org

миль від двірця. Довго прийшлось просити селянина заки згодився мене туди завезти. Їхали довго. Навколо густий ліс і дикі скелі. Нарешті вїхали ми на ніби рівнину — величезне відкрите місце обгороджене кільчастим дротом.

За огорожою довгі ряди бараків з маленькими закратованими віконцями. Навколо вартові, декотрі з дико виглядаючими собаками коло ніг. І коли я так стояла на дощі коло брами, ждучи на впущення до середини, з ліса вертали до бараків кількасот вязнів, рядами, по-четверо. Ще ніколи не бачила я людських істот так страшно обідраних і понижених. Були це не люди, а радше гидкі тіні людей, обридливо виглядаючі створіння, карикатури людських істот у лахмітті і ганчірках, що ледве волочили ноги в останнім ступні смертельної втоми. Вітя, я просто не маю слів тобі описати нужди тої сцени, що бачила.

У вартівні представила я свої документи. Прийшов чекіст, багато випитував, а дальше жінка-аґентка мене докладно обшукала. Шукали не тільки в моїм шматті, але й у моїм тілі. Забрали від мене оливці, папір, забрали навіть малі ножички до нігтів із моєї торбинки. А тоді мені кажуть, що клунків недозволено брати, тільки трохи тютюну, цигарки й мило.

— Це не дача вам яка, чи літнище, громадянко, буркнув чекіст. Досить їм тої їжі й одягу, що їм даємо. Це ж вороги держави!

4

І сіла я в малій брудній кімнаті ожидати Сергія. На стіні бачу запаскуджені мухами портрети: Сталіна, Дзержинського, Ягоди, і кусок вовняного полотнища з написом: „Відродження через Працю". Не відриваю очей від вікна. Бачу вихуділого старого чоловіка, за ним чекіст з витягненим револьвером. Борода нуждаря сива, волосся біле; такий знищений і страшний, що страх брав на нього дивитись. Навколо очей брудна шмата; назагал, виглядав мов щойно вийшов з чистилища. Розжалобив мене його вигляд, кажу до вартового:

— Товаришу, передайте будь ласка, ось коробку цигарок тому старому чоловікові.

Це все, що я мала, щоб виявити тому старцеві свою прихильність. Вартовий зареготався й з веселости аж влупив себе по стегні.

— То що це, чорт побери! Чи ти, громадянко, береш мене на кпини, чи дійсно не пізнала свого мужа?

Почувши ці слова, я з жаху скам'яніла. Відчинились двері й старець вступив до середини. Коли підступив ближче, то аж тоді я пізнала, що це справді Сергій, — але який зломаний, постарілий, ледве людина! Я не могла тому всему вірити. Підходжу до нього, обіймаю, шепчу: „Сергію мій, дорогий, бідний Сергію!

Подивився на мене змішаний. Стортуроване лице задригало схвилюванням. Нагло падає на коліна й зачинає ридати, цілувати мою сукню, коліна, руки. Заспокоюю, прошу сідати поруч мене на лавці.

TULA-online.org

На побачення з ним дали мені тільки десять минут, по тій цілій подорожі через половину Росії, і ще й попередили, щоб розмовляти тільки про особисті справи. І заки ми посідали, чуємо голосять:

— Ваш час скінчений. Ще одна минута на пращання.

— Іліяно, голубко, шепче Сергій. Вирятуй мене, коли можеш. Життя — тут страшніше, як ті із світа можуть собі уявити, гірше, як я коли собі в думках представляв. Поводяться з нами, як з худобою; бють, морять голодом; вязні вмирають щодня, як мухи. Іліяно, рятуй мене. Ще одного року вже недожию в цім пеклі.

— Замкни морду, злодюго! — закричав чекіст.

І я обіцяла Сергієві зробити все, що зможу.

З образом людського недобитка, що був моїм мужом, перед очима, вертаю до Харкова. Усі вагання зникли. Не могла ж я його там залишити ради врятования власної гордости й моральної чистоти. По приїзді зголосилась до Товариша Т. і ми добили торгу: я стану аґенткою Ґ.П.У. а вони випустять мого мужа.

— Запевняю вас словом чести, Іліяно Петрівно, що вам ніколи не буде дане таке завдання, де „кров і сльози", як це ви свого часу висловились. З другої сторони, ви заплатите своєю головою, коли б комубудь тільки натякнули, що звязані з нами.

— А ви також не забувайте — кажу йому, що я не на те рятую свого мужа, щоб післати мужа котрої іншої жінки, чи її батька, чи брата на таку саму долю. Ви знаєте прекрасно, що Сергій невинен, і що велика більшість усіх інших у цій пекельній дірі також невинні. І я дам себе вам радше вбити, ніж мала б бути причасна до такого роду несправедливости. Крім того: застерігаю собі право залишити службу й хочу мати це на письмі.

— Розумію, і даю вам на це моє слово, але на письмі нічого дати не можу. Мусите мені вірити. Ми дамо вам привілей відходу. А тепер кінчім діло. Виповніть оцей формуляр.

Був це питальний папір на 10 сторінок друку. Нічого в нім про моє власне життя й погляди, тільки про життя й погляди моїх свояків і приятелів. Нічого не переочено. Вовтузилась я з тим довший час і нарешті підписала. Помічник начальника Ґ.П.У., Товариш Т. це все переглянув, поробив по краях свої завваги, і документ замкнув до скарбонки. Дальше вдягнувся в цивільний плащ і кашкет і в двійку вийшли ми з канцелярії.

Автомобілем заїхали кілька бльоків від Гостинниці Інтуриста. Там висіли.

— Я піду вперед, сам, а ви за три минуті за мною — на пятий поверх Гостинниці. І подав число кімнати. Там буду на вас ждати. Не дивіться так переполохано на мене. У цім моменті я тільки чекіст, не чоловік, тож не маєте чого лякатись.

Кілька минут пізніше була я з ним сам-на-сам у кімнаті. Постукав до дверей кельнер, що ніс їжу й вино. Вискакую до другої кімнати.

— Проворна з вас дівчина — хвалить мене мій начальник, коли ві-

TULA-online.org

дійшов кельнер. Але тут довірочність не дуже потрібна. У гостинницях для туристів від управителя до послугачки працюють самі наші люди.

Під час перекуски Товариш Т. дав мені перші інструкції й побіжний курс про способи Ґ.П.У.

— Жалую, що на перших початках не зможемо разом працювати. Але котрогось дня, коли повернете до Харкова, ми обидвоє будемо чудес доказувати.

— А тепер куди думаєте мене післати?

— Ще кілька місяців залишитесь у Харкові. Бо багато треба вам підівчитись. А там дамо вам призначення до Дніпропетровського. Це гарне місто. Там тепер будують греблю, фабрику, і інша праця там уплянована, тож там багато чужинців — інжиніри з Америки, німецькі фахівці, тощо. Багато жде на вас там праці.

— Одного, щоб ви не забули: що я ручив за вас особисто, а це означає, що за вас я відповідальний. То ж, коли б ви задумали встругати яку штучку, то ваша вина впаде й на мене. Ви можете думати, що це ви в моїх руках, а воно якраз навпаки, моя дорога. Це я в ваших руках. Коли вам притрапиться якась чесна помилка, вам буде прощена. Але, хаї Аллаг вас хоронить, коли б ви старалися нас ошукати, або працювали „вліво", як то кажуть. Так, я в вашій жмені, і тому я й хочу побалакати з вами від серця, зараз із місця.

— Слухаю, — кажу.

— Перша моя рада вам, Іліяно Петрівно, школіть свою память, особливо память очей. Ніколи нічого не записуйте. Схоплюйте, що вам потрібне, памяттю й не пускайте. До того можна дійти сталою вправою. Папір і записки річ небезпечна. Запамятуйте прізвища, адреси, числа телєфонів, факти. Головний ваш записник хай буде память.

— Відсвіжуйте своє знання чужих мов. Це також потрібне. Таке саме й щодо вашої краси. Ви одна з найгарніших жінок на нашій службі й ваш обовязок краси своєї не занедбувати. Не скупіться з витратами на прикраси й одяг. На це все буде вам дано.

— Час-до-часу будете здибатися з іншими нашими співробітниками. Ніколи нікому з них недовіряйте. Ніколи не згадуйте їм яке ваше призначення, навіть натяком. А коли вам прийдеться обробляти якусь справу з кількома іншими членами Ґ.П.У., то придержуйтесь тільки інструкцій, що вам дані, навіть, коли б вони видавались вам недоречними. Бо тільки за себе самих ви будете відповідальні.

— Ще одне, моя дорога. Ніколи не приймайте ніякого напитку, коли його не налляли вам у вашій присутності, та коли ваш господар перше не випив. І ніколи не заприязнюйтеся з іншими на нашій службі без особливого одобрення вашого начальника, хоч як би вам це здавалося буденним чи випадковим. Будете мати доступ до наших особливих крамниць і купонів а це дасть вам такий одяг і харчі, яких не мають звичайні громадяни. Вартовим безпеки країни,

TULA-online.org

до яких ви тепер належите, не сміє нічого недоставати.

— Дозвольте ще на одне питання, перериваю йому бесіду: коли верне мій муж додому?

— Не журіться. Ми додержуємо даного слова. Він матиме добру працю в Дніпропетровському а ви будете працювати як архітект.

— Сергій вернув за яких два місяці. Людина він чутлива, лагідна; знав, що я зробила це для нього з милосердя; що про наше давнє кохання не могло бути й мови. Кохання наше вбив совєтський режим. Тому ніколи він мене й не питав, як мені вдалось його звідтам вирвати. Можливо, що його підозріння були навіть страшніші, як сама правда.

Це була гидка постанова, яку я тоді змушена була зробити. Але, Вітя, коли б ти побачив на власні очі той концентраційний табор і ту страшну, стинаючу кров в жилах переміну з Сергійом, то зрозумів би, чому я по цілих роках опору мусіла нарешті податися. Я не тільки одна з тих тисячів, що в такий чи інший спосіб примушені виконувати волю Ґ.П.У. Нас держать одинцем. У цім домі, де ти мене бачив, нікотрий відвідувач ніколи не бачить інших. Кожного заводять до окремої кімнати й ми ніколи не бачимось одне з одним, навіть випадково. Але траплялось мені здибати декого з них під час виконування завдання. Між ними пізнавала я дружин високих урядовців та взагалі визначних особистостей.

— Заскакують їх на якійсь неосторожності й силують іти до себе на службу. Часами сами аґенти Ґ.П.У. заманюють навмисне жінок в якусь аферу й тоді або служи їм, або скажуть мужові. Часто жінці закидають такі злочини, яких вона й недопустилась; обснують жертву так переконливо, що муж ніяк не міг би повірити, що вона невинна. І така мусить піддатися. О. Ґ. П. У. має сотні, тисячі різних гидких способів набору до своєї армії шпигунів, Вітя. Не багато є таких, що роблять тільки за гроші чи для слави. Звичайно це діється під якимсь натиском. Це все таке брутальне, Вітя.

— Так це тому ти прибула до Дніпропетровського, Іляно?

— Тому, Вітя. І так я зійшлася з тобою який місяць по приїзді з Харкова. Про наше знайомство я повідомила — мусіла повідомити. Але не казала нічого більше, коханий.

— Говорили твої начальники що й про мене?

— А якже ж? Але нічого злого. Твій реєстр, як видно, у Ґ.П.У. ще чистий. Чи ти все ще здивований, не при собі, що я аґентка?

— Сказавши по правді, так. Треба буде часу, щоб цей перший удар перетравити.

— А все ж таки, Вітя, ти ж комуніст. А комуніст мусить повідомляти про все, що може бути шкідливе для Партії, любо чи ні. Хіба тут аж така велика ріжниця між тими, що мусять з доброї волі доносити, і тими, що змушені таке робити? Чи ж ми обидвоє не знаходимося у тім самім бруднім мішку?

— В твоїх словах є дещо правди, хоч може порівнання — скажім

TULA-online.org

— дещо примітивне. Добровільно чи силувано, ми вдійсності обидвоє обороняємо режим.

— Тепер, любий Вітя, коли я тобі оце все розказала, життя моє в твоїй владі. Ти, як добрий комуніст, маєш обовязок на мене донести. Але я знаю цілком певно, що ти того не зробиш. Я пішла б на кінець світа, щоб утікти від кігтів Г.П.У. Але вони далеко сягають. Тут нема втечі, тільки смерть. І я нераз уже думала про самогубство, як одиноку дошку рятунку.

— Стережись, Вітя. Живемо в країні, де навколо маски. Недовіряй нікому, навіть думок своїх. Не тільки сторожам чи тим, що підглядають крізь дірку від ключа, але й найповажнішим людям у місті. Одинока рада моя тобі, це вірити, що всі вколо тебе донощики, донощики, донощики... О, Вітя, яка я чуюсь втомлена й зрозпачена. Але кохати тебе буду навіть тоді, коли б ти мене й відрікся.

— Не говори, Іліяно, дурниць, — кидаюсь підо впливом почуття до зловленої в сільце жінки. Я чуюсь нещасливим, але тільки тому, що не можу тобі помогти. Лють бере чоловіка, що не всилі подати помочі жінці, яку кохає.

— Ходім, скупаємось. Сама згадка про те, що я перейшла залишає в мене почуття бруду.

Вода була тепла. Пливали напотемки, під дощем, серед блискавиць і громів. Була це дурнота без ніякого сенсу, але однаково здавалося, що цим змивається жах її оповідання. Скупавшись, заніс її на руках до шопи рибалки. Положив на пахуче сіно. Виснажена переходами цього дивного дня, Іліяна майже зараз таки заснула.

Вранці приїхали ми залізницею назад до міста.

— Знаєш, Вітя, каже вона мені шепотом, — коли між нами не стало цієї поганої тайни, то я зачала почуватись краще, чистіше. І коли ти будеш мене дальше кохати, то я буду щаслива, як ніколи.

За кілька тижнів Іліяна поїхала до Києва в відвідини до своєї матері й там ми здибались. Одного соняшного дня пішли обидвоє на цвинтар. Я повиривав хабазя з могили її батька й заквітчав її свіжими квітами. Приніс фарби й помалював огорожу навколо гробу й залізний хрест на могилі. Іліяна не плакала. Але під час мого зайняття оповіла мені про свого батька й своє щасливе дитинство.

— Коли б Г.П.У. знало, що ти квітчав могилу, тебе ,арештували б Вітя, каже Іліяна до мене подорозі назад до міста. Бач, навіть по смерти небезпечно виявляти прихильність до мого невинного батька. Через свій людяний учинок ти став мені ще дорожчий, Вітя.

— Коли так, то варт було й ризикувати.

— І це тобі, як доброму комуністові, недокучає?

— Ані трохи. Мабуть я не є добрий комуніст у цім розумінні.

Пішли ми до парку б. Царського Городу. Орхестра грала дурнувату, але популярну тоді мельодію про „щасливе й веселе життя" совєтських громадян. Іліяна зиркнула на мене, я на ню, і без слів ми сказали те, що відчували.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАНАДЦЯТА

ІНЖИНІР У НІКОПОЛІ

В нашім Інституті йшла підготовка до останніх іспитів. Для одержання дипльому треба було зготовити будівельний проект одобрений урядовою комісією. Пірнув і я в працю, багато часу тратив по ріжних заводах. Найбільше, що тепер треба було для спокою ума, це відпустки від політики. Але не судилось. Якраз ці останні місяці зродили політичну драму: револьверовий стріл дня 1 рудня, 1934, у далекім Лєнінграді, який вдарив в наше життя-буття, як землетрус.

Гомоном понісся він по сінях б. Смольного Інституту, тепер партійної осередні в Лєнінграді, з револьвера молодого комуніста, Нікалаєва, що стрілив у Сергея Кірова, члена Політбюра й дійсного диктатора Північної Росії. Кіров впав Нікалаєву до ніг, мертвий. Відгомін цього стрілу не вгавав потім кілька років. Сотні, тисячі людей життям за нього заплатили заки осівся. Цей стріл і мене колись поцілить.

До Лєнінграду рванулись Сталін і Ворошілов. Оповідали в партійних колах, що Сталін сам ставив Нікалаєву перехресні питаня. Що випитав, ніхто, може й ніколи, не буде знати. Але з його пізнішого схвильовання було видно, що він не при собі.

Сотки людей виарештовано тоді в Лєнінграді й розстрілювано — гуртом, без ніякого суду. Сотні інших витягали з вязниць, де сиділи вже роками, й також розстрілювали, щоб показати урядову пімсту ворогам партії. Місцеві вязниці заповнено вщерть. Вантажні зал. валки вивозили з міста, на заслання, тисячі „політично чужих елєментів". А дальше терор захопив Москву, Київ, Харків, і врешті цілий край.

У першім оголошенім комунікаті уряду було, що вбивник діяв в інтересі закордонної „погані": то німців, то естонців, то поляків і наостанку, британців. А дальше появився цілий ряд урядових звітів, які неясно звязували Нікалаєва з сучасними й бувшими прихильниками Троцького, Зіновєва, Каменєва й інших опозиційних большевиків. Щогодина ширшало коло здогадних співучасників безпосередніх і „моральних", аж доки не охопило кожного й усякого, що колибудь виявив хоч тінь сумніву до політики Сталіна.

Накручено до останнього машинерію пропаганди. Забувши,що щойно вчора хвалилися небувалою єдністю своєї „монолітної" пар-

TULA-online.org

тії, провідники й преса підняли гістеричний вереск, що в Партії повно зрадників, ухиловців, дволичників і саботажників. Натякали неясно про різні змови з капіталістичним світом, який лаштує війну проти „Соціялістичної Батьківщини". Ті з нас, що бодай трохи вміли занюхувати політичну погоду знали, що наближається нове кровопускання в розмірах Джінгіс Хана. І не помилялись. Наступних кілька років принесли небувалий в історії Росії терор влади.

Ходили чутки в партійних колах, що вчинок Нікалаєва не мав ніякого політичного підкладу; Нікалаєв вбив Кірова просто за те, що Кіров звів йому його гарну дружину. І ці шепоти, і ця вплянована пропаганда спряглись, щоб окутати цілу справу тайною й домислами, і вона залишилась невияснена й до сьогодні. У міжчасі Центральнтий Комітет випустив „довірочний звіт", який відчитувано під клятвою задержання тайни на надзвичайних зборах найактивніших членів по цілій країні. Представляв він душогубство Кірова, як далекосяглу боротьбу ворогів революції проти політики Партії та її провідників.

Які, однак, не були б причини стрілу Нікалаєва, то для думаючих комуністів він став символом розпачі, що загарялась під поверхнею життя країни. Бо ж кожний відчував гіркоту й розпач у своїм власнім серці. Деколи ми відважувались ділитися нашими думками вдвійку, втрійку. Треба було аж убивства найближчого співробітника Сталіна, щоб ми стали свідомі своїх власних болів, які були частиною великої підземної ріки незадоволення, що заливало серця великого народу.

Зверха скрізь панував ніби спокій. Критики з-права й ліва розторощені, Сталін, наше „Сонце', дальше освічує своєю ласкою Партію; селян приведено до послуху розстрілами й голодом; протести проти вбивчого темпа упромисловлення, недостатку харчів, проти злиднів та численних арештувань замовкли. Але всередині багато партійців і людей із-поза партії аж кипять від негодування. Під серпанком байдужности й скритої мовчазної розпачі клекоче лява стихійного гніву.

І це повинен розуміти світ ради звичайної справедливости супроти російського народу. У своїм стражданні народ безсильний: ослаблений двадцятьма роками війни, революції, недоїдання, систематичного переслідування; знуджений кличами, збитий із пантелику брехнями; цілком відрізаний від світа. Але однаково не одобрює брутальности своїх правителів. Огірчення тоді було ще більше в самій партії, бо змішане з почуттям співвини й безпомічности супроти міці володарів.

Це не випадок, що Нікалаєв і всі ті, що їх оскаржено за безпосередню співучасть, були молоді люди, плід совєтського виховання, переважно студенти. Вищі школи в Росії завжди були традиційно гніздом револююційного ідеалізму. Тепер такий ідеалізм став вже **„протиреволюційним"**, хоч ішов по лінії тої самої традиції.

Хоч про це ніколи не писала преса, то між комуністами було за-

TULA-online.org

гальною тайною, що по вбивстві Кірова виарештовано й засуджено сотки студентів. Вистачило зібратися групі студентів десь у когось на вечерницях з забавою, щоб викликати підозріння Г.П.У.

Нагле зникання студентів із нашого Інституту не було для нас незвичайним. Ми й недопитувались. Вдавали, що нічого не завважуємо. Але прихильність наша завжди була по стороні арештованих, ніколи по стороні поліції. Без одного сказаного слова кожний постановив собі держати язик за зубами. Бо сказати щобудь щире, означало говорити в „протикомуністичному дусі".

Моє особисте розчарування було тоді вже глибше, як я сам відважувався собі признатись, не згадуючи про сторонніх. З тої причини сторонив від політичних спірок. Але, будучи людиною, й від голови до ніг росіянином, часом проговорився, а потім цілими тижнями мучився чи хто мене не прискаржив.

Вбивство Кірова в Ленінграді запалило студенство романтичною надією, що цей акт терору, це вияв настрою цілого народу. Невже це можливе, щоб ГПУ, те хитре й проворне ГПУ не в силі справитись з підпільними спротивами? Зрештою, ми ж частина нації, що вихована на переказах про тайні революційні гуртки, політичні змови, про бомби в боротьбі за волю...

Надії надіями, а по тілі мурашки. Бо це ж певна заповідь нових чисток. Передвісником її було оголошення Політбюра, що буде перевірка всіх партійних квитків і видача нових. Хоч і не названо її **„чисткою"**, то це ж нас знову будуть тягнути на допити, хоч ще й року нема по недавній усекраєвій чистці.

Мій шкільний товариш М. був одинокий із нечисленних комуністів, з яким я дозволяв собі на щиру балачку про політичні справи. Відчували ми в собі спільність поглядів і це робило нас відважними, коли знайшлись на самоті. Якось незадовго по смерті Кірова, М. запросив мене познайомитись з кількома приятелями в Андрея С., студента, якого я зблизька не знав. „Попємо чаю, пожуємо дечого" — каже. Завагався я спочатку, бо в випадковості його запрошення відчувалась фалшива нотка. Але цікавість і схвильований стан мого ума вкінці взяли верх.

Андрій був високого росту, блідий, літ біля тридцяти, з виразними рисами, синіми очима; очитаний, міг виголошувати краснорічиві промови навіть на такі теми, як варення криці. Усі ми його любили й поважали.

У малій його кімнаті того вечора застав я М. і двох інших студентів, обидва з нашого Інституту. Засіли коло кипучого самовара й зачали балаччку, — про що попало, — той предмет, що був в кожного на язиці, виминаючи, неначе б один одного перевірював. І завважив я цікавий факт, що присутні називали себе прибраними прізвищами. Це вже одне кидало на ці сходини тінь змовництва, що і лякало, і зацікавлювало. Гра з вогнем для багатьох росіян річ привабліва.

TULA-online.org

Я був новиком у ризиковних розмовах про політичні справи, а їм, видно, виходить не першина. Довго не тривало, як довірочність зникла й балачка перейшла на вбивство Кірова. Голоси стали грімкіші, очі загорілись. Підохочені власними словами, ми скоро зачали говорити про „тиранів в Кремлі" й співчувати „русскому поневоленому народові". І мимоволі пригадав я собі роки мого дитинства, ті сцени, коли батько зо своїми товаришами-революціонерами в кімнаті нашого помешкання при Пушкінськім Проспекті гаряче спорили про царське переслідування.

— Стріл Нікалаєва, каже Андрій, ми вважаємо за акт провокатора. Це „ми" звучало значучо. Хто це ті „ми" не мав я найменшого поняття.

— Так, акт **провокатора!** — продовжує Андрій. Бо був він непотрібний і шкідливий. Сталінові треба було знайти вихідну точку для задуманого погрому незадоволеного елементу в Партії — і тепер її має. Справа тепер уже не в Ніколаєву. Він і його пряятелі вже пропали. А справа в тім, що шайка з Кремля має тепер знамениту підставу для винищення всіх своїх критиків і противників.

— Памятайте мої слова, товариші. Багато тисяч, може й мільйони будуть розплачуватися за стріл Нікалаєва. І коли ми до цього часу могли ще мати які мрії про волю й демократію в Партії, то це вже оце скінчилось, — скінчилось, кажу вам. Пропала остання надія. Росія скоро зачне смертельно кривавити!

І схвильовано зачав крокувати по кімнаті. Його завзяття й понурість відчували ми й на собі. Почувались, як на потопаючім кораблі, серед морських бурунів, що доходять ось-ось ро рота. Андрій стає, похитнувся мов пяний, і продовжує:

— Сталін і Ворошілов були присутні, коли Нікалаєва брали на муки. Мені вдалось довідатись про це, товариші. Вимагали від нього прізвищ, прізвищ, і більше прізвищ... жертв для „стєнки". Але річ не в тім, що чекісти видушили з Нікалаєва. Їм скажуть написати „признання", якого потребує Сталін, і тоді кровопускання піде гладко, бо в теорії буде „оправдане".

Наймолодший у нашій групі був малий недокровний студент. Аж любо було на нього дивитися, коли зірвався на ноги й зачав деклямувати про декабристів поета Рильєва:

„Я знаю, що смерть чекає
Першого, який повстане
Проти тирана народу.
На мене вже жде кат...
Згину за любий край,
Це чую, і це знаю"...

Слова ці вимовляв з запалом. Подобав на давнього революційного типа, живцем узятого з Достоєвського, чи Горкого. І хоч це все було надзвичайно гарне, то я зачав жалувати, що дав себе втягнути

TULA-online.org

на ці сходини. Це ж усе було таке страшно наївне, непрактичне, нісенітне. І яка властиво ціль оцих сходин? Дальше була відчитана на ґлміографі заборонена брошура провідного опозиціоніста Слєпкова з гострими нападами на Кремль та його кліку. Це одиноке, що мене зацікавило на цих дивних сходинах. Дивом я дивувався, як Андрій роздобув цю брошуру. Але й того читання було досить, щоб загнати мене на далекий Сибір, коли б довідалось Г.П.У.

Вже майже світало, коли ми розходились. Але вийшовши надвір, коли мене овіяв морозяний вітер, я щойно усвідомив собі, яку я стрілив величезну дурницю. Дав себе замішати в змовницькі сходини, такого роду, за які тисячі студентів по цілій Росії платять своєю волею, своїм життям. Коли б пронюхала про це влада, мені кінець. Але однаково того самого ранку очі мої шукали за Андрієм. Мене до нього тягнуло, — не тому, що небезпека, а їй наперекір. Цікаво мені було дізнатись хто це ті „ми", що про них він згадував вночі.

О першій годині кличуть мене до канцелярії Партії. Приходжу; вже є й інші: є мій приятель М. Секретар Партії заховується якось надто поважно, коли замикав двері й звертався в нашу сторону. Сподіюсь найгіршого.

— Товариші, каже, маю для вас „сумну" вістку. Думаю, що буде краще, як дам вам зараз знати. Один із найкращих наших товаришів поповнив сієї ночі у своїй кімнаті самогубство. Мабуть якась любовна драма, або якась інша особиста трагедія.

— Хто такий? — питаю.

— Андрій С. Добрий студент і добрий товариш. Шкода...

Коли ми виходили, М. незавважно потиснув мене за руку. По лиці спливали сльози. Так його понуре наставлення вночі не було вдаваним: „Пропала остання надія! Росія скоро зачне смертельно кривавити!" Ці його слова гомоніли в моїй памяті цілі місяці. На наше щастя сходини з деклямацією „Вірую" не були виявлені.

Хоч ніхто не знав нічого певного чому Андрій себе вбив, то цілий Інститут гомонів гарячковими здогадами. Кожний домірковувся, що ця його загадкова смерть мусить бути в якімсь звязку з убивством у Ленінграді й тою панікою, що вже зачала захоплювати Партію й совєтську бюрократію.

Перевірка партійних квитків не була прилюдна, як чистка. Мала радше характер поліційного допиту. Кликали нас одного по однім на переслухання. Коли прийшла черга на мене й я ввійшов до канцелярії, то аж піт на мене виступив. Ану ж, думаю, довідалися про ті сходини вночі в Андрія, що оце кілька годин тому себе вбив? Страхи ці були недоречні, бо коли б Г.П.У. знало, то вже давно мене арештувало б. Але великий страх, як і велике кохання, не визнають льогіки.

— Сідай, товаришу Кравченко, каже той за бюрком. Позволь свій партійний квиток.

TULA-online.org

Знав я його, як активного комуніста в Дніпропетровському. Крім нього було ще двоє. Один мені знайомий, другого, хоч у цивільнім, пізнаю, як урядовця ГПУ. Хоч і інші ставили питання, то було пізнати, що головний тут суддя цей поліційний агент. Перед ним лежала течка, мабуть з мого особистого життя, куди час-до-часу зазирав і тому при бюрку подавав деколи якийсь документ.

Допити були відомі до зануди: про моє життя спочатків, про своїх моїх, про працю в Партії...Особливо хотіли знати хто мене поручав до Партії. Я подав прізвища.

— Чи вони й тепер члени Партії?

— Так, оскільки це мені відомо.

— Чи був котрий із них коли в якім опозиційнім руху?

— Коли був, то мені про це не відомо.

— Товаришу Кравчено, чи це не дивно, що ти одинокий із цілої семї в Партії? Чому твій батько й брати не в Партії?

— Чому дивно? Коли підчислити, то в нашій країні більше людей не в Партії, як у Партії.

— Його батько, перериває гепеіст, був політично діяльний ще перед революцією, але большевики йому недосмаку.

— Вибачте, товариші, але це негарно відзиватись так про людину за те тільки, що вона не бажає вступити в ряди Партії.

— О, я не мав на думці нападати на твого батька, товаришу, я тільки хотів підкреслити голий факт, каже чекіст з їдкою усмішкою.

Допит протягнувся майже цілу годину. Під час його ходу я відзискав самопевність. Уже було видно, що мій реєстр ще дальше чистий і я безпечний. Передали мені назад партійний квиток. Залишився тільки гіркий посмак в роті. В теорії ми, комуністи, правимо Росією — „найліпші з найліпших" між будівничими нового світа. На практиці ж, ми безпомічні пйонки, якими грає поліційний режим за зложеними самим собою правилами.

Тисячі комуністів виключено в нашім місті з Партії. Таке саме й в інших містах. А виключення з Партії означало негайний арешт.

2

Задачу мою для одержання дипльому — плян і опис нової машини для звивання рур мого власного винаходу — визнано не тільки знаменитою, але й наділили її урядовим патентом. І хоч ця машина ніколи й не була випродукована, то це мене, бодай у теорії, поставило в категорію технічних винахідників.

Закінчивши писемні іспити, здав я кінцевий, усний іспит перед Державною Кваліфікаційною Радою. Бенкетом з нагоди роздачі університетських ступнів закінчилось моє студентське життя. На бенкеті ми напихались, пили, співали, і робили знімки совєтського патріотизму. Промовці один по однім підкреслювали, що нашу освіту маємо за громадський кошт, то ж тепер мусимо сторицею за це відплатитись на службі Пятирічного Пляну й на славу Партії.

TULA-online.org

І так я став нарешті дипльомованим інжиніром. Чотири роки тому ця ціль була для мене осяяна славою. Тепер слава кудись ділась. Притьмив її жах на селі, великий голод, чистки Партії та повідь цинізму навколо. Останні залишки стерло оповідання Іліяни, самогубство Андрея, та випливаючий із того настрій розпачі й недоцільности.

Для пролетарської семї дипльомований інжинір була неабияка гордість. Тож і я вдавав, що радію, хоч у середині радости не відчував. Матір моя відгадувала, очевидно, моє вдавання, але нічого не згадуючи пристосовувалася й сама до мого вдаваного настрою. Батько ж знав добре, що шлях совєтського інжиніра повний політичних вибоїв; тому приймав усе з резервою, ба навіть журився. А для моїх братів, Евгена й Константина, що політикою не цікавились, мій дипльом був просто нагодою поліпшити своє економічне становище.

Гордість Іліяни перемішалась зо смутком. Її відданість і прихильність успокоювали мій схвильований ум. Іліяну мали перенести до Харкова, а мене, правдоподібно, призначать десь до котрогось далекого металюргічного осередка. Ні вона ні я не мали вільної волі. Наші взаємини дикими скоками від захоплення до смутку мали призначення перебути ще цілий ряд проб. І хоч як я старався Іліяну виправдати, то свідомість того, що вона тайна поліційна агентка, змором лежала над нашим коханням.

Копію свого іспитового проєкту післав я Комісареві Орджонікідзе й одержав від нього теплу відповідь. Взаємини мої з ним не переривались увесь час студій. Урядове знайомство перемінилось незавважно в особисту приязнь.

Одного разу, у 1933 році, прийшла мені думка влаштувати сталу Совєтську Промислову Виставу, щось наподобу вистави в Німеччині. Статтю про це подав до часописів і вони помістили, додавши мій знімок і ще й передовицю з похвалами для такої „большевицької ініціятиви". Дальше виробив я докладний плян для оформлення цієї ідеї й післав до Орджонікідзе. Нічого з пляну не вийшло, але мій опікун із Кремля був дуже тим вражений, про що й дав мені знати своїм щире-сердечним кавказьким способом. По цім переслав я подібну пропозицію про Хліборобську Виставу. Їй пощастило мати кращу долю; трохи пізніше таку виставу влаштовано, але про те, що це була моя ініціятива, ані слова.

Впрост до Орджонікідзе, як першого мужа в совєтській промисловості, міг я звернутися, щоб одержати краще становище, але не хотів надуживати його приязні. Замість того мене призначено в розпорядження „Трубосталі", металюргічного тресту виробу крицевих рур й декотрих інших річей із криці — для цілої країни. На чолі Трубосталі стояв Яків Іванченко, свого часу директор фабрики Петровський-Ленін, то ж знав мене добре. На нараді в його канцелярії в Харкові рішено, щоб мене призначити до нового металюргічного комбінату в Нікополі, який у квітні мав зачинати виробництво.

TULA-online.org

Не забув я ще того бруду, замішання й огірчення, що їх бачив в Нікополі як партійний ревізор, тож призначення це мене чимало пригноблювало. Якось не хотілося й вірити, щоб завод цей міг уже зачинати виробництво, не зважаючи на своє марнотравство й людське страждання. На мою думку Нікопіль був прообразом цілого руху упромисловлювання — марнотравний щодо життя й матеріялів, варварський щодо свого партацтва, але якось посуваючийся вперед.

Настав день відїзду. Матір і Іліяна пращались зо мною на причалі, довго помахуючи руками, аж корабель, що віз мене до Нікополя, сховався за скрутом Дніпра. Плив я зо свідомістю, що їду на нову фазу мого життя. Тепер було мені двадцять девять, трохи забагато для зачинаючого інжинірську карієру, але я зачинав її недалеко від верхів, — як один із начальників великого промислового підприємства. Раптом виліз я між „еліту" советського суспільства,як один із біля мільйона найвищих партійних урядовців, промислових управителів і поліційних діячів, що всі разом докупи творили тепер аристократію Росії.

Нікопіль, це старинне місто над Дніпром, з запахом ріки, оточене густим лісом та пшеничними полями, в околиці на цілий світ славній своїми одними з найбагатших у світі заложжями манґану, конечного складника при витоплюванні криці. Недалеко Нікополя знаходяться також заложжя залізної руди, що робить Нікопіль природним осередком для металюргії. Кожна вулиця й будинок у Нікополі навівали на мене тужливі спогади про моє дитинство з дідом Федором Пантелеєвичом у сусіднім Александровськім, тепер названім Запоріжжа.

Нажаль, сама фабрика була далеко від міста, серед понурої порожнечі. Пять тисяч її робітників все ще були спаковані в грубої роботи бараках, трохи ліпших від тих, що мене тоді за перших моїх відвідин так поразили, але все ще відповідніших для худоби, як для людей. Звичайні робітники харчувались у величезній, несанітарній, віддаючій поганим запахом кафетерії; чистіший і ліпше вивінований ресторан обслуговував передових робітників і інжинірів; третій, цілком модерний ресторан був для жмені найважніших урядовців, яким, крім того, що в ресторані, постачали ще щедрі й добірні запаси харчів до помешкань, з тих городів, що коло фабрики. Ці клясові ріжниці були традиційно так закорінені в Росії, що тільки чужинці вважали їх противорічністю в „пролєтарській" країні.

Призначено мені вигідний пятькімнатний дім, яку милю від фабрики. Було таких домів вісім — для вжитку найвищих урядовців. Коло мого були високі дерева й гарний квітник та малий садок за хатою. У домі купальня, радіо, і навіть досить велика ледівня. У ґаражу автомобіль і пара гарних коней, усе для моєї розпорядимости — власність фабрики, але виключно для мого вжитку доки буду працювати, так, як би моя повна власність. Попри те все шофер, конюх і кремезна селянка для домашної роботи й кухарення. Жінці мав я

TULA-online.org

платити, іншим платила фабрика.

Платня моя виносила 1500-1800 рублів на місяць, але часами з ріжними нагородами переходила й за 2000. А скільки це було серед совєтських обставин, то можна бачити з платні передовиків і фахових робітників підо мною, які рідко коли заробляли більше, як 400 рублів, а нефахові робітники й жінки від 120-175 рублів на місяць. Пролєтарі, яких іменем влада правила краєм, не мали ніяких таких привілєїв, як я й біля 10 інших осіб на цілий комбінат.

З напругою взявся я за працю, завжди під страшним натиском. Такий день, коли я працював менше, як 12 годин, був для мене немов днем відпочинку, бо були й такі часи, що я не відходив від праці й сорок вісім або 72 години, передрімавшись кілька годин на канапі в своїй канцелярії. А все таки часами, коли бачив як у моїм гарнім домі Паша готовить добрий обід для мене в кухні, як державний огородник підливає мій город, як моя ледівня набита всякою яриною — мельонами, кавяром, квасною сметаною, — почувався я винним, коли згадав про людей у бараках, про їх ялове існування. І хібаж міг я гніватись на них за те, що вони, як можна було додумуватись, мені завидували й напевно мене ненавиділи, як одного із своїх нових панів? Як міг я їх переконати, що вся ця ярка ріжниця між їх бідою а моїми вигодами проти моєї волі; що я як і вони, був також безпомічною вкруткою в величезній машині; що моя заможність, це дарунок держави, і її можуть мені кожної хвилі самовільно відібрати, навіть мене не попередивши?

Щире було в мене бажання ввійти з робітниками в приязні взаємини. Бо їх я розумів; їх потреби й надії були близькі мому серцю. Але для інжиніра мого ступня мішатися зо звичайними робітниками могло б задерти їх гордість, бо це подобало б на опікунство. Крім того, урядництво того не похвалило б, бо на його думку таке приятелювання розхитувало б дисципліну. В теорії ми представляли собою „владу робітників", на ділі були окремою кастою. Між кличами а дійсністю стояв глибокий провал.

Той самий Брачко, що заряджував будовою фабрики, був тепер її директором. Час дещо його обтесав і він став приємнішим товаришем. Тільки він, Брачко, і начальний інжинір, Вішнєв були вищі від мене в технічній адміністрації. На політичнім кінці головними фіґурами були: Алєксєй Козлов, — голова фабричного партійного комітету, і Товариш Старостін, діловий голова професійного союзу.

Козлов був вже підстаркуватий, людяний, зацікавлений добробутом робітників. Старостін — чистої води карієрист і попри те дурак. Брудний і заялозений — і зверха, і в середині. Нащастя, як урядовець проф. союзу, влада його була більше титулярна, тільки на папері. Урядовці професійних союзів не могли сказати ніодного слова, не кажучи вже про діла, без дозволу Партії. Були це люди без ніякого значіння, взагалі люди неважні.

Ціла установа робітничих орґанізацій під диктатурою подобала на

TULA-online.org

цікаві залишки давнини. Не був це навіть ошуканчий жарт, бо ніхто вже не давав себе дурити часто повторюваним пустопорожнім ухвалам на зборах, тим більше робітники. Дійсним для них було одне: членські вноси, які їм забирали з мізерної платні. Вплив Старостіна був так зникаючий, що кожний високий урядовець міг його знехтувати, зате кожне слово Козлова було законом.

Ми, провідники, очевидно сходились, довідувались про одні одних слабості й особливості, що часами аж ставало незручно. Писар нікопільського Міського Комітету Партії також пильно зорив за нашою фабрикою. Бродскій, якого я пізнав ще в Дніпропетровському, також не спускав із неї ока. Щождо начальника нікопільської тайної поліції, Дороґана, то цей зорив за нею сотками очей — через Особливий Департамент, Тайний Департамент у фабриці, й добровільних та присилуваних донощиків в кожній майстерні, у кожній канцелярії, кожнім відділі.

Дороґан був собі грубоватий, неотесаний, гарячкуватий тип з мордою бульдога, вирізблений мов із граніту на поліційного урядовця під котримбудь режимом. Дивлячись на нього пригадувались мені подібні типи ще з часів мого дитинства, коли то за моїм батьком ґоняла царська тайна охранка.

ҐПУ недавно перейменували. Це не було вже „Государственное Політическое Управленіе" (Ґ.П.У. або О.Ґ.П.У.), а „Народний Комісаріят Внутренних Дєл" (Н.К.В.Д.).Початково Чека, потім ҐПУ, тепер НКВД. Але зміна назовні ні в чому не змінила метод, ані жахливої слави того „обнаженого меча революції". Осіб звязаних з цією страшною орґанізацією дальше називали чекістами, як напочатку, і аж по роках зачали називати енкавудистами.

Наші взємини з місцевими НКВД були рідші з його начальником Дороґаном, а частіші з його помічником Ґершґорном, начальником Економічного Відділу НКВД для Нікополя й його передмість. Цей Ґершґорн має у моїм приватнім житті неслави окремий розділ. Це тип понад міру отилий, з маленькими бігаючими очима в мясистім гладко виголенім лиці, з виголеним лобом, що кінчиться мов ґрушка; раз облесний, раз зневажливий, узалежності від того до кого йому треба говорити. І коли в ньому була яка іскра людської пристійности, то за всі роки нашого неприємного знайомства я її не завважив.

Перший місяць моєї праці посвятив я переважно складанню машинерії та іншій вступній до виробництва підготовці. У фабриці було дві виробляючі рури підмайстерні, у кожній около пятнадцятьсот робітників, чоловіків і жінок. За короткий час мене поставлено повним начальником такої одної. Пізно в червні фабрика пішла в рух. Любив я цю відповідальність, не зважаючи на всякі звязані з цим ризика; працюючи й не дбав, щоб добре виспатись, а тільки, шоб довести виробництво до тришихтової зміни.

Час-до-часу, проходжуючись по фабриці й відчуваючи, що все йде гладко, почувався я невимовно щасливим. У таких моментах ставало

TULA-online.org

мені ясне значення клича „радість через працю". Коли б тільки менше тих шпигунів, того підозріння, і щоб не те вічне побоювання, Що шпигуни стежать і записують кожний мій крок, і не тільки мого побуту в фабриці, але й життя приватного, про це я знав прекрасно. Знав я, що на мене мусить доносити моя приватна писарка, середнього віку Тувіна; знав і про мого шофера, про служницю, і бодай про одного, коли не більше, моїх помічників. Але про це не хотів думати, відганяв цю думку геть, але дарма: сиділа в мозку немов сверблячка й не давала ні працювати ні думати. Кожне моє слово сказане на звичайній нараді виробництва, яку я й сам скликував, було відоме Гантовичові, голові Особливого Відділу, а через нього, розуміється, і мишоокому Ґершґорнові. Нічого в нарадах не було тайного, ані надзвичайного; я й сам міг зробити з них записки для кожного бажаючого. Та всежтаки це все лишало на мені погане почуття липкости, несмаку. До того моя свідомість, що я навіть у думці не міг би бути „підривним", робила це шпигування за мною особистою зневагою.

Такого промислового процесу, де все йшло б з абсолютною досконалістю, не буває. Бо ж то зіпсується машина, то трапиться похибка, то робітник втомившись стає недбалий, то пляни часом підуть шкереберть. А ще й до того в новій фабриці, яка щойно зачинає працювати з закордону спровадженою машинерією, по більшій части з недосвідченою обслугою, та робітниками спровадженими просто з села. Однаково кожний найменший випадок негайно стягав енкавудистів, які зараз нюхали за признаками „саботажу", „підривництва". Зачинались явні допити, допит в канцеляріях Особливого Відділу, нерідко й тайні допити по ночах, та люті погляди осередні НКВД в місті.

У випадку, коли б щось сталось, хай і маловажне, наказав я зараз мене покликати, навіть, коли б треба було будити мене серед ночі. Але хоч як я спішився, то хлопці з НКВД прибігали передо мною, кидаючи важкі підозріння, глумливі оскарження.

Серед такої атмосфери мусів я напочатках працювати. Старші інжиніри й урядовці адміністрації вважали це за природну річ у совєтській промисловості й приватно жартували собі з „усюдисущих" на заводі. Я ж ніяк не міг себе до того наломити. А такі умовини праці ставали все гірші з кожним місяцем, як велика чистка по смерті Кірова зачала прибирати на силі. До року Нікопіль подобав не так на промислове підприємство, як радше на ловецьке поле для поліції й доносників.

3

Одного разу приїхала відвідати мене моя матір. Велике враження зробив на неї мій дім, гарні меблі, множество модерних вигід, а особливо те, що я мав пять кімнат і всі до моєї розпорядимости. Відчувала, мабуть, що її другий син „справді промостив собі шлях

TULA-online.org

у світ"! Наче магніт тягнула її до себе, особливо, кухня з її просторою холодільнею наповненою багатством запасів. Коли я, щоб зробити їй честь, запросив на вечерю кількоро своїх приятелів, матір моя настояла на тім, що вечерю сама буде варити. Паша стояла й ласкаво дивилася, як матір готовила улюблені нею ще від дитинства страви.

По вечері заскочили до мене ще кілька приятелів, між ними один передовик і кількоро робітників із майстерні. Кожний відносився до моєї низької на зріст, з сивим волоссям та гарним станом матері з найбільшою пошаною. Підібравши момент, матір шепче мені до вуха:

— Тебе тут люблять люди, Вітя. Бачу це по тім, як вони до тебе відносяться. Це добре, дуже добре!

На другий ранок, цілуючи матір, на „до побачення" перед відходом до праці прошу її , щоб не дуже нудьгувала; кажу їй, що прийду, мабуть, дуже пізно. Мені й до голови не прийшло, що вона вже має свої власні пляни, як провести день. Довідався я про це того самого дня, пополудні. Один із інжинірів мені каже, що бачив мою матір у кафетерії, як розмовляла з кухарками й кельнерками. Хтось мусів дати їй перепустку, думаю, і жіноча цікавість завела її просто до кухні.

Того вечора вернув я з праці так пізно, що матір застав вже в ліжку. На другий день кажуть мені, що бачили мою матір на подвірі фабрики — „з записником в руках". Казали, що була в бараках, кооперативних крамницях, діточих яслах. Цілий день мене при праці чимало турбувало те матірне „шнирення", як висловився передо мною один із інформаторів.

Прийшовши ввечір із праці, застаю свою матінку на кріслі, за моїм бюрком. Зо зсуненими на кінчик носа очицями писала щось з великим скупченням у настільнім записнику. Нічого не кажу, жду аж сама зачне балачку. По вечері, коли Паша забирала начиння, матір звертається до мене:

— Я тепер, Вітя, хочу з тобою побалакати — поважно.

— Добре, матусю, що ж таке вас турбує?

Діловим тоном, як виконний урядовець з докладом своїй управі, матір каже мені, що докладно переглянула цілу фабрику: житлові приміщення, діточі ясла, клюби, купальні, і всі здоровні зарядження. Голос її звучав докором.

— Мене поразило те, що бачила, каже дальше матір. — Чи ти знаєш про те, як тут поводяться з робітниками? Коли діло йде про звичайних робітників, то скрізь тільки бруд і занедбання. Кухня загноєна. Пожива смертельно одноманітна. А барра-ки! Скажи мені, Вітя, чи ти справді віриш, що бараки ці надаються для советських робітників?

— А чому ж відносите це все на мою адресу? Я роблю все, що можу. Відповідальність за це ледве чи можна складати на мене.

TULA-online.org

— Ти один із провідників тут, Вітя, то ж ти повинен почуватися до відповідальности. Дивись, як ти живеш! Невже ж ця кричуча нерівність не муляє тобі сумління?

— Побоююсь, що ви, мамо, того не розумієте. Ми урядовці не є тут господарями в повнім того слова значенні. Накази приходять із осередні й ми звязані за руки й ноги. Щодо кафетерії, то я казав її вибілити. І настоюю на тім, щоб її мили й шкробали три рази денно, по кожній шихті. А поза такі й їм подібні річи, я безсильний. Це вже справа шкалі заробітньої платні, житлового проєкту, буджету, твердих цін на одяг, на взуття. А про це рішає Москва. У мене ж повно праці при обрібці рур.

— Та все ж таки ти повинен бодай знати факти. Я ось поробила записки. Маєш. Чи тобі це відомо, що жінки мусять їздити, чи пішком іти, чотири милі до міста на покупки? Чому нема базару таки тут, щоб селяни з колгоспу самі могли довозити свої продукти? Ось, у тебе біленька купальня, і для тебе самого, а робітники, тисячі їх, мають на всіх тільки одну діру, яку й не варт називати купальнею, та й та зіпсована. На такім проєкті, що коштує мільйони, чому б не збудувати порядної парні, для чоловіків, для жінок? Або діточі ясла, Вітя: мало полотна, мало ліків, мало всего.

— Ви, мамо, малюєте чорнішими красками, як дійсність, кажу зо слабим спротивом. Бо ж знаю, що матір говорить правду.

— Я ж не тебе виную, сину, але може, коли й ти будеш про це знати, і коли директори будуть знати, то може що вдасться вам зробити?

На цих словах діловий настрій матері скінчився. Була це роблена поза, яка дальше була понад її сили. Її очі заперлилися сльозами. Боліло її все, що бачила, — боліло порівнювання нужди з вигодами її сина.

Кілька днів по відїзді матері до Дніпропетровського товариш Козлов скликав нараду технічних, партійних і профсоюзних урядовців. Партійна канцелярія була вже повна, коли я прийшов. Козлов заявив, що на програмі тільки одна точка, іменно: **життєві умовини наших робітників.** Мене кинуло в радість. Ось, де придадуться мені ці факти, що їх матір зібрала для мене! Який щасливий збіг обставин, думаю.

Багато присутніх виголошували промови, але в загальниках. Годились, що життєві умовини відразливі, але що вони зроблять? Кличуть мене. Встаю й зачинаю говорити фактами, з того, що в свіжій ще памяті маю від матері.

І говорю не тільки про те, що вона вивідала, але й ловлю себе на тім, що й передаю її гнів, її смуток, її докори. Завважую, що багато слухачів так цим зворушені, як я був перед кількома днями. Багато можемо зробити, кажу, навіть з тим, що маємо, коли б більше зацікавлення цими справами а менше нашими власними. То ж зачнім від

TULA-online.org

сьогодні вважати щоденні потреби робітників за наші власні потреби.

— Звідки Кравченко має так багато інформацій, чую запит.

— А від своєї матері, відповідає Старостін, голова профсоюзу, з насмішкою в голосі. Та невже ти того не знаєш? Це ж та самозванна розшукна бригада скрізь заглядала й винюхувала, як пані на своїм маєтку... Ця велика пані думає, що Нікопіль належить до неї, бо її син один із господарів.. І хіба ж ми не знаємо, яку ціль має те винюхування?... Пані будує політичний капітал для свого сина!

Слова його заглушили загальний галас. Один одного старався переговорити. Мені вдарила в голову кров, та язик звязала лють і не дала відізватись. Козлов тисне мене за руку, щоб успокоївся, і зачинає говорити:

— Тихо, товариші, — і вдарив по столі. Товариш Старостін говорить, як який ідіот. Кравченка матір не є ніяка пані. І він це знає, що вона дружина старого робітника, ветерана з 1905 року, що насидівся доволі по тюрмах за свою революційну діяльність. Ти повинен стидатися, товаришу Старостін, на ню нападати. Хіба ти хочеш цим закрити своє власне лінивство й байдужність до справ робітників?

Загальний сміх. Посміятися за благословінням секретаря партії над усіми нелюбленим головою профсоюзу надто рідка нагода, щоб нею не покористуватись.

— Мені вдалося довідатись, що ця старенька жінка пробувала й тебе бачити, товаришу Старостін, але ти не хотів її прийняти, продовжує Козлов. Розуміється, що ти не хотів, щоб тебе клопотали такими дурницями, як блощиці в бараках та брудні пеленки в діточих яслах. А я з нею розмовляв — і вона виявила ту совєтську ініціятиву, що нам так потрібна.

Та моя матір не тільки все переглядала, але й ходила до верхів з своїми знахідками! Цього вона мені не казала. І оця нарада не була випадкова, але якраз наслідок того її „винюхування". Що за добра й відважна жінка та моя матуся! І не зважаючи на ніяковість, що мені цим спричинила, серце моє запалало ще більшою любовю до неї.

За кілька місяців це вмішання моєї матері принесло й деякі плоди. Близько фабрики заведено колгоспний базар. Діточі ясла вичищено й дано їм більше полотна. Зготовлено плян нової парні для робітників. Пороблено ще кілька інших, менших уліпшень. Слава про кампанію громадянки Кравченко пішла між робітників. І мені дещо з неї припало.

4

Раз у місті несподівано заглянув я, як моя стародівна секретарка, Тувіна, виходила з будинку нікопільського Н.К.В.Д. й не сумнівався, що вона на мене доносить; шпигування свого начальника це перше завдання совєтських секретарок. Але знати, це одна річ, а мати до-

TULA-online.org

кази, — друга. Зараз на другий день зажадав я від Особового Департаменту забрати цю жінку з моєї канцелярії й на її місце поручити мені кого іншого, радше якого чоловіка.

За кілька днів приходить до мене чоловік, років біля тридцять два, і подає записку від Начальника Персоналу. Вигляд його страшний. Перша назва для нього, що прийшла мені на думку, була: „страхопуд". Подобав на скелета, на якім висіли онучі. Черевики з дірами, штани полатані, блюза грубої роботи з мішка. Навіть у наших совєтських умовинах було чим здивуватись. Але винужділе лице прибувшого було гладко виголене, навіть приємне, з рудаво-сивавим волоссям на вилицях.

— Я знаю, як я виглядаю, товаришу Кравченко, каже він до мене, але прошу не брати цього проти мене. Бачите, мене щойно випустили з концентраційного табору, де я відбув свої чотири роки. Особовий Департамент про це знає. І коли ви дасьте мені нагоду, то я вам ручу, що будете з моєї праці вдоволені.

З мови його можна було пізнати, що це чоловік освічений. Моя початкова відраза до нього зачала переходити в жаль. Бідняга, перебув, мабуть, вогонь і воду. Дзвоню по чай і канапки. Хоч він і намагався себе при їжі здержувати, то однаково було видно, що сильно голодний. Серед нашої балачки дзвонить телєфон. Дзвонить Романов, важний і всіми люблений урядовець із іншого департаменту. Романов хоч і не був членом Партії, то тішився довірям адміністрації, від Козлова вдолину.

—Вікторе Андрієвичу, каже, я буду вважати це за особисту прислугу, коли наймеш собі Громадянина Ґромана, що тепер у твоїй канцелярії. Не зважаючи на його нещасні переходи, йому можна довіряти.

— А знаєш ти його віддавна?

— Но, ні, але маю підставу за нього ручити.

— Дякую. Це гарно з твоєї сторони, що ти дав мені знати.

Ґроман жде в вітальні а я телєфоную до Н.К.В.Д. Дають мені Ґершґорна. Це мій обовязок його повідомити, бо ж мій секретар матиме до діла з важними урядовими паперами. Коли я Ґершґорнові все оповів, він каже мені хвилинку заждати. По короткім перериві Ґершґорн вертає до телєфону й дає мені запевнення, що він нічого не матиме проти того, коли я найму того чоловіка, якщо він для мене відповідний.

Коли я сказав тому людському недобиткові, що він може за два дні зголоситись до праці, на його лиці появився перший раз усміх. Розсипався подяками аж мені ставало ніяково. Даю йому досить грошей на конто платні й повідомляю фабричну крамницю, щоб видала йому потрібне шмаття. Також поміг я йому через одного із моїх помічників знайти відповідне помешкання в одним із фабричних апартаментів.

Ґроман скоро показав себе інтеліґентним і добрим працівником.

TULA-online.org

Зняв він із моїх плечей багато ріжних справ. Тепер він, ліпше одягнений, коли на костомахи свої щораз більше зачав набирати тіла, подобав на переродженого нового чоловіка. Часто приходив до мого дому працювати. Деколи відвозив я його по праці додому. Взаємини наші зложилися як одної доброї людини до другої доброї людини. То ж і дякував я Романову, що поручив мені такого першокляс-ного секретаря.

Так пройшло багато тижнів. Одного ранку Ґроман до праці не зявився. Думаю, занедужав. Але, коли не прийшов і на другий день, я зачав журитися, і постановив післати когось по роботі до його помешкання, щоб довідався, що з ним сталося. Телєфону до помешкання він не мав. Шукаючи за одним папером на бюрку, бачу купку карток записаних рукою й зчеплених докупи. Пізнаю письмо Ґромана. Відрухово рука моя спинилась на півдорозі, щоб їх недоторкнутись. Читаю на першій картці:

„Дорогий Вікторе Андрієвичу, коли будете читати ці слова, мене вже в Нікополі не буде. Пробую втекти з цього краю жаху. Навіть смерть буде для мене краща, як життя невільника..."

На мене виступив холодний піт. Схвильований, зденервований, кидаюсь до дверей і замикаю на ключ. Вбираю рукавиці й беру до рук листа. Був це надзвичайний документ. Хоч я не тямлю всіх слів, то зміст його добре закарбувався в моїй памяті. Читаю дальше:

„Дякую вам із глибини правдивого русского серця за все, що ви для мене вчинили. Ваша доброта збудила в мені людяні почуття, які, як я думав, уже вмерли назавжди. Це якраз і є одною з причин, чому я постановив втікати. Коли Бог мені поможе, то перейду кордон. Коли мене зловлять, то, само собою, розстріляють.

„Ненавиджу совєтський режим і його поліцію смертельною ненавистю. Хоч я недопустився ніякого злочину,—коли любов до волі не вважати за злочин, — мене мучили й держали в вязничних ізоляторах. А коли нарешті випустили, то я знав, що моя воля буде недовга, і не зможу навіть знайти собі праці, коли не зголошусь до своїх катів на службу.

„Ввечір перед тим днем, як я прийшов до вас, я тількищо прибув до Нікополя з концентраційного табору, як мені наказали. Завели мене до Н.К.В.Д., до Ґершґорна. Ось так я до вас прийшов. Усе, що сталося, включно з порукою Романова, було частиною гидкої комедії, якої ви були жертвою.

„Я не бридився шпигунського ремесла. Ненавидячи всіх комуністів, вважав його за нагоду на них мститися, затягаючи якмож найбільше в біду, і щоглибше, то ліпше. На вас дивився, як на свою першу жертву. Але я скоро зачав вас поважати й докоряти собі за свої супроти вас заміри.

„Хочу, щоб ви знали, що по якімсь часі я став головним доносчиком у відношенні до вашої особи. Коли чоловік перебув чистилище енкавудистів, то йому вірять. Ці чорти знають, що страх буде дер-

TULA-online.org

жати такі жертви їм у вірності. Кожного дня інші аґенти, яких повно в нашій фабриці, у канцелярії, приносили мені звіти. З них я визбирував всі інформації й раз на тиждень подавав докладний обємистий звіт про вашу працю, ваші слова, ваших приятелів, навіть про вираз на вашім лиці, ну й недостачі вашої фабрики.

„Шпигуни один про одного не знали, я знав всіх. Остання моя прислуга за вашу прихильність до мене їх Вам виявити".

Тут слідував список. Був там і Романов, той лагідний Романов, якого ми всі любили, якому довіряли за його ласкаве батьківське наставлення. Дальше, були кількоро моїх найближчих приятелів, товаришів праці в фабриці, були передовики, були прості робітники, були клєрки. Обснована ними була кожна майстерня, кожна канцелярія в фабриці, усі ділянки праці.

„Стережіться цих людей, Вікторе Андрієвичу! У них пошани до правди нема. Від відкривання змов залежна їх карієра, тож у них загніздився нахил змови видумувати, щоб було що „відкривати'. Ви повинні знати, що ці люди, фізично зломані й духово здеморалізовані чекістами, готові на всяку погань, на всяке признання, на всякі прискарження. Кількоро таких маєте й біля себе". Тут знову були подані прізвища.

„Маю підставу думати, що цього листа Ви можете вважати за наставлену на Вас пастку. Не можу Вам за це дорікати. Але присягаю на Бога й мою святої памяті матір, що пишу Вам правду; пробую цим скинути з себе почуття тяжкої вини — шпигування цілі тижні за чоловіком, що був ласкавий до мене й роздмухав в мені пригаслу іскру людини. Чи мені повірите, залишаю на суд вашого інстинкту.

„Коли передасьте цього листа Ґершґорнові, то він зараз скаже, що я брешу, і негайно переорґанізує цілу сітку своїх донощиків. Коли ж рішите, що мені можна повірити, то цього листа знищите; вдавайте, що Ви обурені моєю втечею й вони недовідаються, що я їх зрадив.

„І як би Ви не постановили зробити, то прошу Вас на все для Вас святе, дайте мені бодай один день часу заки повідомите про мою неприсутність. Той один лишній день може стати для мене ріжницею між життям а смертю. Благаю Вас про це на колінах, дорогий Вікторе Андрієвичу!

„Дякую Вам за все, що для мене зробили. Коли не згину, буду завжди Вас споминати у своїх молитвах".

Якесь внутрішнє почування казало мені збігцеві вірити. Але попри те було друге почуття, немов почуття газардової гри з життям, коли відписував із списку прізвища донощиків. Відписавши, листа спалив, затираючи всякі сліди попелу.

Підвечір посилаю післанця до помешкання Ґромана. На другий ранок післанець мене повідомляє, що та семя, де Ґроман мешкав, йому сказала, що Ґромана вже два дні не бачила. Дзвоню до Особового Департаменту й гнівно питаю, чому він не підшукав мені більше надійного секретаря. Вже третій день , кажу, не зявляється,

TULA-online.org

навіть мене не повідомивши.

За годину прибігає схвильований, з чоловіком в однострої, Ґершґорн. Ставлять нервово запити, перевертають Громанове бюрко й, нічого не знайшовши, відходять. Чи збігцеві вдалося перейти кордон, не знаю й до сьогодні. Перекрастися через совєтський кордон шанси дуже слабі, але сотням це вдалось.

Інформація про доносників навколо мене була для мене помічна. Це давало мені змогу й самому вистерігатись, і часами декого охоронити. Коли я хотів, щоб поліція про щось довідалась, то треба було про це тільки голосніше сказати, так, щоб почув донощик коло печі, чи коло струментів, чи голова викінчувального департаменту, чи інжинір Макаров, чи передовик Юдавін, чи профсоюзний урядовець Іванов, помічник Старостіна. Товариські взаємини з Романовом стали від тепер для мене неприємною конечністю, але мусів їх вдержувати, щоб не було підозріння, що про все знаю.

Наслідником Громана в мене була молода, гарна й працьовита комсомолка. Я й не сумнівався, що й їй вручили кинену Громаном шпигунську нитку, з того місця, де ввірвалась.

Прізвища мого шофера на Громановім списку не було. Але це мене й не дивувало. Він доносив, очевидно, безпосередньо до Інформаційного Відділу Н.К.В.Д. замість до Ґершґорнового Економічного Відділу. Але не було й прізвища моє служниці Паші. Зчасом, однак, я довідався, що це або був Громанів недогляд, або просто він про ню не знав.

Одного дня, коли Паша служила в мене вже майже рік, вернув я з поїздки до Москви. Паша помагала мені розпаковувати дві привезені валізки. Привіз я їй кілька дарунків: в ярких кольорах шаль, кілька пар бавовняних панчіх, пару домашніх патинків. Прийняла це все, як я зараз завважив, з якоюсь дивною резервою.

— Не подобаються тобі ці дарунки, Паша?

— О, чому ні! Ще й як подобаються, і я дуже за них дякую, Вікторе Андрієвичу.

Але того самого вечора, подаючи мені вечеру, Паша прийшла до їдальні з моїми дарунками на руках. І плаче, плаче голосно, як звичайно плачуть селянки. Дивлюсь на ню й не знаю що думати.

— Я не можу прийняти цих дарунків, Вікторе Андрієвичу, каже, похлипуючи. Прошу, візьміть їх назад.

— Добре, Паша, але бодай скажи чому. У чім справа?

— Боже, прости, і тут Паша перехрестилася, але я не можу вам того сказати. Тільки не силуйте мене брати цих дарунків.

По якімсь часі, коли я обіцяв нікому про це не казати, Паша призналась, що вона тому не може взяти дарунків від такого доброго чоловіка, як я, бо вона на мене робить доноси. І зачала сповідатися:

— Так, від коли я сюди прийшла, то мала обовязок подавати про вас раз на тиждень звіти до Н.К.В.Д. Прийшла я з села й мені да-

TULA-online.org

ли працю. Але насамперед казали йти до Н.К.В.Д., де мені скажуть, що маю робити. Я не хотіла, плакала, казала, що це противне моїй вірі. А чоловік в одностроїй мені каже: „Паша, не будь ідіотка. Ти ж хочеш, щоб твій батько вернув із заслання, правда хочеш? Ну, то коли будеш служити нам вірно, то ми про це подумаємо".

— Раз на тиждень ходжу я до приватної хати в Нікополі й розказую їм усе, що знаю, особливо хто до вас приходить і що говорить. Питають мене: „А лаяли вони коли владу?" Таке питають завжди. Я тоді хрещусь і відповідаю: — О, ні, навпаки. Сміються з мене, коли хрещусь, безувіри!

Кажу бідній Паші, що їй прощаю. Ніколи й нікому не скажу з чим вона мені звірилась, коли й вона буде держати язика за зубами. Тому якраз добре буде тобі, кажу, прийняти від мене ці дарунки.

І Паша дальше, аж до кінця свого побуту в цім домі доносила на мене до Н.К.В.Д.. Про її плаксиву сповідь ми більше не згадували. Тільки кілька разів питала мене чи буде добре, коли вона скаже про таку а таку подію. Я їй пояснив, що не маю нічого до скривання, а зрештою, коли недонесе вона, то донесуть інші.

5

У Нікополі працювали звичайно кількоро ,чужинецьких інжинірів американців і німців, при закладанні нової машинерії, чи підвищуванні виробництва. Росіяни від самого початку зачали ними захоплюватись та, їх боятись. Бо сприятелюватися з ними — входити в звязки з „клясовими ворогами" — було небезпечно, але цей ореол небезпеки зроджував до цих чужинців певного рода зацікавлення. Добре одягнені, нічим незвязані в своїх розмовах, своїм поведенні, здавались вони для росіян істотами з якоїсь другої планети. Найцікавіша в них була та їх повна безбоязкість при праці, в розмовах, і навіть у критиці до певної міри, немов би тут не було ані Н.К.В.Д., ані Ґершґорна, ані донощиків.

Коли товариш Брачко піддав мені думку, щоб я прийняв до свого дому двох американців на помешкання, це мене немало стривожило. Походили ці американці з міста Юнґставну в Америці. На праці в Нікополі мали бути кілька місяців. Місцева гостинниця була під псом, а я, будучи парубком і маючи цілий дім до своєї розпорядимости, відмовитись їх прийняти — не міг. Але побоювався ріжних ускладнень із того накиненого мені стику з цим „чужо-клясовим елементом".

Звались вони Ларі і Джов. Обидва високого росту, біляві, доброго характеру, дещо збиті з пантелику своїм сірим оточенням і, як по них можна було пізнати, тужили за домом. За тих кілька місяців, не зважаючи на труднощі мови, ми стали добрими приятелями. Ніодин із них ніколи не пробував зачинати балачки про політику. Для совєтського громадянина, якого власне життя й політика сплетені в одне ціле, ця їх байдужність була неймовірна, і неприродна. Думки цих аме-

TULA-online.org

риканців скупчувались на їх праці. По скінченій праці оповідали історії, грали в карти й шукали куди б піти на „партію". Призвичаєні жити в гурті, щирі в узаєминах з іншими людьми, їм не могло в голові поміститися, чому їх так відокремлюють, чому так рідко запрошують — ті люди, що з ними вони ж разом працюють у фабриці?

Ларі й Джов жили в мене кілька тижнів, коли одного разу телєфонує до мене Ґершґорн.

— Твої американці йдуть сьогодні на полювання, каже.

— Знаю. Так що з того?

— Хочу, щоб ти мені подзвонив якгільки вони відїдуть. А прислузі дай вільний день, щоб перед пятою не вертала.

По сніданні американці в піднесенім настрою направились у гори. Вдаривши мене по товариськи по плечах на пращання, обіцяли принести все, що сполюють. Для мене не було іншої ради, як зателєфонувати до Н.К.В.Д. Около одинадцятої прибув в товаристві ще одного Ґершґорн. Прийшли собі до мого дому, як до власного, і зачали господарити так. як би вже давніше знали кожну подробицю в його розкладі. І мені зараз стрілила до голови думка: **„Вони, мабуть, уже нераз мусіли перешукувати мій дім в часі моєї неприсутности!"**

У кімнаті американців аґенти перешукали все до нитки. Шукали в кишенях, ремінцях від штанів, закладках сорочок, кляпах блюзок, підошвах черевиків, словом, перешукували скрізь, де можливо було б щобудь сховати. Докладно переглянули всі книжки, журнали, записники, листи. Декотрі річи світлили; відписували кожне число місцевого телєфону, кожне прізвище. Ґершґорна найбільше інтриґували прибори до голення. Натискав і тряс ручками бритов, пильно придивлявся до пензлів, обмацував тюбки з кремом до голення, підозріваючи, мабуть, що це найпевніші місця, де можна знайти американські тайни. Ґершґорнів товариш не був місцевий аґент. Очевидно, він мусів знати добре англійську мову.

До четвертої години обшук скінчився. Не знайшли нічого, бо лиця їх не виявляли задоволення.

— Ти розумієш, очевидно, товаришу Кравченко, що про це, що тут було, ніколи ніхто не сміє знати ані слова. А коли б щобудь витекло, то відповідати будеш ти особисто. Підпиши це зобовязання.

Була це форма відома кожному, що мав щобудь до діла з тайною поліцією.: „добровільне" зобовязання тримати язик за зубами. По їх відході ходив я по кімнатах прибитий, з почуттям чужости в своїм власнім помешканні. Стидався дивитися американцям у вічі по їх повороті з ловів, тож знайшов викрут. шоб не бути того вечора дома.

Ніодин із них, я був певний того, не мав і найменшого підозріння, що його річи були перешукувані; ані не знали того, що кожна минута їх перебування в Росії стежена й записувана. У хвилі свого мякосердія Ґершґорн, довго по виїзді американців із Нікополя, дозво-

TULA-online.org

лив мені зазирнути в їх течку. Були там, крім інших річей, знімки, які показували цих чужинців в компромітуючих позах з певного роду жінками в гостинниці в Москві. Їм ані не снилося, що в їх кімнаті в гостинниці заховані світливці знімають сцени з їх перелетних любощів. Гершгорн аж поцмокував губами, показуючи мені один такий знімок по однім.

— Ну, добре, але на що ж тобі того всего?—питаю. Ці ж люди вже в Америці.

— Так, вони вже в Америці. Але тепер ми будемо бодай певні, що вони не будуть нічого поганого писати про нашу соціялістичну батьківщину, як це робили декотрі американські байстрюки, набравшись нашого доброго золота й нажершись нашого доброго хліба.

Задержались у моїй памяті пригоди ще одного чужинецького інжиніра, який був на праці в Нікополі. Називався він Ленц. Був це німець, кремезної будови, з бичачим карком з трьома фалдами. Посланий був вставити ряд важної машинерії. Хоч йому дали до помочі двох перекладчиць, то я волів порозумівати с ним через одного з моїх людей у фабриці, Юрієва, який знав трохи по німецьки.

Одна з перекладчиць Ленца була Дніпропетровська агентка, послана до Нікополя особливо в цій справі. Скоро стало прилюдною тайною, що Ленц з Александрою живе; спроваджує для неї шовкові панчохи, ручні торбинки закордонного виробу та інші коштовні дарунки. Н.К.В.Д., однак, подумало, що одна жінка для Ленца мало, і підсунуло йому ще одну, молоду Наташу.

Була це донька священика, якого заслали кілька років тому на Сибір, у місті добре знана. Не було їй ще й двадцять, гарненька собі, ніжна, з дитячим поводженням. Казав мені Юрієв, що її присилували стати його перекладчицею погрозами, що погіршать життя її батька, та обіцянкою, що дозволять їй за це переписуватись.

Одної соняшної неділі Ленц, його дві перекладчиці й їх спільний ніби приятель, „моторист", вибрались на прогульку човном по Дніпрі. Набрали багато харчів, вина, горілки до моторового човна а для більшої романтичности ще й грамофон з московськими й німецькими плитами взяли. По перекусці й побуті в затіненій чарівній закутині над Дніпром, наслухавшись музики „моторист" пішов собі ніби на прохід з тою старшою. А Ленц, підохочений вином, присутністю молодої жінки й німецькою любовною музикою, лишився з молодою красунею Наташою.

Як і сподівалися ті, що це плянували, Ленц зачав залицятися. Дівчина, його подразнюючи, вдавала соромливу й опиралась. Інжинір Ленц ставав щораз настирливіший. І якраз у моменті, коли він, запалений пристрастю, роздер блюзку дівчини, відкриваючи її молоду грудь, почув, що в поблизьких кущах щось шорохнуло. Лишив дівчину й одним скоком опинився в кущах. Там застав „мотриста" якраз при роботі, як наставляв апарат, щоб схопити ще одну сцену.

Ленц, тепер уже витверезілий, схопив люто апарат, побив на тріски

TULA-online.org

й кинув в ріку. Проклинаючи Н.К.В.Д. й „мотриста", вернув додому. Жалуючись другого дня адміністрації погрожував, що повідомить про це німецьку амбасаду. Йому відповіли, що це був собі невинний відпочинковий жарт, без ніякого політичного значення. Але Ленц не дурак.

— Я ліпший світливець, каже, як ваша поліція, — і показує їм цілий ряд любашних знімків із себе й Александри.

Коли ваш уряд потребує знімків з мене з красунею Наташою, то хай звернеться до мене, а я рад йому служити. Не мусите аж клопотатися моторовим човном і прогулькою.

Незадовго Ленца попросили, щоб забрався з Росії. За згоду не зголошувати того випадку німецькій амбасаді добре йому, думаю, німецькими марками заплатили. Александру відіслало Н.К.В.Д. назад до Дніпропетровського, де могла досхочу пописуватись своїм талаком між чужинецькими техніками, що там працювали. А чи й Наташі заплатили за її прислугу дозволом писати до свого батька, про це не знаю. Юрієва, коли його рік пізніше арештували, оскаржено, між іншим, і за те, що мав звязки з „німецькими фашистами". А ці „звязки" це було якраз те; що служив за перекладчика для Ленца.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ТРИНАДЦЯТА

ШВИДШЕ, ШВИДШЕ!

У вересні, 1945, у Донецькій Кітловині сталося „чудо". Робітник на прізвище Стаханов добув 102 тон вугілля за одну зміну, цебто, чотирнадцять разів більше, як звичайно припадало на одного робітника! Мало подій у новітній історії вислављювано з таким гістеричним театральним одушевленням. А вдійсності, було це цілком природне „чудо", навіть з пообббиваними рогами трохи. Для практичного інжиніра, елєменти ошуства були в цім аж надто очевидні. Бо ж Стаханову були дані особливі умовини, особливе знаряддя, й помічники для осягнення того рекорду. Було це чудо на замовлення Кремля, що хотів започаткувати нову релігію — релігію швидкости („спідап").

Бо, що зробив Стаханов, то може зробити й кожний інший рудокоп! А що можуть зробити рудокопи, то можуть зробити й інші робітники в іншій промисловості! Ось і підсумки нової релігії. Сумнівники будуть осуджені й не мусітимуть ждати аж смерти, щоб мати своє позагробне життя в пеклі. Техніки, що будуть висловлювати свої практичні застереження, будуть названі занепадниками, ворогами Стахановщини! Робітники, що не могтимуть довести праці до точки донецького вуглекопа, будуть визнані за ледарів!

І рознеслись із Москви крикливі стахановські кличі. До Нікополя зачали напливати телєграфічні накази з харківської і московської осередні. А кожний наказ — погроза. Негайно маємо потворити стахановські бригади для підгону ледарів. Інжинірів і надінтендантів, що виявлятимуть спротив, уважати за саботажників!

Наші фабрики були в руху нецілих шість місяців. Працювали, хоч з труднощами, на три зміні. Ні скількість ані якість криці та інших сирівців не були такі, як треба. Працювали переважно робітники невправні, персонал недосвідчений. Недоїдання й погані житлові умовини обнизили фізичну міць персоналу. То ж треба нам було кращої спряжки самого процесу виробництва. А нові накази вели до перевантаження, і людей, і машин. Для плавного випуску продуктів треба було радше гармонійної спряжки гуртової праці ніж ставлення нових рекордів. Поверх пятнадцять сот людей при одній спільній праці, де кожна інша праця впліталась у другу, не могли собі самовільно поспішати, не наразивши цілої праці, у загальному висліді, на без-

TULA-online.org

ладну хаотичну суматоху.

Але наказ є наказ. Провідник Партії Козлов і Директор Брачко скликали інжинірів і голов департаментів. Товариш Бродскій прийшов від міського Комітету. Бродскій і Козлов, як незнайки в виробництві, могли себе дурити й мати надію на успішне введення стахановщини. Але Брачко, як практичний промисловець, бачив цілу безвиглядність цієї затії так ясно, як і я. Але ні він, ні я не мали іншого виходу, як позаводити за всяку ціну, навіть коштом порядку й справности, стахановські бригади.

— Чи дозволиш, Товаришу Брачко, поставити одне питання? — відзивається один із інжинірів.

— Став, Лазаре Петровичу.

— Я голова одної секції, де працює 180 людей. Коли тільки декотрі з них зачнуть працювати скоріше, ціла секція стратить ритм, зачнуть наростати гудзи. То ж скажи мені, будь ласка, ясно, що мені треба зробити, щоб завести стахановщину.

Брачко, само собою, сказати йому нічого не міг. Міг тільки повторити ще раз ті кличі, що прислала йому Москва, а брак пояснень закрити пустопорожнім політичним словоблудієм. Мені стало його жаль. Бо ж він був такою самою жертвою того на довгу мету надпляцування, як і решта нас.

Кінець-кінців мусів і я, у моїй власній підфабриці завести штучне приспішення праці, хоч моє сумління вважало це за злочин проти машин і людей. На безпосередній наказ Партійного Комітету перегрупував працю, звівши в одну зміну всіх найліпших робітників, передовиків та інжинірів. Дальше вибрали ми для тої зміни найліпше знарядя й найліпший матеріял. Так підтасувавши карти, даний був наказ зачинати гру.

В одинадцятій годині одного вечора, у присутності пресових звітовиків і світливців, зачала працю наша зміна „стахановців". Як і треба було сподіватися, зміна ця перевиконала працю на 8 відсотків. У пресі появились голосні наголовки. Від урядовців із столиці прилетіли на крилах поздоровлення. Кожний зачав спокійніше віддихати. Грім був відвернений. А мені, як відповідальному технічному провідникові, дано багато признання.

Але ця „перемога" на промисловім фронті вялила за серце. Була від само́го споду ошуканча, то ж колись мусить відбитися. Інші ж дві зміні, позбавлені своїх найліпших робітників і приладдя, стратили більше відсотків, як моя зміна придбала. При порівнянні, ці робітники мусіли стати в очах влади несправні, коли не ледарі. Крім того вони нарікали, що з них роблять жертвенних козлів. Проклинали своїх товаришів щасливіших, і урядовців.

По цілій Росії покотилась филя поспіху, розвиваючись у скажену кампанію в атмосфері страху перед переслідуванням. Усунено тоді тисячі адміністраторів, багато арештовано за „саботаж" нового „соціялістичного виробництва" та за „невміння встановити відповідних

TULA-online.org

стахановських умовин". За кожний недотяг у виробництві тягнули до відповідальности інжинірів і техніків. Публична думка була так оброблена, немов робітники аж рвуться до швидшої праці, тільки змовники-управителі їх навмисне „спинюють".

Таким способом вбито клина між робітників і технічний персонал.

Навіть найтупіше думаючому робітникові було ясно з того, що ці штучні рекорди силуваного приспішування праці, це будучі нові „норми".

Коли стахановський рух доходив до свого вершка, у листопаді скликано до Москви зїзд передових стахановців. Промовляв до них Сталін; щедро обсипав похвалами, підхлібствами й порівняв їх старання з назадництвом і відсталістю інших робітників. Від того часу стахановці стали „елітою" праці; заробляли багато більше, як їх товариші, і мали ріжні привілеї — особливо щодо харчів і одягу, які для звичайних робітників були недоступні.

Таким способом Кремль вбив клина також між ріжні категорії робітників. Старинне правило „діли й пануй" було застосоване до цілої нації-держави під знаком „будування соціялізму".

Недовго треба було ждати на потвердження найгірших побоювань робітників. Прийшли накази перевірити „норми" виробництва. — основи заробітної платні, — і піднести їх на 10-20 відсотків. Цебто, від тепер робітник мусітиме дати 10-20 відсотків більше праці за ту саму заплату. У моїй віднозі фабрики, на півтори тисячки робітників всего біля двісті були визнані за стахановців, для інших перевірка норм означала по-простому значне обниженя заробітної спроможности. Загальне невдоволення було тихе, понуре, але безсумнівне.

А щоб до шкоди додати ще й зневагу, то ті нові норми робітники мали прийняти сами, і не тільки „добровільно", але й з захопленням. Комедію цю відіграно на цілім ряді зборів. Наперед були всефабричні збори Партії, дальше технічних і профсоюзних провідників і „ударників" з-поміж рядового робітництва. Вложено на них завдання перевиховати маси робітників і вдунути в них „зрозуміння" для восприйняття нових квот.

Усе було підготовлене й перевірене наперед: читано Сталінову промову з похвалами для стахановців. Старостін для профсоюзу Козлов для партії, інші для технічного персоналу — виясняли, й вусом не моргнувши, що попередні низькі норми були зневагою для соціялістичного бажання й виробницького ґенія нашої партії й фабрики. Амбітні комуністи, шукаючи признання й повищень, вжили цієї нагоди для показання свого набоженства до Сталіна, виголошуючи та виписуючи крикливі похвали, зазиви, заклики — в пресі, по радіо.

Накінці відчитувано постанову з домаганням, щоб підвищити квоту й усі приймали „одноголосно"

А дальше скликувано окремі збори ріжних майстерень, підмайстерень, з обовязковою участю всіх робітників. Технічні й політич-

TULA-online.org

ні провідники, піддержані „ударниками", виголошували на них вивчені напамять кличі й пропозиції. На зборах моєї майстерні робітники сиділи похмурі, мовчки, мало зацікавлені. Кожну згадку ймення Сталіна оплескували автоматично. Розсипані по залі агітатори ніяк не могли, хоч як пріли, витворити бажаної температури одушевлення. Більшість із цих чоловіків і жінок тількищо скінчили своїх вісім годин тяжкої праці. Втомлені, знуджені, хотіли якнайскоріше скінчити цю комедію й піти додому. Відчитано звіт про блискучі осяги стахановців: подано до відома нововставлені квоти. Тоді декотрі рядові члени профсоюзу, очевидно наперед підготовані до того, повставали з місць і зачали домагатись прийняти ці нові квоти. Зачали голосування...

— Товариші, я пропоную, щоб постанова була прийнята одноголосно, закричав діючий голова профсоюзу, як йому сказано було зробити.

— Хо за тим?

Ліс байдужних рук.

— Хто проти?

Мовчанка. Нагло скрикує якась жінка:

— Товаришу Голово, ось Кірюшкін не голосував.

Перший раз за цілі збори заля оживилась. Бунтар між нами! Лев між кріликами! Якийсь там собі Кірюшкін посмів не піднести руки й його злочин проти соціялізму викрили! Бунт з одної сторони, пролетарська чуйність із другої. Батьківщина вратована вмліока...

— Товаришу Кірюшкін, ти не голосував? — питає голова зборів зневажливим голосом.

Встає худий, лагідного вигляду чоловік. Лице його замаране оливою. Говорить з самоповагою.

— А чому ж мав би я голосувати? — і стиснув байдуже плечима. Так чи сяк, то норми однаково будуть прийняті. Моє завдання працювати, і я працюю. Чого ж вам ще більше треба? Хочете, щоб я показав вам свою руку? Добре, ось вона; — і підніс догори мозолисту долоню.

— Моя дружина й діти сподівалися, що я зможу заробити для них трохи більше грошей, а тут виходить, що зароблятиму ще менше...

Дехто засміявся, але назагал заля мовчала, зворушена словами й поставою Кірюшкіна.

— Товариш Кірюшкін компромітує збори й кидає болотом на великий стахановський рух! — хтось закричав. Він клясово несвідомий!

— Клясово-несвідомий? — Усе ще стоячи, Кірюшкін здвигнув плечима. — Я не знаю, що ти під цим словом розумієш. Бо я є свідомий; свідомий того, що заробляю 140 рублів на місяць і маю дружину й троє дітей кормити.

— Досить тої комедії! Давайте приймемо ухвалу! — перериває голова. Але Кірюшкін уже сам захопився своєю відвагою, не вгамо-

TULA-online.org

вується.

— Що ви називаєте комедією? — і неожидано повищив голос. Подивіться на мене: це робітне шмаття на мені це одиноке, яке маю. Незадовго воно цілком розлетиться. З моїми 140 рублями на місяць моя семя й так напівголодна. І коли це комедія, то що буде трагедія?

Сів. Сміху почулось дуже мало.

Мені призначено вияснити зборам із точки погляду інжинірії, що нова норма була не тільки можлива, але й справедлива. Зробити це я мусів. Вибору не було. Промовляючи, я майже сам себе переконував, коли не слухачів, що на нас усіх жде нове багатше життя, коли навчимося добре працювати й багато продукувати. Бо маємо ж наздігнати за одне покоління ту вікову відсталість наших попередників, кажу. Жаль мені було і себе, і цих дурених чоловіків і жінок, моїх людей. Правильно, чи хибно, ми ж були поколінням призначеним історією на жертву й страждання.

А задня думка під час того не переставала мені сверлити: „Кірюшкінові я мушу помогти, Кірюшкінові я мушу помогти"...

Масові збори закінчились оплесками й люди розійшлись. На другий день нікопільська преса й радіо розмалювали наші збори облудними словами політичного переборщення. Писали й кричали: „Пролетарі нікопільського металюргічного комбінату домагалися вчора серед громового одушевлення змінити перестарілі норми праці. Одноголосно прийняли..." — А про Кірюшкіна ані слова.

Переказав я Кірюшкінові прийти до моєї канцелярії по скінченій праці. По скінченій зміні в фабриці чую гамір у моїй вітальні.

— Куди прешся? Товариш Кравченко занятий, чую голос писарки.

— Повір мені: я ж не хочу його бачити, він сам післав по мене.

— Що ж ти від нього хочеш?

— Чого ж я можу хотіти від начальства? Кличуть, я йду.

Кажу писарці, щоб пустила, і прошу Кірюшкіна ввійти. Прийшов, став, капелюх у руці.

— Сідайте, кажу.

— Дякую, можу й постояти.

— Але навіщо ж стояти? Сідайте, будь ласка.

Сів — на другім кінці. Питаю, як іде праця.

— Іде, як і кожному, відповідає. Працюю доки ще служить здоровля.

До фабрики цієї пирйшов він два роки тому, з села, коли сколєктивізували його господарство. Перед тим служив в Червоній Армії. Приніс дещо з собою, але вже випродав, бо притиснула потреба.

— Дружина моя, каже, миє підлоги в помешканнях декотрих урядовців і приймає до прання шмаття. Це мені трохи помагає. Але з трьома малими дітьми не так легко. Та нема чого й нарікати. Малохто з робітників живе краще.

TULA-online.org

Говорив помало; міряв кожне сказане слово й дивився просто в вічі. У поведінці його не було нічого ані визиваючого, ані страху, тільки бездонний фаталістичний жаль.

— Та, Вікторе Андрієвичу, що тут довго говорити? Ви—один із начальства. Живете собі добре. Живете в своїм світі, я живу в своїм. Тому ви ніколи не годні зрозуміти таких людей, як я.

— Не будьте такі певні, товаришу Кірюшкін. Може я розумію краще, як ви собі думаєте. А скажіть, будь ласка, чи хотіли б ви піти на працю при рубальній машині? Там зможете заробляти 220 рублів, і навіть більше, і матимете право мати додатковий одяг: чоботи, убрання...

— З охотою. Бо ж, як знаєте, і мені жити треба.

І дав я зараз розпорядок, щоб його перенесено на іншу працю. Подякував мені й пішов. Приємно мене це вдарило, що він задержав самоповагу до самого кінця й не старався мені підхлібляти. Покликав я Старостіна й розпорядився, щоб Кірюшкінові дати дещо грошей наперед з Фонду Взаємної Допомоги, і наказав, щоб йому видали пару чобіт і одяг до роботи.

2

Суспільна прірва між Кірюшкіном а стахановським „аристократом" давалась відчувати більше, як прірва між робітництвом а управою, уже хоч би тому, що Кірюшкін і стахановці щоденно з собою стикались. А напрямна уряду прірву цю ще більше поглиблювала, створюючи напруження, антагонізми та недовіря скрізь там, де це було можливе.

Інжинірам і управителям, як клясі, закидувано, що вони „консервативні", спинюють розгін праці. Партійні урядовці, щоб подібний закид відвернути від себе, до нагінки на фахівців також прилучились. Повага наша підупадала. Це відчуваючи, декотрі інжиніри, передовики й навіть звичайні їх помічники зачали робити самовільні постанови й підносити свої заробітки від штуки, часто з нещасливими наслідками для загального виробництва.

Рішальний голос у промисловості зачала мати політика. Замість інжинірів і управи, останнє слово зачали мати партійці й політичні урядовці, навіть у справах чисто технічного характеру. Промисловість, знайшовшись між молотом і ковадлом — наказів із Москви й підозрінь від низу з одного боку та тугішого завдання й занепадаючої дисципліни з другого, — зачали входити в хаос анархії й цивільної боротьби. Нервовість і напруження стали немов нормальними умовинами праці.

Раз якось вночі будить мене телефон. Зіпсувалась нагло одна з машин, спинивши працю майже половини мого відділу фабрики. „Додатковий біль голови!" — муркочу до себе й зачинаю збиратись. Приходжу до фабрики а там уже повно урядовців. Бачу й начальника нікопільського Н.К.В.Д., Дороґана, і Ґершґорна, і ріжних поміч-

TULA-online.org

ників Козлова, Старостіна, та інжинірів бігаючих навколо, а в моїй канцелярії вже переводять допити запідозрених, записують...

Іду подивитись, що сталося. Кількоро стахановських захопленців і інжинір постановили собі самовільно приспішити оборот валка, а що рура ще не захопилась була їхньою сталінською вірою, то й із напруги розірвався великий кусок головного паса й одна з машин перестала працювати. Справа була доволі поважна: машина була німецького виробу й направити її на скору руку було годі.

Але поліцейським наказним урядовцям розходилось не так про урухомлення машини, як про те, щоб знайти виновних. По майстерні ввихались слідчі. В осередні Н.К.В.Д відбувалися під погрозами й лайкою приватні допити. І мене кликали кілька разів на допити; по невиспаній, тривожній ночі, до праці я вже не надавався. Прості й очевидні мої пояснення до незнайка Гершгорна недобирались. Кричав, ворчав, вимагав „доказів" проти цеї або тої особи. За кожним разом, коли згадував котре ймення, сипав соковитою лайкою. А запідозрені в нього були не тільки урядовці, а й звичайні робітники.

—Кравченко, ти не хочеш з нами співпрацювати! — раптом закричав Гершгорн. Ти можеш за це поплатитися, я тобі кажу правду. Тому для власного добра поможи нам знайти саботажників.

Серед цих днів замішання прийшов мене побачити талановитий механік, Дубінський, зо своїм помічником Шпачинським. Серед загальної біганини, допитів, криків, ці два ветерани механіки відразу взялись до праці: випробовували металі, робили теплові поміри, і накресляли пляни. Думка в них була така, що може їм удасться зробити дуплікати зломаних машин, але наперед хотіли мати запевнення, що в випадку невдачі їх не будуть тягнути до відповідальности за страту часу й матеріялів.

Передививши їх пляни й фіґури рішаю, що плян їх варт того, щоб спробувати. А щоб їх, ну й самого себе забезпечити, запевнюю собі згоду Брачка, Козлова й Бродського. Диктую повний звіт до Трубосталі в Харкові, призначую людей і матеріяли й даю знак зачинати працю.

Не зважаючи на всі ці свої політичні забезпеки, я все таки немало зажурений. Бо ось випадково довідуюсь, що цей Дубінський знаходиться найбільше з усіх під урядовим запідозрінням. Це спокійний собі тип, поважний, у високій мірі досвідчений старший чоловік, якого всі подивляли. Самоук, добре очитаний, тип передреволюційного інтелєктуала, — тип на яких дивились, як на особливо податних на всі єресі. До того Дубінський був за царських часів членом меншевицького крила соціял-демократичної партії; вісімнадцять років відданої праці за Сталіна не могли все таки змити з нього тої страшної плями.

Із усіх боків цей знаменитий Дубінський надавався на переслідування, й із сторони поліції, і карієровичів, і ріжних інших відьмогонів. І

TULA-online.org

була в цім ціла іронія, що якраз цей Дубінський був одинокий, що зголосився з практичною порадою, як назад пустити в рух продукцію. А коли б йому ця спроба не вдалась, то була б це добра нагода для Ґершґорна на яку він зо своєю собратією ждав віддавна. Зараз закинув би Дубінському навмисне шкідництво.

Майже цілі чотири дні залишався я в фабриці з Дубінським і Шпачинським. Енкавудистські донощики тільки приглядались із боку, готові кожної хвилі нас оскаржити, коли б нам не вдалось. Нарешті закладаємо новозроблені части й пробуємо пускати в рух. Удалось! Машина робить. Фабрика назад в руху.

Але не зважаючи на те все, допити відбувались ще кілька тижнів. Не знайшовши жертвенного козла, поліція почувала себе кисло, немов би їй відібрав правно заслужену добичу. А мої взаємини з поліцією до того також не покращали. А я й не дуже ховався зо своєю думкою, що випадок цей був не такий то важний, щоб звертати на себе аж таку увагу поліції.

Не поправились мої взаємини також з профсоюзом і партійними „ударниками". Не було одного тижня, щоб їх надмірна політична чуйність не вдарила лобом об простий розум виробництва. Вибираю оце кілька випадків, що залишились у моїй памяті.

Одного ранку застаю свою підмайстерню дивно стурбованою. Настрій натягнений, атмосфера, так і видно, наелектризована. Кажуть мені, що в однім куті, який видно з усіх сторін, хтось наклав рур одні на одні й на них поклав великий плякат з таким написом:

„Робітники й стахановці інжиніри в цій секції повинні знати, хто спинює рух стахановський".

І під цим довгий список прізвищ. Знайдено купу зіпсутих рур у фабриці й відповідальну за це групу оце так прилюдно понижувано. Поданих у списку знав я як пересічно вірних робітників. А хиби в рурах були правдоподібно спричинені нечистою крицею й за це так просто з моста цих людей не можна було обвинувачувати.

Наказую цю „виставу" й плякат усунути. Старостін казиться. Починає мені дорікати, що я вмішуюсь у його роботу „політичного виховання" членів профсоюзу, ще й погрозив мені доносом до „відповідних чинників".

Не довго по цім випадку завважую, як старший робітник з сивим уже волоссям, Макаєв, якого працю я цінив, працюючи, тихо поплакує. У чім справа? — питаю. А він показує мені противну стіну. Дивлюсь, а там його карикатура а під нею напис: **„Псотник стахановщини."**

— Визвольте мене від тої неслави, Вікторе Андрієвичу, благає. Я признаю, що я міг зробити деколи й похибку. Дружина мені нездужає й я кілька ночей малощо спав. Я ж тільки людина, похибку міг зробити. Та хіба за це мають мене виставляти на посміховище?

TULA-online.org

Кличу передовика.

— Хто повісив цей плякат? — питаю.

— Діловий голова профсоюзу нашої секції.

— Зірви це зараз і пішли до моєї канцелярії.

— Я не можу того зробити, Товаришу Кравченко, бо попаду в гаряче.

— Скажи йому, що я наказав, і беру за це на себе повну відповідальність.

Зневажливий плякат був усунений. За кілька минут прибігає до мене ціла зграя профсоюзних урядовців і партійних загорільців. Говорять усі нараз. Кричать: спинюю „політичну освіту, заохочую до відсталости, підриваю повагу профсоюзу, Партії"; будуть скаржитися на мене до Харкова, навіть до Москви.

— Дуже добре, товариші, кажу. Скаржте скільки вам любо. На мою думку це ви спинюєте виробництво, зневажуючи мій персонал і підриваючи мораль робітників. Я тут начальник, а ваш обовязок зо мною співпрацювати, а не робити виступи поза мої плечі. Крім того, дехто з вас повинен тепер працювати, а не заводити тут спорів.

Підвечір того дня кличе мене до себе Козлов. Донесено йому скаргу про „велику" аферу Макаєва. Представляю йому свій погляд і приємно здивований довідуюсь, що він так само думає, як і я. І коли б у цій справі прийшло шо від Гори, то він мене піддержить. А вістка, що я беру сторону робітників проти загорільців, викликала сензацію й підняла мою повагу серед робітництва, але була вона прикрочиною для декотрих урядовців і впливових партійців

Багато тижнів мого часу й енергії забрала також справа зломаної німецької машини. Направити її було трудно й одна з моїх майстерень три чи чотири дні не могла нічого робити. І знов на нашу секцію нахлинула хмара поліційних агентів і суворо поглядаючої „влади".

Мої власні розшуки показали мені скоро де лихо. Сталось це вночі. Світло з майстерні слабе й хтось випадково взяв не той кусок криці. А машина була наставлена на крицю з малим складником карбону, то ж коли вложено в машину крицю зо складниками 18-20% хрому й двома відсотками ніклю, трісло ложе. Ніякої, отже, тайни тут не було.

Незадоволений моїм пояснюванням, все ще на тропі висмикуючогося так дорогого його серцю саботажу. Економічний Відділ зробив свою окрему аналізу криці; випитав з десяток робітників, закликав фахівців з-поза міста, і добув звіт у цій справі від професора Дніпропетровського Металюргічного Інституту. Але всі звіти були подібні. І ось ця однозгідність звітів видалась поліції „дивною". Яке „політичне лице" того професора, який погоджується з Кравченком? Чи не знаються вони часом? І знову пережив я чимало ночей на спірках, свідомий того, що кожне неконтрольоване слово, кожне похвалення язика може означати руїну для котрогось інжиніра або робіт-

TULA-online.org

ника, не кажучи вже про себе. І цим разом, як і попереднім, Ґершґорн намагався звузити свої підозріння тільки до одного Дубінського. Тож я боронив того механіка при кожнім його слові.

За підписом Орджонікідзе прийшло на мої руки нагле замовлення на нержавіючу крицю. Фабрика наша не була пристосована до такої роботи; не мала в цім досвіду. Узялись ми за ню тільки по тім, коли попередили владу, щоб надто багато не сподівалась. Прислали нам до помочі особливу бригаду з Харкова, вложену з людей, що мали досвід у робленні особливого роду рур і мали досвід в хемічній промисловості, що для неї ці рури мали бути зроблені. У бригаді цій був металюргічний спеціяліст, називався Тимошенко — худий, молодий чоловік в очицях. Уже шпакуватий і, як це зараз кидалось у вічі, чогось вічно заляканий. Сказали мені, що він син славного професора Тимошенка, що тоді жив і навчав в Злучених Державах.

І як треба було сподіватися, праця спочатку йшла пиняво. З вироблених перших рур тільки 10 відсотків можна було вжити, а були й такі дні, що ціла цілоденна добича була нездала. З ріжних трестів присилано знавців, які давали нам поради. Відбували з нами довгі наради — про температуру, швидкість процесу, роди криці, про сплави. Кожний із нас хотів якнайскоріше виконати замовлення, тож оте запізнення кожного доводило до розпачі. Бо якого хто з нас не був би затаєного політ. наставлення, то кожний був свідомий того, що Сталіни є і Сталінів нема, а Росія лишається назавжди, отже кожному лежала на серці майбутність промислу Росії. А для доносників навколо нас оце запізнювання виконуваної праці означало тільки одне: можливість саботажу.

Кінець-кінців технічне питання ми розвязали. Нержавіючі рури зробили й передали до Хемічного Комбінату Камерово, який їх і приїняв. Усі навколо одержали гарні нагороди. Але Ґершґорн і його помічники вмовили в себе, що вони натрапили на певний слід і не думають його залишити. Те щось було, само собою, молодий Тимошенко з декотрими інжинірами, що їх прислав трест із Харкова. На гарячій сесії одної опівночі Ґершґорн обілляв розтопленою лявою мою втомлену голову. Хотів знати чому я „обороняв" сина того гнилого емігранта. Хіба ж я не знав, що Тимошенко є в звязках зо своїм батьком, який „продався капіталістам?"

— Усе, що можу на це відповісти, кажу, є те, що цей Тимошенко є здібний, працював важко, і виконав до кінця своє завдання. Мали ми багато клопоту, але запевняю тебе, що це не з його вини.

— Ти, Кравченко, бавишся вогнем — відповідає Ґершґорн. Памятай, це хемічна промисловість, — справа краєвої оборони! А ти ані пальцем не кивнеш, щоб нам помогти викорінити підривників!

І присів Ґершґорн тільки тоді, як я йому погрозив, що зателєфоную до Орджонікідзе й виявлю йому це поліційне вмішування в мою працю. Цей факт, що в мене був могутній опікун, завжди рятував мене в таких положеннях, де котрий інший інжинір вже давно

TULA-online.org

був би знайшовся в вязниці, або концентраційнім таборі силуваної праці.

Напочатку 1936 року Орджонікідзе закликав мене до Москви. Це було немов мої опікунчі ангели за мене подбали. Мої взаємини з Н.К.В.Д. стали вже доволі натягнені. Моя відмова оскаржувати невинних людей та йти на руку уявам поліції зробили моє життя в Нікополі нестрепним. Я вже й так збирався представити комісареві всі факти, аж ось нагода.

Орджонікідзе привітав мене сердечно й сказав чого послав по мене. Нафтова промисловість у Баку негайно потребує особливих рур. Від поспіху як скоро ми їх зможемо зробити, залежатиме цілий нафтоплян.

— Тож звертаюся до тебе, мій приятелю, бо маю відчуття, що на тебе можу покластися. Дамо тобі все потрібне знаряддя, матеріяли, і додаткових людей, яких будеш потребувати. Удасться тобі, жде на тебе в нагороду автомобіль, а твоїх помічників нагорода грішми.

— Зроблю все, що в моїх силах, кажу, і приємно мені знати, що ви свідомі того, що в нас брак декотрих струментів.Але, Григорію Константиновичу, я хочу, щоб ви знали, що я працюю під натиском вмішування в мою працю Н.К.В.Д. до тої міри, що просто життя мені обридає. Я просто зрозпачений.

— Як то розуміти?

І тут я зачав викладати перед Орджонікідзе подробиці того майстерного обосновування й тої манії переслідування та доносів, через які і моя фабрика — тай усі інші установи в Нікополі — мов чистилище. Розказав йому про Дорогана, про Ґершґорна, як вони до всякого простого випадку намагаються причепити латку саботажу й кинути пляму на невинних людей, як от Тимошенко й Дубінський.

— Не люблю я про таке говорити, кажу, але вже не можу довше мовчати. Бо чи металюргічною промисловістю кермує Комісаріят Важкої Промисловости, чи Н.К.В.Д.? Як можемо ми робити якісь нові спроби, як можемо брати замовлення, де треба щойно пробувати; як можемо поступати взагалі вперед, коли кожна невдача, кожний невдалий початок будуть уважати за підрив? Як може людина взагалі працювати, коли за нею вічно слідить і поліція, і партійні комісії, і профсоюзні бригади, і стахановці, і сотні інших?

— Чому ми не можемо закінчити того шпигунського сполоху й у мирі працювати? Старе покоління інжинірів і фахівців в більшості своїй не живе — вимерло, або зліквідоване. А миж совєтські люди, більшість із нас хову Партії. І коли нам не можна довіряти при праці, то яка може бути надія на поступ? Я перший, Товаришу Комісаре, не можу працювати серед таких умовин.

Орджонікідзе глибоко задумався. Гриз губи. За останній рік-два сильно постарів. Уже не усміхався так природно, як бувало, не завважно було на нім того давнього довіря й енергії. Але чи ж може він виявити своє почуття незначному промисловому управителеві? Автім

TULA-online.org

він же ж член Політбюра, один із біля дванадцятки найближчих людей до Сталіна.

—Успокійся, каже спокійно, приятелю. Не беру тобі того за зле, що ти до мене ось-таке говориш. Багато є таких річей, що тобі не видно з твого місця. Скажу тобі, що ти тільки один із соток провідних інжинірів, членів Партії, що мені в оцій самій канцелярії таке говорять... Щождо тебе особисто, то обіцяю тобі, що доки буду жити а ти будеш працювати чесно, ніхто тебе не зачепить. Маєш на це моє слово.

І таки при мені подзвонив до Товариша Гатаєвича, писаря Дніпропетровського Районового Комітету, під якого владу належав Нікопіль. У моїй таки присутності гостро зганив Гатаєвича й дав йому наказ, щоб нікопільське Н.К.В.Д. перестало товаришові Кравченкові докучати, інакше він буде знати причину чому таке робиться.

— Ну, що ж, задоволений? — питає мене з усміхом Орджонікідзе й кладе слухавку.

Дуже дякую, кажу йому. Але це ледве чи розвязує справу. Бо ж страшна система дальше залишається.

Від того дня аж до наглої смерти Орджонікідзе мене вже ніколи не викликали на перехресні допити до Н.К.В.Д. Донощики навколо мене — Макаров, Романов, Юдавін, сотки інших — працювали пильно, як і завжди. Але мене не чіпали. Яких сумнівів чи жалів не чуло б до мене Н.К.В.Д., мусіло їх тепер на наказ мого могутнього опікуна з Москви заховати. Аж діждеться колись дня, що не боятисьме того наказу й зачне затроювати мені життя.

Вернувши до Нікополя, скликав я головних членів фабрики й технічної адміністрації та виложив перед ними, що мені сказав Орджонікідзе. Тут же і повизначував ріжним людям їх завдання. Матеріяли й знаряддя скоро прийшли, як обіцяв Комісар, і ми скоро зачали працю. У наступних місяцях спав я більше в канцелярії, як дома. Рури для Баку були готові перед рішинцем. І знову посипались до фабрики поздоровлення — з Харкова, з Москви, у часописах появився мій знімок. Іванченко прилетів аж літаком із Харкова, щоб мені особисто подякувати

У виконанні трудного промислового завдання було правдиве духове задоволення. Свідомість, що я переборов тисячі ріжних перешкод, давали мені й тим коло мене більше радости, як признання влади й щедрі грошеві нагороди.

П'д час свого побуту в Нікополі Іванченко вгощав мене обідом. Знайомі ми були вже від років. Іванченкові я вірив. У фабриці тут працював я вже більше року. Завдяки вмішанню Комісара, моє особисте життя поправилось. Але я все таки був дальше обмотаний сіткою шпигунів. І Іванченкові представляв я, як сильно вмішування поліції й страх перед видуманими саботажами нищать почин і спинюють виробництво.

— Знаю, я знаю, як ти себе почуваєш, Вікторе Андрієвичу, каже

TULA-online.org

похмуро Іванченко. Не думай,що на верхах краще. Ось, я голова одного з найбільших трестів, член уряду, старий большевик, що помагав брати приступом Зимову Палату в Жовтневу Революцію, і ти думав би, що мені вірять. Отже ні! Ці мурашки й терміти так сильно розмножились, що мені аж страшно, — мені, що ніколи не боявся наразити свого життя в бою. Вони так вибили мене з рівноваги своїми вічними розшуками й допитами та підозрінням, що я не знаю на котру ступити. Думаю,що знає про це тільки наш „хазяїн"...

3

Хвилеве заперестання поліційного натиску на мене дало мені на короткий час злуду, що в мене є особиста незалежність. А це в свою чергу настроїло мене прихильно до щойно оголошеної Сталінської Конституції. Той факт, що влада залишається в руках одної партії, уважав я за меншеважний, як виразне запевнення цивільних прав, а, передусім, обмеження права про придержання й арештування. Цей новий документ казав сподіватися, що в верхах зачали думати, а коли так, то найгірший терор уже скінчився.

Щоб вдержатися при житті, людина мусить сподіватися навіть тоді, коли вже не має навіть чим дихати. Наподобу мільйонів інших, і я бачив вперед більше прав для звичайних совєтських громадян. Хватались ми за цю соломинку надії, щоб не датись крайній розпачі. За винятком найбільше затверділих циніків, для яких нова конституція була ще одним ошуством, усі ми,особливо комуністи, хотіли в ню вірити.

Таке часове відродження надії було для дальшого життя конче потрібне. Потребували ми застрику свіжої надії, свіжої віри, потребували поживи для нашого ума, для дурення власних змислів. „Найдемократичніша конституція в світі" викликала привид у нашій політичній пустині.

Невже смерть Кірова затривожила наших панів і вони попускають пруву? Всі знаки вказували, що Европа крокує до війни. По грабунку Італією Етіопії, прийшла еспанська громадянська війна. Гітлєр зачав побрязкувати нац-істичним мечем. Ну, то хіба дивно, що наші верхи постановили обєднати російські маси коло себе, кинувши їм кілька окрухів волі? Ось-так ми вмовляли в себе сподівання й заспокоювали сумніви. Бо ж хіба легко було горіти вірою, коли вітри самовладного терору віяли нагальніше, як коли? Щоб задержати останні іскорки надії, треба було, у повнім того слова значенні, замкнути очі.

Нікопільський комбінат побільшено. Громади нових робітників натягнули наші харчові запаси й житлові приміщення, як ще ніколи. Одного дня, серед роздутих надій на зміну на краще бачу, як озброєний крісами відділ енкавудистів розставляється навколо нової будови. Могло це означати тільки одне: що сюди приведено невільничу працю.

TULA-online.org

Підходжу до того місця. Так воно й є. Чотири чи пять соток винужденілих до краю чоловіків і жінок працюють під озброєною вартою. Таких нужденних людських істот мені не приходилось ще в своїм житті бачити. Ще страшніша від брудних шмат на них і від фізичного пониження була їх тупа мовчанка. Працювали, як невільники звичайно працюють — крайнє байдужі до свого окруження, не дбаючи кинути яке слово до близько них працюючих т. званих вільних робітників.

По скінченні праці вязнів цих ставили в ряди й відводили до вязничних бараків кілька миль від місця праці. Довідуюсь, що невільників цих „законтрактували" урядовці будови в формальних переговорах з Н.К.В.Д., заплативши йому від голови таку суму, що майже рівнялась платні вільних робітників. Крім уживання праці політичних вязнів безпосередньо — у копальнях солі чи золота, при будові залізниць, рубці ліса, висушуванні багон, при будові пристаней, тощо, — Н.К.ВД. робило собі ще й запас, щоб мати готових невільників на винайм для ріжних совєтських підприємств.

При кінці одного тижня, того самого літа, вибрався я з приятелем на прогульку човном по Дніпру. Взяли ми з собою повно харчів, пляшку вина, і влаштували собі пікнік у холодку на березі. Полежавши, пішли пройтися. Ідучи дорогою вздовж загибу ріки, раптом чуємо впереді галас. Доходимо на закруті дороги до болотнистої смуги й бачимо кілька соток чоловіків і жінок при праці під вілйськовою вартою.

Почуття в нас таке, немов нехотячи налізли на непристойну сцену. Перший відрух був відійти, вдаючи, що нічого не бачили. Але щось нас не пускало й туди тягнуло. Окриті лахами робітники й робітниці стояли по коліна в багнюці, малощо подобаючи на людей, а над ними хмари комарів. Вартові палили ватру, щоб комарів відганяти, а вязні немов би їх не бачили. Очі мої спинились на молодій жінці з трупячим виглядом лиця: цілісіньке лице її й руки аж чорні від комашні, а вона, як автомат: то піднесе, то спустить свою лопату, мабуть і не знаючи, що її живцем пожирають.

Підходить старший.

— Ви чому не йдете собі своєю дорогою, громадяни? Тут вам не театр.

— Я партієць, кажу, і голова фабрики. Придивляюсь, бо мене це цікавить чисто з технічного боку. Що це ви робите?

— Вичищуємо багно.

— Проєкт Н.К.В.Д.?

— Ні, нікопільський совєт законтрактував в Н.К.В.Д. робітників.

Цілу дорогу в поповороті до свого моторового човна не сказали ми до себе ані слова й мовчки плили назад; продовжувати прогульку по цім, що бачили, було б навіть неприлично. Цілий ранок балакали ми про конституцію, про ті можливості, що їх вона обіцює, а тепер ані словом не хотілось про це згадувати.

TULA-online.org

4

Від часу мого вступу до партії між батьком а мною заіснувало завважне напруження. Чомусь у його присутності тягнуло мене загладжувати перед ним всі потягнення, які я сам у своїй середині проклинав. Давила мене батькова висока мораль, його людолюбіє, його нездібність іти на компроміси. Тепер я вже знаю, чому воно так було, — перше я тільки вгадував: мій батько став мені моїм сумлінням. Непорозуміння було не так у нім, як у мені. Дійду до згоди зо своїм сумлінням, то дійду до замирення й з батьком.

Буваючи дома, наслухувався від батька оповідань про арешти, „зникання" людей відомих нам віддавна спільних знайомих ще з Дніпропетровської фабрики. Тоді я відчував, що батько мій дивиться на мене, як на відповідального за всяку несправедливість, бо я ж член Партії. Про арештування в Нікополі я йому нічого не згадував, ні про бачений мною контингент невільників при праці, ані про шпигунську сітку, що нею мене обсновано.

Цей підсвідомий поштовх скривати річи від батька, як і від усіх інших людей, мене розстроював, сердив, наводив на мене почуття стиду. Це так неначе б я ховався від себе самого...

Не дуже хотілось мені, щоб батько приїздив до мене до Нікополя. Не хотів я показувати йому тої розкоші, у якій живу. Але чомусь настоював, щоб батько підібрав часу й перебув кілька днів зо мною. Нарешті батько згодився. І коли він ходив по моїм великім домі, саді, гаражі, мене огортав і стид, і заклопотання.

— Ти живеш, як „дворянин", — це все, що я почув від нього.

Не менше заклопотання справило мені прохання батька, щоб дати йому перепустку до фабрики. Не хотілось, щоб батько мій, зо своїм чесним розумінням справедливости бачив все, що там діється. Але з почуття обовязку підписав цілий ряд перепусток. По тім через кілька днів я батька малюцо й бачив. А він за той час поробив вже собі в цілій фабриці приятелів. Цей ласкавий, старіючийся чоловік, зо своїми гарними рисами, чисто виголений, з суворим поглядом, почувався між робітниками, як дома. Вони приймали його з повним довірям, як свого. І потім цілі місяці по його відїзді і чоловіки, і жінки часто запитували мене про мого батька своїми простими, але від серця словами.

— Товаришу Кравченко, ваш батько гарна людина, — каже мені Дубінський. Він гордощі нас робітників! Мало того. Він ще й розуміється на машинерії краще, як більшість наших інжинірів.

— А вже ж, потакую, з почуттям ніяковости. Мій батько був моїм першим учителем у промисловості.

Підвечір сиджу в канцелярії й переглядаю з кількома своїми товаришами праці сині пляни. Раптом галас у передній. Піднесений голос секретарки:

— Я питаю вас, громадянине, чому ви мусите бачити товариша

TULA-online.org

Кравченка?

— А хіба це твоя справа? — чую ще голоснішу відповідь і пізнаю голос батька. Що він: бюрократ який, чи товариш, що аж треба просити доступу до нього? Що це в вас скрізь тільки перепустки й дозволи!

— В такім разі я недозволю вам зайти, громадянине. Такі в нас приписи.

— Ось тобі твої приписи! — чую скликнув батько й відчиняє двері до моєї канцелярії.

Застидався, побачивши ще й інших зо мною, але гніву таки не може здержати.

— Що це за такі приписи, Вітя? Та ж навіть за часів Романових чоловік міг бачити свого працедавця... Але прости мені, я думав, що ти самий.

Представляю цим другим батька а їх прошу відійти. Батько зачинає оправдуватись:

— Я повівся трохи грубовато. Вибач. Але ввесь оцей бюрократизм, ця прірва між звичайними людьми а урядовцями, діє на мої нерви.

Успокоївшись, батько просить мене зробити йому прислугу: подивитись у записки про працю моєї підфабрики. Придивившись через кілька днів операціям у фабриці, батько хотів знати скільки заробляють ковалі, звивачі, електрики та інші роди робітників. І хотів би також знати скільки з них користувались мин. року урядовими домами відпочинку та іншими добродійствами. А що в тім нічого не було тайного, то я подзвонив до головного книговода й дав йому інструкцію, щоб це все батькові показав.

Задержався я на фабриці дещо довше. Вернувши додому, батька вже застав. Вечеряв задуманий. Балачка йшла між нами про річи буденні. Так і видно, що головні набої батько держить на „поважну" балачку напізніше. А коли ще й сказав, щоб Паші дати вільний вечір, то я й став певний того. „Не треба посторніх вух", каже батько.

Сідаю на канапі, закурюю й наставився слухати.

— Кажіть, батьку, що там у вас на думці?

— Від довшого вже часу, сину, хотів я побалакати з тобою по-щирості. Дорогий ти мені не тільки, як син, але й як людина, якої ростові я цілих тридцять років приглядався. А однаково, щобільше минає часу, то важче нам бути з собою щирими, отвертими. Це смутно. Це признака того страху, серед якого живемо.

— Вибачте, тату, але чи не відстали ви від історії? Цебто, хочу сказати, чи не живете ви в атмосфері минулого?

— Признаю, Вітя, що ти знаєш багато більше від мене про біжучу політику. Ти діяльний член партії й визначний урядовець. Маєш під собою пятнадцять соток людей і виробляєш на десятки мільйонів рублів товарів. А все ж таки, про життя простого народу — робітни-

TULA-online.org

ків і селян — я знаю більше, як ти. Хтось із нас зачинає відриватися від народу. Хтось зачинає дивитися на нього з другого кінця калейдоскопу. Ти маєш багато грошей, вигоди, авта, слуг...

— Батьку, думаю, що я не заслуговую на ваше дорікання. Я ж нічого не вкрав, правда? Усі ці речи дає мені режим і за це я працюю важче, як котрий селянин.

— Я й не думаю тобі дорікати, сину. Будь ласка, не пробуй хиб но мене розуміти. Я просто не можу собі наказати не журитись тим, чи ти часом не стратив вже почуття співчуття зо звичайними людьми; чи ти, сказавши це грубо, не став вже таким самим самозадоволеним, як решта бюрократів, ставши одним із начальників над бідним народом.

— Мені неясно, тату, що властиво ви хотіли б, щоб я робив? Я ж тільки маленька шрубка в великій машині. Працюю так важко, що,сказавши правду, не маю ані часу ні сили навіть думати про засади. Я по вуха в моїй праці.

— Цебто, стаєш, сину, струсом. Ховаєш голову в пісок і всі питання зникають. Кажеш: „не моя вина, я ж не є опікуном мого брата', і то все. Так, це правда, що й давніше були такі люди. Страждання твого краю вже більше не лежить болем на твоїм серці.

— Прошу вас, тату, не думайте, що я не знаю, що навколо діється, або що я вже піддався системі. Того, що діється в моїй середині, — які нуртують у мене, і в мільйонах інших комуністів, думки — ви не знаєте. Але що ж я можу зробити? Чи маю йти на вулицю й кричати „рятуйте, мордують!" Зрештою, є ж прецінь, також і деякі додатні елєменти. От, нові фабрики, нові копальні, залізниці...

— Певно, Вікторе, певно. Але революцій не роблять для фабрик, чи залізниць. Революції роблять для людей. Змисл революцій у тім, щоб людям стало легше жити. Без того, без вольностей для людини, люди є невільниками, хоч як упромисловлена була б їх вязниця. І коли ви комуністи хвалитеся новими фабриками, то наслідком нових фабрик повинно бути ліпше життя для людей. А мають люди ліпше життя в нашім краю?

— Порівнюючи з нужденними умовинами за царів, думаю, що мають, кажу.

— Вітя, чому ж ти намагаєшся сам себе дурити? Ти ж не забув ще свого життя в твого дідуня, або й дома,коли ще був хлопцем? Не були ми багаті, але ніколи не бракувало нам ні хліба, ні молока, ані потрібного одягу. А ти й твої брати мали навіть доглядачку. Жили ми пристойно. І коли дивитися взад, то наше життя тодішне це просто розкіш супроти життя семї робітничої кляси нині. Скільки робітників мають такі хати, як та, де ми тоді жили? Тільки мала частина жила тоді так напівголодно й без ніякої надії набудуче, як більшість живе тепер.

—Я мав причину просити тебе сьогодні показати мені заробітки

TULA-online.org

твоїх робітників. Памятаю ще заробітки перед революцією. Ковалі, наприклад, у Нікополі, заробляють тепер від 145 до 200 рублів на місяць. Перед 1917 роком вони заробляли тільки 35 до 50 рублів. Фаховий звивач рур заробляв між 45 а 85 рублів. Сьогодні він заробляє 200 до 350. Беручи під увагу всіх інших — гутників, операторів елєктричних підойм, то їх заробітки сьогодні пересічно є 240 рублів, за старих часів були 55 рублів.

— Це звучить добре. Але який рубель був тоді а який тепер? Перед революцією кільограм хліба коштував 5 копійок. А скільки коштує він сьогодні? Ціна його від одного рубля й 20 копійок до двох рублів. Кільо мяса тоді коштувало 15 до 20 копійок, а сьогодні, коли можна його дістати, коштує 12 рублів, — це означає 60 разів стільки! Скільки заплатив ти за оте убрання на тобі?

— Вісімсот рублів.

— Вісімсот рублів це три або чотири місяці праці вишколеного відливарника! Чи тямиш скільки воно коштувало б за старих часів? Біля 15 рублів, двадцять найбільше. Так-ось тобі й образ: заробітки зросли на три до пять разів, і це величають великим економічним поступом. А кошт прожитку зріс не пять разів, а 15 разів, 40 разів, пятьдесят разів. Коваля, що заробляв колись 55 рублів, уважали перед революцією за заможного робітника. Сьогодні він заробляє 200 і є нещасним нуждарем.

— Але ви забуваєте, тату, за ті дармові привілеї, що їх робітник сьогодні має: платні вакації, лікарську обслугу, діточі ясла...

—.Хай буде. Загляньмо й туди. Ти називаєш їх дармовими, так ніби не знаєш, що на покриття їх обтягають велику частину з платні, включаючи сюди членські вноси до профсоюзу, примусові позички й т. под., на що йде 20-25% заробітньої платні робітника. За 20 до 25% своїх заробітків робітник у минулому міг сам собі купити лікарську обслугу й вакації, не потребуючи бути за це зобовязаним урядові.

— А нащо нам потрібні діточі ясла? — Бо мало жінок можуть собі позволити залишатись дома й доглядати дітей. За 50 рублів в минулому чоловік міг виховувати свою семю прилично. Сьогодні за 200 рублів він мусить посилати свою дружину й своїх дорослих дітей до праці, щоб кінці завязати. Щождо лікарської обслуги, що її тепер дають, то краще й не згадувати. Коли ти занедужаєш, Вітя, то йдеш до державної клініки лікуватись?

— Ні, я посилаю по приватного лікаря, д-ра Ґоркіна.

— Розуміється. І так робить кожний, що його на це стати. Ти ж знаєш не гірше від мене, що коли хочеш мати добрий лікарський догляд, то треба заплатити. А сьогіднішня лікарська обслуга, як і все інше, загнила бюрократизмом і байдужністю. А тепер ті платні вакації, що ними так хвалиться комуністична преса? У твоїй майстерні, Вітя, працює 1500 робітників. Чи знаєш ти скільки з них були в домах відпочинку мин. року?

— Не знаю, думаю кількасот.

TULA-online.org

— Помиляєшся, і то грубо. Я провірював сьогодні цифри. Тільки 57 із цілої фабрики. Усі 1500 платили за цей привілей, а тільки 57 з нього скористали. Доми відпочинку були, очевидно, завжди переповнені. Але ким? — директорами, урядовцями Партії, стахановськими ударниками та іншими любимцями держави. Само собою, що я стою за суспільним обезпеченням, за лікарською обслугою, і т. под., але щоб їх давали людям із надвишки тих зисків, що їх держава — як власник і оператор фабрик — тягне з їх праці, — зисків, що їх давніше тягнули капіталісти, — а не із стягання з платні самих робітників. За це ж і була революція.

— Але в вас і зисків немає. Ваша промисловість і ваша ціла економія працює на недобір. А нас, громадян, силують той недобір покривати. Що мене болить, сину, це те, що ви даєте дрібнички, а кричите про гори. Економічний поступ, мушу сказати, дуже малий, коли взяти під увагу ті вклади й жертви.

— Гарним байкам вірять тільки наївні чужинці, і юнацтво, що не знає, як бувало давніше. Фізичні факти для мене не такі важні, як політичні й духові. А в вашій пропаганді повний наголос поставлений на факти матеріяльні. Я міряю все вашим власним аршином.

— Коли тоді було все таке гарне, то чому ж ви, батьку, сиділи по тюрмах і робили революцію?

— Не балакай дурниць! Ти ж знаєш, що я того не жалую й робив би те саме ще раз. Ми боролись проти зла. Ми виставляли своє життя, щоб повалити політичну тиранію й економічний гнет. Але це не означає, що ми маємо годитися з тим самим злом, коли його йнакше назвали. Виправдування сучасної несправедливости показуванням на минуле зло, це низький демагогічний трик.

— Але тепер належить усе до народу, батьку. Нема капіталістів, нема визискувачів.

Зачала мені дошкулювати вже оця спірка, і власне тому, що в серці своїм я годився з батьком в так багатьох справах.

— Не грай дурника, Вітя. Робітникові, який стало недоїдає, хоч і він, і інші члени його семї працюють, байдуже хто його використовує: приватний власник, чи держава. І, коли його тягнуть до вязниці чи на заслання, то йому мала потіха, що це роблять в його власнім імені. Крім того: коли власник-каіталіст не платив мені досить, або не постарався про задовільні умовини праці, я міг його покинути й пошукати собі іншої праці; міг заагітувати своїх товаришів праці, міг скликувати протестаційні віча, страйкувати, записуватись до політичних партій, видавати опозиційну літературу. Ану спробуй щобудь із того зробити сьогодні, чи не опинишся в невільничім таборі, або й гірше. Повір мені, що ми мали більше можливостей, коли мали до діла з сотнею тисяч капіталістів працедавців, як маємо тепер, коли є один працедавець, держава А чому? Бо держава має армію, тайну поліцію, і необмежену владу. Ціле своє життя я боровся проти капіталізму, і сьогодні я дальше є його ворогом, але це ще не означає, що я

TULA-online.org

маю кричати славу поліційному соціялізмові.

Я мовчав. Міг тільки здвигати раменами.

— Принайменше тоді ми могли **думати,** як хотіли. Було багато політичних партій, фракцій, думок. Яке гостре було самодержавіє, але воно в порівнанні з сучасністю було ліберальним. Певно, що царська поліція часто била, часами стріляла або засилала революціонерів. Але ціла рівновага була відмінна. Тоді начисляли політичних вязнів на тисячі, а сьогодні на мільйони. Тоді кожна несправедливість викликала протест, демонстрації, масові віча. А сьогодні? — Сьогодні цвинтарна тишина.

— Або візьми наші так звані професійні союзи. Чим вони є, як не ще одним знаряддям силування виконувати урядові постанови й видушувати з нас більше праці? А був же час, коли робітничі організації були дійсно речниками робітництва. Були це політичні школи, де ми вчилися домагатися наших прав і за них боротися. А хто має відвагу сьогодні проти чогось запротестувати? Преса, що вдає з себе речника громадської думки, тепер власність партії й держави. Їх думку вона відзеркалює, не громадську.

— Ще одне, сину. Ти знаєш, що я завжди був безбожником. Але я завжди цінив право людей вірити в Бога, коли вони того бажають. А що тепер залишилось із того права? Яку можливість задержати свою працю й свою карієру ти мав би, коли б випадково зачав ходити до церкви? — Ніякої.

— Навіть за найгірших Романовських часів люди могли їхати собі закордон. А сьогодні нас усіх замкнули на ключ, а тих, що пробують перейти кордон, стріляють, як собак. І не тільки карають їх, але й їх рідних. Виїздити закордон? Та як, коли ви робітників попривязували до своїх машин а селян до своїх піль, немов давніх невільників.

— Чому ви, тату, завжди говорите „ви", немов би я був того всього причиною?

— Вибач, Вітя, але ти, як комуніст, не можеш відпекатися також від частини відповідальности.

— Чи ж я Н.К.В.Д., чи Політбюро? Ви реаліст, на все інше, батьку, а тут здається негодні схопити факту, що навіть відповідальні комуністи, не тільки рядові, так само безсильні, як і решта населення. А може й більше.

— Я не хочу бути несправедливим, Вітя. Я знаю, що одиниця не може багато зробити. Я не хочу, щоб ти кричав „рятуйте, мордують!" Але я хотів би, щоб ти бодай знав, де правда.

— Так, батьку, я це знаю. Може навіть більше, як ви підозріваєте. Щодо того можете бути цілком спокійні. Але я все ж таки не покидаю останніх ниток надії. Волію не бути циніком. Ось нова конституція, наприклад. Може все ж таки матимемо від неї більше волі...

— Дуже я хотів би поділяти твою віру, сину. Але яку вартість можуть мати слова на папері, коли тайна поліція кермує справами за своєю вподобою, коли одна тільки партія може існувати зо своєю влас-

TULA-online.org

ною пресою, своїм власним богом, Сталіном, своїм власним судом, і коли всю опозицію трактують, як злочин? Я вже застарий, щоб жити самодурством. Коли побачу найменше послаблення терору — признаку світанку правдивої волі, — я перший привитаю її зо щирою радістю. А покищо такої признаки я не бачу. Читаючи твої славословія новій конституції, Вітя, я зараз пригадав собі Вольтера:

„Нема щедрішої й ласкавішої руки, як та, що роздає людям миляні баньки".

— Не думай сину, що мені прийшлося легко говорити з тобою в такий спосіб. Я не радію тим, що син мій знайшовся між новими визискувачами, хоч би він і не був за це відповідальний... Можливо, що прийде час, коли будемо себе краще взаємно розуміти...

І цей час прийшов, і навіть скоріше, як ми могли сподіватися.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ЧОТИРНАДЦЯТА

ЗАГАЛЬНА ЧИСТКА

По зборах Міського Комітету Партії вертав я з одним із близьких своїх приятелів із адміністрації автом додому. Сьогодні вранці він вернув із Москви, де має добрі взязки, тож багато дечого, мабуть довідався. А мені, як і всім іншим, хотілось почути, що коїться, якраз тепер, коли оголошено про арешт Зіновєва, Каменєва й інших старих большевиків, яких мали незадовго судити. Це ж члени Ленінового „Ґен. Штабу Революції" під загрозою смерти в вязниці. Вже сама думка про це видавалась чудовищна, нісенітна.

Населення, беручи загально, — судячи по настроях робітників в Нікополі, — ставилось до цієї, як їм здавалося, „семейної сварки" між панами байдуже. Трагічна доля старих співробітників Леніна якогось особливого співчуття в них не викликала.

Але члени Партії, непартійні урядовці, загально кажучи: члени правлячої **еліти,** були схвильовані до самої глибини. Бо ж дотепер ленінська Стара Ґвардія вважалась поза всякою підозрою. Можна ще було з цим погодитися, коли б їх зганили, прогнали з країни, кинули на них гидке оскарження. Але життя їх загально вважалось непорушним. Бо ж навіть Троцького, коли згасла його зірка, тільки заслали до Алма Ати в середній Азії а звідтам прогнали до Туреччини. А тепер Ґригорія Зіновєва, свого часу голову Комуністичного Інтернаціоналу, мужа, якого лист (і можливо ще й зфальшований) вистачив, щоб змінити вислід виборів в Анґлії, будуть судити прилюдно під оскарженням, за яке грозить кара смерти! Отже це напевне не місцева буря, а початок цикльону, що перекотиться по цілій Партії, цілій бюрократії, цілій країні, залишаючи за собою смерть і знищення.

— Вікторе, — питає притишеним голосом, свідомий присутності шофера спереду, мій сопутник: чи міцно сидить на карку твоя голова?

— Чому питаєш?

— Бо скоро багато голов позлітає.

— Ну, так що ж це має спільного з моєю головою? Я не є ані опозиціонер, ані ніколи ним не бував. Займаюся своєю працею, до політики не мішаюся.

— Блаженні віруючі! Живи й учись!

Сказані ним слова подобали на жарт, але тон його голосу був смертельно поважний.

— Злізьмо, пройдемося решту дороги. Така гарна місячна нічка!— кажу, штуркнувши його ліктем.

TULA-online.org

І автомобіля ми залишили. У країні, де так багато стін мають диктафонічні вуха й де більшість шоферів працюють одночасно для тайної поліції, розмовляти найбезпечніше під час ходу.

— Шо нового? Говори ясно, — натискаю.

— Москва сперла віддих, і в Ленінграді, кажуть, не ліпше. Арештують тисячами. Ба, вже навіть не ховаються. Забирають, не розбираючи комуністи вони чи безпартійні, просто від стола з канцелярії, на виду всіх інших. Біля шестеро чолових партійців, що їх я звичайно відвідував в Москві, таємничо пощезали. Н.К.В.Д. сягає аж до самого вершка, стягаючи звідтам великих тузів, комісарів, голов трестів, людей з середини самого Кремля.

— Кожний ходить похмурий, наструнчений, жахом спараліжований. Декотрі товариші переконані, що Зіновєва й Каменєва розстріляють, і що за ними підуть інші, багато інших. Трудно в це вірити. Це ж не має ніякого змислу. Але так є! З нами зачнуть поступати, як з кулаками й білогвардійцями.

— А хто буде наступний?

— Твій здогад такий самий добрий, як і мій. Але нікого з нас, правдоподібно, не пощадять. Цебто, сама незначність нашого становища нас не охоронить. Двох наших інжинірів, — і тут подав їх прізвища, — минулої ночі вже забрали. І це має бути велика тайна. Директор Брачко розпорядив відвезти їх особливою залізничною валкою до Москви. На двірці Запоріжжя забрало їх Н.К.В.Д. й повезло кудись у замкненім автомобілі. На двірці був тоді випадково мій приятель і все це бачив. Тепер арештування зачнуться буревієм. Тільки дивись.

І події справді закрутились буревійно. Зараз вранці по моїм приході до фабрики чую від одного із своїх помічників довірочну новину: забрали двох інжинірів. Скоро про цю „тайну", як і про багато інших совєтських тайн, знала вже ціла фабрика. Під час ранішньої праці дзвонить до мене Ленскій, другий секретар фабричного партійного комітету. Просить прийти негайно до нього. Ленскій, на вигляд лагідної вдачі, з солодкою мовою, що подобав радше на сільського вчителя, як чекіста, славився жорстокістю. Іду.

— Товаришу Кравченко, хочу порадитись з тобою про одну ніжну справу. Про Аркадія Лиманського. Ти ввесь час придивлявся йому при праці; він бував в твоїй хаті, ти бував в нього. Чи розмовляв він коли з тобою про політику, наприклад про свою минувшину в Ленінграді?

—Ні, про що інше, крім майстерні, ми рідко коли балакали. Його майстерня й моя звязані з собою працею, тому ми мусіли сходитись. Але ніякої політичної розмови з ним я собі не пригадую.

Так воно й було. Бо під совєтським режимом мало знайдеться таких невторопних, щоб, разом працюючи, дозволяли собі на балачки про „ніжні" політичні справи. Таке було й між мною та Лиманським.

TULA-online.org

Лєнського ця моя відповідь, само собою, не вдоволила, і він напевне дописав собі в своїй памяті новий атут проти мене, що я, мовляв, скриваю запідозреного. При цім Лєнскій мене повідомив, що ввечір відбудуться збори Бюра Партії всправі Лиманського. А покищо заборонив мені й словом згадувати, що він мене про нього допитував.

Лиманський прийшов того вечора в знаменитім настрою. Не мав ані найменшого підозріння, що це рішається його доля. Носив себе з повагою, був років біля 35, мав слабість гарно вбиратися. Бував одного разу закордоном, у Німеччині, з урядовою закуповочною місією, то ж уважав себе радше за космополіта й трохи знаважливо ставився до нікопільського провінціялізму.

Кімната, де відбувалися збори, синіла від диму. Проводить Лєнскій. Побіч нього незнайомий — випашений осібняк з гладко виголеною маківкою, з лютим поглядом. Одягнений по-цивільному. Захована його зраджує досвідченого чекіста. Уже з того руху, як брав свій портфель до рук, можна було пізнати, що нічого доброго не можна сподіватись тому, що в нім його папери.

— Товариші, збори Бюра Партії взиваю до порядку, зачинає Лєнскій. На програмі сьогодні маємо тільки одну справу: справу начальника майстерні, члена-комуніста, Аркадія Василевича Лиманського.

— Мене?! — підскочив із крісла Лиманський. І на його лиці появилася ідіотична усмішка. Надто несподіваний був удар, щоб думка зразу могла його стравити.

— Так, тебе! Сідай аж покличуть!

І Лиманський поволі зсунувся назад на крісло. Поблід, як стіна. Обтирає чоло хустинкою.

— Товариші, чи має хто з вас щобудь сказати про цю нашу справу на програмі?

Загальна мовчанка.

— Дуже добре. Коли так, то встань, Лиманський, і розкажи нам коротко про свою діяльність, наприклад у Лєнінграді.

Бідним Лиманським зачало трясти, як у пропасниці. Він, звичайно балакучий, самопевний, тепер не встані пригадати собі порядку подій. Хаотично плутаючись, оповідає про своє життя; недокінчує, зачинає назад спочатку, змішаний, сходить на манівці, зачинає розказувати про своє вінчання. Незнайомий за столом зачинає нетерпеливитися.

— Нам нецікаве твоє приватне життя, Лиманський. Хочемо знати про твоє політичне минуле.

— Так от, товариші: це ж ніяка тайна... я вияснив це вже сотки разів... Цебто, про Лєнінград. Тоді я був дещо непевний... вагався, був замішаний до певної міри з декотрими троцкістами. Але це ж ніяка тайна. Партія мені ласкаво це простила. Партія мені вірила й я лишив за собою добрий рекорд. Запитайте когобудь із присутніх. Крім того, товариші, це ж було вже так давно...

— Так давно?! — з глумом у голосі відзивається Лєнскій. Брудна

TULA-online.org

робота Зіновєва, Троцького й інших скажених собак також була вже давно. Таке оправдання не може вже більше спасати ворогів народу. Скажи нам, Лиманський, чи ти говорив що коли проти Центрального Комітету Партії й нашого улюбленого вождя, Товариша Сталіна?

— Ні, розуміється, що ні.

Тут Лиманський звертається до чекіста. Чекіст гремить:

— Громадянине, Лиманський, ти ошукуєш в живі очі Партію! Хіба ж це не ти роззявив свою хавку на зборах ударників округи Н... в серпні місяці...?

— Цей його перехід з „товариша" на „громадянина" був знаменний.

— Так, тепер я зачинаю собі пригадувати, мимрить Лиманський, і схоплює рукою крісло, щоб себе піддержати.

— Ти краще пригадай собі трохи більше. Кого ти знав в Лєнінграді, що також „вагався", що був також „трохи непевний?"

— Це трудно собі тепер пригадати... стільки літ. Але, стрівайте,, — і вичислює з півтузина прізвищ.

— А де вони тепер усі ці скарби?

— Не маю поняття... мабуть працюють.

—Ну так я тобі скажу. Кожний із них уже в арешті! Ага, правда, чи підписував ти з ними який опозиційний документ?

— О, ні... цебто, думаю, що ні.

— Так дозволь мені відсвіжити твою память. Ось фотостат. Ходи сюди, подивися. Пізнаєш? **Твій** підпис?

Лиманський іде, дивиться на документ і, хитаючись, як сліппий, відходить на своє місце.

— Але ти не тямиш того, га? Нема на це місця в твоїй памяті. Але на своє подружжя й подорож до Берліна то місце знайшлось?

— Це був папір приватний, ніяк не політичний, і стільки вже років тому...

Перехресні допити продовжувались біля півгодини. Лиманський, тепер уже цілком здеморалізований, непотрібно заперечує маловажні факти й, поставлений перед докази, признається. Ніодин із цих доказів не був сам собою суттєвий, але всі вони разом узяті, зловіщо зложені до купи чекістом Ленським, своє робили. Зачалась силувана деяка дискусія з залі. Кількоро за Лиманським обставали; але багато більше його засуджували. Кінець-кінців збори одноголосно прогнали його з Партії й просили Міський Комітет, щоб цю їх ухвалу затвердив. Усі виходили із зборів мовчки, стараючись одні одним не дивитися в вічі.

Вертаючи додому, бачу світло в канцелярії Лиманського. Відрухово, без стукання, входжу до середини. Сидить Лиманський за столом, голова в долонях, широкими плечима поторгує здержуване ридання. Ще перед годиною сильний, певний себе урядовець, з визиваючою домішкою бюрократа, тепер жалюгідний, дрожачий осиковий лист, людський розбиток.

TULA-online.org

— Вікторе Андрієвичу! — подивився на мене зо здивуванням. Дякую за відвідини. Це мій кінець! Виключення, потім арешт, а дальше що? Моя дружина... О, Боже! Мабуть ліпше застрілитися.

Не дав себе розрадити. І не помилився. Міський Комітет виключення скоро потвердив, Лиманського перенесли спочатку на меншу працю до харківського треста й незадовго по переносі арештували. І ніхто в Нікополі не знав, що з ним дальше сталося.

Десь за тиждень, чи два тижні по тім, мав я одну справу перевести з помічником Брачка, партійцем на прізвище Алєксєй Шухін. Входжу жваво до його прийомної й пускаюся в напрямку дверей до його канцелярії. Секретарка в прийомній мене спинює:

— Будь ласка, товаришу Кравченко, заждіть трохи. Товариш Шухін тепер дуже занятий.

—Та й я занятий, кажу, і відчиняю двері.

На порозі стаю, як вкопаний. Бачу: Шухін за бюрком; коло нього отилий, зіпрілий Ґершґорн з характеристичним насмішливо скривленим і завжди розхиленим своїм ротом; попід стіни, направо й ліво, з десять до дванадцять інжинірів, кількоро з них члени Партії. Змішаний, здоровлю кожного голосно. Відповідає тільки Шухін. Дальше завважую, що коло інжинірів стоять чотири уніформовані енкавудисти.

Відходжу в повнім схвильованні й поспішаю до канцелярії Брачка.

— Що сталося, Петре Петровичу?

— Нічого я вже більше не второпаю. Дванадцять сьогодні! Вісім учора! Коли так дальше піде... Мені зачинає завертатись голова, Вікторе Андрієвичу.

Брачко дуже за цю одну ніч постарів. Очі неприродно побільшені, немов заспані.

З канцелярії Брачка йду до департаменту книговодства, щоб узяти декотрі потрібні мені цифри. Взяло це мені біля десять минут. Раптом клєрк коло вікна кричить схвильовано: „Боже мій! Дивіться!"

Кидаємось до вікна. Перед будинком стоїть один із славних безвіконних троків Н.К.В.Д., які нарід називає „Чорний Ворон". З дверей висипаються всі інжиніри й техніки, що сиділи в канцелярії Шухіна. Одного за одним чекісти заганяють револьверами до середини.

Приглядаючись, чуємо гістеричний крик жінки й — знову тихо. Це до вікна підійшла, нічого не сподіваючись, дружина одного з арештованих, якраз на той час, як заганяли до Чорного Ворона її мужа. Це вона скрикнула, і зараз зімліла.

Коли вже всіх загнали, двері трока замкнули з голосним стуком і трок відїхав. Ґершґорн зо своїми помічниками повлізали до розкішного автомобіля й поїхали слідом за Чорним Вороном. Люди при вікні ще довго не могли відірвати своїх очей від пророблених слідів на снігу перед будинком.

Між робітниками в моїй майстерні був німецький жид, комуніст, що втік із Німеччини, коли до влади прийшов Ґітлєр; маленький, сухор-

TULA-online.org

лявий, слабовитого вигляду лиця чоловік. Називався Зельман. З якоїсь причини московська канцелярія Комуністичного Інтернаціоналу відібрала від нього його партійний квиток, — чужим комуністам рідко коли вірять у країні комунізму; їх вірність Сталінові завжди під підозрінням. Завжди мовчазний, замкнений у собі, Зельман виглядав немов вічно заляканий. Одружився з совєтською дівчиною й здавався задоволений своєю долею в Нікополі. Був це виїмково здібний передовик, то ж я доручив йому привчати нових робітників.

Одного дня Зельмана закликало Н.К.В.Д. Вернувши звідтам кілька годин пізніше, Зельман був смертельно блідий і цілий дрожав. Звичайна його заляканість перемінилася в дикий переполох. Розказує мені своєю ломаною московщиною, що йому наказали негайно покинути країну — їхати назад до Німеччини.

— Рятуй, товаришу Кравченко! До Німеччини?! Чи ти свідомий того, що для мене значить вертати до Німеччини? Я не тільки жид, але й комуніст, і не тільки комуніст, але й жид. Хай би вже післали мене на Сибір, або до вязниці, але не до Німеччини, не до Німеччини!

На другий день Зельман уже не прийшов до роботи. Потайки зачинаю вивідувати. Ніхто нічого певного не знає, хіба те, що того втікача разом з дружиною вивезли з Нікополя.

В тямці моїй повно подібних випадків. Оці, що подаю, це тільки з останніх місяців 1936 року, ще заки ми звикли до того буревію переслідувань; кілька епізодів вирваних похапцем із хаосу; відломки — із світа, який стратив рівновагу й, як нам в тім жаху здавалось, валиться.

Чомусь гостро закарбувалась у моїй памяті доля інжиніра Стетсевіча. Згадуючи про нього, зараз стає мені в памяті його жінка, слабосила, мила стара жінка, його матір. Були з поляків. З поляків походила й Стетсевічова гарна дружина. Стетсевіч, як непартійний фахівець, до того ще й польського роду, політику виминав, працював добре й пильно; зо своїми товаришами рідко коли сходився.

Приходить до мене один із людей Ґершґорна. Зачинає випитувати про Стетсевіча. Це для мене знак, що й Стетсевіч уже в біді. Про нього, щоб поступити чесно, я міг сказати тільки саме добре. А це, очевидно, додавало на мене ще одну пляму до записок Н.К.В.Д. Моя відмова „співпрацювати" проти „саботажників" мала стати колись головною точкою оскарження проти мене. Незадовго цього поляка арештували; дружину його й матір викинули з помешкання.

Раз увечір їду до Нікополя. На шляху, біля три кільометри від міста, бачу зігнену стару жінку, з клунком у руках, прямцює до міста. Підїхавши, пізнаю матір Стетсевіча. Стаю й запрошую сідати. Що це небезпечно виявляти прихильність до позбавленого права, у цім випадку до матері „зліквідованого", якого ще й до того оскаржено за шпигунство в користь Польщі, я знав, але тоді не дбав. Я був би її підвіз навіть тоді, коли б знав, що за це жде мене певна смерть.

TULA-online.org

— Дякую, дякую, Вікторе Андрієвичу, каже старушка. Дай тобі за це, Боже, щоб твоя матір не переносила того, що я мушу переносити; щоб і ти не мусів переживати того, що оце переживає мій бідний хлопець. Іду до Н.К.В.Д. Буду там стояти, ждати. Може позволять мені передати йому хоч оцей клунок. Чула від жінок, що сьогодні він буде в тім контингенті, який будуть відсилати до Дніпропетровського.

Коли ми доїхали до міста, старушка напиралася висісти, щоб не втягати мене в біду. Тоді мій шофер обертається до мене й каже:

— Товаришу Директоре. Я можу бути с... с..., що мусить доносити про все, що бачить і чує, але вірте мнеі, а я присягаю на мою власну матір, що про цей випадок на вас не буду подавати звіту. Матір моя тільки звизайна собі жінка, не така гарна, як оця. Але я її кохаю й, як би там не було, дякую вам за це, Вікторе Андрієвиччу, як людина дякує людині.

Під час пізнішої моєї біди мені про цю подію ніколи не згадували, хоч багато менше важних „злочинів" проти мене висували. Цебто, шофер додержав свого слова.

2

Атмосфера на Нікопільськім комбінаті ставала з кожним днем задушливіша. Секретаря Партії, Козлова, „перенесли" до Кривого Рогу, й скоро по тім арештували. В канцелярії щоденно зявлялись нові порожні крісла, — „захоровували", без надії на „видужання". Рядове робітництво спочатку дивилось на ці дива, як на щось таке, що його не обходить. Аж коли зачали зникати чоловіки й жінки з їх власного середовища, їх товариші праці, такі ж робітники, як і вони сами, аж тоді зачало це й їх обходити. Настав між ними такий сполох, що аж сильно зачало падати виробництво. Несамовиті події дуже підірвали мораль у цілій фабриці.

Коли скликано надзвичайні збори урядовців, ішли ми на них з серцем у пятах. При дверях пильно передивляли наші документи, хоч один одного знав із виду. Почуття товариськости мов корова язиком злизала. Кілька місяців ще тому було б чути при таких оказіях голосні вигуки: „Здоров, товаришу Кравченко!" — „Гей, ти там, лобуряко, здоров!" Були б оповідали собі сплетні, жарти, розказували б про новини в майстерні, заводили б гутірку про партійну політику. Тепер, кожний несвій: похмурий, наструнчений, замкнений у собі. Один до одного боїться приступити, щоб не „заразитись". Так і читаєш кожного думку: „Спасайся, спасайся! Здалека від сусіда!"

Товариш Бродскій, звичайно такий рішучий і енергійний, тепер немов вже кілька днів не спав Очі втомлені, руки тремтять, голос змінений, немов із гучномовця. І хто ж міг сподіватися, що Бродскій востаннє між нами? Хто міг угадати, що Бродскій, цей могутній Бродскій, опиниться в підвалі Н.К.В.Д. разом зо звичайними смертельниками а разом з ним і багато з тих, що оце з ним на плятформі? Зачинає говорити:

TULA-online.org

—Зібрались ми тут вислухати довірочного листа від Центрального Комітету з Москви.

„Тепер, коли вже „доказане", що троцкістсько-зіновєвські потвори звязувались у своїй боротьбі проти совєтської влади з закордонними шпигунами, провокаторами, диверзійними елементами, білогвардійцями, підривниками, капіталістичними агентами, — усі члени партії мусять зрозуміти, що треба напруженої чуйности... Доказом правдивого большевика буде відтепер його здібність розпізнати й безжалісно викрити ворогів народу, що похрвались за партійними квитками... Нема місця на „гнилий лібералізм" ні на „буржуазну розмазаність".

Від листа віяло морозом. Кожному стало ясно що,так, як перше мусіли ми вишукувати „ворогів" між загальним населенням, так тепер маємо їх шукати між собою! Тому заслугою від тепер буде те, хто більше подасть доносів на своїх найближчих приятелів.

„Слабодухи, розмази, що ставитимуть свою приватну приязнь понад інтереси партії, за таку свою дволичність будуть потягнені до відповідальности."

Бродскій виголосив довшу промову — про вагу цих довірочних наказів. Палко, немов би життя його від того залежало, кидав похвали на Сталіна, називав його „ґенієм", „сонцем нашої соціялістичної батьківщини", „непомильним Вождем". Слухаю, а нігті щораз сильніше втискаються в жменю, аж кров виступила.

З залі зачали зголошуватися до слова. Зачали обвинувачувати — і себе, і партію — за брак чуйности, за байдужність у небезпеці. Клеймили й зневажали себе наперегони, — щоб себе спасти. Серед того самобичування почувся коло дверей гомін і всі позвертали туди голови.

Прибув Гатаєвич, секретар Районового Комітету, член Усесоюзного Центрального Комітету Партії. Коло нього особиста охорона озброєних чекістів. І це було найстрашніше. Бо такого ще не бувало, щоб на збори активних комуністів приходили з охороною й при зброї. Бо що ж це? — Перед вибранцями — перед „ найліпшими з найліпших" — вартові і револьвери!

Гатаєвича вигляд втомлений. Лице в глибоких зморщках; голос мов десь іздалеку. Промова, яку виголосив, ішла по лінії листа з Москви. Але своєї мізерії таки не міг заховати. Слухаючи його, пригадую собі нашу розмову з ним на жнивах за колєктивізації, коли то він дякував мені за виконання перед часом пляну й переконував мене про потребу „сильної" руки. Прийшли на гадку й наші сходини в Районовім Комітеті. Тоді він був такий самопевний...

З того часу вважалось за „честь" подати донос, виявити „замаскованих ворогів" в Партії. Один до одного боявся заговорити. Боялись люди зачинати розмову навіть зо своїми найближчими товаришами. Зривали давні знайомства. Бо, ану ж його знайомі вже назначені — розношики бакцилів політичної епідемії, що вихором гонилась по

TULA-online.org

країні? Зникло понятя незайманности, вірности, приязні — мертвяків минулого.

Упадок кожного провідника чи урядовця означав, що під чистку попадуть і всі ним іменовані чи поставлені на працю. По заарештованні Бродського, Чорні Ворони й замкнені автомобілі Н.К.В.Д. зачали визбирувати його помічників, приятелів, чоловіків і жінок, що їм він дав зайняття в Нікополі. У мішок енкавудистських гончих попав і комендант нікопільської залоги, по нім місцевий прокуратор з цілим своїм штабом правників і, нарешті, й сам діловий голова Нікопільського Совєта. „Зчищено" місцевий часопис, банк, усі торговельні установи. Скрізь на місцях арештованих появились цілком нові люди, щоб за тиждень чи місяць і собі піти їх слідами.

Люди пошепки розказували собі про арешт ділового голови Совєта, того найбільшого цивільного урядовця в місті. А він же був із рудокопів, мав за собою славне минуле з часів громадянської війни. Збудили його серед ночі. Дружина й діти плакали так голосно, що аж сусідів побудили.

— Я є представник совєтської влади в Нікополі, привітав ввійшовших його арештувати діловий голова піднесеним голосом. Не маєте права! Покажіть мені дозвіл.

—Викочуйся, викочуйся, зателепана собако! Ми тобі покажемо хто, і яке має право, кричить арештуючий старшина й викопує його з помешкання.

По ліквідації ділового голови Совєта виарештовано більшу частину високих державних урядовців міста, між ними управителя комунальної адміністрації, начальника бригади пожежників, голову Щадничої Установи, навіть санітарного начальника; декотрих позабирали ніччю з хати, інших таки просто в білий день із канцелярій.

Місце Козлова в нашій фабриці прийшов перебрати новий, цілком нам чужий чоловік на прізвище Лось. Тумануватий фанатик, такий тугий і неотесаний, як самогонка. Зачав таку дику погоню за винновниками, що випарувала остання капля товариського почуття між партійцями. Здибаючись у коритарах, чи на подвірі, ми, технічні й партійні урядовці дивились на себе з недовірям, зо здивуванням, мовляв: „Якто! То ти ще між живими?'

Вікна в осередні Н.К.В.Д. на одній із головних вулиць міста тепер щоночі ясніли. Орґанізація ця працювала без уговку 24 години на добу. Підприємство процвітало. Дороґан, Ґершгорн і їх підручні сіяли з задовілля; втомлені, втомлені, але в піднесенім настрою; ґенерали в бою, що йде знаменито. Арештованих довго в місті не держали. Нікополь все ж таки був тільки меншим відприском велитенського підприємства. Арештованих вивантажували до Дніпропетровського, з Дніпропетровського до Харкова та інших осередків, — щоб опорожнити місце для інших, і знову інших.

Під інструкціями для нас від нашого тресту, від Трубосталі, від Комісаріяту в Москві, щораз частіші були невідомі нам підписи, так

TULA-online.org

сильно повичищували старих урядовців. Арештовано й Гатаєвича та цілу громаду його товаришів із Районового Комітету. А Гатаєвич був настільки важною особою, що на його паплюження місцевий часопис присвятив аж половину сторінки. І скрізь така сама історія. Думка не могла так швидко працювати, щоб записувати таку повідь усе нових та нових сенсацій, трагедій, крайнього здивування. Найбуйніша уява надописувала в стику з дійсністю.

За кількома попередніми судовими кривавими чистками й судовими розправами, що відбувалися в б. Дворянській Палаті в Москві, стежив світ і не міг зрозуміти, і тепер не розуміє, що всі ці московські судові розправи була тільки зверхня фасада, вистава за вікном, за яким наскладано гори дійсних жахіть. На такі прилюдні судові розправи брали кілька десятків всего, окремо підібраних, наперед вишколених жертв. А чистка засягнула сотні тисяч, і вкінці біля десять мільйонів, з якими розправа була скора: цих до вязниці, тих на заслання, інших до невільничих курінів важкої праці, ще інших „пад стєнку".

Хоч який був холод, то однаково біля будинку Н.К.В.Д. в Нікополі не переставали вистоювати громади жінок і дітей. Енкавудисти їх розганяли, але за якийсь час вони знову збиралися в гурти, плакали, кричали, викликували своїх батьків, мужів, синів, братів. Між ними багато місцевих мешканців, але чимало й із сусідніх сіл, де попром бив голов сільських совєтів, секретарів Партії, провідників Комсомолу, президентів колєктивів, тощо. Ці сцени біля будинку Н.К.В.Д. ніколи не затруться в моїй памяті. Театральний геній, що хоче викликати масову розпач на сцені, макабричний безмежний смуток, не міг би нічого жахливішого придумати.

І серед того божевілля, крізь виття поранених і стони страждаючих преса й радіо захлистувались, подаючи про формальне прийняття „найдемократичнішої в світі конституції".

Гістерія дійшла то такого ступня, що члени Партії, трясучись із страху, зачали лягати спати одягнені, мовляв: „на всякий випадок". І я грішний, як і всі інші, держав маленьку валізку під руками, з річами, що здатні в вязниці: лишньою парою спіднього шмаття, скарпетками, хустинками, накривалом...

—Кудись збираєтесь? — питає невинно мене Паша, завваживши валізку під ліжком.

— Хто знає, Паша, хто знає? — кажу, вздихнувши..

Товариш Брачко, вернувши із Дніпропетровського, куди їздив в ділових справах, привозить повні міхи жахливих новин. У моїм рідним місті коїлось чи не гірше, як у Нікополі. На моїй фабриці, як йому оповідали, арештованих уже поверх пятьсот, — а Чорні Ворони ще не наситились; багато моїх шкільних товаришів: Берецкой, Кац, Ріхтер, і т.д., — ліста безконечна. Схопили їх просто від праці. День за днем вивозили замкнені й запльомбовані вагони людський вантаж із Дніпропетровського. Чотири роки тому це були селяни; тепер

TULA-online.org

якість уже ліпша: комуністи, урядовці, державні провідники, військовики, техніки, безпартійні, урядовці. „Що Сталін і Політбюро задумали? Усе це подобає на якесь невилічиме божевілля", каже Брачко. Але зараз вкусився за язик, стривожений, що проговорився.

Що властиво задумали Сталін і Політбюро, це питання не сходило й мені з думки. І доконав я нерозумного, непотрібного вчинку. Знаючи одного члена Політбюра особисто, постановив в нього засягнути інформації. І через кілька ночей, сидячи до пізна, писав листа до Орджонікідзе.

Оскільки можливо в спокійнім тоні, немов укладаючи технічний звіт, описав я йому все, що коїться в Нікополі, Дніпропетровському, Кривому Розі та інших місцях нашої провінції. Подавав прізвища. Захищав вірність тих людей, яких позабирано з праці. Коли так потриває дальше, остерігав я в листі, то скоро не стане людей, щоб вести дальше промисловість у нашім районі. Виробництво вже й так здезорганізоване, ніхто не відважується щобудь зачинати, укладати якісь пляни.

І післав я того листа через приватні руки, і знаю напевне, що його було передано просто до рук самого комісара. Але відповіді на нього я не одержав. А коли зачалася моя чистка, то мене ніколи про цього листа не питали, то ж я знав і дуже був вдячний Орджонікідзе, що він не віддав того листа поліції. Та ж кожне в нім речення вистачало, щоб мене розстріляли.

3

Черга на мене прийшла в листопаді, 1936.

Спала на мене так само несподівано, як і на Лиманського. Але я був в кращім положенні від нього, бо психольогічно себе до того підготовив. Удару цього я сподівався, навіть зробив кілька проб з іншими товаришами в провідних ролях. А найголовніше, навчав я себе, щоб не стратити контролі над змислами. Ночами цілими не спав, передумував, що вони можуть мені закинути? Які будуть мої „злочини"? Чи буде це щось мною сказаного, чи зробленого — рік тому, пять років тому? Чи буде мати це який звязок з моєю працею в фабриці?...

Бо до злочинів проти совєтської держави попри сумніви в думках та глибокий смуток в серці я не почувався. Але коли оскарження проти мене нарешті було висунене, то воно то тих, що я сподівався, було навіть неподібне.

Мали ми якось партійні збори в театральній залі фабричного клюбу. Погана, слотяна була це ніч. Долівка в залі була заболочена, слизька. Повно диму з цигарок. І ця заля, і ця ніч, і цей бруд, залишаться в моїй памяті, як погана змора, назавжди. Бо був це прольог до того, що тоді наступило, як Ваґнерівська увертюра перед драмою, що має зачатися.

На зборах цих поставлено кілька членів під оскарження. Місцеві ко-

TULA-online.org

муністичні секції показували, бач, свій „почин" і свою „большевицьку чуйність", виступаючи проти своїх же членів, перебігаючи поліцію — як передова стежа Н.К.В.Д. У трьох випадках збори запропонували виключення з партії й збори, як здавалось, мали скоро закінчитись.

Нагло встає Лось. Задумався я про щось інше, далеке від цих гидких зборів, але слова Лося мене розбудили. Оце й настав якраз мій момент — те, чого я вже від довшого часу сподівався!

— Товариші, — зачав Лось, пропоную взяти під обговорення справу директора фабрики звивання рур, члена-комуніста Віктора Кравченка. До нас прислано звіти з дуже поважними оскарженнями про минулу й сучасну діяльність того товариша.

— Хай говорять оскаржуючі! — почувся голос іззаду.

— Правильно, каже Лось. Інжинір Ґреґорій Макаров має слово.

Макаров встав і пішов до платформи а мій сусід із права зараз підвівся й також пішов — „покурити". Спорожніло місце й сусіда з ліва. Моментально став я прокажений, опущений, самотній.

Макарова знав я ще з днів інститутських. Належав він до тих нездар, що не вміють собі дати ради й живуть коштом чужого співчуття. Дав я йому працю в Нікополі, знайшов апартамент на помешкання, тому завжди вірив по-наївному, що він почувається супроти мене до вдячности.

— Знаю я Кравченка, каже Макаров, вже з давніх літ. Він бувший член Бюра партійного комітету в Металюрґічнім Інституті. Більшість його товаришів із того комітету арештовані, між ними Берецкой, його приятель, і Кац. Чи це так собі, простий випадок, чи як? Цей Кравченко має багато приятелів, „звязків" в Москві; до Інституту прийшов за порукою самого Орджонікідзе. Дозвольте мені сказати, товариші, що декотрі з тих його „звязків" московських уже виявлені, як вороги народу.

Але це так собі, мимоходом, товариші. А я хочу сказати ось що: Кравченко через всі ці роки, будучи членом Партії, Партію оббріхував. Він затаїв перед Партією найважніший факт — **політичне минуле свого батька!**

Чому він не сказав Партії, що його батько був діяльним меншевиком перед революцією й заагітовував безпартійних робітників, настроюючи їх проти нашого коханого вождя?

— Говори про Кравченка, не про його батька, — кликнув хтось із залі.

— Яблуко не відкочується далеко від яблінки, гаркнув товариш Лось . Продовжуй, товаришу Макаров.

Це правда, що яблуко від яблінки далеко не відкочується. Кравченко не ліпший, як його батько. Окружив себе чужинецьким елементом, понабирав до свого департаменту повно безпартійних. Хто його помічники? Хто його передовики? Хто є арештований меншевик Дубінський? Хто є арештований німецький фашист Зельман? Можу назва-

TULA-online.org

ти багато інших. І всі або безпартійні, або дійсні вороги, яких викрило Н.К.В.Д.

Серед тої його тиради майнула в мене думка: так от-що його болить! — що я не підніс його до становища повного помічника!

— Товариші, Зельман є жид і німецький комуніст. Як можна називати його фашистом? — перебиває один із робітників.

— Дуже добре. Ти кажеш, що він жид і комуніст. А хіба Гітлер не післав тисячів шпигунів своїх сюди? А яка може бути краща маска, як жид і комуніст? А де краща охорона, як не під опікунчими крилами з його важними звязками?

— Товаришу Лось, перериває Брачко. Піддаю думку, щоб промовець держався фактів, а не місив навколо себе болота та не плів небилиць.

— Я дам, дам факти, товаришу Брачко, багато фактів. Пригадай собі той час, коли ми голосували над новими нормами по лінії нашого славного стахановського руху. Хіба ж це не було для нас ясне, що Кравченко цій зміні противився? Тільки один робітник знайшовся такий невдячний, що вдарив на норми, Кірюшкін. А що зробив тоді Кравченко, цей щиросердечний людолюб? Так от, дав Кірюшкіну ліпшу працю! Так, я оскаржую його за опікуваняся всіми протисовєтськими елєментами між нами а передусім за зводження нашої славної партії, — закривання перед нею меншевицького минулого свого батька.

Коли Макаров скінчив говорити, почулись з одної сторони голоси „Правильно"! „Добре сказане"! — а з другої „Брехня! Все брехня! Чепуха!"

. Дальше Лось кличе до слова члена, інжиніра Шайкевича.

Шайкевич був недоросток, з маленьким малпячим лицем і маленькими жорстокими очима чоловічок.

— Товариші, каже, я також подав донос на товариша Кравченка. Приглядався я йому зблизька довгий час. Це правда, що преса й радіо підносили його свого часу під небеса; скільки разів бачили ми його світлини в часописах! А що, коли вся та його ніби служба для краю була тільки димовою заслоною для підлої роботи того типа?

— Факти давай, не красномовство, відзивається Брачко.

— Кравченко сумнівник — запищав фальшивим, дротяним голосом Шайкевич, подразнений заввагою Брачка. В Інституті він критикував колєктивізацію! Це ж кожному відоме. Таксамо в фабриці — завжди скривлений, завжди нічого йому не подобається, ніколи ніщо не підходить йому під його вибагливий смак! Навіть матір його прийшла сюди шнирити й подавати скарги. Властиво, з якої причини йому дали таке високе становище? А, бо він має приятелів в Москві й Харкові! Не здібність грала ролю, а звязки, протекція!

— Це брехня, товариші! — відізвався знову Брачко. Кравченка йменував товариш Іванченко, за порадою зо мною. Він один із найкращих інжинірів в Трубосталі; сам комісар доручав йому часто особливо

TULA-online.org

важні проєкти.

— Але ти не можеш заперечити, товаришу Брачко, що він є син протисоветського батька а перед нами це затаїв! В голосі Шайкевича почувся тріюмф. Він поусував від підвищень у фабриві всіх вірних Сталінові, відданих комуністів...

Аж тепер я собі пригадав. Жалуючи нераз нездару, я старався закривати його промахи. Але кінець-кінцем, порадившись з Брачком, що діяти, переніс його до іншого департаменту, де така праця, що менші вимоги ставила до його обмеженого знання.

По Шайкевичові встав Юдавін мене обвинувачувати. Був це автентичний голос Н.К.В.Д. Знаючи, що Юдавін поліційний агент, я з ним не хотів стикатися. І ось настала для нього нагода мені відплатитись з відсотками.

— Товариші! — зачах Юдавін, я не піддержую заключень попередніх промовців; я хочу прийти до найповажнішої точки оскарження: Кравченко саботажник!

Страшне це слово бахнуло, як гармата. Слухачі завмерли в мовчанці. До цього часу я ще задержувава спокій. Але тепер кинуло мене в піти. Серце затоквклось так сильно, що здавалося заглушує Юдавінові слова. До чого він властиво зміряє? Що цей замаскований чекіст і його пан, Ґершґорн, задумали на мене?

— Так, саботажник! Цей Кравченко навмисне заморозив біля мільйона рублів советського майна й поважну суму закордонної валюти. Як він це зробив? — Простим способом, таки дуже простим! Позамовляв велику скількість дорогих струментів і скидав на купу в своїй підфабриці. Майстерня його забита коштовними частями машин, яких ніколи й не вживано. Ба, декотрі навіть і нерозпаковані! Я оскаржую, що все це робота навмисна, націлена на те, щоб пошкодити урядові й країні!

І тепер, коли головне оскарження проти мене стало нарешті виголошене, почув я полегшу. Було це, як я думав, оскарження надто далеко виміряне, тому може само себе побити. А що Лось, як і кожний інший нетерпеливився, щоб закінчити збори й піти додому, то більше мене того вечора вже не напастували, і Лось покликав мене до відповіді. Зібравши докупи всю свою силу волі, пішов я на платформу. Зачинаю:

— Товариші, члени Партії! Хочу говорити до вас щиро, не дбаючи про те, що з того може вийти. У партії стою я вже вісім років. За мене говорять мої діла. Я маю свої людські хиби й робив похибки. Можливо, що я дав підвищення людям, що того не заслужили, можливо віддалив кого, що не повинен був бути віддалений. Але людина, що стоїть на відповідальнім становищу й мусить видавати рішення, тільки людина, то ж і декотрі її рішення бувають помилкові. Ви всі знаєте, що Макаров і Шайкевич мають жалі до мене. Кожному ознайомленому з фабрикою ясно, чому вони піднесли цю справу.

— Я рішуче кажу, що ніякої вини за собою не маю! Щобільше: я

TULA-online.org

нічого не боюся! І прошу вас тільки про одне: дайте мені часу принести вам докази, що ці всі оскарження на мене, це злобна видумка. Виберіть комісію, щоб розібрала. І коли я не зумію переконати комісії, тоді я готов прийняти всі наслідки.

— Кажуть, що мій батько меншевик. Мушу вам це вияснити. Я не відрікаюсь мого батька. Люблю його й подивляю. Це він защепив в мені пролетарські ідеї, що мене завели до комсомольської організації й до Партії. Батько мій безпартійний, але його заслуги для робітничої кляси загально відомі. Робітники Дніпропетровського, що його найліпше знають, високо його за це цінять і шанують.

— Ясний, як сонце, факт про мого батька є той, що він ніколи не належав ані до партії меншевиків ,ані до ніякої іншої партії. Він просто був добрий революціонер, що поборював царя й капіталістів, але не носив ніякої партійної відзнаки. Боровся на барикадах у 1905 році. Працював з меншевиками, — працював також з большевиками — й разом ділив вязницю з ріжного покрою революційними борцями. На все це я дам докази, коли тільки дасьте мені потрібний час.

—А щодо саботажу, то це просто небилиці. Це правда, що я маю багато наскладаних струментів в моїй майстерні. Але про кожну копійку за них знає комісаріят. Я подавав про них стало точні звіти й зложив їх до розпорядимости трестові, який може зужити їх кожної хвилини, коли забажає. Автім, матеріяли ці були замовлені тоді, коли була дійсна потреба.

— Як до того дійшло, що в мене є стільки коштовних струментів і декотрі з них мало вживані? Відповідь на це та, що мені зчаста довіряли особливі роботи, до яких треба було особливого знаряддя. Наприклад, ви всі тямите, що свого часу було негайне запотребування на рури для нафтових піль у Баку. І тоді так сталося, що запотребована спочатку скількість пізніше зістала зменшена. А деколи замовлення, яке ми готовились виконати, спинено через переміну плянів. Таким способом накопичувались коштовні струменти. Ми їх задержали, бо на них кожної хвилі може зайти потреба. І всі вони накопичились за наказом Москви, а не з моєї власної голови, як це мені закинули.

— Пояснювати це саботажем надто смішно, товариші. Можу доказати документами, як і коли, а особливо чому, кожна річ була придбана. Усе інше, що тут було сказане, маловажне. Не хочу надуживати вашої терпеливости вислухувати моїх відповідей до кінця. Прошу вас тільки дозволити мені доказати мою невинність, тут, у цій залі — не [illegible]. Але, щоб не сталося зо мною, то знайте, що я ніякої вини за собою не маю.

Почулись рідкі, здержувані оплески, коли я сходив із платформи. Але були й голоси: „Вигнати його! Меншевик! Підривник! Спекулянт своїми звязками!"

Встає робітник, років під шістдесят, товариш Сілінін, з яким я запізнався тільки випадково, і каже:

TULA-online.org

— Як довго товариш Кравченко стоїть на чолі підфабрики, було б нерозумно переривати йому його працю. Тут, у його справі, як виглядає, є багато неясного, багато сумнівів, то ж чому нам поспішати з осудом, попадати в переполох? Часу буде досить, товариші, і на прогнання його з партії, і на адміністраційні зарядження. Кравченкова порада добра. Я вношу, щоб міський комітет назначив комісію для розгляду справи, і щоб товариш подав комісії докази.

Внесок був прийнятий, проти голосів Юдавіна, Шайкевича й Макарова. Коли ми опускали театральну залю, тільки Брачко й старий Сілінін віддважились до мене підступити. Від того часу аж до кінця мого чистилища, поверх 18 місяців, я був „нечистий"; усі від мене сторонили, мов від прокаженого.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ПЯТНАДЦЯТА

ЗАЧАЛОСЬ МОЄ ГОРЕ

Наступного ранку знайшов я себе в нікопільському часопису вже в неславі. Немов бажаючи затерти ті часті похвали для мене, які він виписував на своїх шпальтах в минулому, часопис рвав мене тепер на шкаматття. Повибирані напасти із зборів минулого вечора помістив товстими буквами, з додатком соковитих фраз із совєтського словника. „За віригідними доказами" — писав часопис — „цему типові, Кравченкові, вдавалося через усі ці роки скривати перед Партією, що його батько був великим поміщиком-визискувачем..." В іншім місці було написане, що я білогвардієць; що довгий час вдавалося мені служити за „лакея" ворогам народу; що я опікувався й захищав ворожі партії елєменти; що займався „підривною" діяльністю, що...., і т. под.

У цих недбалих, на скору руку накиданих горе-інформаціях, видно було посторонніх майстрів.

На місце Бродського до Міського Комітету прийшов Філін. Одного разу, коли я споживав нашвидко своє снідання, кличе він мене, на моє немале здивування, до телєфону й повідомляє:

— Маємо, каже, повний звіт із учорашніх зборів, і я читав також ранішній часопис про тебе. Не турбуйся, товаришу Кравченко. Працюй, як і працював, і дбай, щоб програма виробництва не шкандибала. Покищо ніхто тебе не зачепить.

Подякував я йому за це з великою полегшою. Хоч хвилево я безпечний. Філін був би не смів в такий спосіб мене запевнювати, коли б і він, і другі коло нього не думали, що висунена проти мене „справа" неповажна.

Прийшовши до фабрики, застаю розшукну комісію настановлену Філіном, уже при праці. Був в ній Лось, що мене не могло потішати, але був і Брачко І це додало мені бадьорости. Входив до неї також начальний інжинір Вішнєв. Усі були в запаснім відділі, де статок, оглядали „накопичені" струменти.

— Доброго ранку, поздоровив мене холодно Лось. Поводився, як прокуратор. — Приступаймо до діла, каже. — Чи це ти замовив всі оці струменти?

— Так, я.

— Ти не заперечуєш, що це ти замовляв ввесь оцей накопичений

TULA-online.org

ось-тут матеріял?

— Певно, що ні.

— Хто дав тобі уповажнення? Хто підписував, крім тебе, папери?

— Товариш Вішнєв, начальний інжинір.

По Вішнєву немов перебіг електричний струм; стривожився.

— О, ні! Такого я собі не пригадую, каже поденервовано. А коли б я це й робив, то хіба за наказом із осередка.

— А хто виготовляв початковий спис струментів для замовлення?

— Механік Кізманенко, за уповажненням товариша Вішнєва.

І знову Вішнєв, ще більше стривожений, гаряче зачав відпекуватися, каже, що не памятає.

— Ну, що ж, каже Брачко, папери скажуть правду.

— Я буду старатися їх відшукати, обіцюю. Їх відбитки повинні бути в архіві, або, сподіюся, що мені вдасться дібратись у Харкові чи Москві до їх оригіналів.

Цілі тижні шукав я цих документів, а вони перемінились у духів; насміхались над моїм горем і немов бавилися зо мною хованки. Ех, коли б мені вдалося їх віднайти! Тоді я зміг би доказати, що ці струменти, — особливо великий транспорт із Америки, якого ми ніколи й не вживали, — Москва вважала за конечні до виконання її особливого замовлення; і що скількість струментів була точно обдумана й пристосована до скількости рур, що їх ми мали зробити.

Документів знайти я не міг. Удодатку, ще й не знав я, — не міг знати, — чи затратились вони випадково, чи може їх навмисне знищено. Одержавши дозвіл Брачка й Філіна, ще того самого дня вибираюсь у дорогу до Харкова, а коли буде треба, то й до Москви, щоб знайти ці папери й доказати, що закуп ріжних коштовних струментів не був моїм саботажем.

Чудернацьке оскарження — чудернацьке й післанництво. Але дивлючись на це все очима тодішнього гарячкового безглуздя, це все мало свою послідовність Бо, коли Троцкій, орґанізуючи Червону Армію, був „німецький шпигун"; коли ті велитні, що з Леніном робили революцію, були „скаженими собаками" оплачуваними чужими назадниками, то чому не міг би Кравченко десь там у Нікополі попробувати й собі провезтись на советському режимі, закуповуючи за мільйон рублів непотрібних для звивання рур струментів? Тільки ворог народу міг би про таку можливість не подумати.

Бодрости додавало мені приязне відношення Філіна. Кажу йому на відїздним, що подорозі задержуся в Дніпропетровському, призбирати доказів про мого батька, що він ніколи не був членом партії меншевиків.

Цим разом я вже перед своїми дома нічого не скривав. І це нарешті зломило оте духове напруження між мною а батьком. Існуюче між нами провалля зачало зарівнюватись. У моїй розпачі була це розрада відчувати, що те довге відчуження між нами нарешті кінчиться. Те-

TULA-online.org

пер чувся я знову так близько до батька, як за хлопячих років. „Твердим большевиком" я вже себе більше не почував. У моїм ріднім місті було подібне, як у Нікополі. Одної тільки ночі сказь чистки зірвала голови трьом нашим сусідам. Усі три безпартійні; довгі роки наші знайомі; працював з ними мій батько, брат, довго працював і я.

Першого схопили Зарвіна, передового робітника в фарбиці. Одного сина мав лікарем, другого металюргічним інжиніром. Ані вони, ані матір не знала, що його арештували. „Швидше, гнидо!" — кричав енкавудист, поштовхуючи до Чорного Ворона піводягненого й заспаного Зарвіна. Слова ці були і дозволом на наскок, і дозволом на арештування; оскарження й заразом засуд. Про інше семя Зарвіна недовідається ніколи.

Другий був поляк Кашельскі, товариський, енергійний чоловік, якого всі любили. Здибаю його сина, комсомольця. Каже схвильований:

— Але ж, товаришу Кравченко, — як мій батько міг бути „польським шпигуном?" Він, такий простий, з таким щирим серцем чоловік?! Це ж чисте божевілля. Жив я з батьком у дуже близьких узаєминах. Коли б було що підозрілого, то як я міг би того не завважити?

Доля третього, Блінова, була найтрагічніша. Працював він ще зо мною на заводі Петровський-Ленін. Високого росту, гарного вигляду, здібний; був в пошані в робітників. Обидвоє вони з дружиною не мали дітей, то ж узяли собі сирітку й усю свою душу в ню вкладали.

Коли чекісти тягнули Блінова вночі з хати, крик його дружини розбудив сусідів. Босоніж, у нічній тільки сорочці, бігла вона, ридаючи, по снігу за Чорним Вороном аж доки не зник із виду. Тоді вернула до хати й повісилась. Приймачка дівчина перший раз стала сиротою через змайстрований людиною голод, а тепер по-друге осиротив її змайстрований людиною буревій.

Живучи серед такого нещастя, яке кожної ночі помножувалося всетеро, семя моя задивлялась, очевидно, понуро й на мою будуччину. Батько жив вже на вислуженині, до якої мав право, як і кожний робітник, що вислужив визначені роки. Але приязних узаємин зо своїми товаришами праці не зривав. То ж знав менш-більш про ввесь терор над адміністраційним і технічним персоналом фабрики. Знав, що всяке оскарження, це вже на 99 відсотків і доказ вини. Але ми всі не переставали держатись розпачливо за соломинку надії, що станеться якесь чудо й я буду якраз тим сотим, тим виїмком.

Сон мав я неспокійний, важкий. Прокидаюся вночі й бачу світло в кімнаті матери. Підходжу навшпинках чи що не сталось. Бачу: матір на колінах перед образом, молиться; очі прижмурені, голова подана взад, по щоках струмки сліз. Але лице спокійне, осяяне відблиском внутрішнього спокою. Чую, назвала мене в своїй молитві. Тихенько щоб не дати про себе чути, іду назад на своє ліжко — й засипляю

TULA-online.org

спокійним уже сном аж до ранку, перший раз за ряд місяців.

Вранці мав я з батьком довгу балачку. Батько аж кипів від гніву.

— Коли я вчинив що поганого, то чому не арештують мене? — повторяв щохвиля. Чому причепились до мого сина? Чи син відповідає за свого батька? Дураки, бестії! Коли я був на барикадах і поліція мене арештувала, то терпів я сам, один. Царській поліції й до голови не приходило напастувати за це мого батька чи матір, брата, чи кого з семї. А тепер, — що за погань! — батьків, синів, дружин тягнуть до відповідальности одних за одних. Царська Охрана, вір мені, сину, це була благодійна установа супроти Н.К.В.Д.!

— Сердитися, батьку, не поможе. Треба знайти докази, що ви не були меншевиком.

— А хіба ним бути злочин? Декотрі з найгероїчніших революціонерів за моїх часів якраз і були меншевиками.

Того дня батько пішов до кількох добре знайомих комуністів, людей із його покоління, що ще памятали про його революційну діяльність. Кожний із них написав заяву, урядово підтверджену, що він ніколи не належав до ніякої партії. А по тім ми обидва пішли до вдови Д-ра Караваєва.

Караваєва була тендітна, інтеліґентна, посивіла вже жінка. Муж її покійний був послом до Державної Думи й автором правопроєкту про земельну реформу. Вбили його потайки царські аґенти. Вдова жила тепер на советській вислуженині й мала багато передових большевиків між своїми приятелями. Батька мого знала поверх тридцять років, то ж привітала його з нескриваною радістю. Усі революціонери, що були з кола її незабутнього мужа, були для неї люди виліплені з якоїсь божеської глини.

— Яка я рада знову тебе бачити! — і кинулась до батька, обійняла поцілувала в обидві щоки. — Вітайте! А це твій син, Вітєнка? Бач, який вже великий, і інжинір!

Хоч яких мала приятелів на високих становищах, то однаково належала вже до світа, що відмирав. Жила не сучасністю. Спочатку просто не хотіла вірити, що ми потребуємо доказу, що мій батько не був меншевиком.

— Що за чудасія! Та ж бути в тих часах меншевиком вважалось за геройство! Це ж означало ризикувати щоденно своїм життям. Але я, виходить, стаю вже надто стара, щоб розуміти сьогоднішній спосіб думання людей. Мушу побалакати про це з Крупською, як тільки приїду до Москви.

Сіла й написала довгого листа до нікопільского Міського Комітету, де подала мого батька революційну справність і зазначила, що він завжди був „вільним борцем' і ніколи не давав себе вбрати в партійні шори.

А моя матір проводила тим часом довгі години в архівнім відділі партії в Дніпропетровському. Благала урядовців, щоб знайшли їй за-

TULA-online.org

писки царської поліції про арештування й вязнення її мужа. Записки ці, само собою, мали бути доказом, що батько не належав до жодної політичної групи. Але урядовці боялись зачинати пошуки без одобрення партії. Треба було аж телєфонувати до Філіна, а Філінові до партії в Дніпропетровському, заки урядовці дозволили матері переглянути реєстри.

— Царські жандарми поможуть спасти мого сина від жандармів „соціялізму", засміявся гірким сміхом батько. Сміхом висловлював батько біль своєї душі.

Кілька днів побуту в родиннім місті посилили в мені відчуття страхіття, — жити в такім неймовірнім світі тортур. Згадка про це життя, це змора, що не покине мене до смерти. Відвідав я при цій нагоді свою стару фабрику. Там довідався, що багатьох моїх приятелів вже не стало. А що з ними, то пізнати було з того, коли знайомі не хотіли відповідати впрост на мої запити.

Директора фабрики Степана Бірмана не встигли арештувати. Коли прийшли по нього чекісти, застали його в ванні повній крови, — перерізав собі жили. Ошукав чистку. Бірман, маляр, був колись міністром за часів короткого комуністичного режиму Белі Куна в Мадярщині. Гарної будови, інтеліґентний, відданий справі партієць, займав цілий ряд важних становищ в уряді й промисловості в своїй новій, прибраній батьківщині. Блискуча карієра завела його крок за кроком аж до самогубства.

Заки перерізав собі жили, Бірман написав листа до осереднього комітету, у якім безжалісно осудив варварства Сталіна. Десятки таких листів було написано. Кілька з них ходили потайки по людях. Розвивали їх дрожачими із страху руками, немов динаміт, що може вибухнути. Але загально не оголошено ніодного.

Поміж тими, що „зникли", був, як я довідався, і Йосиф Мананєнков, визначний член Українського Совета. Любили його робітники, бо старався поліпшити їм умовини життя. І дружина його була діяльна комуністка. Недавно ще, кілька місяців тому, Дніпропетровське вигукувало їй славу. Зфотоґрафували її в Кремлі при боці самого Сталіна! Ото ж і її арештували. Так само арештували й начального інжиніра Жданова, тількищо відзначеного за заслуги при переводженні пятирічки.

Подібна історія творилась і в кожній іншій фабриці того міста. Фелонковський, Кінжалов, Сохан, Пустовойцев — сотки прізвищ. Для кого іншого вони були байдужні. Але для мене, що працював разом з ними, їх „ліквідація" ще більше поглибила в мені існуючу порожнечу. Словом, не було такого провідника в ділянці економічного, технічного чи політичного світа в моїм рідним Дніпропетровськім, мені особисто знайомого, щоб залишився вільним. Були між ними й безпартійні.

Уже на двірці, при моїм відїзді до Харкова, каже мені матір:

TULA-online.org

— Прошу тебе, Вітя, пануй над собою. Поступись, де можна поступитись. Бо ж і вони люди, правда? Вони ж мусять зрозуміти...

У Трубосталі в Харкові застаю замішання, переполох. Кожний мов одубів від терору. Ніхто не знає чи це часом не останній уже його день на волі. Ріжні урядовці, що через цілі роки бачили мою працю, щире старалися мені помогти. Але не могли знайти потрібних мені документів. Телєфонували до інших віддалених урядовців, дарма. Один навіть телєфонував до Москви, де йому сказали, що одинокий міг би в цій справі помогти комісар Орджонікідзе. Але він тепер поважно хворий і такими справами годі його турбувати. Зрозпачений, дзвоню до Брачка в Нікополі.

— Петре Петровичу, нічого я не знайшов. Звичайне тут замішання чистка ще збільшила. Чи можу, отже, поїхати попробувати свого щастя ще в Москві?

— Ні, ні! Вертай негайно назад!

— Але чому ж? Що сталося?

— Я не можу говорити про це по телєфоні. Приїзджай так скоро, якгільки можеш. Важна справа.

— На другий ранок всідаю до ваґону й вертаю до фабрики.

2

Тривога товариша Брачка була оправдана. Моєю неприсутністю покористувались ріжні карієровичі, загорільці й особисті мої вороги.

Н.К.В.Д. виарештувало в часі моєї відсутности цілий мій персонал: Дубінського, Шпачинського, інжиніра Бако, і поверх тузин інших. Робітники ходили, як приголомшені. У додатку, секретар моєї власної партійної клітини, Ясенєв, під натиском, очевидно, згори, силував ріжних робітників, щоб складали на мене оскарження. Це під маскою, щоб про мою справу „зібрати матеріял".

Кількоро старих працівників у фабриці прийшли до мене й зо сльозами в очах кажуть, що вони змушені були подати на мене неправдиві заяви. Погрожували їм вразі відмови поганими наслідками. Крім того довідався я, що невтомний Лось післав навіть своїх післанців до Дніпропетровського зібрати про мене й мого батька „компромітуючий матеріял". Хотів конче доказати, що я був в близьких узаєминах з Кацом, Берецкойом, Перліном, Ріхтером, Борісовом та ін. б. студентами Інституту, що тепер у руках Н.К.В.Д., — отже ворогами народу.

Лось спішився. Зо справою Кравченка він мусить покінчити без дальшої страти часу. Засудять мене, то це впаде дамоклевим мечем на голови цілого ряду інших, близьких до мене людей. Покінчити зо мною якнайшвидше було для Лося й його приятелів справою їх чести й політичної здатности. По кількох днях скликали вони надзвичайні замкнені збори фабричного партійного комітету для відновлення моєї справи. Почувався я тоді, як звіря окружене навколо

TULA-online.org

гончими собаками; коло щораз звужувалось; гавкіт хортів ставав все ближчий, ближчий...

Збори відбулися знову в клюбовій театральній залі.

З того, що урядовці позасідали на сцені, над ними прапори, портрети провідників партії, й із світел із підніжжя можна було зрозуміти, що це мала зачатись дивна совєтська вистава про совєтську мораль. Атмосфера на залі якась така, що мене пробирав холод. Хоч постановив я собі держатись з повагою, достойною, то однаково не міг перемогти того пронизливого холоду, від якого трясся кожний член мого тіла. Люди, що ще кілька тижнів тому не хотіли відчепитись від мене, тепер удавали, що мене не бачуть. Не здоровив і я нікого, боячись себе посоромити, коли б моє поздоровлення знехтували. Сів на самім кінці залі, опущений, самотній.

Тільки двоє товаришів відважились підступити до мене: Сілінін і Гущин, обидва прості робітники, обидва в старшім віці. Їх старий вік хоронив їх перед надмірною виховою в „большевицькій твердості".

— Не журись, товаришу Кравченко, каже Гущин, схопивши мене за руку. Засудять тебе тут, міський комітет тебе виправдає, або комітет районовий, коли, очевидно..." І замовк.

— Коли що? — питаю, хоч відповідь і сам знаю.

— Коли тебе ще перед тим не арештують.

Цим разом Лось добре приготовився проти вмішування в свою завзяту постанову викурити ще одного „саботажника". Кожному акторові дав його ролю й призначив завдання. В передкімнаті поставлено буфет і багато головних акторів вже додавали собі алькоголем відваги, щоб добре відіграти свої ролі. Зір мій здибався з очима Брачка, який усміхнувся до мене підбадьорююче й зробив жест рукою, що мало означати, щоб я панував над собою, бо ще є надія.

Лось відіграв овертюру. Промова його була мистецьким закликом до почуття товпи. Вина моя, казав, уже в більшій части доказана. Говорив, що мій батько має „протисовєтське наставлення", є діяльним меншевиком, і про це нема вже „ніякого сумніву". Подробиці мого „саботажу" будуть означені „іншим способом" і в „іншім місці". Бо хіба ж це простий збіг обставин, що так багато моїх співпрацівників і приятелів, у моїй фабриці, в Інституті, в нашім тресті, попали під обнажений меч революції — до рук Н.К.В.Д?

— Не маємо ще подрібних даних, — говорив Лось дальше, що Кравченко був з ними в спілці.

Тон його промови казав вірити, що розходиться ще тільки про дрібниці, бо самий факт уже певний, а докази — це вже тільки питання часу.

— Одержали ми, говорить дальше, певне число заяв і всі вони зводяться до того, що Кравченко, це хитро замаскований ворог народу, який усуває комуністів, окружаючи себе клясовими ворогами. Чи хоче хто зголоситися до слова?

TULA-online.org

Догори підскочило багато рук. Цим разом Макаров, Шайкевич і Юдавін мали своє оповідання вже краще оброблене. Прилучився до них Ясенев, а дальше Балабін, представник проф. союзу в моїй фабриці, який не забув мені того, що я „саботував" його роботу, „політичної вихови". Тепер він оповідав зневажливими словами як я здирав із стін плякати, обороняючи ворогів стахановщини. Промови їх переривали наперед підготовлені голоси з залі: „Правильно! Скінчити з ним! Вичистить!"

— Чи бажає хто промовляти за Кравченком? — питає Лось, а в тоні його голосу погроза: „на власне ризико".

— Я хочу, відзивається Гущин, і встає.

Усі звернули на нього очі, здивовані, гнівні, з подивом.

— Я хочу, повторив Гущин, тому, що всі оскарження проти цього молодого і здібного товариша виплодила чиясь запалена голова.

Кравченко є син робітника й старого революціонера. Усе інше сказане про його батька брехня, помиї. Крім того, він дорослий і за себе відповідає.

— Але тут є щось більше. Хочу вам сказати, товариші, що Ясенев закликав мене до свого бюра й вимагав, щоб я підписав оскарження на Кравченка. Коли я відмовився, він мені грозив, і кляв. Стільки й віри варт оці всі оскарження!

— Брехня! — заревів Ясенев а за ним Макаров і його кліка.

— Но, ні, це правда, товариші! Ви ж знаєте, що я вже застарий і вже надто довго я большевиком, щоб видумувати. Я робітник і піддержую Партію. Але це переслідування одного з наших найліпших і найчесніших директорів, це скандал!

Зірвалась буря. Чоловіки й жінки всі нараз зачали балакати. Зачали відзиватись випари із пляшок із буфету. Сталін, Молотов і Калінін дивились із своїх покроплених мухами образів здивовано. Виставу моральности на сцені попсувало вмішання впертого влізливця із глядачів.

Коли нарешті вспокоїлось, просить про голос Брачко. Обороняє мене перед закидом саботажу. Усі струменти замовлені моєю секцією були, твердить, потрібні, дарма, що декотрі були ще не вживані спричини зміни плянів в виробництві, але ніяк не було це з моєї вини.

— Давай факти! Де є ті обіцяні документи? — перериває Лось.

— Я не маю ще цих документів з собою, це правда, але я вірю, що ми їх знайдемо. Коли Кравченко винен, то винен і я, як його зверхник; тоді й Вішнев винен, як головний інжинір; тоді винен і Трубосталь, і Народній Комісіріят у Москві, бо ж це вони кермували нашою роботою.

— Товариші, дивлюсь на вас і стидно мені. Бо що це таке: партійні збори, чи вулиця, що жажде крови? Чи ми учні Леніна, чи купа садистів? І хто дозволив продаж напитків в день зборів партії? Про-

TULA-online.org

шу вас, товариші, будьте розсудні. Це ж не пуста собі комедія. Тут же йде про життя чи смерть нашого товариша!

Раптом почувся грімкий голос іззаду авдиторії, заглушуючи гамір на залі й гарячу оборону Брачка. Усі звертають голови в той бік подивитися хто це такий. У дверях Дороган, начальник нікопільського Н. К. В. Д. Великан, кремезної будови, з грубими отилими рисами лиця, з холодними без виразу очима, стоїть, як карикатурний кольос, похитуючись на широко розставлених ногах. Права рука на кобурі мавзера, ліва підносить цигарку до рота. На устах штучна, згірдлива усмішка.

— Сентиментальність, товаришу Брачко, сентиментальність! Гарний час ти вибрав на таку блювотину.

І очима повів помалу по зібраних. Брачко моментально, немов врізав, закінчив з поспіхом свою промову, і вийшло це йому якось незграбно. А Лось зачав наглити, щоб кінчити. Лось міркував, як і всі інші в залі, що Дороган прийшов, якщо скінчиться оця комедія, мене заарештувати.

— Доволі вже того! Кінчім цю комедію й виженім ворога! — почувся голос, здається Макарова.

— Ні, товариші, каже Лось. Кравченко має право сказати останнє слово, коли бажає. Має пять минут часу.

Іду на сцену. У думці я приготовився на таку оказію, але не передбачав, що буду мати так мало часу. Мусів скорочувати свої аргументи, через що вони виходили слабо. І сам чув я, що не йде мені, як повинно. Виголошуючи їх, я ніяк не міг відірвати очей із гойдаючоїся на ногах постаті Дороган. І знав я, що присутність того символу поліцейської держави кожний присутній відчуває більше, як мої слова.

— Я не стидаюсь мого батька, кажу, я горджуся ним, закінчив я свою невдалу промову. Вибачення за так звані накопичені струменти не шукаю. Вони могли б бути доказом моєї несправности, чи несправности кого іншого, але не доказом саботажу. Коли я винен, то цілий трест винен, цілий комісаріят винен. Це вони рішали, яка скількість має бути зроблена. І накінець дозвольте мені сказати ось-що: це не є справа виключно тільки Кравченка. Суть у тім, що ви ниците невинних людей. Заявляю, що я невинен. Дайте мені ще тільки десять днів часу й я зберу більше доказів.

Ідучи назад на своє місце, коли зібрані вже голосували, я все ще мав направлені очі на Дороган. Уже сама його приявність була засобом залякування голосуючих. Проти виключення мене з партії голосували тільки шестеро. Лось їх знехтував.

— Одноголосно заявляє Лось, ці збори доручають Міському Комітетові прогнати Віктора Андрієвича з Партії.

— Так що, будеш робити відклик? — питає Дороган, коли я підійшов близько нього.

— Певне, що буду, відповідаю. Пішлю зараз телеґраму товаришеві

TULA-online.org

Орджонікідзе й протест до Харкова й Москви а завтра подаю відклик до Міського Комітету.

— Кравченко, каже Дороган, затягаючись димом із цигарки, повір мені, що шкода стільки людей непокоїти...

Виходжу на двір. Темна ніч. Пронизливо холодна вона, а я й ґузиків не защіпаю. Тіло стало нечутке на холод; немов задеревіло й стало нечуле на фізичні враження. Оглядаюсь навколо. Шукаю очима Чорного Ворона, що повинен би десь тут на мене ждати. Кількоро навіть вибігли надвір із залі, щоб побачити, як мене будуть арештувати. Але Чорного Ворона чомусь не було, і вони немало, мабуть, були розчаровані. Направляюсь додому. Бачу: під ліхтарнею двоє чоловіків. Так ось де мене заарештують, майнула думка, і тут я завагався. що робити.

— Вікторе Андрієвичу, це ми, приятелі, відзивається один. Це Ґущин і Сілінін.

— Дякую, кажу. Ви справді мої приятелі, коли підходите до мене в такий момент.

Провели мене трохи, старались розважити. Прийшовши додому, довго я крокував по кімнатах, немов шукаючи в них поради. Написав телеґраму до Орджонікідзе й — подер. Я ж тільки один із мільйонів. Яка ж ріжниця між моєю долею а їхньою? Що можу я сказати комісареві такого, чого він уже не знає? Зачинаю наново перешукувати бюрко, може вже який сотий раз, за тим кусником паперу, що міг би бути мені за „документальний доказ". Доказ чого? Я й сам не знаю.

До краю перетомлений падаю в убранні на ліжко. Бо ніби навіщо розбиратися, коли кожної хвилі може назад треба буде вбиратися й іти перед чекістом по свою долю? Лежу, але сон не бере. Властиво ні, не так; тіло заснуло, але думка не спить — працює, немов в гарячці, розбираючи з усіх боків прокляте питання. Бавиться нею мій мозок і зачав мене перемагати; аж якось відрадніше стало. Була це думка пустити собі кулю в лоб. І коли б тої ночі тіло моє не було спараліжоване цим спанням на яві, коли б не було в мене своєї власної волі, то я був би себе вбив.

Це дивне для мене роздвоєння власного тіла й ума, кожна частина зо своєю власною волею, немов в борні за верховодство, було для мене новинкою. Пізніше таке траплялося мені частіше й я зачав до того звикати. Це був такий стан, немов я „самий" був глядачем, якимсь невтральним ферері, байдужим що з того вийде. І ось тепер, лежачи в убранні на постелі, ум мій бавився спокусливою думкою: потягни за язичок і — кінець. Одним маленьким вибухом знищиш і Дорогана, і Н. К. В. Д., і ціле Політбюро. Вони ж безсильні! Усе їх старання буде слабше, як жарт вказуючого пальця твоєї правої руки на маленькім загибі куска металю...

І під час того безвластя мого тіла чую стук у вікно. Не був він го-

TULA-online.org

лосний, але я його зараз почув, бо сподівався. Тіло моє ожило, перемогло в боротьбі за першенство.

Ось і прийшли по мене... Кінець...! Цілком розбуджений встаю й з розмахом відчиняю двері. Передо мною не уінформований чекіст, як я сподівався, а робітник Кірюшкін! Оцей маломовний бувший селянин, що мав настільки смілости, щоб не піднести руки, коли голосували над новими нормами.

— Заходь, заходь, товаришу Кірюшкін, скликую сильно вадований. Що тебе принесло так пізно вночі?

— Може б я краще не заходив до середини? Поваляю чобітьми килими. Бачите, вертаю із роботи, іду пішком. Ніч погана...

— Чорт бери килими. Заходь. Скидай плащ. Склянку чаю? Як ти трапив до мого дому?

— А хіба ж це трудно трапити? Це ж не бараки, де ви мусіли б шукати за мною. Та вже, зайду.

— Не говори такого, Кірюшкін. Колись і я працював в копальнях, і я жив в бараках, ще гірших, як твої. Зрештою, незадовго перенесуть мене, мабуть, до елєґантної вязничної келії.

— Це власне мене сюди пригнало, Вікторе Андрієвичу. Бачите, вістка, що ви в біді, облетіла цілу нічну зміну. Усі робітники зажурені. Вони вас поважають, жалують. Що ж до мене, то — як би це вам сказати... — ви багато заважили в моїм житті. Не тому, що кращу роботу мені дали, повірте, хоч тепер я живу трохи краще. А тому, що обійшлись зо мною, як з людиною, коли я почував себе пониженим. Я невчений, Вікторе Андрієвичу, але багато розумію. Моя голова працює. Деколи приходить мені на думку революція, ті всі промови, і те все з цим звязане. Тоді гидь мене бере, відчуваю зневагу від тої житевої облуди. Але, коли собі пригадаю, як ви повелись зо мною, мені стає легше. Тоді кажу до себе: видно, що ще не все стало половою, ще мусить бути й зерно в цій січці.

Запарюю чай; подаю Кірюшкінові з цукром і цитриною. Кірюшкін, помало посьорбуючи, продовжує:

— Знаєте, це перший раз за чотирри роки, що я пю чай з цитриною... Але хіба я того сюди прийшов? Так от: я чоловік неважний, людина минулого, надто маленький, щоб звертати на себе увагу. То ж, не маючи нічого до страти, не маю й чого боятись. Як це ви. комуністи говорите: нічого до страти, хіба свої кайдани. Часами, бачите, зайде таке, що миша може зробити те, що левові не під силу. І от, Вікторе Андрієвичу, тепер моя черга помогти вам, що в моїх силах. Тому я й прийшов.

— Думаю собі: він цілком певне потребує тепер вірного приятеля Я не є герой, але готов на все, коли б треба. Може ви хочете щось сховати, передати комусь яку небезпечну вістку... На теоріях політики я не розуміюсь, але знаю практику, і ось я до вашої розпорядимости. Можете мені довіритись...

Хоч як мене прибило моє нещастя, то таки не видержав, засміявся.

TULA-online.org

Скільки доброти, скільки чуття в цього простого, скромного робітника! У своїй простоті він, таки думав, що я можу мати щось до затаювання, що мені може треба помічника...

— Слухай Кірюшкін, повір мені: я не є саботажник. Не маю з чим ховатись. Ані в моїй хаті, ані в моїм сумлінні нема нічого такого, що могло б мене скомпромітувати.

— А хіба я казав, що ви саботажник? Я тільки так згадав, на всякий випадок...

— Я хочу, щоб ти знав, Кірюшкін, що ти вже багато зробив для мене. Того не забуду я тобі до кінця свого життя. Твої відвідини, це для мене та найдорожча річ, яку повезу з собою з Нікополя.

Кірюшкін хотів вже забиратися, але я його спинив. І цілу годину ми ще вели балачку — про його життя, про життя його товаришів, тощо. За той час кілька разів дзвонив телєфон. Не називаючи себе, люди з фабрики довідувались, як я себе почуваю, чи ще на своїм помешканні, і т. под. А я й не пробував допитуватись хто говорить. Коли пішов Кірюшкін, я довго ще думав про нього. Таких Кірюшкіних мільйони, десятки мільйонів по цілій моїй коханій Росії. Прихильности в них до Дороганів, Ґершґорнів і московських начальників стільки, що й у мене. Ждуть тільки нагоди, щоб схопити ті права, що їм належать. Ці Кірюшкіни не дали себе одурити ані трішки.

Довга розмова з Кірюшкіном, його жертвенна пропозиція стати проти якоїсь уявленої ним небезпеки в моїй справі, мене відсвіжила. І постановив я перешукати ще раз цілу хату, по-раз останній, за тими нещасними документами. Немов ведений якимсь таємним передчуттям іду до шатні, де в безпорядку скидав я ріжні непотрібні папери накупу. На самім вершку тої купи лежав портфель. Останній раз мав я його ще як їздив до столиці. По повороті випорожнив і кинув на бік. Переконаний, що він порожний, усе таки беру його ще раз до рук, оттак просто, щоб знав, що все перешукав. Відчиняю. Дивлюсь скрізь: порожний. Назад замикаю. І вже майже наставився його знову кинути на полицю, як щось мене спинило й відчиняю ще раз. Заглядаю в бічну кишеню, і там — чудо над чудесами! — чорновики замовлень на струменти, що за ними стільки нашукався, і відбитки. Витягаю, дивлюся на ці пімяті куски паперу й сам собі не вірю. Таке почуття мусить бути в того, що виграв першу нагороду в льотерію.

Між паперами були відбитки обчислень роблених начальником тресту нафтової промисловости, на основі плянів, що їх пізніше обкроїли. Буде доказ для кожної тверезої голови, що всі ці запасні части до машин і все особливе знаряддя були закуплені за вимогами початкових розрахунків. Властиві замовлення були стверджені додатковим підписом Вішнева, як я й думав. Тепер ціла висунена проти мене справа зачала, як виглядало, тріщати.

Думка про дальше спання геть відлетіла. Жду не діждуся дня, щоб поділитися доброю новиною з Брачком, а особливо з Вішневом, яко-

TULA-online.org

го доля була, правдоподібно, звязана з моєю. Вранці біжу насамперед до канцелярії Брачка. З силуваною байдужністю кидаю перед ним на бюрко знайдені папери.

— Так от, ось вони, Петре Петровичу.

— Що? Документи?

— Так, чортові документи.

Довший час директор їх переглядав. За кожним перечитаним рядком лице його прояснювалось, а при кінці залилось радісною усмішкою.

— Вікторе Андрієвичу, ти в чепці родився! Під щасливою планетою. Треба повідомити біднягу Вішнєва; він мало не збожеволіє. Який я радий, — і за тебе, і за Вішнєва, і сам за себе.

Приходжу до майстерні а робітники очі повивалювали. Бо вночі пішла по місті чутка, що мене вже арештували. Багато робітників радісно, підбадьорюючe до мене усміхаються; декількоро знайшли нагоду сказати до мене пару приязних слів, коли я переходив попри їх варстати.

Із знайдених документів поробив я фотостати й послав один їх ряд до Брачка, другий до Вішнєва. Третій вложив в руку близького приятеля, разом зо старанно зложеним підписаним свідченням про оскарження проти мене, з зазначенням, що документи ці всі оскарження проти мене заперечують. Коли б мене арештували, то ці документи в доказ моєї невинности він мав передати до осереднього комітету в Москві.

До Орджонікідзе посилаю вістку про своє положення; також до Іванченка, начальника Трубосталі. А дальше пишу формальний відклик до Міського Комітету, щоб ухвалу фабричного комітету відкинув.. Товариш Філін зараз скликав збори Міського Комітету.

Справа Кравченка стала тим часом у Нікополі голосною. Те, що я займав визначне становище директора найбільшої майстерні звивання рур, грало меншу ролю. Більше розголосу надав їй той факт, що я так завзято себе боронив.

І мабуть власне тому розголосові я завдячую своє спасіння, своє фізичне існування. Зачате потайки переслідування, коли вийшло наверх, незручно було поліції й партії так само потайки закінчити. Під звідним переконанням, що мене зловили на гарячім — затаєння меншевицького минулого мого батька, накопичення майна в запасних частях машинерії й струментах, окруження себе групою „ворогів народу" — влада плянувала знищити мене явно, „правно". Був це стратегічний промах Дороґана, Лося й їх гончих, чого вони пізніше напевне жалували.

Бюро Міського Комітету було в повнім зборі в будинку Партії при головній вулиці Нікополя над Дніпром. Крім Дороґана й Брачка були там самі нові люди. За несповна два місяці чистка витеребила найвищий партійний орґан головного промислового району.

Лось зачав представляти справу про мене; зачав її, очевидно, моїм

TULA-online.org

меншевицьким батьком. Філін слухав його балачки до кінця, а коли Лось скінчив, відчитав листи й підписані свідчення, що їх роздобув мій батько.

— Ці всі свідчення добрих комуністів, каже, які не погоджуються з політичними поглядами старшого Кравченка. І це власне додає їм ваги. Але, товариші, члени Бюра, я одержав сьогоднішньою поштою деякі цікаві архівні матеріяли — відбитки записок царської тайної поліції про революційну діяльність Кравченкового батька. Ось вони, коли кому цікаво їх переглянути. Я пильно їм придивлявся. З них ясно, і нема ніяких сумнівів, що ми маємо до діла з незвязаним з нами героєм революції, а не меншевиком.

Дороган аж кинуло. Нагальним рухом видмухнув дим із рота. Що він думає, що він нового затіває, не давало мені спокою через цілі збори. Ціла справа проти мене була змайстрована напевне не без участи Н.К.В.Д. Отже, чи дозволить Дороган заграти собі на носі — відібрати собі свою намічену жертву?

По тім усім Лось приступив до свого головного оскарження. І Кравченко, каже, і Брачко, багато говорили про ті документи, що мали б бути доказом недоречности саботажу, але це тільки слова!

— О, ні, товаришу Лось, перебиває Брачко. Ось вони ті докази.

Дороган аж зірвався на ноги. Але запанував над собою й сів назад. А Лося це так заскочило, що забув замкнути рота, але вже більше не відзивався. Брачко положив відбитки через кальку на столі й укоротці зясував ці папери, які валили всі оскарження проти мене, а взвязку зо мною й проти Вішнєва.

Філін не скривав свого вдоволення.

— Для мене це цілком ясне, каже, що ці документи Кравченка виправдують.

— Але розбирання моєї справи тягнулось дальше, ще кілька годин. Лось вичисляв цілий ряд арештованих інжинірів, техніків, урядовців, моїх, як він твердив, приятелів. Бухало з нього таке грубе бажання, щоб мене засудили, що це аж подразнило професійну гордість Дороґана, який замуркотів: — „Гей, Лось, та ж ти вириваєш мені слова з рота..." Усі бухнули сміхом, крім одного Лося, який почервонів і — замовк. Ціла його така амбітна будівля большевицької чуйности розсипувалась на порох, то ж він, само собою, мусів почуватися нещасливим. Його пляни підсилити свої уділи в партії й Н.К.В.Д. зловленням грубої риби в мутних водах великої чистки соромно провалились.

По вислуханні доказів, ріжні члени Бюра висловлювали свої погляди. Більшість була за тим, щоб мене очистити. Промовили їм до переконання не так документальні дані й слабина оскарження, як наставлення Філіна. Він вказав їм дорогу а вони за ним на ню скочили. Накінці дали мені слово.

— Товариші, кажу, що ж я до того можу ще додати? Це правда, що дуже багато людей, які працювали зо мною, чи біля мене, арештова-

TULA-online.org

ні, але як би там не було, то я маю наймати й віддаляти людей, дивлячись на те, як вони працюють. На мене не положено обовязку придивлятись їх політичній діяльності. У цім я спускаюсь на властиву установу, на товариша Дороґана, якого обовязком є такими справами займатись.

— Але я хотів би витягнути із цієї моєї справи моральну науку. А що, коли б я був не знайшов цих документів? Що було б, коли б царські архіви були знищені? Тоді я був би невинно покараний. Хай мені буде вільно висловити пораду, щоб ми поступали осторожніше, більш здержано, і не кидали навколо себе таких поважних оскаржень на своїх товаришів.

Дороґан дозволив собі при цім скривитися, виявляючи цим своє невдоволення.

Брачко подав формальний внесок, хоб відкинути пропозицію фабричного комітету про моє виключення. Внесок прийнято. Дороґан і Лось не голосували. Тоді хтось подав інший внесок: щоб Кравченкові дати напімнення. Бо хоч, каже, головне оскарження усунене, то все ж таки грубо поводився з партійними урядовцями, з профсоюзними урядовцями й за це треба йому „втерти носа". Це так той хтось хотів підмастити авторитет Дороґана.

На моє велике здивування навіть Філін голосував за тим. Міг я собі це пояснити хіба тільки ще більш зморщеним чолом Дороґана. Ставши в моїй обороні, Філін тепер поступив так, як добрий комуніст повинен поступити, — щоб не наразитись Н.К.В.Д. Я протестував проти напімнення, але не помогло.

Додому вертав я з Брачком. Обидва раділи вислідом зборів, тільки те напімнення докучало. Була це пляма на моїм рекорді, яку не так легко дасться мені стерти.

— Плюнь на це, каже Брачко. Радій, що спас свою шкіру. Це найголовніше. Слави Алаха, що вільний і живий.

До пізньої ночі того вечора писав я листи: до приятелів, до рідні, до начальників своїх у Харкові й Москві, повідомляючи їх про свою „щасливу зірку". Але не дуже я й захоплювався благонадіями. Це було б забагато думати, що Н.К.В.Д. лишить мене так легко в спокою.

3

Щасливий оборот в моїй справі був тільки випадком. По цілій Росії чистка шаліла з новою скаженинюю. У Москві зачалась показова судова розправа проти Радека, Сокольнікова, Пятакова й інших старих большевиків. Через сім днів преса містила подрібні описи неймовірних „сповідей" суджених, яких очевидно, позасуджували на смерть і розстріляли.

У нашій фабриці, як і по інших заводах країни, скликувано масові віча, на яких славили акт знищення цих саботажників, шпигунів, і „скажених псів". Лось приніс готову вже постанову, яка звучала:

TULA-online.org

„Ми, робітники, працівники й інжиніри Металюрґічного Заводу Нікополя вітаємо засуд Совєтським Судом „ворогів народу". Чуйність Партії й уряду викорінила шпигунів, диверзантів, агентів капіталізму, які загрожували щасливому життю нашого народу під Сталінською Конституцією. Хай живе наш коханий Вождь і Вчитель Товариш Сталін!"

Тисячі людей обидвох полів підносили покірно догори руки. Оркестра тоді грала Інтернаціонал. Червоні полотнища порозвішувані в залі голосили славу „щасливому життю" — цим перепрацьованим, напівголодним, цілком байдужим масам. Кількоро, бачу, позіхають, декотрі заснули, хоч агітатори громовими голосами викрикують слова з редакційних московських часописів. Нарешті ритуал закінчено й люди вертають до своїх домів, майстерень. Збори їх у нічім ані не переконали, ані особливо не зацікавили.

Чи вірив хто тим фантастичним „признанням" підсудних, не знаю, але мені не приходилось такого здибати. Аж пізніше, по довгих роках, закордоном, завважив я, що на чужині, особливо „ліберальні" американці проковтнули того макабричного хробачка разом з гачком, питкою і поплавцем а капіталістична фільмова студія виробила навіть дурашьку, неграмотну фільму, що представляла всі ці байки Н.К.В.Д. за істину!

Між судженими на останніх судових розправах був один мій дуже добре знайомий: Пятаков. Знав я його ще з того часу, як він став першим помічником Орджонікідзе. Багато разів був я в нього в діловіх справах, був на нарадах, на яких він головував. Високого був росту, держав себе з достойністю, мав довгу бороду, високе чоло мислителя. Рішення його чи то в приватнім житті, чи на групових нарадах, завжди були різкі, але чесні. Поверховний осуд технічних справ його не вдоволяв. Усе точно розмірював, перевірював, і ще раз з великою увагою справджував, заки поставив свій підпис під розпорядком зачинати яку роботу чи робити витрати.

Пятаков не мав ні найменшої подібности до того „кримінальника", за якого його представила судова розправа, про яку звіт я пізніше читав з великим здивованням у нісенітній американській книзі під назвою „Мишан ту Москав". Завдяки моїй праці, отже й технічним звязкам через неї, мені приходилось мати до діла з сотками людей близько звязаних з промисловістю й якраз тими фабриками, де мав відбуватись цей ніби „саботаж" Пятакова. Отже ніодин із них не вірив ані одному слову оскарження, хоч багато виправдували засуд з міркувань політичних.

Пятакова „саботаж", до якого він ніби признався, мав бути в будівельній промисловості. Урядовець, що мав під своєю безпосередньою кермою працю при будовах, був С. З. Ґінсбурґ, голова Головної Адміністрації Будов Важкої Промисловости. Кожна дрібниця переходила через його руки. Щоб саботаж Пятакова міг відбувати-

TULA-online.org

ся рік за роком без відома й чинної згоди Гінсбурґа та ще й у таких розмірах, як це представляв на суді головний прокуратор Вишинскій, було фізичною неможливістю.

А от Гінсбурґ не був арештований. Його прізвища вистерігались навіть згадувати під час судової розправи, хоч проекти з-під його особистої керми обговорювано до найменших подробиць. А по розправі Сталін зробив його комісарем будівляної промисловости. Коли я останній раз бачив Гінсбурґа, його груди були обвішані медалями, зорями, декораціями. У нашій фабриці потайки вірили, що Гінсбурґ відгравав ролю головного провокатора; що головним його заняттям було майстрування доказів для великих судових розправ. Цебто, був дійсним прокуратором за кулісами а Вишинскій мав його за свого духового вчителя.

Ще один був довгі роки мені знайомий: Микола Голубенко. Його розстріляли в Харкові навіть без формальности суду, пришпиливши фіктивну ролю „терористичного осередка", що мав за ціль вбивання членів Політбюра. Він ніби мав признатися до змови вбити членів Політбюра Косіора, і секретаря Комуністичної Партії України Постишева. Але скоро по розстрілі Голубенка арештували і Косіора, і Постишева. Збитим з пантелику членам партії не могло ніяк помістити в голові, як ці два такі близькі співробітники Сталіна могли звязуватись з Голубенком і змовлятись на свою власну загибіль?

Голубенко був деякий час директором комбінату Петровский-Ленін у Дніпропетровському. Часто приходилось мені з ним бачитись і розмовляти. Був це завзятий, з переконанням чоловік, отвертий, якого злочином було хіба те, що противився такому безустанному кровопусканню. Останній раз, як я з ним здибався, був він діловим головою дніпропетровського Совета. Уже тоді передчував свій загибіль; казав, що він „живий труп". І тільки цим треба пояснити отвертість його балачки зо мною.

Погром комуністичної партії, казав він мені тоді, це тільки останній крок у ліквідації всякої незалежної думки, ба, незалежного відчування в нашім краю. Сталін, казав дальше, переводить обдуману контр-революцію, — щоб знищити ще ті останки престіжу влади, які ще має Осередній Комітет Партії, останки престіжу й впливу на народ, що ним ще користується те покоління, яке переводило революцію. А все це в ціли, щоб залишити Політбюро, — цебто Сталіна, — абсолютним диктатором.

Голубенко, само собою, не стояв на чолі ніякої „терористичної орґанізації". Коли б існувала така орґанізація, то була б виконала бодай один акт терору. Але він був противником контр-революції, ненавидів за це диктатора. Отже його урядове душогубство не було так собі, без змислу. Це був воєнний акт Сталіна в його кінцевій кривавій перемозі на шляху до необмеженої влади.

Голубенко, Пятаков, можливо, що й Косіор і Постишев, були „винні"

TULA-online.org

тільки тому, що не хотіли піддатись покірно Сталіновому самовладству. А безіменні мільйони, комуністи й безпартійні, зліквідовані вчасі тієї надчистки, не мали за собою навіть такого „злочину". А пізніше, вже кілька років по чистці я довідався, що жертви ці були представлені закордоном, як наймити, дураки, як „пята кольона". „Пята кольона" числом девять до десять мільйонів ,включно з 60-80 відсотками верховних провідників Партії, Комсомолу, війська; урядовців уряду, промисловости, хліборобства, народньої культури — це надто очевидна нісенітниця, щоб її аж треба було опрокидувати.

На суді Пятакова оскаржено також одного на прізвище Шеств, за змову вбити писаря Сибірської Партії, П. Айхе. Шества розстріляли. А скоро по нім розстріляли й ту ніби намічену ним жертву, П. Айхе. Локази, що довели під „стєнку", змайстрував енергійний помічник Вишинського, Матулєвіч. А незадовго по розправі зліквідували і Матулєвіча. Ціла розправа була виготована Генриком Ягодою, жорстоким начальником Н.К.В.Д. А незадовго арештували й розстріляли і Ягоду та всіх його помічників. Арештовано або розстріляно і більшу частину тих, що виробляли Сталінську Конституцію. Скоро поставлено на суд визначних провідників Червоної Армії, між ними світової слави ґенерала Тухачевського. Судили їх за замкненими дверима й розстріляли. По них майже всі їх „судді" були розстріляні. До „пятої колюмни" належали, як виходило, усі, крім Сталіна, Молотова й американського амбасадора Дейвіса.

А мене особисто хоч виправдали, давши тільки напімнення, то однаково мене тривожило те все, що діялось довкола мене: оті щораз частіші арештування й зникання моїх співпрацівників з моєї майстерні, з канцелярії. Тривогу цю намагався я вбити працею — часто і чотирнадцять, вісімнадцять, деколи й двадцять годин на добу, без перерви, шоб не збожеволіти. Приватне життя для мене не існувало. Але й праця не вдоволяла, — не було ніякої надії на будуччину мого краю.

І так при праці застав мене трагічний день лютого, 1937. Сиджу при своїм бюрку, виготовляю доклад про виробництво для Іванченка в Харкові й Орджонікідзе в Москві. Влітає до канцелярії один із моїх помічників, на лиці сльози.

— Вікторе Андрієвичу! — вимовив з трудом, — Серго Орджонікідзе не живе! Яке нещастя!

Я задеревів, відібрало мені мову, немов спараліжувало. До очей підступили сльози. Це ж стратив я приятеля, опікуна!

А зараз на другий день дзвонить телєфон від Гершгорна. „Що за трагедія", каже. Помер твій московський патрон? Мабуть нам треба буде знову побачитись та „побалакати дещо — про це, про те?" Провалилась, бач, гребля, і навколо мене запінилась повідь.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ШІСНАДЦЯТА

В ПОШУКАХ ЗА СПРАВЕДЛИВІСТЮ

Запросили мене до промови на масовім вічу фабрики влаштованім у честь памяті Орджонікідзе. Хоч раз на совєтськім вічу міг я дозволити собі на щиру промову. Минуло сім років, як Орджонікідзе вибрав мене до науки, як одного „з нашої власної технічної інтеліґенції". Через усі ці роки піддавав мені охоти й охороняв майже з батьківською печаливістю; а я ж знав, що я тільки один із тисячів, що ними він так само опікувався й заступав своєю особою, і все це для добра краю.

Слухачі мусіли, мабуть, перейнятися моїм власним почуттям цієї страти, бо десятки їх безстидно плакали. Ті маси, що приймали байдуже, ба, навіть похмуро , ритуальні ухвали з одобренням кривавих судових розправ, облудної конституції, були все ще здібні на шляхотні відчування.

Часописи помістли довгу посмертну згадку про Комісара, підписану Сталіном і девятнадцятьма іншими верховними провідниками. Політбюро призначило комітет із сімох визначних промисловців і урядових осіб зорґанізувати державний похорон. Четверо славних лікарів дали осуд, що покійний помер на „параліж серця". Цифри ці сидять твердо в моїй памяті, бо пригадують мені чудну політичну аритметику цих часів: заки минув рік, тільки девятеро з цих девятнадцятьох, що підписали посмертну згадку, були ще живі й на волі. Інші були або розстріляні, або поповнили самогубство, або гнили в тюрмі. З сімох членів похоронного комітету остали в живих тільки двоє: трьох розстріляли, один поповнив самогубство, одного поховали живцем на тяжких роботах у каторзі. З чотирьох лікарів жив тільки один, а й той у вічнім страху, що кожної хвилі його зліквідують.

Навіщо було потрібне таке докладне свідчення про смерть цього провідника? — А тому, що народ і членство Партії вже більше не вірили в природну смерть владних осіб. Багато поробилися циніками через подібні події. Доконала їх, кілька років перед тим, смерть Сталінової молодої дружини Надежди Алєлюєви.

Робили в той час всякі старання, щоб обставини її наглої смерти затаїти. Але однаково вийшло на яв багато сензаційних фактів, які поширились бодай поміж вищими владними колами.

Алєлюєва була донькою революціонера з-перед 1917 року, й правдо-

TULA-online.org

подібно одідичила від свого батька декотрі його застарілі тепер забобони про нелюдяність масового терору. Брутальної колективізації не могла знести навіть від батька своїх дітей. І не обмежувала висловів про цей жах тільки до семейного огнища, але раз-поразу осуджувала поступування свого мужа на партійних зборах Академії, де брала технічні курси.

А тільки згадати про такі факти вистачало опинитись у вязниці, а вони ще й перекотилися через вищу бюрократію, де скандали, сензації й інтриги процвітають негірше, як на царському дворі Романових. І коли під час тої одноніночої революції була оголошена смерть Алєлюєви, то одинокий сумнів був в тому, чи вона сама себе вбила, чи була за наказом Сталіна отруєна.

Так само й тепер, не зважаючи на свідчення чотирьох лікарів, сумніви про смерть Орджонікідзе росли й пічнявіли. Мені поміг випадок довідатись про декотрі правдиві обставини. Ше не час, щоб виявити джерело цієї інформації, бо виявлення означало б для інформаторів муки й смерть. Але тому, що останні роки Комісара були так близько сплетені з моїми, то я почуваюсь до обовязку про ці факти коротко згадати.

Орджонікідзе нездужав від довшого часу на ядуху й зіпсовану праву нирку. Часто робив собі з цієї своєї недуги жарти. Більше, як один раз бачив я його так виснаженого, що майже валився з ніг, попрацювавши через день, не зважаючи на гострий біль. Коли в 1936 році зачалась надчистка й тисячами зачала вимітати його найближчих приятелів і товаришів з партії й праці в важкій промисловості, Орджонікідзе протестував перед Сталіном, робив на зборах Політбюра бурливі сцени, боровся, як тигр, з Н.К.В.Д. і здоровля погіршувалось. А вістка про арешт Пятакова, його найближчого приятеля й співробітника, звалила його на ліжко.

Один із моїх приятелів був в його канцелярії, коли одна особа принесла йому вістку про арешт визначного інжиніра, голови одного з великих трестів із-під його керівництва. Комісара це так розлютило, що аж посинів, очі вилізли наверх; лаявся й проклинав, якгільки може це робити гарячої крови грузин. Тоді розстріляли Ягоду, голову Н.К.В.Д., головного архітекта судових справ першої чистки. Новий начальник советської інквізиції був тепер зненавиджений Єжов. Орджонікідзе подзвонив до Єжова й нестримно грубими словами домагався, чому арештовано його інжиніра без його відома.

„Ти смаркачу, зателепана цьмо'", чув мій приятель, і подібні слова Комісара до Єжова, — „як ти смів! Вимагаю негайно прислати мені документи його справи, усі, і зараз!"

А дальше подзвонив Орджонікідзе по простім дроті, що лучив всіх провідників диктатури, до Сталіна. При цім руки його дрожали, очі набігли кровю, рукою держав за те місце назаді, де зачала відзиватись зіпсована нирка.

TULA-online.org

— Коба, чув мій приятель, як Орджонікідзе кричав до телєфону,— „Коба", це Сталінова довірна кличка для близьких його приятелів, — чому ти доручаєш Н.К.В.Д. арештувати людей, мене не повідомивши?

І слухав Сталінової відповіді з другого кінця дроту. А дальше знову почувся його голос:

— Домагаюся, щоб те самовладство устало! Я все ще член Політбюра! Підніму пекло, Коба, коли б це мало навіть бути моїм останнім актом перед смертю!

І завісив слухавку. Сів при бюрку немов задурманений, повний безсилої злости.

Сцени такі повторялись майже щоденно. Випивали вони життя з грузина. Орджонікідзе додержав свого слова й зробив на зборах Політбюра скандал. Косіор, Рудзутак, Чубар і Антіпов його звичайно піддержували. Усі вони четверо були пізніше арештовані й зникли серед чистки. По якімсь часі Орджонікідзе був вже настільки ослаблений, що на збори вже не міг вчащати. Але навіть з ложа слабости своєї не давав спокою телєфонам, посилаючи по них гнівні домагання в обороні життя й волі урядовців, що під ним працювали й яким він довіряв.

Коли Орджонікідзе догоряв, його рідній жінці, яку він дуже любив, Зінаїді, недозволено з ним бачитись. Вартові Н.К.В.Д., турбуючись ніби то за його здоровля, недопускали до нього приятелів. Одиноким дозволено до нього заходити Мікоянові й Ворошілову, членам Політбюра. Пробували кілька разів старого переконати, щоб помирився зо Сталіном і признав потребу великої чистки. Але відвідини ці завжди закінчувались гарячою сварнею.

Хоч надто хворий, щоб ходити, Орджонікідзе ще однаково міг жити, як інвалід, багато років. На ложу своїм диктував листи до центрального комітету Політбюра, у яких осуджував Сталіна й домагався скликання повної сесії Центрального Комітету й застановитися над станом краю та положити кінець цій повіді душогубств і нищення. Листи були писані з гарячим переконанням. Коли вони заховались, то майбутні історики матимуть подрібні дані про Сталінову контрреволюцію з уст чоловіка, що переводив перші пятирічки.

Два дні пізніше, на велике здивування його семї й доглядаючих його лікарів, Орджонікідзе помер. Є такі, що вірять, що він в останній хвилі розпачі зажив отрую. Але є й інші, які вірять, що його отруїв д-р Левін — той самий лікар, що пізніше признався, що отруїв Максима Ґоркого. Щождо мене, то в мене нема ніяких сумнівів, що Орджонікідзе помер не своєю смертю.

Новим комісарем на місце Орджонікідзе став Валеріян Межлаук. Одного разу на моє велике здивування пошта принесла мені його особисте запрошення прибути до Москви. Це, думаю, він хоче перевірити, що залишилось по чистці із технічного персоналу, перебираючи

TULA-online.org

в свої руки керму важкої промисловости.

Межлаук чоловік добре збудований, здоровий, гарного вигляду; жив колись закордоном. Вигляд і походження европейця. Хоч здібний управитель, великої політичної влади чи впливу не мав. Сталін, як виглядало, не хотів більше ризикувати ставити нового з незалежною думкою комісара на це важне становище.

— Думаю назначити тебе головою одної з наших найбільших фабрик, товаришу Кравченко, каже Межлаук до мене, коли я зголосився на його поклик. Твій нікопільський рекорд каже, що ти на такий уряд надаєшся. Що ж ти на це?

— Дозволь мені, товаришу комісаре, запитати хто мене поручав?

—А чому ти хочеш це знати?

— Бо ,бачиш, я попав в певні політичні труднощі в Нікополі. Мене оскаржили в саботажі й закинули інші прогріхи. То ж, думаю, що тобі може треба знати про те заки перенесеш мене на відповідальне місце.

І оповів я йому декотрі подробиці із своїх останніх переживань. Межлаук здвигнув раменами:

— Це дивне, що мені того не сказали. Я тільки знаю, що тебе високо цінив Орджонікідзе. Мабуть ти маєш рацію. Залишім, отже, цю справу напізніше.

І знову спасла мене моя щаслива зірка, що під нею я родився. Бо Межлаук скоро був арештований, і зник, як камінь у воді, а по нім так само зник його брат Іван. І коли б він був назначив мене на важне становище, то це дорого було б мене коштувало.

Напочатках березня Сталін виголосив довгу промову на зборах Центрального Комітету. Преса надрукувала її в цілості. І, як звичайно, у всіх партійних і народніх установах зачали її пережовувати до останньої букви. Цитувала її преса, і радіо, та все з новими похвалами. Але ці славословія не могли закрити суті цієї промови. А вона була така, що дотеперішня чистка, хоч яка дика й кривава, це тільки початок, і прийде ще більша, ще жахливіша.

„Саботаж і робота диверсантів" — говорив Сталін — „засягла в більших або менших розмірах майже всі наші організації". Дорікав партії, що вона „забула, що советська сила перемогла щойно тільки шосту частину світа а пять шостих усе ще в руках капіталістичних держав... А доки ми знаходимося в цім капіталістичнім окруженнні, доти завжди матимемо саботажників, диверсантів і шпигунів..."

Це було в замаскованій формі його виповідження війни всім краєвим організаціям, кожному, хто тепер чи в будуччині, став би проти його самовладства. Важка праця, ба, навіть блискучі осяги не повинні бути доказом невинности, коли віра людини не є повна. „Дійсний саботажник" — казав Сталін — „мусить час-до-часу виказатись осягами в своїй праці, бо це одинокий спосіб для нього, щоб дальше залишитись на своїм становищі саботажника.. То ж мусимо таких ви-

TULA-online.org

шукувати, роздавлювати на порох, без стриму, без жалю, бо це вороги працюючої кляси, це зрадники нашого краю!"

Промова ця була гаслом для садистів, загорільців. Жорстокість одержала від Сталіна благословіння. Наслідки його промови відчули ми зараз таки, у нашій власній громаді. Кілька тижнів по цій розмові був арештований директор великої фабрики сільсько-господарського знаряддя й усі його співпрацівники. Адміністарція й технічні персонали нікопільських копалень манґану, і кожної іншої установи в нашім районі були здесятковані.

Якось уранці, прийшовши до фабрики, застаю Брачка. Бачу на його лиці тривогу.

— Вікторе Андрієвичу, каже, цієї ночі арештували секретаря Міського Комітету, товариша Філіна.

Того самого дня пізніше кличе мене товариш Лось. Голос його бренить слабо скриваним тріюмфом:

Мусимо, каже, поставити твою справу знову перед Міський Комітет. Бо, бачиш, останній раз спас тебе Філін! — ворог народу. Тепер ми візьмемо тебе в свою опіку, будь певний.

Моє чистилище, яке, як я думав скінчилося, щойно зачиналося.

2

Маленька „балачка" обіцяна мені Ґершґорном довго не забарилась. Приходжу, як мені сказано, в одинадцятій годині вночі до Н.К. В. Д. Ґершґорна ще нема. Жду, а в голові клубляться хмари здогадів. Що за диявольську пастку вони цим разом на мене наставили? Чи дозволять мені ще вийти з цього дому жаху?

Десь біля першої по опівночі приходить нарешті Ґершґорн. Лице щойно виголене, напудрований, з полискуючою лисою грушковатою головою; виспочиваний, жвавий, словом, готов до „праці". Каже мені йти за собою, до великої порожної канцелярії, яка мені вже знана до зануди. Величезний лякерований стіл з магоневого дерева, кілька крісел, величезна скарбона, килим — це все умебльовання. Порожнеча й чистота кімнати надають їй подобу лікарської прийомної.

— Так от, Кравченко, зачав голова Економічного Відділу повний веселости: вірю, що нам довго не візьме дійти до порозуміння. До тепер тобі вдавалося викручуватися. Помогли тобі цих кілька дурних кусків паперу. Але цей гокус-покус не вдасться з Н.К.В.Д Ми допорпаємося до споду про ті твої струменти, твого меншевика батька, та твої звязки з ворогами народу.

Цієї першої, з численних, ночі, Ґершґорн перейшов ще раз те все, що вже було розбиране прилюдно. Звертаючи увагу на течки зо звітами аґентів, що їх порозставлював скрізь навколо мене, Ґершґорн зачав мені нагадувати поодинокі випадки в фабриці, випадкові недотягнення в виконуванні замовлень. У кожнім випадку, особливо щодо моїх звязків з людьми, які були арештовані, він добачував підрив та хитро намагався витягнути з мене противорічні відповіді.

TULA-online.org

І так мучив мене допитами аж до четвертої по опівночі. Випитував головно про інших людей у металюрґічній промисловості. Через мене Н.К.В.Д хотіло опанцирити свої оскарження проти арештованих урядовців і одночасно добути свідчення й проти мене.

Коли б котрий із цих нещасливців справді був замішаний у саботаж, то я мусів би був це завважити. Бо ж їх пляни, їх вироби, їх похибки та осяги відбивались на праці моєї фабрики. Але ніяких признак саботажу я не бачив. Було багато недосвідченості, нездібности, багато замішання, запізнень, але це все були недомагання молодої ще, щойно народившоїся промисловости. І хоч як я старався, то не міг знайти ніяких фактів свідомого підриву.

Ґершґорн був знеохочений моєю „впертістю". Щодальше в ніч то більше росла його нетерпеливість, накипала злість. Удавану напочатку чемність заступила зневажлива грубість посипувана масною московською лайкою. Він уважав за особисту зневагу, що я смію опиратися підсуваним ним здогадам і не погоджуватися з його фантастичними теоріями. Виглядало це немов не я, а він був жертвою а я надужив його доброти й заставляв його пріти й кляти своєю впертою відмовою з ним „співпрацювати".

Вже світало, як я вийшов із будинку Н.К.В.Д. Дніпрова вода шовком блистіла, аж вабила, щоб туди скочити й позбутися всіх житейських турбот. Чомусь завжди, покидаючи цей понурий будинок, родилось у мені почуття приємности в смерті. **Чому вони не дають мені спокою? Я ж хочу тільки працювати, дати їм усе, що в мені найкраще! Чому причепились до мене? Чому?** Думки мої, як і ціле тіло, були мов пяні: скакали на всі боки. Кількоро осіб, що бачили мене того холодного туманного ранку на вулиці, мусіли думати, що я пяний...

По короткій неспокійній дрімці пішов я того ранку до праці. У висках — барабани. Не міг діждатися вечора. Але пізно пополудні знову дзвонить телєфон від Ґершґорна... Знову маю ставитись в одинадцятій вночі на продовження нашої „маленької балачки". Приходжу, як наказано, перевтомлений, нервовий, огірчений. І так з малими перервами кликали мене щоденно через цілий майже місяць. Був це початок тортур безсонністю, яких жаху той, що їх не переносив на своїй шкірі, ледве чи може зрозуміти.

Ґієни Нікополя — Дороґан, Ґершґорн, Лось і решта — вили по мою кров. Аж розпирало їх бажання розірвати мене на кусні. Навіть можна було добачити слину, як текла з кутків їх ротів в передбачуванні бенкету. Але чому? Чому? Що вони можуть мати проти мене, який не заподіяв їм ніколи особистої кривди?

На ці питання була все ж таки послідовна відповідь: зліквідувавши десятки людей у нашій фабриці й деінде, яких праця мала звязок з моєю працею, простий хлопський розум домагався, щоб і мене „розіпняти"; бо доки я був на волі, то образ чистки на їх території видавався незакінченим; поміж масами залишиться сумнів і щодо ви-

TULA-online.org

ни тамтих засуджених, аж доки не заповнять і цієї прогалини. Крім того, зачавши й розголосивши мою справу, недовести її до кінця було б для них з політичного боку шкідливим. Це підорвало б їх „авторітет".

Але така — послідовна — відповідь була відповіддю тільки поверховною. Глибших причин того на перший погляд навмисного переслідування треба було шукати в осадах людської впертості. Це, бач, ловці зачали лови й, загорівшись завзяттям, вперлися не випустити з рук своєї добичі. Спочатку зачали вони це без ніякого, думаю, особливого почуття до мене — ані за, ані проти, — але в бігу ловів, коли їм добича завзято не давалась, зродилась у них до неї ненависть, і забажали не датись, — і мою закривавлену шкіру завісити коло своїх трофеїв.

Одночасно мисливцям захотілось придержуватись правил ловів, бодай назверх. Бо так просто схопити мене, арештувати й розстріляти в одній із своїх заплісніли кровю пивниць, виставило б їх в очах Нікополя на сміх. Моя справа дійшла вже до такого стану, що вбивство це треба вже було виконати прилюдно, на очах видців, з моєю „сповіддю".

Через кілька тижнів тортурования мене малосонністю через майже щонічні допити, справу мою оброблювано також прилюдно. Постанови про моє перше виключення взяли на перегляд. Знову зачали свою роботу розшукні комісії, на партійних зборах почулись гострі промови проти мене, преса рябіла очерненням. А я, серед цієї суматохи, з гарячковим бажанням виспатися, відпочити, деколи мав враження, що тіло моє з олива, таке тяжке, що під його вагою вгинаються мої ноги; то знову здавалось мені, що воно таке стає легке, як піря, і от-от зірветься й попливе. Раз кидало мене в гарячку, раз у дрож.

До старих оскаржень — додано нові. Історію про саботаж побільшено, поширено; старе оскарження стало вже надто буденне. Тепер уже менше клали наголос на мою власну діяльність, а більше на моє поблажання діяльности тих, що їх уже визнано за саботажників; а коли й не поблажання, то бодай зрадницьке недобачування та недбальство з моєї сторони. Щотонші були закиди, то трудніше, очевидно, було їх збивати.

В бігу ловів на мене я вже й зачав забувати за що властиво вони мене гонять. Одиноке в мене почуття було відчуття втоми, заворот голови, хаос думок. Зрозпачений, щоб перервати бодай на хвилю ту томлячу монотонність переслідування, — щоб бодай на деякий час позбутися цих нічних засідань з Гершґорном, рішаюся шукати справедливости деінде. Представляю свій плян директорові Брачкові.

— Петре Петровичу, кажу, я смертельно втомлений; голова заверти ходить, нерви туй-туй пірвуться. Не можу ані працювати, ані

TULA-online.org

їсти, ані спати. Десь же мусіла ще задержатись бодай память про правду й звичайну чесність, і ось я хочу пошукати за нею: в центральнім комітеті, у районовім комітеті, у поодиноких товаришів. Розказуватиму про свою долю кожному, хто схоче слухати. Бо ж як не як, а я ж не поповнив ніякого злочину. Чому ж мене мають гонити, як якого злочинця? Чому, коли мене виправдали раз, маю переходити те саме пораз другий, а там може й третій? Так от, рішився я шукати за відповіддю на це питання.

Брачка мій стан, мій плян не мало зажурив. Про мої нічні допити він не знав нічого (я змушений був дати як найгостріше зобовязання на письмі нікому нічого про це не говорити). Але він додумувався, що в мене є більше причин до розпачі, як на мені зверху пізнати.

— Це дурне й даремне шукання, переконує мене Брачко. Ба, що більше: це ледве чи буде розумно покидати тепер Нікопіль. Вони ж твоєю відсутністю напевне покористуються. Але з другої сторони ти виглядаєш страшно, і тобі справді треба кудись на якийсь час податися. І коли ти дальше стоїш на своїм, то я можу постаратися, щоб тебе перенесли в інше місце.

І так зачав я свої розпачливі пошуки за справедивістю. Треба мені було бачити десятки осіб і організацій, а не мав навіть їх адрес...

Зачав від свого родинного міста, Дніпропетровського. Був там другим секретарем Районового Комітету мій шкільний товариш, Сошніков, то ж, як такий, мав певне політичне значення. У складі його штабу були два інші наші спільні товариші з інститутських часів: Суворов і Уласевич. Суворов був тоді немилосердно вбогий, то ж я водив його часто до нашого дому, щоб матір його накормила й полатала його пірване шмаття. Уласевичові не лізла в голову наука. Отже я й інші товариші-інститутники часто його цілими годинами підучували, щоб поздавав іспити.

Тепер вони всі три мешкали в партійнім будинку й передавали свої мудрощі „масам". Коли б ця добре примістившася трійця дала мені добре свідчення, то це мені могло б помогти.

Сошніков потовстів і зніжнів за ці роки. Сидів за великим бюрком, у роскішній, грубо вистеленій килимами канцелярії, під усміхаючимся образом Вождя. Цілу минуту заставив мене ждати заки зволив піднести на мене свої очі з паперів; це ніби мало йому додавати бюрократичної самоповаги. Підвівши очі, каже до мене холодно:

— Так це ви, товаришу Кравченко? Чим можу вам служити?

„Викав" мені, замість звичаєм за інститутських часів „тикати".Ставлю запит:

— А це відколи ти занехав наше інститутське „ти"? Чому, до біса, мусиш до мене відзиватися, немов який пан?

Сошніков від того питання зніяковів. Перепрошує; каже, що це з перепрацьовання, важні відповідальності на ньому. Рішаюсь відразу, без ніяких вступів приступити до річи.

TULA-online.org

— Маю клопіт, кажу.

— Так я і чув, відповідає.

— Скажи мені по-щирому: чи завважив ти коли на мені в інституті признаки саботажу?

— Певне, що ні. Що за нісенітниця!

— Так от, я бажав би мати про це від тебе писемне свідчення для комітету партії — від тебе, Суворова, й Уласевича.

Почувши це Сошніков зашевелився; поправив на кріслі своє наросле сальце; витягнув хустинку й обтер з чола виступивший піт; зачав переводити розмову на що інше; нарешті, по хвилі нерішучости, дзвонить по інших двох своїх співробітників. Ті, очевидно, також „дещо чули". Привіталися зо мною приязно, але здержливо, дуже здержливо. По хвилі взаємної словесної надуми впали на спасенну для них думку: що я повинен би звернутись з такою справою до вищих чинників. Бо такі скромні люди, як вони, як можуть вмішуватися в такі великі справи, де розходиться про життя й безпеку нації?

— Дякую вам за вашу пораду. Думаю, що ви свідомі того, які ви поганці й труси, — кажу й відходжу, без пращання.

Трійця ця вміла, очевидно, спасати свої шкіри. Незадовго по цім Сошніков став начальником Н.К.В.Д. Челябінської губернії. Уласевич став писарем Міського Комітету в Західній Україні; і Суворов підскочив догори.

У коритарі, шукаючи за канцелярією нового писаря, товариша Марґоліна, чую хтось кличе мене по імені:

— Вікторе Андрієвичу, а ти звідки? Здоров! От приємна несподіванка

Дивлюсь: Іван Золкін, з яким я працював ще в фабриці Петровскій-Ленін. Мило було мені побачити когось з тих давніх, простих, молодих часів, ще заки я став інжиніром і „відповідальним працівником", Здавалося, що він справді зрадів цією випадковою зустріччю зо мною.

— Як же тобі поводиться, Вітя? Чому такий блідий, чому так подався? Хворий?

— Це, кажу з усмішкою, наслідки державної епідемії... оскарження в саботажі, й тому подібне.

— О, мій дорогий Вітя, як мені тебе жаль...! що за брудна справа! Ну, але бувай здоров... мушу спішити за ділом. Вибач...

І швидким кроком відійшов. Якраз три роки пізніше здибався я з ним знову в Кремлі, і це мене ніяк не здивувало. Коротка зустріч моя з ним в коритарі в Дніпропетровському мені сказала, що він зайде високо в нашій благословенній країні. Останній раз чув я про нього, що він став головою важного відділу в центральнім комітеті Партії, де мабуть є й до сьогодні.

Величезну прийомну секретаря Марґоліна стерегли уніформовані чекісти й чекісти в цивільному. Зорили за тими, що сюди входили й відходили. Заки мене впустили, питали, чи я маю з собою зброю, і

TULA-online.org

пильно дивились чи не віддувається що з-під убрання. Совєтських урядовців, заки арештують, бодай добре стережуть; бо вбивання совєтських урядовців, це монополь Н.К.В.Д., а воно не любить суперництва.

Ожидаючи в бувшій кімнаті Гатаєвича, пригадав я собі, що й його також стерегли так драматично. Було це на зборах нікопільської партії. Де ж він тепер? Що його арештували я знав, але чи ще живе? Знав я більше половини його співробітників, тепер не бачу з них ніодного; певне пішли за своїм начальником.

Наслідник Гатаєвича був мені незнайомий. Ніколи перед тим його й не бачив. По кількох невдачах, був я приготований і на невдачу в нього. Але на моє здивування Марґолін виявив себе людяним. Не тільки вислухав мене терпеливо до кінця, але й не вагався висловити мені щире співчуття.

— Я хотів би, щоб ти мені поміг, товаришу Марґолін, благаю. Чому мають вони відновляти мою справу тільки з тої причини, що Філін арештований? Що я маю з Філіном спільного? Мене ж виправдали на основі документів.

Будь терпеливий, відповідає Марґолін стишеним голосом. Ти тільки подумай, що те, що ти переходиш, це ще справа досить лагідна. Ми знаходимося в критичнім періоді революції. Нашим обовязком є партії помагати, а не її критикувати. Але я однаково пішлю міському комітетові свій погляд про твою справу.

— Дякую. Коли ти додержиш своєї обіцянки, я буду за це тобі дуже вдячний.

— Не дякуй мені, товаришу, ніхто з нас не знає, де буде завтра.

Останні слова сказав з цинічною усмішкою. Але в його очах я не завважив ніякої веселости. Вернувши до Нікополя, довідуюсь, що Марґолін додержав слова: прислав письмо, вимагаючи для мене справедливости й чесного розгляду. Але в той час і його арештували. І ця його оборона мені на довший час сильно пошкодила. Бо це ж був ще один поважний „доказ" про мої звязки з клясовими ворогами!

Другим місцем моїх пошуків за справедливістю був Харків. Сильно я надіявсь на допомогу від Іванченка. Іванченко був один із біля десятка передових командантів промислу в країні. Суворий, проникливий, неуступчивий у своїх вимогах доброї роботи; карав за лінивство, партацтво але при цім був чулий, чемний. Ці його прикмети були мені відомі. І знав я ще й те, що він не завагається стати в обороні свого підчиненого, коли бачить, що за ним правда.

Але в Трубосталі застав я тривогу. Іванченка, героя революції, обвішаного всякими почестями й нагородами з Кремля, довший час члена уряду, покликано до Москви по діловим справам. У Москві схопив його вітальний комітет Н.К.В.Д. і запроторив в тюрму. У Харкові був він надзвичайно популярний, то ж арештували його в Москві. Одночасно посхоплювали й усіх його головних товаришів праці в Трубо-

TULA-online.org

сталі — Шпетлія, Стрепетова, Спринґа й інших — усі безпартійні.

То ж мало я застав там таких, щоб з ними говорити. У більшості канцеляріях сиділи нові, перелякані люди. Але одному симпатичному інжинірові таки оповів свою історію. Вислухав мене до кінця, а дальше похитав з докором головою:

— Дивись, Кравченко, ти думаєш, що це тільки ти маєш клопіт! А чи чув ти, що трапилось Константинові Шпетлієві? Або старому Спринґові?

Обидва названі були славні інжиніри. Нераз читав я й вивчав їх твори. Їх прізвища були магнітом для молодих совєтських промисловців. І ось тепер слухаю подробиць про їх арешт, — як їх стягнули з постелі, як зневажали неотесані жандарми, як кидали на навантаженого свіжими вязнями трока...

Залишав я Трубосталь, як залишають цвинтар... цвинтар, де ворушаться ще декотрі трупи, удаючи, що живі.

Дальша моя дорога, до осередні провінціяльного комітету партії, вела попри Ґіґант, той вулик студентської бурси, де свого часу я відгравав важну ролю. Рішився й туди заглянути. Перейшов через залі, заглянув до кімнати, де колись переживав. Малощо було вже тої чистоти й порядку, за якими я так побивався. Студентів дальше було повно, майже таких, як і перед сьоми роками; такі самі напівголодні, бідно одягнені, але охочі хлопці й дівчата, з вірою й надіями в очах. І перший раз за довгі роки пригадав я собі Юлію, ту милу й проворну Юлію, що колись у ній кохався. Де вона тепер? Живе? Чи памятає ще молодого комуніста з Ґіґанта?

Наближаючись до будинку осередні провінціяльного комітету, чую знайомий голос:

— Вітя, Вітя, зажди, куди так преш?

— Сеня Волгін! Той самий Сеня, що сперечався з моїм батьком про відвідини фабрики Раковським; той самий Сеня, що був моїм співредактором нашого фабричного часопису, й якого я одного разу зганив за влаштування піяцької забави в його помешканні.

— Сеня, який я радий, що по стільки роках знову тебе бачу!

— А я на радощах тебе розцілую! — і закинув мені руки на шию.

— Стережись, Сеня, можеш того свого поцілунку пожалувати. Я заражений. Зо мною погано...

— Та не може бути! Ну, щож, мусиш мені про все оповісти. Я не з тих полохливих, що втікають. А, правда! Памятаєш, як мене назвав твій батько? — „Курчатком, яке не може вчити такої старої курки, як він, політики!" І, їй Богу, він мав рацію!

Сиділи ми на лавочці в парку, що недавно називався Парк Постишева. Коли Постишева арештували, парк став без назви. Сеня був в військовім однострої й мав з собою поважно виглядаючу течку. На висках сріблилась сивина. Але ця урядова поверховність йому аж ніяк не підходила. Сеня був і дальше по-старому: малий, простий, без претенсій.

TULA-online.org

Ми розповіли собі взаємно історії нашого життя. Сеня тепер був на важнім уряді в провінціяльнім комітеті.

— Так, Вітя ти мусиш знати, що сидиш з важним пролєтарським провідником... 100-відсотковим сталіністом. Чи бачив ти коли тулуби мяса на гаку в різницькій крамниці? На них печатка: „провірено, можна споживати". Такий я Вітя: перевірений і можна мене споживати. Але коли ті хлопці з Чека прийдуть, чи не прийдуть, мене споживати, не знаю.

— Сеня, це не пора на жарти; на плач збирається.

— А я своє вже виплакав. Сльози мої вже витекли. Один мій приятель за одним зникають... Скоро прийде черга й на мене... Але я це краще переношу, як ти... Пляшка моя розрада. Так, це правда, що я дуже розпився, але в таких кривавих часах, як ці, мені дуже жаль вас, нарікайлів.

Зачали ми пригадувати собі наші спільні знайомства. Більшість наших знайомих були вже арештовані.

— Так що маємо робити, Вітя? — Плакати? А що ж то поможе? „Що минуло, не верне, як і літо не верне..." — любив співати рудоволосий Ґріша, памятаєш? Сам прав собі спідне шмаття в комуні, й ждучи аж висохне, що іншого міг робити? Співав! Одягав свій верхній плащ на себе, сідав на дзиґлик, настроював ґітару й — співав. Кілька тижнів тому бідного Ґрішу арештували. А ми ще на свою чергу ждемо, то ж давай — заспіваємо.

Розійшлись з гарячими приреченнями скоро знову побачитись. Але не судилось. Два місяці пізніше Сеня схопило Н.К.В.Д. Казала мені його родина, що коли прийшли чекісти його арештувати, Сеня був пяний, і співав серед ночі на все горло. А що співав? — питаю з цікавости? — Свою улюблену: „Що минуло, не верне...", кажуть.

Залізнична валка відїздила до Москви пізно вночі. А що я купив вже квитки й мав доволі часу, то ж постановив довідатись, чи Іліяна ще в місті. Дзвоню до її помешкання. Відповідає вона сама. І диво: її голос мене не схвилював, як я сподівався. Страждання й розпач притупили мої ніжні відчування. Цей факт мене аж стривожив. Невже ці шубравці випалили в мені вже все людське? Знищили в мені ввесь романтизм?

Побачились ми в гостинниці. Іліяна була все ще гарна, усе ще повна ритмічного чару, який прошибав моє життя ножами. Але вже завважні були признаки підтоптаности. Мужа її вдруге арештували й відіслали назад до концентраційного табору. Тепер Іліяна жила зо своєю матірю. Мала скромну працю в архітектурнім бюрі. Чи ще дальше працює для Н.К.В.Д. я не питав.

— А, Вітя, життя повернуло круто до гіршого. Я знаю про твоє горе. Бачиш, я заїзджаю деколи до Дніпропетровського й не забуваю заскочити до наших спільних приятелів. Ти мене забув, — вони не забули. Як гарно бачити людей, що ще чисті, незачеплені цими всіми роками! Це просто чудо.

TULA-online.org

Попращались на двірці; обіцяли знову побачитись. Але обидвоє відчували, що обіцянки не виконаємо.

3

Москва припала мені до вподоби. Не є вона ані елеґантна, ані гарна. Не зважаючи на всі її нові „хмародери" й поширені вулиці, Москва все таки залишається „найбільшим селом Росії". Вразило мене те, що вражає кожного росіянина, який прибуде до Москви: це змисл її віку, її тривалости, постійности. Так було й перед Романовими, так залишилась і по них; так було і перед комуністами, і так залишиться довго й по них. Перед лицем того вічного міста якось успокоюється, стає меншим, майже зникає — особистий смуток.

Прибувши до Москви, рішив в гостинниці не реєструватись, щоб не звертати на себе уваги Н.К.В.Д. На помешкання на кілька днів впросився до товариша Міші й його дружини.

Міша був славний революціонер, тепер чинний у Т-ві б. Царських Політ. Вязнів. Уряд дав їм вигідне помешкання й сталу платню, яка вистачала держати духа в тілі. Міша боровся на барикадах при боці мого батька. Поверх десять років пережив в кайданах в Александрівській вязниці аж звільнила його революція. Обидвоє поводились зо мною, як з сином, то ж тепер дуже врадувались, що будуть мене мати в себе. Стривожились моїм блідим виглядом, неспокійним зором.

— А як там мій старий Андрій? Ще брикає?

— Так, батько здоров, але негодує, як завжди, і на теперішнє життя, і на інше.

—О, люди з нашого покоління витривалі! Хотів би ще хоч раз з ним побачитись, про старі часи побалакати.

При обіді розказую Міші, що мене пригнало до Москви. Не таю нічого. Товариш Міша знав особисто Лєніна, Бухаріна й інших велитнів революції. Сучасних провідників, зачавши від самого Сталіна, кликав першим іменем. Часто з ним здибалася Лєнінова вдова, Крупская. Нові пани вважали його — бодай до часу надчистки — за свого.

Почувши мою історію, особливо про оскарження на мого батька, його товариша з барикад, старий Міша попав в лють. Зірвався з крісла, відсунув його з розмахом набік, скочив до шатні й виволік заржавілий ланцюг. Підніс його обидвома руками понад свою сиву голову й трясе сердито, з нездержуваною люттю.

— Двигав я ці кайдани десять років, бо вірив в правду, справедливість, у краще життя! А тепер неотесані бруси, що називають себе революціонерами, тортурують наших дітей! Прокляття на їх голови! Прокляття на садистів, що спускають кров із нашої Росії!

Стараємось з його дружиною Мішу вспокоїти. З великим трудом нарешті вдається нам привести його до рівноваги.

— Одної річи не розумію, навіщо й для якої цілі потрібний увесь

TULA-online.org

цей терор? Це ж неможлива річ, щоб ми всі, за виїмком Політбюра, були шпигуни й саботажники.

— Не говори дурниць, каже Міша. Нема ніяких виїмків. І в Політбюрі багато поарештовано; і поверх три четвертих центрального комітету зліквідовано. Косіор, Рудзутак, Постишев, Чубар — сидять під арештом. Зникло й багато таких, що близькі до Політбюра, як Антіпов, Межлаук, Бубнов, і багато, багато інших. Так само Яковлев, Стетскій і майже всі ці найліпші з центрального комітету. Погром такий самий кривавий на верхах, як і на низах.

— Сталін і його кліка хочуть мати таку партію, яка не думає; центральний комітет, який сліпо слухає, Політбюро, яке завжди з ним погоджувалось би. І до того прямує. Спосіб такий, як Петра Першого — відрубування голов.

Ввечір зачалась балачка до кого мені вдатись би зо своєю справою. Крупську викинули з рахунку. Не була вона ще арештована тільки тому, що вдова по Леніну. Що Крупская ненавиділа Сталіна й його способи, про це всі знали. То ж за кого вона обізвалась би добрим словом, то той хтось важко мусів би відпокутувати. І інші близькі приятелі Міші також були в непевнім положенні. Перейшовши всіх, Мішу раптом осінила думка:

— Ярославскій! — скрикнув. Так, коли Еміліян цілком себе ще не запродав, то мусить нас вислухати!

Ярославскій, це був один із кількох живих ще старих владних большевиків. Уважали його за урядового теоретика партії й Сталінового верховного жреця. Будучи головою безбожників, Ярославскій писав ще й майстерні статті, у яких вияснював і виправдував кожну нову Сталінову скаженину. Тому власне я мало мав надії, щоб він схотів помогти, але Міша так ним захопився, що аж і мене переконав. Чи ж не знав, каже, його Ярославскій десятки років? Чи ж не бились вони разом проти царя? Чи ж не сиділи разом у вязниці?

На другий ранок Міша зателефонував і умовився про зустріч. А це вже було щось. Коли ми прийшли до центрального комітету партії, перепустки для нас були вже готові. Ярославського застали ми в російській блюзі. Обняв і поцілував наперед товариша Мішу а дальше сердечно стиснув мені руку. На хвильку в моїм серці зявилась надія. Це ж я стою перед мужом старого покрою, мужом із ідеалістичного батькового покоління.

Але яктільки Міша зачав оповідати йому що нас до нього привело, на лиці Ярославського зявився переляк. Нервово зачав гризти свої пожовклі від нікотини вуса.

— Так от, Еміліяне, це й кінець цілої історії. Коли нам поможеш, любитиму тебе, як свого рідного брата. А не поможеш, то знатиму, що ти, навіть ти, Еміліяне, для мене страчений...

— Прости мені, Міша, відзивається Ярославскій урядовим уже тоном. Коли ти приходиш де мене, як мій старий приятель, то це одна справа, коли ж приходиш до мене, як до відповідального провідника

TULA-online.org

партії, то це вже інша справа. Моїм обовязком є охороняти партію й її провідника від ворогів. У такім випадку нема ані приятелів, ані ласки. Ми не можемо дозволити собі бути мякими. Бачиш?..

— Так, бачу. Але навіщо все оце красномовство? Я ж не є ані масове віче, ані сторінка з Безбожника. Поможеш, чи не поможеш? Говори ясно.

— Ти ж не хвилюйся, старий приятелю! Товаришу Кравченко, чи можеш залишити нас удвоє на кілька хвилин, щоб я міг щиріше поговорити?

— О, ні, каже Міша. Він залишиться тут, Еміліяне! У мене нема ніяких з ваших тайних інтриг, щоб їх скривати. Чи ми товариші, Еміліяне, чи вже ні?

— Хай так тобі й буде, коли так хочеш — здвигнув Ярославскій раменами. Залишали ми його канцелярію прибиті, зломані на дусі. В очах Міші стояли сльози; аж схопився за мою руку, щоб не похитнутись.

— Так, отже, навіть Еміліян уже мерлець, — цебто, той отвертий і відважний Еміліян, що був колись моїм товаришем. Ех, Вітя, який я радий, що вже старий; що не довго мусітиму дивитися на цю гидь.

Але Ярославскій дещо для мене таки зробив: дав прізвища й телєфони кількох важних урядовців в центральнім комітеті й дозвіл покористуватись його ймєнням, щоб до них дістатись. Наступних днів в усіх цих людей я був, з усіми розмовляв. Але з їх урядового заховування, — хоч приязного, усміхненого, я набрав переконання, що Ярославскій їм підказав, щоб були зо мною чемні, але нічого не зробили. Навіть люди близькі до Сталіна не могли собі позволити помагати „саботажникові".

Переглядаю дану мені листу московських адрес. Шукаю такого, що міг би мені стати в пригоді. Багато прізвищ зараз повикреслював; цей уже не живе, той сам убив себе, інші арештовані. Аж ось один надійний:

Лазарев! Зайду до нього. Це ж він був тим, що направив мене на ту дорогу, що завела мене до цього мертвого кута. Це його вплив на мене ще в Донецькій Кітловині пхнув мене до організації Комсомолу.

Дзвоню. Виходять дві старші жінки й з острахом дивляться то на мене, то одна на одну. Одна зачинає плакати.

— Пішов мій бідний хлопчина... вже близько рік буде... А ти хіба не знаєш? Казали, що він ворог народу. Бусурмени! Катюги!

І так і мій перший учитель комунізму попав між викидьків. Заплатив за ту свою частину, що була показана на образі Толстоя побіч образів Леніна й Карла Маркса

Стомлений невдачами й турботами цих днів задумав відвідати семю А... У старої добродійки А... й її чарівної доньки Тані я міг знайти годину-дві розради й відпочинку. Не зважаючи на свої часті трагедії, вони обидві все ще задержали дещо із своєї природної жи-

TULA-online.org

тєвої радости. Товариш А..., забравши дружину й малого синка, утік зараз по революції 1905 року від царської поліції до Америки. У ЗДА вродилось їм ще троє дітей, хлопець і дві дівчинки, і повиростали на типових представників американського юнацтва.

По революції ціла семя вернула до Росії. Вітав її сам Лєнін. А... брав визначну участь у громадянській війні. Під час бою на чолі одного відділу партизанів проти білих і нінонців попався в брань. Тіло його посікли на куски й спалили на очах його товаришів. При кінці громадянської війни розбита семя переїхала до Москви, де Лєнін дав їй помешкання й вислуженину за оказану героїчну службу. Старший син став інжиніром, і це через нього я з нею запізнався. Кілька років тому його „зчистили" й заслали до концентраційного табору. Жінки залишилися самі.

Підходжу до того пощербленого засохлими ранами дому. Двері чомусь зачинені на колодку, на них печатка з воску. Читаю жахливі букви „Н.К.В.Д.". Сусідка цікаво висунула голову побачити хто це такий неостороżний.

— О, хай Бог боронить, молодче, громадянка А... й її донька арештовані; їх вивезли на заслання!

І швидко зачинила двері, побоюючись, що вже й так забагато сказала. Відходжу розбитий на дусі. Пройшовши кілька кроків завважую, що за мною стежать. Зиркнув на чоботи й пізнаю енкавудиста, дарма, що в цивільнім верхнім плащі. Ще того бракувало, щоб доповнити чашу мого горя: що я відвідував помешкання зліквідованої семї!

На моє щастя проти мене переїздила якась розтарахкана таксівка. Скоро скачу на таксівку й кажу везти себе на головний двірець; але спізнив валку. На двірці заплатив погоничеві таксівки й зараз же найняв другу та заїхав нею на кілька бльоків перед дім Міші. Оповідання про мою пригоду знову вибило гостинного Мішу з рівноваги.

— Негідники! Це ж гірше, як за царських часів, скликнув і почав схвильовано міряти швидкими кроками кімнату. — Багато гірше, тисячу разів гірше. Тоді ми хоч мали суд, мали адвокатів, могли боронитись. А коли замотались у політичну халепу, то наші приятелі від нас не втікали. Навпаки: відвідували нас, робили старання в нашій справі. Можна було скликати протестаційні віча, подавати подання до уряду, поскаржитись можна було в пресі, знайти оборонця в Думі. А тепер? — Тепер гробова тишина, страх, скрізь трусість.

І ще одне, Вітя. За моїх часів нам був прихильний цілий світ. Демократичні народи Англії, Франції, Америки виступали проти тиранії і це давало нам моральну піддержку. А сьогодні ми замкнені немов в вязниці. Закордон, здаєтьея, не знає, що тут діється. Ті самі люди, що за всіми признаками повинні б бути по нашій стороні, часто стають проти нас, по стороні тиранів, катів — і ще й немов на кпини називають себе „Приятелями Совєтського Союзу"!

— „Приятелі деспотів" була б краща для тих дурнів назва — потакую.

TULA-online.org

— Вітя, у нашій особливій книгозбірні бачу часами французькі й англійські часописи. Само собою, що туди впускають тільки небагатьох вибранців. І от, чи повірив би ти, що вони там пишуть про „демократію" та „чудове нове життя" в Росії? — Но, ні! Я не жартую.

Раз бачив я американську книжку про наш край. Прочитавши кілька сторін, я очам своїм не давав віри. Ідіот автор був в Росії, але нічого не бачив і нічого про Росію не знає. А описує нашу скривавлену батьківщину немов який рай на землі. Тумани! Шарлятани!

— Але ж, Дядьку Міша, не може ж бути, щоб цілий світ не знав, що тут твориться. Не може ж бути, щоб цілий світ здурів.

— Певне, що таке думання не має змислу. Але, коли читаєш такі річи, то й на це треба щойно доказу. Приходилось мені бувати членом не одних вітальних комітетів для прийому представників закордонного робітництва, виховників, студенства. І зараз видно по їх дурненьких запитах, по їх телячім захопленні, що нічомо вони не знають яке жахіття накинено російському народові; нічого не знають про той відрух, що накипає. Вітя, це страшне...

. Сів, відвернув лице й почав ридати.

Остання моя спроба знайти справедливість закінчилася в комісаріяті Важкої Промисловости. Цілу орґанізацію застав я в пригнобленім стані, і ніхто навіть не пробував того ховати. З моїх знайомих мало хто залишився. І стало мені аж ніяково завертати їм голови ще й своїми справами — людям, що й самі були свого життя непевні, живучи серед привидів по ліквідованих високих урядовцях, рядових робітниках, комуністах і некомуністах.

Від кількох урядовців, що все ще осмілювались зо мною говорити, довідуюсь про розміри наскоку Н.К.В.Д. на совєтську промисловість. Зліквідований разом зо своїм штабом і помічниками М. Брінов, що розбудував совєтські нафтові поля. Так само Альпіновіч, голова відділу струментів, його помічник Степанов і багато багато інших. Не стало також майже всіх головних помічників Орджонікідзе: Александра Ґуревіча, Рухімовіча, Павліновського. Ґуревіч був начальником усієї металюрґічної промисловости країни; пізніше я довідався, що він осліп у вязниці й скоро помер. Сидів в арешті також і його помічник, Антон Точинський, один із передових інжинірів. Мало кого з високих адміністраторів, голов департаментів Комісаріяту чи директорів трестів і інститутів не зачепив терор.

Щоб мати тільки побіжний огляд розмірів тої різні, подам прізвища декотрих зліквідованих, що з ними приходилось мені мати особисті стики. Їх прізвища для постороннього не значать нічого, але для нас, тих, що працювали в совєтській промисловості, вони сметанка наших технічних мозків.

І. Бондаренко - директор харківської фабрики рушіїв; Константин Бутенко - голова комбінату в Кузнецкім; Ґаншін - голова нафтової промисловости на Сході; Ґвахарія - директор Макіївської фабрики в Донеччині; Осіпов Шмідт - голова тресту штучної ґуми; Міхайлов - помічник

TULA-online.org

директора славного Дніпрострою; С. Макар - славний будівничий Магнітострою; один із найвищих у камяній промисловості, старий большевик С. Шварц; Ґуґель - директор крицевого комбінату Азов в Маріюполі; І. Косіор, брат зліквідованого члена Політбюра, через якийсь час управляючий усією далекосхідньою промисловістю; М. Власов - начальник залізничої гути в Челябінську; Кшеміньскі-голова манґанного тресту в Нікополі; Нікалай Радін - директор великої фабрики в Маріюполі; Фйодор Логійко - директор Нижне-Петровської фабрики; Цвайсне - директор фабрики Лисва на Уралі; Ізак Рогочевскій - директор крицевої фабрики Запоріжжя; Нікалай Донской - голова металюргічної фабрики Чусовая; Хазанов - начальник металюргії на цілім Уралі; Трахтер - голова тресту Руди в Кривім Розі.

Вибрав я ці прізвища так похапцем, і міг би ними записати цілі сторінки, з памяті. Вибрав тільки найвище поставлених.

У ваґоні залізниці з Москви здибаю свого приятеля, Якова Весніка, тоді директора металюрґічного комбінату в Кривім Розі. Не дуже прислухувався до його слів, хоч вони заслуговували на більшу увагу, про що я пізніше сам переконався. Веснік був великий революціонер, важний будівничий, старий большевик, що не хотів піддатись новим тоталітарним прийомам. У червоній армії начіпали на нього повно найвищих відзначень а дальше, коли його перенесли на промислову ділянку, був близько Орджонікідзе, Молотова й інших кремлінських провідників. Часто представляв нашу країну закордоном в важних економічних дорученнях.

Зрадів нашою випадквоюо зустріччю. Виявилось, що й він їздив до Москви пробувати знайти оборону перед арештованням. Його гарну дружину, Евгенію, недавно світлили в Кремлі з самим Сталіном. Оприлюднення тої світлини здавалося повинно б запевнити безпеку для неї і її мужа. Але Веснік себе щодо того не дурив. Каже до мене:

— Сподіюся, що мене по повороті до Кривого Рогу арештують. І я довідався, що в Москві нема для нас порятунку. Усе це йде від самого верху. Почуєш, як нас, стару ґвардію з-під Леніна, будуть очернювати, як учасників ріжних фантастичних міжнародніх змов; як будуть називати нас зрадниками народу. І памятай, що це все, це тільки заслона для чогось іншого. Сталін і партія не можуть виявити масам правди, що в середині партії існує боротьба. Бо тоді маси зачали б вибирати сторони, а Сталін боїться, що більшість могла б перемогти.

Розмовляли ми доволі довго. Оповідав мені про свої численні подорожі закордон. Дивився мені просто в очі.

— Коли б тобі поталанило коли мати нагоду розказати зовнішньому світові про ті страхіття, що тут діються, Вікторе Андрієвичу, то це буде твоїм обовязком це зробити. Тепер росіянин, що любить свій край, свій нарід, кращої прислуги для них зробити не міг би. Боротьба за визволення Росії не повинна й не може спинитися.

Його побоювання про арештування було оправдане. І його дружину арештували, не зважаючи на ту її короткотривалу славу, — на ту

TULA-online.org

спільну світлину з вождьом. Зчасом слова мого приятеля зачали набирати для мене пророчого значення.

4

Вже вечоріло, як я приїхав до Нікополя по невдалій подорожі, прибитий, без надії. Підходжу до своєї хати й не бачу світла. Де ж Паша? Я ж їй писав, що вертаю, і вона повинна б бути дома. Натискаю клямку, двері зачинені. Стукаю. Ще раз, — голосніше... ще голосніше... Ані шороху. Щось здавило мене за горло.

Іду до сусіди питатись. А голос мій такий якийсь несвій, що й сам ледве його розумію. Сусід, урядовець моєї фабрики, подивився на мене з таким здивованням, як на привид із того світа.

— Вікторе Андрієвичу! каже шепотом, та не вже це ти? Неарештований? На волі? Слава Богу.

— Що сталося? Де Паша? Я тількищо з Москви. Їздив в ділових справах.

— А хіба ти не знаєш, Вікторе Андрієвичу? Та ж тебе усунули з твого становища, викинули з дому! От, тільки не знаю куди твої річи діли. Приїхали возом і забрали...

Дозволиш мені потелєфонувати до Брачка?

—О, який радий, що ти вернув, каже Брачко.

Але, Петре Петровичу, що сталося? Чому замкнули мій дім?

— Не журись. Держись. За наказом Міського Комітету я мусів звільнити тебе з твого становища. Доручаю тобі технічний відділ фабрики. Ти розумієш, що я не мав вибору; розумієш, що мені тебе жаль?

— Розумію, Петре Петровичу, але де я буду ночувати?

— Я замовив для тебе кімнату в фабричній гостинниці в Нікополі. Не багато там того місця матимеш, але це все, що можна було зробити.

Їду до міста. Управитель гостинниці вже ждав на мене. Виявив співчуття, прихильність. Він знав чим була для мене та кімната по моїм розкішнім помешканні, з гаражом, городом, то ж просив вибачення, показуючи мені мою кімнату Була це на келію подібна клітка, з повіддуваним папером на стінах. Буде вона моїм домом до кінця мого побуту в Нікополі. Мої книжки та інші річи поскидали в безпорядку по кутах кімнати. Крім малого ліжка був тут ще малий стіл, мисник, мале зеркало, і полинялий портрет Сталіна висів на стіні. Ні сліду вмивальні, а за ванну й не згадуй.

Але я був надто втомлений, щоб цим перейматись. Впав на постіль і зараз таки заснув. Спав до ранку, як камінь.

TULA-online.org

ЧАСТИНА СІМНАДЦЯТА

ПООПІВНІЧНІ ТОРТУРИ

Вранці телєфонує Ґершґорн. Пізнавши його голос, серце пішло мені в пяти.

— Ну, ну, маленький пташок, нарешті прилетів із своєї довгої подорожі... Сподіюся, що любиш своє нове помешкання в гостинниці?.. Зайди опівночі до мене!

Приходжу опівночі, як сказано, і знову мушу ждати, як звичайно. Це був перший день мого урядуваня на новім становищі — голови Технічного Відділу в нашій фабриці. Працював до пізна, по більшій части настоячки. Болюче почуття мого положення, викинення з дому, виссали з мене не тільки фізичну силу. То ж на появу Ґершґорна ждав я виснажений, зрозпачений, напівзапоморечний. Нарешті кличе мене Ґершґорн.

— Ну, що ж, Кравченко? — лукаво всміхається Ґершґорн. Сподіюся, що твоя подорож була успішна. Тільки ми не любимо, щоб наші допити були в такий спосіб переривані.

— Я мав на це потрібний дозвіл.

— Знаю, знаю. І припускаю, що ти їздив шукати „протекції" — від таких людей, як Іванченко, Марґолін, правда? Так що ж, вони обидва вже в арешті, вороги народу!

— Так, це правда, Товаришу Ґершґорн, я сподівався допомоги від Іванченка. А й чому ж би ні? Він же був моїм зверхником довгі роки, ну й, був членом уряду. Щождо Марґоліна, то так склалося, що в тім часі він був районовим секретарем Партії. Зрештою, не я ж назначував їх на ці становища.

— Певне, що не ти. Але чи не цікавий це збіґ обставин: усі твої приятелі й опікуни врешті-решт виявляються вороги народу, зрадники: Філін, Марґолін, Іванченко, багато інших. Скажи ж мені, як це сталося, що Марґолін писав прихильного про тебе листа до Міського Комітету? Він, очевидно, твій старий приятель?

— Бачив я його перший раз у своїм житті того дня в його канцелярії.

— Щодо того, то я не дуже певний... Але лишім це напізніше. Тепер я більше зацікавлений тою поганню, тим саботажником Іванченком. Ти ж знав того зрадника довгі роки?

— Так, знав, але не як саботажника.

— Цебто, ти ніколи не завважив ніяких актів саботажу чи підриву

TULA-online.org

з його сторони, так близько нього працюючи й будучи з ним на так приязній стопі?

— Ні, ніколи.

— А що можеш ти мені сказати про його працю в звязку з промислом звивання рур?

Оповідаю Ґершґорнові все, що знав, — що знав цілий край. Товсте, вилискуюче лице Ґершґорна покрилось тінню гніву. Своїми грубими, як ковбаси пальцями, — які, як я щойно тепер завважив, були наманікуровані, — бубнив нетерпеливо по столі.

— Кравченко, перестань бавитися в жарти. Ти ж добре знаєш, що я від тебе жду не такої інформації.

— Інакшої інформації я не знаю.

— То ми тобі поможемо пригадати, і багато більше, заки скінчимо твій вишкіл. Ми вже мали таких впертюхів, як ти. Так от, що знаєш про взаємини Іванченка з Кабаковом?

— Кабаков був перед своїм арештованням секретарем партії на Уралі й членом Осереднього Комітету Партії То ж, само собою, що Іванченко мусів з ним зчаста й бачитись. Але про щось аж надзвичайного я нічого не знаю.

— Одним словом, ти не хочеш говорити.

— Я рад говорити, але певний, що ти не хочеш, щоб я давав тобі видумані інформації.

Вже вікна зашарілись від світанку, а Ґершґорн дальше щораз голосніше, щораз зневажливіше мучив мене своїми допитами. Щобільше опановувала його втома, то більше підносив голос, то знаважливіших добирав слів.

— А скажи мені, Кравченко — це в середині зачатого й недокінченого ним речення, — чому ти так боїшся арештування? Чому вганяєш на всі боки, шукаючи допомоги, — навіть від товариша Ярославського? Чи не тому це, що глибоко в своїй середині почуваєшся до вини?

— Вибач, будь ласка. Але це вже пята вранці а в восьмій мені треба до праці. Коли я ще не є арештований, то це для мене не конче відповідна пора на філософічну гутірку.

— Маєш рацію, маєш рацію... Ми ще матимемо багато інших ночей на балачку про ці справи. Я вивчаю людську психологію за власним винаходом. Ти, як інжинір, випробовуєш видержливість і опір металів, їх гнучкість, їх особливі прикмети, чи не так? А я, як добрий чекіст, випробовую видержливість людей, політичну гнучкість їх умів, і так дальше. То ж до побачення, до наступної ночі.

Встаю з крісла такий ослаблений, що аж заточуюсь. Придержуючись за ріг бюрка, щоб не впасти, кажу Ґершґорнові:

— Дивись, Ґершґорн: знаю я тебе вже кілька років, і ти знаєш мене. Чи ти справді чесно думаєш, що я саботажник? Скажи, будь ласка.

— Певне, що скажу. Ми чекісти зачинаємо від того, що віримо оскарженням. Інакше ми не зайшли б нікуди. Що ж до мене, то в мене кожний є винен так довго, аж докаже свою невинність. Це на сьогодні все. Мо-

TULA-online.org

жеш іти.

Пізно пополудні сиджу при своїм бюрку в непривичній ще для мене новій канцелярії. Невиспаний, біль у мязах, печуть невиспані очі. Але намагаюся щосили скупчити увагу на своїй праці. Дзвонить Брачко. Але голос його цим разом такий зломаний, що ледве впізнаю.

— Вікторе Андрієвичу! Прийшла моя черга. Оце Фабричний Комітет щойно закінчив свої збори. Мене вигнали з Партії! Вигнали, по поверх двадцять роках служби!

— Та невже, Петре Петровичу?!..

— Факт. А цієї ночі закінчуватимуть збори організації нашої фабрики. Хочу тебе просити, не знаю, як тобі це сказати, але я певний, що ти мене зрозумієш. Прошу тебе, щоб ти не обставав за мною. Це справу тільки погіршило б.

І завісив слухавку.

По кількох голинах неспокійного сну йду на збори. Новим секретарем Міського Комітету тепер Кондрашін, що був в моїй секції інжиніром; хитрий, аж надто вже осторожний чоловік, з великими здібностями обминати відповідальність, що було дуже цінною в совєтських умовинах прикметою. Справу Брачка дав перепроваджувати ласому на владу Лосьові.

У довгій, розперезаній і хаотичній промові Лось закидав Брачка всіми проступками з совєтського календаря надчистки; і погані житлові приміщення, і високий відсоток зіпсутого матеріялу, і низька заробітня платня, і величезна скількість арештованих у всіх департаментах фабрики, — усе це за льогікою Лося було виною Брачка, отже доказ навмисного, диявольського саботажу!

— Геть з ним! — хтось крикнув а інші підхопили: „Вже крайній час! Геть з підривниками!"

Між найкрикливішими завважую кілька робітників із бараків. У цім випадку вони не могли знати нічого лро працю чи про спроможність директора великого комбінату, де він тільки маленька шрубка в машині. Крикуни ці просто висловлювали своє власне незадовілля, свої жалі — на свого, як вони вірили, найвищого адміністраційного начальника. Вони ж не знали того, що і платня, і ціни, і матеріял на будову їхніх помешкань признає влада з Москви.

— Чи бажає хто говорити? — питає Лось.

Один за одним встають члени партії й усі домагаються виключення. Кожний із них додає до тої купи нісенітних оскаржень ще й свої. Аж встає якась робітниця. Говорить так, що на ніякі сумніви про її щирість нема місця.

— Товариші, я працюю в нікопільськім металюргічнім комбінаті. Тепер, нарешті, мені ясно, чому ми живемо так бідно, чому нема відповідних помешкань для наших робітників, чому не маємо пристійного одягу. Ті Брачки живуть на високу стопу, а бідування пролетаріяту їх не обходить. То ж геть з саботажниками! Досить уже напились

TULA-online.org

нашої крови!

Її від душі промова зриває бурю оплесків.

Накінці зачинає свою промову Брачко. Він знає, що його оборона безнадійна, що його слова будуть відбиватися від тої розбурханої товпи, як горох від стіни Він знає, що ці люди жаждуть пімсти; що потребують жертвенного козла, щоб заспокоїти свої приватні жалі. Але говорить. Зачинає від того, як він служив партії, як вірний комуніст двадцять років. Оповідає, як на фронті, будучи старшиною й тайним большевиком, приєднував салдатів до робітничої справи. Але його заглушують кпинами, брудною лайкою:

— Досить тої демагогії! Досить того гною! Вивезти це сміття!

По блідих щоках Брачка покотились сльози. Але кинені йому в лице брудні епітети збудили у ньому бойового духа. Підносить голос і заглушує крики. І нагло на залі стало тихо, хоч маком сій. Товпа відчула свою вину. Брачко підносить понад голову затиснені кулаки.

— Я, Брачко, тими двома руками брав приступом Зимову Палату російських царів! Боровся проти білих і проти інтервентів! На мені десяток ран завданих за революції. А дальше пятнадцять років я працював днями й ночами, щоб будувати, будувати, будувати, не зважаючи на страшенні труднощі.

— І ось стою оце перед вами, а ви готові роздерти мене на шматки. За що? Де я будував, там ви хочете руйнувати. Оскаржуєте мене за ті погані умовини, що проти них я боровси всією моєю силою. Я не прошу вас про ніщо. І нічого від вас не сподіюся. Докінчуйте своє погане діло. Для мене ясно, що мені кінець, хоч щоб ви тут непостановили. Але я хочу, щоб ви задумались над тим, що робите. Свою долю лишаю на вашім сумлінні. Ніякі ваші промови, ніякі ваші зневажливі прозви не змінять того факту, що на мені нема ніякої вини.

— Вірте мені, чи не вірте, товариші, але я люблю свій рідний нарід. Для нього я жертвував тисячі разів своє життя. І коли цей нарід платить мені тим, що вбиває мене своїми власними руками, то я приймаю це, як вояк. Це все, що я хотів вам сказати.

Голосування за прогнанням було майже одноголосне. Вийшовши із зборів, зайшов до Брачкового помешкання. Впустила мене служниця-дівчина. По хвилі надійшов і Брачко, спокійний, як тінь — рамена здрігаються від безслізного ридання.

—Я так і знав, що ти будеш на мене ждати, Вікторе Андрієвичу. Дякую тобі за це із глибини мого серця. Не забудь же, коли вдасться тобі до того часу діждати, як осядеться коли це божевілля, сказати світові, цебто тим, що схочуть тебе слухати, що все сказане про мене, то божевільна брехня.

Брачко дозволив мені залишатись у себе тільки кілька минут. Коли б застали нас разом чекісти, каже, то це було б поганю і для тебе, і для мене. Брачко не мав сумнівів, що його арештують. Н.К.В.Д. хо-

TULA-online.org

тіло наперед мати „народнє" одобрення; це влегшить йому дальшу нагінку в Нікополі.

На другий ранок Брачко вже не явився до праці. Довідуюсь, що він рішився їхати до Дніпропетровського, щоб подати відклик до Районового Комітету. Але доїхав тільки до Запоріжжя. Там його стягнуло Н.К.В.Д. з вагону. Від тоді нічого я про нього більше не чув, і не знаю, що з ним сталося. Два дні пізніше Н.К.В.Д. арештувало його дружину, дві сестрі його дружини, і його секретарку. Залишилась тільки його старенька матір і шостилітня братанка, що з ними жила, але викинули їх з помешкання. Старушка з помішаним через цю трагедію розумом блукала ще кілька місяців по вулицях Нікополя, випитуючи людей, чи не бачили де її маленького „Петруся, що десь загубився". А по тім і вона кудись зникла.

2

Того самого тижня Міський Комітет взявся знову за „справу Кравченка". Було загальне переконання, що я вже скінчений. Але моя щаслива зірка мене ще й цим разом спасла. Це Брачко згадав перший раз про цю містичну зірку, тоді, як я знайшов ті бракуючі документи. Того самого дня появились у місцевім часопису закиди проти групи інжинірів із нашої фабрики в різних політичних прогріхах. Головні винуватці були, як писав цей часопис, Макаров і Шайкевич—мої головні обвинувачі!

Цебто, зготований для мене удар був якимсь чудесним способом відпарований. Само собою, що тепер Лось буде вважати незручним для себе висувати проти мене свої заялозені оскарження, коли його головні свідки опинились у халепі. Комітет забув про накреслену програму й звернув свою увагу на цю нову сензацію. Макарова й Шайкевича викинено з партії. Пізніше я довідався, що поява статті в часописі не була випадкова. Змайстрували її, і якраз на час, старий Сілінін і його приятелі.

Арешт Брачка зморозив фабрику новим страхом. Бо ж усі знали, що скоро прийде черга й на усіх тих, що з ними він близько працював і приятелював. Головний інжинір Вішнєв був в стані чорної розпачі. Треба було мені його бачити в одній справі взвязку з моїм департаментом. По перших зараз словах я завважив, що його ум уже недописує. Сидів при бюрку, одягнений у своє найкраще убрання, з присиленим до кляпи своїм Орденом Леніна, і плакав безуговку, як мала литина.

— Бачиш, Вікторе Андрієвичу, каже, коли вони прийдуть мене арештувати, то заарештують і Леніна. Ніхто вже до мене не хоче говорити. Вже більше не визнають мене за головного інжиніра. Ще тільки Ленін до мене говорить.

Пізніше дійшла до мене чутка, що ум Вішнєва, вже тоді звихнений, під час тортур таки цілком помішався. Тайна поліція казала, що він вдає божевілля, щоб виминути „признання", і дальше його мучили,

TULA-online.org

аж переконались, що він таки справді божевільний.

Кілька тижнів пізніше зривають мене із сну. Телєфон здолини. Одягаюсь, сходжу наділ. Ґершґорн! Наказує мені негайно прийти до Н.К. В.Д.

І знову сиджу в його канцелярії. Завидую йому його свіжих, здорових румянців на лицях. Ех, коли б я так мав давню свою фізичну бадьорість!.. А то часта безсонниця, гризота, безвихідний хаос у фабриці вимотали силу й зробили з мене розбитого черепка.

— Ну, що ж, зачнемо дальше нашу маленьку балачку, каже Ґершґорн, випинаючи мені на показ своє здоровля, свою енергію. — Цим разом сподіюся, що будеш податливіший, схильніший до співпраці.

— Що ж ти хочеш від мене? — питаю.

Ґершґорн гримнув кулаком об стіл а дальше махнув ним мені перед очима.

— Тут МИ ставимо питання! — зверещав. Твоє діло відповідати! Зрозумів?

— Зрозумів..., тільки я ще не заарештований, я все ще член партії, на добрім положенні...

— Це нас не обходить. Для нас ти є саботажник. То ж питаю тебе ще раз: що знаєш про саботажницьку діяльність Іванченка? Часу передумати мав досить.

— Вважай, Кравченко: зачнеш говорити, заощадиш і собі, і мені багато труду. А ми маємо способи розвязувати людям язики. Робимо їх такими мякими, як масло, і податливими, як шовк.—Розумієш? У голосі його почулась нотка якоїсь любашної приємности. — Коли ціниш вигляд свого лиця, — а він непоганий, — то матимеш більше охоти мені помогти...

— Я говорю тобі щире. Не можу ж я тобі говорити про такі річи, що про них нічого не знаю, або не так, як справа мається.

— Так ти таки не хочеш говорити?!

Тут задзвонив телєфон. Кличе його Дороґан, каже Ґершґорн. Чи буду я такий добрий і на нього підожду — у коритарі? Виходимо разом із кімнати й Ґершґорн передає мене чекістові в одностроі.

— Хай цей громадянин зажде на мене.

У коритарі вже стояли четверо чи пятеро людей: лицями обернені до стіни, руки ззаду, повязані.

— Громадянине, іди туди й стань у такій самій поставі, — каже чекіст, поштовхуючи мене до гурту.

— Але ж я не є арештований. Товариш Ґершґорн просив мене заждати на нього.

— Замкни хавку! Роби, що тобі кажуть! Повертайсь до стіни, руки подай назад, і не смій обертатися. І не прикладай голови до стіни.

Став я побіч інших звязаних. Один одного в слабім світлі коритаря ми не могли бачити, ані не могли бачити, що діється поза нашими плечима. За чотири години такого стояння до нашого гурту доведено

TULA-online.org

ще кількоро. Чував я про цей рід тортур, як про найлагідніший ще в списку Н.К.В.Д. І от, тепер прийшлось відчути його на практиці.

Ніхто не зрозуміє тої муки, коли сам її не перебув, що це значить стояти цілими годинами в одній поставі, дивлячись увесь час на — ніщо. Руки, ноги, рамена, стають оливяні, важчі з кожною минутою. Людина починає відчувати кожну частину свого тіла, кожний палець, кожний згиб пальця, як щось окреме, важке... Цілі тони роздавлюючої ваги. Свідомість каже, що не можеш такого видержати, але видержуєш...

З кімнат уздовж коритаря нагло почулись роздираючі серце крики, прокляття, звук ударів, і глухий відгомін падаючих на долівку людських тіл. Це людей допитують, бють, погрозами вимушують слова. Не знаю, як довго я так стояв, коли почув кроки й голоси з одного кінця коритаря. Хтось зачав співати „Ех Яблучко"...

— Занімій! — кричить чекіст. Бо як дам тобі яблучко!...

— Дарма, чути голос другий, крик вже не поможе. Не бачиш, що він збожеволів? Голоси затихли.

На мене виступив холодний піт. По щоках потекли самі від себе сльози пониження. Ціле тіло зачало невидержливо свербіти. Але коли я рухнув руками, щоб почухатись, то вартовий чекіст погрозив, що розторощить мені череп, зробить з мене квашу. Немов на потвердження, як би то було, десь із поза мене почувся неземний визґ... До коритаря зачав вдиратись світанок. Відбивався на сірій стіні...

— Ходи сюди, Кравченко. Вибач, що дав на себе так довго ждати. Так багато праці, так багато праці...

Був це голос Ґершґорна, свіжий, веселий. Обертаюсь. Іду за ним, як запоморочений. Сідаю на крісло, але не відчуваю полегші. Здається мені, що я дальше на ногах, дальше під вагою тих тон важкої втоми. Ґершґорн ставить мені запити, а я розумію тільки поодинокі слова, та й то якісь такі без змісту.

— Добре, іди додому, відпічни. Тобі того треба. Покличу тебе знов... скоро. А, правда, та маленька наша балачка, це справа тільки нас двох, і більше нікого. Наша, так сказати б, маленька тайна. Коли кому писнеш одне слово, пожалуєш.

Вернувши до гостинниці я зараз обмився цілий холодною водою й упав на ліжко. Але заснути не міг. Так пролежав аж прийшла пора йти до праці. У фабриці дістаю вже повідомлення від Н.К.В.Д., щоб знову бути опівночі...

Тої ночі Ґершґорн був надзвичайно чемний, майже милий спочатку. Навіть подавав мені чай, хрустики, але я не прийняв. Жалується, що я з ним нечемно поводжуся; своїм захованням приневолюю його поводитися по звірському, наприклад, заставляючи його казати ждати на себе в коритарі. А він же, каже, не є ніякий звір, звірських прикмет він не має. Чи ж я думаю, що йому це приємно? Але що ж має робити людина, яка вродилася з сильним почуттям обовязку?

TULA-online.org

— Сьогодні ти повинен бути з нами трохи ласкавіший, Кравченко. За це дасть тобі признання і Н.К.В.Д., і партія. Ти ж бачиш, що ми багато від тебе не вимагаємо.

— Чого ж ви хочете від мене?

— Тільки твого підпису, твого чесного підпису, як інжиніра, совєтського директора й члена партії. Бачиш, тут іде про важну справу. Справу оборони. Твоя фабрика здала нечисті рури для військових хімічно-оборонних робіт. Розуміється, це не твоя вина. Металю ти не робив. Цілком ясно, що це був зорґанізований саботаж, який зачався на верхах, у Москві, перекотився до Харкова а дальше до Запоріжсталі, де директором був ворог народу, Богачевський, тепер в арешті; там витоплювали крицю для твоїх рур.

Ідея ця, я зараз побачив, була страшна, жахлива видумка. Одержувана нами криця була часто поганої якости. Про це я часто повідомляв і протестував. Часами Брачко й Вішнєв попадали від того в розпач. Але це були звичайні технічні хиби, про які знав Орджонікідзе, і Пятаков, і Іванченко — хиби, що їх зачислювано до чесних похибок і недосвідчености на відливнім кінці виробництва.

— Насамперед, товаришу Ґершґорне, я не маю певности, що нечистість рур і погана якість були наслідком саботажу. По-друге, я бажав би перечитати той документ, що його мав би підписати.

— Та ж певне, ось він. — І Ґершґорн передав мені вязку може з двадцять сторін записаного паперу.

Читаю уважно майже цілу годину. Від того, що написане, стає мені то гаряче, то холодно. Була це страшна мішанина півправди й повної брехні, старанно, ґеніяльно разом повязані, щоб годились для вплянованого драматичного оскарження. Документ підперчений прізвищами, декотрі з них мені знайомі, десятками прізвищ: широко знаних інжинірів в хімічній і крицевій промисловості, управителів фабрик, передових робітників. Був в цім списку Іванченко, був Брачко, були урядовці з яких півдесятка комісаріятів, був і Пятаков, — цікавий суміш і важних, і маловідомих людей.

В змайстрованім звіті була певна послідовність, певна своєрідна тягліть, — коли, очевидно, прийняти за правду й без ніякої критики заложення, що кожний названий — від провідних особистостей у комісаріятах у Москві до відливачів в Запоріжжу та передовиків в Нікополі — це все дисципліновані, очайдушні й по-чортівському хитрі члени змови.

— Я не можу підписати такого документу, кажу, скінчивши читати. Рури я роблю із тої криці, що мені посилають. Часами криця занечищена. Це все, що я знаю й можу сказати й під тим можу поставити свій підпис.

— Дуже добре. Чому ж тоді попідписували його декотрі з наших професорів і управителів промислу? Чи ти вважаєш себе за більшого мудрагеля, як вони всі?

TULA-online.org

Документ, сказавши правду, і був підписаний визначними совєтськими науковцями й славними інжинірами. Збірний їх осуд був: „саботаж". Мені навіть легко було собі представити, як ці підписи були від них вимушені. Але я міг тільки повторити ще раз вже сказане, що не можу потверджувати нічого такого, про що не маю власного переконання.

— Коли бажаєш, то я посвідчу, що металі бували занечищені.

— Чи ти жартуєш собі, чи кпиш собі з мене, Кравченко? Чи ти забув, де знаходишся? Занечищені! На це ми твого свідчення не потребуємо. Ми хочемо твого потвердження про саботаж. Виріб рур був прецінь під твоїм зарядом.

Не відзиваюсь. Ґершґорн сперечається, кричить на мене, аж до світанку. Читає мені поодинокі уступи, показує, які очевидні тут докази про підривні задуми. Я мовчу. Для мене було одне ясне — навіть у моїм стані півсвідомости, — що нікопільському Н.К.В.Д. наказали добути з мене моє власне посередне признання. Того звена їм бракувало в їх ланцюгу змайстрованої фантастичної гіпотези. І коли б я згодився дати їм те звено своїм підписом, то мене зашморгнули б тим самим ланцюгом. То ж це не було з моєї сторони ніяке геройство, що я відмовився підписати; я не мав сумніву, що мій підпис означав би мій смертний присуд на мене самого.

Нарешті Ґершґорн дозволив мені йти, післявши навздогін погану лайку й погрозу, щоб ще раз подумати.

І так ніч за ніччю через кілька місяців мене закликали до осередні, перепитували, погрожували, залякували. Числили на те, що безсонністю мене нарешті зломлять. Цілий день я при праці, — і не смію дозволити собі занедбати своєї праці, бо якабудь похибка з моєї сторони, всякий недогляд, якась навдача, були б узяті за додатковий „доказ" мого підривництва, — більшу ж частину ночі мучать мене допитами.

Тим часом млин „справедливости" партії не переставав молоти. Нова розшукна комісія видала з неохотою осуд, що початкові оскарження проти мене відкинули документи. Постанову в моїй справі, за Філіна, піддержав Кондрашін. Хоч сам боягуз і шкурник, то новий секретар вислідом перевірки не був незадоволений. Незавважно для других потиснув мені руку на знак поздоровлення. Я дальше був членом партії, в теорії, „один із найліпших із-поміж найліпших", один із панівної еліти краю.

Але мене мучили нічними тортурами й дальше, без перерыву. Кожної ночі кидали мені в лице все нові обвинувачення: які були мої взаємини з тими „скаженими собаками": Марґоліном, Брачком, Вішнєвом, Іванченком, Філіном, Розенґольцом; чи то правда, що я заприязнився з цим „меншевицьким шпигуном" Дубінським; чи правда, що я давав прибіжище тому „фашистівському шпигунові" Зельманові? Кожне нове прізвище, кожний новий предмет давав Ґерш-

TULA-online.org

ґорнові тему на цілі години допитів, і нових підозрінь. Від того всего я почувався приголомшений, стуманілий, відчував біль у кожному мязі, у кожному нерві.

Вояки на побоєвищі знають, що значить часта безсонність. Моє ж почуття було як того пливака, що його филя віднесла далеко від берега а він все ще не дається, все ще держиться на поверхні, але чує, як за кожною новою напругою втікає з нього сила.

Одної ночі, по тім, коли я вистояв під сттіною з оберненим до стіни лицем, Ґершґорн відіслав мене додому без ніяких дальших допитів. Дуже жалує, казав, але не має часу на дальшу „балачку". Але на другу ніч швирнув на мене цілком нове оскарження.

— Кравченко, у тебе жили свого часу два американці, правда?

— Правда. Помагали мені орудувати декотрою американською машинерією.

А чому зрадник Брачко закватерував їх якраз у тебе, не в кого іншого?

— Думаю, що мабуть тому, що я парубок; мешкав в великім домі, і сам один.

— А скажи мені, чи нарікав ти коли на советський режим перед цими чужинцями?

— Ні, певне, що ні. Вони ж ще перебувають в СССР, можеш переконатися.

— Не підказуй мені, що робити. Мені вже надоїло твоє зневажливе поводження. Які були твої політичні звязки з цими американцями?

— Ніякі. Я поводився з ними чемно, як було моїм обовязком робити.

— Але це був Іванченко, що замовив ту машинерію в Злучених Держвах?

— Так, Іванченко.

— Отже цілком можливе, що Іванченко й американська фірма змовились про саботаж.

— Я не міг би був про це знати.

— Ти не міг би. О, ти невинне мале ягнятко. Але, —і тут Ґершґорн зачав цідити слова помало, значучо, немов смакуючи те нищівне виявлення, що мав сказати, — але ти все ж таки був в відвідинах у тих американців в Харкові? Був, чи не був?

— Так, здибав одного з них на вулиці. Він уперся, щоб я пішов з ним до гостинниці Красная й я не мав як йому відмовити.

— А потім знову здибався з ними в гостинниці Москва?

— Ні. Я був в Метрополь, при їжі, сам один. Американці були при другім столі, з двома дівчатами, пили. Кликнули мене через їдальню. І мені було б ніяково не підійти до них і прийняти напиток. Сидів я з ними біля пяти минут і пішов.

— А чому один із твоїх американців полетів нагло до Штокгольму? І чому він привіз тобі дарунок?

TULA-online.org

— Оскільки мені відомо, то він літав туди за своїм приватним ділом. Не було ніякої причини, чому він мав би мені це сказати. А щодо дарунку, то це був кусок особливої криці й певні матеріяли для теплових досвідів, яких ми не могли добути дома. Це була з його сторони прислуга для мене й для нашої фабрики.

— Але він привіз також для Іванченка протисовєтські інструкції від протиреволюційних осередків в Штокгольмі, чи не так?

— Про це я нічого не знаю.

Допити про американців тривали кілька годин. Нагло відчинилися двері. Влітає грубий, осатанілий від гніву Дороґан. Товсті губи сціплені в гидку примасу. Ґершґорн скочив на ноги, як опарений.

— Ґершґорн, як довго ти ще будеш дозволяти цему малому підривникові намотувати себе навколо його пальця? Чи ти чекіст, чи нюнька? Шкода, що ми не казали його арештувати рік тому, замість давати вовтузитись з ним Міському Комітетові.

Ґершґорн попав в сполох. Аж ним трясло в присутності свого начальника.

— Товаришу начальнику! Я робив все, що міг, старався як найліпше. Трудився коло нього кожної ночі через цілий місяць. Коли бажаєш вжити сильніших способів —

Дороґан його не слухав. Пильно дивився на мене.

— Уважай, Кравченко, щоб не пожалував!

Вийшов, гримнувши дверима. Коли Ґершґорн мене відпустив, десь так за годину, я рішився поговорити сам з Дороґаном. Хотів закінчити свої муки так, або сяк. У прийомній подав я вартовому своє прізвище. Сказано мені ввійти.

— Ну, якого біса ще хочеш? — визвірився Дороґан.

— Хочу тебе запитати чого ти хочеш від мене. Мене вже так довгий час тортурують... Кожної ночі видумують нові оскарження. Товаришу Дороґан: ти є член Бюра Міського Комітету. Ти ж знаєш, що мене два рази виправдали. Прошу тебе, як комуніста. —

— Як комуніста?! — заревів Дороґан і рванувся до мене, як розярений бик. І вдарив мене цілою долонею наперед в одне лице, потім у друге. Схопив мене за горло й почав душити, одночасно трясучи то в один бік то другий. Мав велику силу, руки мов крицеві стискали щораз дужче, дужче. В очах мені потемніло...

— Геть ізвідси, бо вбю! — заревів і шпурнув мною крізь двері. З розмахом гримнувсь я об стіну й аж за кілька минут прийшов до себе, — перестав відчувати той його залізний тиск навколо шиї. З трудом видряпався на сходи гостинниці, упав на ліжко й заснув камянним сном.

3

Одного пополудня біля першої години влітає до моєї канцелярії Ґершґорн, обтрушуючи сніг із військової шинелі. Мені зараз стрілила думка, що це він уже по мене.

TULA-online.org

— Здоров, Кравченко! Те „здоров" дало мені до пізнання, що я помилився.

— Де інжинір Валентин Бичков, голова твоєї хімічної лабораторії?

— У лабораторії. Працює над електричним відливанням.

— Заклич його зараз, — зараз кажу, тільки не кажи чому.

Кличу телєфоном Бичкова й кажу, щоб негайно прийшов до мене, бо конче його потребую. Відповідає, що не може покинути зачатого досвіду, просить заждати аж скінчить, мусить ждати до кінця.

— Жалую, але дуже важна справа. Кидай усе і біжи сюди. І завішую трубку.

— Чи можу знати навіщо тобі Бичкова? Як не як, а він мені підчинений, — питаю Ґершґорна.

— Чи те, що ти одержав від Дороґана, ще тобі мало? Невже ти такий тупий до науки? А, правда, зголосися до мене сьогодні вночі, в одинадцятій.

— Не можеш дати мені бодай одну ніч виспатися?

— Підпиши, що тебе просять підписати, і будеш собі спати скільки схочеш.

Прийшов Бичков, нічого не підозріваючи. Був в робітніх штанах, зіпрілий, суворий.

— Добрий день, Вікторе Андрієвичу. А дальше, завваживши ще іншого гостя, і дальше нічого не підозріваючи, звертається до нього з поздоровленням. Подає Ґершґорнові руку, але Ґершґорн удає, що не бачить.

— Не товаришкай мені, підривнику!

— Що з тобою, товаришу Ґершґорн? Не пізнав мене?

— Знаю тебе, як облупленого. Твоє прізвище?

— Бичков.

— Перше ймення й по батькові?

— Валентин Іванович.

— Ти арештований за підрив. Ходи зо мною.

— Але, що сталося? Я нічого не розумію.

— Рухайся! Скоро! Ґершґорн вихопив револьвера й наставив до свого вязня.

Ошоломшений молодий інжинір вийшов перший, за ним вийшов енкавудист.

Замикаю двері канцелярії на ключ. Нема більше сили. Мабуть таки треба їм підписати що скажуть, усе до чиста. Бо що ж із того? Що я можу вдіяти супроти цих опянілих владою садистів?

За годину потім прийшла до мене зо своєю дволітньою донечкою молода дружина Бичкова. Гарна жінка. Зачала гістерично плакати. За нею її дитина. Пробую їв успокоїти, збудити віру... А вночі — подвійно виснажений: подіями минулого дня, й власними клопотами, — переходжу чергову довгу сесію допитів, які щораз дужче та дужче висмоктують мені нерви...

TULA-online.org

За три чи чотитри дні дружина Бичкова знову в мене. Пропала десь та камера, той годинник, і інше майно фабрики, що його передержував її муж у своїй канцелярії. Доки вони не знайдуться, сказав фінансовий відділ, то їй не буде виплачена належна її арештованому мужеві заслуженина. Кличу Бичкового помічника. Цей присягається, що не бачив, не знає. У мене ж сильне підозріння, що ці річи він украв. Розпач жінки й плач дитини заставляють мене звернутися за допомогою до Ґершґорна.

— Будь ласка, кажу Ґершґорнові, запитай Бичкова куди він положив камеру, годинник та інші річи.

— Запитай самий, відповідає. Ось приходь зараз і я дам тобі дозвіл з ним побалакати.

Здивувало це мене чому Ґершґорнові забаглося, щоб я мав побачення з арештованим інжиніром? Десь за годину був я вже в Н.К.В.Д. Ґершґорн подзвонив і сказав вартовому, щоб привів вязня „з пивниці". Не довго тривало, як прибули два чекісти ; між ними, ледве пізнаю, — Бичков.

Аж здрігнувся я, його побачивши. Лице потовчене, запухле. Одно око замкнене. Верхні штани, — ті самі, що в них був арештований: пірвані, закривавлені. На руках засохла кров. Тхнуло від нього поганим пахом вязниці й недуги. Не хотілося вірити, що це той самий гарного вигляду молодий інжинір, що кілька днів тому приходив до моєї канцелярії.

Тепер я вже знав чому Ґершґорн хотів, щоб я його бачив. Хотів мені показати, що жде таких, що не хочуть з ним „співпрацювати".

— Валентине Йвановичу, відзиваюсь, — відвертаючи очі, щоб не бачити цього пригноблюючого виду — де ти залишив камеру, годинник і інші фабричні річи?

— Усі вони, Вікторе Андрієвичу, каже Бичков дрожачим голосом, голосом агонії — в руках мого помічника. Він уживав їх у лябораторії.

— Дякую, це все, що я хотітв знати.

— Вікторе Андрієвичу... моя дружина, донька... моя бідна Маруся... і почав ридати.

— Давольно, Бичков! — гримнув об стіл своїм волохатим кулаком Ґершґорн. Ніяких драм, бо ми знову готові зачати твій вишкіл від початку. Ти ж не плакав, коли труїв робітників в своїм відділі? То ж геть ізвідси. Забирайся!

Так от за що скаржать Бичкова! Недавно ми обидва працювали біля нержавіючих крицевих рур, які треба було купати в азотнім квасі, в імпровізованих деревяних коритах. Бичков пояснив робітникам на виробничій лінії урядові інструкції, за приписами для всіх фабрик. Чотири ж робітники не послухали його інструкцій, затруїлись газами, і їх відставлено до лікарні. І ось тепер його оскаржують, що цін навмисне їх потруїв! Було це рафіноване оскарження: настроювало

TULA-online.org

робітників проти інжинірів. Просто божевілля!

Вернувши до фабрики, кличу Бичкового помічника, члена партії, хоч сам Бичков не був в партії. Погрожую йому, що передам його до Н.К.В.Д., як злодія, коли до десяти минут не лежатимуть на моїм бюрку пропавші річи. І — вони зявились, але не за десять, а за дві минуті. Коли Бичкова прийшла по ті річи, щоб їх віднести до канцелярії адміністрації, кажу їй, що бачився з її мужем. Брешу, що все в порядку, муж добре виглядає, тільки сумує за нею й просив мене, щоб їй сказати, щоб не турбувалась; посилає їй і дитині поцілунки.

А що ж я міг іншого сказати цій нещасливій жінці? Подякувала й пішла. І ніколи я вже її більше не бачив, і не знаю, що з її мужем.

Через більшу частину осені Н.К.В.Д. не давало мені ночами спати, хіба деколи час-до-часу. Але під кінець 1937 року інквізиція зачалась по давньому, безперервно. Тем для „балачок" йому не бракувало. Кожний новий гурт арештованих творив нові ускладнення, у яких моє свідчення виявлялось конечним. Тоді я рішився на крок, якого до цього часу боявся зачинати, щоб не образити інквізиторів.

Написав до Контрольної Комісії Центрального Комітету, до дніпропетровської осередні скаргу, що мене переслідують за безпідставне підозріння в саботажу. Н.К.В.Д. не згадував, бо сотки разів мене остерігали, щоб нікому про мої нічні сесії з чекістами, навіть партії, не згадувати. Центральний Комітет — бодай у теорії — пильнував прав і честі членів партії. Формально опер я свою скаргу на тій нагані, що все ще була на моїм реєстрі, і просив Комісію, щоб пляму цю стерла.

За кілька днів прибув слідчий. Мене ж, каже, очистив Міський Комітет, чого ж я ще нарікаю?

— Залишилась на мені ще нагана, кажу, яку треба змазати. То ж прошу Контрольну Комісію перевірити оскарження проти мене. І вичислив слідчому всі оскарження, що ними мене щоночі закидали.

Слідчий покрутився кілька днів, перепитав декотрих людей із партійної адміністрації й фабрики, і відїхав. А мої нічні допити дальше відбувались, майже безперервно, немов і нічого не було. Стратив я багато ваги, очі стали хронічно запалені. Приятелі, що довший час мене не бачили, ледве мене пізнавали.

А Нікопіль у той час заліплено плякатами про перші „демократичні вибори" в Росії за совєтською конституцією. Дня 12 грудня, 1937 року, народи Росії будуть користуватися своїм гордим правом вибирати членів Верховного Совєта „тайним голосуванням". Афіші, преса, радіо, розставлені по вулицях у металевих фабриках гучномовці — галасом наповнювали повітря про цю подію.

„Гуртуйсь навколо партії! Голосуй за щасливим соціялістичним життям. Хай ніхто не занедбає покористуватись своїм тайним балотом! Найдемократичніша в світі Конституція! Хай живе наш улюблений Вождь і Вчитель, Товариш Сталін!"

TULA-online.org

Усе це подобало на кпини з моїх мук і страждань мільйонів моїх краянів. Само собою, що „виборів" цих ніхто не брав поважно. Це був ритуал, як і всі оці масові віча й постанови на них, через який мусіли переходити люди, із страху, з нескриваною нехіттю, під час, коли агітатори й гучномовці викрикували кличі. У тім часі в нашім комбінаті зачались нові арешти: схопили голову Фінансового Відділу, Б., начального електромеханіка Романченка, і інших

Дня 12 грудня стояв я в довгій черзі в місті й нарешті дали мені „тайний балот". На ньому одинокий список прізвищ, які виготовила партія. Не було навіть місця на „так" або „ні"; ані не було ніякого місця, щоб написати інше прізвище. Коли кому не подобався хто на списку, то нам сказано, що має право те прізвище скреслити. У замкненій будці звиваю кусок паперу й кидаю в урну. Між пятьма тисячами голосуючих із нашої фабрики мабуть не було такого, що посмів би скреслити котре прізвище. Преса розтрубіла про „одноголосне" одобрення „щасливого життя".

День виборів був днем святковим — днем на віча й розвагу. Ґершґорн відсвяткував цей день подержавши мене стоячки в коритарі через кілька годин та виявляючи особливу брутальність при допитах. З його запитів виходило, що Іванченка оскаржили за саботаж у рурозвивальній промисловості а для заокруглення енкавудського образу треба було ще конче „признання", що й я був з ним у порозумінні.

„Слово чести, що не знаю", кажу. „Не можу ж говорити такого, чого не знаю" — такі відповіді стало даю на запити Ґершґорна.

— До чорта мені твоя честь. Мені треба фактів, не твоєї проклятої чести. Що за сором, що ми не підтягнули тебе в відповідний час. Ти був би тепер як шовк податливий.

Чую, що мій відпір ослабає — опановує мене гаряче бажання з цими муками за всяку ціну покінчити. Бо вже й надходять часами на мене привиди: то здається мені, що підписуюсь великими, величезними буквами... орхестра грає Інтернаціонал... Мене заводять у тріюмфі на ліжко й кладуть побіч моєї матері й бабуні Наташі... Не знаю, чи знали про це мої кати, але я знав, що зачинаю схилятись до піддачі. Ще тиждень-два, ще одні-двоє побоїв, і я скінчений, готов на всякі наслідки. Я ж не криця!

І якраз у такім стані занепаду приходить до гостинниці мене відвідати старий Сілінін. Чи ж би він домірковувався, що мені не стає вже сил, — що я готов податися? Невже він завважив, приглядаючись із віддалі, що я слабну й потребую моральної піддержки?

— Чому так погано виглядаєш? — питає старий Салінін. Скажи мені всю правду, бо я й так підозріваю найгірше. Мені можеш довіритись.

А я й потребував перед кимсь виговоритися, влегшити наболілій душі, відчинити перед кимсь своє наболіле серце. І розказав йому все: як через цілі ці місяці мені не дають спати, як щораз ріжні па-

TULA-online.org

пери підсувають підписувати, тощо.

— Прошу тебе, товаришу, не підписуй, — каже Сілінін. Коли видержав вже стільки, то видержи до кінця. Підпис не врятує. Попадеш в пастку й пропав навіки.

— Але як довго, як довго людське тіло й нерви можуть видержувати таку кару?

— Знаю, знаю, дорогий. Багато я вже за свої літа бачив, і я переходив страждання. Але думаю, що чистка зачинає пригасати. Нема вже багато й кого чистити. Біля 40 відсотків комуністів в нікопільській окрузі вже або виключені, або арештовані, а з кожним партійним заарештовано найменше вісім непартійних. Знаю це від одного з Міського Комітету, — хоч не можу на це присягнути, — що вже прислали нову директиву: щоб не арештувати більше комуністів без згоди партії. То ж держись ще трохи. Дороган підносив вже справу твого арештування щонайменше пять разів в Міському Комітеті. Він скаженіє. І коли б ти тепер перед драбугами подався, то понизив би нас усіх.

І я обіцяв не піддатись. Поділала на цю мою постанову більше його віра в мене, як його порада чи благонадійність.

— А тепер, каже Сілінін, випиймо в честь Нового Року.

А я й не знав, що це Навечеріє Нового Року. Цієї ночі держали мене зо звязаними взад руками від одинадцятої до третьої ранку в темнім коритарі, перед сірою стіною, щоб слухав криків жертв і прокльонів катів. Не прийшов по мене цієї ночі ані Ґершґорн, ані Дороган— святкували прихід Нового Року десь у гурті рідні, товаришів...

Арешти нахлинули на фабрику новою филею. По кожнім перериві, що, як здавалось, арешти вже слабнуть, зачинався новий наскок. По відпливі одної филі, думалось, останньої, сунула нова. Смерть Орджонікідзе прірвала греблю й не було вже жодного стриму. Його наслідник Каґановіч не мав ніяких вагань ні слабостей. Він „співпрацював", то ж сильно збільшились арешти і технічного, і промислового персоналу. Між тими, що тепер їх схопили, був з нашої фабрики Мирон Рогоза, торговельний директор комбінату, а його дружину й прибрану доньку вигнали з помешкання.

Напочатку січня Ґершґорн положив передо мною новий документ: моє „добровільне свідчення", як свідка, а вдійсности моє „признання". Була це довга, покручена заява, повна сумнівів і посередніх признань. Злочини моїх приятелів, зверхників, моїх підчинених — були представлені ясно: моя ж власна відповідальність була зазначена слабо, от так собі, мимоходом, випливаюча із взаємин, не безпосередня. Змайстровано в такий спосіб, щоб легше було мене спіймати й легше намовити на підпис.

— Прошу тебе, зрозумій, — каже Ґершґорн до мене, коли я читав сторінку за сторінкою ту технічну байку про червону шапочку, — що це є абсолютне мінімум, що його від тебе сподіється НК.В.Д. З того

TULA-online.org

вже немащо більше спускати. Не згодишся, — це буде виповідження війни проти Н.К.В.Д.; на сухо тобі це не обійдеться. Я вже вкрай стомлений тими допитами, як і ти, то ж май розум. Хочеш підписати оливцем чи чорнилом?

— Ні цим, ні тим. Ті справи, що я їх знаю, представлені тут неправдиво... а про інші — я нічого не знаю. Ну й до такого, як тут написано, я ж ніколи не признавався.

— А я тобі кажу, що ти таки підпишеш, саботажнику! — так як Бичков підписав, як Іванченко підписав!

— Роби, що хочеш. Я не буду признаватися до злочинів, яких не поповнив.

Ґершґорн нагло зірвався й пустився до мене з люттю й криком: „Саботажник, підривник, злодіяка! Ось тобі, — ось ще!" І гатить мене своїми кулаками, як довбнями, то в одне лице, то в друге. З носа цюрком пустилася мені кров, наповнила мені рот теплим солоноватим посмаком.

— А тепер — підпишеш? — і знову пустив свої кулаки в роботу, помагаючи собі ще й ногами. Кров із розбитої голови зачала заливати мені очі.

І чую, бо не бачу, що до кімнати прийшов Дороґан. Пізнаю по його важкім ході. І собі давай помагати Ґершґорнові. Удари обидвох звалили мене з ніг. Упавши на поміст, скулююсь, немов втягуюсь у власну шкіру, а по мені молотять четверо важких чоботищ.

Стогну від страшного болю. Ґершґорн, мабуть, мусів дзвонити по вартових, бо чую, як мене підносять, виносять. Чую рев Дороґана:

— Заберіть того с... сина геть ізвідси, — викиньте!

Коли дотягнули мене до порога, Дороґан вгатив мене ще раз у карк. Вартові затягнули мене до малої кімнати й там лишили. Сиджу на півпритомний може годину, може дві. Час тягнеться слимаком. Ніяк не можу зібрати докупи думок. І диво, навіть не відчуваю гніву.

— Ну, як, передумав, чи потребуєш ще переконування? Ми маємо ще ліпші аргументи.

— Я не підпишу. Можеш мене вбити, а не підпишу.

— Даю тобі три дні до надуми. А тепер забирайся!

І я пішов, — але все таки з партійним квитком в кишені!

Аж на вулиці, балуючись по снігових заспах я щойно відчув біль від морозяного вітру, що мов ножами смагав моє побите лице. Нарешті доволікся до гостинниці. В ждальні мій ум восприйняв машинально слова на великім плякаті, що залишився ще з часу виборів: „Ставай біля Сталіна — за щасливе соціялістичне життя!"

В одежі падаю на ліжко. Але на котрий бік не обернусь, то завжди мені перед очима портрет Сталіна на плякаті. Мучив мене не так фізичний біль, як пониження. „Тепер, товаришу Сталіне", — кажу до портрета, „наше знайомство завершилось. Вже нічого нема між нами недоказаного. Усе ясне. Привіт тобі, товаришу Сталіне!"

TULA-online.org

Огорнув мене глибокий надлюдський смуток. Це я терплю за ціле людство. Ця моя зневага, зневага цілої людської раси. Страждаю за свою батьківщину, за свій нарід... за мою бідну „соціялістичну Росію".

Біль, здається, зачинає втихати. Ліком стає, мабуть, той жаль, що ним заповнена моя душа — жаль не за себе, а за ввесь нарід.

Ні ти, Гершгорне, ні ти, Дорогане, ані ваш вождь у Кремлі вже не можете мене більше зранити. Ви не розумієте того, чому я не підпишу..., бо так довго, доки не подаюсь, жива ще для мене надія. Ви не годні розуміти того, що від мого спротиву залежить доля нашого краю, може й доля людства... Я не з шовку, не з роду податливих. Я пружинна криця. Зігнусь, а не зломлюсь! І маю надію вам відплатитись, — і відплачусь!"

Дрімаю. Але новий наплив болю не дає заснути. Щемить стортуроване тіло. Спиняю зір на портреті Сталіна на стіні й чую, як переливається в мені через верх ненависть — і до нього, і до його режиму, — така ненависть, якої не відчував ще ні до кого. І знову зачала лізти, як влізлива муха думка, щоб себе вбити. Але тіло не хоче рушитись — так стомлене, що не хоче піднятись, револьвера вийняти з валізки, за язичок потягнути. Працювала тільки думка, а тіло лежало безвладне на покривавленій постелі.

І під пронизливим зором Сталіна я так і заснув. Та не цілком. Бо частина мого мозку дальше чула всі кроки здолини гостинниці. Цієї ночі вони напевне прийдуть по мене. А ось і є, я ж казав!

По сходах застукали кроки. Чую крізь сон. Стукають об двері. Розплющую очі, з болем підношусь із постелі й іду спотикаючись, до дверей. Кілька моментів держу за клямку. Це ж останні моменти моєї волі... відчиняю двері.

У півтемноті бачу малу, посивілу жінку в засніженім плащі на порозі. У руках валізка. Спершу не міг зрозуміти. Думав, що це ще мені сниться. Дальше опритомнів:

— Мамо, дорога мамо! — скрикую й падаю їй в обійми.

4

Матір пообмивала й позавивала мені рани. Не плакала. Нічого не випитувала. Говорила про себе. Інстинктовно витягала жаль із моїх клопотів до своїх. Була це жінка безмежної сили волі.

— Прости мені, Вітя, що прийшла так несподівано, не повідомила. Душа мені казала, що з тобою мусіло щось поганого статися. Материне, мабуть серце, Вітя. Чотири милі йшла пішком, від двірця, серед сильної заметілі. Годі було знайти повозку, чи хоч би й якого селянського воза. Правда, переїхало кілька автомобілів, але й не звертали уваги, коли я кричала. Чотири милі серед такої сніговії, це кусок дороги, та ще й з валізкою. А ти й не думав, що та твоя стара матір ще й на таке спосібна. Правда не думав, Вітя? Але ми, малі мами,

TULA-online.org

належимо до найтвердших.

Принесла мені матір вовняні панчохи, накриття, трохи теплого шмаття... можуть стати в пригоді, — у вязниці, або концентраційнім таборі. Про свою біду я рідні не повідомляв. А матір таки знала. Випитувати мене не мала й потреби... Зачало світати.

— Бачиш, Вітя, яка я практична, щебече матір, відчиняючи валізку. Таке саме я готовила для твого батька, коли його брали до вязниці... Літа минають, а вязниці стоять дальше. Ось пара кожушаних рукавиць, не дай, Боже!

І не могла дальше. Сльози прірвались на волю.

Схвильований приходом матері забув я й за образ, і пропала думка про Сталіна. Але він не переставав дивитися із стіни на мене. І така лють мене пірвала, що, коли матір на хвилю вийшла, зриваю його із стіни, помало, з розвагою, мов би виконував страшно важний обряд: з церемоніяльною повагою, не з полегшою, а зо смутком, — дру на куски, дальше на менші кусочки, несу їх осторожно, мов дорогий скарб, до виходку в ждальні, зсипаю старанно, щоб котрого не згубити, до середини, й тягну за ланцюшок.

Зашуміла вода. Прислухуючись її шумові я був свідомий того, що разом з водою витікають із мене й мої давні почування: до Партії, до Вожда, до Справи. Невидимий шнур, що так довго вязав мене з цими ідеалами й символами, нарешті розірвався, і назавжди. Тепер я буду для уряду працювати, буду важні призначення від партії приймати, промови буду виголошувати, але це все буде тільки вдавана стратегія, щоб діждатись часу до втечі. — Втечі! Втечі не від переслідувань, не для закінчення боротьби, а для започаткування боротьби.

5

На фабриці питають мене, чому в мене запухлі очі, від чого синяки. Викручуюсь, що мав нещасливий припадок. Але бачу, що люди не вірять.

Застаю повідомлення із Дніпропетровського: Контрольна Комісія буде розбирати позавтрі мою справу й вимагає, щоб я був присутній. Новий директор фабрики, товариш Шеляхов, не хоче дати мені відпустки. Рішаюсь їхати без дозволу.

Того вечора відвів на двірець матір; успокоїв, як міг, і запевнив, що за два дні відвідаю її дома.

Нічого нікому не кажучи про своє переслухання перед Контрольною Комісією, їду до Дніпропетровського. Цієї ночі, по упливі дарованої мені триденної ласки, Гершгорн буде надармо мене ожидати. Дві ночі сну дали мені нову силу. З новою силою прийшла нова надія.

У ждальні Контрольної Комісії районової Осередні Партії вартує чекіст. А за оцими подвійними деревяними дверима, — майнула в моїй голові тривожна думка, — чужинці рішатимуть про мою долю. На лавці, в ждальні, ждали на свою долю біля десятка людей. З їх засумованих поглядів можна було догадуватися, що й у них подібні до

TULA-online.org

моїх справи. З сесії Комісії вийшов розшукний Партії, той що приходив до мене до Нікополя. Пізнав.

— О, я радий, що ти прийшов, Товаришу Кравченко, каже — й усміхнувся. Це трохи вспокоїло мої нерви.

По нім вийшов інший урядовець і викликав чиєсь прізвище. Зірвався з лавки схвильовано високий, достойного вигляду чоловяга років біля сорок, з бородою й краски льону волоссям. Урядовець показав йому рукою до середини. Десь за пятдесят минут виходить він назад; сідає на своє місце на лавці.

Нагло до залі входять два чекісти з готовими револьверами. Один кличе те саме прізвище. Викликаний бородатий зірвався мов вражений громом.

— Ти арештований, голосить енкавудист. Ходи з нами.

— Це ж неможливе, каже той... Це мусить бути якась похибка... Коміся ж щойно розбирає мою справу...

— Ходи з нами, і ходи скоро, або винесемо!

Чекісти відійшли, взявши між себе вязня. А ми всі мовчки сидимо й боїмось один на одного глянути.

Нарешті кличуть і мене перед Комісію. Заходжу до великої, ярко освіченої кімнати. За довгим, накритим червоним сукном столом сидять пятеро чоловіків. Нерви в мене так розіграпись, що годі було нараз схопити цілу сцену. Неприємно мене вдарлило те, що ніхто з них не всміхнувся.

— Добрий день, Товаришу Кравченко, відізвався один із пятки, мабуть голова засідання. Сідай. На питання відповідай коротко й ясно. І не журись.

Сідаю. Зачинаю вивчати їх лиця. Завважую, як один усміхнувся й кивнув мені значучо головою. Слава Богу... Ґреґорієв!... Ґреґорієв, Старий Большевик ще передреволюційного хову. Знайомий мені від дитинства. Працював з моїм батьком на заводі Петровскій-Ленін (тепер уже тільки „Ленін", „Петровскій" зник). Ця усмішка додала мені надії. Легше стало на серці. Бодай один чоловік, що знає й розуміє, що Кравченко не може бути з роду саботажників, і знає, що батько мій не був меншевик. Ця свідомість мене вспокоїла, зрівноважила, дала мені змогу говорити відважніше, ясніше.

Поверх одної години відповіддав я на ставлені мені питання. Один із запитуючих, з хрипливим голосом грузин, ставиться до мене вороже. Голова, й робітник Ґреґорієв — мені прихильні. Питають про мого батька, про „накопичені" струменти, про мої взаємини з довгим списком „ворогів народу". Не маючи що скривати, відповідаю без вагань, ясно, і завжди до теми.

Під час одної хвилевої зупинки Ґреґорієв, залишивши на боці формальність техніки прокуратора, нагло питає:

— Товаришу Кравченко, я знаю тебе й твою семю віддавна. Скажи нам щире, як ти задивляєшся на ці справи?

TULA-online.org

— Кажу вам щире, що почуваюсь паршиво. Мучать мене вже поверх року. Мучать, тортурують; тортурують, чи ви це розумієте, товариші?

Й мимоволі рука моя потягнулась до мого покритого синяками лиця. — Мусите знати, що я прибув сюди без дозволу, й не знаю, що мене жде по повороті.

— А хто ж це тебе тортуруе? — питає грузин.

— Того сказати не можу...

— Менше з тим, менше з тим, продовжуймо допити, поквапився перервати голова.

І скоро був я знову в ждальні й сидів на тім місці, де недавній арештований. За кожним рипом дверей здрігаюсь, бо думаю, що це вже йде енкавудист по мене. По томлячих 15 минутах напруженого ожидання кличуть мене знову перед Комісію.

— Товаришу Кравченко, відзивається голова, уже всміхаючись на повну губу. — Комісія постановила затвердити ухвалу нікопільського Міського Комітету й, удодатку, зняти з тебе нагану. Можеш іти назад до праці. Ніхто вже не буде тебе турбувати. Але раджу змінити місце праці. Тобі треба зачати десь спочатку, знаєш? І вір у нашу Партію, у нашого Вождя. Бувай здоров, товаришу, всего найкращого.

Тоді, очевидно, він не міг знати, що за два місяці і його, і Ґреґоріева заарештують, як „ворогів народу"!

Усі пятеро подали мені руку. Виходжу. І диво: ніяк не відчуваю того надмірного щастя, як по першій чистці в Інституті. Я вільний, безпечний, але віра моя зникла. Замість неї, відчуваю важку ненависть.

Тої ночі спав я камяним сном у домі моїх рідних. Вставши вранці, телефоную до одного з моїх зверхників в Ґлавтрубосталі в Москві. Пояснюю йому, що мене цілком виправдала Контрольна Комісія й на її власну пропозицію я бажав би бути перенесеним до праці в котрімсь іншім місті. Цей мене зрозумів, і згодився післати телеґраму до директора в Нікополі, що мене хочуть негайно на конференцію до столиці.

У Нікополі Ґершґорн уже мене більше не кликав. Директор Шаляхов вдавав, що про мою поїздку без його дозволу ніби нічого не знає; налякала його, бач, телеґрама по мене з Москви. Докінчивши нескінчену працю в моїм відділі фабрики, зібрався я в дорогу.

Лазар Каґановіч, один із нечисленних довіренників Сталіна, тепер був на тім уряді, що Орджонікідзе. Дорога до його канцелярії була відчинена для мене через Ґлавтрубосталь. Пізно вночі, по звичайних годинах ожидання, допущено мене до його достойности.

Каґановіча бачив я кілька разів перед тим під час його карієри. Тоді ходив він з малою борідкою й виглядав на типічного інтеліґента. А цей Каґановіч, що тепер його побачив, страшно змінився. Борідки вже немає, замість неї сталінські вуса. Лице набрало вигляду

TULA-online.org

брутального. І була це зміна не тільки фізична. Інтеліґент перемінився в бюрократа. Під час розмови Каґановіч перебирає нервово шнурок пацьорків, що стало модою серед совєтських урядовців, щось на подобу большевицької вервиці.

Вкоротці оповів я йому про свої вже закінчені клопоти в Нікополі.

— Партія й народ очищує себе від ворогів, продеклямував Каґановіч з повагою. Тому не треба дивуватися, що часами удари спадають і не там, де треба. Де дрова рубають, там тріски летять.

— Це не робить для мене справи легшою, Лазаре Мойсеєвичу.

— Большевик мусить бути твердий, відважний і невгнутий, готов принести й себе самого в жертву Партії. Так, готов на жертву не тільки свого життя, а й власної самопошани й власних почувань. Памятай, що ми окружені капіталістичними людожерами. Час-до-часу мусимо передивляти наші ряди й вичищувати від капіталістичних аґентів — вогнем і мечем, коли треба.

Я не перечив. Орджонікідзе був би вирозумілий на мої страждання; був би сказав мені бодай слово перепрошення, або співчуття, але не Каґановіч зо своїми холодними, полиску криці очима й заялозеними промовами. Як мене втомила вже та пустопорожня поверховна балаканина, ті побожні пригадки, ті липкі слова закриваючі людське жахіття!

Комісар піддавав мені насамперед думку, щоб я став начальним інжиніром нікопільского комбінату. Але вкінці вдалось мені його переконати, що я не зміг би дати з себе всего, що можу дати, у такім місці, що наповнене вщерть поганими для мене спогадами. Тоді Каґановіч мені заявив, що лишить це до вирішення Ґлавтрубосталі. На відході пригадалась мені фраза, яку Каґановіч за останні два роки зробив славною: „Ми позагинаємо їм чашки", сказав він у промові про клясових ворогів.

Назначили мене до металюрґічної фабрики Андреєва в Таганрозі.

Вернувши до Нікополя, йду до Міського Комітету, щоб дали перенесення членства до Таганрогу. Писар Кондрашін коло мене наскакує, влізливо чемний. Каже мені шепотом, що він чимало наражав себе, опираючись домаганню Дороґана, щоб мене арештувати. Хотів, бач, мати певність, щоб я про це знав, і колись йому став в пригоді. Бо хто знає? Може цей збитий на кисле яблуко Кравченко може ще його колись вратувати? У новій Росії кожний робить собі політичний запас „на чорну годину".

Вийшовши з будинку Міського Комітету наткнувся я віч-на-віч з Дороґаном.

— Так ти втікаєш до Таганрогу? — зачав Додоґан кпинами. Не ликуй! Наші руки довгі, й туди засягнуть. Нема такого місця на землі, звідки ме не могли б тебе схопити, коли б зайшла потреба!

— Це вже твоя справа, кажу.

— Яка шкода, що я не впер тебе до вязниці зараз з місця замість

TULA-online.org

дозволити тим ідіотам зачинати прилюдний процес виключення...

— Але ж скажи мені, Дороґане, чому ти мене так ненавидиш? Я ж тобі ніколи не зробив особисто нічого злого.

— Це моє діло, буркнув Дороґан гнівно й відійшов.

У фабриці попращався я зо своїми робітниками. Глибоко вразила мене їх простота й чесність їхнього привязання. Хоч подробиць вони не знали, то додумувались повної глибини мого страждання й мені співчували. Сілінін обняв мене з правдивим чуттям. Так само Ґущин. А дальше заглянув я вже сам Кірюшкіна, як витирав руки до фартуха, і підійшов до нього. Схопив його за руку й сердечно стиснув. Слова були нам, при нашім пращанні непотрібні.

— Щасливої дороги, Вікторе Андрієвичу, каже, хай береже тебе Бог. І щоб не сталося, памятай, що мільйони Кірюшкіних завжди по твоїй стороні... навіть тоді, коли не можемо помогти.

Прийшов я напочатках до Нікополя з бажанням і охотою, щоб помогти державі й виявити себе добрим інжиніром і промисловим урядовцем, ради свого краю, свого народу. А тепер, майже по трьох роках, відходжу обдертий із усякої віри, з вивітрілою амбіцією, зневажений до самої глибини душі. Радо був би заміняв свою високу платню й так звані привілеї за незнане життя серед обідраної гущі працюючих людей.

І який був білянс моїх осягів за ті три роки? Хіба оцей, що залишився на волі й живу, коли мільйони таких же невинних, як і я, повбивані, або стали невільниками безжалісної держави, або вигнані із своїх місць праці.

Був колись час, що справа упромисловлення країни бурила кров в жилах молоді. Я любив інжинірію. Віддихав під ритм виробництва, скупчений у собі, безстрашний, — коли з одного кінця входив сирий матеріял а з другого виходили готові вже річи. Цей гін до творення в мені тепер убито. Технічну ініціятиву заступив страх, обережність, підозріння. Мій особливий вишкіл і мій технічний талан стали для мене пасткою, у яку зловлено мене навіки й засуджено на двигання відповідальности, де тільки небезпека й ніякої радости.

TULA-online.org

ЧАСТИНА СІМНАДЦЯТА

ПРАЦЯ: ВІЛЬНА Й СИЛУВАНА

Таганріг в провінції Ростов лежить над Озівським Морем. Звичайно спокійне це й ліниве місто, відоме із своїх просторих городів і садів, тепер, через пятирічні пляни, було переповнене; стало містом димів, сажі й рибячого паху з нових консервних заводів, закидане на цілі милі новими домами й бараками навколо фабрик літаків, моторових двоколесників, фабрик металюргічних, фабрик узуття

Завод Андреєва, названий так за прізвищем члена Політбюра, виробляв залізні колеса до ваґонів, бляху, рури й інші металеві предмети з криці. Моя відповідальність була управляти відділом рур, очевидно. Прзначено мені вигідний апартамент в адміністраційнім будинку, де жила сама еліта.

Чи ж би плянувачі робили це з наміром, щоб здраматизувати вдаряючу ріжницю між вищими й нижчими клясами в совєтськім світі? Сумніваюсь. Але разяча ріжниця була так вдаряюча, що людина почувала себе аж якось незручно. Прекрасні тінисті дерева заслоняли вид фабричних будинків, бараків. Обсаджені кущами бозу шутровані дороги вели до саджавок, до човнів (тільки для урядовців, очевидно) на чистенько вдержуваній набережній. Були тут і майдани до ігор: в відбиванку, копаного мяча, були біліярдні кімнати, й особливо приваблива їдальня.

Одного тільки недоставало: усміхнених лиць, веселого настрою. Найгірша гістерія чистки хоч і минула, то лишила по собі чадний осад. Змела вона близько половину всего адміністраційного персоналу, партійних і непартійних; а ті, що залишились, не знали на яку стати — залякані, здеморалізовані, немов стидались, що їх так довго не чіпали.

На управителя Ростовського провінціяльного Комітету прибув з Москви новий писар, Двінскій, бувший служака в особистім секретаріяті Сталіна. А на нового директора фабрики прислано Семйона Реснікова. Та привиди зліквідованих провідників однаково не хотіли від нас забратись.

Орджонікідзе, даючи поради інжинірам, часто говорив: „Учись технічної культури й чистоти від Бориса Колєснікова! Таганрізько-металюргічна фабрика, де Колєсніков був кілька років директором, була, хоч куди. Жив він колись у ЗДА й робив, що міг, щоб ввести до своєї фабрики американську орґанізацію й вистачальність. І доводив

TULA-online.org

ту свою американізацію аж до такої точки, що аж його помічники зачали вважати за нестерпного. Так от, і цього Колєснікова арештували, разом з дружиною, а дітей забрали до харківської вязниці для малолітніх.

Хоч пройшло всего тільки кілька місяців від часу, коли Колєснікова зліквідували, то з його американізації, коли я туди прибув, уже малощо й лишилось. Вся його праця, за яку обсипано його медалями, похвалами, лежала в руїнах. Скрізь недбальство, замішання. Виробництво сильно підупало. Страх збирав директора Рєснікова, і мене, від тої праці, що нас ждала.

На зборах місцевих і районових партійних урядовців я завважив, що слава про мене прийшла сюди ще передо мною. Нікопільський комітет і Дороган надіслали про мене всі „матеріяли". Недозволили мені зачинати праці наново, з чистим реєстром. Місцеві партійні тузи дали мені до зрозуміння, що я тут на пробі, на їх ласці. Випробовували мій ум, мою вдачу, винюхували мої слабі сторони, щоб при нагоді схопити мене несподівано.

Такий початок праці не був розуміється, заохочуючий. А ще й приходилось звикати з фактом, що тут невільничої праці вживали більше, як у Нікополі. Важку працю вивантажування в складах нашої фабрики робили по більшій часті невільники під вартою Н.К.В.Д. Працювали по десять до дванадцять годин денно, під озброєними наставниками. А ще більший відділ вязнів працював при нових будовах у сусідній нам металюргічній фабриці, Сулінскій. Завжди здибав я цих нових гельотів на автошляху між Таганрогом і Ростовом.

Вид цих, малощо людських стомлених істот, одягнених у брудне лахміття, пригасив в мені останню іскру захоплення. Свідомість про ті мільйони невільників, працюючих і страждаючих, умираючих, як мухи по цілій Росії, була для мене така болюча, що треба було від неї аж відмахуватись. Дивлячись на цих нуждарів, мені зараз приходило на думку ,що й мені не багато недоставало, щоб знайтися між ними.

Біля двох тижнів по моїм прибутті, коли не було ще навіть часу добре всему приглянутись, щоб зорґанізувати працю, пізно вночі кличе мене таганрізька осередня Н.К.В.Д. Прийняв мене заступник начальника Економічної Дивізії, прізвище призабув. Перед ним на столі бачу розложені папери й пізнаю, що це післані Дороганом мої „матеріяли".

— Мені доручено опіку над майстернею звивання рур, каже до мене, тому думаю, що нам треба краще познайомитись. Сказавши це розвернувся в кріслі, мов дитина, що приготовилась слухати перед спанням байку — Ну, оповідай же про себе.

— Не знаю, що й казати, відповідаю. Мені здається, що ти вже знаєш усе про мене.

— Но, ні, Кравченко, усего ніхто й ніколи не знає. А от, скажи мені, наприклад, як довго ти вже знаєшся з Миколою М. —і як, і коли ви

TULA-online.org

познайомились?

— М.. був помічником начальноо інжиніра фабрики, кажу. Працювали ми разом при ріжних нагодах і я його високо цінив.

— А наскільки він приложив своїх рук до твого сюди призначення?

— Ніскільки. Я навіть не знав, що він тут працює.

— Так чим же пояснити, що М... говорив про тебе Реснікову з захопленням?

— Не маю найменшого поняття. Знаючи мене, він, цілком природно, міг про цей факт згадати.

— У нас, в Н.К.В.Д., нема нічого в цім випадку „природного". Навпаки: для мене це дуже дивно, що ти, член партії, мав би бути протегований некомуністом, якого вірність говорячи поміж нами, дещо непевна.

Дальші його допити пересунулись до бувшого директора Колєснікова.

— Слухай, товаришу — кажу вже трохи виведений із рівноваги, — на такі самі питання я відповідав вже сотні разів через близько півтора року, як мене чистили. Відповідав я на них і в Н.К.В.Д., і в Міському Комітеті, і перед Контрольною Комісією, аж мені це все вже остогидло. До праці сюди післала мене Москва. Мене виправдали. Чи ж не можеш залишити мене в спокою?

— Но, но, контролюй себе, товаришу Кравченко! — і подивився на мене, як на муху в юшці. — Прошу не забувати, що чираз таке буває, що чоловіка виправдали на цілій лінії й раптом — бах! — арештують цілком за що інше.

Я прийняв його погрозу. Стомлено подаю йому всю заялозену інформацію, відомі вже заперечення, які витиснено з мого стомленого ума й памяті ще минулого року. Грався зо мною цей поліційний урядовець година за годиною, як збиточна дитина бавиться з комахою, і просто так собі, без ніякої цілі. То залишить попередню тему до питів, то знову перескочить несподівано до неї — підступ, що ним пробували мене зловити надто часто в минулому.

Одне я зрозумів із цих його допитів: що і тут, як і в Нікополі, кожний інжинір і управитель обснований шпигунами — при праці й дома. І було з того також видно, що таганрізьке Н.К.В.Д. снувало акт оскарження проти того М... З того я догадувався, що той бідачисько, хоч ще на волі, мусить переносити такий самий нічний „вишкіл", від якого я щойно вирвався з Нікополя.

Залишилося мені по цім допиті тільки дві-три години до спання; ранком був я вже при праці й виробляв пляни на мільйони рублів вартости виробництва. Що за жорстока насмішка!

2

Побут мій над берегом Озівського моря був надзвичайно короткий. Главтрубосталь покликав мене без ніякого вияснення до Москви. Начальник організації Меркулов повідомив мене в присутності свого по-

TULA-online.org

мічника Кожевнікова, що Комісар Каґановіч і Партія мають зложити мені найвище признання.

— Новотрубний Завод на Уралі, — каже, — був кублом підриву й саботажу. Більшість лотрів вже винищені, інші скоро підуть за ними. Тому зайшла потреба посилити тамошню адміністрацію людьми здібними, зо знанням, політично надійними.

— Це мене виключає, кажу, засміявшись. Я ж грішник, Товаришу Меркулов. Мене ж чистили, й хоч виправдали, то на мені від голови до ніг сліди оскаржень.

— Це все нам відоме, але ми тобі віримо.

— Забудь, Вікторе Андрієвичу, додав Кожевніков; перестань почуватися ображеним за вже минуле.

— У кожнім разі, продовжує Меркулов, ми йменуємо тебе головою найбільшої трубостальної фабрики, найбільшої не тільки в СССР. ,а й у цілій Европі.

— Але ж я на Ураль не хочу. Відчуваю втому. Навіщо ж мені здалося таке жахливе місце?

Новотрубний Завод в Первоуральську, біля сорок миль від Свердловська, був знаний нашій промисловості. Збудований у закинутій закутині, на безлюдді, серед багон, соснових лісів і концентраційних таборів. Пущено його в рух цілі роки заскоро, ще заки докінчено конечні установи та пущено доволі електричної снаги. Тому й видайність його була мала й погана. Нещасливці, що їх посилали ним управляти, звичайно платили за похибки плянувачів в Москві своєю волею.

— Ми знаємо, що в Первоуральську хаос; дамо тобі повну піддержку, обіцює Меркулов. Сам Товариш Каґановіч тебе підіпре. Дамо тобі найвищу платню, додаток за кожний відсоток поліпшення, нового автомобіля, і все, що тільки собі забажаєш.

— Я прошу тільки, щоб мене залишено в Таганрозі.

— Шкода. Я сподівався, що знайду в тебе більше вдячности за довіря Партії до тебе. Твоє йменування, все таки залишається в силі, вже перейшло через Центральний Комітет.

Знайшовшись пізніше сам-на-сам з Кожевніковом, я не міг здержатися від завваги:

— Коли ти думаєш, що силувана любов видасть плоди, і тому, що погрожуєш мені дисципліною, я йменування приймаю й буду старатися робити все, що в моїй силі.

— Знаменито, засміявся Кожевніков. Любов це, знаєш, річ звички. Наперед приходить силування, потім звичка, й аж наостанку любов. Отже, справа наладнана. Беремось за діло.

Познайомився я перед виїздом з новоназначеним директром цілого комбінату, Яковом Осадчим, моїм майбутнім одиноким зверхником на Уралі, і з іншими, тількищо туди назначеними, які мали з нами працювати. Цілу адміністрацію підібрано в Москві, — без згадки

TULA-online.org

покищо про інжинірів і виконних урядовців, що мали управляти комбінатом. На своє нове завдання я дивився з гірким сумнівом. Новотрубний видавав тільки 35-40 відсотків своєї місячної норми, за що його часто згадували в пресі й урядових промовах, як страшний приклад злої управи й саботажу. А мені ще й до того дали одну із найбільш занедбаних ділянок у цілій металюргічній промисловості.

Мій чорний настрій поглиблювала ще й атмосфера в Москві. Був не другий тиждень березня, 1938; тиждень, коли зачався найбільш сензаційний процес часів чистки. Був це час, що край привикав до чудернацьких окаржень проти Батьків Революції й до ще більше чудернацьких їх „признавань". Але однаково край застиг у жаху й недовірю, бо ж оскаржені, це були такі особи, як Бухарін, Риков, Крестінскій і інші, які були близько звязані з Леніном.

Особливо Бухаріном, блискучим Бухаріном, аскетом, „большевицьким святим", захоплювалось юнацтво мого покоління. Пригадую собі нашу давню зустріч в канцелярії Орджонікідзе й пізніше побачення в його таки власній канцелярії. Вже по виключенні його з Політбюра, коли вже знали, що він у неласці, поява Бухаріна зривала на прилюдних виступах таку бурю привітань, що більшої зазнавав хіба тільки Сталін. Головою Ради Народніх Комісарів на місце Леніна був Алєксей Риков: з головою фанатика, з вимиканою скудовченою бородою; навіть відома його слабість до пляшки не зменшила йому популярности. І тепер всі оці люди, та й інші, їм подібні, самі себе бичують, упідлюються, признаються до неможливих злочинів, опльовують нашу до них набожність. Їх розстріляли, як шпигунів, як аґентів капіталізму, як зрадників.

Можу засвідчити, що ніодин із тих, що їх я стрічав в Москві, не надавав ніякого значення їх признанням. Усі були переконані, що їх присилувано грати ролю ляльок у політичній грі Пілітбюра. Це так Сталін винищував своїх особистих противників; удалося йому їх присилувати самим собі закладати шнурок на шию. Тільки було нам дивно, якими він способами того добився. Ба, навіть члени Партії не вірили тому до чого вони папризнавались. Бо в це повірити комуністам, означало б признати вроджене ідіотство. Найбільше приймали ми ці фантазії в символічнім, алеґоричнім значенні.

Старого Товариша Мішу, якого я відвідав в цій мандрівці, сильно це все зломило. Страчених провідників знав він віддавна, особисто — і перед, і по революції. Його пояснення цих оповідей, хоч не цілком послідовне, було ще для мене найближчим, яке я міг прийняти. Основане воно було на інформаціях його численних приятелів з Кремля.

— Насамперед, Вітя, брехня завжди буде брехнею, хоч не знати скільки людей у ню повірили б. Але залишім красномовство. Бухарін, Риков, і інші, відділивши їх від їх геройських діл у минулому, були з тіла й крови людські істоти. Ти ж сам мені говорив, що вже недале-

TULA-online.org

ко був від того, щоб підписати купу брехонь у Нікополі. Але те, що ти перейшов, було, мабуть, дитячою іграшкою проти тих умовин і фізичних тортур, що їх мусіли переносити ці провідники.

— Але ж ці самі люди, Товаришу Міша, не подались перед переслідуванням і погрозами царської поліції.

— Невдале твоє порівнання. Тайна поліція царської Охрани була надто примітивна; не мала таких наукових способів; не була так почортіському хитра, як сучасна система. Я хотів би знати скільки з нас видержало б ,коли б так царська Охрана пристосовувала до нас науковий садизм сучасного Н.К.В.Д.!

— І ще одна річ, так само важна, Вітя. За старих часів ці люди мали глибоку віру, яка їх піддержувала. Люди будуть собою жертвувати й, — що далеко трудніше, — жертвувати своїми коханими, але для великої віри, для гарячої надії. А що мало піддержувати їх, коли їх мучило й одинцем вязнило Н.К.В.Д.? Нема віри, нема надії. Люди зневірені. Праця цілого їхнього життя перед ними в руїнах, без надії на поправу. То ж навіщо грати ролю героя для пропавщої справи? Пощо безнадійну боротьбу продовжувати? Попробуй це зрозуміти, Вітя, тоді може стане тобі ясним чому вчорашні герої так розмякли, подались, і потоптали всяку гідність.

— То ти віриш поголоскам, що переслідувачі заключили зо своїми жертвами умову?

— Вірю. Так мусіло бути. Мусиш це зрозуміти, що моя віра сперта на дуже довірочній інформації. Ти знаєш, що Н.К.В.Д. рідко кого ліквідує, не зліквідувавши й його семї. Невже ти думаєш, що це випадок, що дочка Рикова, яку він любив понад усіх інших людей, залишилась у живих і на волі? Або батько Бухаріна, або Розенгольцова дружина, чи свояки інших засуджених? Люди ці обчорнили себе — грали призначені їм ролі в цій трагікомедії, — щоб врятувати своїх близьких.

— Скажу тобі про те, що знаю від товаришів з довкілля Єжова, що мав ввесь час від часів ліквідації Ягоди це брудне підприємство під своєю кермою. Сценарій для представлення зладило Н.К.В.Д. за наказом Сталіна. Кожний актор — прокуратор, оскаржені, оборонці, свідки, судді — знали свої ролі напамять, ще заки піднесено занавісу. Тих оскаржених, що не хотіли співпрацювати, страчено без суду. А тим, що згодились, заплатили життям їх дітей, дружин, батьків, близьких приятелів. У додатку дано їм обіцянку, що й вони матимуть право внести відклик до вищої установи, навіть до Політбюра. А в таких обставинах навіть іскорка надії значить багато.

Але в випадку Бухаріна, Рикова, Крестінського й кількоро інших, торг був більше означений. Їм обіцяно, що коли зроблять те, чого від них жадають, то замість кари смерти їх зашлють до віддалених місцевостей. Сталін навіть заграваз на їх слабій жилці; як він, мовляв, міг би дозволити їх стратити, коли їх прізвища мають таке велике історичне значення?

TULA-online.org

— Ну й, жертви призначені собі ролі відіграли, своє зобовязання виконали. А Сталін свого не виконав Він і не думав виконувати. Кілька годин по суді жертви були розстріляні. Бухарін і Риков померли з прокляттям Сталіна на устах, — стоячи, — не плазуючи по долівці й не вимолюючи ласки, як Зіновєв і Каменєв.

— І ще в мене одна, побічна, інформація. Сталін створив комісію, щоб написала нову історію Партії, щоб її переглянула, поскреслювала факти й підвела до згоди з фантасмагорією цих процесів. Ти й я будемо сміятися з цієї фальшівки, або плакати. Але підростає нове покоління, яке нічого про минуле не знає. Книгарні вже вичищено з усіх старих книжок та статей, які незгідні з дурними вигадками цих судових розправ. Вигадка стане урядовою правдою. Брехня переможе. Ех, Вітя, і за ось-таке я пережив десять років в кайданах в вогких царських казематах?...

Таке було положення в Москві, як я виїздив вичищувати Авгієву стайню на Уралі.

3

На залізничнім двірці в Свердловську (давніше Єкатерінбургу, де замордовано останнього царя з семєю) вийшов напроти мене урядовець із Ново-Трубного заводу. Ми були досить добре знайомі, тому він дозволив собі зо мною на щирість. Через сорок миль дороги до Первомайська оповідав мені про фабрику. І хоч багато недоказував, то однаково мої найгірші побоювання справдились.

Моїм завданням було, як виходило з його оповідання, з хаосу й морального занепаду наладнати продукцію. У примітивних умовинах жили там біля шість тисяч робітників з семями. Числити можна було, що не втечуть, тільки на тих, що в цій околиці родились, і при будовах на силувану працю. Технічний персонал — цебто ті, що залишились із нього по чистці, — був здеморалізований, тому, само собою, викручувався від усякої відповідальної праці. Через нездорові житлові обставини й умовини праці вони почувалися заточенцями, й тужили, щоб скоріше перевели їх в інше місце.

Біля сім-вісім миль від Первоуральська натрапив наш зір на загорожу з кільчастого дроту навколо концентрац. табору, недалеко від дороги. Спинили автомобіля, щоб краще приглянутись. У таборі, розложенім на великім просторі, серед очищеної з дерев поляни в лісі, не видно ні живої душі, немов все вимерло. Табор шостикутний, на кожнім розі вартова башта, на ній великі світломети, й на кожній скорострїл.

— А де ж вязні? — питаю свого співтовариша.

— Ще на праці. Трохи їх у нашій фабриці, решта в інших заводах, у копальнях, на будовах. Як бачу, Вікторе Андрієвичу, ти новик на Уралі. До виду вязнів мусиш звикати на кожнім кроці.

Рушаємо в дальший путь. Початок на новій праці не злий, думаю. Осадчий, новий директор, приїхав ще передо мною. Настрій його

TULA-online.org

прибитий. Один погляд на фабрику вистачив, щоб вигнати із нього ввесь впомпований йому в Москві ентузіязм.

— Товаришу Кравченко, маємо тут неабияку роботоньку, каже до мене під час нашого обходу ріжних будинків і майстерні. Ще цілих років треба заки цей комбінат стане самовистачальний. Нема тут ані електричних печей для струментів, ані теплової секції, ані відповідної механічної майстерні. Електрична снага далеко ще не вистачає для наших власних потреб а ґазівня ще далека від закінчення. Нема чим хромувати струментів. Одним словом, це ще ніяк не фабрика, а щойно початки.

Та й я сам це бачив. Механічний відділ, як його називали, подобав на кепський жарт. Ґальванічна майстерня навіть на ню не скидалась. Склади незакінчені, тисячі тон криці та іншого металю лежать під голим небом. Ріжних родів і якостей металі звалені на одну купу, без найменших признак якоїбудь орґанізації. Машинерія до звивання рур була наймодерніша, американського й німецького виробу, вартість її йшла в мільйони рублів в чужій валюті. Але навіщо вона здалася, коли нема допоміжніх обслуг?

Та й ті дорогі спроваджувані машини покриті болотом, до направи вже не годяться. То тут, то там, скрізь, куди глянь, стирчать із купи залізні коштовні прилади, поржавіле знаряддя, поржавілі від машин части.

А житлові приміщення! Ті підгнилі деревяні паки за кільчастим дротом під дулами скорострілів не багато втікли від тих помешкань, де тиснулися як селедці, вільні пролетарі.

Завважую з балачки з кількома захмареними жінками, що вони дивляться на нас, як на спричинників тих їх невигод, а не як на своїх співтоваришів в праці. Управа землі в цих сторонах Уралу слаба, то ж тільки з півдесятка головних урядовців з автомобілями могли мати надію роздобути харчі в Свердловську. А робітники жили переважно на хлібі, трохи на місцевій ярині, й консервах. Під час короткого літа в бараках бувала спека як у печі; у декотрих діраві дахи, стікаюча вода просякала стіни. А в довгій уральській зимі бараки ці дуже слабо хоронили своїх жителів від студені.

Побувши одну годину в бараках, мені стидно потім було дивитися на своє чотирокімнатне помешкання в однім із трьох мурованих, триповерхових домів, збудованих на противній стороні фабричних ґрунтів. Деінде, навіть у Нікополі, чи Таганрозі, це було б доволі скромне помешкання, але тут це було останнє слово розкоші — з приватною кухнею. з килимами на долівці, з добрими меблями й ще ліпшою кухнею. Разом з апартаментом унаслідував я по своїм попереднику також Дуню, повільну середніх літ жінку, яка мені варила й прятала.

На мене також ждала обіцяна лімузина, і малий форд, яким зручніше було їздити вчасі болотняного сезону. Для свого виключного

TULA-online.org

вжитку дали мене ще й коней. Основна моя заслуженина була 1,500 рублів в місяць, а з додатками до 3,000. А скільки це було варт, можна пізнати з того, що простий робітник заробляв біля 150 рублів на місяць, фахівець-механік около 250, кваліфікований інжинір близько 600

За одне убрання інжинір мусів би заплатити цілу свою місячну заслуженину. Але й то тільки в теорії, бо убрання в крамницях ані в Первоуральську, ні навіть у Свердловську ніякого не було. Могли собі купити вбрання й узуття тільки ті з нас, що їх посилали деколи в ділових справах до Москви чи Ленінграду. Для інших було дещо одягу в складах адміністрації й його розділювали заслуженим інжинірам, передовикам, а деколи й робітникам.

По несповна двох місяцях праці головний книговод приніс мені до підпису півмісячну виплату. Перечитуючи список, бачу одну дивну позицію: значну суму „для Н.К.В.Д."

— А це за що? — питаю здивований.

— За наш контракт за працю, — для 160 вязнів-робітників, що приділені до нашої секції, пояснює книговод. Половина їх платні йде для Н.К.В.Д.

— Чи робітники ці з котрогось із концентраційних таборів?

— Ні, Товаришу Кравченко. Це цілком інший департамент Н.К.В.Д. Законтрактовані робітники живуть тут, як вільні. Тільки в окремих бараках. Це виселені за ріжні злочини.

Пізніше мені сказали директори інших секцій, що й вони всі мають такі контингенти законтрактованих примусових робітників — 250 в одній майстерні, вісімдесят у другій, пятдесят у третій. Вільні робітники з ними не товаришують а в фабриці можна їх легко пізнати по їх нужденнім вигляді.

Одного разу зачав я з одним із таких примусових робітників в моїй звивальні рур балачку. Був це чоловік низького росту, присадкуватий, грубої кости, з трупячим виглядом лиця. Трудно було мені спочатку добути з нього слово. З того я зміркував, що цим людським недобиткам гостро заборонено було розмовляти. Але нарешті довідався, що він був передовиком у ленінградській фабриці й три роки тому, як був звільнений.

— А чому ж не втікаєш? — питаю.

— Та куди? — і покивав сумно головою. Де я міг би сховатись, і на як довго? І пригадую вам, начальнику, що така балачка для нас обидвох — нездорова.

Узялись ми за діло, — мостити шлях серед пануючого безладдя. Електричні печі лежали навколо — забуті. Ми їх повичищували. По кількох тижнях напруженої праці, — чотирнадцятьгодинний день уважався в нас за святковий, — пустили ми одну піч у рух. Завів я також велику механічну секцію й призначив фахових робітників навчати інших нею оперувати. Створив механічну майстерню й у ній зарядив науку. Відновив і вивінував з відламків майстерню покривання

TULA-online.org

хромом. Виробництво останнього року понизилось через брак домашньої телєфонічної системи й відповідної висильної станиці. То ж і її збудував з такими труднощами, які міг оцінити тільки технік. Повставляли ми необхідні журавлі, робітні лави.

Побіч цих мінімальних, конче необхідних технічних добудівок, заставили ми чоловіків і жінок до чищення, шурування малювання, вишкробування накопиченого бруду. Бо без найконечнішого порядку й чистоти посилення виробництва вважав я неможливим. Саботаж? Для мене було це чудо, що фабрика в такім стані все таки була взмозі виробляти аж 35 до 40 відсотків призначеної квоти.

До двох місяців фабрику годі було пізнати. За моїм прикладом пішли інші. Біля травня ми не тільки повищили до 80 відсотків виробництво, — що здавалось спочатку неможливим до виконання, — але й поліпшили якість. Занечищення наших рур зменшилось з 12 відсотків до 5.6 відсотків.

Розуміється, що ця кольосáльна праця не лишала мені ніякого часу на приватне життя. Бо, крім керування виробництвом, я особисто був ще відповідальний і за житлові приміщення, за харчування, технічний вишкіл і медичну опіку над двома тисячами робітників з родинами під моєю безпосередньою контролею. Хоч дали мені досить помічників, декотрих зо знанням діла, то кінцева відповідальність за те все таки лежала на мені, й майже не було дня, щоб своєї енергії я не витрачав й на такі справи, що з виробництвом не мали безпосередньо нічого спільного.

А гістерії чистки все ще було далеко до закінчення. Схоплювано мені цінних людей, які мені тоді були якраз найбільше потрібні. Ті ж, що їх ще не зачіпали, жили непевні свого завтрішнього дня, в атмосфері сталого напруження. Але я вже навчився не звертати уваги на ті численні арешти, шпигування, доношцитво. Уже так вишколив свій мозок, що вмів його заставити займатись тільки працею, не витрачаючи більше нанусто енергії на безплідний гнів. Та все ж таки не міг відігнати від себе почуття наготи, баззахисности, коли виявлялось, що Економічна Дивізія Н.К.В.Д. знає всі подробиці роботи, технічних рішень ще скоріше, як я.

Особливий Відділ нашої фабрики на чолі з Товаришами Колбіном і Стофіном був очима й вухами Тайної Поліції. Крім присиланих їм відбиток всіх наказів і технічних звітів, люди ці мали ще скрізь, у кожній канцелярії своїх агентів. Це, однак, належало до фармальности, звичайної перевірки. Комбінат у додатку був перевантажений ще ріжного роду частими особливими комісіями розшуку, контрольних бригад і поодиноких інспекторів. Приходили вони або тихо, або під звуки урядових партійних фанфар: з Районового Комітету, Осереднього Комітету з Москви, з Главтрубосталі в Москві, з Комісаріяту Важкої Промисловости й із десятки інших організацій.

Та й це ще не все. Накази про рури дорогою через Москву зав-

TULA-online.org

жди брали свій початок в інших промислових установах, які також посилали свої комісії стежити за поступом праці й кидали погрози про саботаж на наші й так уже запаморочені голови. Виробляли ми рури до повзів, літаків, гармат, кораблів, олійних заводів; для фабрик автомобілів та численних інших потреб. А тому, що замовлення були звичайно надто великі для нашої спроможности а кінцевий продукт рідко відповідав точно замовленням, то трести й промислові заведення, як також військові частини, посилали протести, які в свою чергу накликували на нас нові інспекції, допити й, само собою, нову епідемію енкавудської „чуйности".

Майже не було тижня, щоб не гостили в нас контрольори, уповажнені, то з цього, то з того бюра, з мандатами та роздутими ніздрами винюхувати „підривників". Усі ці контролі забирали мені багато часу, вештались по канцелярії, лаялись і відбували міріяди конференцій. Пригноблені одноманітним нудним життям у цій закинутій закутині та дурнотою розпорядків, працівники топили свій жаль у горілці, або грали в високі ставки в карти.

Поклавшись нарешті до ліжка по чотирнадцять-шіснадцятьох годинах праці, мені рідко коли давали спокійно виспатись. То телєфон задирчить з далекої віддалі з Москви, то якась перевірка зявиться, то зірве зі сну що інше. Часто телєфонувала вночі поліція взвязку з безперервними арештами. Щотільки задрімаю, як хтось із нічної шихти дзвонить про якийсь випадок: про невідповідні струменти, про зіпсовані продукти, тощо.

З балачок довідуюсь якого розгардіяшу наробила перед моїм приїздом чистка в Новотрубнім та кожній копальні й фабриці в околиці. Ніколи не забуду оповідання про Сємйона Магрілова, директора іншої металюрґічної фабрики в Первоуральську.

Фабрика це була чи не найстарша в Росії, бо збудована, як голосила місцева леєґенда, ще за царя Петра Першого. Працювали в ній робітники, яких батьки й діди вже тут працювали. Жили в своїх власних чистих хатах, мали малі городи, дещо свинок і дробу й, беручи загально, їх житєвий ступінь рівнався майже передвоєнному. Посилаючи до цієї фабрики Магрілова, Партія дала йому властиво сенекуру. У партії був він з давніх літ, добре записаний через цілі роки, близький знайомий Лєнінової вдови й Лєнінової сестри, Марії Уляновни, то ж в районі вважали його за одного з найвпливовіших.

Але й його не пощадив буревій чистки. Місцеве Н.К.В.Д. засипало його оскарженнями, що він і сам саботажник, і обороняє саботажі інших. По кількох місяцях переслухання Магрілов піддався; не стало дальше сили. Замкнувся в своїй канцелярії, вложив в рот револьвера і потягнув за язичок... Лишив довгого листа з заявою своєї невинности й гострим виступом проти терору. Н.К.В.Д. листа сконфіскувало, але фабричні робітники якимсь способом довідались. Запідозрені в читанні того листа, зникли без сліду кілька найближчих Магрілових

TULA-online.org

співробітників.

Подія з Магріловом стала голосною тільки тому, що жертва була визначною особою. Подібних оповідань про арешти, тортури, „сесії", самогубства, чув я сотки. Але недозволяв собі, щоб через них була мені перешкода в праці. Навчився не звертати на них уваги. Була це нелегка справа, але забезпечити себе перед промисловими органами в СССР могли тільки ті, що того навчилися. Ті, що такого негодні втяти, засуджені на розрив серця або до дому божевільних.

Москва ствердила завважне поліпшення в Ново-Трубнім. Активісти в Комісаріяті хвалили в присутності Кагановіча мою роботу, а в „За Індустріялізацію" появилась нотатка, що фабрика знаходилася в поганім стані аж до прибуття „Кравченка, діяльного молодого інжиніра й члена Партії, і тоді положення покращало".

4

Одного дня прийшов мене відвідати Товариш Паршін, начальник Первоуральського Н.К.В.Д., з яким я вже здибався на партійних зборах. Не міг мене нахвалитися за моє „чудо" збільшення продукції. Але, будучи поліцистом, не забував при цім ставити мені цілими годинами запити про різні замовлення, які виконуємо, про „політичне наставлення" моїх підчинених, тощо. Знав все подрібно про мою працю; брало мене негодування, яке я ледве здержував. Це дало мені лишній доказ, що навколо мене повно доносчиків.

— Ти справді направляєш наслідки саботажу своїх попередників, каже Паршін. А з його уст таке почути, це неабияке признання. Тому я, каже, не хотів би забирати тобі часу, Вікторе Андрієвичу. Але цієї ночі зроби мені прислугу. Про що мені йде, повідомлю пізніше.

І пізніше назначив мені на другу по опівночі побачення в нього. Н.К.В.Д. містилося в добре збудованім двоповерховім будинку на головній болотнистій вулиці Первоуральська. Хоч пізня ніч, то кожне вікно було освічене; отже праця кипіла. Начальник привітав мене сердечно й повів до своєї канцелярії.

— Будь, як дома, каже. Побоююсь, що прийдеться тобі тут посидіти довгенько.

— Чого ж ти хочеш від мене?

— Як би тобі сказати... Маємо під арештом ворога народу, підривника на всі руки. Для нас ясно, що це через нього був ввесь той безпорядок. Але він сильно впертий. То ж хочу його допитувати цієї ночі в твоїй присутності. Він знає, що ти фахівець, то ж не відважиться передо мною брехати.

— Скажу тобі щире, що такого діла я не люблю, кажу з нескриваною нехіттю.

— Це для мене несподіванка, каже Паршін. Хіба ж не сказав Ленін, що добрий комуніст мусить бути чекістом? Тож до діла.

І подзвонив на секретаря:

TULA-online.org

— Скажи вартовим хай приведуть вязня з камери ч. 7.

І приготовився до переслухування: витягнув грубу пачку течок із величезної скарбони й демонстративно положив на столі револьвер. Ожидаючи на свою жертву ставав щораз більше напружений, як тигр, що готовиться до скоку. Відчинились двері. Входить двоє вартових з витягненими револьверами а між ними останки того, що колись був чоловіком. Вартові відійшли й у кімнаті залишилось нас троє.

— „Здраствуйте!" — поздоровив слабим голосом вязень кидаючи неспокійним зором.

Паршін не відізвався, я відповів на поздоровлення. Подобав на скелета в лахмітті. Лице сіре нагадувало маску смерти. Від скрані майже до бороди зигзаком закипіла кровю синя рана. Руки держав ззаду, голова похилена.

Чекіст зачав відчитувати йому акт оскарження, час-до-часу кидаючи в мою сторону пояснення. Довідуюсь, що вязень сидить уже тринадцять місяців. Виглядав на років шістдесят, а мав щойно поза сорок. Був начальним інжиніром при будові ще заки пущено в рух Ново-Трубний. Коли б не ласка Бога ,так ось тобі й Віктор Кравченко, майнула думка.

— Товаришу Паршін, кажу стиха, чи не міг би ти дозволити вязневі сісти?

— Це моя справа, відповідає Паршін. Це Н.К.В.Д., не вакаційна оселя.

Скінчив читати й піднесеним голосом до вязня:

— Буду ставити тобі питання про твою підривну діяльність в руровзвивальній фабриці. Відповідай докладно, ясно, і не мішай одного з другим. Ти в присутності вишколеного інжиніра, який знає фабрику. То ж більше дурити мене вже не зможеш. Перше питання: чому ти, як головний інжинір Головної Будівельної Ради фабрики набудував деревяних дахів над печами, які легко могли загорітися?

— За пляном, відповідає вязень з надзвичайною точністю, коли взяти під увагу його фізичне виснаження, дахи повинні були бути з бляхи. Але прийшов наказ від уряду за підписом самого Орджонікідзе вживати дерева, бо тоді був великий брак заліза. Наказ відносився так до нашої фабрики, як і до десятка інших. А доказом можуть послужити архіви Комісаріяту. Уважав я цей наказ технічно нерозумним, але противитись виразним інструкціям комісара не міг, тимбільше, що й сам знав, що існує скрута на металі.

Яка твоя думка? — звертається Паршін до мене.

Громадянин... — зачинаю.

Який там тобі громадянин, це ворог народу.

— Хай і так. Отже вязень має повну рацію. Ми маємо також деревяні дахи в Нікополі, і з тих же самих причин, хоч тепер їх уже накрили гальванізованою бляхою. Так трапилось, що я був тоді на конференції в канцелярії Товариша Гінсбурга, коли він, діючи за зго-

TULA-online.org

дою Орджонікідзе, одобрив деревяні дахи для всіх майстерень, крім залізних гут у майстернях Мартенса.

На чекістові пізнати незадоволення.

— Прошу собі затямити, що ти будеш відповідальний за свої свідчення, попереджує.

— Я цілком здаю собі з того справу, кажу.

— Друге питання: чому ти збудував велику майстерню рур без гальванічного, термічного й механічного департаменту, без бази направ і без пристосіблень до виробу точних струментів?

— Проект був для великого, модерного комбінату, відповідає вязень. Усі ці департаменти, що згадуєш, мали бути за головними майстернями для обслуги. Державна Плянувальна Комісія і Комісаріят не прислали грошей, ні матеріялів, ні знаряддя на їх будівництво. І так сталося, що головна фабрика була збудована ще заки ті були зачаті. А дальше на наше здивування прийшов наказ, щоб зачати виробництво, а по тім мене арештували.

Як ті тринадцять місяців вязниці не поділали б на ум того чоловіка, то його мозок у професійній ділянці працював добре. Першої кляси інжинірський ум мусів бути.

— Що ти на це? — знову питає мене начальник.

— Вязень говорить правду. Будування фабрики зачалось ще задовго до програми. Вона ще й до тепер нескінчена. І коли б ми мали ждати аж все буде скінчене, як вимагав початковий плян, то з виробництвом мусіли б ми ще з рік заждати. Вважаю за похибку казати будувати фабрику без обслужних станиць, але що ж, коли така ухвала запала в Москві? Закінчення головних будівель перед допоміжними напевне не був саботаж.

— А ти певний того?

— Цілком певний... чи можу дати вязневі цигарку?

— Можеш.

Подаю вязневі цілу пачку, але начальник спинює.

— Одна цигарка йому вистачить. Хай підпише признання про саботаж і може собі курити скільки схоче.

Коли інжинір наставив руку, аж тоді я завважив, що його рука закривавлена й завинена кривавою брудною шматою.

Допит продовжувався кілька годин. При кожнім запиті я міг цілком чесно завжди стати по стороні інжиніра проти поліційного старшини. Біля півпятої досвіта, серед траскітливої промови Паршіна вязень упав зімлілий. Вартові віділляли його водою, по чім принесли крісло для нього й допит відбувався дальше. Аж по шостій бідачискові дали спокій і вивели. Ніколи не забуду того погляду вдячности, що його кинув мені від порога.

— Іду обробити протокол із цього допиту, каже Паршін, а за кілька днів тобі принесуть його до підпису. Вибач, що так довго тебе задержав.

TULA-online.org

— Це вже й так нема коли лягати спати, то ж чи не будеш так добрий показати мені будинок? — питаю.

Паршіна такий незвичайний зворот заскочив; завагався.

— Тут нема нічого цікавого, але, коли бажаєш... може це тобі поможе збудити в тобі відповідальність, яку ти на себе береш, даючи точні й правдиві відповіді...

Паршін розчесав собі волосся, наложив на голову свою старшинську шапку з червоним обводом і синім дном, у кишеню вложив револьвера. Обидва ми одягли верхні плащі. У товаристві вартового перейшли цілий будинок. Те, що я там бачив, памятатиму до смерти. Через відчинені залізні двері ввійшли ми на подвіря й по стрімких сходах униз, до льоху. Тут занесло таким смородом, що мене аж фізично заболіло від нього.

Вартовий, який при нашій появі зірвався на „струнко", читав, як я завважив, продовження „Історії Партії", що появлялась серіями в „Правді". Дивно мені стало, що чоловік, який живе в чаді практики Сталінізму, ще й так пильно читає її теорію...

У ряді камер на крилі коритара зашевелилось. „Важні гості!" — хтось крикнув. Вартовий відчинив одні двері й скомандував: „Встань!" Зірвались на ноги поверх двадцять людей — зарослі, крайнє схвильовані, більшість зо знаками побоїв. Одинокий „мебель" у камері було ведро з водою з причепленою бляшанкою; у дальшім куті стояла „параша"; по боках нетесані дошки на причі до спання; і своєрідна полиця з лахами й клунками вязнів. До камери цієї забагато було пятеро, не то двадцятеро вязнів.

Інші камери не були ліпші. А всіх оглядати відпала мені й охота. Кілька камер було для жінок.

При відході каже начальник молодому чекістові, що його вентиляція погано працює.

— Ти ж самий тут засмердишся, каже.

— „Нечево", відповідає вартовий, кожного вечора, як скінчу, іду до парні купатися, інакше дружина не впустила б мене до хати. А вентилятори тут не працюють уже від довшого часу.

Виходжу на двір. Шофер мій спить при кермі. Буджу.

— А, Вікторе Андрієвичу, ви тут? А я зачав вже ріжне думати чому вас так довго нема... Бо, коли ми веземо сюди важних осіб, то ніколи не знаємо чи вони поїдуть назад.

— Я дуже втомлений, Петя, вези мене просто до фабрики. Нема вже коли спати.

Того пополудня приходить до мене мій помічник. Щось мусіло йому притрапитися, бо хіба ж так собі він міг би бути три години неприсутній? Мимоходом кидаю йому запити й довідуюсь, що його кличе Н.К.В.Д.

— Я не можу обійтися без тебе під час годин праці, кажу йому. Зателєфонуй їм, що прийдеш по шостій. А правда, вернеш назад,

TULA-online.org

прийди до мене.

Прийшов, але аж пізно вночі. Не міг нічого оповісти, бо заборонили. Та з дальшої балачки я й сам здогадався, що його випитували про цю саму справу.

— Чи знав ти головного інжиніра від будов, заки його арештували? — питаю так собі знечевя.

— Знав, Вікторе Андрієвичу, і ось не міг його тепер пізнати... і спинився, похопившись, що проговорився.

На третій день Стофін із Особливого Відділу приносить мені заповіджений протокол.

— Тільки підпиши й я зараз відішлю його до Первоуральська, каже.

— По-перше, я не можу підписати, пильно не прочитавши. По-друге у мене тепер важна праця, якої не можу переривати; до перечитування візьмусь по роботі.

— Але я ж маю наказ не спускати того документу з ока. Не можу ж...

— Ти тільки повідоми свого начальника, що це я тобі так казав. Це буде для тебе оправдання.

Дрожачими руками Стофін бере телєфонічну трубку. Чути гнівний голос Паршіна. Жаль стало Стофіна; встаю й беру від нього трубку.

— Кравченко ,чую крик Паршіна, ти повинен мати більше пошани до Н.К.В.Д., особливо, коли бачив той льох!

— А тобі не пошкодило б мати більше пошани до голови цієї фабрики, відповідаю. І коли не перестанеш мені докучати, то я звернусь безпосередньо до Кагановіча й скажу йому хто спинює виробництво в фабриці.

Погроза поділала. Паршін зачав перепрошувати. Він, каже, так перепрацьований, що я не повинен йому дивуватись. Та ж певне, що я можу перечитати протокол, і само собою, що тоді, коли буде дозволяти час.

По закінченні праці, коли Стофін ждав захмурений у канцеляріях Особливого Відділу, берусь за читання свого нічного свідчення в Н.К.В. Д. Волосся зачало ставати мені дубом. Усе, що я тоді говорив, було самовільно поперекручуване. Виходило так, що це я обвинувачую того інжиніра в злочині. Відповіді вязня й моє свідчення так змайстровані, що потверджують підрив.

На кожній сторінці протоколу була осторога, що нічого не вільно поправляти. На це не зважаючи беру перо, мачаю в червонило й переписую речення за реченням. У декотрих місцях перефразовую навіть запити, що так були перекручені, щоб зфальшувати дух відповіді. Не рідко треба було вставити тільки слівце „не", щоб змисл вийшов цілком противний.

По закінченні кличу Стофіна й передаю йому поправлений документ, де на кожній сторінці більше червоного, як чорного. Стофін витріщив тільки очі — із страху зробились вони йому великі, як цибулі. Чогось

TULA-online.org

такого блюзнірського він напевне не бачив ще за цілий час своєї поліційної служби. До лиця підступила кров.

— Але ж цього робити не вільно. Це страшне, застогнав Стофін.

— Дурниці. Тільки передай свому начальникові. За все я відповідаю.

І більше про цю справу я вже не чув. Але на конячім лиці Паршіна при кожній зустрічі завжди можна було вичитати, що він не забув мені тої зневаги. Три тижні пізніше рознеслася вістка по фабриці, що головного інжиніра від будов по чотирнадцятьох місяцях у смердючім льоху Н.К.В.Д. нарешті випустили на волю. Само собою, що до того довели не тільки мої інформації, а багато інших мусіли так само свідчити. Але дурним, нелюдяним урядовцям, що його, невинного, поверх року мучили, навіть не дали нагани. Навпаки: вони дальше поводилися визиваюче й арештували кого захотіли.

5

Молодший інжинір Панов із нічної шихти належав до моїх найдовірочніших і найсумлінніших товаришів. Приємний на вигляд, скромний, маломовний, робив на людей добре враження. Шихта його запізнилась у квоті, то ж докладав багато годин позачас, щоб підігнати.

Дивувала мене дуже його крайня запущеність. Лице бліде вказувало на недоживлювання. Одяг на ньому витертий до ниток, у дощ чи погоду ходив у полотняних ходаках. З відповідей його годі було доміркуватись причини такого упадку. Заслуженини одержував 550 рублів. Із того 150 забирали податки, різні „добровільні" позички та вноси. За останні 400 руб. мусів удержувати дружину, малу дитинудоньку й стару матір, яка жила з ним в його двокімнатнім помешканні в адміністраційних будинках.

Вихлопотав я для нього черевики й убрання до праці. Зворушений моєю увагою до себе. Панов набрав відваги й зачав звірятись мені зо своїми клопотами.

— Вікторе Андрієвичу, чи можу говорити до тебе щире? — питає раз мене в канцелярії.

— Певне, що можеш, кажу.

— Так от, прийшов я тебе попросити, щоб ти поміг мені покинути цю пекельну діру. Я маю деякі звязки, то ж маю надію одержати посаду інжиніра в армії, але потребую твоєї допомоги.

— Але чому ж тобі тут не подобається, Панов? Ти ж молодий. Це ж для тебе в цих трудних умовинах добрий вишкіл. А чи ти знаєш, як партійна термінольогія називає втечу з трудної праці?

— Знаю, знаю... опортунізм, трусість, і так дальше. Але ввійди у моє положення. Перебув я пять голодних і холодних років в Інституті. Моя дружина, з якою я одружився ще будучи студентом, дивилась на моє дальше життя, як на життя повного інжиніра. А що ж має?

— Новий голод, самотність і страшну нужду. Серед таких обставин зачинає її любов до мене вмирати. Хочу її рятувати. Хочу врятува-

TULA-online.org

ти нашу маленьку донечку, яка навіть досить молока не може мати. Чи ж можна мені докоряти, що я пробую спасти наше семейне життя?

— Я тобі, Панов, недокоряю. Навпаки: я тебе розумію.

— Так от, в армії я зможу заробляти 750 рублів, крім одностроїо, безплатного помешкання і безплатних харчових пайок. Майже всю свою заслуженину зможу віддавати моїй семї. Крім того: я ж буду працювати на оборону, а це також справа немаловажна.

Кінець-кінців я постарався, що Панова перенесли. По роках довідуюсь, що він відзначився в війні. А в уральських обставинах був би за недовгий час зробився огірченим на цілий світ, зломаним чоловіком. А скільки то інших людей, доброго людського матеріялу було знищено тільки через те, що на перше місце ставлено продукцію, а здоровля й вигоди тих, що творили цю продукцію, нехтовано!

Більше, як фізична праця, деморалізували людей вічні понижуючі підозри їх чесноти. Не зважаючи скільки й як ми працювали б, ціла система була збудована на заложенні, що всі ми зрадники й лотри, готові розвалити свою власну працю, коли б над нами не було безупинного надзору.

Одного разу прийшла до мене особлива комісія взвязку з замовленням Адміністрації Промисловости на Оборону Ч. 14. Замовлено рури надзвичайної докладности, які виробляти ми ледве чи були приготовані. Кілька інших рурозвивальних фабрик замовлення це відкинули, виправдуючись, що негодні виконати.

Отже скликую збори всіх голов своєї фабрики й викладаю перед ними в присутності представника Оборони цілу справу. По нараді однозгідно рішили, що хоч ми замовлення й прийняли б, то можливості невдачі величезні. Бо зараз треба наскоро перемінювати струменти, пошукати за особливим родом криці, ну й, працювати з великою напругою.

Замовлення на рури я прийняв, але взяв від комісії точно списаний на письмі документ, що за кінцевий вислід праці ми не беремо на себе відповідальности. Комісія дала мені 20,000 рублів для роздачі нагород, коли замовлення буде викінчене на час. Технічний персонал і рядові робітники, усвідомивши собі чого від них вимагають, узялися за діло з запалом, від серця.

Ну й, замовлення скінчили ми за пятнадцять днів. Бувало й так при цій праці, що я був на фабриці по три-чотири дні без відходу, перекусуючи в канцелярії, передрімавшись кілька годин заколисаний грохотом машинерії. Не давав себе засоромити й мій помічник. При такій завзятій праці місця на розумне підозрівання нашої чесноти хібі вже не могло б бути. А Особливий Департамент і розвідчики Оборони однаково стежили нас кожного дня, шукаючи за саботажом. Це зневажало нас, нашу людську гідність, професійну гордість. Того кислого посмаку не могли затерти ані грошеві нагороди, ані повідь поздоровних телеграм, що нас ними засипали.

TULA-online.org

Кольбін, Стофін, урядовці Економічного Департаменту Н.К.В.Д., і навіть секретар Міського Комітету, Довбенко, підросли в своїх очах через той наш „тріюмф". Поводилися так, немов це їх сторожність, а не хист і піт мозольний робітників і інжинірів того доконали.

— Чому аж стільки підозріння? — Чому аж така радість, що ніхто не поповнив ніякого підриву? — питаю Паршіна.

Але Паршін ледве чи зрозумів моє питання. Шпигування так увійшло вже в його єство, що стало для нього самозрозумілою річчю, сутєвою часткою всякої праці!

— Крім того, Вікторе Андрієвичу, каже Паршін довірочно, наш успіх в цім замовленні ставить Економічну Дивізію перед новим завданням: тепер мусимо вивідати чому це інші фабрики відмовились прийняти це замовлення! Ми ж доказали, що воно було можливе до виконання, то ж чому тамті директори його не прийняли? Можливо, що вони говорили правду, але — може також бути, що саботують промисловість на оборону. Отже бачиш, яка важна й відповідальна є наша служба?...

Удалось нам виконати також удачно ще кілька подібних надзвичайних замовлень, і також серед атмосфери підозрінь, погроз, шпигування. Підірвана слава нашого Ново-Трубного зачала скоро поправлятись. Звітовики „За Індустралізацію" й інші часописи містили захоплюючі описи, як то в уральській фабриці „зліквідовано" всі „залишки саботажу". Але видайність фабрики все ще була тільки 85 відсотків, і Москва, показуючи свою большевицьку твердість, натискала, щоб довести до 100 відсотків. А це віщувало нам нові хмари в нагороду за наш успіх.

6

Досить часто траплялась причина, що пригадувала мені пораду ще з початків мого приїзду, що мені треба звикати до виду вязнів, концентраційних таборів і кольоній невільничої праці. У Первоуральську й його околицях був осередок одного з великих районів тої невільничої праці в „соціялістичній" Росії. Зараз таки не дуже далеко вбік від головного гостинця знаходилось одне таке жахіття.

В іншім місці можна було б про це й мовчати. Але тут дійсність ця була надто велика, надто близька, щоб від неї можна було відмахнутись. От говорить хтось там комусь другому, як він ловив рибу: „Добре ловилось сьогодні в Чусовій: чудесне місце! Ось там, знаєш, так з кільометер, не більше, по цім боці від кольонії Н.К.В.Д.". Або: „Іди по оцій дорозі, на ліво, за концентраційним табором".

Нашу газову станицю опалювали торфом, який постачав Уральторф трест. Коли приходилось мені часами скаржитись на недостачі достав газу, урядовці тресту дзвонили до Уральторфу, а Уральторф до відповідального урядовця Н.К.В.Д. по вияснення. Тисячі чоловіків і жінок копали торф у районі Свердловська. Торф був головним опалом також і для Ураленерго тресту, що постачав електричну снагу.

Вид таких таборів робив на мене пригнобюючe враження, то ж я

TULA-online.org

старався їх не бачити. Відгонив мене від них страх, що ану ж побачу котрого із знайомих, або когось, що мені дорогий. Стільки ж соток моїх приятелів похлонула ця гігантська чистка! Аж раз зайшли ми під час вільного дня з одним моїм товаришом ненароком у місце, де працювали біля три сотні визнів, переважно жінок. Усі неймовірно брудні, в лахміттях, багато з них по коліна в болотяній воді. Працювали абсолютно мовчки, найпримітивнішим знаряддям, і цілком, як здавалось нам, байдужі, що на них дивляться два чужинці.

Тої сцени немов із Дантового пекла не міг я пізніше позбутись через цілі місяці. На саму згадку „торф" пробігали по тілі дріжаки.

Переїзджаючи туди й назад до Свердловська, прийшлось мені звикати до виду того великого табору, де то ми спинялись, щоб придивитись, напочатку мого прибуття. На головній його брамі, з боку зверненого до шляху шостокутника, був вирізьблений, можа сказати навіть модерністичний, деревяний гзимс. На нім овальний портрет Сталіна. Побіч нього часто завішували вузькі стяжки червоної вовняної матерії з виписаними відповідними кличами. Ніччю портрет і написи освічували малі кольорові електричні лямпки.

Переїзджаючий чужинець міг подумати, що за цією фасадою знаходиться якась шляхотна соціялістична установа. Ми ж, із околиці всі знали, що за цим шостикутником животіють відрізані від світа 2,500 людських істот. Світломети на шістьох вартових обертаючихся автоматично вежах кидали на табор цілу ніч світло поперемінно, як на маяку. Блукаючі по небозводі стовпи світла були для необзнайомлених гарним видовищем.

Вязні з цього табору працювали в копальнях, фабриках і на будовах. До праці ходили щодня пішком по шість і сім миль, до праці й назад, в слоту й погоду. А це означало для них попри десять-дванадцять годин щоденної праці додаткових три години важкого ходу, до якого мало хто з них мав здорові ноги.

Недалеко від Первоуральска є місто Рєвка, там інша металюргічна фабрика. За кожним разом, коли приходилось мені там побувати, проходив я повз концентраційний табор з приміщенням на біля дві тисячі вязнів. Велика їх частина працювали на фабриці, що ще будувалась, більшість останніх зайняті були при будові шляху, або були законтрактовані до копалень міді.

Ще інший табор, де було около тисячки вязнів, розложився над берегом Чусової, гарної ріки, серед мальовничого соснового ліса, на горбковатім пощербленім краєвиді. Літом наші інжиніри й урядовці їздили зо своїми семями до Чусової покупатись і відпочити, вибираючи місце на відповідній віддалі від табору. Бо ж навіщо псувати собі відпочинок жахливими спогадами?

Наслухавшись стільки похвал для краси цієї ріки, скортіло й мене нарешті піти й подивитись. Два мої сопутники, обидва члени партії, також були новики, то ж про цей табор ні я, ні вони нічого не знали.

TULA-online.org

їдем моїм фордом, розмовляємо про фабричні справи. Виїзджаємо на горбок і бачимо перед собою на лісовій галяві кілька сот ярдів від загибу ріки загорожу обведену кільчастим дротом. На рогах чотирокутника чотири вежі. Навколо вартові з наїженими баґнетами. У дальшім кінці кілька соток чоловіків і жінок працюють при будові нового ряду бараків.

Там і закінчилась раз-на-завжди наша прогулька. Уся охота побачити ріку пропала й ми завернули назад до Первоуральська. Бо правдою є, що навіть найвірніші й найменш думаючі комуністи з серця ненавидять і соромляться цієї системи невільничої праці. У найфанатичніших товаришів можна було відчути неспокій, коли обороняли цю систему. Вони, називаючи вязнів найпоганішими словами — кулаками, підривниками... брудом... шумовинням... викидали з себе своє власне негодування. Бо ж кожний із них добре знав, що новий оборот політичного колеса, ще одна чистка, чи криза, може легко закинути й їх поміж цих обезправнених нещасливців, які своїм здоровлям укріпляли наш чудернацький рід соціялізму.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДЕВЯТНАДЦЯТА

ЯК РОБИТЬСЯ ІСТОРІЯ

Коли згадую своє повне гидких епогадів перебування на Уралі, завжди висувається наперед один понурий епізод, який, узявши загально, зводиться до ошукування російської громадської думки, де великі й малі урядовці — в Москві й Первоуральську — спряглися разом обдурити громадянство. Робили вони це так по-мистецькому, підмазуючи свої брехні так по-фаховому, що й до сьогодні „велику перемогу на фабриці Ново-Трубний" показують, як приклад чого може доконати „соціялістичний ентузіязм".

Зачалось від приїзду з великим галасом на нашу висунену уральську стійку бригади ударників із Москви з наказом: посилити стахановський уровень нашої фабрики. Рур виробляли ми тільки 85 відсотків призначеної норми. Отже, бригада ця привезла наказ виробляти їх цілих 100 відсотків, а то й більше. Мовляв: „де є охота, там знайдеться й спосіб". Нема ж, мовляв, такого бастіону, щоб його ми, большевики не могли взяти. Доконує того гуртова праця. „То ж всі враз, товариші, за нашого Провідника й Учителя"...

Перед відїздом із Москви, бригадієрів закликано на побачення до Каґановіча, у присутності преси. І прибули вони до Первоуральська з надзвичайними повновластями, буяючи на филях повного незнання наших справ. Ритм виробництва, що його вдалось мені з таким трудом наладнати, був нагло розбитий. Бригада скликувала масові віча, технічні наради, і ми мусіли вислухувати довгі аґітаційні пустомельства. Стіни наших майстерень і канцелярій, їдалень і місць розваги зачервонілись ріжними кличами. Люди перестали говорити, зачали всі голосно кричати.

Дивлячись на це, робітники здвигали раменами. Але інжиніри й виконні урядовці доходили до нервового подраження. Ось тільки-що вчора наказано нам досягнути 85 відсотків, — а сьогодні вже, під постороннім натиском, маємо дійти до 100. Під наложеним, неможливим тиском, зачали ми вгинатися. Директор Осадчий спустив носа.

— Мусимо щось робити, Вікторе Андрієвичу, каже зо вздохом. Московська преса робить з того стахановського видовища великий галас а ми не можемо дозволити собі на невдачу. Наші голови зашаховані.

Осадчий, це був тип фабричного урядовця, який переважає в нашій країні. Політикер у нього стояв вище від інжиніра. Урядова по-

TULA-online.org

хвала завжди важніша в нього, як продукція; рекорд важніший, як якість виробництва. Недостатки технічного знання Осадчий поповняв „важними звязками" в відповідних колах. До того всего був ще й сибаритом — ласим на свердловських дівчат.

— А що ж можемо зробити? — питаю. — Ти ж знаєш, як і я, що більше витиснути з нашої фабрики годі. Красномовство не заступить знаряддя та металів.

Але Осадчий уже любувався „блискучим" пляном. Просить подати йому точний спис скільки в нас на складі накопичилось готових уже рур. А в нас було їх чимало, зроблених без точних замовлень минулими роками.

Подаю Осадчому числа. Навіщо, не знаю.

Аж пізніше довідуюсь про цю його „геніяльну" видумку й аж гаряче мені стало. Осадчий, за згодою бригади, дійшов через свого особливого аґента в Москві до таємного порозуміння з Кожевніковом, тепер головою Главтрубосталі. А Кожевніков із свого боку заключив умову з Центральною Адміністрацією Достави Металів для Промисловості. Аґент Осадчого вернув до Первоуральська з купою замовлень на ріжні роди рур для запасних складів по цілій країні.

І чудовим збігом обставин замовлення ці вимагали від нас якраз таких самісіньких родів й такої скількости рур, що лежали в наших складах готові. Треба було тільки їх почистити, наоливити, навантажити — й записати на рахунок біжучого виробництва. А решту вже зробить хитрість діловодства й на який місяць справа буде врятована.

Було це безличне ошуство. Але і Осадчий, і Міський Комітет, і Районовий Комітет, і бригадієри, усі аж горіли від радости. Одночасно кожний вдавав, що про ошуство нічого не знає. Чекісти ж намотували на вус, лаштуючи зброю на декого з промислової еліти на пізніше. Але перемога — і не тільки на 100 відсотків, а скільки хоч, у кишені.

Зачався великий місяць червень. Виробництво зараз таки з місця підскочило до блискучого „стаханівського урівня". „Не попускайте так гарно зачатої роботи" — гукала наказами Москва. А ми так і робили. Але ні словечка не було сказано про те, що в декотрих днях більше, як 25 відсотків зголошуваного випуску було підшахровано — взято із готового запасу. Передовиків і робітників, само собою, це не могло здурити. Щоденні й тижневі звіти-байки читали... але правду знали.

Але перший місяць скоро промахнув і радість змовників зачала повертатись у тривогу. Зачав лякати їх розголос, що його давала преса й радіо. Кожний свідомий був того, що котрогось гарного дня цю їх штучку можуть їм кинути оскарженням, що вони обдурювали уряд і партію. Почуття спільної вини й небезпеки обєднало бригадієрів з місцевими урядовцями в одну семю-родину.

Щождо мене, то я рішуче відмовився дати себе втягнути до їхнього гурту. Рішив, що краще буде й безпечніше, коли з цим жонґлюванням чисел не матиму нічого спільного. Крім того, я ж знав, що немож-

TULA-online.org

ливо високий стан виробництва в червні стане заповідником для такої ж скількости й у липні, і в серпні... Під кінець того стахановського місяця збираю потрібні дані й пишу правдивий звіт, демаскую циганство, з постановою відіслати його до комісара Каґановіча, Кожевнікова, до Трубосталі, Осадчому, й Товаришеві Довбенкові, секретареві Первоуральського Міського Комітету, а собі для власної забезпеки в будучому лишаю відбитку.

Осадчий і Довбенко сильно злякались. Зараз таки зателєфонували своїм спільникам у Москві, до Ґлавтрубосталі, як я пізніше довідався, щоб поробили відповідні старання. Забезпечивши себе на Горі, кличуть мене до Міського Комітету.

— Чи ти здурів, Кравченко ? — заревів Довбенко. Усе йде так гарно, Каґановіч виходить із себе з радости від нашого досягнення, а тобі захотілось запихати палку між колеса. Що ж такого великого, коли ми вжили невинної штучки, щоб нею скріпити мораль працюючої маси? Нема в тебе ніякого змислу обовязку?

І гнівно зачав ходити по кімнаті. Осадчий аж кусав губи, так лють його розпирала.

— Дуже жалую, кажу, що не можу з вами згодитись. У змові я участи не брав, то ж і не хочу за неї відповідати. І остерігаю вас, що коли цей галас утихне, то ми знову сядемо на старім урівні виробництва й нам закинуть, що ми занедбали наш досяг із червня місяця.

— А, до чорта, маємо час про це думати, коли це станеться! — каже нетерпеливо Довбенко. Ти пустився на небезпечну дорогу, Кравченко, вириваючись поперед батька в пекло. Ти ж обезславлюєш вислану комісарем Каґановічом, членом Політбюра бригаду! З вогнем граєш.

— Часами надмірна чесність стає дурнотою, додає Осадчий. — І нам не вадить трохи світової мудрости.

Не зважаючи на їх переконування, звіту свого я не згодився відтягнути.

І великий місяць скінчився — з найбільшою в історії фабрики надпродукцією в 114 відсотків! Москва, Свердловськ, Первоуральськ, загули про перемогу. Звіти про „прекрасні осяги", про „величавий тріюмф заводу Ново-Трубний" заповнили шпальти преси. Вранці першого липня одержую телеграму з Москви:

„Поздоровляємо з великою перемогою. Радіємо з вами. Уповажнюємо роздати робітникам премії. Віримо, що від тепер квота буде завжди перевиконана".

Зачались відвідини звітовиків преси: з Москви, з Сверловська, — записувати „чудо стахановщини в акції". Мовляв: Ново-Трубний, який стаяв на 35-45 відсотках квоти через саботаж попередньої управи ще кілька місяців тому, тепер заблестів 114 відсотками під своїм новим, вірним большевицьким провідником Товаришом Кравченком! Інші фабрики Первоуральська прислали своїх людей у делеґаціях з поздоровленнями.

TULA-online.org

Усі навколо мене радувались, а в моїм серці клубилась розпач. Це ж і я попав мимоволі в спільники. Проти моєї волі зроблено й мене свівинним ошуства й заставлено ще й приймати подяки й грошові нагороди. За замкеними дверима, при помочі своїх помічників і головного книговода готовлю дійсний стан виробництва за місяць. Без штучного додатку з запасного складу виробництво стояло на 87 відсотках квоти, цебто, дещо більше, як звичайно. Біля шість разів переривали мені працю з далекої віддалі телєфони з поздоровленнями. Росла купа телєграм з похвалами; одна була від самого Каґановіча.

Тої ночі зачав я випрацьовувати старанний і дуже подрібний звіт про це ошуство й заадресував його до Каґановіча.

Тим часом скликано масове віче цілої фабрики, щоб відсвяткувати досягнення. На ґрунтах фабрики збудовано велику плятформу, прибрано її на червоно, обвішано величезними портретами провідників із Кремля. Грала безперервно дута орхестра. Зійшлись тисячі робітників і урядовців, багато з них знали про ошуканство. В громових оплесках і прихильних вигуках під час гарячих промов Осадчого, Довбенка, представників Партійного Району й, на кінці членів бригад, відчувались немов пляновані кпини.

Осадчий відчитував декотрі похвальні телєграми. Робітники, казав, як не можна краще завстидали всіх сумнівників і критиків, дали гідну відповідь падлюкам, саботажникам і ухильникам... і зверещав: „Хай живе Партія, хай живе її улюблений Провідник, Учитель, Батько, Товариш Сталін! Слава, товариші!

— Слава! — залунало з тисячів грудей а орхестра вдарила Інтернаціонал.

Стоючи також на плятформі я сам себе поздоровляв, що мені не припало промовляти. Але Довбенко насівся пришпилити й мені прилюдно заслугу за „перемогу". Оголошує:

— А тепер почуємо з уст того товариша, якого цінний провід довів до такого блискучого 114-відсоткового осягу — Товариша Кравченка!

Отже й мені треба промовляти. Втаю. Про червневий „осяг" не згадую ані слова. Замість того говорю про трудощі, що перед нами, і про потребу сталого, організованого старання. Дякую робітникам за те, що вони зробили, й підкреслюю, що хвилева напруга енергії не вистачає; що випуск мусить бути безперервний. По скінченні промови зірвалась для мене величезна овація. З плятформи сходив я з почуттям, що бодай декотрі слухачі мене зрозуміли.

Віче закінчилось передачею мені для моєї фабрики Червоного Прапора, якого я прийняв від Районового представника без усмішки.

Бригаду по її повороті до Москви знову прийняв на побаченні Комісар, і знову ж таки в присутності преси. Обвішали її ордерами, нагородами, грошевими дарами. „За Індустріялізацію" присвятив цілу сторінку „чудові в Ново-Трубнім", а інші часописи поблагословили

TULA-online.org

редакційними. До мене ж дальше напливали телєграми, — ще навіть тоді, коли я посилав на пошту свій звіт Каґановичові.

Кілька тижнів пізніше підшукав я причину, щоб поїхати до Москви й прихилити на свій бік Ґлавтрубосталь, побоюючись, щоб ця ціла затія не стала народнім скандалом. Кожевніков не ховався зо своєю нехітю до мене; він же ж, як один із починників того ошуканства, побоювався за свою шкіру.

— Попробуй мене зрозуміти, кажу йому. Як я можу дивитися в вічі робітникам і технічному персоналові, коли вони всі знають, що ця велика перемога була простим дурисвітством? Ти ж знаєш прекрасно, що в наступних місяцях ми не зможемо вдержати того осягненого штучно рекорду. Робітникам із того нічого не прийде. То ж, що за змисл того всего?

— Заспокійся, Вікторе Андрієвичу, каже Кожевніков кисло. Твій намір, коли можна мені так висловитися, є дуже наївний. На такі річи ти повинен дивитися здалеку. Коли Партія вважає за конечне спопуляризувати певного рода діяльність — у цім випадку стахановщину — то це стає політичною конечністю, тоді ціль освячє всякі средства. Твій сполох нісенітний.

— Ти помиляєшся, стою на своїому. На брехні годі будувати. Брехня обернеться колись проти нас.

Кожевніков зачав тратити терпеливість.

— Послухай моєї поради, Товаришу Кравченко. Перестань про це галасувати, бо... попечешся.

По цій розмові звернувся я до редакції „За Індустріялізацію". Довідавшись про представлені йому мною факти, редактор був поражений. Порадив написати статтю ще перед моїм відїздом із Москви. Я так і зробив, і переслав до „Правди" відпис. Від того часу не чув від обидвох часописів ані слова, і нічого не чув від Каґановіча.

Вернувши до фабрики, застаю робітників, передовиків і нижчий інжинірський персонал у повнім розчарованні. Багато було балачок про нагороди, а їм однаково платили, як і завжди, від штуки. А що вони не випродукували властиво більше, як звичайно, то користь мали хіба з того шуму й — мали Червоний Прапор. Але адміністраційний штаб, включаючи Осадчого й мене, таки одержав гарні нагороди в грошах: 150 відсотків нашої основної заслуженини. Це побільшило мою платню за червень до поверх 4,000 рублів — гарна нагрода за ошуство, яке я старався виявити.

Відгук моїх заходів в Москві дійшов до Первоуральська й це довело урядовців до білої лютті. У Міськім Комітеті — і знаменно, у присутності Паршіна з Н.К.В.Д. — мене оскаржено, що я „підкопуюсь під їх престіж". Чому я намагаюся наробити їм усім клопоту? Чому піддуваю вогонь, що вже погас?

Треба було цілих місяців, щоб ці урядовці й товариші праці забули мені ту „зраду" й зачали знову до мене усміхатись; але я свого

TULA-online.org

вчинку не жалував,. Бо, щоб не сталося, то мій реєстр був чистий. Властиво, не сталося нічого. Забагато високих бюрократів було в це шарлятанство замішаних. І так „величезна перемога" перейшла до історії.

2

Поява в 1938 році нової урядової Історії Комуністичної Партії започаткувала потахання загальної чистки.

Цим я не хочу сказати, що не стало терору, що Чорні Ворони стали безробітні. „Нормальні" арешти — тисячами, — розстріли без суду, самовільне засилання „небажаних елементів" до праці в відлюдні закутини, тортури й інквізиції відбувалися дальше. Населення концентраційних таборів і кольоній силуваної праці збільшилось, як ніколи. Між комуністами, близькими до трону на Кремлі, шептані обчислювання невільничої праці подавали цифру 15 мільйонів; у наступних роках кількість невільників підійшла ближче до двадцяти мільйонів.

Я хочу цим сказати, що була майже закінчена ота особлива кампанія чищення Партії й бюрократії по вбивстві Кірова. Не було вже ані одної канцелярії чи іншої установи, економічного чи культурного тіла, урядового, партійного чи військового бюра, що не знаходилось би переважно в нових руках. Коли б завойовник захопив був машинерію совєтського життя й понасаджував нових людей при контролі, то основніше й жорстокіше не міг би був того доконати.

Закордон ніколи всієї величі того жахіття не годен був схопити. Мабуть воно надто велике, щоб далось схопити. Росія подобала на засіяне трупами побоєвище, понатикане величезними загородами, де мільйони засуджених людських недобитків, „воєнних бранців" працювали, страждали й умирали. Як же ж може око ума схопити такий огром? Можна заглянути в цей або той куток і судити за ним про цілість. Я мав змогу, через Кремль, роздобути дещо урядових цифр. Не охоплюють вони цілої дійсности, але вказують на її розміри й її гидь.

У Раді Народніх Комісарів залишився тільки один Молотов; усі інші або були повбивані, або увязнені, або усунені. В Осередньім Комітеті Партії, у теорії серце й мозок панівної ґрупи, що мав 138 членів сталих і перемінних, залишилось усего біля двадцять під кінець чистки. Із 757 членів ЦІК (центральнава іспольнітєльнава комітєта), що його часами називають закордоном російським „парляментом", перетривали буревія біля кілька десятків.

Але найкривавіша руїна була в т. званих автономних „республиках" і районах. Командний персонал їх урядів і портійних орґанізацій був без вийнятку за наказом Москви винищений — достаточний доказ їх тої ніби автономії. Промисловість і технольоґія, мистецтво й освіта, преса й військо — усе було перевернене догори ногами, провідники й найталановитіші особистості постріляні, поарештовані, заслані, або, в найліпшім випадку, позбавлені всякого впливу.

TULA-online.org

Дивлячись на цей накопичений жах, так і кортить зосередити всю увагу на славних і важних жертвах, тим часом погром засягнув все населення. З правлячої владної парті прогнано 1,800,000 членів і кандидатів, цебто більше, як половину, а прогнання, в більшості випадків, означало концентраційний табор, коли не гірше. Попри них зліквідовано найменше вісім мільйонів комсомольців і безпартійних, при чім „ліквідація" означає — все, від розстрілу до заслання, або віддалення з праці.

Але й ці велитенські цифри ще не дають загальної суми траґедії. Цифри ці хоч великі, то холодні, а їх надмірна величина робить їх трохи недійсними. Тому треба думати про ці жертви не в неособових поняттях, а як про поодиноких осіб. Треба не забувати, що кожний із цього множества мав своїх рідних, приятелів, залежних, яких постигла подібна доля. Треба подумати, що кожний із них мав свої надії, свої пляни, осяги, і все це пішло шкереберть. Для будучого історика, для сьогоднішнього соціольоґа, це статистика. А для мене, що це все переживав, нещасливці ці мали розум, душу, і все це було в них зранене, висміяне, зневажене. Джінгіс Хан у порівнянні зо Сталіном виходив аматором. Кремлінська кліка перевела безжалісну війну проти власного краю й народу.

Признакою закінчення цієї війни була поява згаданої вже нової історії. Був це документ у світі ще небувалий. Безстидно, навіть без ніякого пояснення, перероблено ціле півстоліття російської історії. Цебто, не так собі зфальшовано декотрі факти, або дано подіям пояснення з іншої точки зору, ні. Поставлено навмисне цілу історію комітьголовою, затираючи події й видумуючи факти. Покручено недопізнання недавнє минуле, — те минуле, що ще жило в памяті мільйонів — і надано йому нових, фантастичних форм, щоб були в згоді зо щойно перепровадженими доказами на кривавих очищальних судових розправах і з супровідною їм пропаґандою.

Була це безлична несумлінна видумка. І була свого рода велич у цім розхрістанім цинізмі, цій насмішці над здоровим розумом народу. Ролі провідних історичних особистостей або перекручено, або цілком викреслено. Нові ролі видумано для цілком інших. Лев Троцкій, один із творців Червоної Армії, був представлений, як ворожий аґент чужих капіталістів, що намагався продати свій край, у спілці з Риковом, Бухаріном, Зіновєвом, Каменєвом, Бубновом, Крстінським, Пятаковом, і майже всіми іншими батьками Большевицької Революції. А одиноким дійсним провідником був представлений, очевидно, тільки Сталін — ще з-перед революції, — як найвірніший приятель й помічник Леніна. Усі книги, статті, документи, музейні матеріяли, що противилися цій фантазії, яку названо історією, — цебто майже всі історичні й політичні писання й документи — зникли по цілій країні, як камфора!

Мало того: поусувано оскільки можливо й живучих свідків.

TULA-online.org

Керівний штаб Інституту Маркса, Енґельса й Леніна в Москві осідок історичної правди, звільнено з посад а важніших увязнено або розстріляно. Таке саме було й у відногах Інституту в ріжних місцевостях країни. Ось, приклад Професор Сорін.

Сорін свого часу напятнував прилюдно Сталін, за те, що він посмів писати, що „диктатура пролєтаріяту" в Росії тотожна з „диктатурою Партії". По цім виновник засудив свої прогріхи й став одним із Сталінових учителів марксистської теорії, фабрикуючи для нього промови й статті, під якими Сталін підписувався. Сталін зробив його помічником директора Інституту Маркса-Енґельса-Леніна й він мозольно вишпортував документи й цитати, щоб ними піддержати всяке нове потягнення, що його Сталін задумав накинути країні.

Але й на Сорін прийшов кінець. Хотів він якось підшукати потрібний відповідний текст, не міг знайти й **видумав** та **зфальшував** цитати. І так серед одної морозяної ночі заїхав перед помешкання професора Чорний Ворон, і повіз. І слід по нім застиг. Дружину його й дитину викинули з помешкання й залишили на вулиці. Забрали всі книги, документи й записки професора.

Інші інститутники, що знали забагато про комуністичну історію й теорію, щоб прийняти зфальшовану верзію, були постріляні, як от начальний директор Адоратскій. Голову дивізії пропаґанди Партії, Стетського, арештували. У забуття післано тисячі інших із історичного, політиного й літературного „фронтів". Так прочищено дорогу фальсифікатові. Нова „історія" могла стати можливою.

А щоб глибше загнати сором у наші уми, наказано обовязково „вивчати" цю нову видуману верзію всім відповідальним партійцям. Історичні кляси збирались тоді щоночі; з Свердловська приїзджали до нашого міста лєктори помагати нам засвоювати ті брехні, від яких бурилося кожному в середині. Зневажувано останню дрібку людської гідности, що ще в декого була залишилась. Але навіть найпотворніша брехня, коли часто повторювана, запускає коріння. Сталін знав про це ще перед Ґітлєром. Бачив я, як спочатку брехню цю приймали під примусом, а з часом вона ставала безперечним фактом, особливо серед юнацтва, що не мало ще особистого досвіду й не могло мати ніяких сумнівів.

Для зовнішнього світа буде особливо цікава в цій зфальшованій історії напрямна в Переднім Слові. „Студія Історії Комуністичної Партії", там написане, „посилює певність кінцевої перемоги великого завдання партії Леніна-Сталіна: перемоги комунізму в цілому світі". Не зважаючи на новий наголос на російський націоналізм, ця напрямна залишається незмінна. Навіть, коли був ніби „розвязаний" Комуністичний Інтернаціонал, певність Сталінської світової революції не була ані змінена, ані усунена. І історія ця дальше є урядова й обовязкова не тільки для комуністів в Росії, але й для комуністів в Америці, Анґлії, Китаю і скрізь деінде.

TULA-online.org

Одного разу мені припало виголосити „лекцію" про одну фазу цієї історії Партії перед відповідальними членами Первоуральської округи. Мусів кривити душею, очевидно, тільки тому, що це був наказ Міського Комітету, якого я не смів не послухати. Тема моя була: „Комуністична Партія в Боротьбі за Колективізацію Хліборобства". Засвоївши собі повно відповідних цитатів з урядової історії, прочитавши Сталінові про цю справу промови, іду до набитої народом авдиторії й — брешу, бо мушу, — більше, як годину.

Кожна брехня розятрювала напівзагоєні рани моїх власних переживань під час переводження колективізації й її наслідку — голоду. Брешучи, відчував, немов роблю собі кпини з тих дітей з напухлими животиками, що між ними я працював, з тих трупів, що їх бачив поскладаних у селах на купи. Але через ввесь час промови я вірив, що й мої слухачі знають, що я брешу. І мої слова, і їх оплески, однаково були фальшиві. Це так багато акторів відігравали призначені їм ролі в цій трагічній політичній комедії.

Чому ж я, чому ж мої слухачі давали себе так зневажати? — З цієї самої причини, як хто віддає свій гаманець розбишаці, що наставив до нього револьвера.

То ж хай чужинці забезпечені правом своїх країн у своїх людських правах не стають в позу вищости супроти росіян, які зобовязані виголошувати такі „лекції", і супроти слухачів, що зобовязані ті „лекції" оплескувати.

„Виховуючи" партійців і безпартійних на цій підтасованій історії, урядові пропаґандисти їхали одночасно ще на двох інших коніках: на однобокім, перекрученім опису життя в капіталістичних країнах, особливо в Америці й Анґлії, та на нападах на чужинців. Лектор показує витяті з чужинецьких часописів світлини зо сценами страйків, де страйкуючих бє поліція, або на демонструючих безробітних пожежники пускають із сикавок воду, або поліція кидає слізні бомби на пролетаріят. Така пропаґанда робила глибоке враження, бо ж світлини автентичні, документальні, незаперечні.

Другим коником було цитування нападів на Совєтський Союз ворожих чужинців, з додатками зневажливих висловів про російський народ. Ясної лінії між російським народом а совєтським режимом не зазначувано. Це задирало самопошану й національну гордість слухачів.

Заслуговує на увагу ще один наслідок ґіґант-чистки. Кожний комуніст має партійний квиток. Це його особистий пашпорт, його політичний патент. Попри особисті дати квиток має підпис місцевих урядовців Партії, що квиток видали. А що багато з підписаних були вичищені, то виходило так, що ті комуністи одержали свої партійні квитки від ворогів народу. А таких кпин Кремль не міг прецінь стерпіти. Отже, щоб витерти ці підписи, й саму згадку про мертвих чи увязнених, восени, 1938 року, заряджено нову реєстрацію комуністів. Тим, що їх

TULA-online.org

партійні квитки були попідписувані „ворогами народу", видано нові.

Це повернулось у нову, хоч уже меншу чистку. Кожний комуніст знову мусів ставати перед тричленну комісію й відповідати на вирафіновано завдавані йому питання. Крім того, нові партійні квитки вже не були звичайною справою, як перед тим. Тепер вони вже мали знімок власника. Мало того: кожному комуністові видавали тепер ще й книжечку в двох відписах з житєписними датами й реєстром діяльности, нагород, кар; один відпис складали в Міськім Комітеті, другий в Осереднім Комітеті, в Москві. Ціла процедура подобала радше на реєстри поліційні, ніж на реєстри членства політичної орґанізації. Таким способом зникла й остання омана, що ми ніби творимо добровільне угруповання товаришів.

А щоб усе було ясне й не було ніяких сумнівів, то видано нові правила: від тепер комуніст, що бажав виїхати з міста, чи району, до іншого міста чи району, — навіть, коли зміна місця осідку була наказана згори, — мусів наперед роздобути формальну про це ухвалу від Міського Комітету, з уповажненням, що може їхати. Панівна партія стала тепер і сама вязницею — випосаженою вправді вигодами й тисячами привілеїв, яких не мали вязні більшої вязниці під назвою Росія, але однаково вязницею.

Одного дня, коли дався вже чути перший подих зими на Уралі, повідомив мене Секретар Довбенко, що я матиму честь грати провідну ролю в надходячих „виборах" до Верховного Совєта. Осередній Комітет Партії назначив Товариша Кузьміна на кандидата з Первоуральської Округи а я матиму привілей його формально на загальних зборах виборців „іменувати".

— А чому ж Кузьміна? — питаю. Він же ж тут ніколи не жив і ніхто його не знає. Як комісар Важкої Промисловости він живе й працює в Москві. Я й сам малощо його знаю.

Мої завваги були відкинені. А тому, що моя фабрика вславилась здобуттям Червоного Прапору, мене вважали за відповідного представити „суверенним" виборцям кандидата. Він буде, само собою, одиноким кандидатом. Щоб міг бути ще якийсь кандидат, який ставав би всупереч виборові Партії, таке не вміщувалося в голови нового покоління.

Обвантажений течками з інформаціями про „мого" кандидата, готовлю через кілька вечерів номінаційну промову. За демаґогією совєтського ритуалу називаю Кузьміна „вірним сином Партії й народу", за його службу революції та вірність для Вождя. Довбенко й його підручні прочитали цей мій рукопис, поробили деякі зміни, й заявили, що вдоволені.

За кілька днів перед фронт нашої фабрики заїхала валка елеґантних авт. „Мій кандидат", про якого існування я довідався щойно мин. тижня, вийшов в супроводі ґвардії чекістів і партійної знаті. Цікаво було на нього подивитися: неотесаної будови хлопище, від кількох

TULA-online.org

днів неголений, в знищенім убранні. Гаптована російська блюза на шиї залатана; на голові робітничий кашкет, на ногах військові чоботи. Одним словом — чистий пролетарій!

Гидь мене брала дивитися на цю маскараду, кров вдарила до лиця, згадавши, що й я причасний до цього ошуства. О четвертій годині зачалося виборче віче на головнім майдані Первоуральська. З навкільних фабрик поприходили делеґації зо своїми прапорами й орхестрами. Підійшли з юнацьким співом відділи Комсомолу. На червоно вбрану трибуну навішали подоб Сталіна, Молотова, Калініна, Ворошілова та інших. Я зайняв своє місце на плятформі побіч Довбенка, Осадчого, Кузьміна й інших достойників а орхестра грала Інтернаціонал та інші славні.

Надійшла моя черга й я зачав славити Кузьміна, як „найліпшого з найліпших". Товпа одушевлялась, гриміли орхестри. Крім мене виголосили свої подиктовані промови й інші. Нарешті виступив сам Кузьмін, дякуючи народові за його „довіря" й запевнюючи його про свої „віддані услуги", коли його виберуть.

„Хай живе Мозок, Серце, Сила Партії й Совєтського Народу, наш коханий Вождь і Вчитель Товариш Сталін!" — закінчив свою промову Кузьмін а музика ще раз вдарила на славу.

Коли ми зійшли з плятформи й направилися іти на бенкет для верховних урядовців, Кузьмін схопив мене за руку.

— Ти добре говорив, Товаришу Кравченко, каже, — дякую, дякую. Приїдеш коли до Москви, не забудь відвідати. Завжди з приємністю поможу.

При цій нагоді стискання руки бачу, що нігті Кузьміна гарно манікюровані.

Незадовго я таки поїхав до Москви, і то з таким ділом, що якраз Кузьмін міг мені помогти. Заходжу до його канцелярій — розкішних, великих, гарно вмебльованих. І дуже мені стало дивно, коли мені сказали пождати. Й коли я нарешті вступив до його приватної канцелярії, то ніяк не пізнав того пролетарія з Первоуральської плятформи. Бачу Кузьмін одягнений, як европеєць, криклива краватка на шиї. Ані сліду тої недбайливости й захована простої людини, як удавав в Первоуральську цей виелеґантнений, пересичений політикер.

— В якій справі, товаришу? — питає Кузьмін з неохотою, дивлячись на мене тупо. Звідки?

І я побачив, немов громом вражений, що він уже цілком забув свого номінатора, який представляв його „виборцям". Це був вершок тої фарси однокандидатних, однопартійних виборів під „найдемократичнішою в світі конституцією".

3

Я малощо сказав про своє приватне життя на Уралі а перед тим про своє життя в Таганрозі й Нікополі. Відчуваю цю прогалину і майже чую, як читач питає: „Та невже совєтські промислові управителі це

TULA-online.org

звичайні машини, без ніяких особистих переживань?"

Не можу на це потакнути, бо це було б перебільшення. Ми росіяни люди товариські, теплі, любимо побалакати й скорі заключувати приязнь. Серця свої носимо в рукаві. І я не виїмок.

За тих років я придбав десятки, може сотки приятелів. Бо не треба забувати, що я був для свого жіночого, а й чоловічого окруження особою з будуччиною, один із вибранців Партії, отже міг бути корисним. Під моїм дахом прятелі мої знаходили всего подостатком, усякі вигоди, яких вони не мали а в яких жила тільки жменя вибранців. Жив я скромно, коли порівняти житєву стопу таких, як я, в Америці. Але в Нікополі, Таганрозі, Первоуральську, чи навіть у Москві, моє життя так дуже ріжнилось від умовин життя пересічних членів працюючого простого народу мов два окремі світи. Мало хто з завидуючих нам знав, що ми, ті їхні добре оплачувані „барини" мусимо платити за ці наші вигоди сталим страхом, браком особистої волі й професійної незалежности, та жити в безперестанній непевності.

Так я наприєднував собі приятелів, навіть любовна пригода деколи траплялась. Але, коли подивитись узад, то загальна сума вийде аж надто маленька. Товариське життя моє в цім періоді топилось у надмірній праці й гаморі політики. Іскорки любовних пригод не люблять подуву вітрів страху. Мало хто з нас почував себе осілим, заякореним. Життя наше було немов перехідня станиця на шляху до наглого зникнення. Роблячи знайомства, єднаючи приятелів, робили ми це під вражінням, що це наші співподорожні на залізничнім двірці, які ось-ось пороїзджаються в ріжні сторони.

Але й це не все. Коли роки мої видаються мені такі порожні, не зважаючи настільки голосних подій, то це тому, що я жив в духовій порожнечі. Стративши віру в великий експеримент, я вже не мав цілі перед собою — не мав нічого, тільки працю та неясну й малоправдоподібну надію на втечу. Як можна було задержати внутрішню гідність, коли примха котроїсь великої „шишки" в Москві, або бажання прислужитись котрогось місцевого партійного чи поліційного урядовця могли післати в небуття без ніякого попередження? Як плекати самопошану під мірядами очей простацьких і дуже часто зловільних шпигунів?

Були моменти в моїм житті, коли я заздрив семейного життя декотрим своїм товаришам і продумував і собі обвестись родиною. Але вже сама думка, що багато прикріше було б увязнення мужа й батька, як самотнього, мене від тієї заздрости скоро вилікувала. Свій обмежений вільний час зуживав я на поїздки до Свердловська, до опери, чи театру. Також багато читав — літературу для власної приємності, та й політично-економічні праці, бо це був обовязок партійця; бо небезпечно було дозволити собі залишитись позаду щодо знання Леніна, Сталіна, Маркса й Енгельса.

Колповські, — цебто Констнтин Михайлович, наш головний інжинір,

TULA-online.org

його гарна дружина Віра та їх сімлітня донечка Ніна, — були тією сем'єю, що розбудила в мені тугу за родинним життям. Були вони так звязані природною, недраматичною любовю, що думаючи про одне з них, не можливо було не згадати останніх. Внадився я до них деколи заходити й для Ніночки став „Дядько Вітя", з усіми привілеями й обовязками дядьківства.

Колповський, відїзджаючи під осінь у ділових справах до Москви, просив мене кинути час-до-часу оком на його семю. Внавечеріє його повороту з Москви Віра й Ніночка сиділи в мене в хаті, попиваючи чай та хрупаючи сухарці. Константина Михайловича не було вже два тижні, то ж його семя не могла діждатись завтрішнього його повороту. Про ніщо інше не могли навіть говорити.

Запросив я й директора Осадчого до себе й він за короткий час прибув. Поздоровив Колповську й її маленьку дівчинку якось так нервово, й навіть неохоче, мов би були йому на заваді. Не надавав я тому ніякї ваги. Думаю: мабуть мав якийсь клопіт у фабриці. Але Осадчий скоро знайшов оправдання, щоб затягнути мене з хати на балькон. Була лагідна ніч, з ароматами навкільних лісів.

— Чому ти мені не сказав, що в тебе будуть Колповські? — питає сухим суворим голосом.

— Що за дивне питання! А що ж тобі це шкодить?

— Ти не розумієш, Вікторе Андрієвичу. Положення незручне. Бачиш, Кольбін сказав мені в великій тайні...

Що сказав?

— Добре, скажу, але ані слова нікому, бо ти повинен знати. Кольбін і кількоро енкавудистів мають завтра вийти назустріч експресовій валці, що їде з Москви до Свердловська, і арештувати Колповського.

— Та не може бути! Бідна Віра, бідна Ніночка! Але за що, за що?

— Щодо того, то я стільки само знаю, що й ти. Ти ж знаєш, як це є... Але краще вертаймо до хати, бо жінки зачнуть підозрівати.

За кілька минут Осадчий промимрив якесь оправдання й пішов. Віра й Ніночка ще залишились годину довше — розбалакані, схвильовані, з радісною нетерпячкою скоріше діждатись завтрішнього дня, повні плянів про свою завтрішню поїздку до Свердловська.

— Константин завжди вдає, що нас не сподівався, завжди каже, що ця несподіванка дуже його зворушила, каже, сміючись, Віра.

— А знаєте, Дядьку Вітя, що татко привезуть мені напевне гарну ляльку, книжку з малюнками, цукорків і багато, багато дечого іншого, щебече Ніночка. Це найліпший татко в світі. А я дам йому за це китицю пільних квітів при зустрічі. Сама назбираю.

Вдавати, що й я радуюсь їх щастям, вимотувало з мене всі сили. І коли вони нарешті пішли, я впав вичерпаний на крісло. Думка, що їх ожидає, колола серце. Попередити їх і так нічого не помогло б, а могло б і мене, і Осадчого втягнути в біду.

Біля опівночі дзвонить телєфон.

— Вікторе Андрієвичу, чи можу позичити в тебе на завтра твого

TULA-online.org

Форда? Маю пильну справу до Свердловська.

— Ні, вибач, сам потребуватиму, відповідаю шорстко. Не можу дати свого автомобіля на таке брудне діло.

— Та ж ти маєш другого, нового автомобіля. Не зачинай, будь ласка, клопоту. Я телєфоную тобі от-так, з чемности; маю дозвіл від Осадчого.

Свідомість, що мій власний автомобіль повезе одного з тих, що заарештують Колповського, ще збільшила мій жаль того наступного ранку. Навіть при праці уявляв собі цю сумну сцену. І уява ця, як я потім довідався, не втікла далеко від дійсности. Описав мені її з нескриваною радістю сам Кольбін.

Коли заїхала залізнична валка, Віра й Ніночка вже ждали. Повбирані в своє найкраще, Ніночка з квітками в руці. Обидві раді, усміхнені, щасливі.

— А ось і татко! — скрикнула Ніночка й з мамою пустилась на зустріч. Колповському, який висів з двома валізками, лице засіяло щасливою усмішкою, коли побачив свої дві „дівчинки", як їх називав зчаста. Але між них і Колповського вскочили з наставленими револьверами три енкавудисти. Повідомили остовпілого інжиніра, що він арештований, забрали його дві валізки й разом з ним вкинули до ожидаючого порожнього, закритого авта. Навіть не дали йому часу привітатись та поцілувати своїх „дівчат". Колповська й Ніночка гістерично розридались. До їх авта підсів один енкавудист, — буде обшукувати їх дім, хотів бути певний, що Віра нічого не порухає.

По цім випадку ніхто не мав відваги виявляти приязні дружині Колповського а від Ніночки товаришки забави дошкулювали з дитячою жорстокістю: „Твій батько ворог народу, ми з тобою не хочемо більше бавитись", викрикували хором. І я пригадав собі ті давні літа, коли хлопці в Катеринославі мені допікали, що мій батько сидить у вязниці. Віра й Ніночка були, розуміється, викинені з фабричного помешкання.

Арешт технічного інжиніра кинув в сполох цілий технічний персонал. Майстерні заповнились ріжними слухами. А що я був в близьких ділових звязках з Колповським, то всі сподівалися, що й мене туйтуй арештують. І сам я був здивований, що таке не сталося. І сьогодні я не можу нічого закинути Колповському. Праця його була й уміла, і старанна; був він на всі боки інжинір; член Партії, тільки може байдужий до політики.

Довідався я аж за кілька місяців, що Колповського пізніше „виправдали", віддали партійного квитка, і він пішов високо в своїй професії й навіть був відзначений урядом. Але період страждання сильно підірвав його здоровля. Пропала вже його давня житєрадісність, пропала давня веселість.

4

Для постороннього, особиста історія совєтського урядовця може

TULA-online.org

мати подобу дійсности тільки тоді, коли він не забуватиме про підложжя його життя — напівголодних, бідно вбраних, довго сраждаючих і погорджуваних мас, з яких він вийшов, і яким відмовляли елєментарних політичних і економічних вольностей.

Не було майже дня, щоб до мене не прийшов котрий робітник чи його дружина зо скаргою на біду, недугу. Робив я, що міг, але того було смішно мало. Деколи мені вдавалось пробити бюрократичну тяганину й одержати пару черевиків чи робітне шмаття для когось, що конче потребував. Час-до-часу вихлопотав обслугу в лікарні для хворої дитини, якої життя було в небезпеці. Але такого горя було багато й було таке глибоке, що неможливо було йому зарадити, або хоч улегшити кількома відчуваючим урядовцям. Найгірше з того всего, коли тепер розважую минуле, було в тім, що страждання народу вважалося за річ самозрозумілу. Уважали це за річ природну, як нпр. болото й суворість нашої уральської погоди.

Не зважаючи на урядові зарядження, щоб привязати робітників до їх праці, пливкість між нашим робітництвом була жахлива. З моїх власних майстерень зникало по дві до три сотки щомісяця, і це при загальнім стані сімнадцять сот людей; що це відбивалось на безперервности й задовільности виробництва, річ, очевидно, самозрозуміла. Спинити цю пливкість могло тільки поліпшення житлових умовин. Робітник, що пакував свої вбогі статки й ішов шукати праці деінде, робив це з розпачі. Може почув, що десь там, в іншім місці, його семя матиме більший заробіток, більші пайки харчів та чистіше помешкання. Але наші нові господарі не дивились за причинами, тільки на наслідки. Урядова пропаґанда повидумувала ріжні зневажливі назви для тих громадян, що йшли на пошуки ліпшого життя. Називала їх неробами, дезертирами з фронту праці, несталим елєментом. І приписувала одинокий на всі совєтські злидні лік: силу.

Лік цей появився в формі нової „робітничої книжки" для всіх робітників. Хоч формально, як було подане в статуті, ці книжки мали ввійти в силу 15 січня, 1939, то роздали їх кілька тижнів скоріше. Преса возславила це нове зарядження, як „зріст і досягнення працюючої кляси та її вірність Соціялістичній Батьківщині". Хоч ухвалило його саме Політбюро й накинуло масам, які вважали його новою колодкою на їх вязничнім житті, то це називалось „зброєю робітників для боротьби проти лінивих розхитувачів виробництва".

Ця робітнича книжка стала для робітників тим, чим для комуніста партійний квиток. Робітник не міг уже залишити праці без вписаного в цю книжечку дозволу на відхід; не міг знайти ніде нової праці, коли в книжечці не було зазначене, що з попереднього місця праці його відпустили. Крім того: у документі цім були записувані ще й усякі нагани й кари, що на них власник міг наразитись за спізнення до праці, за похибки при виробництві, за інші прогріхи. Таким способом робітник мусів таскати за собою ввесь тягар свого минулого й не міг мати

TULA-online.org

ніякої надії на нове життя на іншім місці, при іншій праці.

Мав я розмову з десятками чоловіків і жінок із заводу Ново-Трубний про ці книжки. Усі без виїмку їх ненавиділи. Найпростіший чорноробочий дивився на цей документ, як на урядові хитрощі. Навіть ті, що не мали наміру залишати місця своєї праці, почулись в пастці.

Говорили: хто ж хотів би лишати фабрику, коли б у ній життя було бодай півпристойне? Чим же ми будемо тепер відріжнятися від тих вязнів, що навколо нас у концентраційних таборах?

Але за звичайною совєтською модою, жертви мусіли прийняти цю нову „благодать" не тільки „добровільно", але й „з одушевленням". Мало було терпіти удари нагая, треба було його ще й цілувати й кричати ура. Урядовці проф. спілок зачали „виховну кампанію" про красу нової „дисципліни". Влаштовували масові віча, на яких дібрані члени партії з-поміж фабричних працівників захвалювали нове добродійство й закликали ухвалювати зфабриковані за московською рецептою в Міськім Комітеті постанови з одобренням нового заряджения. І ухвалювано ці постанови завжди одноголосно.

На перевірку, що ці нові Сталінські книжки справно породжавано, до нашої фабрики прибула комісія. Один із її членів був, як виявилось, моїм шкільним товаришом із Інституту. При вечері, у домашній атмосфері мойого помешкання, зачепили ми в балачці тему про нові книжки. Товариш мій відвідував, як член комісії, численні фабрики, був пригноблений. Вразило його глибоко загальне негодування поміж робітництвом.

— Так, Вітя, я виголошував запальні промови про цей новий совєтський осяг, каже, вздихнувши, але це не йде з мого серця. Недавно поліційні картки для членів Партії, тепер жовті квитки для робітників!

Цікаво, що подібні слова почув я й з іншого джерела. До моєї канцелярії прийшов один із моїх помічників в ділових справах.

— Що ж, Вікторе Андрієвичу, питає з робленою усмішкою, можеш мене поздоровити. Тількищо, як якій проститутці, й мені дали жовтий квиток...

Запевнившись, що пролєтарі вже не будуть утікати, уряд зробив дальший крок у напрямку „соціялізму": зарядив загальний краєвий перегляд норм робітників. Профсоюзи знову взялись викликувати „захоплення", й перевірки норм попідносила, розуміється, дотеперішні квоти ще вище. І ще раз на масових вічах працівники наших ріжних майстерень приймали постанови, побільшуючи собі „добровільно" квоти, цебто, самі собі зменшували заробіток. Первоуральські часописи були заповнені описами того великого „одушевлення" робітництва з цієї нагоди, не зважаючи на те, що ніхто з присутніх не завважив на зборах нічого, крім приписаного підношення рук і приписаного плескання в долоні.

Привязавши робітників до їхніх машин, витиснувши з них більше праці за ту саму платню, ми вже були приготовані й на все дальше, й на найбільше пониження гідности праці під диктатурою пролєта-

TULA-online.org

ріяту. Наперед залляла пресу й радіо голосна пропаганда на тему неробства й спізнювання на працю. По ріжних містах влаштовувано „показові суди" проти „ледарів". Коли б у той час злетів був на землю мешканець іншої планети, то був би відразу набрав переконання, що росіяни, це нація самих неробів, лінивих дармоїдів, які тільки й знають гнити під своїми перинами аж сонце підійде в дуба. Тією нашою лінню він і пояснював би собі ті всі наші існуючі хиби.

Дальше оголошено драконський розпорядок про „скріплення соціялістичної робітничої дисципліни". Хай закордонні несвідомі, які твердять, що бачуть „економічну демократію" й „робітничу громадськість" у Росії, вдумаються в цей розпорядок. І хай подумають над тим, чи й у їх країнах робітники стерпіли б таке обходження з собою?

Нове право наказувало, що кожного, що запізниться до праці більше, як двадцять минут, автоматично зголосити місцевому судовому прокураторові. Такий має йти на суд і, коли виявиться винним, має бути засуджений на вязницю, або відісланий до концентраційного табору невільничої праці А із страху, щоб „мякотілі" урядовці та „гнилі буржуазні ліберали" в місцевих судах не поступали поблажливо, декрет поставив під загрозу арешту й іншу кару виконних урядовців, і інших, що не донесли б, чи іншим способом закривали „злочинне" запізнювання. Тільки поважна недуга, засвідчена фабричним лікарем, або смерть котрогось члена семї могло бути прийняте за доказ невинности. Оправдання, що робітник заспав, або спізнився через транспортацію, не бралось під увагу.

За роки мого урядування на становищі управителя промисловости, бачив я чимало ударів, як сипались на безпомічні голови робітництва. Але ніодин із них не був такий неймовірний, такий приголомшуючий, як цей. Спочатку люди думали, що це загострий розпорядок, щоб його можна було ввести на практиці. Але скоро побачили, що Сталін не жартує. Двадцять минут вирішували для них питання про обмежену неволю „вільних" робітників а повне невільництво в таборах силуваної праці.

Кожного ранку зявлявся на моїм бюрку список запізнених до праці, з точним підчисленням запізнених минут. Відписи такого документу мали також канцелярії партійні й робітничих профспілок. Для мене не було іншої ради, як підписувати й відсилати ці списки до директора фабрики, який із своєї сторони відсилав їх до прокуратора. „Злочинців" негайно кликали на судовий допит. Нам трудно було повірити, щоб заробляючих на хліб голов семї могли відривати від їх рідних і засуджувати на рік, чи більше, на невільничу працю за таку благу причину. Але ми глибоко помилялись. Бо крім остороги, суди ще одержали гострі інструкції бути без жалю. І судді виконували, що їм наказано, але мало котрий із прокураторів чи суддів міг заховати почуття стиду.

Впротягу перших трьох місяців по цілій Росії оскаржено за нед-

TULA-online.org

бальство біля мільйона робітників — за спізнення на поверх двадцять минут до праці, й переважну більшість із них засуджено! Батьків і матерей витягали з помешкань, залишаючи дітей або помирати з голоду, або йти до сиротинців, за те тільки, що їх батьки або заспали, або лікар не визнав за поважну їхньої недуги. У моїх майстернях засуджувано щоденно десятки робітників. Великий зойк і горе налягли над нужденними бараками й апартаментовими домами. Але вони були заслабі, щоб почуло Політбюро. А ті ідіоти, що стараються поширити таку „економічну демократію" на інші нації й народи, не почули їх і до сьогодні.

Прийшов до мене старий помічник машиніста. Знав я його, як досвідченого й працьовитого робітника. Прийшов плачучи. Ще заки зачав говорити, то я вже знав, що його до мене пригнало; бачив його прізвище на списку спізнених.

— Я спізнився тридцять минут, признається. Але я вже старий чоловік. Ці руки вже працюють сорок років. Що буде з моєю дружиною, дітьми? Поможіть мені, поможіть, товаришу директоре!

— Чому ж ви спізнились?

— Болів зуб. Не дав спати цілу ніч. Аж над ранком заснув і на час не пробудився. Зірвавшись, пігнав до майстерні й не одягаючись, немов чорти за мною гнали. Але не встиг.

— Вірю вам, товаришу, але не можу нічого зарадити. Викреслю твоє прізвище, сам піду до вязниці. Можу тільки післати записку до лікаря, з проханням, щоб тобі поміг.

І написав я записку. Але лікареві була, видно, миліша власна шкіра й провинившогося віддав на суд.

Жінка робітниця відіпхнула на бік моїх секретарок і влетіла до канцелярії. Заводила по-селянському.

— Сідайте, заспокійтеся, прошу її.

Виявилось, що вона спізнилася майже на цілу годину й уже одержала візвання ставати на суд. Була вдова, з двома дітьми на удержанні, одна доня літ одинадцять, друга дволітня. Старша дитина, каже, дуже хвора. Післала по лікаря, але заки він прийшов і оглянув, запізнилась до праці.

Обіцюю їй поговорити з лікарем. Та нанещастя, її доня не була аж така хвора, як це собі уявила матір. То ж лікар не міг чесно посвідчити, що її недуга може бути оправданням на запізнення. Матір цю присудили на примусову працю в нашій таки фабриці.

В іншім випадку робітник виправдувався, що не має годинника й привик вставати зо сходом сонця. Надзвичайно хмарна погода стала причиною його упадку. Ніяке пояснювання не помогло.

Для мене було ясним, що виліковування від запізнювання було тільки одною ціллю того драконського декрету. Іншою його ціллю, мабуть головнішою, було збільшення робітників в невільничих таборах. Суди мали надзвичайний, точний наказ. То ж машинерія „справедли-

TULA-online.org

вости" працювала пильно: з одного кінця впихано вільних робітників, з другого виходили сотки тисяч ново-спечених невільників до таборів.

Це жорстоке дисциплінарне зарядження проти простолюддя, яке нищило останні признаки гідности людини, зійшлось з небувалою студеною зимою. Невільники на Уралі в кольоніях Н.К.В.Д. працювали надворі, без уваги на стршаний холод, з повідморожуваними частями тіла, зґанґренозані, обезформлені. У сусідніх концентраційних таборах часто замерзали на смерть чоловіки, жінки, при праці в лісах. в неогріваних бараках та ліпянках за кільчастим дротом. І в наших бараках сильно терпіли люди. Взагалі, Первоуральськ ніяк не був для мене веселим місцем для дальшого ведення „соціялістичної праці".

Тому з приємністю приймав я вістки з Москви, що мене можуть перенести на іншу працю. Була б бодай надія, що на іншому місці, коли б і не було краще, то може умовини не такі жахливі.

Від кількох уже місяців металюрґічна промисловість ґуділа вістками про великанський трубозвивальний проєкт на Сибіру, — особливо в Сталінську (давніше Кузнєцк), де ґігантичне нове промислове підприйняття було вже в руху. Ішло про будову коштом поверх сто мільйонів рублів. За приписаною совєтською модою, пляни були розбубнені вже наперед. Слухав я цих звітів і читав ці голошення без зацікавлення, аж нагло вони стали для мене аж надто вже особисті. Не завдавши собі навіть труду мене бодай запитати, Комісаріят і Осередній Комітет Партії доручили мені перебрати керівництво цілої будови цієї нової фабрики в Сталінську.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТА

СИБІРСЬКЕ ОШУСТВО

Московський часопис „За Індустріялізацію" подав 28 лютого, 1939, таке оголошення: „Народній Комісар Залізо-Металюрґії йменував Товариша В. А. Кравченка директором металюрґічної фабрики, яка має бути збудована в місті Сталінськ, на Сибіру".

Це мало бути велике нове підприємство, яке мало випускати 170,000 тон рур річно. Сам Молотов відзначив його згадкою в своїй „тезі" для наближаючогося Вісімнадцятого Конґресу Комуністичної Партії. Будова ця, казав, скоро буде зачата а перші її секції будуть уже в руху біля 1941 року.

Це звязання мого прізвища з промисловим велитнем виріжненим згадкою про його вагу Молотовом, — отже посереднє також самим Сталіном, — з місця окутало мене славою. Моє йменування було оголошене прилюдно, як підготовка до Конґресу. А це важило більше, як саме становище. Бо це означало, що я „вибився" — зайшов до верховних рядів економічної й політичної аристократії. Приятелі й знайомі, що втікали від мене за часів моєї чистки, нагло зачали пригадувати собі, що мене знають, і поспішали з висловами своєї „гордости" з мого досягнення.

Приготовляючися до своєї сибірської праці, треба було мені багато дечого проробити в Москві, де мені дали гарну кімнату в Ґостинниці Метрополь, усі витрати плачені урядом, і дали мені повно грошей. Я міг мати, що тільки забажав. О, це не мала річ бути улюбленцем Осереднього Комітету. Ціле діло диктатури зараз виглядає цілком інакше, — не таке понуре, не таке тиранське, — коли дивитися на нього з верхів Олімпу.

Це й мав на думці, очевидно, мій батько, остерігаючи напівповажно, напівжартом, не забувати народу, тепер, коли я опинився між „високими й могутніми". Радив мені батько в листі до мене: „Не дай себе „їм" купити за титули й почесті". Це було для мене задовільним і приємним доказом, що час не змягшив наставлення мого батька до людей при владі. Я був би розчарований, коли б він був зробив виїмок для свого сина.

Новина про моє призначення, видрукована в часопису в моїм родиннім місті, була для моєї матері чудовим доказом, що часи мого переслідування вже закінчені. Писала мені матір: „Хай Бог дає тобі, мій найдорожчий сину, здоровля, щастя й успіх. Старайся забути

TULA-online.org

минулі зневаги. Дивися вперед. Працюй важко для нашого краю й народу. А щодо нас, то живемо, як звичайно. Вибач, що це згадую, але, коли б так їхав часом додому на відвідини, то привези з собою, що зможеш — цукру, товщів, чаю, риби... Нажаль, ми тут нічого не маємо. Я про це й не згадувала б, коли б не такі жахливі обставини."

Лист батька піддержав цю її пораду. Оттак собі, ніби мимоходом, батько писав: „Нам кажуть, сину, що ми осягнули щасливе життя. Але ти не дай себе здурити словам, коли матимеш нагоду роздобути де пару чобіт для матері. Якимсь дивом те „щасливе життя" обминуло наше Дніпропетровське".

Моє нове становище довіреного виконного урядовця не звільнило мене, само собою, від рутини опікунства хлопців із Н.К.В.Д Вертаючи до гостинниці я нераз знаходив явні докази, що в моїх валізках і шуфлядах хтось порпався. Тепер, як і завжди, нові знайомі намагалися втягнути мене в небезпечні політичні балачки. Нащастя, я вже навчився занюхувати провокаторів носом; це був мій свого рода шостий змисл, який зродився в мені ще під час нічних сесій у Нікополі й навчив мене тримати язик за зубами перед людьми, що виявляють надмірне бажання „поговорити від серця".

Навчився я також захищати своє парубоцтво перед тими чужинками в коштовних гостинницях, яких ми називали „дівчата з Лубянки". Лубянкою називалась осередня Н.К.В.Д. в столиці. Дівчат цих підбирали знавці жіночого тіла; повбирані вони були в коштовну елеґанцію, включно з дорогими футрами, а все це на кошт обідраного пролетаріяту. Ті, що знали чужі мови, мали полювати на чужинців: дипльоматів, американських і німецьких інжинірів, звітовиків преси. Інші знову ж, мали завдання затягати самотніх бюрократів, і настільки важних, які могли собі дозволити на винайм кімнати в великій гостинниці.

Наприклад, одної ночі сиджу в своїй кімнаті й читаю металюрґічний журнал. Дзвонить телєфон.

— Петре Йвановичу, чую жіночий голос, — чому так довго мене не кличеш до себе? Скучно без тебе, дорогий.

— Вибачте, кажу шорстко, але тут нема такого чоловіка.

— Перестань, Петя, хіба ж я не пізнаю твого голосу !

— Я не ваш Петя, залишіть мене, будь ласка, в спокою.

— Ах, так ! То ти певно вже з другою ! Піду переконаюсь !

За двадцять минут уже стукає в мої двері. Висока, струнка, вдаряючої краси білявка стала на порозі. На її кокетливій кожушаній шапочці блистять сніжинки. Зачала вдавати заскочену несподіванкою, але чарівно усміхається.

— Чи Петро Йванович дома? — питає.

— Слухай, голубко, тут живу я, й ніякого Петра Йвановича тут нема. Відійди, будь ласка.

— Чому ж так шорстко, милий? Так цікаво виглядаючий чоловік,

TULA-online.org

як ти, повинен чемніше говорити до гарної жінки.

— Нема часу. Вибачай, але мушу пожелати тобі доброї ночі.

— Ех, як то часами перший погляд ошукує.. Ти здаєшся правдивий джентлмен, а навіть не підсунеш дамі крісла.

— Доброї ночі! — кажу твердо. А замкнувши двері кажу до себе: „Твоя техніка не надто добра. Потребуєш ще дещо практики".

Тому, що я мав порадитись з декотрими металюргічними урядовцями в Дніпропетровському, то ж міг відвідати на державний кошт рідню. Дали мені окремий переділ у першокляснім так званім „міжнароднім" ваґоні. Був я добре вбраний, подорожував з вигодами високої верхівки. Кожний громадянин міг бачити в мені зараз з першого погляду поважного, на важнім становищу бюрократа. Кондуктор біля мене надскакував. Мені не справляло приємности таке показування, що я став символом нерівности, якою так гидував.

„Тверді", цебто третьоклясні ваґони на другім кінці валки, поза нашим „міжнароднім" ваґоном-їдальнею, були переповнені звичайними людьми, які, як оселедці тиснулись на подвійних деревяних полицях. Коли я по цих ваґонах перейшовся, так собі, для цікавости, то не міг не завважити викидів, ба, навіть ненависти в очах тих, що придивлялись моїй шановній особі. На двірцях, куди я виходив напростувати ноги, така сама ненависть була й в очах обідраних селян, які поприносили свою мізерію: ярину, сушену рибу, молоко, тощо, на продаж.

Ось і моя рідна Україна! Уже самий краєвид здавався мені приязніший, як у північних московських околицях. Але серце стискав біль, коли бачив навколо признаки нужди, занедбання.

Коли залізнична валка вїхала на один двірець за Харковом, я сидів в їдальнім ваґоні. Раптом зявляються в вікні кількоро малих головок: заглядають до середини сумними, голодними, заздрісними очима. Мною аж стрясло. Це бездомні діти, хлопці й дівчата в лахмітях. Приглядались одному із своїх „соціялістичних дядьків", як він сидить собі в панськім спокою під диктатурою пролетаріяту.

І це в Україні, яка во время оно мала не тільки повно хліба для себе, але й велику частину Европи ним кормила. Скоро, нервово плачу свій рахунок і щоскорше виходжу з їдальні. Яке провалля між російською пропаґандою й статистикою а дійсністю ! Що за чудна машина той людський ум, що може замкнути дійсність стіною паперових перемог і пустопорожніх гасел !

У Синельникові вийшов я знову з ваґону вдихнути відсвіжуючого холоду. При дверях першокласної ждальні бачу уніформованого чекіста, як відганяє селянську семю: чоловіка, жінку й кількоро дітей обвантажених тяжкими клунками. „Вам там місце". каже поліцай, „громадяни, у ждальні третьої кляси". І селяни покірно відійшли, щоб не докучати тим у першій клясі в цім нашім „безклясовім громадянстві".

TULA-online.org

Стрічати приїхавшу валку прибули на двірець також кількоро приємних дорослих дівчаток із провінції. Це для такого провінціяльного міста, як Синельниково, було одно з більших розваг. Схвильовані, з цікавістю заглядають у вікна першої кляси, хіхочуть, щось головами одна одній покивують. Може мріють, що ану ж із вагону першої кляси вискочить який чарівний князь з партійним квитком у кишені, з ордером Леніна, багатий і могутній, запалає до котроїсь любовю, забере з собою й завезе гень до Москви.

Дніпропетровський двірець був чистий, в порядку. На гамірній, заповненій людьми платформі ждав вже на мене мій брат Константин зо своєю дружиною. Не бувши дома поверх року, не мав я ще нагоди запізнатися з цим новим членом нашої семї. Обіймив обидвох і поцілував а вони помогли мені знести величезні клунки з харчами й одягом, що я накупив в Москві для дому, і скоро всі троє вже ми їхали додому, клунки на одній повозці, нас троє на другій. Як гарно було знову бачити знайомі вулиці, майдани, будинки, закутані тепер в сніжне накривало, якими я їх завжди буду памятати.

— Ех, Вітя, ти ж виглядаєш, як правдивий московський орел, як правдивий маленький Сталін, сміється Константин. Чи ж не казав я тобі Кляво, що мій брат це дуже велика риба?

В жартівливім тоні брата відчував я поважну нотку. Щостаршим ставав мій старший брат, то більше нагадував батька. Мав той самий ясний, добрий погляд, той самий тон насмішки.

— Чому ти це говориш, Костю?

— Не ображайся, братіку. Твоя велич діє на мої провінціяльні очі. Як би тобі це сказати? Можливо, що це той самозадовільний погляд, що приходить до пролєтарських провідників по роках житєвого самозаперечення...

— Перестань, Костику, вмішалась його дружина. Ти ждав на Віктора Андрієвича немов на свою коханку, і нараз, як уже діждався, не маєш нічого іншого йому сказати, тільки нападаєш на нього.

— Але ж, кохана, це ж можливо перший і останній раз, що я маю нагоду напасти на малого Сталіна йому просто в лице!

Всі ми засміялись. Знаючи свого брата наскрізь, я не міг махнути так легко рукою на його жарт, як це зробила його дружина. Я знав, що він мене глибоко кохає. Немов вгадуючи мої думки, він сердечно стиснув мені руку, як це часто робив в часах дитинства. Його гіркі кпини не були призначені для мене, а для породи самозадоволених, вигідних, порожніх духом бюрократів. Для мене був це відгомін того цинізму, що ним було переповнене життя працюючих мас.

Бравий Константин був під ріжними взглядами типовим російським інтелєктуалєм. Зумів опертися всім намагам втягнути його до партії; але мав глибоку любов до свого краю й народу. Кілька років пізніше, коли німці напали на наш край, був він між першими, що пішли на фронт, де, як старшина, віддав своє життя в обороні Росії. Що преса не писала б про героїзм таких людей, то я був певний, коли ця

TULA-online.org

смутна вістка дійшла до мене до Москви, що Константин згинув не за Сталіна, не за його режим, а за свій нарід і свою країну.

Чи ж міг би він мати тоді предчуття яка доля судилась йому й мільйонам? Під час наших розмов за мого тоді побуту він якось раз мені каже: „Наш край, це одне, Вітя, а його режим, це цілком що інше... Не мішаймо ж одного з одним". Тоді я не звертав уваги на ту його заввагу, — хоч вона висловлювала й мої власні почування, — але пізніше слова ці його мені причувались.

2

Батьки мої завважно постаріли від часу нашого останнього бачення. З трьома синами, що помагали фінансово, вони жили багато ліпше, як більшість їх сусідів. Але саме життя було важке. Навіть за гроші годі було роздобути такої поживи, якої вони потребували на старості своїх літ. Крім того, батько відчував цілим своїм єством кожний новий удар завданий владою робітникам — ті робітничі книжечки, той декрет про запізнювання до праці, ті збільшені норми, той зріст невільничої праці. Ціле його життя так було звязане з працюючими масами, що кожна нова зневага його боліла, дарма, що сам був безпечний.

Матір подалась ще більше. Чомусь мені приємно було бачити, що перед її образами, як і за моїх дитячих літ, дальше горіли лямпадки. Це було для мене признакою, що матір має своє прибіжище для розради й успокоєння. Матір моя була переконана, що це її молитви вирятували мене вчасі надчистки а я їй і не старався перечити.

Ввечір прибув мій брат Евген з дружиною. Була це памятна зустріч. Батько, що ніколи не навчився мати повний відпочинок, при кожній розмові намагався зачинати про політику, але його три сини зараз його спиняли. Було ж багато про що інше говорити. От дружина Константина була інжиніркою, Евгенова вчителькою, то ж усі ми були в стику з щоденним життям.

На другий день моя праця занесла мене до фарбики Леніна. Персонал її адміністраційний був уже цілком новий. Було б дурацтвом згадувати про Бірмана чи Іванченка, та інших, що в минулому стояли на чолі того великого промислового підприємства; навіть імені Петровського, що перше було побіч Леніна при назві фабрики, не можна було згадувати. Але між робітниками в фабриці були ще робітники, що знали мене через десять до пятнадцять літ. Вони сердечно мене поздоровили й зараз скупчились навколо мене побалакати.

— Ти виробив собі ймення, Вікторе Андрієвичу, каже один із них, я радий із цілої душі.

— О, син старого Кравченка ще буде й народнім комісаром. Тільки дивись, сміється інший.

Перед відходом двоє старших людей завели балачку поважним тоном. Були вони не тільки вражені, а й глибоко ображені цими новими декретами.

TULA-online.org

— Тепер ми приковані до наших машин, як колись наші прадіди до землі поміщика за часів невільництва, вздихнув старий Ларін. Ех, Вітя, життя гірке й з кожним днем стає гірше.

— А скажи нам, коли ти уже там, нагорі, коли ми нарешті зачнемо жити по-людському? Ждемо вже двадцять два роки!

Що ж іншого міг я їм сказати, як те, що читав в редакційних статтях у часописах? Та ці люди й не ждали на мою відповідь. Вони знали, що й я такий безпомічний, як і останні з їх окруження — ще одна, тільки дорожча, вкрутка в машині.

Дома ждав на мене батько. Ніяк не хотів дати собі відібрати приємности поважно побалакати на ідеольогічні теми з одиноким сином, що з усіх трьох унаслідував від нього дещо з його політичного завзяття. Крім того, як я думав, батько вважає за свій святий обовязок дати мені батьківську науку — направити на шлях справедливости. Найбільше боявся він того, щоб і я, як інші, не підпав спокусі влади; щоб не став зрадником кляси, з якої видряпався до масного стола диктатури.

Щодо того, то я батька свого скоро заспокоїв. Балакали ми кілька годин. Бо й чому ж би ні? Батько ж був одиноким, перед ким я міг розкрити свою зранену душу без страху, що на мене донесе. Щождо власних почувань батька, як спостерігача подій, то це було одне розчарування. Моє ж відчуття зайшло багато дальше. Мої сумніви виросли вже на глибоку ненависть до нових володарів — в величезний протест проти їх соціялістичного словоблудія, — у жах перед їхніми машинами терору.

— І не один я, батьку, так відчуваю. Сталінові чистки не принесли йому нічого доброго. Це правда, що купа амбітних приблуд рванулась складати йому чолобитню й заповнювати мякі місця по вбитих і арештованих. Свої кариєри вони завдячують виключно чисткам. Але в партії, однаково, Сталін ще має багато ворогів. Вони знаходяться в кожній канцелярії, у кожнім тресті, навіть у самім Кремлі. Неможливо вигубити стільки людей і не залишити кривавого сліду ненависти й гарячого бажання пімсти за собою.

— Правда, навколо Сталіна є нове покоління комуністів, яке справді вірить, що всі його попередники були зрадники й вороги Партії. Вони просто не знають про інше а ніхто не відважиться їм того сказати. Біля нього є люди, що його люблять, і підуть за ним у вогонь і воду. І це й є Сталінова сила а трагедія народу.

Батько пригадував мені свою революційну юність. Що сталося з російським народом? — питає. Чи не стало вже молодих людей з запальними ідеалами, з відвагою протестувати?

— Багато з нас, тату, хотіли б заговорити, закричати на ввесь голос до світа. Але знаємо, що це неможливе. Заскоро вмирають ті, що пробують. Тільки ті нечисленні, що втечуть закордон, можуть сказати правду. Тут же, терор надто вже всеобіймаючий, всюдисущий.

На цім слові я перестав і подивився батькові в очі.

TULA-online.org

— І, коли б мені вдалося вирватися закордон, тату, і рішився б сказати правду, то чи ви собі уявляєте, що могло б статися з вами й матірю?

Зростала в моїм мозку й серці мрія — мрія про втечу.

До болю росло в мені бажання скинути з шиї те ярмо облуди, і не тільки ради себе самого, але заради краю й народу, що їх кохав. Коли б я зміг розказати світові цілу страшну правду, чи захотів би він мене слухати й розуміти? Я був ще непевний щодо того, чи мрія моя була тоді вже аж так достигла. Але вже самий цей запит у сторону батька був доказом, що вона вже загніздилась у найглибшій частині мого єства.

— За нас не турбуйся, сину, каже батько. Ми вже старі люди, своє віджили. А ти роби те, що вважаєш своїм обовязком, Вітя. Усе інше забудь. Самому терпіти, це ще нічого великого. Але мати свідомість, що й ти причиною терпінь народу, це важче. Мені це добре відоме, сину. Чи думаєш, що мені було легко йти до тюрми й лишати дорогу дружину й дітей на бідування?

Відїзджаючи з Дніпропетровського, забрав я з собою до Москви матір. Довго мусів переконувати, й уся семя помагала, заки матір згодилась. Вона ще ніколи не була в столиці, то ж для мене було великою приємністю показати їй велике місто. Крім того, я бажав звільнити її на якийсь час від домашніх турбот. Не зважаючи на моє запевнювання, що в дорозі ми матимемо доволі їжі в їдальнім вагоні, матір напхала повно поживи на дорогу.

Вигоди на „міжнароднім" і елеґантні кімнати в гостинниці Москва, які на нас уже ждали, замовлені, відібрало матері мову. Майже через два тижні бачив я Москву через її незахмарені очі: вистави в Московськім Театрі Мистецтв, у Малім Театрі, оперу, балет, ігри в Динамо Стадіюм, ґалерію мистецтв, Парк Культури й Відпочинку. З нами була ще Ірина ,що з нею я кілька місяців тому запізнався.

Вітя, чому ти так напосідав, щоб привезти мене до Москви? — питає матір знечевя, коли ми сиділи одного вечора в ресторані Гостинниці

— Що за запит, мамо! Це щось у роді мого подарунку для вас, щоб вам показати, що вас кохаю.

— Та воно так, так, само собою. Але може то, — і тут матір подивилась пильно на мене, — може то, сину, ще тому, щоб показати мені Ірину? Но, но, не червоній, Вітя. Я ж бачу, що ти закоханий.

— Признаюсь, мамо, маєте рацію, але не так я аж дуже закоханий. Я просто втомлений самотністю а Ірину страшенно подивляю.

— Я можу тільки додати, що ти маєш знаменитий смак. Уже заре єструвались?

— Ще ні, але ця справа вже між нами вирішена. Ірина має працю, якої не може залишити, і я з того радий. Не хочу зачинати свого семейного життя на далекім Сибіру.

Ірина була високого росту, гарного вигляду з великими синіми очи-

TULA-online.org

ма, темним волоссям. Батько її француз, матір росіянка. Працює тепер, заробляючи на життя, над перекладами літературних німецьких і французьких творів для московських організацій. Зазнайомився з нею на людній приватній забаві, куди забрав мене один високопоставлений мій приятель. Щось у ній — чи милий спосіб її говорення, чи звук її голосу, чи її спокійне, вільне заховування — зробило на мене велике враження. Сказав я до неї ледве кілька слів тієї ночі, але її приявність відчував щохвилини. А коли я її запитав по закінченні забави чи можу відпровадити її додому, вона навіть не здивувалась — давно того сподівалась.

При цім моїм новім знайомстві не було ніякої драми, ніяких любовних звірювань, заклинань, як це траплялось мені з Юлією чи Іліяною колись перед роками. Але вже за пару тижнів ми знали, що наше життя буде звязане на стало. Почуття наше було глибоке, без турбот. То ж з великою увагою слідкував я за першою зустріччю Ірини з моєю матірю; знав напевно, що вони припадуть собі до серця. Хоч з ріжним минулим, іншим вихованням, іншим умовим розвитком, Ірина видавалась мені зліплена з тої самої глини, що й матір. Спільна в них була та їх доброта, така несвідома, така неособиста.

Коли Ірина долучилась до нашого товариства по обіді — мали ми йти на „Князя Ігора" того вечора — моя матір її обняла й поцілувала. Ані слова не сказала, бо слів і не треба було.

Спочатку матір була просто захоплена Москвою, як молода дівчинка, що приїхала до великого міста. Але вже за пару днів зачала задумуватись, навіть зачала сумувати. Їй здавалось несправедливим те, що ми — і інші — викидаємо сотні рублів на кімнати в гостинниці, на коштовні обіди, забави, а мільйони людей не мають що їсти. Це тому, що я купив три квитки на Князя Ігора від спекулянта до театру.

— Сто двадцять рублів! — скрикнула, як я їй сказав ціну. Та це ж стільки, що кондукторка в Дніпропетровському за цілий місяць заробляє. Це несправедливо, діти, кажу вам, несправедливо. Або от, гляньте на цю публику. Стільки людей так вистроєних, ситих, я ще ніколи зібраних в однім місці від початку революції не бачила. А я ввесь час думала, що в нас була революція.

— Залишіть, мамо, відізвалась Ірина, забудьте про революцію, слухайте опери.

— Але 120 рублів!

Одного пополудня взяв я матір на Хліборобську Виставу. Оглядала все з напруженим зацікавленням — машини, расових коней, нагороджених корів, свиней. Скинула свої очиці із свого тонкого носа й відчитувала написи й цифри скрізь на стінах.

— Ну, як же ж вам це подобалось, мамо, питаю, коли ми вертали з Вистави до гостинниці. Чому такі задумані?

— Вітя, назви мене старою дурною жінкою, як хочеш, але для мене все це подобає на маскараду. Кому це потрібне? Коли є стільки коров в краю, то чому в Дніпропетровському нема мяса? Коли є

TULA-online.org

стільки бавовни, то чому я не можу купити сорочки для твого батька? Це маскарада, Вітя, а ті, що її влаштували, повинні самі себе стидатись.

Я мовчав.

— І коли б не те, що я побачила Ірину, то може й краще було б, щоб так і вмерла, Москви не бачивши. Це місто дволичне. Кілька великих гостинниць, театрів, музеїв, ресторанів, а зійди з головних вулиць, то побачиш ту саму нужду, що й на провінції. Так, дволичне місто! З вежі Кремля ви закликаєте до світової революції, а кілька кварталів від вас люди без прав, у нужді.

— Мамо, як ви виросли політично за ті два тижні... Не говоріть нічого батькові; він був би тим поражений. Бо я думаю, що він кохає вас особливо за ту вашу старомодну політичну невинність.

3

Територія Західнього Сибіру була важлива для оборони, бо так положена, що могла б служити Росії і европейській і азіятській, коли б на котрімсь крилі вибухла війна. То ж при плянах розбудови того району працював неменше Воєнний Комісаріят, як комісаріяти промисловости. А Сталінськ уходив за ключевий бастіон у цій системі оборони. Впляновано тут багато звен нової промисловости — машино-будівельне, автомобільне, летунське, хемічне й металюргічне.

За наших часів в Росії, де символи часто брали верх над змістом, переназвання старого міста Кузнєцк над рікою Том на Сталінськ було надзвичайною подією. Бо ймення всемогучого грузина в кремлінськім небі ніколи не згадувано надаремне. Це означало, що місце це призначене на славу; і вдійсності, малі досяги в Сталінську розголошувано більше в краєвій пропаганді, як великі осяги деінде.

І чи ж не заносило це богохульством, коли я настоював на тім, щоб я, заки зачну роботу, міг оглянути положення плянованої в Сталінську рурозвивальної фабрики? Товариш Кожевніков, що тепер стояв на чолі Главтрубосталі, аж розсердився на мою згадку, і кинув мене, як гарячу бараболю, Товаришові Меркулову, тоді комісареві Залізної Металюргії.

— В чім річ, Вікторе Андрієвичу? — питає Меркулов. Як я розумів, то ти хочеш робити перевірку ухвали затвердженої вже Комісаріятом, Державною Плянувальною Комісією, Металюргічним Проєктом Інституту, Воєнним Комісаріятом, Осереднім Комітетом Партії й Політбюром. Чи ти при здорових глуздах?

По такім виясненні, моє домагання звучало, очевидно, по-дурному. Але практика навчила мене обережности. Взяти на себе на сліпо відповідальність, це для совєтського промислового управителя найпевніша й найкоротша дорога до нещастя. У капіталістичній державі чоловік ризикував би тільки своїми грішми, або своєю посадою; у совєтських умовинах — своїм життям.

— Коли мені довірено сто пятдесят мільйонів рублів на будову,

TULA-online.org

кажу, то хай мені буде вільно бодай вивчити положення місця того проекту, наявність на місці робітників і матеріялів, та взагалі обставин, серед яких мені прийдеться вести будову.

— Фонди на будову фабрики вже призначені. Проєктуавальний Інститут у Ленінграді працював над синіми плянами цілі місяці. Але тому, що це не може нічого пошкодити, я даю тобі уповаження на поїздку. Тільки затям собі, Вікторе Андрієвичу, що з ухвалами Партії маніпулювати не вільно.

По чотироденній подоржі залізницею, у товаристві мого начального інжиніра, Ґерардова, приїздимо до Сталінська. Малий, брудний двірець ніяк не відповідає тій роздутій славі міста. Бруд і безладдя, так і кидалось у вічі, вродились у цій сибірській висуненій станиці. Милями навколо видніли позачинані будівлі. Працю, як це звичайно буває при великих амбітних промислових будовах, зачали мало, або й нічого не подумавши про житлові приміщення для робітників.

До міста стиснулось біля 150,000 людей, де перед кількома роками було може 30,000 населення. У додатку Сталінськ щедро користувався невільничою працею, маючи біля 8,000 невільників в поблизьких концентраційних кольоніях. Декотрі готові вже адміністраційні будинки й житлові доми для вищої верстви робітників, збудовані головно вязнями в страшеннім поспіху, уже повсідались і репались. Кожний дім, кожна хата в старім місті аж кишіли від переповнення людьми. Поза величавою кольонією адміністраційних нових будинків для фахових робітників були смердючі нори, називані „шангаями", у яких повно було бруду а людей, як у найгіршім орієнтальнім муравлищі.

На окраїнах старого міста росли. як гриби по дощі, величезні кольонії бараків. Надмір населення, тисячі семей, жили в викопаних вогких землянках. Такі нори були звичайним явищем при нових промислових підприємствах у Совєтськім Союзі, де житлобудівництво ніколи не могло наздігнати приросту населення. Землянки такі були звичайно на вісім до десять стіп широкі й шість до вісім стіп глибокі — місце до спання для двоє людей. Дах такої землянки накривали дошками а на них для зміцнення клали гиляки з дерев, солому, висушене болото, і взагалі все, що могло попасти під руки. Щасливці могли ще мати кілька дощок пооббивати стіни або покласти на вогку землю.

За совєтською практикою наперед будують нові фабрики й адміністраційні будинки, житлові приміщення для робітників лишають на пізніше. Що за контраст, думав я, ідучи через Сталінськ між цими „шангаями" й „домами" з болота а образами на фільмах і в журналах! Як мало мають спільного з собою урядове вдавання й неурядова правда!

Батьки міста в Сталінську прийняли нас сердечно, навіть з одушевленням. Гордились наглим зростом свого міста й приємно їм було бачити кожний новий додаток до його промислового поширення. Але вже при першім моїм інтервю завважив я певного рода заклопо-

TULA-online.org

тання при обговорюванні представлених мною подробиць будови. Ґерардов і я скоро переконалися, що це їхнє заклопотання мало свою причину.

Умовини для підприйняття рурозвивального проєкту були тут не тільки трудні й невигідні, але цілком неможливі. Ті фабрики, що вже працювали, уже нездужали на брак дерева, цементу, цегли, опалу. Не зважаючи на табори вязнів, робітників було мало, мало було й житлових приміщень для робітників; влада мусіла вживати гострих заряджень, щоб спинити управителів ріжних ділянок, щоб не крали одні в одних робітників. Елєктрична снага була невистачальна вже для біжучих потреб, а що ж казати про нові впляновані фабрики?

Побачивши місце, де мала бути збудована наша фабрика, ми зжахнулись. Був це величезний голий шмат болотнистого річного берега значно віддалений від міста, без елєктричних чи ґазопроводів, без залізниці, чи хоч би трамваю, ба, навіть без доброї звичайної дороги. Тут треба було будувати скоріше нове місто в пустині, а не нову фабрику в діючім уже промисловім осередку, на що не вистачав би нам ані визначений час, ані приділені фонди

А найповажніше було те, що ґрунт ніяк не годився під будову металюрґічної установи. Не треба було бути аж будівельним інжиніром, щоб завважити, що ґрунт цей не зможе вдержати великих будинків та важкої машинерії, якої вимагає рурозвивальна фабрика. Ґерардов подивився на мене, я на нього, здвигнули ми раменами й самі собі не даємо віри. Як це могло статися, щоб стільки інжинірів і комісій одобрили це місце й ці пляни? Хто так підвів Комісаріят і Осередній Комітет? Хто дозволив на видачу мільйонів рублів на плянування підприємства, яке було засуджене на очевидний провал?

Відповіді на ці питання ми не знали. Але ми знали, що для нас було б самогубством згодитись зачинати цю будову. Останні наші сумніви зникли, коли ми зайшли до будинку Інституту в недалекій віддалі, збудованого на такім самім ґрунті. Пивниці його залляла вода, стіни просякли мокротою а ціла будова осідала в землю, хоч щойно два роки, як її збудували.

Набравши світлин, мап та інших доказових матеріялів, вернули ми до Москви. Узявся я за важке діло — відмовити уряд від уже широко розбубненого підприємства, яке одобрила найвища влада, і від якого залежала слава а, може й воля десятків великих і малих урядовців, яких бюрократична байдужність, чи технічна неграмотність, лежала в основі того нездарного проєкту.

Мій звіт на Меркулова й його штаб, включаючи й Кожевнікова, подіяв, як землетрус. Усі потуманіли. Всі вони, це було для мене ясним, тепер продумували, як би викрутитися з того, що могло перемінитися в політичну катастрофу. Образ, що його я їм представив, був надто ясний, надто подрібний, щоб на нього махнути рукою. Крім того виявилось, що й перед тим були голоси остороги, але заглушив їх страх. Відповідальні урядовці дивились на мене злісно, з

TULA-online.org

докором, немов би то я був винен за їх нездарність і заіснувавше положення.

Зачались тижні бурливих конференцій, з замаскованими натяками в мою сторону, що я заплачу своєю головою, коли буду робити забагато галасу. Але я оперся всяким намовам взятись за цю роботу, яку на мене хотіли накинути, не зважаючи на повну певність, що будуть змарновані мільйони й змарнована енергія. Кінець-кінців знайдено розвязку, досконалу совєтську розвязку, яка рятувала і славу урядовців і скривали гігантичну похибку від ширших кол.

У Камерово, біля 160 миль від Сталінська, також на ріці Том, розбудовували інший важний промисловий осередок. При плянуванні проєкту в Сталінську згадувано також і про Камерово, як можливе місце для рурозвивальної фабрики. То ж пущено в рух бюрократичну машину й усе захоплення, яке перше було для Сталінська, тепер звернено на Камерово.

Нагло заговорили: плянувальні бюра, академіки, партійні урядовці й технічна влада. Усі вони нагло відкрили істину: Камерово повинно мати першенство над Сталінськом. Виходило, що того вимагає і „політичне ускладнення" з закордоном — напружені взаємини з Нінпоном, — і інтереси упромисловлення Сибіру взагалі. Сталінськ може, мовляв, ще заждати — очевидно назавжди, як я знав напевне, хоч ніхто ще не відважувався того в голос сказати.

І так сталося, що у тім замішанні, якого, здається, у пляпуванні на великі розміри годі оминути, моє призначення до Сталінська кинуло мною до Камерово. І знову я зажадав дозволу оглянути грунт під будову. Шим разом Комісаріят і Главтрубосталь уже не противились.

Нащастя, Камерово виявилось цілком задовільним. Місто це мало біля 125.000 населення, широкі вулиці, розлогі парки, цілі бльоки нових житлобудинків, а особливо прекрасні будівлі для урядовців і управителів. І там були цілі десятки гидких бараків на окраїнах, і навіть були землянки, але, назагал, умовини були приємні. Нору, що годилась під назву „шангай", бачив я гільки одну. На прилюднім базарі, куди колгоспники привозили продукти із своїх приватних городів, було доволі свіжої ярини, мяса, молока, масла, дробу; ціни були значно нижчі, як у Москві. Порівнюючи з Уралом, це був передсінок неба.

Місце, де мала стати наша фабрика, було, очевидно, призначене на що інше, тепер занехане. Знайшли ми деякі закінчені вже будинки, заложені основи під ряд інших будинків; був залізничний шлях, були газові й електричні улаження, водопроводи, та інші розбудови, що дуже упрощувало нам завдання. Крім того, були ми майже в межах міста, що було добре з міркувань помешкань та переїзду для наших робітників. Герардов і я аж сіяли з радости.

Урядовці Камерова надривались, щоб нам помогти. Наш приїзд означав, що місто одержить біля 150 мільйонів рублів більше; місцева преса широко розписувалась про майбутню будову Хоч місто мало

TULA-online.org

фабрику коксу, копальні вугілля й воєнні фабрики, то головно славилось (крім кривавих судових розправ) хемічною промисловістю. Було загальною тайною, що хемічний комбінат, один із найбільших у світі, був настроєний на виріб воєнного приладдя.

Прийняв на степло Товариш Сифуров ,інжинір, що тепер служив за секретаря Міського Комітету Партії. Під час нашого першого інтервю сиділи так собі, ніби випадково два енкавудисти. Їх запити зраджували, що вони знають усе про затушований скандал, який пересунув будову із Сталінська до Камерово. Чи Меркулов і Кожевніков та інші про це знали, що очі й вуха Тайної Поліції біля них не дармують? Бюро Міського Комітету Камерова, якому я подав звіт, перснесення проєкту до свого міста затвердило.

Вернув я до Москви. По тім перебув кілька тижнів в Ленінґраді, при праці з Металюрґічним Проєктувальним Інститутом, який занехав призначення до Сталінська й гарячково готовив пляни для Камерово. У банку в Камерово зложено значну суму грошей на мій рахунок і я виїхав зо своїм штабом на місце своєї нової праці.

Ірина проводила мене на Московський двірець. Розлуку осолоджувало нам те, що характер моєї праці вимагав мого частого приїзду до Москви.

4

Важка праця, це дурман для розчарованого. Так малася справа бодай зо мною. Вхопився я за те важке призначення в Камерово з такою напругою, що межувала з розпаччю. Щобільше знесилював тіло, то краще спав вночі. Запаморочуючи мозок безпосередніми турботами про подробиці діла, удалось мені вигнати неспокійні думки про положення в країні. Щобільше ненавидів я цілий режим терору, то з більшою вірністю вкладав свою енергію в працю.

Хоч мені довірили багато мільйонів державних грошей на будову підприємства, то адміністраційного персоналу самому недозволено добирати. Начальних урядовців назначив безпосереднє Комісаріят і Главтрубосталь, мене навіть не питавши. Така система була для заохочення урядовців, щоб вважали одні на одних, і мала на цілі витворити поміж людьми, що були зібрані виконати спільне діло, недовіря. Це було просте сліпе щастя, що Ґерардов виявив себе добрим і любленим інжиніром, але обидвох нас обложили людьми, що не були ані здібні, ані не вміли з людьми жити. Декотрі з місцево назначених були, очевидно, тільки аґентами-доносчиками для Районового Комітету в Новосибірську, Міського Комітету в Камерово, Економічного Відділу Н.К.В.Д. й, нарешті, Ґлавтрубосталі.

Уже від самого початку наші старання загрузали в канцелярщині й бюрократичній дурноті. Я мав збирати матеріяли й знаряддя та подбати про їх перевіз і склад. Треба було змобілізувати тисячі фахових і простих робітників та подбати для них про помешкання й бодай найконечніші вигоди. При нормальних умовинах таке завдання не

TULA-online.org

представляло б великих труднощів. А під совєтською системою кожний крок вимагав формальної ухвали безчисленних бюр, з яких кожне було заздрісне за свої права та мало смертельний страх виявити ініціятиву. Знов і знов дрібненькі труднощі завязували нам ґудзи, яких ніхто не відважувався розвязати без особливих інструкцій із Москви. Жили ми й працювали в джунглях запитників, паперових форм та звітів в сімох відписах.

Не хочу мучити читачів технічними вправами. Але подам кілька прикладів, які поможуть краще зрозуміти ту безпляновість, що її бомбастично називають плянованою економією.

Нам дуже треба було цегли. Сотки вязнів ходили щоденно із своїх далеких таборів на чотирнадцять годин на працю, щоб задоволити запотребування на цей матеріял ріжних адміністрацій Камерова. А тим часом були тут дві добре вивінювані цегольні без руху. Належали вони до іншого комісаріяту, який „щадив" їх для якихсь мітичних майбутніх завдань. Я просив, погрожував, посилав послів до Москви, щоб відморозити ці цегольні, але бюрократія не далась. Цегольні так і стояли без праці ввесь час мого перебування в цім місті.

Розбиваємося, щоб знайти помешкання для наших робітників, а на окраїнах Камерова стоїть цілий блюк нових домів нескінчених, без ужитку. Призначені на їх будову гроші розійшлись ще заки були скінчені. А я мав готові гроші й міг ці будинки скінчити, але ніяк не вдалося мені пробити павутиння канцелярщини. Орґанізація, що ці будови зачала, годилася здати з себе цю відповідальність. Отже всі годилися, а уповноваження на перебрання їх ми таки неділались.

Конечний для нас був трамвай, що переходив через наш район і був вже майже скінчений. Ще треба було всего кількадесять тисяч рублів, щоб пустити його в рух. І гроші були. Але спричини якоїсь там неясности в бульжеті, батьки міста не відважувались без одобрення згори видати. Не помагали й поверх десяток моїх листів з вимогою, щоб лінію відчинили. Мав в цій справі бурливе засідання Міський Комітет Партії, мав і Совет Камерова. Але минав місяць за місяцем і — нічого. Тим часом тисячі втомлених людей, чоловіків і жінок, тратили щоденно по дві-три години, йдучи пішком до праці і вертаючи з праці.

Подібного було повно. одне на однім сиділо. Кожна мала справа ставала через канцелярщину великою. Треба було держати тисячі урядовців при непотрібних справах; цебто, дозволювано їм продовжувати й поглиблювати замішання. А кожне непорозуміння було ще й загострюване безперервним шпигуванням, доносництвом, допитами.

Я не міг би чесно сказати, що всі ці клопоти й запізнювання були наслідком злої волі, хоч нераз вибухали пристрасті й сипались гострі слова. Правдивим поясненням того був страх, який спараліжував окремих урядовців і цілі орґанізації.

А в Камерово було так, що місто це потерпіло більше, як нормальну

TULA-online.org

пайку терору чистки, то ж і поволіше виздоровлювало. Нечисленні з горішньої верстви техніки й управителі ще не відійшли від жахливих переживань кривавої чистки. Місто замішане було ще й у сензаційні московські судові процеси. Його хемічні установи й копальні вугілля представлювано на них, як головні обєкти діяльности саботажників, бо це в Камерово мала бути та „тайна друкарня" для вжитку провідників опозиції.

Головним „змовником" у цім місті мав бути Товариш Норкін, один із оборонців на розправі проти Пятакова, розстріляний зараз за кілька годин по розправі. Працював він у Камерово, як представник Комісаріяту Важкої Промисловости. За мої гріхи я мав тепер сидіти в цій самій канцелярії, звідки Норкін, коли вірити його беззмисним признанням, кермував своїми злочинами. Щоденно приходилось мені стикатись з декотрими людьми, що разом з ним працювали, і з кількома тими, що проти нього свідчили.

Отже була можливість, що колись, при балачці з ними буде згадане й прізвище Норкіна. Але вони й не потребували мені нічого говорити, — хоч один із них признався, що брехав під натиском Н.К.В.Д., щоб спасти власну шкіру. Декілька разів завважив я в них викиди сумління.

Одного разу, коли в хемічних заводах скоївся поважний припадок, знайшовся я сам-на-сам з визначним комуністом, що там працював. Він, оповівши мені про декотрі подробиці припадку, раптом вибухнув:

— Ось, за таке й розстріляли Товариша Норкіна та купу інших! „Саботажники" й „підривники" вже мертві, а нещасливі припадки дальше трапляються. Чи не кермують вони ними із своїх зарівнаних гробів?...

— Але ж Норкін признався, Товаришу Л.!

— Не будь дурником, Вікторе Андрієвичу. Коли б ці інжиніри дійсно хотіли робити саботаж, то вони були б висадили ввесь комбінат під небеса. Чому мали б вони обмежувати свою діяльність до такої маленької шкоди та маленького спинювання виробництва? Для якої цілі вони мали б труїти робітників? Це байки для закордонних ідіотів!

Кожному інжинірові було відоме, що хемічні установи, як і багато інших нових совєтських промислових проєктів, працюють з великими перешкодами. То будова була з поганого матеріялу, то в багатьох випадках незакінчена; то монтаж був партацький, або робітники невідповідно вишколені. Правдою є те, що причиною всіх припадків перед чисткою була або недосвідченість, або чесні промахи. Припадки ці, отже траплялися дальше, хоч „вороги народу" вже винищені.

— Комісаріят Важкої Промисловости має повні течки звітів з осторогами перед можливим нещастям, каже Товариш Л. Багато з них написані якраз тими, що пізніше призналися до саботажів. Хіба це має який змисл, щоб інжиніри самі остерігали перед нещастям, яке самі

TULA-online.org

плянували?

— Думаю, що ні, відповідаю.

— І подумай над тим: як це було б поділало на прилюдну думку, коли б уряд був виявив ці звіти в суді? Ех, краще мовчати. Коли серце повне, з нього переливається.

Що було правдою для хемічних заводів, те було правдою й для копалень вугілля. Якось раз кличе мене Секретар Сифуров до своєї канцелярії в Комітеті Партії. Того дня вранці вода залляла одну копальню. Вістка про це рознеслась уже по цілім місті, то ж Сифуров був не при собі.

— Товаришу Кравченко, нам треба кілька соток пар ґумових чобіт для робітників, що випомповують воду з копальні. Мені казали, що в тебе є склад з чобітьми й я хочу твоєї співпраці.

І я, очевидно, згодився, йому чобіт позичити. Тоді я покермував нашою розмовою в такий спосіб, що вона зійшла на гутірку про цей припадок у копальні. Питаюся Сифурова чи не був це саботаж.

— Нема підстави робити такі заключення. каже Сифуров. Покажи мені копальню вугілля дебудь, тут чи закордоном, що не мала б ніколи ніякого вибуху, чи обвалу, або повіді. Це вже така природа цієї праці, особливо в нас, де спорядження ще й до тепер примітивні.

— А все ж таки, кажу, знаємо з преси й судових розправ, що Камерово аж кишіло від підривників.

Секретар дивився на мене довший час, сухо усміхався й перескочив на іншу тему.

Дещо пізніше мав я діло до місцевої осередні вугільного тресту й був на нараді з одним урядовцем, моїм приятелем. Переговори наші затягнулися поза ділові години й ми нарешті залишились самі одні. Нагло урядовець встає, іде до кабінету, витягає течку й дає мені без слова в руки. Відчиняю й зачинаю читати. Були це відписи звітів до Адміністрації Вугілля в Москві, з того часу заки ще в Камерово зачались вибухи та інші нещасливі припадки, які названо саботажем. Наглячими й деколи розпачливими словами було там, що звітовики остерігали, що може колись скоїтись велика страта життя й майна, коли не поробити якнайскоріше охоронних заряджень. Значіння цих осторог було досить ясне. Хіба ж саботажники просили б так нагально про акцію, щоб запобігти ними самими плянованим злочинам?...

Сповідь Норкіна про підпільну друкарню була підтверджена на суді в Камерово й Новосибірську зізнаннями інших вязнів; були її знімки в пресі; показувано також примірники протисоветських летючок нею друкованих. То ж було це признання, підтверджене ніби документальними доказами. Ціла та подія мене цікавила, то ж я ніколи не оминав нагоди, щоб більше про ню вивідати, тим більше, що знаходився якраз на місці того злочину.

Під час мойого майже рік перебування в Камерово вдалось мені зібрати до купи дещо фактів і вони виявились дуже незгідні. Не можу сказати, як одержав ці інформації, як збирав їх одну по одній дов-

TULA-online.org

гий час, бо це могло б поставити під загрозу життя порядних людей. Обмежусь тільки ствердженням приголомшуючої правди — правди такої страшної, що я не міг їй повірити аж доки не мав повного потвердження. Ось вона:

Таїна типографічна друкарня була. Багато разів я бував в цій пивниці, де вона стояла й де ще були сліди від неї. Летючки, що нападали на Сталіна й закликали до бунту, також були на ній друковані. Але пресу поставило й летючки ці складало й друкувало **саме Н.К.ВД.** А щоб запевнитись, що ніхто не виговориться, архітекти того гидкого діла вживали тільки таких робітників, що нездібні були говорити, — вязнів, що мали бути розстріляні, або засудженців на довгі роки до таборів. Роботу робили під покровом ночі. Вязні були, очевидно, під сталою вартою, а технічний провід давали вишколені до таких справ чекісти.

— А як малася справа з летючками? — питаю раз одного чоловіка, який про це знав. Тисячі ж їх мали тут розкинути.

— Що за нісенітниці! — відповідає запитаний. Ти ж прекрасно знаєш, що всякого, що мав би таку летючку, зараз арештували б. А мені невідомий ані один арешт під таким оскарженням; ані ніхто інший про таке не знає. Ніхто з робітників ніколи не читав і не чув про такі летючки аж доки не дізнався щойно з судового процесу. Хіба, що змовники друкували їх тільки для себе, щоб мали що перед спанням читати.

У кожнім разі, ця обставина, що Камерово — його копальні вугілля, його хемічні заводи, його будівельні трести — мали честь відіграти велику ролю в цих змовах, залишила по собі переполох. Ніхто нічого не зачинав доки не одержав підписаного й тричі запечатаного уповажнення з Новосибірська чи Москви. Неймовірна частина того, коли дивитись на це все взад було те, що нам удалося доконати стільки, як виконали перед тим, заки ціле підприйняття було відкликане спричини нової загадкової зміни політики. Але тут я вже заскакую поперед свого оповідання.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

ЕВРОПА В БОРОТЬБІ

Умова про приязнь між Адольфом Гітлєром і Йосифом Сталіном, яка приспішила війну в Європі, буде завжди памятна для мене в звязку з цим ростучим сиберійським містом, де я тоді працював. Бо це було в Камерово, де я бачив, як цей пакт летів метеоритом через наш небосклін і стрімголов впав в уми й сумління членів Партії, залишивши всіх немов поражених громом, змішаних, пяних від недовірря.

Коротке, порошне сибірське літо наближалось до свого кінця серед повіді чуток про прикордонні зудари з Ніпоном. Воєнні поголоски, що їх викликала умова в Мюніху минулого року, ще не цілком втихли. Ті з нас, що думали про такі справи, були свідомі, що загроза для нас існує з двох боків. Але, щоб фашистівська Німеччина порозумілась з СССР. і звернула свою силу кудинде, таке нам і в голову не приходило. Ми ж такі довгі роки мали переконання, що фашистівська Німеччина має тільки одного дійсного ворога, а це совєтський режим.

Знав я, що Кремль здібний на всякі вибрики. Його способи тодішні видавалися мені малощо ліпші від нац-істичних, особливо щодо обходження зо своїм власним населенням та щодо способів орґанізації влади. Читаючи, чи слухаючи проти-Гітлєрівську пропаґанду, я завжди завдавав собі питання: „А чим же це ріжниться від наших совєтських жорстокостей?" А все ж таки я не хотів вірити тій вістці про совєтський пакт, який розвязав Гітлєрові руки до походу на Польщу й на решту Европи. Думав, що це якась помилка, і подібно думали всі біля мене.

Ненависть до націонал-соціялізму впомповувано в нас цілими роками. Ми ж бачили, як наших провідних ґенералів, між ними й Тухачевського, постріляли якраз за здогадну змову з Гітлєровою Райхсверою. Великі судові процеси за державну зраду, що в них погинули найближчі співпрацівники Лєніна, були збудовані якраз на тім заложенні, що нац-істична Німеччина й її приятелі, Італія й Ніпон, готовлять на нас напад А ті нації, казали нам, це тільки передова стежа світової коаліції капіталістів, що заприсягли знищити нашу соціялістичну батьківщину. Брутальність ґіґант-чистки виправдувано якраз небезпекою нахабного нац-істичного на нас нападу.

Віра в злочинства Гітлєра стала для нас така священа, як наша віра в чесноти Сталіна. Наші совєтські діти бавились у фашистів-комуністів; фашистам завжди давали німецькі назви і фашисти завжди про-

TULA-online.org

гравали. Тоді ликуючі переможці-товариші співали славень Молодих Піонірів „Всегда Гатов". На стрільницях роблено ціль із нац-істичних брунатно-сорочників зо свастикою.

Всего тільки кілька місяців перед заключенням того пакту слухали ми на партійних зборах до нудоти знайомий нам доклад про світове положення. Як завжди, найбільшим злочинцем був Гітлєр — твориво й знаряддя світової плютократії, — що готовився на нас ударити. Коли промовець сказав, що Гітлєр і його партія були диктатурою; що Фірера й його кліку вважають за богів; що в Німеччині нема волі слова ні волі преси; і що кожний там живе в стані вічного страху й терору, то неодин із нас мав враження, що це він говорить так про наш власний режим.

Старий проти-націстичний фільм „Професор Мемлак" ще й тепер показували в кінематографічнім театрі при головній вулиці Камерово. Представляв він уряд Гітлєра, як шайку садистів, півлюдей, грабіжників, наповнених страшною ненавистю до Совєтського Союзу.

Повірили ми вісткам про пакт з Гітлєром аж тоді, як побачили на світлинах у пресі й на фільмі усміхаючогося Сталіна, як стискає руку Рібентропові. У Москві свастика й серп і молот побіч себе! А зараз по тім пояснив нам Молотов, що „фашизм це просто питання смаку"! Сталін здоровить свого товариша-диктатора словами про „приязнь запечатану кровю"!

Щоб зміряти велич нашого здивования, треба знати яка була урядова комуністична лінія перед заключенням пакту. Фашизм, нам казали, це те саме по своїй природі, що й капіталізм і ріжниця між ними тільки щодо напруги; фашизм, це остання стадія капіталізму в його кінцевій смертельній аґонії: це капіталізм без маски „демократії" й „парляментарних штучок". В Італії й Німеччині, так нам говорили, капіталізм був присилуваний скинути свою „демократичну маску" й явно розпочати терор проти робітництва, такий самий терор, який у замаскованій формі застосовують в Америці, Англії й скрізь капіталісти. І це вже тільки питання часу, коли капіталізм й решта капіталістичного світа, приперті до стіни своїми власними економічними гріхами, так само мусітимуть закинути свою підшахровану демократію й пуститись на явний фашизм.

Гітлєризм, так нас навчали, це тільки залізний кулак цілого плютократичного імперіялістичного світа. Війна між нац-істичною Німеччиною а її капіталістичними опікунами є недоподумання, нельогічна. То ж, коли така війна таки вибухла, то вона здавалась нам неменшим божевіллям, як і пакт між СССР і Німеччиною, який краще можна б назвати пактом між Сталіном і його Політбюром а Гітлєром, як пакт з СССР, бо ані партії ані народу вони не питали.

Але в режимі, де уряд має повну контролю преси, радія, школи й промов із платформ, — і має поліцію присилувати до одности думки, — „уряд не може робити дурниць". Коли перший удар від вістки про

TULA-online.org

пакт минувся, загал прийняв до вірування подане урядом нове пояснення про світове положення. Ми тепер повторяли собі в безконечність, що британські й американські імперіялісти, піддержані американськими великими інтересами й польськими дідичами, запутались у війну, щоб здушити німецький імперіялізм, а хто з них виграє, то це для „соціялістичної" держави не має значіння. Тепер ті з нас, що сумнівались у правильність такого пояснення, заховали свої сумніви глибоко в серці, щоб недовідались донощики.

„Професор Мемлак" зник із екранів, зник фільм „Семя Опенгаймів", позникали й усі інші протифашистівські фільми. З книгарень повикидано всю протифашистівську літературу. „Вокс" — Т-во для Культурних Узаємин з Закордоном — нагло відкрило чудеса в німецькій **культурі.** Приїхавши в ділових справах до Москви довідуюсь, що тут готовлять виставку нац-істичного мистецтва, нац-істичних економічних досягнень, і нац-істичної військової слави.

Театри в столиці зачали проявляти велике зацікавлення німецькою драмою. Усе німецьке стало модним. Брутального Джана Була й американського Дядька Сема пропаганда саджала на міхи з грішми; але ніколи недозволяла собі на таку насмішку над нац-істами. Московські гостиниці зароїлись сотками німецьких військовиків і торговців. Працювали вони над виготовленням гігантичної програми совєтської економічної допомоги для Гітлєрового хрестоносного походу на „здегенеровані демократії".

Совєтська гієрархія не потребує аж переконливих засобів, щоб заставити партію думати по партійній лінії. Інстинкт самозбереження творить чудеса. Щоб себе не наразити на переслідування, все, що треба робити, — це вірити, але не тільки вірити, а вірити глибоко, палко, у всякі небилиці, які подають ізгори. „Великий Сталін знає, що робить" — таке було заключення партійної реакції в відношенні до пакту.

Розмовляли ми про новий зворот подій не тільки на партійних зборах, але й приватно, у наших власних помешканнях і канцеляріях. Як можемо ми, люди в Камерово, мовляв, вдавати, що розуміємо такі важні річи? Наше діло будувати й управляти фабриками, кермувати робітниками при праці в фабриках, і мати глибоке переконання, що наш Коханий Вождь не може прецінь похибок робити. Кінець-кінців про справу цю не перестали ще думати хіба декотрі найупертіші. Усі інші стали такі байдужні, як і все населення. По двадцять двох роках панування диктатури, про якусь правдиву громадську думку не могло бути й мови.

Усе, що ми знали напевне, це те, що наша країна оминула тої кривавої війни, яка нищила решту Европи, і за це вже треба було бути вдячним. Крім того, ми ж одержали дещо й воєнної добичі — половину Польщі, Бесарабію, пізніше три балтійські країни, — як заплату за хитру невтральність Кремля.

Мало хто з нас тоді сподівався, щоб і Росія була втягнена в цей во-

TULA-online.org

гонь боротьби, не кажучи вже про те, що вона сама потерпить більше страт у людях і майні, як усі інші держави до купи. Загально ми мали таке переконання, що воюючі кінець-кінців спустять із себе кров а СССР стане дійсним паном Европи. То ж, коли капіталісти бються, ми маємо зміцнити наші сили, — така була партійна політична формула, — готовити зброю й учитися з досвіду воюючих. Коли капіталізм і фашизм взаємно себе ослаблять, тоді, як треба буде, ми кинемо двадцять мільйонів озброєних до зубів людей на вагу історії; і тоді революції в численних европейських країнах перейдуть із стадії теоретичної в практичну.

Такий цинічний погляд наші провідники називали „большевицьким реалізмом". Це декотрих із нас засоромило й занепокоїло. Роля супів, що пожирають мертвого трупа континенту, не годилась з нашим розумінням моралі. Ми воліли б відновити романтику початкових революційних років. Тоді імперіялістична війна перемінить в війну грмадянську й загальноевропейська революція може й відновити революційного духа в нашій країні...

Хоч з новою приязню з нац-істами й посиленими нападами на інші европейські країни кожний уже погодився, то можу засвідчити, що захоплення не було. Ціла справа приймалась з якимсь заклопотанням. Наші політичні збори, на яких промовці з осередка пояснювали нам нове положення, були натягнені й якісь неспокійні. Головно було це тоді, коли Росія напала на Фінляндію під кінець листопада. Коли Давид бється з Ґоліятом, то навіть приятелі Ґоліята відчувають до Давида певну прихильність. Як міг, отже, робітник зо здоровим розумом повірити, що маленька Фінляндія без ніякої причини напала на свого сусіда-великана? А цей факт, що ми стратили сотні тисяч убитих, масу поранених та покалічених морозом, і бранців, за кусок Карельо-Фінських багон — усе це пониження ще збільшило непопулярність тієї цілої авантури.

Щоб були ясніші дальші події, одна річ мусить бути ясна. Сталін заключив той пакт з Ґітлєром поважно. Коли б Кремль думав, що нам усе одно прийдеться стятися з Ґітлєром, то певна доза ненависти до нац-істів все таки була б задержана; наша протифашистівська пропаганда не була б так основно занехана в користь „протиімперіялістичної" (в розумінні протибритійської й протиамериканської). Принайменше були б повідомлені бодай довірені партійці в Кремлі, між якими я мав знайомих, про існуючу небезпеку від націзму.

Нічого такого не було. Навпаки: всякий шепіт проти Німеччини, всяке слово прихильне для жертв Ґітлєра, уважалося за обяв нової протиреволюції. Попадалось тільки французьким, британським, норвезьким „паліям війни".

Теорія, що Сталін тільки „вигравав на часі", щоб озброїтись проти нац-істів, була видумана багато пізніше. І була це така очевидна видумка, що про ню в середині Росії під час совєтсько-німецької війни

TULA-online.org

мало й згадували; аж знайшовшись закордоном я довідався, що теорію цю прийняли поважно й закордон їй вірив. Теорія ця йде всупереч найважнішому фактові умови Сталін-Гітлєр: не годиться з цими на великі розміри економічними зарядженнями, що випомпували СССР з продуктів і матеріялів та виробничої спроможности так потрібної для підготовки власної оборони.

І факти показали, що совєтський режим не вживав тої передишки на потрібне озброєння. Я був тоді надто близько до воєнної промисловости, щоб не знати, що якраз по заключенні пакту військова справа ослабла. Загальне наставлення в найвищих урядових колах було таке, що нам, мовляв, нема чого боятись війни, дякуючи державницькому ґенієві Сталіна. Аж до упадку Франції так було; аж тоді військова чинність знову пожвавилась.

2

Сорок сім мільйонів рублів призначили мені на мою працю в Камерово в 1940 році. Під кінець 1939 року конечну підготовку ми закінчили й мали братись до будови головних будинків нашої плянованої фабрики.

Згідно з совєтським способом поступування, властива праця ставлення будов була віддана за контрактом будівельному трестові Камеровострой. На них спадало також завдання набрати потрібних робітників. А що я був відповідальний за скорість будов і за якість, то в підшуканні робітньої сили й я взяв участь. Можна було мати значну скількість вільних робітників, але головний наголос був поставлений на праці невільничій.

Секретар партійного району в Новосибірську, Товариш Барков, і наш місцевий секретар, Товариш Сифуров, обидва помагали трестові придбати потрібних робітників. І кемеровський совєт брав у цім активну участь.

Н.К.В.Д., що представляло своє районове начальство, згодилося доставити на початок дві тисячі вязнів, з тим, що восени, коли будова вже поступить уперед, дасть більше. Подробиці вияснено на кількох засіданнях у канцеляріях Кемеровострою й у канцелярії в осередні Н.К.В.Д. Відбувався холоднокровно торг про якість невільників, і про платню, яка має бути за них заплачена, скільки фахівців, тощо. Постороннній, коли б так був тоді заскочив, мусів би подумати, що розходилось не про людей, чоловіків і жінок, а про коней чи мулів.

На першім засіданні я тільки слухав, говорив мало. І думав: **„Так це так виглядає соціялізм на практиці в безклясовім громадянстві щасливого життя!... Так ось воно те нове життя, що його ми намагаємося накинути силою на Фінляндію оце зараз!...** Мною стрясло й я, мабуть, побілів. Почув себе слабо. Сифуров подивився на мене здивовано.

— Чуєшся недобре, Вікторе Андрієвичу?

— Но, ні, я здоров... тільки мало спав цього тижня.

Представник Н.К.В.Д. пояснив, що вязнів не забракне, включаючи й

TULA-online.org

потрібний відсоток фахових робітників та передовиків. Він може доставити пять тисяч, десять тисяч, скільки зажадаємо. Говорив це з ноткою професійної гордости, — як годовець коней гордиться своїми стайнями. Одинока трудність була тільки в тім, де їх подіти. Кілька близьких концентраційних таборів в районі Кемерово числили біля пятнадцять тисяч, переповнені, то ж він сумнівається чи ще більше можна буде там напхати.

А чи не можна збудувати на скору руку нового табору й обсадити його персоналом? А може в існуючих уже таборах можна добудувати додаткові бараки? Кінець-кінців ми згодились оглянути один із найбільших місцевих таборів заки приймемо кінцеву постанову.

Дуже холодного й вітряного ранку поїхали ми в лімузині оглянути табор. Було нас четверо: енкавудист, представник тресту, секретар Міського Комітету, й я. Повільна була наша їзда по снігу, але за двадцять минут приїхали.

Табор знаходився на горбку, над ручаєм-відногою ріки Том. Був він майже квадратовий, обведений високою загорожою завершеною кільчастим дротом, з вартовими вежами на чотирьох рогах і будкою вартового при головнім вїзді, куди ми тепер підїхали. Деревяні бараки були побудовані рівнобіжно з боками загороди в формі великого квадрата, з великим майданом, немов для влаштовування парад, посередині. Майдан був в дострілі скорострілів із усіх веж, щоб у разі якого непорядку можна було стріляти з усіх сторін доосереднім вогнем. Близько входу стояли кілька добре збудованих будинків, де містилися адміністраційні канцелярії й приміщення для варти.

Нас сподівалися й зараз направили до головної канцелярії, де нас прийняв начальник табору. Був ввічливий аж до зануди. Почував себе низьким перед Міським Комітетом і урядовцем Н.К.В.Д., який був в проводі нашої виправи. Про причину того я довідався пізніше. Виявилось, що він важний комуніст, якого вигнали з Москви. Хоч поставлений на чолі табору, то сам він був засланець, його політична вірність під сталим наглядом, який виконували: головний урядовець Партії, й кемеровське Н.К.В.Д., посилаючи сталі й точні звіти про його поведення.

Ще кілька разів бував я при ріжних нагодах у середині концентраційних таборів, а все ще до їх виду не міг звикнути. Мене ще дальше цікавило довідатись про кожну подробицю таборового життя. Стан мого ума міг би зрозуміти хіба той, що, оглядаючи табор був би свідомий того, що й він може скоро там знайтися.

Глянувши крізь вікно бачу кільканадцять жінок скупчених біля купи дерева, близько одного мурованого будинку. Одна з них в мішку на голові. Кількоро інших з позавиваними в шмати руками замість рукавиць. За короткий час надійшли чотири інші жінки, з паруючим кітлом.

— Що вони там роблять? — питаю начальника.

— Годують свиней і дріб, — і додав гордо: маємо власне мясо!

TULA-online.org

— Для всіх вязнів?

— Вязнів?! — засміявся, немов би я сказав щось веселого. Хіба ж ви не думаєте, що ми кормимо ворогів народу мясом? Це ж не ресторан. Але повірте, харчове питання для нас самих тільки та для вартових також не є легкою справою.

— А хто оці три старики он-там? — питаю показуючи рукою на трьох бородатих старих чоловіків в пірваних плащах, з головами завязаними в шалики, які працювали біля купи каміння.

— Це два священики й рабін. Заслабі вони, щоб іти пішки вісім кільометрів до фабрики в Кемерові, то ж заробляють на свій хліб у таборі.

— Цікава річ, вмішався представник тресту, як ті священики й рабін гарно зживаються з собою, коли знайдуться разом за кільчастою огорожою. Я це вже нераз завважив.

— Це правда, і я вже над тим продумував, докинув своє слово начальник табору.

Сидячи в канцелярії, обговорювали ми наші справи. Хоч табор цей мав вже поверх три тисячі вязнів і був переповнений, начальник думає, що можна ще помістити одну тисячку, хоч і признає, що це не буде легко. Декотрі бараки, каже, уже тепер виконують подвійну службу, — одна шихта спить, коли друга працює. На лихо, це не завжди вдається, бо це залежить від роботи, до якої вони призначені. Одна можлива розвязка була б, хіба збудувати ще третій ряд „ліжок".

— Правда, що це їх дещо потисне, але тому, що в середині, буде тепліше, — і знову засміявся.

А щоб мати краще поняття, він запросив нас перейтися по бараках. Надівши плащі й шапки, ми направились за ним.

Подорозі, в певнім віддаленні від себе, стояли чекісти з крісами з наложеними багнетами. Бараки, збудовані з немальованих дощок, зо щілинами позатиканими трачинням, були знадвору засунені й позамикані.

— Скільки маєте в такій одній будівлі? — питаю.

— Це залежить. Нормально біля 300-350. А цей, каже начальник, коли вартовий відчинив двері, „обслуговує 350 жінок".

— „Встань!" — крикнув вартовий у темну, низьку середину бараку.

Вязні позривались з надзвичайною швидкістю, ті з горішніх тапчанів зіскакуючи з тривожним поспіхом. Тільки три чи чотири не рухались; були надто ослаблені, мабуть, щоб встати. Були між ними жінки ріжного віку й національности, молоді й старі, але всі однаково обідрані й виснажені. Задушливий сморід спертого поту й роздавлюваних блощиць доводив до нудоти. Крізь малі, забруджені, закратовані вікна, до середини доходило малощо світла. Із стелі звисали кілька малих електричних жарівок, але тепер не світили.

Барак був такий холодний, що видно було пару з рота, а багато жінок були тільки напіводягнені. Декотрі скрикнули від несподіваних

TULA-online.org

відвідин і кинулись закривати себе соромливо частинами одягу. Але решта були цілком байдужі в своїй отупілості; страждання виссало з них усяку стидливість. Кілька жінок були дуже молоді, більше було старих і поморщених, але велика більшість були в роках двадцять до тридцять. Чимало, як вказували їх лиця й рештки одягу, було жінок інтеліґентних; з-поза їх бруду й виснаженості визирали сліди виховання й культури.

„Ліжка" — голі дошки, біля чотирьох стін широкі, прибиті до важких бальків в два ряди, — як дві полиці, не мали ніякого сліду постелі. На них вязні спали, по одній на кожній полиці, одягнені, дещо з подертого ганчірря звинувши замість подушки під голову. Близько середини бараку стояла мала, на дерево, піч, смішно невистачальна, щоб огріти таку величину приміщення. При вході було кілька „параш" для природних потреб вязнів і поза те нічого іншого: ніякого уладження, ніяких лавок, ні столів, словом, нічого.

Зараз по прибутті до табору, вязням відбирано всі листи, знімки рідних і приятелів, та інші памятки з вільного світа, що залишили. Відбирано від них навіть такі річи, як простирала, ножички, й щіточки до зубів. Взаміну давали їм металеві горнята, миски, й деревяні ложки. Те своє майно держали вони на своїх „ліжках", або завішували на стінах Книжки, папір до писання й оливці були гостро заборонені. Переписка зо своякими була і заборонена, і фізично неможлива.

Попри одну стіну проходило щось наподобу залізного корита а над ним посуда з водою з кранами. Наш провідник пояснив нам, що це „їх умивальня". А дальше повторив свою думку, що ще по однім „ліжку", коли б додати, то можна було б змістити ще одну сотню жінок у цім бараку. Говорив це таким тоном, як говорять про худобу, не вважучись тим, що перед нами вистроєні в ряди жінки слухають нашу розмову. На одній стіні висів кусок червоного полотна з написаними білою фарбою словами: **„Праця — це Дорога до Самоочищення".**

— Чи це самі кримінальні? — питаю, коли ми вже були надворі.

— Ні, каже начальник, це все політичні — кулаки та інші контрреволюціонери.

У чоловічих бараках ми замикаємо їх разом, але в жіночих, як ми переконались, краще кримінальний елемент та проституток держати від політичних окремо. З жінками щодо дисципліни справа трудніша.

Чекіст запровадив нас до інших бараків, дещо менших. Тут жінки були всі кримінальні, декотрі повії, як мені пояснив начальник табору. Догадуючись, що я більше зацікавлений самим табором, як переговорами, що нас сюди привели, він цілком охоче старався мені все пояснити.

Знову вязні стали „струнко". Думаю, що ніщо не ділає так погано на нормального чоловіка, як вид кількох соток брудних, з нездоро-

TULA-online.org

вим виглядом, обідраних жінок. Буриться проти того глибокозакорінений у ньому романтизм.

— Староста, сюди! — скомандував начальник.

„Староста", цебто наглядач над бараком, виступила наперед. Жінка років біля 35, в підраній, полатаній спідниці, що колись була елеґантна. Риси її лиця зраджували колишню красу. Стала витягнена, як струна, з руками за плечима.

— Усе тут у порядку, начальнику, зголосила ясним, але без життя, голосом. Одна нездужає, інші готові прийняти поживу й іти до праці.

— Добре, можеш відійти.

— Око моє впало на афіш на стіні біля дверей, де ми стояли. Читаю. Це друкований список правил, між ними чистота й гострий послух. Накінці, великими чорними буквами, про кари: перший раз — два дні без поживи; другий раз — одиночна камера, неменше, як один тиждень; третій раз — за рішенням влади: або продовження рішинця замкнення, або „найвища кара соціяльної оборони", як большевики називають розстріл.

Вийшовши з бараків, питаю нашого господаря чи він засудив вже кого з вязнів на смерть.

— Від останнього бунту минулого року ще ні, відповідає.

А знаючи, що я урядовець із Кемерово, очевидно думав, що я повинен знати про що його мова.

Чоловічі бараки, куди він нас тепер завів, були такі самі, як і жіночі. Призвичаївшись уже до виду й смороду, я міг тепер придивлятись вязням ближче. Хоч більшість із них були росіяни, то було тут також багато узбеків, туркменів, татарів, вірменів, жидів, поляків, навіть кількоро китайців. Не зважаючи, що всі вони були неголені й недоописання забруджені й винужділі, можна було пізнати лиця інтеліґентні, навіть достойні. Були це, мабуть, ріжні інжиніри, професори, письменники, попавші в неласку партійні провідники, думаю. Один високий, широкоплечий вязень стояв непорушно й дивився мені просто в очі. Так і видно, що це якийсь військовий. Але велика більшість були звичайні робітники й селяни.

В однім бараку надзирателем був багатирської будови чоловяга з перебитим носом і маленькими, хитрими очима.

— Це „щелкунчік", пояснює начальник, цебто „той, що роздушує горіхи".

— Чому ж щелкунчік? — питаю.

— О, це славний касовий злодій, під тим прізвищем знають його з десяток губерній, каже, сміючись. Злочинці бувають ліпші надзирателі в бараках, як політичні. Не такі мякі.

Багато з них дивляться на політичних згори, каже енкавудист, також сміючись. Бачиш, вони не є вороги народу,... тільки лотри, що пішли проти права.

— А яке відношення кримінальних до політичних? — комусь зохотілось знати.

TULA-online.org

— Звичайно буває не більше, як 10-15 відсотків кримінальних, уже разом з повіями. Розуміється, що ми не робимо між ними ріжниці.

Вертаючи додому, я ще дещо більше довідався від чекіста. Вязням заборонено курити в бараках. Рідко коли їх свояки про них знають. Тих, що засуджені на коротко, дають звичайно до вязниць, або до кольоній невільничої праці, так, що табори заповнені переважно засудженими на пять, вісім, десять, або більше літ, або на досмертя.

Але рішинці тут не грають ролі, бо випускають дуже мало. Коли скінчиться їм рішинець, то їх не випускають автоматично на волю, тільки на особливе доручення Н.К.В.Д. в Москві, яке звичайно рішинці продовжує, щоб не зменшувати своїх армій невільничої праці. А тим, що їх випустять, дуже рідко, або й ніколи недозволяють вертати до свого дому. Замість того, їм наказують поселитися в котрімсь іншім місці в визначених районах, звичайно в далеких околицях Сибіру, Далекого Сходу чи Далекої Півночі. Існують великі поселення, що складаються з самих бувших вязнів.

Найгірші табори знаходяться на Далекій Півночі, на Далекім Сході й у сибірській тайзі. Числять по тридцять до сорок тисяч вязнів в кожнім. А що смертність у них надзвичайно велика, то декотрі з цих таборів мають особливі бригади вязнів, яких одиноке зайняття, дванадцять до чотирнадцять годин денно, ховати померших.

У таборі, де ми щойно були, хлібна пайка для вязнів, — а хліб, це їх головна пожива, — була від 300 до 800 ґрамів (11 унцій до 30 унцій) на день, в залежності від праці, до якої призначені, від природи їх поступку й у залежності від виконання чи невиконання квоти. Удодатку давали їм два рази на день гарячу ріденьку юшку з бараболь і ярини, вівсяну кашу й деколи сушену рибу. Коли хто не виконав призначеної йому норми праці, пайку зменшували. Шкорбут, дезинтерія та інші недуги від недоживлювання, як також відмороження, це звичайні випадки в таборах. Мало було вязнів, яких я оглядав, щоб не мали поранень на тілі, або запалених очей, чи інших признак поганого здоровля. За правдивого невільничого режиму, як напр. у Злучених Державах Америки перед Громадянською Війною, невільники мали економічну вартість, тому за них дбали, бодай так, як дбають за робітних тварин. Положення совєтського невільника є без порівняння гірше. Джерело постачання невільників є майже невичерпне, то ж власник цих невільників, совєтська держава вважає, мабуть, більш економічною річчю дозволяти їм загибати цілими купами, як їх харчувати й зодягати

— А що то він говорив про якийсь бунт? — питаю.

— О, це було під кінець 1938 року, вихопився секретар Партії. Декотрі вязні відмовились іти на працю... щось там харчі, казали, були зогнилі. Розуміється, що адміністрація з ними не церемонилась. Чотирнадцять провідників — дванадцять чоловіків і дві жінки — були розстріляні. На розстріл, який відбувся в таборі, мусіли дивитись зі-

TULA-online.org

гнані всі вязні. По тім, призначені з кожного бараку люди викопали гроби й поховали розстріляних зараз за кільчастою огорожою. Тепер їм надовго відхочеться бунтуватися, завжди згадуватимуть 1938 рік. Цілком природно, що голова кожного табору має право життя й смерти над вязнем. Тепер не час на зогнилий лібералізм з ворогами народу.

Ця остання заява Секретаря була, очевидно, забезпекою набудуче. Бо хоч енкавудист і був його близьким приятелем, то хто його знає, Заки ми дійшли до розвязки питання про приміщення двох тисяч вязнів, цілий проєкт був відкликаний — „законсервований", уживши бюрократичного вислову.

3

Не підозріваючи, що всі мої старання в Кемерово призначені на сміт-ник, я зрадів, коли мене нагло, при кінці грудня, покликано до Москви. Це ж я буду святкувати Новий Рік з Іриною! Збираюся з тим переконанням, що це не може бути нічого іншого, як мабуть, остання порада в справі плянів на 1940 рік. Але в Москві застаю Товариша Кожевнікова чогось дуже зажуреного.

— Маю для тебе погану новину, Вікторе Андрієвичу, каже. За ухвалою Осереднього Комітету й Совнаркому будова рурозвивальної фабрики в Кемерово має бути на тепер спинена. Призначено коштів тільки один мільйон рублів, цебто якраз стільки, щоб заховати те, що збудоване.

— Але ж це не може бути! Ми так важко працювали. Усе в такім гарнім стані. Як це могло статися?

— Не мене питай. Я ж тільки голова Ґлавтрубосталі. Мене й не питали, — тільки повідомили. Кажучи між нами, то я так само це відчуваю, як і ти.

— Мільйони грошей пішло вже на підготовку, жалуюсь дальше, величезні запаси матеріялів вже пристарано. Хто обзнайомлений з сибірською промисловістю той знає, що такий проєкт там конечний. Що це все мало б означати?

— Я можу тільки припускати, що причиною того нове міжнародне положення. Тепер, коли ми вже приятелі з Німеччиною, нема чого дуже поспішати з будовами для оборони. От і передишка.

— А хіба ж проєкт у Кемерово не був взвязку з небезпекою із сторони Далекого Сходу? Ще ж є Ніпон!

— Ну, що ж? — це справа високої політики а ми краще не шукаймо собі клопоту. Зрештою, думаю, що з совєтсько-німецьким пактом, і небезпека із сторони Ніпону вже відсунена.

— А що ж зо мною, Товаришу Кожевніков? Все ж таки, я відповідальний директор, що витратив мільйони рублів на початкові роботи. Чи не повинен я сказати Партії, як я задивляюся на цю ухвалу?

Моя практика, що її дала мені велика чистка, зробила мене чутким на небезпеку. Я ж знав, що на невинних урядовців можуть кинути ви-

TULA-online.org

ну за промахи тих нагорі, — а відкликувати будову в Кемерово я вважав за великий промах.

— Не раджу, Вікторе Андрієвичу. Краще сиди тихо. Позавязуй кінці в Кемерово й приїзджай назад. Кемеровострой уже повідомлений, що має спинити будову.

Чи добре мені буде послухати його ради? Роздумував я над цим цілими тижнями. Висловлю свою думку — ображу бюрократів. Нароблю собі ворогів. Мовчати ж му, — можуть на мене колись, за нової чистки, кинути оскарження, що я не проявив потрібної большевицької чуйности. Бо що, як що, але проєкт цей мав велике військове значення. А мав я підставу думати, що коли б змінилось міжнародне положення, то можуть зачати шукати жертвенних козлів, — хто спинив роботу, і нові „вороги народу" можуть позбутися голов. Тоді не будуть винувати ані Осереднього Комітету, ні Совнаркому, — вони ж не можуть помилятися, — а будуть ловити принагідних невинних ізбоку, як от мене. І ні сюди, ні туди, що ж робити?

Навіть під смертельним режимом державного плянування людина старається відзначитися при праці. У підприємство в Кемерово я пірнув з головою. Глибоко зацікавився його важливістю для будуччини Сибіру. Плянував, працював, та сварився з ріжними урядовцями в інтересі тих великих майстерень, що їх бачив вже в своїй уяві. То ж тепер хіба було легко для мене погодитися з тим, що вся моя праця пішла намарне?

А ж рішився я що робити, коли вернув до Кемерово. Батьки міста були ухвалою незадоволені. Міський Комітет і Районовий Комітет вислали до Москви формальні звіти з проханням ухвалу перевірити. Проєкт, писали, поступив далеко вперед; багато фабрик числили на це нове джерело достави їм крицевих рур. Крім того, обидва звіти хвалили адміністрацію проєкту, а в першій мірі мене, як її директора.

Так от, мені не лишалось нічого іншого, як також піддержати їх прохання, — промах, що буде мене пізніше довго переслідувати. У заяві, висланій до Осереднього Комітету й до Товариша Меркулова, Комісара Залізної Металюргії, просив я про продовження будови в Кемерово.

Вернувши до Москви довідуюсь, що цей мій поступок викликав проти мене більше неприхильности, як я міг сподіватися. Кожна совєтська орґанізація, це гніздо особистих інтриґ, суперних клік, гарячих заздростей. Без того в атмосфері, де головну ролю грає політичний сприт і впливи, не обійтись. Загніваний був і Кожевніков, що я знехтував його пораду. Його помічник, Голованенко, з яким я не погоджувався щодо декотрих його інжинірних справ, уже давно був вороже до мене наставлений. Тепер мав нагоду мені це показати.

Тільки один Комісар Меркулов, здавалось, одобрює мій поступок. Але він ледве чи міг мене піддержати. Автім, він повідомив мене довірочно, що ціла промисловість залізних металів знаходиться під розшуком особливої комісії Осереднього Комітету Партії на чолі з Маленко-

TULA-online.org

вом. Іван Тевосян, вірменин, який стояв високо в ласках Сталіна, також був в цій комісії. То ж було ясне, що він, Меркулов, має стати жертвенним козлом за всі недомагання промисловости. Незадовго по тім його й справді усунули а на його місце прийшов Тевосян.

Минуло більше місяця, а я ще не мав ніякої відповіді на свій звіт від Осереднього Комітету. Зачав вже ставати неспокійним. За порадою політично чутких на такі річи приятелів, посилаю відпис мого звіту до особистого Секретаріяту Сталіна. Хоч цей крок міг мене охоронити перед пімстою ображених, стривожених урядовців Комісаріяту, то з другої сторони збільшав в їх очах мою провину.

І вони пімстились, добре пімстились, з відсотками. Змайструвавши проти мене малу, але далекосяглу судову справу — про що скажу дальше — їм удалося запутати мене в фантастичний дворічний судовий процес. Не вдалось їм післати мене до вязниці, бо кінець-кінців найвищий суд мене виправдав. Але вдалось їм відібрати мені на довгі місяці спокій та зазнайомитись надто близько з совєтським судівництвом.

Ждучи на нове призначення, я покищо знаходився на платні Ґлавтрубосталі. Незвичне безділля було солодке. Щовечора брав я Ірину до театру, на концерти, до опери, на балєт...

В цих початкових місяцях 1940 року Москва була одною з нечисленних европейських столиць незачеплених війною. Цей факт був підношений раз-по-разу, на доказ мудрости „Коханого Провідника й Учителя". Вістки про воєнні події появлялись дрібним друком на останній сторінці наших часописів, неначе нас це не обходило. Але люди читали насамперед ті новинки, і читали з зацікавленням. Інстинкт казав їм сумніватися в запевнювання влади, що поширяючеся нещастя залишить нашу країну назавжди в спокою. Можливо, що якраз цей інстинкт і був причиною того, що в Москві тої зими закипіло гарячкове мистецьке й товариське життя.

Було більше домашніх прийнять, як коли. Освітлення вулиць і тих кілька електричних реклям здавалися яркіші, якісь визиваючі. А присутність німецьких урядовців і трохи старшин — особливо в більших гостинницях і ресторанах — додавала певної воєнної закраски цілій сцені.

Війна була замаркована в цій невтральній столиці ще й із іншого боку. Так звані прилюдні крамниці, де держава продавала товари для тих, що могли платити неймовірно високі ціни, зачали наповнятися незнаними закордонними товарами: одягом, взуттям, сукнями, цигарками, чоколядою, сухарцями, сиром, консервами, сотками інших предметів несовєтського виробу. Приходило це все з прифронтових сторін, які зайняла Червона Армія. Спочатку з фінських і польських територій, пізніше була це добича з балтійських країн, а дальше зачали привозити з Бесарабії.

За урядовою пропагандою, ми „визволяли" ці країни від капіталі-

TULA-online.org

стичного визиску й нужди. А на практиці, то москалі аж сіяли, що мають змогу купити собі ці капіталістичні чудеса в своїй „соціялістичній" столиці. Тисячі совєтських урядовців повбиралися в пограбовану елеґанцію а по Москві зачали гуляти оповідання, часто й перебільшені, яких то чудес там не познаходили совєтські переможці в „визволених" країнах.

Ґлавтрубосталь готовив для мене відповідну посаду. Кожний совєтський громадянин може, розуміється, бути призначений до праці дебудь, без його згоди, ба, навіть без попереднього бодай на кілька днів повідомлення. Але в випадку високої відповідальної праці завелась така встанова, щоб призначення робити можливо якнайбільше добровільним. Комісаріят запропонував мені повну управу металюрґічної фабрики в трансбайкальськім районі на Східнім Сибіру. А також запитували чи не прийняв би я посади начального інжиніра в фабриці на Уралі. Обмірковували також для мене становище директора фабрики в районі Ґоркій. Але нічого з того всего не вийшло.

Щождо мене самого, то я вже втомився за ті роки вічного мандрування й тужив за домашнім життям. Хотів залишитися в Москві. Тут був неначе рай у порівнянні з рештою країни. Треба було вживати дуже тонкого маневрування й довірочного політичного впливу, при чім поміг мені член Політбюра Андреєв, але нарешті таки мене залишили в Москві, — в металюрґічній фабриці в Філі, на окраїнах міста. Була це скромна посада, на два щаблі нижча, як я займав, але в столиці і я був задоволений.

Фабрика в Філі була ще передреволюційна, за останні роки змодернізована й побільшена, де працювало біля тисячі робітників. Називалась так, як і трест: Ґлавтрубосталь. Виробляла головно крицеві лиштівки й рури. Як помічник начального інжиніра, я ніс властиву відповідальність за виробництво. Ґоловні адміністраційні урядовці працювали в цій фабриці вже довгі роки й створили між собою свого роду близьку й довірену кліку. Був тут директор, Мантуров, високий, рижий. Ціле лице в веснянках; неповоротний, самоук, з нахилом закривати своє повне незнання технічних справ свистом. Здобув він певний розголос, як партизан за громадянської війни й жив цим політичним капіталом і до сьогодні. Хоч довгі роки стояв на чолі промислових установ, то їх операції були для нього китайською азбукою а часами навіть завидував інжинірам, що на цім розумілися.

Ґоловною його підпорою був Товариш Єґоров, Секретар Партії для фабрики й начальник її Особливого Відділу. Куций, грубий, середнього віку з густими, як щітина бровами, досить важний, бо мав звязки з Економічним Департаментом Н.К.В.Д. Коли з почуттям самоповаги переходив через наші майстерні й канцелярії, то декотрі робітники стиха бурчали: „Пішов маленький Сталін". Але його їдкі очі кидали тінь на мою душу через цілий рік, доки мусів коло нього бути. Третій член цієї кліки був голова профсоюзної секції,

TULA-online.org

Товариш Папашвілі, смаглявий грузин з уродженим хистом до інтриг. Споріднені з ними були редактор фабричного часопису й кілька інших комуністичних ударників.

Нова мітла на становищі комісаря, Сталінів прятель Тевосян, захотів мести добре. То ж зачав заходи, щоб збільшити виробництво. Обіцяно товсті нагороди за скоре виповнення замовлень, з додатковими нагородами для адміністрації за кожний відсоток перевиконання. А що місцева кліка не могла ухвалювати нагород тільки для себе, не поділившись з головними технічними урядовцями, то й мені немало грошей попало. Були такі місяці, що моя заслуженина й нагороди перевищали 4,500 рублів. До того Ірина заробляла ще на перекладах біля 1,000 рублів. Отже наші спільні заробітки були нераз двадцять і двадцять пять разів більші, як звичайного робітника.

Не зважаючи на таке багатство, наш „апартамент" складався з двох кімнат на горішнім поверсі триповерхового будинку в середмісті, під ч. 5 вулиці Рождествєнская. Давніше в цім будинку була гостинниця. Тепер уздовж його коритаря скупчилась група родин, зо своїми меблями, своєю прислугою, своїми клопотами.

Між моїми сусідами була одна балєрина з дорослою донькою; передовик фабрики з дружиною; вдова по бувшім торговці в залишках колишнього пишнього одягу, і відповідальний урядовець котрогось комісаріяту. Декотрі мали слуг. Ми мали тільки найману робітницю для домашньої роботи, яка в нас не жила, тільки щодня доходила.

Хоч ми жили близько до ріжних груп московців через кілька років, — так близько, що взаємно через себе переступали, — то все таки докладно пізнати цих людей не могли. Така неприємна близькість зроджувала взаємне підозріння. Романтики, що вірять ніби спільні інтереси людей зближують, мусіли б пожити в московськім переповненім громадськім апартаменті. Ці наші численні родини мали всього дві кухні, одну купальню, один виходок, один телєфон для цілого коритаря. То ж мусіли затикати вуха, щоб не чути спорів, сварок, не бачити залицянь, що навколо нас відбувались. Задзвонив телєфон, кожний біг відповідати. А це насувало підозріння, що між нами можуть бути й доносчики. І були!

В нашім апартаменті, про що я довідався вже пізніше, за війни, був один агент Н.К.В.Д., якого ніхто не міг би підозрівати в шпигунстві. Була це якраз та вдова по торговцеві, Сіліна. Підслухувала наші по телєфоні розмови крізь дірку від ключа й стало про це доносила. Цілком певно, що її затягнули на цю гидку працю загрозою бути заслану кудись далеко, як „ворожий клясово елємент". Нераз ми дивувались, як їй удається добувати додаткові харчеві пайки. Коли виявилось чим вона займається, справа стала ясна.

Але, залишаючи цю жінку, всі ми жили досить по-сусідському, як типічні росіяни, старались забувати маленькі непорозуміння. Коли хто знайшовся в біді, кожний готов був помогти.

Ну й, не треба думати, що нам поводилось аж так дуже погано, як

TULA-online.org

це водиться в російських містах. Ірина мала щастя, що їй улалось дістати такий апартамент у середмісті, в добірній частині Москви, та й я ним користувався, коли не вдалось мені сторгувати одного з нових помешкань збудованих у місті. Мали ми піяно, добрі магоневі меблі, коштовні килими, кілька малюнків. Менше щасливі приятелі наші, які до нас заходили, нам заздрили, що нам добре живеться...

Крім перерву служби в Червоній Армії, мав я тут жити три роки. Це було те найближче, що я міг осягнути, до спокійного семейного життя. У Ґлавтрубосталі в Філі працював я довгі години — часто від півосьмої вранці до десятої-дванадцятої вночі. Але в вільні дні, й часами вечорами, коли я вертав досить вчасно додому, ми таки відчували, що нарешті маємо власний дім.

Деколи ми й бавились. Мої приятелі були майже всі партійці, урядовці Кремля й Осереднього Комітету, та технічні фахівці. Ірини знайомі були з мистецьких і літературних середовищ московського життя. Обидві групі не конче добре змішувались з собою, то ж ми старались держати їх, наскільки вдавалось, окремо. Ця відокремленість була прообразом нашого подружжя, яке ніколи не дійшло до ступеня повної всеобіймаючої взаємности. Двоє людей, як я переконався, можуть розвинути між собою правдиве привязання й взаємнопошану і без звязування свого життя.

Моя праця в фабриці, моя діяльність у Партії, політичні лекції, збори інжинірії, були для Ірини та її інтересів чужі. Наші два світи стикалися, але ніколи не покривались. Крім того совєтські урядовці, щоб себе забезпечити, стараються не говорити своїм дружинам про свої професійні й політичні справи поза домом. Досвід їм сказав, що щоменше семя урядовця знатиме про такі справи, то більша надія жити в спокою. Під сталою загрозою нової чистки й арешту, слуги всемогучої держави стараються охоронити життя своїх коханих тим, щоб розказувати їм про свої справи дуже мало, або й нічого.

І я рідко коли говорив з Іриною про свою працю в промислі й ніколи про свої політичні думки чи сумніви, хоч вона була інтелігентна й дуже мила жінка. Часом язик аж свербів, щоб „розкрити" їй „своє серце", але страх зробити її спільником свого „небезпечного" політичного наставлення завжди держав його на припоні.

— Скажи мені Вітя, голубе, що тобі долягає? — Ірина часто мене просила. Чому ти такий нещасливий? Чи це може я винна? Може б я тобі чим помогла? Скажи, прошу!

— Ні, серденько, це не має нічого спільного з тобою. Це просто тому, що я забагато працюю. Нема чого журитися...

Як може хтось надіятись нормального домашнього життя під гнетом душевних тортур тоталітарного животіння?

4

Одного дня в червні місяці дістаю листа від Ґлавтрубосталі з запитом вияснити певні виплати зроблені моїм помічником в Кемерово.

TULA-online.org

Це мене здивувало, але ще не стривожило. Я ще не додумався до того, що це була пімста змайстрована Ґолованенком і іншими, яких я нехотячи образив.

За совєтським правом певний рід відповідальних працівників, коли їх призначать на становище в віддалених околицях країни, — як Далекий Схід чи Сибір, — має право до значних грошових додатків на покриття переїзду та інші витрати. Виплати робляться на основі особистих формальних контрактів з підприємством, де працюють. І от тепер так сталося, що в кількох випадках не було таких контрактів для оправдання декотрих виплат пороблених моєю фабрикою.

Мій помічник і головний рахівник не вважали за конечне виробляти такі контракти. Наказ, скріплений підписом Кожевнікова, здавався їм вистачальним. Я ж особисто цих людей ані не наймав, ані їх не уповажнював робити витрати. Але однаково, як голова проєкту, мав тепер технічно відповідати за недогляд і став під оскарженням, що неправно витрачав фонди, цебто за злочин, за що була кара до трьох років вязниці.

Плян запутати мене в таке далекосягле обвинувачення був виготовлений, очевидно, без відома Кожевнікова. Бо він виглядав заскочений й заклопотаний, як я прийшов до нього з цим листом. Оскарження було, на його думку, нісенітне, і я не повинен цим тривожитись. Але він сам не міг вмішуватись у цю справу, щоб не виглядало, що він закриває недотяги своєї власної орґанізації.

— Тільки відпиши на того листа, радив Кожевніков, найліпше, як можеш, і за цілу справу забудь. Думаю, що вона дальше не піде, бо надто вже дурнувата.

Але Кожевніков помилився. Минув місяць. Я вже був певний, що „кримінальну" скаргу проти мене занехано. Аж нагло повідомляє мене Комісаріят Залізної Металюрґії в імені самого Тевосяна, що він вніс на мене формальну скаргу до Народнього Суду. Таким способом я став оскаржений за поважний кримінальний проступок — перед звичайним цивільним судом, за „злочин", з яким не мав ніякого навіть найменшого звязку. Разом зо мною запізваний до суду був головний книговод в проєкті Кемерово, Матвіїв. А мого торговельного помічника, який якраз робив ці витрати, залишено в спокою.

Вдалось мені добитись побачення з ріжними урядовцями в суді, щоб позов уневажнити. Вони годилися, що скарга виглядає назверх пуста, але вона прийшла від Тевосяна — не тільки Народнього Комісара, але й спалахнувшої зірки на небозводі Сталіна, — що багато важніше, то ж машинерію „справедливости" годі спинити. Що ж, мушу ставитися на суд. Положення було поважне, бо, коли б одного громадянина позивав другий, то він міг сподіватися, що совєтський суд видасть безсторонній вирок. Але, коли звичайного громадянина позиває уряд, то його шанси звичайно ніякі. Бо тепер грає ролю не безсторонність справедливість, а „оборона пролєтарської диктатури", — цебто оборона режиму — перший обовязок совєтської правної си-

TULA-online.org

стеми.

Насамперед мене кликали кілька разів на передвступне переслухання й намовляли признатися.

— Не будь дурнем, Товаришу Кравченко, радив мені один із прокураторів Н.К.В.Д., — признайся й збудешся суду. Присудять меншу кару.

— Як же ж я можу признаватися до злочину, що про нього навіть нічого не знаю? Я не думаю приймати на себе кримінального рекорду, щоб закрити партацьку технікальність. Гроші ж були виплачені за підписом і згодою Главтрубосталі.

Мені навіть не хотілось вірити, що допит у такій справі буде переводити Н.К.В.Д., а не магістрацький суд; у цім же оскарженні не було нічого політичного. Але, коли право встановляє й його заразом виконує Партія, то нема чого й дивуватись.

— В такім випадку мусиш ставати на суд.

Чотири дні перед назначеною судовою розправою йду до Колегії Адвокатів Державної Оборони, щоб дали мені оборонця. Бо правної приватної адвокатури в нашій країні нема. Бажаючий мати оборонця має попросити Державну Колегію, заплатити їй приписаний гонорар і прийняти того адвоката, що призначать. А що адвокати нужденно оплачувані, то дають їм ще й приватно в руку, хто того варт, щоб краще поставились до справи.

В Колегії слухала моєї справи якась невиспана жінка, що позіхала просто мені в лице й, мабуть, малощо мене розуміла.

— Петров, каже до чоловіка по другій стороні кімнати, закопаного в папери, справа під Артикулом 109, розправа за чотири дні, можеш взяти?

— Ні, сильно зайнятий, відповідає Петров.

— Добре, знайдемо іншого, каже жінка.

Перше моє зазнайомлення з адвокатом, якого вона мені нарешті призначила, надто потішаюче на мене не поділяло. Був це порядний, досить малий чоловічина, з неспокійними очима й запалими щоками. Мав почуття нижчости й дуже виправдувався. Коли довідався, що оскарження виповнене Тевосяном, попав в розпач. Совєтський адвокат, коли не хоче мати клопоту, мусить ставити добро Партії й Держави вище свого клієнта. То ж мій малий переполоханий оборонець не міг хіба ставати проти Народнього Кмісара. Він не мав і не має наміру займатись такими небезпечними справами...

Народній Суд зібрався в бідненькій, погано провітрюваній кімнаті на другім поверсі будинку, де колись була школа. Жовта фарба на стінах, де ще не злущилась, була покроплена мушачими слідами. Портрети Сталіна й інших провідників були, само собою, порозвішувані по цілій кімнаті. Я, Матвіїв, наші адвокати та ще з поверх двадцятеро людей, яких справи були на сьогоднішній програмі, ждали на суд.

— Суд надходить, встати! — закричав на ціле горло возьний.

Встаємо. Бічними дверима входять двоє чоловіків і одна жінка та

TULA-online.org

займають свої місця за червононакритим столом на підвищенні. Через кілька годин прислухуємося розправам інших людей. Головуючий суддя, це сталий судовий урядовець, і головно він ставить запити; інші двоє, це „представники народа", щось наподобу присяглих суддів в англо-саксонських країнах. У цім випадку ці представники народа були: молодий робітник, неспокійний, але самопевний під вагою такої почести, і старша жінка, яка, на мою думку, була десь писаркою в канцелярії. Ніодне з них не відчиняло рота.

Коли головний суддя скінчив допити, адвокати, прокуратори й оборона виголошували гарячі промови — пристрасні промови це традиції російського судівництва, — і три судді виходили. За кілька минут вертали з присудом.

Допитування мене й Матвієва відбулось по тій самій лінії. Дотепер я ще сумнівався, що можу піти до вязниці за таке нісенітне оскарження. Але як зачалася моя розправа, серце пішло в пяти. Моя особиста невинність не мала тут голосу. Безсторонньо беручи, я „прогайнував урядові фонди". Прецінь суд має слово Комісаріяту, що воно так, тому ціла розправа була суха й передрішена.

Коли суддя закінчив зо мною, я вже відчув, що навколо мене виростають вязничні стіни. Тоді взяв мене в обороти прокуратор. Був це кремезний чоловік, з буйною гривою. Дивлячись на нього мені здавалося, що він заздрісно поглядає на мою добре причесану чуприну й на мій добрий одяг, немов би це я був винен тому, що він мусить удержувати свою семю за 600 рублів на місяць.

— Скільки ви мали платні в Кемерово? — питає.

— Пересічно 2,500 рублів, часами більше.

Кивнув головою, неначе знайшов якийсь важний пункт, і подивився значучо на суддів.

— А скільки заробляєте тепер?

— Три, чотири, часами й пять тисяч, це залежить.

І знов прокуратор кивнув значучо головою й скривив свої губи в глумливій усмішці. Схопив, мабуть, якусь чудну льогіку, яка, на мою думку, більше відносилася до його огірченої вбогости, як до моєї справи.

— Так от бачите, товариші судді, у яких умовинах живе оскаржений.

— Але, що то має спільного з оскарженням?! — відзиваюсь, не міґши довше видержати. Я кермую великою фабрикою й мені платять, як каже право.

— Оскаржений, прошу не переривати! — впімнув мене головуючий суддя. Ми віримо Народньому Комісаріятові, який прислав скаргу, що про ню згадує прокуратор, більше, як вам.

Промова прокуратора була голосна й палка, з диким розмахуваням руками. Наводив цитати з літератури, з промов Вождя, щоб якнайчорніше представити цих двох „потвор", що „змарнували народні гроші". Посторонній слухач, що не знав би фактів, мусів би подумати, що я з бідним Матвієвом присвоїли собі мільйони й запечатали ду-

TULA-online.org

шогубством. Три й півроку вязниці домагався прокуратор. А чому тільки три й пів, чому не пять, чому не кари смерти, того не пояснив. Ціла справа була така сновидна, що я зачав щипати себе чи не сплю.

Мій оборонець, беручи під увагу мою партійну приналежність, таки справді зробив героїчну намагу мені помогти. Але почував себе переможеним ще заки зачав: виконував свій обовязок, щоб задоволити форму. Вини моєї не заперечував, вона навіть для нього була ясна, — тільки просив, щоб мені дано меншу кару.

Судді нараджувались може десять минут і вернули з присудом: два роки вязниці, з правом впротягу сімох днів внести відклик. Засудили мене, як „злочинця", за те, що хтось там у Главтрубосталі недописав в канцелярщині. Комісар підписав кусок паперу, який положив котрийсь із його підчинених на столі, ну й комедія вже гралася сама, автоматично. Знаю, що це звучить смішно, але такі були доказові факти. Головуючий суддя й прокуратор були перш за все партійці. Вони мали до діла з оскарженям внесеним не тільки Комісаром, але й членом Осереднього Комітету Партії. Яка ж тут могла бути справедливість серед таких обставин?

Арешт мій був поданим мною відкликом спинений. Кілька разів, з кількамісячними перервами, мене покликали на переслух множество судейських урядовців і вчасно навесні, 1941 року, покликано мене на переслухання до головного Міського Суду. І знову я відмовився визнати себе винним. Суд узяв справу під розгляд і за біля півгодини оголосив мені присуд: кара була зменшена до одного року — примусової праці на тім місці, де працюю.

Це є суто советський судейський винахід. Засуджений громадянин дальше працює на волі, — але 10 до 20 відсотків його заробітку віддають для Н.К.В.Д. У моїм випадку це було 10 відсотків. Десятки тисяч росіян мусять платити таку данину тайній поліції під маскою кари за злочин.

Повідомлення про моє нове положення післано книговодному відділові фабрики. Від тоді, аж доки справа не була відкинена Верховним Судом, 10 відсотків моєї заслуженини й нагород відтягано кожного місяця до скарбниці Н.К.В.Д.

Дальший перебіг справи подам скорочено. Негайно вніс я відклик до найвищого суду. Але заки він дібрався до моєї справи, вибухла війна, Москва опинилась під бомбардуванням нац-істів і суд перенесено на Ураль. Під час перевозу архіви знайшлись в такім оплаканім стані, що з мого відклику не лишилось і сліду.

Коли я служив в Червоній Армії, як сотник інжинірної частини й Політичний Комісар, Ірина дальше працювала над моєю справою. Не йшло мені про тих 10 відсотків. Важніше було стерти пляму з мого рекорду. Скоро, яктільки мене звільнили з військової служби в першій половині 1942 року, Верховний Суд розглянув справу Кравченка; уневажнив присуд нижчих судів, визнав мою повну невинність, і справу

TULA-online.org

занехано.

Коли б не ця справа очищення, мені правдоподібно ніколи не було б дозволено працювати в Народнім Комісаріяті (Совнаркомі) і напевне мені ніколи не було б вільно виїхати закордон. Ворожість до мене, яка виплодила ті скарги проти мене, вже давно забулась. Коли я ввійшов до Голованенка в Главтрубосталі, він ледве собі пригадував, що колись на мене гнівався. Але зла воля, раз спущена з припони, дальше діяла, з розгону, й малощо не зломила мого життя.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ДРУГА

НЕСПОДІВАНА ВІЙНА

Одного ранку, дня 22 червня, 1941 року, були збомбардовані совєтські міста й летунські майдани а совєтські армії сполошно відступали перед нац-істичними панцерними дивізіями на величезнім фронті. Про наглий напад Німеччини на Росію заговорила світова преса, а совєтська тайна поліція зараз таки, ще перед сходом сонця зачала виловлювати десятками тисяч „небажаних" громадян.

А я нічого не знав про нещастя, що зірвалось над головами двісті мільйонів людей нашої держави. Не знав також ніхто на фабриці, як я прийшов до праці. Ще вчорашні воєнні звідомлення в совєтській пресі дальше голосили про перемоги Гітлєрових армій, про розгром його ворогів, про „капіталістичних шакалів" і „плютократичних воєнних паліїв".

В останніх місяцях в урядовій пропаґанді не було найменшої зміни — ані словечка супівчуття для підбитих Гітлєром народів, ніякого неприхильного вислову про Гітлєрових мародерів. Хоч мільйони росіян сильно співчували жертвам нац-істичного нападу, то голосно свого почуття виявляти не могли. Всего кілька днів перед цим доленосним поранком я мав переговори в Департаменті Ввозу Машинерії Комісаріяту Закордонної Торговлі з німецькими представниками. Закінчували ми технічні подробиці німецьких достав елєктролютувальної машинерії до Совєтського Союзу.

Двадцятого червня, два дні перед нападом, промовляв я до робітників і працівників на тему „імперіялістичної війни". Промова моя йшла по приписаній лінії. Не зважаючи на свої перемоги, я казав, Німеччина прагне мира, але британські імперіялісти, піддержувані американськими фінансами, натискають, щоб війну продовжити.

Ані я, ані ніхто з-поза Кремля не знав, що ще в січні Державний Департамент у Вашинґтоні остеріг нашого амбасадора Константина Уманського, що Гітлєр лаштується напасти на Росію, і що пять тижнів пізніше осторогу цю повторив Сомнер Велес і британська інформація. Кремль уважав їх за капіталістичний трик, щоб зірвати прекрасну приязнь запевнену пактом Сталін-Гітлєр.

Осторожні попередження прислали своїм зверхникам також совєтські аґенти з Німеччини: повідомляли про великі пересуви військ у нашім напрямку. А що я мав багато знайомств між урядовцями й комісаріятами та фабрикою, що виробляли товари для німецької воєнної ма-

TULA-online.org

шини, то часто мав до діла з нашими торговельними представниками, які вертали з Берліна. І вони остерігали про наміри Гітлєра. Говорили їм німці отверто при ріжних нагодах, що війна нехибна. Але й ці всі остороги Сталін і його двір відкидали, як провокацію для викликання замішання. Виходило так, що Кремль підпав під гіпнозу своєї власної пропаґанди, яка казала масам, що совєтсько-нац-істична співпраця, це ідиля, та й годі, без ніякої плямки. Сумніватися, означало не вірити в непомильність Сталіна. Натякати, що німці все ж таки можуть Вождя обдурити, було те саме, що кидати на себе підозру в контрреволюційності. Висловлювати явне співчуття для жертв Брунатної Пляґи, було загравати з арештом.

І так цей історичний день настав навіть без якоїбудь чутки, що нарушувала б щоденну рутину. Праця в нашій фабриці була вже в повнім розгарі, коли нам сказали, що маємо зробити перерив, щоб послухати оголошення Молотова. Це було щось незвичайне, то ж кожний ждав з напругою що це має бути. Робили ми ріжні здогади, але ніхто не вгадував страшної правди.

Дрожачі й слізні слова Молотова вдарили нас громом. Зміст їх був такий: Фірер, хитрий і зрадливий, підлий і дурний, пустив бліц на країну, яка близько через два роки сама собі від рота відбирала а посилала йому до загину потрібні харчі, опал, металі, оливу й помагала покорити Европу. Ми сумлінно виповнили наші зобовязання: піддержували нац-істів не тільки товарами, але й пропаґандою по світі та натиском дипльоматії. І от, в нагороду маємо зраду.

За кілька годин прибув промовець від Партії. Скликано полудневе віче всіх робітників. Я сидів на плятформі, разом з директором Мантуровом і головою Партійного Комітету Єґоровом. Вивчав втомлені, похмурі лиця наших робітників, коли промовець торощив зрадливість німецького диктатора, вихвалюючи чесноти нашого власного диктатора. Бачив я в їх очах гнів, спантиличення, втому, й смуток. Декотрі жінки плакали.

Промовляли ще Мантуров і Єґоров, повторяючи мляво й незґрабно нові, для нас дивні заклики. Ще ж ми не відвикли говорити про „демократичні країни" без глумливої усмішки, ані не навчились громити німців, які ще вчора були в нас „жертвами імперіялістичних паліїв". А тут бах! — давай говорити про Аґлію й Франціо, як про товаришів спільного діла, а не як про „головну загрозу для нашої державної безпеки".

Робітники, вдарені страшною вісткою, плескали без захоплення під час зупинок у промовах у відповідних місцях і вернули приголомшені до своїх станків, бюр, до своїх рисувалень. І працювали ми, як звичайно, цілий день. А все ж таки війна вирвала багатьох із довголітнього отупіння. Ось підходить до мене по партійних зборах Сєрґей Ґоловльов, елєктричний інжинір і член Партії:

— Так, тепер на нас пора. Туге життя ми вели цілі ці роки, Вікторе Андрієвичу — війна, революція, пятирічка, голод, чистки, — а те-

TULA-online.org

пер знову війна! Коли ж нарешті зачнемо ми жити, як люди?

— Мусимо працювати й ще раз працювати, Товаришу Головльов, нема іншої ради, відповідаю.

— Це правда, що ми мусимо працювати й битися. Але ж думки не спиниш...

— Ти краще вертай до праці, кажу, прибравши урядовий тон, так тільки, на всякий випадок. Побалакаємо, кажу, про це колись іншим разом.

У моїй канцелярії того пополудня мені сказано, що надінтендант шихти Вадим Александрович Смолянінов не зявився до праці й годі його дістати по телєфоні. Підіймаю слухавку й викликую його число.

— Чи це апартамент Смолянінова?

— Це **бувший** апартамент Смолянінова, чую гострий голос.

— Будь ласка покличте Вадима Александровича до телєфону.

— А хто говорить?

— Помічник начального інжиніра цієї фабрики.

— Його тут нема, й більше не буде.

— Хто говорить? — питаю урядово.

— А я урядово відповідаю. Тут урядовець Н.К.В.Д.

Завішую слухавку. Так мій приятель Смолянінов арештований! Що за трагічний кінець революційної карієри! Здібний інжинір, освічений, Смолянінов, як голова Канцелярії Ради Народніх Комісарів, як начальник Будови Магнітострою, як голова Совєтського Торговельного Представництва в ЗДА, як директор Гіпромезу, важного Металюргічного Інституту. Одним словом, була це важна фігура в совєтськім режимі.

За великої чистки його виключили з Партії й знизили до становища помічника передового робітника в нашій фабриці. З часом цей бувший писар Лєніна став передовиком і нарешті надінтендантом шихти фабричної зміни. Недавно його знову прийняли в ряди Партії. Його одинокий син, бунчужний в Червоній Армії, був на фронті. Тепер того Смолянінова арештували.

Була це тільки перша жертва жорстокого за війни терору, що на ню я звернув увагу. В наступних днях позникали десятки інших навколо мене. А ще довго до того сказав мені один приятель із Н.К.В.Д., що в випадку війни будуть виметені всі „небезпечні елєменти". У кожнім селі, містечку й місті були готові довгі чорні списки: сотні тисяч позамикають. І він не перебільшував. Ліквідація „домашніх ворогів" була, вдійсності, одинокою частиною воєнного старання, що діяла скоро й справно зараз напочатках війни. Була це чистка запілля за виробленим самим Сталіном пляном.

Кілька років пізніше, коли я вже був в Америці, чув я забавну нісенітницю, — яку приймали за правду навіть інтеліґентні американці, — що „в Росії не було пятої колюмни", через те, що розумно пере-

TULA-online.org

проваджені чистки винищили всіх „зрадників" наперед. Читав я ці неграмотні дурниці в чудній, напівграмотній книжці бувшого амбасадора Джозефа Дейвиса, та в поверховних писаннях інших, яких уважають за знавців предмету, не зважаючи не повне їх незнання природи Сталінового режиму. Мені тільки дивно, що таку велику віру має та хитра пропаґанда подавана, очевидно, Москвою.

Кажу „подавана", бо в середині Росії урядова напрямна була цілком інша. Вона безперестанно гомоніла, що наша нація аж загнилась пятиколюмниками. Від самого першого дня війни часописи, радіо й промовці вили за кровю домашніх ворогів, шпигунів, підривників, сполошників, саботажників, фашистівських агентів. І Н.К.В.Д. не дало собі другий раз того повторяти, негайно зачало арештувати й розстрілювати. Напочатках було враження, що Кремль боїться більше власних людей, як наїздників.

В розумінні прихильних німцям людей, або зрадників, такої пятої колюмни в нас не було, — і це, **не зважаючи на криваві чистки.** Але ми мали мільйони патріотів, які ненавиділи Сталінів деспотизм і все, що з ним. Щодо того, то страх панівної кліки був оправданий.

Брутальність колєктивізації, штучний голод у роках 1932-33, чудовищні жорстокості років чистки, це все залишило глибокі шрами. Ледве чи була де семя, що **не потерпіла б страт в цім наступі** режиму на власні маси. Сталіна й його підручних не турбувала наша вірність Росії; але вони боялись, і не без причини, за нашу вірність **їм самим.** Можливо, що вони бачили в своїх неспокійних снах, як двадцять мільйонів невільників із таборів невільничої праці валять загорожі таборів, ломлять стіни вязничні, рвуть кільчастий дріт і женуть з палаючою в серцях ненавистю й жаждою пімсти до них, по звіт...

У кожнім разі, в плянах уряду на першім місці був безжалісний порахунок з потужною опозицією, а питання оборони вже на другім місці. Совєтські громадяни німецького роду, без уваги на те, як давно поселились їх предки, були виарештовані майже до останнього. Всеньке населення Німецької Республики над Волгою, у числі півмільйона людей, виселено з того району, де вони замешкували ще від часів Катерини II, розсіяно по ріжних околицях Сибіру й Далекого Сходу. Дальше черга прийшла на поляків, балтів та інших народностей, яких перед війною не зачіпали. Ізолятори й табори силуваної праці розбухали додатковими мільйонами. Наші володарі заховувались, як перелякана тічня вовків.

Кілька днів по вибуху війни, у Москві встановлено „військові трибунали" на чолі з бувшим Президентом Міського Суду Товаришом Васнєвом. Відноги тої нової аґенції терору загрибились по цілій столиці й на передмістях. Таке саме було й у кожнім місті. Усі клітини совєтського життя покрила ця орґанізація, наділена надзвичайними повновластями арештувати, тайно судити, на смерть засуджувати. Були особливі залізничні трибунали — на краєві розміри створена армія

TULA-online.org

відьмоловців під проводом фахівців із Н.К.В.Д., зо шляхотним завданням здушувати незадовілля. Було ясно, що режим попав в стан переполоху.

Завдання цих нових агенцій, які поширювали, але недоповнювали вже існуючих агенцій чуйности й гнету, були подані самим Сталіном дванадцять днів по вибуху війни. Говорив Сталін:

„Мусимо зорганізувати безжалісну боротьбу з усіми порушниками запілля, дезертирами, сполошниками, боягузами, розношиками чуток.. Конче треба передавати негайно судам військових трибуналів всіх тих, що викликуванням переполоху й своєю трусістю перешкоджають обороні країни, без уваги хто вони не були б".

Чому ж така гаряча нервовість, такий страх перед „підривниками запілля" в країні так недавно ще „обєднаній" інквізиціями чистки, у країні, що її так часто називано „монолітом"? Чи не тому, що Кремль набрав уяви, що ціла нація продажна, пересякла невірністю та трусістю? Ці погрози Сталіна вже само собою сіяли переполох по цілій країні. Очевидно, що домашніх ворогів було стільки, що вже не вистачали сотки тисяч енкавудистів, то ж треба було заводити нові трибунали. Як це могло статися в країні, яку вислављювано за її „щасливе життя" під сонцем Сталінської Конституції"?

Може Дейвис і Дюранті зможуть розвязати цю загадку. Але із слів Сталіна й погроз виголошених ним повільним голосом грузина я знав тільки одне: що вони не згоджуються з образом нації вичищеної від зрадників в океанах крови.

У самій Москві розстріляно тисячі громадян на основі воєнного права в перших шістьох місяцях війни Одне слово сумніву, страху, чи розпачі вистачало, щоб винного схопити й потягнути перед воєнний трибунал. Тисячі шпигунів нащурювали вуха й витріщували очі, стоячи в чергах за хлібом і нафтою — на базарах, у крамницях, театрах, у трамваях, на залізничних двірцях, полюючи за найменшим слівцем розпачі, сумніву чи критики. Кожний домашній комітет доносив на своїх мешканців, кожна служниця на свого працедавця. Дійшло до того, що люди боялися говорити, що вони голодні, бо могли б їм закинути, що вони сумніваються в мудрість Сталіна й не зважають на воєнні труднощі.

У комуністичних колах Москви було загально відомо, що щоближче ворог підходив до Москви, то більше переводжено масові розстріли тисячів чоловіків і жінок тих, що довгі роки сиділи в вязницях чи концентраційних таборах. Були це найвизначніші провідники лівого напрямку — соціялісти, бухарініети, соціялісти-революціонери, анархісти, бувші комуністи. Їх Кремль боявся найбільше, щоб вразі вибуху революції не дали проводу обезголовленим масам. Знову жах перед цими двадцятьма мільйонами вязнів, що рвуть свої кайдани...

Також не було тайною, що й машинерія військової мобілізації була вживана для винищування тих, що не дуже вірили в совєтський режим. Повитягано всі архіви НК.В.Д. Списки запідозрених, тих, що їх арешт

TULA-online.org

не був конечний, передано в руки кожної поборової комісії. Їх, як призначених на заріз, відправляли скоро, малощо, або й ніяк невишколених, на найнебезпечніші відтинки бойового фронту. Це була свого роду також чистка.

Потужности терору тоді всередині Росії годі перебільшити. Була це окрема війна в війні. Був це вияв недовіря Кремля до власного народу. Другим обявом було занехання майже через ніч більшости „соціялістичних" кличів, що під ними ми жили й страждали двадцять чотири роки. По чвертьстолітті комуністичної пропаганди, уряд у годині небезпеки звернувся до національного патріотизму, вірности до раси, любови до землі, а пізніше навіть до релігії. Нас закликали вже не до оборони країни „соціялізму", а до оборони Росії, словянського наслідства, Православного Бога.

Яке замішання в думках мусіло викликати потоптання того всего, — хай і тимчасово, — це трудно собі уявити. А де ж Соціялізм? Колєктивізація? Безклясове слуспільство? Світова революція? Щобільше території захоплювали німці, то менше згадувано за ці ідеї, що в їх імені стільки років тортуровано націю. Відновлено ці кличі не пізніше, аж спинено повідь напасників. Були, розуміється, і мільйони звичайних росіян, які задержали свою віру в совєтський тип суспільства. Але цієї віри годі було добачити в володарів на Кремлі.

2

Але вернім до першого дня війни.

В канцелярії директора того вечора застав я Мантурова, Єгорова й директора підфабрики Ларіонова. Розбалакались про війну. Радіо було відчинене, ждали вісток про війну. Нагло крізь воєнну музику пробився голос. У чистій московській він закликав:

„Громадяни Росії! Російський народе! Слухай! Слухай! Це Постій німецької армії".

Дивимось один на одного здивовані.

— Чи не краще нам виключити лотрів? — питає Мантуров.

— До чорта! Послухаймо, що цей байстрюк має сказати! — рішив справу Єгоров.

„Через двадцять чотири роки жили ви в голоді й страху. Обіцяли вам волю, дали невільництво. Обіцяли хліб, дали голод. Ви стали невільниками без ніяких людських прав. Тисячі вас гинуть щоденно в концентраційних таборах та морозяних околицях Сибіру. Ви не є панами своєї власної країни та свого власного життя. Вашим паном Сталін. З вами поводяться гірше, як з невільниками на галєрах у давнині. Мільйони вас тепер знаходяться в вязничних камерах і таборах невільничої праці. Ваші володарі знищили вашу православну віру й замінили її вірою в Сталіна. Де ваша воля слова й преси? Смерть галапасам на російському народі! Валіть ваших тиранів" Дальше вже була лайка, протижидівські заклики та інші грубості німець-

TULA-online.org

кої пропаганди.

— Закрути! — скричав Єгоров.

Мантуров поспішно скрутив радіо. Настала неприємна мовчанка. Один одному не смів глянути в вічі. Так і розійшлись ми у неприємнім заклопотанні.

Десь за годину йду знов до канцелярії Мантурова. Порадитись хочу про свого помічника на місце Смолянінова. Входжу, як звичайно, не стукаючи. Застаю не мало здивований Мантурова й Єгоровоа при радіо. Слухали нову ворожу радіонадачу. Я й не дивувався їх цікавості. Це ж перший раз за стільки років могли вони почути голос, що виступав проти совєтського режиму, замість нападів на режими інші.

„Приходьте до нас з цими летючками в руці" — голосило радіо, як я вступив до канцелярії. „Це буде для тебе перепустка. Чому ж битися за невільництво й терор, коли німці несуть волю?"

Мантуров, заклявши, скрутив радіо. Єгоров, також несвій через мій прихід, вийшов із кімнати. Я представив Мантурову справу Смолянінова й інші пекучі справи. Мантуров перериває мені в половині речення:

— Між іншим, Товаришу Кравченко, краще не згадувати, що ми слухали німецьку пропаганду з радія. Знаєш, на всякий випадок. Стереженого Бог стереже.

— Можу заложитися, що половина Москви слухала, кажу.

— Але вже завтра не буде. Маю повідомлення. Завтра всі радіоапарати будуть зареквіровані.

— Зареквіровані? А то навіщо?

— Думаю на переховок.

Так воно й сталося, і в Москві, і по цілій країні на другий день. Усі громадяни під загрозою кари знесли свої радія до станиць місцевої поліції. Я сам бачив повні троки радіоапаратів, накиданих, як дрова, як їх відвозили на сховок. Через цілу війну росіянам було дозволено слухати тільки гучномовців злучених з урядовими радіо-висильнями. Деінде в світі — в Німеччині й захоплених нею краях, наприклад, — слухати ворожих радіо-надач було заборонене й за непослух карали. У Росії ж аж так далеко населенню не вірили; від нього просто повідбирали радія.

Це був перший крок до повного відрізання вісток із світа. Цензура листів не була обмежена тільки до листів на фронти чи з фронтів, але поширено її також на звичайну цивільну переписку. Воєнні комунікати в перших тижнях війни були такі звідливі, що малохто їм вірив і пізніше. То ж не диво, що уряд мав багато клопоту з розношциками ріжних сполошних чуток. Це було признакою того, що люди набрали переконання, що їх влада бреше.

В нашій фабриці праця йшла зо зростаючими труднощами. Мобілізація здесяткувала нам нашу робітну силу. Розруха в транспорті

TULA-online.org

позбавила потрібних матеріялів. У теорії наша країна тішилась двадцять двомісячним миром, і за той час могла підготовити себе до зустрічі цього нещастя. На практиці ж, — ніякої підготовки не було. Нелад панував в кожнім ланці нашого життя.

Не хотілось вірити шептаним вісткам, що филя німецького наступу котиться на схід зо страшною швидкістю. Що ж сталося з кольосальною Червоною Армією, якою ми так чванились? Що з цими стратегічними оборонними становищами, що їх ми здобули, посунувши наші кордони глибоко в Польщу, Ромунію, Фінляндію й три балтійські країни? Де ж ті користи стратегічні, що ми здобули за ті роки невтральности?

Комунікати говорили нам стільки, що нічого, збільшуючи замішання викликане повіддю ріжних чуток. Кордони поліції держали втікачів за містом, щоб хоронити мораль. Але доволі втікачів таки попрокрадались у місто й від них ми довідались про зростаюче нещастя. Комунікати обминали згадки про поразки. Ба, навіть натякали на перемоги. Але назви місцевостей були вистачальним доказом, що ворог суне щораз ближче.

„Впротягу минулої ночі" — голосив комунікат напочатку червня, — „відбулись бої в Мурманську, Двінську й у напрямках Двінська, Мінська й Луцька... У Мурманську наше військо поставило ворогові впертий спротив, завдаючи йому великих страт... у боях у напрямку Двінська й Мінська ворог стратив більшу частину своїх повзів..."

Але на 3 липня перший раз відізвався до нас Сталін. Народ зжахнувся, почувши правду про скоро насуваючуся в сторону столиці пожежу.

„Гітлерівським військам", — говорив Сталін, — „удалося захопити Литву, значну частину Білорусі, частину Західньої України. Над нашою батьківщиною знялась велика небезпека".

Нам не хотілось вірити. І дальше говорив Сталін:

„Ціль цієї війни проти фашистівського напасника є помогти народам Европи, що стогнуть під чоботом німецького фашизму. У цій війні ми матимем вірних союзників в народах Европи й Америки... Наша війна за волю нашої батьківщини зійдеться з боротьбою народів Европи й Америки за свою незалежність, за демократичну волю...

Це перший раз ми почули, як Сталін вимовляв слова „воля" й „демократія" — по-старомодньому, без насмішливих лапок. Поняття перевертались догори ногами: спасення большевицького режиму залежало від перемоги „здегенерованих демократій"... від перемоги передових капіталістичних держав, які обіцяли дати Росії всяку можливу поміч. Майже забутий сон про волю знову пригадався людям. Хоч треба було аж страшної війни, думалось, то все ж таки наша відокремленість від світа нарешті скінчиться.

„Брати й сестри, до вас відзиваюся, мої приятелі" — говорив дальше Сталін. За шіснадцять років свого правління він не говорив ще так ніколи. Приятель у моїй фабриці, набравшись смілости від захоп-

TULA-online.org

лення моментом, каже до мене тихим шепотом: Начальству мусить бути гаряче, коли зачинає називати нас братами й сестрами'.

Не могли ми схопити причини наших поразок. Через два десятиліття голодували, страждали в імя військової підготовки. Наші провідники чванилися вищістю в вишколі вояків, вищістю в виробництві зброї. А тепер виправдують понижуюче розторощення наших армій недостатком гармат, літаків, браком стрілива. Три попорядку пятирічки, що пожерли наш хліб, одяг, домашнє приладдя, — й усе ради воєнної промисловости. А вже при першій спробі сил наша країна з двісті мільйонами населення пробує здержувати ворожі повзи пляшками ґазоліни! Десятки тисяч росіян гине під колесами німецьких повзів, бо по двадцяти роках посвячених виключно воєнному виробництву на маємо протиповзових крісів. Можна віддати масло за гармати, але тут ні масла, ні гармат.

Не було розумної причини, щоб пояснити собі совєтські поразки. Не було нічого, що могло б злагіднити наше почуття пониження. Польща була несподівано заскочена й ударена ззаду, ножем у плечі своїм східнім сусідом. Франція була менша, слабша від напасника. Але чому безмежна Росія два роки по вибуху війни, з великою перевагою в людях, яка мала час і великі військові залоги, поводилась, як маленька країна заскочена знечевя? Коли б ми не були більші, як Франція, то були б розторощені вже в перших чотирьох місяцях війни.

Від знищення спасли мою країну тільки її безмежні простори, невичерпаний запас людського матеріялу, героїзм і самопожертва її народів в запіллі й на фронтах, та вставлення на нових місцях вивезених фабрик. Це були ті річи, що давали можливість, хоч з величезними жертвами, далеко й глибоко відступаючи, готовити силу до протинаступу. До того режим зумів збудити й використати глибокого національного духа патріотизму й патріотичні почуття народів. Пізніше, по Сталінґраді, зачала вже плисти рікою американська допомога.

Мобілізація була переводжена в гарячковім поспіху й замішанні. Запасних гнали на фронт, не давши й часу попращатися з рідними. Робітників брали майже просто з фабрик на побоєвище. Це все без уваги на те, що ми мали одну з найбільших постійних армій світа, вправлену в нападах на сусідні держави й яка брала вже участь у нападі на Фінляндію. Кремль був нападом німців так нагло заскочений, що навіть не мав доволі одностроїв для війська. У тих перших місяцях навіть старшини йшли на смерть у доморобнім убранні й без належного вишколення. Мільйони новобранців місили болото літніми черевиками а вчасна зима захопила їх у літніх одностроях. Я бачив новобранців, що вправлялись мітлами замість крісів.

Побóрові комісії працювали від ранку до ночі, забираючи від сімнадцять до пятдесятого року. Кермувались при цім не правом, як я

TULA-online.org

пізніше довідався, а тайним розпорядком Державного Комітету Оборони, зготовленим вже по вибуху війни. Певні категорії фахових робітників мали бути від побору звільнені; спочатку чоловіків з двома або більше від них залежними особами, які не були здібні до праці, також звільнювали. Поза те, мобілізація була груба й безсердечна. Медичні оглядини тривали дві-три минуті. Я бачив новобранців з одним оком, хромих, сухітників, чоловіків, що нездужали на серце або на шлункові черяки; з бородами, пятдесятлітніх, так спрацьованих, що ледве могли тягнути тягар власного тіла за собою, а їх визнавали здібними на фронт. Тільки один до двох відсотків відкинено на основі фізичної нездібности. Це, кричала преса, доказ високого ступеня здоровля під Советами. Вдійсності, це був доказ певної погорди до людського життя в Советах.

Війна велась щойно кілька тижнів, а Партія вже закликала творити добровільні формації Громадянської Добровільної Армії. Це було для нас страшне свідчення про повний брак підготовки. Пригадали ми собі тоді слова Комісара Війни Ворошілова з вересня, 1939, вчасі, коли Европа вже воювала:

„Досвід царської армії показав наявно, що так звана Добровільна Армія Громадян була дуже слаба й невишколена; а це показувало, що підготовка на скору руку вже під час війни це річ дуже невдала. На фронт посилано людей без ніякого вишколу а ви знаєте, як усе скінчилося".

І ось, тепер ми робили те саме. Ще гірше, бо ми взялись за систему добровільну зараз напочатку війни, під час коли царський уряд робив це значно пізніше. „Думаю, що про це лишнє згадувати" — казав Ворошілов при цій самій нагоді, — „що чисельний зріст Червоної Армії й Фльоти цілком відповідає міжнародньому положенні, за яким пильно зорить і наш уряд, і Осередній Комітет Партії, і Товариш Сталін". Що ж це за таке зорення, коли по кількох тижнях по нападі німців „наш уряд, і Осередній Комітет нашої Партії, і Товариш Сталін" посилають без сорому й жалю орди невишколених цивільних на певне знищення?

Одного ранку в липні місяці покликали мене до канцелярії партійного комітету нашої фабрики, де Єгоров мені скаав перепровадити віче для набору добровольців. Я наставав, щоб це зробив він, як наш партійний провідник.

— Но, ні, Вікторе Андрієвичу, краще, як воно буде від самих мас, як від Партії. Тебе робітники дуже люблять. Маєш між ними славу. Для тебе буде це легше, як для мене.

Зачалось масове віче. Бачу перед собою суворі лиця фабричних робітників. Промовляю до них, як росіянин до росіян, старанно виминаючи таких слів, як комуніст чи соціяліст. І вони всі, і я любив свій край. Я знав, що це не те саме, що шайка, яка нами править і нас тероризує. Тому й міг від серця їх закликати, чесно закликати до творення народньої міліції. Цей факт, що я міг викликати щирий

TULA-online.org

ентузіязм для перемоги, хоч ненавидів совєтський режим, і є відповіддю на те, чому росіяни воювали й накінці перемогли. Бо вони воювали не **за** Сталіна, а навпаки: **не зважаючи** на Сталіна. Ніхто того так добре не знав, як сама кремлінська кліка, як це виявили їх відклики до почуття патіотизму населення.

Щоб дати приклад, я записався на перщого добровольця. За мною пішли десятки наших фабричних робітників, канцелярійних працівників і технічного персоналу. Але не зголосився ніодин із адміністраційної верхівки. Корчилися під сверливими поглядами робітників, але жоден не приступив до запису.

Того самого дня пішов я до Мантурова, вдаючи, що це самозрозуміле, що й він запишеться.

— Ну, Вячеславе Івановичу, питаю лагідно, коли ти записуєшся?

Його лице відразу прибрало барву його яркорижого волосся. Зашевелився, маленькі очі забігали по кімнаті, прочистив горло.

— Що мені робити в цій війні, цю справу вирішить Окружний Комітет Партії. Я ж маю тут обовязок. Скоро будуть вивозити фабрику..

— А ти все ж таки повинен записатися, настоюю. Робітники балакають. Коли Партія бажає мати тебе тут, то вона так і зробить. А тим часом чому ж не записатися?

Але Мантуров не хотів ризикувати. Ані Єгоров. Але обидва закінчили війну з великими титулами, Ордерами Чести, хоч держали себе від ворожого вогню здалека. Однак їх, особисто, нема за що й ганити. Вони йшли просто по напрямній визначеній Кремлем. Сталін був рішений задержати свій апарат, ту бюрократію, опору свого режиму. Навіть у найкритичнішім часі „незамінимі" урядовці, — до яких зачислено й особливі війська Н.К.В.Д., ту Преторіянську Ґвардію Диктатора, — були в більшості заховані для кінцевого порахунку з населенням. Але сподіваний порахунок не прийшов.

Мій запис до міліції уневажнив Окружний Комітет. Мантуров і Єгоров були б навіть раді, щоб мене післано якнайскоріше на фронт. Вони ніколи не забули мені, що я їх намовляв записатись, тим більше, що це рознеслось по цілій фабриці. Але на цей раз це дало їм притоку до оправдання, що от, мовляв, Кравченкові й іншим добровольцям із верховного персоналу недозволено фабрики лишати.

3

Мочаристий скравок фінської пущі, за який Росія в 1940 році заплатила сотнями тисяч трупів, вернув назад до ворога. Авантюра Сталіна не зискала в цім точно нічого, — хіба те, що загнала наших сусідів, фінів, кріпкіше в обійми німців. Нічого не залишилося й з грабунку в Польщі, та й балтійські країни за короткий час забрав ворог. „Стратегічна забезпека" в часах механізованої війни й далекосяглих літаків на оправдання захвату прикордонних територій мало надається.

TULA-online.org

Між усіми мітами виплеканими в комуністичних теплярнях пропаґанди, найпідлішим, найбільш фальшивим був міт, що цих двадцять два місяці купленої за умову з Гітлєром передишки Сталін зужив на підготовку оборони Совєтського Союзу. Це брехня. Це зневага для мільйонів росіян, які страждали й гинули якраз власне тому, що ніякої підготовки не було. Війна нас заскочила без ніяких оборонних заряджень, без ніякого пляну спасти людей і цінне майно, бодай те, що на шляху завойовника.

А ті, що мають щодо того сумнів, нехай перечитають записки Вісімнадцятого Конґресу Партії, в лютім, 1941, всего тільки чотири місяці перед німецьким нападом. Промова за промовою на цім Конґресі виявляли образ промислових труднощів і невдач, особливо в ланках економії взвязку з воєнним запотребуванням. Я мав тисячі доказів в процесі моєї власної праці під час війни, що промовці не перебільшували.

За тиждень по вибуху війни, Москва, яка була найкраще забезпеченим запасами містом у нашім краю, була вже без хілба. Довгі на цілі бльоки черги ждали на малесенькі пайки, з тим, що ті позаду не знали чи стане для них і тої пайки, чи стане нафти, чи вистане інших конче потрібних до життя річей.

Столиця Совєтського Союзу навіть не мала порядних бомбосховищ. Перед нападом не приготовано до вивозу ані одної важної фабрики. в західній і полудневій Росії. За теорією Кремля, ми були приготовані тільки до війни наступальної й тому годі нам було опорожнити в відповідний час величезні райони, що зразу стали побоєвищами. Мільйони тон сирівців, воєнного матеріялу, зерна, опалу, а що найважніше, десятки мільйонів людей залишилися в найбільш доступних для ворога західніх околицях, що всі скоро опинились у руках німців.

Щоденно мав я щось до діла з комісаріятами, що були відповідальні за фабрики, склади, та робітників в районах під фронтами. Скоро стало очевидним, що через ці двадцять два місяці ласки-мира, ніхто в Кремлі й не думав про якийсь крок, щоб вивезти населення й майно в разі потреби. Ініціятива могла прийти, розуміється, тільки згори. Бо, коли б хто інший підніс був цю справу, то могли б йому закинути „занепадництво", або „деморалізуючі чутки". Самий тільки натяк на те, що славна Червона Армія могла б відступати, хоч би й тимчасово, були б уважали за найпоганіше блюзнірство.

Будучи на адміністраційних становищах у промисловості, часто бував я й брав участь у виготовлюванні мобілізаційних плянів. Брали ми під увагу всі роди потреб — незалізні металі, оливу, вугілля, машинерію, людську силу, — і справу їх зложення та перевозу. За цими на довгу мету розчисленими плянами, влада накопичила величезні запаси воєнних і стратеґічних матеріялів. Але плянування було пристосоване головно й виключно до операцій наступальних. Виходили вони з того заложення часто повторюваного Сталіном, якого не можна

TULA-online.org

було критикувати, що війну ми вестимем на чужій землі.

Ставши перед лицем війни оборонної, ми стали безпомічні; мусіли переробляти все від основ; опорожнення, мобілізацію, партизанку в запіллі ворога. Гітлерові й його шайці вдалося ґрунтовно заколисати Сталіна, що ніяка американьска ні британьска спроба його збудити не вдалась. Коли б був він зачав діяти зараз по першій осторозі Америки, в січні, був би мав пять місяців часу вивезти мільйони людей, десятки промислових установ і страшенну скількість запасної провізії й матеріялів

А що Кремль прогайнував час передишки, тому лишив Гітлерові як воєнну добичу, велику частину того, що населення створило своїм потом, сльозами й кровю за пятнадцять років упромисловлювання. Фабрики, машини, тракторні станиці, водо-електричні заведення, гори матеріялів, не згадуючи вже про десятки мільйонів людей, попали в руки бестіяльським нац-істам в Україні й Білорусі.

Звичка боятися була так глибоко закорінена в совєтській бюрократії по цій ґіґант-чистці, що мало хто відважився сам щось зачинати, навіть і тоді, коли вдарили німці. Боячись проявити ініціятиву, вона писала звіти, зазначуючи, що вони для ухвали „найвищих чинників" і — безпомічно ждала. У більшості випадків так і недіждалась аж до приходу німців.

Перед Ґітлером, а особливо по його приході до влади, Кремль витратив мільйони долярів на шпигунську й протирозвідчу працю в Німеччині. Зібрав дані про політичні й військові орґанізації в цій країні. Але під час ґіґант-чистки, аж до року 1939, велика більшість людей у розвідці й ґенеральнім штабі Червоної Армії були арештовані або розстріляні; багато втікли закордон. Вислід їх довголітньої праці був відкинений, як „контрреволюційна підривна діяльність". Нова ж розвідка, як тепер виявилось, була слаба й невміла. Дорого платили ми за ті роки жорстокостей, за свої невідповідальні вчинки.

Щоб перебороти кризу, створено нове верховне тіло: Комітет Оборони Держави, який став новою довіреною установою Держави й Партії, мозком і силою всієї оборонної діяльности для цілої країни й бойових фронтів, тілом, що мало давати напрямну в краєвих і міжнародніх справах. Цей комітет зсунув властиво Верховний Совєт, де за теорією мало бути джерело влади. Рада Народніх Комісарів стала тепер тільки виконним орґаном для виконування наказів цього нового комітету та стеження за ріжними комісаріятами. В кожній провінції представники Комітету користувались необмеженою владою. Комітет Оборони Держави це була найдинамічніша, найгнучкіша й найжорстокіша установа, що колибудь існувала в Совєтській Росії. Усі його члени були вибирані з-поміж владних членів і вибранців Політбюра.

Військові сили, обезголовлені кривавими чистками, нових провідників ще не виховали. То ж команду ріжних фронтів віддано Ворошилову, Будьонному й іншим славним, але неграмотним у військовому ділі людям. Відкликано їх аж у жовтні й замінено новими. А це та-

TULA-online.org

кож була вина Сталіна, що не приготовив завчасу командного складу на час наглої потреби.

Німці, що помагали збудувати й вивінувати більшість промислових установ в Україні, знали прекрасно їх розклад, і значіння кожної вкрутки в фабриці. То ж могли кидати свої бомби з сатанічною точністю на електрівні, збірники води, точки перевозу, щоб спинити виробництво й перешкодити опорожненню району.

Пізніше совєтська пропаґанда наробить багато галасу про вивіз фабрик на Сибір із Білорусі й України. А вдійсності, вивезено тільки меншу їх частину. Але нічого пропаґанда не скаже про сотні фабрик залишених у подарунку Гітлєрові. Кожна фабрика, де я працював, або був з нею у звязку — в Дніпропетровському, Кривому Розі, Запоріжжі, Таганрозі, — попала в руки ворогові майже ненарушена. Майже так само було з фабриками в Києві, Одесі, Харкові, Маріюполі, Сталіно, Луганському. Сталінова похибка, що вірив Гітлєрові, була виною того, що ми залишили ворогові промисловість з потужністю біля десять мільйонів тон криці річно й у додаттку два мільйони тон готової криці. Це все зчасом німці вертали нам у формі смертоносних повзів, гармат, стрілен і бомб. Неменше трагічна була історія й інших промисловостей.

За часу тривання пакту, Сталін помагав Гітлєрові підбивати Европу, постачаючи йому металі, руду, оливу, збіжжя, масло, мясо й усякі матеріяли, за умовленим ними економічним пактом. А по нападі Сталін йому помагав тим, що залишав величезні багатства в військових матеріялах і виробницькій потужності та, — що найсоромніше, — десятки мільйонів людей.

Занедбання підготовки буде записане за Сталіном історією без уваги на кінцеву перемогу. Історія засудить його за мільйони непотрібних жертв, за страждання народу, що переходить межі уяви. Чому не виселено людей із Ленінграду? Цього недогляду недобачають крикуни слави Сталінові, хоч там через три зими страшної облоги згинуло 1,300,000 людей із голоду й холоду а решта понесли свої скаліченння до гробу. Ленінград, це місто висунене. Підготовка до вивозу його мешканців повинна була бути зроблена багато наперед, а вона не була зроблена навіть по вибуху війни. Відповідальність за жахливі страждання населення Ленінграду лежить передусім на двох членах Політбюра — Ворошілову, що тоді був командантом Ленінґрадського фронту, і на Жданову, верховнім начальнику Ленінґрадського району.

Таке саме можна сказати й про нещасливих людей заскочених у Києві, Одесі, Севастополі й сотках інших місцевостях, включаючи сюди моє власне родинне місто. Моя матір і батько були заскочені в Дніпропетровському, разом з Клявою, дружиною мого брата Константина й її маленькою дитиною. Тільки її залізна воля, піддержана релігійною вірою, не дала моїй матері пропасти в цих жахливих переходах. Гнали її німці з місця на місце аж посадили в однім із своїх

TULA-online.org

брудних концентраційних таборів. І матір і Клява залишились у живих; а чи живий і мій батько, не знаю.

Таких матерей, батьків і діттей мільйони, які заплатили життям за злочинний Сталінів „недогляд". Коли нарешті зачалось виселювання, то нова совєтська система клясових привілеїв виявила себе в сороміцький спосіб. Першенство до виїзду й користування середниками перевозу мали провідні бюрократи, політикани Партії й профсоюзні та поліційні урядовці, що входили до „апарату" режиму. Звичайним смертникам дозволяли взяти з собою тільки дві валізки, усе інше майно залишаючи, а аристократи з першенством вивозили навіть свої меблі. Фахових робітників, що були потрібні до праці при вивожених фабриках, також часто розривали з родинами. Упривілейовані ж урядовці везли з собою не то свою правдиву, а й уявну рідню, аж до десятого коліна.

Повторюю: велике оправдання за пакт з Гітлєром, — щоб здобути час, — це підлий міт, байка, цинічна брехня пропаганди.

4

Треба було цілих місяців досвіду з німецкою брутальністю, щоб перебороти моральне роззброєння російського народу. Треба було йому наново вчитися нац-істами гидувати, бо ж у протягу двох років Гітлєр уважався за приятеля Росії, приятеля мира. І не треба також забувати, що в перших тижнях війни цілі дивізії Червоної Армії переходили на сторону ворога майже без стрілу.

Коли б наїздники були виявили себе людьми й виявили добру волю та політичний змисл, то було б менше того завзятого партизанського спротиву, від якого не мали спокою ні вдень, ні вночі. Але вони запаморочені своїм расовим божевіллям, убивали, тортурували, палили, насилували й поневолювали. На колективізацію, що її більшість населення ненавиділа, німці наложили свою справність. На місце Н.К.В.Д. привели своє страшне Ґештапо. Таким способом німці зробили величезну прислугу Сталінові: обернули проти себе подавляючу більшість населення, і в захопленій території, і в запіллі, — та все військо совєтське. Дали Кремлеві зброю в руки: викликати палку національну ненависть до себе.

Втікачі цивільні й утікші воєнні бранці розносили вістки про ту німецьку жорстокість та їх величезну дурноту. Нац-істичні варвари, як ми довідувались, вважали словян за півлюдей. Знаю по собі, що гидь до нац-істів виперла з мене ненависть до власного режиму. Гітлєрові орди запалили російський патріотизм багато справніше, як зробили це всі нововидумані кличі Кремля про расу й націю.

Коли б ми воювали з людяною, демократичною країною, яка принесла б нам волю й суверенну незалежність у семї вільних народів, ціла історія була б вийшла цілком інакше. А нац-істи дали росіянам тільки до вибору: або власна тиранія, або нова тиранія, закордонна.

TULA-online.org

То ж фактом є, що люди воліли залишитися в своїх старих кайданах, Сталінові нема чого чванитись.

У своїй пропаґанді до війська й населення Кремль клав наголос на те, що наїздники йдуть з наміром відновити поміщиків і капіталістів. Це був добрий підхід до народу, бо, як сильно російський народ не любив би комуністичного режиму, то повороту старого ладу з поміщиками він, крім може невеликої меншини, не бажає. Протикапіталістична вихова впротягу чвертьсторіччя запустила глибокі коріння в уми російських народів.

Але мільйони, що відважно боролися проти нац-істів, на побоєвищах і в партизанських загонах мріяли, що з попелища пожежі повстане нова Росія, звільнена від диктату одної партії, чи одної особи, поблагословлена демократичними вольностями. Влада не перечила таким уявам народніх мас, особливо на захоплених ворогом територіях, доки відбувалася війна. Текст Атлянтійського Чартеру й чотири вольності Рузвелта були поміщені в нашій пресі тихо й без ніяких завваг; але навіть це давало нам деяку надію. У передаваній до захоплених країв пропаганді цей документ використовувано до краю, щоб дати партизанам запевнення-злуду, що вони бються за нову Росію, не за ту, що їх зрадила, завівши терор і однопартійну диктатуру. У своїм страждании люди радо приймали дим пропаганди за пахощі волі.

І режим, і народ, обидвоє змагали до звільнення країни, — але їх надії й сподівання були такі до себе протилежні, як два бігуни. Режим сподівався заховати себе й свою систему для дальших своїх комуністичних авантур дома й закордоном; рушійною ж силою для населення була його непідшахрована любов до рідного краю й надія одержати найконечніші політичні й економічні вольності.

Партизанський рух і тактику „смаленої землі" декотрі романтики представляли, як стихійний вияв народу. А вдійсності, це все було старанно впляновane й увесь час кермоване Москвою. У своїй радіопромові з 3 липня Сталін говорив:

„В опанованих ворогом околицях конечним є творити партизанські загони кінні й піші; орґанізувати ґрупи диверзантів для боротьби з частинами ворожої армії, для поширювання партизанської війни на всі сторони, для зриву мостів, шляхів, нищення телеґрафічного й телефонічного звязку, палення лісів, складів, обозів постачання. У захоплених ворогом околицях конечним є створити невидержні умовини для ворога й усіх його помічників, ловити їх і нищити на кожнім кроці, зривати всі їх підприйняття".

Сталін також заявив, що під час відступу мусить бути знищене „безумовно" все вартісне майно, що його годі буде забрати. Тепер уже відомо, ща багато селян і міщан ставили цьому завзятий і деколи кривавий спротив. „Смалення" було доконуване переважно не цивільними, а військовими частинами.

Штаб партизанського спротиву зорґанізовано в столиці. Секретар Осереднього Комітету Партії Білорусі Товариш Пономаренко був при-

TULA-online.org

значений командиром партизанського руху в Білорусі. Партизанами в Україні командував Демян Коротченко, Секретар Осереднього Комітету України. У балтійських країнах цю ролю відограваз Товариш Лаціс. Були це провідники Партії з довгим стажем служби, хоч пізніше пропаґанда називала й невідомих людей, що повиростали з пожеж дійсного підпільного руху.

А творено ті партизанські загони в такий спосіб, що, за пляном, певні великі зєднаннш Червоної Армії залишалися в запіллі ворога, щоб стати осередком партизанського руху. Солдати, що заблукались від своїх частин, були відрізані ворогом, приєднувались, само собою, до такого осередка. Багато тисячів совєтських урядовців, партійних ударників, тощо, які були заскочені й відрізані від фронту, знаючи, що коли попадуть у руки нац-істам, це для них муки й смерть, збільшували ряди партизанів. А решту робили вже самі німці своєю дурною політикою викликування жаху серед населення.

Ще є одна сторінка того плянованого спротиву, про яку ніхто ніколи на згадував. Маю на думці аґенції Н.К.В.Д., навмисне залишені в запіллі ворога під час відступу, щоб наглядали над захованням совєтських громадян вчасі ворожої займанщини. Наслідком того пізніше порозстрілювано десятки тисяч чоловіків і жінок, сотні тисяч позасуджувано до невільничих таборів примусової праці. Аґенти Н.К.В.Д. також приставали до партизанського руху, щоб і під німецькою займанщиною вести шпигунське ремесло серед своїх. Семї тих, що позалишались у німецькім запіллі для особливих призначень, були виселені до совєтських районів, як закладники, для певности, що післаний аґент не зрадить.

І не треба думати, що в захоплених ворогом совєтських околицях населення відносилось загально приязно до партизанів. У балтійських країнах велика частина населення — часто більшість — приймала німців, як спасителів від ненависного совєтського ярма й ставила партизанам збройний спротив. Але навіть і в властивій Росії — особливо на Дону й Кубані, — де колєктивізація й голод забрали найбільше жертв, — рух партизанський був малий і часто натрапляв на загальний спротив.

В Україні старі жалі на Сталіна також викликували часті вбивчі зриви. Але положення в Україні було настільки складне, що для його висвітлення треба б цілого розділу, щоб його тільки зсумувати. Був там і цілком про-німецький рух, але був також і величезний краєвий рух, чесний, однаково ворожий і до нац-істів, і до Совєтів. Дуже багато там доконаних, так розхвалюваних партизанських діл були викликані неменшою ненавистю до Сталіна, як і до Ґітлера. Навіть ті, що співпрацювали вірно з Москвою, виконуючи накази Коротченка, мали досить змайстрованих привидів автономії — привидів нового ладу для України, — по тім, як буде випертий наїздник. Удодатку, були там і партизани з явним незалежницьким напрямком, що билися за повну незалежність і суверенність України.

TULA-online.org

Цей підпільний рух будуть, розуміється, розхвалювати совєтські анали. Рух цей виявив завзяття й витревалість нашого народу, глибокозакорінену в ньому любов до рідного краю, його відвагу в хвилі нещастя. Але робити з того підтасований доказ популярности сталінського деспотизму, як багато наївних чужинців це робили, було б і дуже шкідливе, і дуже нерозумне. Ради правди треба зареструвати, що значну частину праці на задах ворога виконали особливі військові частини армії Н.К.В.Д., вишколеної й випосаженої для випадної партизанської війни. Війська ці вишколені головно для виконування саботажів, скидали безперервно на вороже запілля з легкопадів.

Дня 18 червня влада зарядила загальний військовий вишкіл для всіх чоловіків в віці від 16 до 50, які ще не були змобілізовані. Вдійсності ж, до дієвої армії брали чоловіків до 56 літ, а до небоєвої служби й до 58. На практиці кожний чоловік, що міг ходити, без уваги на вік чи фізичний стан здоровля, і міг ще працювати, був зобовязаний голоситися по скінченні дня праці, яке тривало нерідко дванадцять годин, до військового вишколу. Майдани й бульвари Москви зароїлись стомленими життям, з слезливими очима, напіввиголоднілими, незадовільно одягненими людьми, які вправляли дрючками. З одним-двома крісами на чоту вчили їх стріляти. Не було виїмку чи дощ, чи глибоке болото. Властиво, частина програми вишколу була якраз марш по болоті й плазування по землі крізь сніг і болото.

Хай романтики дальше величають ці вправи, як доказ воєнного захоплення населення. Правда не така величава. Вишкіл цей був примусовий. Незголошення карали нарівні з дезерцією революційні трибунали Н.К.В.Д. Навіть менше було б гістерики про героїзм військових частин Червоної Армії розбубнюваний ріжними наївними чужинцями, коли б світ знав природу дисципліни, яку накинено Червоній Армії, наприклад, що розстрілювано без суду навіть за мале відхилення від правил. Це правда, що совєтські солдати доконували геройських чинів, обороняючи свої становища перед чисельною ворожою перевагою, віддаючи своє життя в обороні свого краю, свого народу, своїх товаришів зброї. Сталінові піддані билися проти Гітлера так само завзято, як февдальні невільники билися проти Наполєона під Александром І. Але ті, що хочуть робити з тої нашої вродженої нам здібности боротися й умирати якусь чесноту, що мала б бути доказом віддановости тоталітарному совєтському режимові, або дурять самих себе, або дурять інших.

Закордоном того не знають, — а треба, щоб знали! — що за совєтськими фронтами Чеорвоної Армії стояли особливі „зогороджуючі відступ" частини, які складались з урядових військ „Державної Оборони' Н.К.В.Д. й співпрацювали з політичною адміністрацією Армії. Завданням цих частин було переловлювати втікаючих солдатів, спинюючи недозволений відступ. Вони мали право застрілити кожного на місці, що покинув без дозволу свою частину з якоїбудь причини. І правом цим вони не вагались користуватись; нормально, однак, зловлених

TULA-online.org

солдатів вони передавали військовим трибуналам.

Ми часто бачили троки наповнені дезертирами, під вартою чекістів, як їх вивозили з вязниць на якесь спокійне місце, де їх масово розстрілювали. Голови їхні низькообстрижені, лиця земляної барви; вихуділі бідні створіння тряслися від холоду в пірваних військових однострояx. Знаю з довірочних джерел. що відсоток дезертирів, не зважаючи на таку жорстоку дисципліну, однаково був надзвичайно високий.

Пояснює це явище факт, що мільйони людей, нездібних до військової служби в усякій цивілізованій країні, у нас мобілізували напохват і відсилали без відповідної підготовки на фронт; і пояснює це також звичайний гострий тваринний страх. Наші прості селяни здібні стати проти небезпеки, яку розуміють, але модерні повзи, вогнемети, бомби з літаків, спараліжували їх жахом ще заки вони до них звикли. Не маючи зброї, що могла б рівнятись з ворожою, силувані вживати проти повзів „коктейли Молотова" замість протиповзних гармат, заломлювались — під вагою непосильної напруги. Уряд вигідно для себе називає трусістю ці свої власні неоправдані промахи. У погорді до людського життя, він зо злочинною байдужністю кидав російське тіло проти німецького металю, російську кров проти німецької ґазоліни.

Про страшні совєтські страти в людях мільйони разів писали, як про доказ нашого героїзму, а вдійсності це був доказ партацтва Кремля й доказ його брутальности.

5

Випорожнювання Москви зачалося в серпні й тягнулося аж геть у рік 1942, до скінчення небезпеки. Впротягу цілого майже місяця, заки мене покликано до армії, я був зайнятий при розборі фабрики, яку мали перевозити на Урал.

Коли бомбардування нац-істів посилилось, частина населення зачала покидати місто самовільно. Благонадійники й гарячі голови зачали називати втікачів боягузами, дезертирами. Аж, коли залізниці й гостинці навколо столиці були попереривані, ми жалували, що влада не зорґанізувала на самім початку того „дезертирства".

Була це непосильна праця для наших напівголодних чоловіків і жінок здіймати з основ машини й пересувати їх для перевозу. А ще важча була свідомість, що ми ж зриваємо й нищимо щось таке, що коштувало нас безмежної посвяти, щось таке, що стало нам дороге, як символ майбутньої нашої, запізненої заможности. То ж праця наша була гірка, понура. Навіть найбільший ненависник совєтського режиму не був би міг собі уявити, що шість тижнів по вибуху війни вже треба буде втікати із столиці.

Нормальні гудки й гамір нашої фабрики замовкли. Житєвий її живчик ослаб, туй-туй перестане бити. Наші робітники, звичайно такі приязні, тепер переводили цілі дні в розпачливій мовчанці. Усі

TULA-online.org

ми вірили проти надії, що небезпека для столиці перебільшена. І одного разу ця надія здавалось справджується. Прийшов розпорядок від нашого комісаріяту, щоб розбирання фабрики спинити. Але серед того нашого одушевлення прийшов новий наказ, щоб вивіз машинерії приспішити.

Деяке число робітників вибрано, щоб забрати з розібраною машинерією, але велику масу звільнено з праці, давши їй двотижневий заробіток. Таке саме й в інших фабриках Москви. До страхіть повітряних налетів, харчевої скрути, холоду та попереривaних елєктро й водопроводів додавали безробіття.

Хоч нац-істи зявились під передмістями Москви аж за місяць, то настрій у Москві був занепадницький уже під кінець серпня. Вищі урядовці забирали рідню, майно на автомобілі, вантажили в ваґони, літаки й везли до Свердловська та інших уральських міст. Сотки наших провідних людей таборували в своїх канцеляріях, з готовими куфрами й урядовими автами, готові до наглої втечі. Працювали ми цілий день, увечір ішли на вправи а вночі усували наслідки бомбардувань.

Ввесь відповідальний елємент нашої фабрики, як і всіх промислових заведень столиці, був поставлений на „військову стопу". Тижнями не ходили додому, харчуючись та ночуючи на місці праці. Ніколи не забуду цих сцен жаху — і героїзму, — коли ми залишались біля наших машин, не зважаючи на град бомб і стрілен навколо нас, коли над головами гуділи німецькі літаки а жінки й діти гістерично плакали. Був це іспит витривалости нервів, і люди здавали його з подивугідною силою.

Полегшало на душі, коли я опинився на своїм властивім місці, на місці боротьби, у рядах Червоної Армії. Напочатках вересня покликала мене місцева поборова комісія на лікарські оглядини. Вже минув довший час, як було уневажнене моє добровільне зголошення й Єґоров та Мантуров скреслили мене із списку „незамінимих". Лікарські оглядини мої тривали всего дві минуті.

Післали мене до Большево, біля 30 кільометрів від Москви, до Колєґії Воєнної Інжинірії, зо ступнем сотника, який я вже мав, і призначили до особливої дивізії, де старшини підготовлялись до вищих становищ. Разом з сотками інших інжинірів ріжного покрою зачали ми прискорений курс військової інжинірії, як також бойові вправи.

А що Большево було близько Москви, то була нагода часто бачитись з Іриною.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

ПЕРЕПОЛОХ У МОСКВІ

У Большево став я партійним організатором, цебто головним політичним комісаром серед товаришів студій. У військових справах приймав я накази від полковника Варваркіна й його помічників. Зростаюча трегедія нашого краю затіснила наші взаємини. На курсах була група юнаків в роках під двадцять, а моя дивізія складалась із людей дорослих, загартованих в совєтській промисловості й політиці, людей відпорних на всякі уяви. Їм я старався, як міг, побут полегшити.

У серці був я рішеним ворогом режиму; ненавидів його брутальности. А поглиблювали цю ненависть докази його нездарности, що зачали появлятись навколо мене. Вже сама Сталінова умова з Гітлером була така соромницька, що навіть сталінські фанатики спускали очі. Але ненависть до режиму не виперла моєї любови до рідного краю й свого народу. Таких, як я, я знав багато. Але всі ми без вийнятку, жалів своїх не виявляли. І всі ми були готові вмерти або перемогти.

Вишкіл наш у Большево не був варт і третьорядної держави, а не такої великої потуги, і не по двох декадах упромисловлювання. Знаряддя наше для будови мостів, бункрів, летунських майданів було таке примітивне, що властиво заключалось у сокирі й лопаті. Де ж, до біса, — питали ми себе, — та висока техніка, що нею нас дурили комуністичні промовці? Багато було зневажливих завваг і лайок на цю тему.

— Оцей прилад для динамітования, пояснював мені старшина-інструктор, не моргнувши й вусом, треба шанувати, як національну спадщину. Маємо його ще з сірої давнини.

— А не вистріляють нас німці, як куропатв, коли закладатимем так незграбно понтонний міст? — питаю приватно, по лекції.

— Нанещастя, це правда, Товаришу Кравченко, вздихнув лектор, але іншого приладдя ми не маємо.

— Але, крім кількох вийнятків, неменшими примітивами були й інструктори. Підполковник, що навчав нас будови доріг, міг би ще багато навчитися від передового робітника. Але він був довірений комуніст; ввесь час оповідав нам про свої геройства з часів громадянської війни. Попри наш військовий вишкіл віддавали ми багато часу на читання вибраних творів Леніна і Сталіна. Щоб добре вміти закладати міни й будувати мости треба, бач, ще й добре знати сталін-

TULA-online.org

ські фальсифікати Лєнінізму.

Та не зважаючи на недостачі й перешкоди, ми вчилися пильно, з посвятою. Бо всі були глибоко свідомі ваги нашого вишколу. Ми знали, що прийде час і ми станемо відповідальні за життя солдатів під нашою командою й за виконання важних військових завдань.

Як партійний організатор був я в сталім стику не тільки зо справами нашої інжинірної частини, а й зо справами в столиці. Вчащав я на всі збори нашого шкільного Партійного Комітету, разом з командними старшинами, де ми вислухували довірочних звітів, які були нерожеві, то ж були ми звичайно більше пригноблені, як старшини непартійні.

До Москви заскакував я досить часто, то ж не міг не підпадати під її всезростаючий чорний настрій. З поживавленим темпом опорожнювання столиці й наближуванням німців зростало замішання й тривога. Зо зростом тривоги, зростав гнет поліції. Творилось зачароване коло аж вибух загальний переполох і грабунки, які совєтський уряд так старанно ховає від світа.

До найвищої напруги дійшов переполох і замішання в столиці під кінець вересня, наближуючись до точки вибуху. Протекціонізм при порожнюванні міста доводив москвинів до білої люті. Перший раз за двадцять років давалась чути явна лайка на владу. Кожне бюро й адміністраційна канцелярія брали на списки осіб, що їм дозволено вживати залізничних валок до Куйбішева, Свердловська та інших міст утечі. В теорії, призначувано тільки „незамінимих"; на практиці ж, останнім словом було посвоячення та політична протекція.

Галапаси з політичної влади забирали місце своїми меблями, одягами, коханками, свояками, а тисячі нещасних простих людей таборували на своїх клунках та куфрах на залізничних двірцях, непевні чи буде для них хоч який куток у ваґоні. Щасливі були ті, що мали дозвіл. Тисячі втікали пішки.

Збігців біля залізничних двірців ставало щораз більше й більше. Зо зростом їх числа зростало замішання, переляк, а це впливало погано на мораль міста. Одного разу на конференції обговорюємо справу втікачів. Обговорювали б справу худоби, то були б бодай обмірковували, як буде з кормом на довгу дорогу. А от говорили про людей і ніхто й не згадав про поживу заки втікачі знайдуться на новім місці.

Коли товпи біля двірців виросли до таких розмірів, що їх уже годі було контролювати, тоді зібрано всі під рукою ваґони— товарні, від вугілля, навіть ваґони підземної залізниці, і без ніякої чистки, без дезинфекції, напхано їх совєтськими громадянами й пущено в повільний, гидкий путь, при супроводі плачу й гістерії. Погубились діти, порозривано рідних, нещасні люди мусіли відрікатись своїх статків. А тут ще й німецькі літаки, яких улюбленим місцем скидати бомби були залізничні двірці.

Тим часом, немов сміючись із нещасної товпи, з Москви виїздили вигідні валки урядових моторових возів зо свояками й домашнім статком. Моторові вози **еліти.** Пропасть між клясами стала ще яркі-

TULA-online.org

ша й гидкіша в обличчу війни й небезпеки.

В першім тижні місяця жовтня столиця, здавалось, стратила контролю над своїм життям, немов занедужала на нервовий розстрій. Трамваї й автобуси їздили, як попало. Крамниці були майже порожні, але голодні люди однаково стояли біля них у чергах. Хоч Ірина мала ліпші звязки, й більше грошей, як інші, то й їй деколи було трудно роздобути поживу. Будинків і канцелярій не огрівано; води й електрики часто нестявало.

День і ніч димили димарі Н.К.В.Д., Верховного Суду, Комісаріяту Закордону та ріжних установ Осередні Партії. Провідники нищили поспішно записки, затираючи за собою десятиліття свого урядового злочину. Влада, за наказом згори, очевидно, затирала сліди за собою. Перший сніг у жовтні покрився сажою палених паперів.

Одної ночі чекісти завантажили на трока в найбільшій тайні труну з забальзамованим тілом Леніна, яке лежало в мавзолеї на Червонім Майдані, і повезли до міста Тимен на Сибіру, де мало залишитися аж до закінчення війни. Вивезено також найцінніші річи з музеїв з Кремля. Бомбардування Москви посилювалось, ставало частіше, страшніше, хоч не так руйнівне, як ми сподівались.

Дня 12 жовтня німці засипали наше Большево летючками. Мені дано чоту й доручено їх визбирати. Читати їх нам заборонено. Кожного, що в нього знайшли б заборонену летючку, негайно арештовано. Але ми пробували читати мимоходом, збираючи. І на нас вони ніяк не впливали, радше викликали погорду до ворога. Німецька пропаганда видавалась мені дурною, відпихаючою.. Вона робила велику помилку, звязуючи любов до краю з любовю до Сталіна.

Тої самої ночі вдарено на тривогу. За півгодини три куріні наших молодих, напіввишколених старшин кинено на західні окраїни Москви. Сорок вісім годин пізніше біля третина з них приволоклась назад, поранені, голодні, прибиті; решта не вернула ніколи. Більшість із цих юнаків були фанатики з Комсомолу. Ішли до бою з криком: „За Сталіна! За Партію!"

На другий день усі ми лежали в снігу в лісі Большево, охороняючи доступи до столиці з нашого боку, де, як була вістка, німці мали скинути своїх легкопадчиків. Мав я на собі літнє спідне шмаття, легкі, з шатрового полотна чоботи, літній кашкет, витертий військовий плащ — у температурі вже нижче зера. Озброєння моє складалось із кріса для вправ і точно трьох набоїв. Хоч усі ми були старшини, то мало хто був краще забезпечений проти холоду, і тільки щасливіші мали по пять набоїв. Стріливо, яке нам обіцяла осередня, не прийшло. Багато з нас мали з собою теплий цивільний одяг; я особисто мав теплу пару чобіт, вовняне спідне шмаття, тощо. Але нам гостро заборонено їх уживати. І так ми мерзли й страждали за славу військової дурноти.

Тих днів і ночей у снігу, під час яких мої товариші повідморожували собі члени тіла та набрались лихорадки, не забуду ніколи. Але більше

TULA-online.org

від браку відповідного одягу й зброї пригноблював нас вид автомобілів заповнених галапасами й їх майном, які втікали з Москви. Один старшина, що лежав біля мене в засніженім рові скрикнув:

— Побачу ще одне авто з цими бюрократами, постріляю, як собак.

— Краще залиши всі троє набоїв для німців, відповідаю.

Вертаючи назад до Большево по цілій ночі під голим небом, втомлені, голодні, змерзлі, частина наша заспівала приписану пісню „У бій за Сталіна".

Годі в мені було дошукатися тої любови до Сталіна в цій хвилі. Не копита коней, а мої полотняні чоботи товкли оце замерзлу землю. Але й я тягнув за іншими. Співав, хоч слова пісні й почуття в серці не завжди йшли в парі.

Ввечір дня пятнадцятого дві сотні фахових інжинірів відправлено до Москви з довірочним завданням. Я, як партійний орґанізатор, знав про це призначення. Довірено його мені в якнайбільшій тайні. До цих сотень інжинірів мали прилучитися інші ґрупи з інжинірних частин Н.К.В.Д. Завдання їх — підмінувати Москву. Вибухові матеріяли позакладано під підземку, головні будинки Кремля, елєктрівню, водопроводи, залізничні двірці, музеї, театри, головні урядові будинки, пункти звязку й під укріплення. Усе було готове до „спалення" столиці. Пропаде багато німців, але пропаде ще більше росіян. Міни ці повибирали щойно в 1942 році.

Вранці дня шіснадцятого полковник Варваркін післав мене до Москви. Місто застав я в повній гарячці. Скрізь гуляють гістеричні чутки. Одна каже, що в Кремлі переворот, Сталін арештований; що німці вже в Філі, на межі міста. А декотрі навіть запевняли, що бачили, як німецькі легкопадчики спускалися на Червоний Майдан у місті. То знов, що німці вже є між нами, перебрані в однострої Червоної Армії. По вулицях снуються товпи народу, вештаються, самі не знають чого, з одного місця на друге, захоплені нападом сполоху.

Зачались безпорядки, товпа кинулась плюндрувати, грабувати крамниці, склади. Виглядало, що вже нема влади; що мільйони москвинів залишено на пропаще, без харчів, без опалу, без зброї до оборони. Тріщав лад. У Савой, Метрополь та інших першоклясних гостинницях і ресторанах перелякані жінки й звичайні повії помагали високим урядовцям, що ще не залишили міста, пиячити. Вино й „водка" плили рікою. Може ці партії й не були такі розперезані, як подавали звіти, але вже самі оці гидкі історії вказували на заломання.

Декотрі з цих історій таки були правдиві. Про це я довідався пізніше з точними подробицями. В осередні Совнаркому на бульварі Садовая-Каретная, наприклад, високі урядовці зібрали молодих жінок, своїх робітниць, на пияцьку забаву, яка тривала цілі години. Таке відбувалось і в інших урядових канцеляріях та приватних апартаментах. Люди заховувались немов настав кінець світа. Бомбардування з літа-

TULA-online.org

ків, сполошливі чутки, доводили людей до божевілля.

До Большево вдалось мені вернути вже смерком. Застаю крикливу товпу цивільних, як вештаються по наших будинках. Грабунок уже відбувся. Зачався таки зараз по моїм відїзді й тривав кілька годин. До місцевих мешканців скоро прилучилися з поблизьких сіл селяни. Наші командні старшини кудись позникали. Коли товпа вломилась до складів одягу, декотрі старшини змішались з нею, рятуючи, що дасться, з теплого шмаття. Саранча пожерла накривала, простирала, однострої, чоботи, ріжні запаси харчів, усе, що можна було піднести. Що не злюбили, кидали й топтали, перемішуючи зо снігом.

Вдалося мені відшукати полковника Варваркіна. Застав його заваленого звітами, але він нічого не міг вдіяти. Слухав моеї інформації для форми, нерадо. І на ньому відбивались настрої міста. Полковник Варваркін припускав, що Большево так чи сяк прийдеться залишити. То ж краще хай річи заберуть наші люди, як мали б дістатись націстами... Біля опівночі вернув він і вернули декотрі старшини; грабіжники забрались і знову настала подоба певної дисципліни. Незадовго ми знову куняли в снігу в лісі, знаючи добре, що не маємо ані сили, ані віри спинити німців, коли б перед нами зявились.

Тим часом у Москві зрозпачені чоловіки й жінки гонили по місті, облягаючи залізничні двірці, щоб виїхати. На сімнадцятого виголоднілі товпи знову порозбивали склади, торговиці, крамниці. Поліції неначе б і не було. Мясний комбайн „Мікоян" пограбували із останнього фунта мяса, останнього кільця ковбаси та останньої пушки консерв. Голодні люди, залишені владою своїй долі, розбили фабрику цукорків близько Майдану Маяковскій, розкидаючи поміж себе тони цукорків, цукор, масло й інші сирівці. Пограбовано було того дня також десятки інших установ.

Безпорядки тривали цілий день і до пізнього вісімнадцятого жовтня. Тисячі комуністів, під вражінням, що вони попали в пастку в призначенім на загладу місті, дерли свої партійні квитки, політичну літературу й портрети Сталіна та інших комуністичних вождів. Можу виявити страшну правду, яку підтвердили мені пізніше сотки разів особи, що знали про що говорять:

„Німці могли взяти в тих днях Москву майже без бою". Дві-три дивізії повітряного війська були б мали столицю на своїй ласці.

Наскоро зорганізовані куріні робітників, розставлені на окраїнах міста, були невишколені й невідповідно озброєні а в середині міста влада була спараліжована. Перші німецькі повзи, що прибули до Гимок, надибали тільки слабенький спротив. А чому вони завернули назад, то це загадка, яку можуть розвязати хіба самі німці. Мабуть вони перечислилися в обрахунку московських укріплень і рішили заждати до весни на підкріплення. Або може, завваживши неймовірно слабу оборону думали, що це штучка, щоб заманити їх у пекельну пастку? Одне тільки певне: що німці не підозрівали правди, що столиця була майже безборонна й психольогічно беручи, вона

TULA-online.org

вже була піддалася.

Зачинаючи девятнадцятим, положення покращало: зачали прибувати перші вишколені сибірські й далекосхідні полки. Поліція й Н.К.В.Д. позбулись свого отупіння. Того дня Сталін випустив за своїм власним підписом декрет, переданий для негайного виконання, хоч оголошено його два дні пізніше. З нього виходило, що Москва знаходилася в кігтях неорганізованої революти.

„В цілі запевнення Москві охорони в запіллі, і щоб скріпити зади війська, як також у цілі спинення підривної діяльности шпигунів, диверзантів і інших аґентів німецького фашизму", — так зачинався цей декрет. І дальше наказував найвищу й збірну кару для: „провокаторів, шпигунів, і інших ворожих аґентів, придержаних за заколочування спокою, ладу й порядку, яких стріляти на місці".

Наказ був адресований до ґенерала Сінілова, Коменданта Москви, з таким додатком: „До його розпорядимости мають бути війська Домашньої Оборони Н.К.В.Д., Міліція й добровільні робітничі частини". Останні, це був натяк, що Сталін комуністам недовіряє. Сталін волів недоручати того завдання Червоній Армії, побоюючись повторення випадку з-перед чвертьстоліття, коли солдати відмовились у своїх стріляти. Замість Червоної Армії Сталін числив на звірячий страх перед Н.К.В.Д., подібно, як царські дорадники серед подібних обставин довіряли свою забезпеку страшним козакам і жандармерії.

Військові трибунали працювали цілу добу. Хоч арештовано й розстріляно багато тисячів, то не терор утихомирив паніку. Втихомирили її вісти, потверджені втікаючими селянами й солдатами з найдальше висунених місць, що німці під ударами свіжих сибірських і далекосхідніх військ відступають і, як виглядає, закопуються на зиму.

Тим часом до Большево прийшов нам наказ евакуватись. За наказом Високої Команди попалили ми політичні книжки, військові карти й архіви. Але щойно зачали відходити, прийшов наказ залишитись. Кілька днів пізніше прийшов, однак, новий наказ забиратись на схід, цим разом таки направду.

Мої приватні клопоти ускладнились сильним болем зубів. У військовій лікарні напівспечений дентист зубар заткав мені зуба намоченою в чімсь ватою й заліпив цементом. Казав, що це повинно мені вистачити аж дістанусь на нове місце призначення. Але подорож моя тривала сімнадцять днів, у холоднім, переповненім, товарнім ваґоні а дальше шість днів пішком у полотняних брезентових чоботах з ґумовими підошвами й зуб мій розгулявся надобре. Лиця мені понапухали а біль шарпав кожним нервом тіла.

2

Далекосхідні війська, загартовані в боях з ніпонцями, й привиклі до гострої зими сибіряки рушили назахід спинити наїздника. У тім самім часі багато менші контингенти з заходу ішли помалу в противно-

TULA-online.org

му напрямку, через Волгу й через Урал, до вишколу. Більшість були новобранці; але були між ними також недобитки військ із ріжних фронтів, загартовані поразками. Усі вони будуть перевишколені, наново вивіновані. Дійсна, отже підготовка до спротиву щойно зачиналася.

Трагічне запізнення приготування тут представлене дозволило Гітлерові захопити більше російської території, як Наполеонові, чи котрому іншому завойвникові з Заходу за цілу історію Росії. Мільйони згинуть, мільйони стануть каліками. Будемо платити страшну ціну за нездарність наших панів, але вкінці переорганізовані сили відвернуть вал війни, — а нездари, немов на глум, одержать за це все признання...

Наша інжинірна частина ввійшла в склад інших частин, що поволі посувались насхід, подальше від небезпечної смуги, у напрямку до перевишкільних осередків. Щоденні й майже щогодинні військові ешолони, що їхали назахід, повинні були нас потішати. Але ми почували себе чомусь винними. Стидно було, що відходимо насхід, геть від вогню, хоч і за наказом команди. Я просив, щоб мене відіслали на фронт; того самого хотіли й більшість моїх товаришів. Відправлений на двірець курінь старшин , щоб приготовити для нашої відправи валку, знайшов, що пятдесят призначених нам вантажних ваґонів заповнені звоями часописного паперу. Щоб викинути з ваґонів папір, група інжинрів працювала до ранку. А дальше розбили нас на партії й ми зачали зносити кухні, ліхтарні, дошки, усе, що могли знайти, щоби подорож зробити приємнішою. Декотрі з нас взялись вертіти в дахах ваґонів діри, щоб виходив дим; інші помагали вантажити на ваґони потрібний лаштунок.

Ввечір прийшли нас попращати мами, дружини, діти, приятелі. Немало потекло сліз. Ірина була так зажурена моїм несезоновим шматтям та напухлою щокою, що й плакати забула.

Звичайно совєтські ваґони вміщали за воєнними приписами 24 осіб. А в наших ваґонах було й по пятдесят, так, що не всі могли ми нараз сидіти, хіба напочепки. Не було ні полиць, ні лавок, ні приборів до миття, ані місця для природних потреб. Спали по черзі.

У моїм ваґоні маленька піч розсилала трохи тепла в найближче сусідство. Відморожувались, отже, біля неї по черзі. Не було між нами ані одної елєктричної ліхтарки а одна свічка, яку хтось видістав із Большево й вложив до ліхтарні, скоро скінчилась. За кілька днів половина наших людей мала вже гостру застуду, нестравність, розвільнення й інші недуги; а моя щока дальше пухла.

І так-ми подорожували через сімнадцять днів, щоб переїхати віддаль, яку звичайна особова валка робить за 24 годин. Кілька разів на день нас відсували на бічні рейки, щоб перепустити ешелони з військом й важним знаряддям на фронт, — або розкішні урядові ваґони заповнені урядовцями, які втікали в безпечні місця на Волзі й за Волгою.

Тільки кількоро головних старшин і комісар знали куди їдемо. Між

TULA-online.org

ними був і я. Я знав, що ми їдемо до малого містечка Мензолінськ на Камі, східнім допливі Волги, у Татарській Республиці, якої столицею є старинне місто Казань.

Два рази, часами три рази денно одержували ми харчі на більших двірцях. Хоч наша валка завжди ставала на довшу стоянку на малих зупинках, і навіть поміж ними в чистому полі, то нам гостро було заборонено виходити без особливого дозволу ваґонового команданта. А дозвіл давали рідко. Це дурне й образливе правило викликало серед нас негодування. Нам не було зрозуміле чому старшин, які ідуть вглиб країни, треба так гостро вартувати? Щодовше тривала подорож, то кріпшало наше незадоволення.

На одній малій зупинці мій приятель сотник Нумідов просив дозволу вийти на минутку з ваґону й дозволу не одержав. „Це не валка для советських старшин, а тюрма!" — відворкнув в злості Нумідов. Комендант ваґону не чув, але чули кількоро інших. І якийсь шубравець між нами, думаю, один комуніст, який завидував мені посади політичного комісара, повідомив вищу владу, не виявивши однак тотожности „винного". Донос був націлений проти мене, як партійного орґанізатора, скоріше, як проти Нумідова. Так чи сяк а на другій станції покликано мене перед старшого Комісара Л.

— У твоїм ваґоні була протиреволюційна демонстрація, скричав, чому я йому не зголосив? Це ж був мій обовязок, як партійного орґанізатора.

— Я не знаю про ніяку демонстрацію, кажу.

— Але інші знають. Ти мусиш мене повідомляти про клясових ворогів, які нарікають, що ми подорожуємо, як вязні.

— Я не знаю хто таке сказав. А попри те, ми ж тільки люди. Скаже хтось невідповідне слово в гарячці, а злого не має на думці.

— У тебе надто ніжне серце, Кравченко. Це війна, і що скоріше ти собі це усвідомиш, то краще для тебе. Ходім до ваґону, й вишукаємо того лотра.

Товариш Л. зайшов до мого ваґону, як караючий ангел, і виголосив гнівну промову, домагаючись, щоб йому негайно видали „німецького аґента". Глянув я на Нумідова заки комісар викричався, а він білий, як стіна, аж вуса трясуться. Побоювався, що себе зрадить. Знав я й історію Нумідова. Його дружина й двоє дітей, яких кохав, попали німцям у руки. Ненавидів наїзників вбивчою ненавистю. А однаково грозила оце йому небезпека, що його можуть розстріляти, як „клясового ворога" й „німецького аґента", бо смів критикувати приписи. Нащастя, ніхто його не видав.

Наступного дня подібний випадок повторився, тільки з гіршим закінченням. Молодий поручник у нашім ваґоні, що вже відбув воєнне хрищення, вийшов із себе, коли йому недозволено вийти на минуту з ваґону.

— Це насильство, — скрикнув в голос. Там мені довіряли сотню

TULA-online.org

війська до бою проти німців, а тут мені не вірять, коли прошу вийти з потребою.

Зараз на наступній зупинці підполковник Сергєєв, якому зараз зголошено про цю „несубординацію", прийшов скартати „злочинця". Молодого старшину, малого ростом, гарного з вигляду хлопчину, з соломянобарвним волоссям, посаджено в арешт; старшинські відзнаки й старшинський ремінь відібрано, і присуджено стояти на відчиненій платформі під вартою через 10 днів. Наш ешелон загорівся гнівом.

Від пятої вранці до опівночі „проступник" мусів стояти в відчиненім вагоні серед гострої зими середньої Росії. Варту біля нього змінняли на кожній зупинці. Коли вертав до нашого вагону на короткий нічний відпочинок, ми показували йому нашу прихильність тим, що масували його перемерзлі члени, кормили й обкладали нашим найтеплішим шматтям. Удодатку остерегли вартових, що коли їм дорога їх шкіра, то хай не боронять вязневі покурити й сховатися від зимна під брезантами, між стаціями, коли командний старшина не бачить.

По другім дні того нелюдяного видовища, я довше не міг уже здержувати свого язика. Пішов до Товариша Л. і просив це спинити.

— Ми всі розуміємо потребу гострої дисципліни, переконую, але, чи ж не повинні ми вживати також трохи здорового розуму? Ми ж маємо колись командувати військом у бою. Будемо потребувати почуття влади й самоповаги. То ж чи має це змисл держати нас під так гострим наглядом, неначе б ми мали охоту дезертирувати? Завтра сьомого листопада, роковини революції. І коли поручник буде звільнений від дальшої кари, то я певний того, що всі в нашій частині будуть уважати це за свято.

Під моїм переконуванням Товариш Л. нарешті подався й згодився піти до Сергєєва. Вернувши оголосив, що кара відложена аж прийдемо на місце призначення.

— Але, будь ласка, не втягайте мене знову в подібну аферу. Це війна, не прогулька.

За теорією нашого команданта мали ми, щоб не розмякнути в дорозі, щоранку, коли спиниться валка, натиратися снігом, оголені до пояса, й найкраще перед сходом сонця, і то без уваги на підбігунову температуру. Отже щоранку нас будила сурма й ми скоро вибігали надвір, трясучись від холоду, невиспані, робити вправи. І недужі не були звільнені. Навіть під час вітряної погоди чи слоти натирання снігом було обовязкове. Способи, отже вводити дисципліну, були запожичені від середньовічних царів.

Ті з нас, що мали гроші, пробували купувати собі дещо від місцевих селян на двірцях, які продавали харчі. Але ціни, уже й так високі, за кілька місяців війни підскочили ще більше вгору. Найдешевша махорка коштувала 40 рублів за склянку, яку селяни вживали за міру; півкварти молока коштувала 50 рублів; курка 1,200 рублів,

TULA-online.org

цебто двомісячна заслуженина старшини. Звичайний рядовик, який одержував 10-12 рублів на місяць, мусів служити девять років, щоб купити собі курку на вільнім ринку в листопаді, 1941.

На одній зупинці перед Казаньом, коли нашу валку засунули на бічні рейки, щоб пропустити довгий ряд військових вагонів, нам дозволено напростувати ноги. З кількома товаришами направився я внапрямку ліса, де рубали дерево. Наближаючись, зараз пізнали, що працюючі там люди не росіяни, хоч більшість і мали на ногах „лапті" — російські черевики з лика — то решта їх одягу була чужої роботи, що було пізнати, хоч одяг був вже заболочений та сильно пірваний. Було видно, що люди ці незвичні до такої страшної зимової праці.

Від вартового чекіста довідуємось, що це справді чужинці — латиші, литовці, естонці, поляки, жиди — взірці з можливо двох мільйонів „клясових ворогів" і „небажаних", виселених до важкої праці в околиць захоплених Совєтським Союзом на основі пакту з Гітлєром. Вернули ми до вагонів пригноблені, мовчазні; стидались і згадувати про цей пакт з нац-істами.

Тим часом навколо вагонів зібралась група „безпризорних" — бездомних дітей-сиріт. Невмиті, в лахмітті, перемерзлі з перед часом постарілими очима й змарганими малими личками. Просили хліба своїми смутними голосами. Були вони більш освоєні, смутніші, не такі визиваючі, як попереднє покоління „безпризорних", мабуть тому, що щойно недавно такими поставали. Група нещасних воєнних сиріт скупчилась також біля паротяга. Співали пісню бездомних дітей, так відому за громадянської війни перед двадцятьма роками й тепер відновлену новими бездомними:

„О, пімру я, пімру —
Поховають мене, закопають,
І ніхто не знатиме,
Де поховають."

Дали ми їм, що могли. Нащастя мали ми багато хліба. Навіть, коли б вони кинулись красти, то ніхто не міг гостро за це їх карати. Ці бездомні нещасні діти були живучим докором нелюдяности дорослих.

3

Місце нашого призначення в першій стадії нашої подорожі був залізничний двірець Агріц, куди ми прибули сімнадцятого дня. Таборували першої ночі на долівці залишеного й неогріваного шкільного будинку. Вранці нам сказано зголоситися впротягу шістьох днів в Менделінську. А як туди добитись, це вже наша справа. За шість днів можемо зайти пішки; а матимем щастя, то підвезуть приязні селяни. Розбились ми на групи: кожна під проводом партійного комісара.

А команданти наші, які поїхали вперед, на автомобілях, не бачили, очевидно, у цім нічого злого, що лишають нас самих у цій сірій, за-

TULA-online.org

сніженій Татарії, по тім, як вартували нас у дорозі, як вязнів.

Дванадцять нас вийшло в дорогу. Ішли скоро, щоб загрітись. Лаштунок кожному й шостиденна пайка, що їх кожний мусів нести, ставали каменем. Мої брезентові чоботи з ховзькими ґумовими підошвами ніяк не надавались до ходження снігами, по льоду, то ж скоро кожний крок зачав боляче відзиватися в моїй хворій щоці. Але хтось затягнув пісню, тужливу, московську, з тугою за домом, і це влегшало трохи біль і втому.

З недовірям дивились ми на великі поля незжатої пшениці під снігом, а декуди навіть і снопи немолоченого збіжжя. Пізніше пояснив нам це один селянин, що коли забрали всіх чоловіків на війну а коней на підводи, залишились тільки жінки, діти й корови для збору хліба. То ж величезна скількість хліба так на полі й залишилась

Наздігнала нас пара селянських саней. Тільки десятеро нас могли на них втиснувся, а я, як комісар Партії настояв, щоб дальше іти пішки. Дмитро, що з ним я заприязнився в Большево, зголосився мені до товариства. День був сірий, смутний, і навколо сніг. Тільки деколи десь задимів димар, або гавкнув собака, даючи знак, що десь таки тут живуть люди на цім безлюднім просторі.

Волочучи насилу ноги в западаючім сумерку, розбалакались ми з Дмитром про війну. Уже в Большево я завважив, що Дмитро був так само розчарований, як я.

— Щоденно приходить мені на думку, Вікторе Андрієвичу, що я є в цій війні за наш край — за той добрий, простий, щиросердечний наш нарід, — не за Сталіна. Інакше, клянусь, не міг би я того перенести. І коли вони не є скінчені ідіоти ті в Кремлі, то повинні це розуміти. Скажи, чи вони справді вірять, що наші хлопці готові вмирати за Сталіна. Берію й ту решту енкавудських садистів?

— Тепер не пора гоїти свої рани, кажу. Чи ми це любимо, чи ні, і Н.К.В.Д. і наш край, і ми всі звязані разом. Доки не будуть вигнані нац-істи, нема способу відділити одних від одних. Читав ти Толстоя „Війна й Мир" Дмитре?

— Розуміється, читав.

— Так от: чи ти думаєш, що наші невільники за февдалізму, які стали проти гармат Наполеона, мали багато причин любити свого Батюшку в Петербурзі? Але вони билися, вмирали, і перемогли. І ми сьогодні не мусимо аж любити свого Батюшку на Кремлі, щоб битися, щоб умирати, щоб перемогти.

— Але Сталін не дбає ані за копійку за наше життя...

— Певне, що не дбає. І це був би глум, коли б історія приписала Сталінові цю другу нашу перемогу.

Пізно вночі добились ми до спокійного, тісного села. Надто втомлені, щоб розглядатись, застукали до перших дверей при дорозі. Відчинив бородатий селянин. З великим жалем, побоюючись, мабуть, щоб ми не взяли його за негостинного, пояснив нам, що його діти лежать хворі. Направив нас до хати вище, де, як нас запевняв, нас

TULA-online.org

приймуть радо, буде нам вигідно й добре нас похарчують.

І він не перебільшив. Двокімнатна хата була тепла й привітна, з фіранками на вікнах і вазонками з квітками на підвіконницях. Худий, чисто одягнений селянин і його сивоволоса дружина прийняли нас так сердечно, неначе ждали на нас віддавна. Решта семї складалась із сина років двадцять два, другого сина десь біля пятнадцять, і стидливої десятьлітньої дівчинки. Усі перебігались, щоб гостити своїх прохожих гостей. Коли старший хлопець скинув блюзу, виявилось, що в нього нема лівої руки.

— Ваня заробив це собі під Києвом, вздихнув батько.

Молодші діти помогли нам скинути обмерзлі чоботи, їх батьки грілн гарячу воду й принесли велике деревяне корито. І перший раз за три тижні ми скупалися. Намилюючи один одного, крізь відхилені двері бачили ми, як господиня виймає чисте білля й чисте вбрання свого сина для нас; дівчинка готовила стіл для вечері.

— Оце власне, що я говорив, шепче Дмитро. Ось, задля таких людей я буду бити німців.

— „Щи", хоч без мяса, смакували, як нектар, по довгім поході а кукурудзяні пляцки з медом, як амброзія. Але хліб краяли господарі тоненько й малими кусками, а це була певна признака, що в хаті скрута на харчі. Ми з Дмитром принесли свій бохонець чорного хліба, вуджену рибу, чай, цукор. Наша господиня додала огирків і паприки а її подруг, щоб не дати себе завстидати, випорпав пляшку горілки розігріти душу. Мали ми празник, що не скоро забувається.

— Ми таки віримо, що Гітлєра вхопить холєра, сохрани Боже, відзивається господиня

— А чому ж „сохрани, Боже"? — питаю.

— Та це вже так, звичка.

— О, ні, мамо, для цього сучого сина замало було б холєри, запалився господар. Я схопив би його живого, посадив в клітку й показував по світі. Хай би люди дивилися на цього Ирода. А присунувши своє крісло ближче до стола, зачав говорити до нас: — А найбільше мене цікавить одне: за що ви, російські старшини, думаєте воюєте?

— За наш край, за Росію, очевидно, відповідає Дмитро.

— За край, за Росію, само собою... я післав би назад свого однорукого сина на фронт, і сам пішов би. Але за яку Росію? Чи за ту, що забрала нам нашу землю й виморила голодом наших дітей? — чи за нову?

— Не розумію, батьку, кажу, щоб дати йому нагоду говорити більше.

— Що ж тут розуміти? Я був сам на фронті, у першій війні проти Німеччини. Бився, був ранений, живцем їли мене воші. Зачалась революція. Воля, казали. Земля селянам, казали. Кожний кричав мало не тріс, що ми сіль землі, бо маємо в руках зброю. І от, минуло двадцять два роки. А де ж та воля? А де ж та земля? І от, знов війна. А

TULA-online.org

тепер вони знов зачали говорити мяко й нам кадити...

— Але тепер це вже наша власна влада, не царизм, вставив Ваня.

Батько змірив сина очима. Зараз було пізнати хто тут господар.

— Не перебивай порожними фразами, Ваня. Я мовчав довгі роки. **Наша** влада! А хто ж це тоді зліквідував кожну пяту семю в нашім селі? А хто ж це тоді забрав в нас хліб з явними признаками чистого грабунку? **Наша** влада! А хто ж тоді повивозив на Сибір наших людей за часів колєктивізації? Я хочу знати ось-що: чи ми люди, чи ні? Я хочу жити, як я хочу, а не, як вони мені скажуть.

— Ну, добре, батьку, кажу, ви маєте свої жалі. А як жили ви перед революцією?

— Тисячу разів ліпше, відпалив гаряче. Що правда, то правда. Я мав шість десятин землі ,доброго коня, кобилку, корову, телицю, свині, гуси, мав пасіку. Були ми убогі селяни, май це собі в тямці, але ми завжди мали досить їсти й у що вбратися. Тому я вас і питаю за яку Росію Ваня стратив свою руку? За яку Росію підете й ви обидва, гарні, інтелігентні два парубки вбивати, або, не дай Боже, згинути? І коли це за ту саму Росію, оцю з недавніх літ, то нема за що й воювати. Я вже застарий і забагато балакаю, але часами добре вкусити правди.

Однорукий син, що ввесь час слухав, знову відізвався.

— Ви говорите, тату, про минуле, неначе хотіли б, щоб знов вернули поміщики й з нас, селян, знову кров пили.

— Це цілком не те, Ваня. Ти комсомолець. Про минуле життя нічого не знаєш. Я не хочу повороту поміщиків, але я також не хочу працювати за дурничку, для колхозів. Чому маємо мати нових панів на нашій шиї? Ті колхози, що справляються добре, хай собі будуть, але хай нікого не силують до них вступати. Це несправедливо.

Довший час велась ось-така наша балачка. „Усе, чого ми хочемо", повторяв раз за разом наш господар, „це жити, як люди". Йому вже настогидно, щоб ним поштуркували. Наша господиня, що ввесь час тільки слухала, як пристоїть порядній жінці, тепер не могла також витримати.

— Чому позабирали нам силою наші церкви й поробили з них склади?

— Не знаю, хазяйко, каже Дмитро. Але вірю, що такого вже більше не буде.

— Коли б я була певна того, то молилась би за Сталіна по-шість разів на день. Скажіть, чому він хоче навернути кожного на **свою** віру?

Ми всі розреготалися, особливо її старший син Ваня.

— Мовчи, Ваня, скартав його батько суворо. Мудрість твоєї матері більша, як у тебе. Коли б вона не була молилась за тебе щоденно, ти був би стратив не тільки руку, а й голови не приніс би. Думаєш, що твої комсомоли були б за тебе молились? Думаєш, що твоїм комсомолам був би ти в голові?

— Але ж, тату, що минуло, не верне. Не можемо ж навертати го-

TULA-online.org

динника назад.

— Я не дбаю за минуле ані за нюх табаки, хлопці. Царя не хочу. Але я не хочу й нових царів. Хочу жити, як вільна людина, працювати на власній землі й молитися своєму Богові. Ваш совєтський бог задалеко для мене в Кремлі, за множеством замків і засувів.

Спали ми тої ночі чисто й твердо, як на власних постелях. І снилося мені, що я був назад в Александровському, плавав по Дніпрі та слухав батькових оповідань про турків і кудрів. Вранці ждав вже на нас гарячий сніданок. А стара матуся, як ми завважили, цілу ніч не спала: прала, чистила й зашивала нам шмаття. Випрала й вигладила залізком наші сорочки, хустинки, навіть поцирувала мої шкарпетки. Це мене зворушило до сліз. Обійняв я стару жінку, погладив по волоссі й поцілував кріпко в обі щоки.

— Дякую вам, дорога матусю. Довгого й щасливого вам життя.

І Дмитро не міг надякуватись. Наш господар, злізаючи з печі, скричав з удаваним гнівом:

— Гей, ви, шибеники, не залицяйтеся до моєї старої!

Конче хотіли ми впхати цим добрим людям трохи грошей, не хотіли брати. Але прийняли кусок мила й шпульку ниток. Ціла семя вийшла нас провожати. Пращались ми, як з рідними.

— Я не жалував би й згинути за таких людей, як ви, каже Дмитро, цілуючи кожного на пращання. Це ви те, що я називаю Росія. І це добре, дуже добре.

Посідали ми в сані, що їх злагодив Ваня, й рушили. Стара жінка не переставала робити над нами знаків хреста правою рукою, витираючи сльози лівою, аж зникли їй із очей сані за скрутом. Біля десять кільометрів за селом ми ледве намовили Ваню, щоб вертав. Дали йому на памятку інжинірську відзнаку з серпом і молотом, яку він пожирав очима під час нашого побуту в його хаті, і попросили, щоб ще раз подякував батькам за гостину.

Пізно ввечір на третій день нашої подорожі прийшли ми до малого міста, Красного Бору над рікою Кама. Перед революцією місцевість ця називалась Пяний Бор, казала нам семя рибалок, де ми спинилися на ночівлю. Але чи був він „пяний", чи тепер „червоний", то життя не стало солодше. Дмитрові входила наша дорога добре, але зо мною було погано. Повідморожував пальці, понагроджувало ноги а ціле тіло нестерпно боліло. Біль щоки доводив до божевілля.

Вночі й не прижмурив ока. Вранці пішов серед сильної заметілі до аптеки, біля три милі від Красного Бору. Не зважаючи на своє голосне ймення, був це запроторений ряд деревяних хат під кермою середнього віку лікарки. Сама вона московка, — мабуть заслана. Зраділа, побачивши нас із столиці, цікава почути про все, що ми знали. Одночасно сильно мене розчарувала, бо каже, що нічим не може мені помогти.

— Ви маєте запалїння кости, каже по довшім огляді. Зараза з зуба розплилась по цілій вашій системі. Ви повинні якнайскоріше до-

TULA-online.org

битись до Мензелінська й негайно йти до лікарні. Тут, я безсильна.

— Але витягнути заражений зуб можете?

— І того не можу. Не маю дурманів. І не маю свіжої гіподермічної голки.

Однаково я не переставав її просити вирвати мені болючого зуба. І вона це зробила, прорізавши запалені ясна й працюючи старомодними щипцями. Не маю слів, щоб описати тих пятнадцять минут моєї агонії. По операції полежав на канапі з годину й, підкріплений ковтком алькоголю, пішов назад до Красного Бору. Позбувшись кутного зуба, нерви мої трохи вспокоїлись. Дмитро намовив мене відпочивати в хаті рибалки ще й цей день, а на другий день, цебто пятий день нашого походу, ми перейшли замерзлу Каму. Наздігнали кілька інших груп нашої частини й на шостий день добились до Мензелінська.

Було це типічне татарське місто, з лябіринтом вузеньких вуличок та своїм питомим східнім запахом. Розмістили нас у старій школі, де не було ні світла, ані води. Доставлено нам кілька малих залізних печок, оле вони не могли нас загріти. Майже всі наші люди мали відморожені части тіла, понамулювані ноги, декотрі кривавили. Я був надто втомлений, щоб рухатися, але Дмитро десь роздобув сінник і соломяну подушку для мене. Моє, тортуроване болем тіло, напухло, як гора. Неначе з мряки доходили до мене нарікання моїх товаришів на харчі, кватири, на свою гірку долю. Вигляди життя в Мензелінську сквасили їм чисто настрій. Командні старшини цим разом якось не відважувались арештувати за нарікання й кудись спрятались.

Два дні я так лежав, страждаючи, на своїм соломянім сіннику. На третій день завезли мене до військової лікарні в Мензелінську. Мав високу гарячку. Але пройшла криза й я міг пізнавати своє оточення. Гарного вягляду, з добрими очима лікарка міряла мені температуру.

— Усе буде в порядку, Товаришу Кравченко, каже, усміхаючись. Як уже настільки видужаєте, що зможете знову подорожувати, мусітимете їхати до Москви на лікування. А тимчасом дамо вам стільки вигоди, що зможемо.

Приходив я до сил повільно. Дмитро, Нумідов і інші приносили мені дещо з їжі. Сама лікарня давала своїм пацієнтам тільки кусок липкого чорного хліба, чай без цукру й два рази денно зупу й грисік. Спав на твердім сіннику з соломою, під штивним військовим накривалом. Але лікарка моєї варди, Евгенія Владіміровна, закривала мені невигоди своєю ласкавістю й вирозумінням для мого фізичного стану. Варда наша була заповнена ріжними людьми. Група в нашій варді складалася: з старого селянина-солдата, політичного комісара в ступні полковника, кілька солдатів, — і ми забивали час спірками про ріжні можливі справи. Але всі погоджувалися на точці нашого привязання до лікарки.

Усі ми були в страшно пригнобленім настрої. Був це місяць грудень, коли висіла на волоску доля Москви. У лікарні не мали ми ані часописів, ані радія. Але ми з комісаром довідувалися дечого від при-

TULA-online.org

ятелів, що нас відвідували, і наша варда стала інформаційним осередком для цілої лікарні.

Перед опівніччю одної ночі, коли я лежав вже в лікарні кілька тижнів, прислуга принесла до нашої варди засвічену лямпу. Кілька минут пізніше прийшла лікарка. Була не тільки в цивільнім, але й одягнена з елеґанцією. Її темне волосся, яке звичайно завивала в вузол над карком, тепер було звинене високо на голові в модній причесці. Пацієнти попідносилися на ліктях і не виходили з захоплення. А я навіть зачув запах пахнила, коли ставила для нас на стіл на підносі мясні пиріжки й миску овочевого компоту.

— З Новим Роком! З Новим Роком! — скликнула. А завваживши наше здивування, додала, дещо заклопотана: — Мені прийшло на думку, може вам буде приємно побачити раз жінку так зібрану, як жінка повинна бути зібрана. Тим більше, що сьогодні, В Ніч Нового Року, може згадаєте за дім...

— Що це за прекрасний дарунок для моїх очей на Новий Рік, каже з теплим почуттям у голосі комісар-полковник.

— Моя стара на селі ніколи так не вбиралася, каже селянин-солдат, але дякую вам, Евгеніе Владіміровна, і щасливого вам Нового Року!

Поздоровивши нас, кожного зосібна, та розділивши поживу для тих, що вже могли її їсти, наша лікарка пішла до сусідньої варди. Як це було гарно з її сторони принести дарунок своєї жіночости для стужених за домом вояків на світанку того 1942 року, у цій бідненькій, скупо вивінованій, з недостаточним персоналом лікарні в цій Татарії!

Скінцем січня комісія Служби Військової Лікарні наказала мені вертати до Москви для дальшого лікування. У столиці мене не призначили до лікарні, тільки казали щоденно зголошуватися в клініці. Харчі мав в Домі Старшин Червоної Армії. Під пильним доглядом Ірини скоро зачав приходити до здоровля. Щока гоїлась, тіло вичищувалось. По звільненні з клініки казали зголоситися до відповідної комісії по дальші накази. Тут мене поверховно оглянули й проголосили здібним до військової служби. В моїх нових паперах стояло, що мене відішлють на фронт.

Пращався з Іриною, не сподіючись її бачити довгий час, або й ніколи. Але в Військовім Комісаріяті мені сказали, що до них надійшов новий наказ. Старшини з високим технічним вишколом будуть звільнені від військового діла й будуть призначені для наглої промислової праці на домашнім фронті. Це був розумний наказ, але він викликав в мене почуття немов мене ошукали, відібравши нагоду ризикувати життям — за Евгенію Владіміровну, за селян, за рибалок, за робітників, за товаришів інжинірів цих останніх місяців. Це був мій нарід, мій край, у змислі неполітичнім, і не ідеольогічнім.

4

Була це для Москви найгірша зима від часів Наполеона, який ди-

TULA-online.org

вився згори на її обсмалені кості сто тридцять років тому. Наїзникам і тепер не вдалося здобути міста. Зловлені на замерзлих російських степах, як мухи на липкім папері, німці страждали й гинули великими масами. Навіть на відсталих, зубожілих Балканах німці могли жити до певної міри харчами з країни, а в „обсмаленій" Росії не було чого щоб плюндрувати. Та клопоти облягаючих були малою розрадою для обложених.

Вернувши до Москви застав її в темноті, голодну, холодну, ворожими бомбами пориту: зломану на дусі, без сил навіть розпачати. Населення її кулилось між жалюгідними останками величавих марморних стін підземки, у пивницях, доморобних бомбосхоронищах аж доки не почувся свист безпеки. Люди волоклись із холодних помешкань до довгої праці в неопалюваних фабриках і канцеляріях. Промисл і установи міста вже частково вивезено. Ті ж, що залишились, були в гарячковім руху днями й ночами. Страта найбагатших українських і білоруських промислових районів і перевантаження перевозового руху витворило труднощі в доставі сирівців. Але столиця однаково стала могутнім арсеналом, що працював героїчно для фронту.

Урядові пайки ледве вистачали, щоб держати душу в тілі, але крамниці не завжди могли задоволити й тих харчевих потреб. Голод і холод став більшою загрозою, як німецька Люфтваффе. Війна щойно велась вісім чи девять місяців, а громадяни цієї великої держави вже їли хліб з домішкою бараболяної муки; убивали й поїдали своїх собак, котів, і тих ворон, що могли сполювати. Це було страшне свідчення проти нездарности воєнної підготовки !

Так, як і в найгірші дні революційного часу, москвини рубали меблі, валили деревяні огорожі в розпачливих пошуках за опалом. Смертність росла з дня на день а Н.К.В.Д. й військові трибунали ще їй допомагали своїм сполошним розстрілюванням дійсних і уявних „зрадників".

Ірина стратила на вазі. Своїми скупими пайками з бюра ділилась з іншими, менше щасливими приятельками. Не було чим опалювати помешкання ;мусіли завжди вдягатись у важкі плащі, завивались вовняними шалями, навіть затягали рукавиці в хаті. Велику частину дня не мали електрики, деколи не було води; замерзали рури в одинокім виходку.

Життя було важке, невеселе. Це так Москва платила за чвертьстоліття бюрократичного замішання й політичної деспотії.

Половину машинерії Главметалю вивезено; друга частина працювала виробляючи безупину міни й бомби. Але установа була переповнена персоналом. Ані Мантуров, ані Єгоров не згадували, щоб я вертав назад до праці. Зголосився я до Окружного Комітету Партії й за його вставленням був призначений на становище начального інжиніра Промтресту, що контролював девять ріжних фабрик, більшість яких працювала для фронту.

TULA-online.org

Цим призначенням я дуже врадувався, хоч ще не конче був здоров; праця давала мені почуття безпосередньої участи в війні. А неменше важне було також і те, що я, як відповідальний робітник, мав тепер привілей їсти в особливім ресторані, призначенім для членів Окружного Комітету Партії. Декотрі фабрики під моїм наглядом виробляли ручні гранати, міни й кілька інших родів вибуховин. Кількоро направляли інжинірне знаряддя. Не щадячи ні себе, ані других, я стало підганяв працю й старався защепити людям почуття, що ми знаходимося „в вогні".

Робітники наші від недоїдання помарніли. До того мучило їх думка, що й їх семї голодують. Але без уваги на те, працювали, затис нувши зуби, від десять до шіснадцять годин денно. А нерідко, коли треба було виконати важне воєнне замовлення, цілими днями з майстерень і не виходили, продрімавшись трохи в фабриці. Ці прості люди були дійсними героями війни. Їм не треба було підбичовувати моралі політичними кличами; борикались, щоб дати якнайбільше допомоги своїм синам, братам, батькам на бойових фронтах. Закордон у своїй сліпоті може приписувати це все на рахунок совєтської диктатури, але працю цю виконували якраз жертви цієї диктатури, і часто наперекір її дурноті.

Нове призначення ввело мене в майже щоденний стик з високими військовими й урядовими достойниками. Час-до-часу приходилось мати до діла й з високими урядовцями Совнаркому, який, беручи свою владу від Верховного Совєта, був властиво головним виконним і контрольним орґаном Комітету Оборони Держави. Пораз перший за своєї карієри я тепер брав участь у кількох наглих нарадах в мурах Кремля.

Одного дня знаходжу письмо на своїм бюрку, щоб негайно потелефонувати на таке то число. Дзвоню й одночасно представляюсь.

— Ах так, Товаришу Кравченко, прибудь точно о дванадцятій до Совнаркому Р.С.Ф.С.Р. Перепустка буде на тебе ждати.

Р.С.Ф.С.Р. — Російська Совєтська Федеративна Соціялістична Республика — це найбільша з усіх складових „республик" Союзу, властиво більша, як усі інші докупи взяті. Так звана автономія так званих республик, це фікція; автономія ця має менше незалежної влади, як стейти в Злучених Державах. Властиво це адміністраційні провінції, щоб улегшити державі, так величезній, як Росія, контролю з осередка.

А в випадку Р.С.Ф.С.Р. навіть нема фікції. Її Совнарком це трошки більше, як продовження Всесоюзного Совнаркому. Її столиця в Москві, її діяльність цупко звязана з діяльністю цілого режиму. Вона не має власного Н.К.В.Д., як мають інші „республики", ані власного Осереднього Комітету Партії. Є вона, отже, в практиці, хоч не в теорії, прибудівкою СССР. Це панівна політична одиниця, де зосереджена міць режиму. Звичайний совєтський громадянин не робить ріжниці між головним Совнаркомом та його помічним Совнаркомом.

TULA-online.org

І коли взяти практику, то таке народнє розуміння правильне.

У будинку цім був я кілька разів за ділом, то ж знав про ті надзвичайні заряджения для безпеки його урядовців. Показавши свій пашпорт й одержавши перепустку, мене передавали від вартового до вартового аж нарешті я знайшовся в широкім, покритім грубими килимами коридорі з важкими дубовими дверима, де під декотрими стояли на варті енкавудисти зо старшинськими ступенями. І в голову мені не приходило, що скоро одна з цих канцелярій буде моя, і що я також буду одним із цих дорогоцінних, якого будуть стерегти перед невідомими небезпеками,

По короткім ожиданні в прийомній секретарка впустила мене до величезної канцелярії Товариша Андрея Івановіча Уткіна, заступника голови Совнаркому Р.С.Ф.С.Р., людини вищесереднього росту, туго збудованого, з вистаючим животом та в почутті самоповаги, який у своїм величезнім кріслі здавався багато меншим. Перед ним стояв стіл, як поле, а на стіні величезний олійний портрет Сталіна.

Вказав мені рукою на крісло.

— Так що ж, Товаришу Кравченко, як діла?

— Не знаю що й відповісти, бо не маю найменшого поняття чого ви мене сюди закликали.

— А так, загально: як праця, як помагаєте Партії, краєві в війні?

Оповів я йому про діяльність мого тресту й представив деякі справи взвязку з виробництвом фабрики під моєю управою. Під час розмови побачив між паперами на столі питальний папір з причепленим моїм знімком, який я виповнив, перебираючи уряд інжиніра тресту.

— Ви говорите **до уряду,** зазначив Товариш Уткін в однім місці нашої розмови. І тут не може бути фальшу ні ніяких закривань фактів чи думок.

— Цілком природно, цілком природно.

Уткін ставив запити, я виголошував ряд промов. За совєтською процедурою, всі ми були зобовязані говорити багато про себе. Я говорив майже неособово, неначе описуючи своє знайомство з кимсь, що ним по-приятельському зацікавлений. Під кінець майже тригодинної розмови Уткін випростував свою чорну голову, подивився на мене крізь прижмурені, пронизливі очі, і поставив несподіваний запит:

— Як ви любили б працю в Совнаркомі?

— Це залежало б, яка праця.

— Ми потребуємо інжиніра, члена Партії, на управителя Департаменту Воєнного Інжинірного Зброїння. Я думаю, що ви будете відповідні на це місце. Але це не означає, що справа буде вже рішена сьогодні. Я тільки хочу мати наперед вашу згоду заки пороблю передвступні кроки.

— Я не маю повної певности, чи зможу справитись з так важною працею.

TULA-online.org

— А я думаю навпаки: що ви надаєтесь дуже добре. Маєте потрібний досвід, ну й ми придивлялися до вашої праці в тресті.

— Коли така ваша думка, то я, розуміється, працю прийму.

— В такім випадку бувайте здорові на сьогодні. Зголосіться, будь ласка, в Особовім Відділі на нижчім поверсі.

В Особовім Відділі виповнив ряд форм. За кілька днів мені сказано зголоситись до Уткінового начальника, голови Совнаркому Р.С.Ф.С.Р., одного з найпотужніших фігур біля Сталіна, — до Константіна Памфілова. Його величезна канцелярія, його трон влади, його олійні портрети Сталіна були кілька ступнів більші, як Уткіна. Меблі й установка розкішні.

Памфілов був середнього росту, біля сороківки, грубої кости, робив своєю поставою враження. Голова й лице гладко оголені блистіли, як біліярдна галка. Одягнений у закордонний одяг. Стояв за своїм великим столом з одною ногою на кріслі, підпершись ліктем. Пізніше я взнав, що це була його звичайна постава при праці, навіть коли був на самоті. З ним застав я Товариша Уткіна, що виглядав на маленького в присутності свого начальника.

І знову я відповідав на питання. Мої питальні папери й особливі звіти лежали перед ним на бюрку.

— Товаришу Кравченко, нарешті відізвався голова Совнаркому, ви були на відповідальних становищах. Але працювати для уряду, це цілком інша справа. Ми є слуги Партії, тому праця для уряду є передусім праця для Партії. Партія, як знаєте, рядить країною.

— Я запевнив його смиренно, що цілком це розумію.

— Товаришу Уткін, звернувся Памфілов до свого заступника, чи була вже відповідь?

— Ще ні, Товаришу Памфілов.

Памфілов вибрав одну слухавку з ліса телєфонів на заднім столику й накрутив число

— Говорить Памфілов. Як справа з Кравченком?

І ждав дві або три минуті. Мовчанка в кімнаті зачала давити. Щось там на другім кінці, очевидно, справджувано.

— Так, так, так... каже нарешті Памфілов. Нема нічого проти? Дуже добре

І завісив слухавку. Я був певний, що він кликав Сьомий Відділ Н.К.В.Д., без якого подрібної згоди призначень на урядові становища не роблено. І я не помилився. Випадково попав я на формальний документ Н.К.В.Д. з одобренням мого вступу на службу до Совнаркому. Хоч Партія кермує країною й її урядом, ніколи ніяке важне становище в Партії чи уряді не буває заповнене без попереднього розшуку й одобрення Сьомого Відділу Н.К.В.Д., цебто тайної поліції.

— Все в порядку, Товаришу Кравченко, заявив Памфілов. Тепер можете йти. Якщо все буде готове, будете повідомлені.

Скоро мене потвердив на моє становище Осередній Комітет Партії. За кілька днів посадили мене в канцелярії в сусідстві Уткіна, по тім, як

TULA-online.org

я дав Оособливому Відділові Совнаркому писемне зобовязання ніколи при ніяких обставинах не виявляти нічого про працю в організації. Сталін, що дивився з образа на стіні на мене, був, само собою, менший, як в Уткіна. Під дверима но коридорі енкавудиський старшина вартував мою новопосвячену особу. У прийомній моєї канцелярії сиділи дві услужні секретарки. Я ж тепер став членом уряду в технічнім того слова значенні.

Був це кінець травня, 1942. Тоді зачав котитися вперед новий німецький наступ. Тепер він проковтне й те, що ще залишилося з моєї рідної України,,докотилися глибоко в Кавказ, і дійде до ріки Волги, де місто, що зветься Сталінград.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

КРЕМЛЬ ЗА ВІЙНИ

Росіяни мають на те своє слово: **„власть"** — влада. Це означає уряд, найвищий авторитет. Але й означає багато більше: Сталін, Політбюро, тайна поліція, Сталінові любимці, чи вони на урядових становищах, чи так собі, без титулу. В розумінні, однак, звичайного совєтського громадянина, слово це має ще своє підзначення — скарги на „наших баринів" і безмежну віддаль між „властю" а простим народом.

В Совнаркомі сидів я близько олімпійського верха **„власті"** й міг дивитися на світ вдолині згори. Тепер я матиму нагоду спостерігати (хоч не зможу поділяти) відчування найвищих володарів, що, збудовані з кращого матеріялу є, розуміється, звільнені від звичайної моралі, яку вони відкинули, як „буржуазні забобони" й „зогнилий лібералізм".

Тепер я зможу розуміти те самозадовілля, з яким ці люди кидають людським життям, — кидаючи ним, перемішуючи, ліквідуючи, як мертвий сировець для своїх плянів, своїх досвідів, своїх блудів. Нагло й я знайшовся серед людей, що можуть добре наїдатись серед конаючого з голоду народу, не тільки з чистим сумлінням, але й з почуттям правовости, неначе виконують наложений на них історією обовязок.

На чолі нашого Совнаркому стояв Константин Памфілов, чоловік так близький до осередка панівного двору що, коли помер один рік по моїм приході на службу, то його попіл поховали в мурах Кремля, на Червонім Майдані. Під його головним помічником, Андреєм Уткіном, було пять потужних департаментів і з них один був під моєю управою. Таким способом я був тільки на два щаблі нижче від вершка. Мій департамент був поділений на ряд підвідділів, якими управляли мої помічники

Подаючи ці факти моєї короткої еміненції я, очевидно, не роблю того, щоб чванитися. Піднесено мене за чиєюсь примхою й кожної хвилі можу полетіти вдолину від кивка наманікурованого мізинного пальця свого начальства, яке, в свою чергу, може полетіти в безодню без попередження своїм начальством. Нераз я бачитиму Памфілова й Уткіна, як дрожать у присутності котрогось із членів Політбюра, або котрогось із любимців Вождя. Буду чути, як їх будуть називати вуличними словами, як наймитів, що попали в неласку. У диктатурі дає рівновагу безмежна влада й бездонний страх.

Кількоро з нас, які представляли **власть** у нашім Совнаркомі, біля

TULA-online.org

тридцять усіх, були введені туди з середньої верстви урядовців і маси працівників з низу ріжними способами. Мали ми свій окремий поверх, тихий, як церква, і стережений енкавудистами старшинами. Наші просторі канцелярії були притишені подвійними рядами дверей, щоб нічого не можна було підслухати. Приносили нам на бюрка добрі сніданки й вечері, безплатно, і мали ми ще й свою окрему їдальню, де їли за смішно малу плату. Стрижії Совнаркому приходили до канцелярій Памфілова, Уткіна й інших, голити й намащувати. Ми, менші урядовці, сами до них ішли, до нас вони не приходили. А ті під нами, не мали взагалі права користуватися урядовими голярами. Але найцінніщим для нас привілеєм була маленька червона книжечка, яка давала нам право користуватись обслугою лікарні на Кремлі й купувати ліки в кремлінській аптеці, тоді, коли лікарі й ліки для загалу були недоступні.

Навіть мали ми свою окрему чепурню з розкошами, яку також охороняв вартовий у коридорі. І був для нас окремий виходок, і був для менших урядовців, але не такий, як наш, вигідний і елеґантний.

Одного разу Совнарком загудів скандалом. Якийсь новий урядовець, необзнайомлений ще з усіми цими клясовими ріжницями, зайшов на наш поверх виконати природну потребу. Хтось із наших вийшов із мармурної залі й він туди вслизнувся а вартовий його не завважив. Аж він вийшов, недбалий енкавудист, дуже стривожений, схопив проступника на гарячім — перевірив документи й зголосив це святотатство начальству. Кількоро тайних аґентів, тих „необнажених мечів революції", перешукали цілий виходок у пошуках за пекельною машиною чи іншими слідами замаху. А дальше прийшла помивачка з ведром та щітками й вишурувала „святиню", щоб позатирати всі сліди невірного влізливця.

У приватнім житті я міг бути малою особою, але на службі в **апараті** мене берегли, як який державний скарб. Ніхто з посторонніх не міг до мене зайти без мойого особистого дозволу. Прохачеві я мав виписати перепустку, прибити свою особисту печатку, а заки її вручать прохачеві, то вартотвий при брамі ще раз мене запитає, чи то правда. А щоб таки цілком упевнитись, що це я при телефоні, то мав сказати гасло, яке знав тільки я й Н.К.В.Д. Моє гасло було „Лєна Ч. 17". Одержавши перепустку ,відвідувач мав ще перейти через чотири інші перевірки своєї тотожности заки дістався до моєї кімнати. Мені аж було стидно з тої системи надконтролі заведеної тайною поліцією, особливо тоді, як відвідувач був мій давній, дорогий приятель.

Та сама процедура зобовязувала також усіх посторонніх, що входили в наші пороги. Перепусток уже не мали права видавати ті урядовці, що стояли одним ступнем нижче мене, без уваги, яка важна справа. Коли хотів котрий із моїх помічників мати в себе відвідини, повинен був представити справу мені й я, коли вважав за відповідне, міг поробити потрібні зарядження.

TULA-online.org

Але то ще не все. В нашій організації, як і на Кремлі, і в Осередній Комітеті Партії та кількох інших місцях, була ще в моді система звана „шахматкі" — шахівниця. Це для того, щоб зашахувати всяку змову вартових перепачкувати душогуба, шпигуна чи диверзанта в кремлінські притвори. Робили це так: У правильних переривах, деколи десять минут, деколи довше, енкавудистів пересували, як фігури на шахівниці, без попереднього повідомлення, штудерним сигналом з осереднього пункту. Тож ніодин вартовий не міг знати на котрім, і осереднього пункту. То ж ніодин вартовий не міг знати коли й на котрім місці його поставлять. Таким способом змова чотирьох чи пятьох вартових пропустити неуповажненого відвідувача була неможлива.

Для додаткової предосторожности було зроблене так, що тільки автомобілі начальників Совнаркому могли заїздити в ворота Кремля, іншим урядовцям було заборонене. Навіть Народні Комісарі мусіли паркувати свої автомобілі за брамою. Це на те, щоб хто не привіз бомби в автомобілі та не висадив в повітря нашої святая святих.

Але дійсний знак і символ моеї достойности був не в тій моїй охороні, ані не в гаслі, а в звичайнім назверх куску мебля, який вручали з особливою печаливістю совєтським достойникам. Була це скарбона, з комбінацією її відчинити тільки мені відомою. Цебто, не цілком тільки мені, бо знало її також Н.К.В.Д. Але це не бралось під увагу. Суть тої признаки моеї достойности була в тім, що жоден із поставлених моїх начальників не міг дібратись до її тайни. Цебто, начальство дозволяло ховати річи навіть від себе. Тільки начальники, що стояли досить високо в ієрархії **апарату** мали такі скарбони й могли мати свої власні тайни перед начальством; тільки одна в цілій державі скарбона була така, куди Н.К.В.Д. не мало комбінації: скарбона Сталіна.

Моя скарбона стояла на виду, поважно вистаючи між моїм елегантним умебльованням. Навіть Уткін і Памфілов, коли удостоїли мене своїми відвідинами, замість, щоб мене кликати до своеї канцелярії, дивилися на ню з цікавістю; мізкували, як я там міг зареєструвати й заховати свої завваги про їх накази й словесні інструкції.

Але якраз тому, що скарбниця така недоступна для решти світа, нею залюбки цікавились мисливці з Н.К.В.Д. і Особливих Департаментів. Їхне право передивляти мої папери під час моеї неприсутности було таке самозрозуміле, що вони й не завдавали собі труду затерти сліди за собою по перегляді скарбони, чи шуфляд. Найліпшим способом на когось донести, без потреби звертатися до поліції, було тільки поробити „для себе самого" записки й „сховати" їх у своїй скарбоні...

Найважніше для мене було тепер те, що я міг діяти в імені уряду. У межах відповідальности мого департаменту я управляв діяльністю місцевих урядів і комісаріятів по цілім Р.С.Ф.С.Р. Я міг зажадати від Народніх Комісарів і їх помічників повного звіту про їх діяльність; міг їм наказувати й навіть зганити взвязку з моєю ділянкою праці.

TULA-online.org

Я міг закликати їх до моєї канцелярії, кожної пори дня чи ночі, під час коли вони такого права не мали.

Співпраця чи знехтування котрого комісара залежали від мене. Я знав, що уряд думає про ріжних комісарів — хто буде нагороджений а хто „обезголовлений". То ж скоро навчився занюхувати що в партійній чи урядовій „кухні" „вариться". Народні комісари, яких відзнаки блистіли ярко в очах звичайного народу, почувались малими, коли ставали перед тими „з середини", що знали правду.

Ніколи не забуду мого першого дня на цім новім становищі. Прибув я о десятій уранці передполуднем. Мої секретарі й помічники вже були на своїх місцях. Документи, що вимагали моєї уваги, були поскладані в порядку на моїм столі. Став я на порозі, щоб приглянутись великій елєґантній кімнаті, портретам провідників на стінах та великому малюнкові Сталіна зараз над моїм владним кріслом. Мимоходом пригадав собі сцену в брудній кімнаті гостинниці в Нікополі, де в виходку пустив пірвані кусочки літоґрафованого портрету Сталіна з водою. Тільки сів я на цім своїм кріслі, під цим більшим мистецьким портретом Сталіна, як задзвонив телєфон. Був це старшина Н.К.В.Д., який попросив чемно, чи не міг би я його за кілька минут прийняти. Перший раз у моїм житті представник жахливої орґанізації просив мене про дозвіл прийти до мене... Я просив, щоб прийшов.

— Хочу доручити вам цю особисту вашу печатку, пояснив енкавудист, передаючи мені ґумову печатку, — „для вжитку при підписуванні перепусток чи інших документів. Прошу держати її завжди під замком і ключем. А тепер дозволю собі зазнайомити вас, як тут нового, з іншими правилами".

— Будь ласка, я слухаю.

Енкавудист зачав пояснювати мені правила для відвідувачів, дав мені гасло, і остеріг, щоб держати його в тайні. Наприклад, я не смію ніколи сказати його голосно в присутності іншої особи, не зважаючи хто це не був би. А дальше пояснив тайну того ліса телєфонів на моїм бюрку. Один із них був окремою лінією до уряду на Кремлі, Осереднього Комітету й головних комісаріятів. Урядові справи можна полагоджувати тільки по цім виключнім проводі, ніколи звичайними телєфонами.

— Також кожний кусок паперу в Совнаркомі є державна власність, пяснював чекіст дальше, ви будете гостро відповідальні, коли б залишили якого листа, який документ; навіть відбитку на кальці не треба нищити, тільки написати на ній свою інструкцію напоперек і передати до Особливого Відділу, щоб спалив.

Скінчивши свою лєкцію енкавудист дав мені підписати папір що я обзнайомлений з правилами. А дальше встав, віддав честь, і вийшов. Двері замкнув за собою скоро, тихо, з розвагою, не так, як Ґершґорн замикав двері за мною.

Біля одинадцятої години застукала до дверей моя секретарка, приємного вигляду жінка.

TULA-online.org

— Вікторе Андрієвичу, бажаєте мати сніданок ? — питає.

— Так, прошу. А що ж ви, мали ви вже сніданок?

— Мені належиться тільки склянка чаю й кусок цукру, вздихнула. Хліб приношу з собою з дому. Війна... Що ж робити?...

Скоро прийшла кельнерка з повним підносом поживи. Жінка в середині тридцятки, чисто вбрана, в накрохмаленім білім чіпчику. До роботи своєї взялась тихо, вміло, розкладаючи білий обрус на малім столику й викладаючи на нього страви: двоє яєць, трохи пареного мяса, білий хліб, масло, склянку гарячого чаю, кілька кусків цукру, кілька пиріжків. Усе, чисто все, крім яєць і чаю, було з американського „ленд-лізу". Руки жінки були спрацьовані, але чисті.

— Бачу, що ви манікюруєте нігті, кажу усміхаючись.

— А як же ж? Я ж доношу **великим людям.** Їжте на здоровля, Вікторе Андрієвичу.

Щось було в її зболілих рисах, що спиняло мені апетит. Лишив я одне яйце, трохи мяса ,пару кромок хліба й кусок цукру, немов забагато для мене. Коли я подзвонив, прийшла моя секретарка, поскладала залишки на піднос і понесла. Трохи пізніше, коли принесла мені папери до підпису, замнялась на момент і каже:

— Стидно мені признатися, Вікторе Андрієвичу, але ви інтеліґентна людина й мене зрозумієте. Я дозволила собі зїсти залишки вашого сніданку. Прошу мені простити... так важко жити цими днями.

— Це все в найкращім порядку, кажу. Властиво я радий, що ви так поступили, хоч, кажучи отверто, я мав на думці кельнерку...

— Ліза має зо мною порозуміння: одного дня я, другого вона... Голод страшна річ, Вікторе Андрієвичу. Сильніший, як стид.

І так усі мої місяці в Совнаркомі я зїдав тільки половину свого сніданку, лишаючи другу половину для Лізи й моєї секретарки. Ліза, як я довідався пізніше, брала свою пайку додому, для своїх двох малих дітей; муж був на фронті. Обидві вони жили з приділів для канцелярійних робітників: 400 ґрамів (15 унцій) цукру, 500 ґрамів (18 унцій) круп, 400 ґрамів товщів — на місяць, та 400 ґрамів хліба денно. Те, що я не зїв з першого свого сніданку, я перечислив на ціни непайкованого ринку й вийшло всего на біля 100 рублів вартости — яйце, наприклад, 40 рублів, — а Ліза заробляла 150 рублів на місяць...

Біля полудня мав я іншого урядового гостя, — начальника Тайного Особливого Департаменту, очі й вуха Н.К.В.Д. в кожній совєтській орґанізації. Молодий чоловік, від голови до ніг поліційний аґент, хоч і в цивільному. Вигляд діловий, дещо урядовий, заховувався неначе він тут, а не я, дійсний господар.

— Здоров, Товаришу Кравченко. Маю приємність представитись. Ми ж будемо частіше здибатися. Ти тут новик, то ж повинен вивчити напочатку декотрі правила. Ми в війні. Ворог скрізь, і ми не можемо бути ніколи занадто осторожні.

— А вже ж, а вже ж, потакую.

— Так ось правила, як ховати державні тайни. Прошу вважно пе-

TULA-online.org

речитати й ставити питання, коли що неясне.

І подав мені зшиток десять чи дванадцять густо на міміографі писаних карток. У відомій совєтській мішанині наказів і погроз, картки ці навчали мене як поводитися з державними, партійними й військовими тайними документами; як пильнувати свого бюрка, скарбони, й канцелярії перед непокликаними очима; як недозволяти навіть моїй приватній секретарці бачити взірців певних родів урядових паперів. І довідався, що в Совнаркомі є два скорописні персонали, звичайний і тайний. Звичайні папери можуть бути диктовані звичайному персоналові, а тайні диктати можуть бути диктовані тільки тайним скорописцям, яких мусить закликати Особливий Департамент. Кожний наказ від моїх зверхників мусить бути, навчали правила, на письмі.

— А що, коли Товариш Уткін, чи Товариш Памфілов дасть мені словні інструкції? — питаю.

— У такім випадку мусиш їх зараз негайно записати до свого особистого щоденника. Те відноситься й до важних телєфонічних розмов. Записуй скоро, без відкладання, — це буде для тебе найкраща охорона перед можливими пізнішими ускладненнями. Товариш Сталін навчав нас людям вірити, але в той самий час провіряти й перевіряти.

Коли я скінчив читати, мій гість поширив тему. Заключення його промови було таке, що я не повинен нікому вірити, й думати, що й інші мені не вірять. Мусять бути докази на письмі й точні записки з кожного побачення й розмови. Взаємне недовірря було не тільки фактом у совєтськім **апараті,** але також визнаний, обовязковий спосіб життя, як одинокий спосіб себе заховати. І знов я підписав папір з заявою, що система мені відома, й що знаю про кари за її зломання.

Накінці енкавудист дав мені прочитати й ґрунтовно запізнатися з тайним документом з підписами Сталіна й Молотова. Була це постанова Політбюра про права й обовязки Совнаркома. Було в ній все, до найменших подробиць, і не лишало сумніву, що уряд у Совнаркомі був сліпим слугою й оруддям Політбюра. Прочитавши, я мусів підписати зобовязання держати язик за зубами. Це підчинення уряду Партії було відоме кожному інтеліґентному совєтському громадянинові, але його тут уважали за тайну.

— Так бувай здоров, Товаришу Кравченко. Як я вже сказав, ми будемо зчаста здибатися.

2

Та урядова верства, до якої я тепер належав, була в багатьох зглядах найнещасливіша в совєтській ієрархії. Загально мала вона більше відповідальности, як влади. Найтугішу роботу виконували ми, а признання за ню брали наші начальники. І стояли ми зависоко, щоб дозволяти собі на відпочинок, як менші урядовці, але ще не досить високо, щоб могли перекладати працю й нагану за недотягнення на інших.

Найбільше нам, однак, дошкулювала невиспаність. Коли я мав в

TULA-online.org

тижні пересічно більше, як пять годин відпочинку, то це було щось надзвичайного. Велика маса наших канцеляристів і фахівців працювали від девятої до пятої, хоч я міг задержати декотрих поза час, або сказати їм прийти ввечір. Але я сам працював від десятої або одинадцятої до третьої або четвертої вночі, часами довше. Рідко коли вдавалося мені вкрасти кілька годин вечірніх, щоб перебути з дружиною дома. Деколи відважувався на ризико лягти на канапу в своїй канцелярії, щоб годину-дві переспатись. Тоді замикав на ключ двері й лягав з трубкою телєфона біля вуха, щоб не зловили на гарячім.

Програма праці вищих урядовців в Москві- є надзвичайна, пристосована до звичок одної людини. Сталін звичайно зачинає роботу біля одинадцятої вранці й працює до четвертої або пятої пополудні. Тоді перериває до одинадцятої ввечер і знову працює до третьої, четвертої, або довше поопівночі. З цих двох сесій важніша нічна сесія.

Про ті чудні години праці диктатора ходять ріжні теорії. Одна каже, що це тому він так робить, щоб бути в безперервнім звязку зо всіми урядовцями в ріжних частинах величезної країни, де на чотири години ріжниці між найдальшим Сходом і найдальшим Заходом. Інша теорія твердить, що він робить це навмисне, щоб здержувати собі підчинених від злодіянь, розбиваючи їх життя на дві невигідні — денну й нічну — шихті;таке життя зменшує, очевидно, нагоду для ведення приватного товариського життя.

Які б, однак, не були причини, то праця урядовців в столиці орієнтується на годинник Сталіна. Немов на даний знак бюрократія на тих найвищих щаблях біжить до праці, коли Шеф (так його в наших балачках завжди називаємо) прийшов до своєї канцелярії, і віддихає тільки тоді, коли він іде додому. Решта країни, будучи в сталім телєфонічнім звязку з Осередньою й вражлива на її настрій, поступає так само. Цебто: приплив і відплив урядового життя в цілій Росії реґулює прихід і відхід одного впертого, подзьобаного віспою грузина. А одна орґанізація, розуміється, працювала 24 годин на добу — це Н.К.В.Д. Вона не потребувала пристосовуватись до якоїсь програми, бо не спала ніколи.

Зачинаючи від девятої передполуднем у робітні дні, по передміській дорозі Можайськ гуркотіли забезпечені від куль Пакарди з своїми зеленавими вікнами й їхали дальше вздовж Бульвару Арбат і до ріжних цитадель „влади". З голосу сирен, з того, як схвильовані спиняли рух поліцаї, можна було зараз пізнати, що це провожають Вождя, Молотова, Берію, Малєнкова, Мікояна, Каґановіча й інших провідників через їх столицю. Перед кожною лімузиною їхав автомобіль (звичайно Линколн) а за ним другий, наповнені важко озброєною охороною цивільних енкавудистів. Провідники їхали, очевидно, завжди по-одному, не в групі, для більшої безпеки.

Напрям дороги готовила особлива віднога тайної поліції, відповідальна за безпеку найвищої влади. Кожний цаль дороги був пильно й уміло стережений. Мешканці кожного дому при дорозі владі ві-

TULA-online.org

домі, то ж усяких запідозрених скоро усувають. Тисячі людей в цивільному й одностроях розставлені на чолових точках, з руками на прикладах револьверів, готові кожної хвилі до стрілу; вони знають, що заплатять своїми головами, коли б їх коханим провідникам поза відпорними на кулі вікнами що притрапилось. Москвини ніколи не стають подивитися, як Сталін переїздить зо своїми найближчими підручними. Розумніші вступаються з вулиці, роблять себе маленькими, щоб їх не було видно, коли їдуть їх володарі.

Урядовці на щабель-два нижчі, як от Памфілов або Уткін, стараються бути на своїх місцях ще заки Сталін приїде на своє місце, і залишаються аж відіде. А щодо мене, то мені треба було бути на своїм місці ще заки вони прибудуть, а моїм помічникам передо мною. Я ніколи не відходив без особливого дозволу скоріше, як мої начальники скінчили свою нічну шихту, так, що мої робітні дні мали звичайно сімнадцят-вісімнадцять годин. Уткін і Памфілов були певні, що я їм відізвуся, коли б мене покликали, а Сталін або Молотов були певні, що їм відізветься Памфілов, коли подзвонять. Мабуть ще ніодна урядова рутина не була так точно пристосована до примх одної людини.

Наш Совнарком був виконним і „контрольним" орґаном всемогучого Комітету Оборони Держави. Завдання його було управляти й переві́ряти виконування всіх наказів і замовлень на воєнні потреби в Р.С.Ф.С.Р. А що Білорусь, Україна й частина Кавказу були зайняті німцями, то вдійсності ми відповідали за найбільшу частину воєнного виробництва того часу. Частина того величезного завдання праці була зосереджена в департаменті під моєю управою „Інжинірія воєнного зброїння" був термін, який покривав нагляд і контролю випущеного воєнного знаряддя, як повзи, гармати, приладдя для летунства й шляхів звязку, прибори до осідання й маскуваня, ґазові маски, компаси, полеві телєфони й навіть звичайні джаґани, лопати й ліхтарні, що їх виробляла совєтська промисловість.

На мій стіл приношено дослівно сотки наказів, постанов, ухвал, нарікань і погроз з підписами Сталіна й його найближчих: Берії, Молотова, Мікояна, Вознесеньского, Малішева й Касиґіна. Був у сталім телєфонічнім звязку з кожним комісаріятом, з фабриками, з особливими промисловими бюрами й з канцеляріями по цілій країні. Впротягу одної години я міг довідатись про поступ виробництва в Ґоркім, Свердловську, Новосибірську чи Челябінську.

Життя моє перемінилось у мозольну боротьбу за матеріяли, паливо, робітників; за виконання на призначений час замовлення; за більший поспіх ріжних комісаріятів і орґанізацій від Москви до Сибіру. На мене нарікали, мене лаяли мої начальники й зрозпачені урядовці з Комітету Оборони. А на найвищих щаблях совєтського уряду є, мабуть, більше сороміцької лайки, як у цілім світі докупи. Соковита сороміцька лайка, це найочевидніша й часами одинока признака „пролєтарського" походження нашого режиму. Майстром щодо неї Каґановіч. Між нами говорено, що він так лає наче б викручував коркотяг, ступе-

TULA-online.org

нуючи лайку до величавих висот сороміцької мови. Молотов, Ворошілов, Андреєв і інші, далеко від Каґановіча в цім мистецтві не відстали, а й сам Сталін не дає себе застидати. Але можу засвідчити, що більшість провідників, що з ними мені приходилось мати до чиніння, були люди здібні й діло своє знали; динамічні, глибоко віддані своїй праці.

Цілий тиждень затроювала мені життя жура, де взяти таких річей, як ножиці до кільчастого дроту, лопатки для копання лисячих нор, нафтові ліхтарні замість елєктричних. Одного разу сидів ґенерал Червоної Армії в моїй канцелярії й зо сльозами в очах просив ножиць до кільчастого дроту. Тисячі наших вояків непотрібно вбивають німці через брак цього звичайного струменту. І в його присутності я дзвонив до комісаріятів в Москві й директорів фабрик поза Москвою. Але що могло помогти моє дзвоніння, моє настоювання, мої погрози, коли фабрики не мали ані потрібної криці, ані знаряддя, чи потрібних машин.

Був я в сталім стику з маршалами: Новіковом, Воробйовом та ґенералами Селєзнєвом, Волковом і адміралом Ґалєром та з десятками інших військових провідників. Але, нажаль, дуже часто ми малощо могли порадити, хіба зібрати докупи нарікання на брак матеріялів.

З якою скупістю розділювали ми тисячі примітивних шкільних компасів, і то дуже ощадно, на ріжні фронти! Замовлення на компаси за підписом Сталіна вимагало пятдесят тисяч військових полевих компасів. Та де їх було взяти, коли не було потрібної маґнітної криці?

Або скільки то мали ми нарад, телєфонування, погроз, шукаючи за кінськими підковами! Через їх брак гинули тисячі коней, і навіть людей, кіннотчиків. Але їх випуск був обмежений через брак металю. До того кінські підкови виробляли тільки дві фабрики на Уралі. Запотребования кінських підків прийшло від маршала Будьонного й так я випадково довідався про тайну перебування того героя революції. Його усунено з високого становища, яке займав, і від того часу й слух за ним загинув; були навіть чутки, що його зліквідовано. Так от відізвався, з бюра, що займалося постачанням для кінноти.

Щодня виявлялись очевидні докази, як моя країна була неприготована на цю смертельну кризу. Я знав без найменшого сумніву, що десятки тисяч наших найхоробріших вояків лягли головами тільки тому, що не було найпростішого знаряддя. Але ні Сталінові гострі накази, ані Берії „гострі міри" не могли налляти з порожного. Фабрики не мали сирівців а робітники працювали на голодній пайці.

І тут я переконався більше, як чолові ґенерали й адмірали, яким цінним для нас був американський „ленд-ліз" зброї, матеріялів і машинерії для осягнення перемоги. Щодо того можуть собі мати сумніви американці, але не совєтські провідники. Для них це факт. Бог знає, що ми заплатили за це повну ціну — ціну людського життя, — але це ніяк не міняє факту. Без великих достав американских літаків, американських авто-машин, телєфонів, і тисячів інших річей, як закінчився б совєтський спротив? Хоч сталінґрадський тріюмф стався ще

TULA-online.org

перед масовим приходом ленд-лізу, то його все одно треба поставити на першім місці при „ленд-лізі".

Накази, що приходили згори до мене, були часто гістеричні. Домагання якоїсь конечної частини для повзів або якогось приладдя для літаків, підписане Сталіном та підтверджене котримсь із його писарів, було обовязково злучене з осторогою безжалісного покарання, наприклад:

„Повідомити Народніх Комісарів, що виконання цієї ухвали є військово-політичне завдання найвищої ваги. Зобовязати прокуратора СССР припильнувати це замовлення особисто й покликати винних за точне невиконання, хто вони не були б, до відповідальности".

А це можна читати так:

Виконати це замовлення має Народній Комісар Державної Контролі Товариш Попов. Кожний, що буде винен у його зломанні, хто він не був би, буде гостро відповідати й має бути мені зголошений".

А гостра відповідальність означала звільнення із становища й суд перед військовим трибуналом. Ухвали, що мали під собою підпис Берії, який говорив голосом викликучої жах тайної поліції, можуть бути передані так:

„Зобовяжи Народніх Комісарів виконати цей наказ без уваги на перешкоди. Винні мають бути передані до мого власного розпорядження..."

Такий був рутинний сталінський тон, який малпували нижчі урядовці в наказах до собі підчинених. Була це мова залякування, груба, незамаскована, отверто нагадуюча про концентраційні табори й розстрільні чоти. Хоч накази відносились до могутніх провідників, яких саме прізвище наганяло страх, Сталін і його найближчі співробітники ніколи не вагались згадати про арешт чи неласку.

Ніколи ще не працював я так важко, так довго, і з таким почуттям безнадійности. З того зявилась у мене сіро-зелена цера, криваві очі й признаки гарячки від хронічної перевтоми. І майже всі біля мене також дійшли до такого стану. Чимало й між ними ненавиділи так совєтську деспотію, як я її ненавидів, але наше політичне наставлення не перешкоджало нам виявляти посвяти для справи перемоги. Наша країна була в небезпеці, отже все інше мусіло відійти набік.

І коли ми знали, що дасться нам заощадити один день, чи навіть кілька годин, і за цей час доставити на фронт якусь потрібну річ, то раділи, що можемо спасти життя багато тисячам людей. Ніхто з нас не потребував більшої, як ця принуки; погрози, отже, були для нас непотрібні.

Ціла орґанізація згори від Памфілова до найнижчого канцеляриста була захоплена великим подувом патріотизму, що відзивався з глибини історії й російської душі. Маленькі аґенти від розголосу сталінської машини, що дома й закордоном намагаються пояснити це все як заслугу большевизму, роблять Росії велику кривду. Вони стараються пояснити елєментарну, стихійну, необмежену часом силу, дрібненьким часовим партійництвом. Це не було совєтське чудо, це було російське чудо. Коли подумаю про себе, як я працював чесно й з посвятою

TULA-online.org

під тими начальниками, яких ненавидів, то маю прообраз воюючої Росії.

Моя довгомісячна служба в Совнаркомі припала на найгірший час війни. Було це в страшнім літі, 1942, коли німці здобули найбільші перемоги й найбільше захопили території. Дійшли аж до Волги й обложили Сталінград. В ядрі нації є твердий, вічний і непереможний первень —і він то виявив себе під Сталінградом. Але це не має нічого спільного з Марксом та Сталіном.

Урядові звіти дальше затушовували велич наших поразок. Найсильніші невдачі вбирали в гарні слова, що подобали на стратегічні маневри. Російський нарід знав менше про дійсний хід подій, як решта світа. Але на наших верхах в урядовім апараті ми не могли дозволяти собі на самодурство. Крик із фронту по матеріяли й літаки, по стріливо й допомогу в людях, родили переполох а часами то й повну розпач. Ми не могли помогти, хоч знали про цей величезний пролив крови.

На одній стіні Уткінової канцелярії висіла велика мапа Росії. Кожного ранку шпильки німецького наступу на ній посувались усе глибше та глибше в живе тіло Росії а паперці барви крови показували величину наших страт. Застав я Уткіна, як дивився на цю мапу, його округле, гарне лице було захмарене журою.

— Маю наглу справу, кажу, кладучи на стіл жмут паперів.

— Папери не втечуть. Ходи сюди. Дивись, що сукіни сини німці наробили.

Червона лінія була всего яких 100 миль від Москви, зараз за Можайськом. Відрізала вона вже майже цілу Україну а в напрямку Сталінграду наближалась до Волги.

— Що будемо робити, як захоплять нам нашу оливу, Вікторе Андрієвичу? Пропадемо.

— Положення страшне, кажу, страшне! А ми все, що можемо зробити, це працювати, працювати, і ще раз працювати. Добре, що ленд-ліз тепер зачне скоріше плисти...

— Ленд-ліз! — скрикнув Уткін з гнівом. Другого фронту треба, осьщо! Але капіталістичні байстрята навмисне зволікають. Що їм там російська кров! Ми за їх ленд-ліз дорого переплачуємо...

Тотальна мобілізація на такі розміри, як в ніодній воюючій країні, уже давно була в руху. Людська сила на фармах і в фабриках була проріджена, і якраз тоді, коли її було найбільше треба. Я сидів на означенім місці в уряді, де цей нещасливий образ було видно в повній величі. Наші солдати складалися з людей від 16 літ до 56. Закинено останні признаки лікарських оглядин та звільнювань тих, що мали когось на удержанні. Наказ такий видав сам Сталін, але його не оголошувано. Десятки тисяч воєнних ветеранів гнано назад на фронт, хоч їх рани були щойно напівзагоєні. Хлопців і дівчат забирали із школи, матерей відривали від малих дітей, навіть жінок селян, яким забрали вже чоловіків — і тих гнали до праці в фабриках.

TULA-online.org

У цім зростаючім недостатку людської сили була конечна праця мільйонів вязнів, і часами був це одинокий фактор порятунку совєтської військової економії. Цю правду треба признати, хоч які були б із цього неприємні ускладнення. І зачав зростати випуск воєнних матеріялів із вивезених фабрик, із побільшених фабрик на Уралі й Сибіру, та з новозбудованих промислових одиниць. Але мало котрі з них були без кадр примусової праці. Ті закордонці, що так схвильовано говорять про кінцеву російську перемогу, як про доказ „здібности совєтської системи", будуть ближчі до правди, коли зачнуть вихвалювати державне невільництво.

Коли військо забрало вільних робітників, наша промисловість стала більше й більше залежна від величезних армій вязнів, які тепер зросли до небувалих розмірів через воєнні арешти. В урядових колах обчислювали число вязнів того робітного запасу на двадцять мільйонів. Але число це не включає хлопців і дівчат у віці 14-16 літ, забраних насильно від батьків та приділених до районів і промислових установ, де найбільша була скрута на робітників.

Воєнна промисловість в СССР. спочивала, як і в Німеччині, на невільничій праці. Головна ріжниця була тільки в тому, що Берхтесґаден поневолював підбиті народи, а Кремль поневолював власних громадян. А в часі, коли в країні царив голод, працю таких невільників не важко собі уявити. Невільники ці й так були призначені в „расход", і Н.К.В.Д. не мусіло здавати за них рахунку.

З вибухом війни Комісаріят Зброїння й Стрілива поставлено під керму Берії, Комісара Н.К.В.Д., який був також помічним Головою Совнаркому й Членом Комітету Оборони Держави. Цебто, комісаріяти ці були поставлені під контролю тайної поліції. І наказні комісари знали, що це означало: знали й усі інші, аж до найнижчого урядовця. Вони воліли б скору смерть, як наразитись на гнів Берії й його орґанізації. То ж усі в фабриках і канцеляріях, та установах, що були безпосередньо чи посередньо звязані зо зброїнням та стріливом, працювали під поштовхом страшного жаху.

Берія не був інжиніром. Поставлено його при контролі тільки якраз тому, щоб наводив смертельний жах. Я часто себе запитував, — як, мабуть, і інші в середині свого серця, — чому Сталін пустився на такий крок? На це може бути тільки одна можлива відповідь: що він стратив віру в патріотизм і національну честь російського народу, тому мусів схопити батога. Батогом був Берія.

Такий самий брак віри був завважний і по всіх інших промислових підприємствах. На місце цивільних провідників прийшли провідники військові, або люди з військовими титулами й військовою владою. Залізниці, наприклад, поставлено під контролю ґенерала Круліова, Сталінового помічника в Комісаріяті Оборони. Діючи в згоді з Адміністрацією Руху Н.К.В.Д., Круліов завів на залізницях повну військову дисципліну, поставивши на місце патріотичної співпраці безмежний жах.

TULA-online.org

Так само Малішев, Заступник Голови Совнаркому й інжинір з професії, був піднесений до ступня ґенерала й поставлений на команданта будови повзів, понад голову цивільного комісара. Військові титули понадавано також директорам фабрик і іншим важнішим фігурам у цій промисловості. Військовий режим скоро замінив всю нормальну адміністрацію.

Комісаріяти під контролею Берії забрали собі, розуміється, найбільше примусової праці. Але її було стільки, що вистачало для всіх департаментів совєтської економії. Знаю з особистого пильного спостерігання, що мало було таких промислових підприємств, які не користувались би примусовою працею а в десятках підприємств примусова праця була головною й одинокою підпорою.

Будучи в Совнаркомі приходилось чути багато про концентнтраційні табори й вязниці взвязку з їх евакуацією перед наступом німців. Для уряду важніше було вивозити вязнів, як вільних громадян. Бо робітна сила вязнів, це була економічна цінність, яку треба було спасати, а по-друге, це були люди, яким ледве чи можна було вірити, то ж була небезпека, що вони можуть стати до помочі німцям. Забирано вязнів також з інших міркувань, чисто політичних: ці вязні могли б розказати світові про потворні совєтські тайни та розміри й природу совєтської невільничої системи.

Дехто з нас у Совнаркомі знав випадки, коли вязнів, яких неможливо вже було вивезти, розстрілювали цілими масами. Таке було в Мінську, Смоленську, Києві, Харкові, у моїм рідним Дніпропетровському та в Запоріжжу. Про один такий випадок знаю в подробицях. У маленькій Кабаріно-Балкарській Совєтській „автономній республиці" на Кавказі, біля міста Нальчік, знаходився комбінат добування молібдену під зарядом Н.К.В.Д., де працювали засуженці. Товариш Анохов вистріляв вязнів з скорострілів до останнього чоловіка й жінки. По звільненні околиці від німців, Анохов одержав за це нагороду: став Президентом Народніх Комісарів тієї „республики", цебто найвищим урядовцем того „автономного" району.

Підганяючи комісаріяти до поспішної праці, я завжди натрапляв на недостаток робітньої сили в критичних моментах. Народні Комісари знали положення краще від мене; часто просили Памфілова про додаткову працю з запасів Н.К.В.Д. а він із своєї сторони просив Н.К.В.Д. доставити такій то фабриці робітників; деколи посилав вимогу просто до самого Вознесенського, Молотова, Берії. Головна Управа таборів примусової праці п. н. ГУЛЯҐ — була під кермою енкавудського ґенерала Нєдосекіна, одного з помічників Берії. Нєдосекін одержував запотребування на робітню силу від Комітету Оборони Держави, за підписами Молотова, Сталіна, Берії та інших членів Політбюра й відповідно до того застосовувався.

Пригадую собі одне інтервю, яке я мав за наказом Уткіна з одним із головних управителів ҐУЛЯҐ-у. Мав він доставити одному комісаріятові сотки вязнів до праці для швидкого виконання воєнного замовлен-

TULA-online.org

ня, на що сильно натискав Памфілов — а на нього натискали згори.

— Але ж, Товаришу Кравченко, будь розважний, каже урядовець ГУЛЯГ-у. Та ж твій Совнарком не один потребує робітників. І Комітет Оборони Держави їх потребує, і товариш Мікоян не дає нам через них жити, і Маленков, і Вознесеньскій також потребують робітників; Ворошілову треба їх до будови шляху. І, розуміється, кожний із них уважає свою працю за найважнішу. А що ж ми маємо робити? Факт є, що **ми ще не виповнили наших плянів про арештування.** Попит більший, як подача.

Пляни про арештування ! Фантастичність, холоднокровність та бездоганність цієї фрази виводить мене ще й сьогодні з рівноваги. А найгірше те, що цей урядовець був несвідомий гидоти тої своєї завваги; ловити й вязнити людські істоти стало для нього рутиною його життя. Розуміється, що він не думав про арештування впляновані, щоб задоволити запотребования робітників. Він просто нарікав совєтським жаргоном на той факт, що многомільйонові армії примусової праці не можуть задоволити всіх запотребовань.

А про розміри діточої праці, закордоном Росії чомусь мовчать. Навіть у межах нашої держави справа ця була окутана тайною та замаскована під облудними кличами. Відкинувши те маскування, залишалась гола система насильства. Мільйони дітей забирають проти їх волі, й проти волі їх батьків, із домів, і призначують до фабрик на основі „мобілізації". Було б несправедливо приписувати це виключно обставинам війни, бо введено цю систему ще в році 1940, а по закінченні війни. як подають вістки, її ще посилено.

Перший декрет про мобілізацію дітей був виданий в жовтні, 1940. За ним, мало бути негайно набраних 800,000 до одного мільйона міщанських і селянських дітей в віці від 14 до 17 доків до вишколу в промислі. А попри примусову мобілізацію були дозволені й добровільні зголошення. Чотирнадцятьлітніх і пятнацятьлітніх призначували до вишколу в фаховій праці, де вишкіл мав тривати два роки, а шість місяців було призначено на вишкіл для менше фахової праці, куди давали дітей в роках 16 і 17.

Скінчивши ці рішинці, як голосив декрет, діти мали бути призначені до фабрик, копалень, на працю при будовах, та до інших зайнять, відповідно до заряджень Управи Запасу Праці, на протяг чотирьох років. Хоч прикрашений ріжними кличами, пепепис той був простою мобілізацією дитячої праці. Дітей відривали з рамен матерей і батьків — „для їх власного добра", розуміється, казали.

В році 1943 контингенти дитячої праці були піднесені до двох мільйонів річно. Щораз частішими ставали жорстокі сцени розлуки: діти плакали й недавались, рідні заводили, стогнали. Забираних вдягали в однострої, завозили до державних бараків й піддавали гострій дисципліні; робили з них не тільки послушних, але й фанатичних членів совєтської наддержави. Політична вихова, само собою, грала в цім вишколі передову ролю.

TULA-online.org

Навіть перед війною, коли я ще працював в фабриці Главтрубосталі в Москві, бачив я в ріжних фабриках великі групи дітей насильно вирваних від батьків. Пізнав я ту систему зблизька. Юнаків будила вранці сурма, або барабан, півшостої на військові вправи. По вправах мали сніданок а о сьомій були вже при своїх станках, дівчата так само, як хлопці, за вимогами їх спартанського виховання, як бездушні роботи держави.

Домішано до того ще й макабричну наругу, поставивши на чолі політичної контролі того підприємства Нікалая Шверніка, голову всесоветських профспілок і члена Політбюра. Начальником Управи Запасу Праці, що під її кермою був вишкіл цих молодих новобранців і призначування до праці в ріжних околицях країни, був Маскатов, один із секретарів контрольованих Шверніком профсоюзів.

Пять разів впротягу війни уряд робив таку мобілізацію, довівши число змобілізованих хлопців і дівчат до девяти мільйонів. Удодатку, сотні тисячів юнацтва, декотрі щойно дванадцять та тринадцятьлітні літи були понапихані до новозаснованих військових шкіл для вишколу на будучих старшин Черовної Армії. Набирали їх у такий самий спосіб, як і тих до карієри пролетарської.

Військові вишкільники були переважно добровольці, але квоту поповнювано воєнними сиротами забраними частково в дитячих домів, частково з табунів безприютних сиріт. Удодатку на батьків, що не могли кормити своїх дітей, натискали давати хлопців до військових шкіл, а властиво записати їх на ціле життя. Вища освіта, як також три старші клясі в високих школах, тепер були доступні тільки для тих, що могли заплатити приписану оплату. Постанову таку, як вірити Кремлеві, зроблено „із зглядів повищеного ступня прожитку краєвого добробуту працівників..." Багато родин, що не встані були платити шкільної оплати віддавали своїх синів до війська, уважаючи це хе за найкращу нагоду спасти своїх дітей від визиску робітничої кляси.

І коли ця система дитячого перепису для промислу буде продовжуватися, а є всякі признаки, що буде, то біля року 1960 совєтська держава матиме до своєї розпорядимости від тридцять до сорок мільйонів вишколених робітників. Це буде вже новий рід „пролєтаріяту". Домашні впливи з пригадкою давньої вільнішої минувшини й впливи інтелєктуальні, поза ті, що подаватиме уряд, будуть зведені до мінімума. Начинене комунстичною доктриною й сталінськими теоріями світової революції, це нове покоління не тямитиме ані волі людини, ані волі народу. Морально й політично скалічені, люди ці будуть поважною силою в руках режиму — чи для вжитку дома, чи на закордонні авантури.

Ці старанно виховані майбутні громадяни будуть доповнені біля двадцяти мільйонами вязнів та їх невільничою працею й величезною постійною армією солдатів і старшин, що їх вишколюють від дитинства особливо для оборони совєтського режиму. До того треба ще

TULA-online.org

додати звичайних змобілізваних солдатів і військовий запас. І не треба забувати, що десятки мільйонів інших дітей будуть тим часом насичувані комунізмом в звичайних совєтських школах, де посвята для режиму й його способів правління стоїть на першім імсці.

Перед очима все мені стояв цей образ змобілізованого людства, як примара, коли я вів переговори про доставу робітньої сили для ріжних комісаріятів, щоб виконати наглі замовлення. Образ цей подобав мені на купину мурашок ,або на вулики. А ще потворнішим ставав він, коли взяти під увагу, що його заховано під облудними кличами про „гідність праці", про службу „соціялістичному" колєктивові. та що ним кермували „провідники робітничої кляси", як от рабовласник Швернік. Заглибоко вже закоренився в мені „зогнилий лібералізм", щоб його можна було в мені вилікувати.

3

Завважив я нашу трагічну скруту на воєнні засоби майже зараз напочатку. Положення представив мені один із найпотужніших помічників Сталіна, Алєксей Касигін, на скликаній ним конференції на Кремлі. Справа йшла про багато річей, що звязані були з моїм департаментом, то ж Уткін хотів мати мене під рукою, наказавши мені не відзиватись на цім достойнім зборищі, аж мене самі запитають.

Касигін представляв Політбюро в контролі пятьох комісаріятів і він кермував також справами Військогово Інжинірного Зброїння. Ше задовго перед першою годиною по опівночі, коли мала зачатися конференція, усі пятеро комісарів були вже в прийомній. Поводились вільніше, рядові маски на хвилю поскидали. Всі вони знали себе задушевно; **„власть"**, як не як, це ж тісно сплетений світ сам для себе. То ж може дозволити собі, натягнувши ноги, побавитись сплітками.

Товариш Гінсбурґ, Комісар Будівництва, малий товстий чоловічок з лисою головою й грубими очицями сидів спокійно в куті й попивав чай та гриз сухарці. Акімов, високого росту, у кольоровій російській рубашці, Комісар Текстильної Промисловости гризе яблуко. Іду й я за його прикладом і пхаю руку в вазу з овочами. Комісар Любімов, Голова Легкої Пормисловости, мені підморгує. Він відомий жартівник.

— Як довго будеш нас тут мучити? — відзивається Любімов до одного з помічників Касигіна. Я хочу їсти — бейкон зо смаженицею, наприклад. Та й склянка горілки, щоб пополоскати горло, не завадила б.

— Зажди, потребуватимеш багато сили цієї ночі, вставляє другий, сміючись. Буде гаряче. Ліпше приготовся.

Усі сміються, крім Товариша Сосніна, Комісара Будівельних Матеріялів, високого росту, лице захмурене. Це й зрозуміле: його праця невдячна; його комісаріят має що слухати від начальства на кожній конференції. Противоріччям до пригноблення Сосніна є веселий Окопов, Комісар від Машинерії. Щойно кілька хвилин тому був він

TULA-online.org

тільки директором фабрики на Уралі. Тепер він Народній Комісар і, кажуть, любимець Мікояна. Його нагле оповіщення приписують збудованні ракетної гармати, відомої під назвою „катюша", яку держать у великій тайні. Окопов, це малого росту вірменин, з сивіючим волоссям, маленьким хитрим лицем і гарними очима.

Приходить маршал Воробйов в товаристві ґенерала Кальяґіна. Воробйов — Сталінів помічник бойових інжинірних військ і засобів. А що його справи переходять також через мій департамент, то ми вже знайомі, й він тепло мене вітає. Ми потребуємо один одного а вони обидва знають, як сумлінно я працюю, щоб задоводити запотребування фронту. Балакаючи й попиваючи чай, думки всіх скупчені на великих дубових дверах до залі Алєксєя Касиґіна. Нарешті двері відчиняються й екретар голосить:

— Алєксей Нікалаєвіч просить вас на конференцію.

Гамір стихає. Зникають смішки. Кожний натягає урядову маску. У присутності Касиґіна ми вже тільки на один короткий ступінь від самого Коханого Вождя. Кімната простора, висока, овальна в формі. На кремових стінах рівно порозвішувані образи цілого Політбюра. Мою увагу притягає великий радіо-приймач закордонного виробу; звичайним смертникам радія лід час війни мати не вільно. Конференційний стіл покритий грубим зеленим сукном і може примістити тридцять осіб.

На чоловім місці сів Касиґін у закордоннім убранні. Вираз лиця суворий, риси зраджують перевтому від недоспаности, як і в мене. Відповідає на поздоровлення комісарів і ґенералів коротким кивком голови.

— Сідайте, наказує. Звітує голова ҐВІУК.

ҐВІУК — це скорочення. На чолі його стоїть маршал Ворошілов, який встає й зачинає говорити. Цей факт, що його не названо власним іменем і титулом не втік із-під нашої уваги; завважив це і сам маршал. А це признака, що Касиґін у поганім настрою. Будуть громи.

Маршал Воробйов говорить біля пятнадцять минут, відчитуючи записки. Подає цифри, і ще цифри. Малює чорний образ недостачі матеріялів. Нема моторових човнів для форсування рік, а це коштує тисячі людських жертв. Нема готових мостів, нема мін, щоб спиняти похід ворога нема майстерень для направи моторових возів, нема телефонічного дроту й приладдя, нема звичайних печок до окопів; ба, навіть нема сокир і лопаток для піхоти.

Касиґіна очі на записнику біля нього, постукує з нетерплячки пальцями; на лиці зачали ворушитись мязи. **Чому нема нічого, щоб протиставитися сатанічно вистачальному змеханізованому ворогові?** — завертілась мені в голові думка. **Чому ми прогайнували ці два роки передишки?** Під кінець звіту почуття маршала виривається з військової шкаралупи й він підностиь голос:

— Люди гинуть, каже тисячами на фронті в оцій-о хвилині! Чому ж ми не можемо доставити їм звичайних лопаток і сокир, ножиць до

TULA-online.org

перетинання кільчастого дроту? Наші хлопці будують мости на своїх трупах! Товариші, це ганьба, ганьба! Вісім разів впротягу кількох місяців Товариш Сталін замовляв ліхтарні, а фронт їх не має до сьогодні. Не має приладдя для маскування. Звертаюся до вас, товариші, що стоїте на чолі промисловости, в імені простого солдата на фронті.

— Це все дуже ясне, каже Касиґін, коли Воробйов сів. Про які це ліхтарні ти говориш?

Полковник, що сидів біля Воробйова, підносить примітивну округлої форми ліхтарню з металевим обводом й скляними шибками.

— І ми не можемо виробляти такої дурнички?! — скрикує Касиґін гнівно. Я був з цією справою обзнайомлений. То ж, за дозволом Уткіна пояснюю:

— Дозвольте мені пояснити, Алєксею Нікалаєвічу. Виробництво ліхтарень тому послабло, що не маємо бляхи, ні потрібних машин, ані відповідної якости й величини скла. Велика фабрика бляхи в Новомосковському вивезена й ще не працює. Скло можемо дістати тільки з Красноярська. Може нам скаже Товариш Соснін, чому не присилають.

—Ліхтарні будуть зроблені! — Касиґін нагло з криком вдаряє кулаком об стіл. Заповідаю вам, що вся оця кримінальна нездарність мусить скінчитися! Навіть, щоб прийшлося злупити ліниві шкіри з плечей ледарів, то воєнні матеріяли мусять бути, бо так вимагає Товариш Сталін! Соснін — звітуй!

І так завжди похмурий Соснін, тепер у повній розпачі. Говорить монотонно, без надії: машини в Красноярську в поганім стані, електрівня тамтейша не працює, бракує фахових робітників...

Касиґін покликує Акімова, й інших. І так година за годиною. Кожний новий звіт додає чорних красок до загального положення. Брак матеріялів, машин, середників перевозу, щораз зростає — цілий ліс непроходимих недостач. Касиґін уже не говорить, більше не питає — кричить, наказує, сам визначує квоти, дати, не питаючись поради ні в кого, — комісари, ґенерали поробились маленькими, як наброївші школярі насварені вчителем. Ніхто не важиться подивитися другому в вічі. Ми всі знаємо, і знає Касиґін, що недостачі не видумані, правдиві, і ніхто з нас не годен доконувати чудес.

В середині шаленого вибуху проти Комісара Ґінсбурґа дзвонить телефон. Видно Касиґін пізнав сиґнал, бо його тон, вираз лиця, ціла його постава нагло міняються—стають мякі, назькопоклонні.—„Так Йосифе Вісаріоновичу"... „Певно, Йосифе Вісаріоновичу"... буде зроблене!... „Так, зараз пороблю зарядження..." Сталін! По людях при столі перекотило подувом побожности й пошани. Усі наче заморожені статуї. Касиґін завішує слухавку спокійно, старанно, неначе б вона з крихкого скла. І треба йому аж пять минут, щоб назад привести себе до попередього гнівного стану наказів і зневаг.

Було півпятої досвіта, як ми скінчили. Кожному надавано повний

TULA-online.org

міх інструкцій: півмільйона маскувальних одностроїв, мільйон лопаток, сто тисяч полевих телєфонічних шпульок. Усі ми знали, що замовлення ці неможливо виконати; коли б їх виконати тільки на 75 відсотків, то й то була б радість, нагороди, Ордери Заслуги. І знали ми, що їх навмисне подано більші, як треба, щоб витиснути останню краплю з промисловости.

Прийшовши додому, виходжу по темних сходах на горішній поверх, намацуючи дорогу в темнім коридорі до своїх дверей. Ірина питає заспана чому я так пізно приходжу; чи щось поганого сталося? Ні, ні, нічого не сталося, спи.... от ще одна конференція. Світає.

Буду я ще мати десятки таких конференцій скликуваних помічниками Сталіна: Вознесенським, Сабуровом, іншими. Програма й настрій кожної з них будуть подібні до Касиґінової. Сталінові накази, директиви, вимоги, без уваги на трудноші та неможливість виконання.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ПЯТА

ДВІ ПРАВДІ

Як голова Департаменту в Совнаркомі я не заробляв навіть половини того, що мав в промисловості, ані не мав тої манни в виді нагород, що їх адміністрація в промисловості собі призначувала. Але що варт гроші, коли за них годі що купити? Найважніше, це величина пайок, і крамниці, де ми мали дозвіл купувати.

А щодо того, то я знаходився в найситішій категорії. Мав доступ до особливих крамниць („замкнені розпредільні" в урядовім жарґоні) і до шевських та кравецьких майстерень призначених тільки для „влади". Там здибав я партійну **еліту,** високих урядовців, поліцію, Кремль; часами їх дружин, шоферів, служниць.

Ані один росіянин не підозрівав, що такі гойні крамниці існують. Влада оперувала ними потайки, щоб не впадали в очі масам. Біля такої „замкненої" крамниці можна було бачити ряд елеґантних автомобілів, але прохожі мало котрі знали для чого це, в якій ціли. Звичайний московець не міг навіть подивитись, не то покушати тих розкошей ленд-лізу та домашнього виробу річей, що тут були накопичені.

Закупи наші були, очевидно, за пайками. Але пайки були багато більші від пересічних і мали такі річи, що про них загальне населення країни вже й позабувало. Я належав до тої кляси, що була звільнена від голоду й холоду, що схопили наш народ у свої жорстокі кігті. Край терпів так страшно, як за найгірших років громадянської війни, — і то по чвертьстолітті „соціялістичного будівництва" та по кількох успішно закінчених пятирічках.

Моя місячна пайка включала: бейкон, консервовані харчі, масло, цукор, муку, солонину — усе із Злучених Держав — і совєтську рибу, дріб, вуджену рибу, ярину, горілку, вино, цигарки. За пятнадцять тисяч рублів неможливо було б купити того всего на чорнім ринку, що я вивозив ізвідтам у своїм автомобілі за 150 рублів. Біля входу такої „замкненої" крамниці стояв озброєний міліціонер. А однаково були такі дні, що моя дружина була голодна. Що ж тепер казати про людей звичайних? Кравці, обслуговуючі виключно високих урядовців, шили для нас на замовлення убрання з американського й британського матеріялу з ленд-лізу, під час коли на вільнім ринку проходжене убрання куштувало тисячі рублів і трудно було дістати.

Час-до-часу московські „відчинені" крамниці з одягом також мали

TULA-online.org

свій празник. Але в них не було на одяг пайкування, то й ціни були астрономічні. Вістка, що прийшли спідниці, убрання, діточий одяг — розносилась швидкістю пожежі. Негайно творились недосяжні оком хвости, не зважаючи на факт, що найзвичайніший жіночий домашній дрес міг коштувати від 500 до 100 рублів, пара панчіх 50-75 рублів, цілком звичайне вбрання або верхній плащ 2,500 рублів, і більше. Запасшись великими жмутами знищених і часто брудних банкнотів, люди вистоювали цілими годинами, з побожною надією, що ще не розпродадуть заки підійде їх черга.

Річи щоденної потреби, як нитки, мило, сірники, електричні жарівки, столове й кухонне начиння, майже позникали. Півкварти нафти коштувало 200 рублів на вільнім ринку. Навіть у середині Москви електричний струм пускали тільки на дві-три години вночі; ті, що не могли дозводити собі на нафту, а це означає величезну більшість населення, сиділи напотемки за своїми позаслонюваними вікнами.

Тієї зими, 1942-43, люди палили свої меблі, книжки, свої улюблені музичні композиції, усе, що могло дати бодай кілька минут тепла.. Виривали дошки із своїх підлог, сволоки із стель, крокви з дахів, щоб не дати дітям замерзнути на смерть. Сусіди стукали до дверей сусідів, питаючи слабим голосом чи ще живі.

Ми з Іриною поставили в нашій кімнаті добру залізну піч і через Совнарком мали трохи дров, якими огрівали потрохи й наших сусідів, хоч того не вільно було мені робити.

Зачав я почуватись винним, чи часами відносна моя заможність не діє погано на нерви моїх сусідів. Ірина варила страви на нафтовій печі, потайки в нашім апартаменті. І хоч ми ділилися нашим добром з сусідами, однаково зїдав свою пайку з певним почуттям вини, бо це був той час, коли на падаючих від голоду на вулицях Москви ніхто вже не звертав уваги.

Але впавших з голоду закопували, напівмертві стогнали в своїх холодних домах, а живі мусіли дальше боротися й змагатися. Виконуючи свій обовязок, я відвідав багато фабрик, що недописували з замовленнями. Скрізь знаходив, що головною причиною був недостаток харчів. Де адміністрація спромоглася дати людям денно бодай одну добру страву, ріжниця зараз показувалася в темпі виробництва. „Дайте нам більше хліба, дамо вам більше товарів", завжди говорили виконні урядовці. „Наші люди не мають сили здоганяти ваших рішинців.".

Раз післав мене Памфілов автомобілем до Сольнечогорська, недалеко від Москви, на перегляд двох фабрик. Мелення простої муки було спинене через брак сит, бо не було відповідного тонкого дроту. Згадані фабрики могли б такий дріт робити. Дали мені до товариства молодого незнайомця, якого представили мені, як інжиніра, але це був, очевидно, тайний агент Економічного Департаменту Н.К.В.Д., — не тому, щоб сумнівалися щодо моєї чесноти, а так собі, для рутини.

Дорога наша вела через околицю, яка ще недавно була під німця-

TULA-online.org

ми, знищена бомбами й гарматніми стрільнами. По обидвох боках дороги лежали поторощені німецькі повзи й вози. Їхали ми через села й хутори, де не було ніодної хати цілої. З румовищ виповзали, як духи, обідрані жінки й діти, й простягали до нас дрожачі руки. З собою мали ми клунок з харчами з кухні Совнаркому; роздали з нього все, що було ще перед тим, як доїхали на місце призначення. На багатьох пунктах бачили ми групи вязнів під сильною вартою, які працювали при направі доріг.

Самий Сольнечогорськ не був знищений. На нас уже ждали управителі фабрики й радо згодилися нам помогти. Признали, що їх машинерія може бути наставлена на виріб потрібного нам дроту, але й вони нарікали на гострий голод. Один каже:

— Наші люди хочуть працювати. Як бачите, ми маємо тільки дуже старих чоловіків, дуже молодих дітей і жінок, які не мають досвіду в праці в фарбиці. Але вони мають охоту. Залишаютться на своїй в праці в фабриці. Але вони мають охоту. Заляшаються на своїй вони не одержуть бодай звичайних пайок хліба, як і в інших містах, то вони не матимуть сили дальше тягнути.

— Як то, а чому ж вони не дістають таких самих пайок? — питаю здивований.

— Тому, що знаходяться в хліборобській околиці. Теоретично, ми повинні здобувати для себе харчі в околиці. Але це собі теорія. А вдійсності, самі селяни голодують. Ви ж мусіли їх бачити подорозі.

Обидва ми з моїм співтоваришом подорожі були цим усім прибиті. Він погодився зо мною, що ніяка намага добути з Сольнечогорська товарів нічого не поможе, коли не буде розвязана справа харчування.

Мої начальники, коли я вернув із поїздки й прийшов до канцелярії, пішли на вечірній відпочинок. І заки вернули, то я мав вже готовий подр'обний проєкт урядової ухвали про негайні переміни в ціли використання фабрик. Памфілов прийняв мене біля опівночі. У присутності Уткіна я прочитав йому свій проєкт.

— „Добре... добре, заменито", кивнув своєю вилискуючою головою. Але раптом лице йому затягнулось хмарами.

— А це що? — пятьсот грамів хліба для робітників і членів їх родини...

— Так, кажу, переконуючим голосом. Це головне. Люди ці виголодніли докраю.

— Викресли це з твого проєкту, каже Памфілов.

— Але, Константіне Гавріловічу, прошу вас залишіть це в проєкті. Я признаю, що декотрі робітники можуть мати свої городи, або свояків між селянами, але це нічого не помагає. Люди ці працюють і повинні діставати пайки призначеіні для робітників.

— Я їх жалую, як і ти, Товаришу Кравченко, але той пункт мусить бути викреслений.

Заки поправлений проєкт вислано до Молотова для одобрення я подав Памфілову ще раз свою просьбу: що ми кладемо тому наголос

TULA-online.org

на конечність хліба, щоб запевнити операцію фабрик у Сольнечогорську. Голова Совнаркому подивився на мене з нехованою злістю.

— Слухай Кравченко. Чи ти суспільний працівник, чи большевик? Добродійність, це поганий провідник державних постанов. Учись від Товариша Сталіна. — Свій нарід люби, але коли треба, жертвуй його потребами.

Коли згадані дві фабрики, хоч їм доставлено ввесь потрібний матеріял, не виробили ані половини призначеної їм квоти дроту, мене це не здивувало. Але, от, ще цікавіша одна подорож. Тільки модерний Данте міг би описати словами в хвилях свого чорного настрою той образ, що я бачив в підземній фабриці Комісаріяту Стрілива, де працювали самі вязні.

За Подольським, через густо заліснену околицю, глибоко в провінції Московській, дозволено було їздити залізницею тільки тим, що мали особливий дозвіл. Нас післали туди за ділом. Кілька разів старшини Н.К.В.Д провірювали наші документи. Валка сунула помало й ча-до-часу ми бачили з вікон великі гурти вязнів, — а помилитися — було неможливо, — як зрізували дерева й купчили їх та затягали до залізниці. Нарешті спинилися ми на мертвім кінці тої новозбудованої залізничної лінії й висіли.

На прогалині стояла фабрика стрілива. У лісі, за нею, невидні, були вузкі, старанно замасковані входи до підземелля, де в величезних печерах працювали тисячі невільників, та й вільних робітників, наповнюючи вибуховинами ґранати, бомби, міни та інше стріливо. Цілий обшир того підземного світа був обведений кільчастим дротом та бережений озброєними енкавудистами, при декотрих їдкі вишколені до ловів на людей собаки.

Прибув я сюди, щоб поладнати спірку між цією фабрикою й іншою фабрикою, яка постачала їй декотрі потрібні сирівці. По конференції з урядовцями дали мені кімнату в фабричній гостинниці. Бажаючи подивитися зблизька на вязнів, як будуть іти до праці, я встав раньше. Ішов холодний дощ. Зараз по шостій бачу біля чотириста чоловіків і жінок, по десять у ряді, як маршують під сильною вартою до підземних входів тайних майстерень.

За ті всі роки надивився я не на одне нещастя. І думав, що вже годі побачити нужденних істот, як вязні-невільники, що їх я бачив на Уралі й Сибіру. Але те, що тут побачив, переходить всяку диявольську уяву. Ті тут. це ходячі трупи — хоровито-жовтої цери, немов виссані з крови лиця — подобали на маски смерти. Живі трупи безнадійно затрєені хемікаліями при яких працювали в цім брудній чистилищі.

Між вязнями були чоловіки, були жінки, в роках біля пятдесят, але були й юнаки в роках біля двадцять. Ішли тихо, зрезиґновано, як автомати, не звертаючи голови ні направо, ані наліво. А повбирані фантастично. Багато мали ґумові кальоші привязані шнурками до ніг; ін-

TULA-online.org

ші позавязували ноги шматами. Декотрі в селянським шматті; кількоро жінок в астраханських плащах; тут і там видно людей у залишках закордонного одягу. Коли цей жалібний похід переходив попри моє вікно, одна жінка впала в ході. Два вартові відтягнули її на бік; ніхто з вязнів не звернув на це найменшої уваги. У них уже не було ніякого співчуття, вигас всякий людський відрух.

Інші такі континґенти маршували до підземного пекла з іншої сторони, з кольоній Н.К.В.Д. захованих глибоко в лісах, мабуть із віддалі кількох миль. Ввечір два рази так довгий похід чалапав під дощем по болоті на нічну зміну.

Мені недозволено йти під землю, та я й сам не мав охоти. Але за два дні переговорів з урядовцями довідався досить про ту масову нужду й погорду до людського життя. Підземна фабрика була погано провітрювана, збудована в сполошнім поспіху, з повним неузгляднен-ням здоровля робітників. Кілька тижнів в цих випарах і смороді було досить, щоб затруїти людський орґанізм назавжди. Смертність була висока й велика. Людські трупи викидано так часто як сирівці.

Директором цього підприємства був твердого вигляду комуніст, з Ордером та іншими відзначеннями на грудях. Коли я зачав випитувати його про його робітників, подивився на мене з такою байдужністю неначе я запитав його про здоровля й вигоди табуна мулів.

— Нажаль, мало є фахових робітників між тими створіннями, каже, і я маю з ними багато клопоту. Питаєте, що це за вязні, політичні чи кримінальні. Це мене не цікавить; це справа Н.К.В.Д., яке постачає мені робітників. Я тільки знаю те, що це вороги народу.

Цілі місяці не міг я витерти того враження із свого сумління. Не покидало воно мене й тоді, коли мій ум і мої руки були зайняті чим іншим. В пізніших роках сцени ці мені знову відновляться, коли почую, як американці будуть деклямувати про чудеса советського комунізму. Тоді напрошуватись буде думка: **„Коб я вас, дурні, міг дати бодай на два дні до тої підземної фабрики, тоді ви йнакше співали б.".**

2

Одна галузь советської краєвої оборони, де Кремль ставив своїх найліпших людей, масу енергії й красномовства через цілий десяток років, було летунство. А й воно знаходилось в оплаканім стані, як це мені показав документ підписаний Сталіном і Молотовом, що переходив через мій департамент.

Гори криці, міді й алюмінія дано Гітлерові на основі економічної умови взвязку з понижуючим пактом про „приязнь". Велику частину того, що залишилось, захопив ворог під час свого наступу. Фабрики літаків в Києві, Харкові, Запоріжжі, Таганрозі й інших містах, вивезено тільки частково; решту захопив ворог. Наслідкм того наші летуни літали в літаках часто зроблених з дерева. Вистачало кілька запальних куль, щоб їх знищити. Тому жертви в советськім летунстві були більші, як котроїбудь іншої воюючої країни. А щоб надолужи-

TULA-online.org

ти недостаток літаків, наші летуни літали на день більше разів, як летуни інших націй. Аж зачали прибувати літаки з ленд-лізу, положення поправилось. Восени, 1942, Сталін видав наглий тайний наказ для негайного виконання, щоб наробити відпорного на вогонь фабрикату й помалювати ним усі літаки. Була це мішанина з ґуми піддана Інститутом Матеріялів для Летунства. Сталін надавав великої ваги тому винаходові, який під кінець свого процесу зосереджувався в моїм департаменті.

Зачали його виробляти по трьохтижневих нарадах з головами хемічної промисловости та ріжними бюрами летунства. Подана формула, як пізніше виявилось, була дуже нетривала, й неповна. Накінці провідники Інституту одержали признання за свій винахід, але нагороди ці повинні були бути дані за справедливістю смирним інжинірам і звичайним робітникам, які працювали день і ніч, винахід цей уліпшуючи. Усе їх старання пішло, нажаль, намарне.

— Припустім, що нам вправді вдасться покрити з успіхом наші літаки цією матерією, кажу раз одному ґенералові в моїй канцелярії, то чи справді це що поможе?

Ґенерал повернувся довкола, щоб переконатися чи нема нікого постороннього, нахилився нижче й каже:

— Так поможе, як мерцеві кадило... поцілений новими німецькими запальними кулями літак загориться, як піря. Говорячи між нами, річ ця обчислена тільки на психольогічний ефект. Це може піднести бодай на час мораль летунів. Вони — герої, кожний один із них, але ж вони тільки люди; літати на перебудованих літаках цивільного вжитку, або на літаках з деревяними складовими частинами, погано впливає на їх нерви.

Треба було готовити десятки ріжних родів струментів та особливих апаратів й матеріялів, і то в поспішнім темпі та серед дуже несприятливих умовин, щоб довести наше летунство до бойового стану в плянованім нашім зимовім наступі. Велич наших страт млоїла серце.

„Коли ці особливі апарати й струменти не будуть виготовлені скоро й у потрібній скількості, то наше летунство буде в зимі спараліжоване" — писав маршал Новіков до Молотова в тайнім звіті, що прийшов на мої руки.

Управляючи фабриками в Україні, на Уралі й Сибіру, я часто попадав в розпач від того нагління з Москви, щоб скоріше, скоріше. Тепер же, цілком противно: я був тим, що висилав такі накази. Безнастанно телефонував, телеґрафував, просив, вимагав. І знав я з досвіду, яке це все докучливе й часто безцільне. Але не переставав. Час наглив, а мене наглили мої начальники.

Коли виробництво послабло через брак конечних матеріялів, знаряддя, людської сили, тоді я зривав на ноги ті комісаріяти, що виготовляли такі матеріяли й таке знаряддя, звертався до організацій, які контролювали людську силу, — а треба було, то й до Комітету Оборони

TULA-online.org

Держави, органів Партії, відповідних урядовців Кремля, — і якось матеріяли знаходились

І наслідком того було те, що той апарат, що про нього просив маршал Новіков, був зроблений у такій скількості й такої якости, як вимагав Сталін у наказі. Контроля будови літаків була зосереджена в руках Молотова, але більшість наказів підписував сам Сталін. Щоб прискорити випуск, я зготовив плян доставляти робітникам у декотрих фабриках хліб і гарячу страву, і він удостоївся підпису Сталіна. Збірники з киснем возили з Горького до Москви автомобілями. Кальціюм карбід возили літаком із Еривану до Москви, через фронт. І кінець-кінців потрібний апарат був зроблений. За інструкціями з Кремля, я виготовив проєкт декрету про нагороди для тих, що найбільше до виконання завдання причинились. За кілька днів зайшов до мене маршал Новіков.

—Товаришу Кравченко, каже розчуленим голосом, я прийшов подякувати тобі в імені наших летунів. Я оповів багатьом із них про твою посвяту, то ж хочу, щоб і ти знав, як ми всі тобі за це вдячні.

Так само хронічним болем голови були шпульки на дріт для полевих телєфонів. Відповідальність за постачання середників звязку була в руках Сабурова, одного з помічників Сталіна, тому мої контракти були по більшій часті з його канцелярії. Особливі, однак, інструкції підписував сам Сталін. На довгій нічній сесії в Кремлі під проводом Сабурова й при участі ряду комісарів обговорено пляни виробництва А що не було бляхи, то ухвалено робити шпульки з дерева, не зважаючи на гарячий спротив представників війська.

Біля місяця пізніше представники всіх заторкнених комісаріятів сиділи в моїй канцелярії. Один по одному звітували про поступ. Тільки один представник, помічник комісара був веселий.

— А наші пляни виготовлення середників звязку ми перевиконали на 105 відсотків!

Що тут було щось не туди, я зараз знав. Його комісаріят доставив тільки незначну скількість скінчених продуктів і струментів. Здивований, але без гніву, прошу його,, щоб пояснив ту чудесну цифру. І він пояснив. І виявилось, що декотрі частини апарату були справді перевиконані, аж на 270 відсотків, за те інші виконані тільки на 30 відсотків. Його горде зголошення треба було брати в пересічі. Було воно типічним бюрократичним осягам. А вдійсності найнижча цифра визначала скількість закінчених апаратів. Цебто, його комісаріят виконав тільки 30 відсотків свого завдання.

Кожний засміявся з його розбитих гордощів. Але було не до сміху. Як присутні генерали нам сказали, недостаток телєфонічного приладдя коштував нас багато жертв і часами через це ми програємо бій. Зупинка, виглядало, була в виробницві цих шпульок для навивання дроту. А фарбики були далеко позаду навіть у виробі деревляного заступника ухваленого Кремлем.

То ж узвязку з цим я поїхав до фабрики деревяних виробів на окра-

TULA-online.org

їнах Москви, щоб переконатись особисто, чому недоставлено шпульок. Директор пояснив, що в нього брак фахових робітників; над замовленням, як я бачив, працювали тільки малощо людей.

— А що робиться тут? — питаю, зайшовши до другого переділу, де продукція йшла повним ходом.

— Те, що я бачив, кинуло мене в лють. Біля 150 робітників робили елеґантні меблі: канапи, бюра, комоди з зеркалами, гойдаючіся крісла, усе це по-більшій часті з магоневого дерева.

— Нема фахових робітників, кажете?! А ось скільки марнуєте їх біля гарних меблів! Канапи? — коли люди гинуть на фронті! Це злочин, і я вас остерігаю: зроблю скандал!

Директор не злякався. Здвигнув раменами й я навіть завважив здержувану усмішку в кутинах його рота.

— Я не дивуюсь, що ви розгнівались. Вдійсності, й мені самому це не до смаку. Але я тільки малий чоловік. І що ж я можу більше зробити, як слухати **великих?** Ходіть до канцелярії, я вам покажу.

Показав мені реєстри замовлень. Меблі замовили головні партійні урядовці й військові особи, між ними, пригадую собі, були: Василій Пронін — голова Московського Міського Совєта; ґенерал Мухін, і Щербаков — секретар Осереднього Комітету.

Кинувся я назад до Совнаркому, усе ще в піднесенім настрою, і влетів до канцелярії Уткіна та почав йому викладати факти. Уткін ледве своїм вухам вірив.

— Роблять гарні меблі замість воєнних матеріялів замовлених Товаришом Сталіном! Це зневага! Відповідальні за це повинні опинитись у вязниці!

— Згода. Радію, що й ви так відчуваєте, як я, Андрію Івановичу! Але директор мені показав чорне на білім, що ці замовлення робить він для Товариша Проніна, Щербакова, ґенерала Мухіна...

Настрій Уткіна раптом змінився. З очей зникла коротка лють.

— Так? Для Щербакова... ах, так, замуркотів, мнучись. Так... гм... також справа. Зрештою, думаю, що вигода наших провідників також повинна мати воєнне першенство... Треба подумати.

І думав він над тим досить довго, а фабрика дальше робила меблі а Червона Армія благала дати їй телєфонічних шпульок, прикладів до крісів, тощо. Кілька разів навіть з досадою, признаю, повторював я цей запит, але без наслідку. Я не смів вдаватися понад голову Уткіна до Сабурова, а Уткін видно не бажав робити собі політичних ворогів.

В Департаменті Воєнної Інжинірії не можна було того виминути, щоб я не був втаємничений в одну з найбільш стережених і найнещасливіших тайн Росії в війні. Була це тайна, що важким тягарем лягала на кожного, що про ню знав. Тільки переможне закінчення війни дозволяє мені її виявити.

Дуже мала частина населення мала ґазові маски. Навіть у Москві мала її тільки щочетверта особа; у решті країни положення було багато гірше; велике число сіл і малих містечок цілком не мали масок.

TULA-online.org

Але це була тільки половина трагедії. Страшніша правда була та, що мало котрі з тих масок, що їх мали солдати, чи цивільні, були здалі. Урядова оцінка подавала, що бодай 65 відсотків зроблених за війни газових масок були цілком без ужитку. Головна причина була та, що задля браку гуми ми мусіли вживати нагумоване шатрове полотно, яке не натягалось настільки, щоб щільно закрити лице людини. Коли союзники це знали, то мусимо признати, що осторога відплати газом, оголошені Чорчилом і Рузвелтом, спасли мільйони моїх краянів на побоєвищах і в заселених осередках запілля.

Одного разу, здибавшись з одним урядовцем із секції хемічної війни, я запитав його з місця, чому ми прийняли ці маски?

— А що ж іншого мали робити? — питає, і стиснув плечима в признаку розпачі. Ніяких масок? Так маємо бодай моральну й психольогічну цінність.

Одної пізньої ночі я був в Уткіна, як він уже збирався додому. Бачу, йде Уткін до своєї скарбони й витягає кілька нових, добре зроблених газових масок. Подивившись на моє лице відгадав, видно, мої думки.

— Не дивись так оскаржуюче, засміявся. Це для моєї дружини й дітей. Бо хто знає, що може бути... причини до сполоху нема, але здоровий розум каже бути наосторозі.

— Але ж Андрею Івановичу, чому ж ви не вживаєте тих масок, що зроблені для населення?

— Чи ти здурів? — а дальше, щоб мене задобрити: я постараюсь пару для тебе й твоєї дружини.

Ще гірше стояла справа з газосховищами для населення. Ті нечисленні, що були збудовані, могли дати сховок тільки незначній частині великого міста, та й більшість з них були збудовані погано, щільно не закривались. У менших містах і на селах не було взагалі ніяких сховків.

У Москві газосхоронище для високих урядовців було на двірці підземки Кіровская; були там також газосховки для ріжних комісаріятів. У нашім же Совнаркомі ми мали власний, вигідний, з килимами, буфетом і книгозбірнею. Але це не було хіба потіхою для нашого звичайного громадянина. Не краще справа малася з протихемічною обороною, не зважаючи на те, що її доручило Політбюро Особливим Хемічним Військам Н.К.В.Д.

Але, коли мали ми труднощі з газовими масками, полевими телєфонами, частинами до повзів, моторовими возами, автоматичною зброєю, літаками, то були вистачальні бодай в одному. Одної ночі, коли я працював над купою звітів, кличе мене по телєфоні Уткін. Приходжу й застаю його зайнятого, як мені на перший погляд здавалося, якоюсь новою дивною грою. Порозкладані на його бюрі, на кріслах, скрізь навколо якісь дощинки з сукняними пасочками з золотою й срібною нашивками.

— Пагони! — пояснює розрадувано Уткін.

TULA-online.org

Порозкидані по цілій канцелярії були також мистецькі проєкти одностроїв для всіх родів служби, від маршалів до поручників. Того факту, що будуть відновлені колись зненавиджені пагони, які вважали за символ царського мілітаризму, прилюдно ще не оголошувано. Покищо таку ухвалу прийняло Політбюро а в свій час має її „затвердити" Верховний Совєт. Але виріб їх уже був в руху й оце були вибрані взірці.

— Я беру їх до Кремля, каже Уткін. Товариш Сталін особисто на них погляне. Чи ж не красота? Правда гарні?

Який він був радий! Чим я хотів би бути, питає: маршалом, адміралом? При цім брав відповідні пагони й прикладав мені до рамени.

— Но, ні, це тобі не підходить, каже, зажурений. Може оці підійдуть? Це тільки полковницькі, але більше лицюють.

— Андрею Івановичу, кажу, чи оцю віднову пагонів і нових одностроїв не візьмуть за віднову російського імперіялізму?

Уткін засміявся.

— Що за чудна заввага! Хто журився б ідіотами закордоном, що вони можуть думати? Серця під позолоченими грудьми однаково будуть совєтськими і будуть битися під один такт так, як і наші люди на фронтах бються під один такт за ідеї Товариша Сталіна.

Тут він на хвилину спинився а дальше каже помало, з притиском:

— Крім того, навіть коли б і декотрі люди подумали, що це поворот до імперіялізму, то й це буде для нас з політичного боку корисним: прихилить певні кола на нашу сторону.

3

Партійний Комітет у кожній совєтській орґанізації, великій чи малій, це серце диктаторської влади, так як Особливий Департамент, що представляє НК.В.Д., є виконною силою. Комітет діє для членів Партії (звичайно маленької меншини в совєтській орґанізації) і наглядає над їх ідеольоґічною чистотою; контролює політичну діяльність орґанізації й направляє на правильний шлях політичну думку працівників. Але його влада є також у великій мірі, так сказати б, тимчасова. Дійсним володарем є секретар Комітету, хоч він може й бути в тіні. У кінцевім висліді директор фабрики бере розпорядки від найвищого урядовця Партії.

І в нашім Совнаркомі мали ми свій Партійний Комітет і виконували чисто партійну діяльність. Але в нас була оця ріжниця: тому, що Совнарком сам є урядом, який бере свою владу від Політбюра й Осереднього Комітету, партійному комітетові він не підчинявся. На чолі нашого Партійного Комітету стояв ветеран комуніст Міронов. Був це верховний управитель у всіх справах „віри", як політична мораль, розбір подій, і т. под. Але в дійсну працю орґанізації, до того, що робив Памфілов, Уткін, та інші тимчасові начальники, він не міг мішатися.

Тому наші партійні збори стояли на вищім урівні, як звичайні.

TULA-online.org

Ми рідко заторкували справи звязані з Совнаркомом а звертали більшу увагу на обговорювання більших справ, як справи партійної віри. На всіх відповідальних місцях були, розуміється, комуністи, та й відсоток членів Партії на найнижчих становищах був незвичайно великий. Тому то й партійні збори наші були властиво зборами цілого персоналу.

Чужинці, які стараються зрозуміти Сталінову напрямну, чи „совєтський ум" при помочі читання совєтської преси та із прилюдних виступів Кремля, звичайно наплетуть сім міхів гречаної вовни. Ані один із них не схопив большевицької ідеї про „дві правди", — одну для мас і взагалі для світа, другу для вірників Партії, для втаємничених, для „своїх". Коли Кремль зачинає вводити в життя певний рід пропаганди, чи дії, то Партія може мати інструкцію не звертати на це уваги, або навіть брати все з цілком противного боку.

У цім критичнім часі війни „відступство" від Лєнінізму — від форми, не від суті — вважалось за конечне. „Відсталі елєменти" дома й закордоном, у Східній Европі, треба було успокоїти позірним відновленням релігії. Моральну вартість старомоднього національного патріотизму треба було використати докраю. А вкінці, хоч дещо пізніше, капіталістичних союзників погладять „розвязанням" Комуністичного Інтернаціоналу.

Закордоном, як і більшість наших мас, прийняли це все з охотою, як доказ зміни наставлення совєтських провідників. Я бачив статті й книжки, які пояснювали цей „відступ", як закинення Сталіном думки про світову революцію. Були навіть такі „фахівці", які по-ідіотському голосили, що Совєтський Союз зачав відходити від диктатури й котиться в сторону капіталізму. І переконували, що демократія й тоталітарні методи Совєтського Союзу таки зійдуться, десь посередині.

Посидів би котрий із цих „знавців" на одних із наших „замкнених" партійних зборах для вищого персоналу, то був би пробудився. Для нас „ відступ" від Лєнінізму був тільки звичайним **тимчасовим тактичним маневром.** Уступка для релігії була понижуюча, але конечна. І точно тому, що наша партія й режим були примушені в цім тяжкім часі йти на уступки, нам казали опанцирити свою посвяту для комунізму й скріпити віру, бо ці тактичні відступи були по лінії **стратегії** Сталіна ради кінцевої перемоги.

Ніодин належно вишколений комуніст не думав, що Партія бреше, коли проповідує що інше для світа, а цілком противне приватно. Дивився він на це так, як дивиться генерал на полі бою, стараючись ошукати ворога. Аж доки ціла земська куля не буде перемінена в один і єдиний Совєтський Союз під сонцем Сталінізму, Генеральний Штаб Революції — цебто провідники на Кремлі — мусітимуть закріпляти становища, раз наступаючи, то даючи передишку, а деколи й відступаючи на приготовані становища, завжди використовуючи для себе всякі противоріччя між капіталістичними державами. Буржуазні мо-

TULA-online.org

ралізатори, що говорять про дволичність й облуду є, для большевицького „реаліста", чудними залишками мертвої мунувшини.

В партійній праці не було й сліду цих „глибоких змін", що ніби то мали заіснувати в совєтському режимі. Крім того факту, що тепер на партійних зборах обговорювано війну, збори ці партійних ударників щодо політичного наставлення, щодо тону й поглядів нічим не ріжнилися від зборів передвоєнних.

На такі одні наші тижневі збори зібрались ми о десятій увечір. Проводить Товариш Міронов під величезним портретом Леніна; інші важні товариші з ним на естраді. Сьогодні нашим гостем , Товариш Юдін, голова урядових видавничих агенцій, тепер представляючий Секцію Агітації-Пропаганди Осереднього Комітету Партії. Ми знаємо, що він один із передових теоретиків Сталіна, тому наставились його слухати з увагою. Тема його сьогодні є міжнародні справи. Але те, що він скаже, то не буде тільки його думка, як розуміють на Заході. Це буде приписана лінія — віра й наше наставлення, — від чого нам не вільно буде збочити, — або: вірному комуністові навіть і в голову не може прийти, щоб із тої лінії сходити. Юдін буде говорити голосом Сталіна, голосом Партії й совєтської диктатури.

Але заки він зачне, то інший товариш дає нам нарис військового положення. Він не заперечує розмірів наших страт, ні величі небезпеки. Сталінґрад — це проба. Ми не сміємо податись, і ми не подамось! Бо впав би Сталінґрад, перейшли б німці Волгу, ми були б відрізані від оливи; а це могло б спараліжувати ввесь воєнний змаг. Але це ще не все:

— Товариші, ми мусимо зрозуміти, що Сталінґрад, це не те саме, що інше собі таке місто. Воно назване іменем Сталіна, **вождя** світового комунізму. Під Сталінґрадом схопились за горло два способи життя: капіталізм у своїй фашистівській подобі, і комунізм. Армії Гітлєра й сила ідеї Сталіна. Хто кого. Місто Сталіна не сміє, і не буде віддане ворогові, без уваги на ціну. Будемо держатись за кожний камінь, за кожну цеглину. Для цього історичного двобою готовимо величезні запаси людей і матеріялів. Німці потопляться в власній крові. Світ довідається, що означає кохане ймення „Сталін". Сталінґрад буде стояти через століття, як славний памятник ґенія нашого Любого Вождя.

Коли замовкли оплески, до слова приходить Товариш Юдін. Слухаємо кожним нервом нашого тіла. Хоч він марксистський теоретик, виголошує свою промову з сатирою. Це сильна промова. Попадає в ній не тільки Ґітлєровій кліці, але й цілому здеґенерованому капіталістичному світові.

— В Англії й Америці, каже нам Юдін, між масами зростає могутнє захоплення совєтською системою. І тут наводить слова Прістлія, Ласкія й інших. І не спинять того підйому ні Чорчили, ні Рузвелти, ані ніякі їхні „робітничі" лакеї. В Англії соціял-фашист Клемент Атлі часто гостює в фашистки Лейді Астор. Зробіть із того свої власні заключення, товариші!

TULA-online.org

— Англійська буржуазія знає, що війна революціонізує маси. І важніше для неї відбити цю небезпеку, як побити німців. Але як це зробити? Так звана „Лейбор" Парті мусить відвернути озброєні маси, щоб не захопили влади під проводом Британської Комуністичної Партії й Комуністичного Інтернаціоналу.

Та ніби боротьба між Чорчилом і Атлієм, це так собі, удаване накулачництво. Обидві групи працюють разом, щоб спільно держати на привязі робітництво, й обидві готові співати „Гад Сейв Да Кинґ". А щодо їх наставлення до Росії, продовжує Юдін, то провідники лейборитів люблять нас так, як ми любимо Гітлера.

Почувся сміх і рідкі оплески. Колькою в бік лейборигам, або іншим подібним сумнівним „демократам", завжди поплачується пописуватися на партійних зборах. Дальше під Юдінів вітриоль попадає Туреччина, Ніпон. Ми знаємо, кричить, що Мацуока — той чоловік, якого наділив честю Товариш Сталін, вийшовши напроти нього на двірець залізниці, наглив свого мікада, щоб виповів війну Росії, коли німці натискатимуть на Москву, ще перед Перл Гарбором. Ніпон і Мацуока дістануть своє, яктільки ми розправимося з ватагами Гітлера!

—А в Туреччині ґенерал Еркілет і шайка крикливих журналістів — за тихою згодою турецького уряду, розуміється, — розпутали дику протисовєтську кампанію. Але прийде день порахунку з цими нашими добрими, солодкими сусідами, того ми певні...

— А тепер приходжу до Америки, товариші. Там Рузвелтова політика загравати з Совєтським Союзом доки це буде корисним, викликала сильний спротив, що є самозрозуміле в цій найбільшій твердині капіталізму. На чолі опозиції стоїть там бувший президент Герберт Гувер і декотрі назадницькі сенатори та інші платні агенти Морґана, МекКормика з платною бандою найомних журналістів.

— Як би воно смішно для нас не виглядало, але ці люди думають, що Рузвелт запродав Америку комунізмові. Вони того не розуміють, що і Рузвелт і Атлі, це останні висунені передні стійки проти грядучого комунізму. Вони того не розуміють, що воєнний союз Рузвелта з Совєтським Союзом це собі одруження для вигоди. Ми ненавидимо капіталізм так само, як вони ненавидять нас. Ми ніколи, ніколи не відступимо від завдання поставленого перед нас історією, Леніном і Сталіном!

Голосне плескання в долоні дало американцям до зрозуміння, що коли вони того не розуміють, то ми розуміємо.

— Товариші, продовжував Юдін. Наша воєнна спілка з капіталістичними країнами не повинна давати нам ніяких злуд. Ми мусимо сильно держатися наших основних засад. Маємо два світи. Часами заходить потреба перекинути між ними міст над проваллям, що їх ділить, як оце ми зробили в цій війні. Але ми знаємо, що міст цей має чи тепер чи в четвер завалитися. Ці два світи — капіталізму й комунізму — існувати побіч себе назавжди не можуть. Мусить прийти час

TULA-online.org

і питання „хто кого?" І це наше незмінне питання. Це найголовніше питання будуччини.

— Якдовго ми живемо в окруженні капіталістів, знаходимося в небезпеці, товариші. Ніколи не забувайте того. Не попадайте в блудну думку по лінії ленд-лізу. Це є торговельна умова, за яку ми платимо дорого совєтською кровю й совєтською землею. Не перебільшуйте цеї нової й неприродної „приязни". Завжди памятайте, що члени Партії, це вояки Леніна й Сталіна, які знають як судити про суть капіталізму.

Счінчив Юдін, ми всі встаємо й співаємо Інтернаціонал. Якого значення не надавали б інші „відступи" від комуністичної доктрини, ми на вищих щаблях комуністичної віри знаємо, що це тимчасові концесії. Зміни в інтернаціональнім комуністичнім русі є, але тільки зміни в його формах, не в змісті, — і тільки дурні можуть думати, що це відкинення, запереченя руху.

Відсвіжені ідеольогічно, вертаємо до своїх канцелярій. „Великі хлопці" — Юдін, Памфілов і кількоро інших — ідуть до буфету трохи відсвіжитися фізично. З великим смаком пожирають там розкоші з американського ленд-лізу й, пережовуючи тему зборів, потішають себе наближаючимся упадком капіталістичного світа.

Іншим разом докладчиком був Владімір Патьомкін, відомий совєтський дипльомат. Його погляди сходились із конечности з поглядами Юдіна, — бо ж ніхто в Росії не може мати власного погляду; кожний старається попасти на урядову „лінію". Але Патьомкін, як фахівець міжнародніх справ, говорив про долю ріжних европейських держав виразніше. Його „думки" і думки тих із Осереднього Комітету, були по лінії теорії Партії.

Там, де ми мусимо відступати на задні ідеольогічні становища, він підкреслював, то це тільки тому, щоб будувати нові бази, для нового наступу. Партія вважає за річ певну, що комуністи повходять в уряди переможних і визволених країн, як тільки війна закінчиться перемогою. Для тої цілі треба хоронити революційну силу й персонал та їх скріпляти. На капіталізм прийде удар і згори, із сторони свого власного уряду, і здолини, через масову акцію.

Найнеприємніша уступка подиктована війною була уступка для релігії. Духовенству дозволено видати книжку під назвою „Правда Про Релігію в СССР", у якій духовенство підкреслює поєднання з совєтською системою. Хоч мало хто з нас надавав цій книжці яке значення, то ми чули, що вона викликала велику сензацію закордоном. Щоб напростувати нашу думку всправі цього клопітливого питання, Міронов завізвав нас, партійних ударників, до своєї канцелярії.

— Товариші, каже нам, ми мусіли поробити деякі уступки для віруючих, особливо, коли так багато наших солдатів набрано з відсталих наших сіл, де релігія все ще користується значним впливом. Також і ворог робив вжиток із нашого протирелігійного наставлення для цілей своєї пропаганди. Отже уступки для Російської Церкви вирівають йому із-під ніг ґрунт. І ще є дальші важні причини: наші армії

TULA-online.org

скоро зачнуть посуватися в словянські краї, що не мали щастя набратись комуністичної вихови. Що був би варт Пан-Словянський Комітет у Москві, коли б ми вели нашу церковну політику по старій лінії?

— Наша нова релігійна політика поможе нам розторощити протисовєтську пропаганду Римо-Католицької, Лютеранської й інших Церков. То ж не недоцінюйте мудрости цього поступку нашої Партії. Наступним разом мусимо над цією справою глибше застановитися. При помочі нашої нової церковної політики ми матимемо змогу притягнути православні Церкви в інших країнах ближче до Росії й зробити Москву Третім Римом.

— Але, Товаришу Міронов, питає один із слухачів, чи не заходить небезпека, що підростаюче молоде покоління, яке прийде на наше місце, може заразитися релігійними забобонами?

— Цим не треба журитися, відповідає з усмішкою Міронов. У Росії нема підложжя, ані соків, на яких могла б виростати релігія. Преса, театр, радіо, школи, література, усі умові сили є під самовладною контролею Партії. Ну, й загально всі знають, що юнак з релігійним наставленням не може зробити ніякої карієри. Коли він не є по нашій стороні духово й політично, для такого нема місця. І це якраз наша найголовніша запорука.

— Памятайте, що Церква відділена від держави, — а школа в руках держави. Комсомольці будуть зажди більшою силою, як попи, можете бути того певні. Хіба ж ми такі ідіоти, щоб віддати нове покоління попам?

Отже було ясне, — що це ще один тільки стратегічний хід для тактичних цілей дома й закордоном. І було для нас також ясним, що, балакаючи про релігію з „масами", мусимо їм представляти справу так, неначе б ці зміни були правдиві й тривалі.

— Навіть менше розвинені члени Партії не можуть похопити всього докладно, про що розходиться, остерігав Міронов. Тому дуже уважно треба з ними про це говорити.

Коли в травні, 1943, ніби розвязано Комуністичний Інтернаціонал, я вже не працював в Совнаркомі. Але пояснення тої події на замкнених зборах важних комуністів сходилось з тим, що нам говорив Юдін і Патьомкін. Нам дано до зрозуміння, що Інтернаціонал закінчив своє існування тільки в формальнім змислі. А вдійсності, його апарат, персонал і одноцілість, мусить бути скріплена, тепер, коли йому прийдеться діяти з підпілля.

— По цілім світі, товариші, наші революційні сили лаштуються до боротьби й — до перемоги.

Серед биття в фанфари з нагоди розвязання Інтернаціоналу, світ забув, що Сталінова книжка **Проблеми Ленінізму** залишилася на дальше провідним маяком для комуністів в справах їх доктрини. А в книжці цій Сталін не лишає ніякого сумніву, що „переможний пролєтаріят" — читай СССР. ! — має не тільки право, але й святий обовя-

TULA-online.org

зок ужити сили для викликання революції в інших країнах, коли підійде відповідна пора. Встановлений революційний режим, пише Сталін, мусить дати допомогу решті світа, **„вживаючи, коли це конечне, навіть військову силу проти визискуючих кляс і їхніх держав".**

І урядова сталінська „Історія Партії" так само залишилася в силі й є в обігу ще й сьогодні скрізь там, де знаходяться сталінські прихильники й їх попутчики. А це хіба доволі ясне. „Усесоюзна Комуністична Партія", голосить вступ до цеї книжки, „взяла й тепер бере за свого провідника революційне вчення Марксизму-Лєнінізму... Студії і теорії Партії скріпляють віру в кінцеву перемогу великого завдання Лєніна й Сталіна — **перемогу комунізму в цілім світі".**

А що ці слова ніколи не були відкликані, то жах бере подумати, що могло б було статися, коли б так не Америка, а Сталінова держава була видумала скоріше атомну бомбу!

І це не дуже далека спекуляція. Російські науковці й умові працівники взагалі, не зважаючи на їх політичне наставлення, працювали вірно й талановито для здобуття перемоги. Вони помогли перемогти недостатки винаходами нових способів виробництва стратегічних матеріялів і дали своїй країні перевагу несподіванки, винайшовши цілий ряд зброї. І загально ж відомо, що розшуки над атомовою енергією посилено — під кермою самого Сталіна.

Під кінець 1942 року були чутки, що Сталін прийняв голову Академії Наук, Професора Комарова, і директора Фізичного Інституту, Академіка Капицю, на конференції, що була призначена особливо в справі атомної енергії. Совєтська розвідка щире працювала, щоб добути атомні тайни в інших країнах. На сесії Академії в грудні, 1942, у Свердловську, багато було сказано про добування рідких металів, між ними уранія. У комуністичних колах говорили, що Капиця добився подивугідних осягів при розбиванні атома.

Коли б Сталін мав атомну бомбу перед тим, як її мали провідні світові демократії, чи був би він її вжив для прискорення своїх революцій? Моя відповідь, це моя власна, особиста думка. Але вона бере свій початок із довголітнього знання большевицького ума, його сміливости, його аморальности, коли розходиться про обовязок для справи. І ця моя відповідь є: **Так.**

У тім самім часі, коли було оголошено про те ніби розвязання Інтернаціоналу, що викликало радість у серцях наївних капіталістичних союзників, мені випало якось раз зайти до пивниці складу „Інтернаціональна Книга", орґанізації, що видавала чужомовну пропаґанду. Там я побачив великі купи щойно надрукованої партійної літератури для розподілу в тих країнах, де мала вступити Червона Армія. В теорії Інтернаціонал був мертвий; на ділі ж Осередній Комітет Партії поспішно готовився до завойовання ідеольоґічного, разом з завойованням збройним, Европи. Персонал „розвязаного" Інтернаціоналу гарячково перереорґанізовували для величезної праці — в Німеччині, Франції, Польщі, Мадярщині, Італії й інших країнах.

TULA-online.org

Сподіване завоювання Европи мало бути доконане силою віри й силою зброї. У ряді червоних будинків в серці Москви, недалеко від Кузнєцького Моста, вишколювано вибраних чекістів для праці в визволених від німців околицях і в несовєтських країнах. Усі вони мали старшинський ступінь і всі були комуністи. Була це сметанка поліційної **еліти.** Навчали їх історичного завдання „вичищувати" населення, що було під німецькою займанщиною й німецьким впливом, — а в словнику Н.К.В.Д. слово „чистка" має страшне значіння.

Ці нововишколені поліційні частини супроводжали Червону Армію й війська Н.К.В.Д. в тріюмфальнім поході на Захід. Звичайно вони скривали свій поліційний характер, надівши відзнаки правильної армії, замість яркочервоної відзнаки Н.К.В.Д. Мали вони завдання криваво розправитись з тими совєтськими громадянами, що вважались би „небажаними", побувши деякий час на вакаціях від совєтської контролі. „Вірність" численних мільйонів людей, які терпіли під важким чоботом нац-істів, мала міряти своїм аршином брутальна совєтська поліція. Тисячі будуть розстріляні за „співпрацю" з ворогом, а сотні тисяч будуть заслані. Неймовірний жах принесе з собою ця еліта душогубів для населення Вороніжа, Ростова, Смоленська, Північного Кавказу та кожного іншого району, де перебували німці.

Чоловіки, жінки, діти, що тільки працювали під німцями, щоб заробити собі на кусок хліба, і то часто під примусом, схоплювано й без ніяких навіть признак суду розстрілювано. Товарні ваґони перевозили величезні армії нещасних совєтських громадян, як худобу, до концентраційних таборів і кольоній невільничої праці. Загальне число цих виселенців для збільшення числа робітників в невільничих таборах дійшло, заки скінчилася війна, напевно до грубих мільйонів. Таку саму „чистку" переводжено й у несовєтських країнах, де тільки вступила Червона Армія.

Розуміється, що були й правдиві співробітники німців, дійсні зрадники, які заслуговували на кару. Але припустити, що зрада досягала аж таких величезних розмірів, показаних чистками Н.К.В.Д., було б великою зневагою для народів Росії. З питомою погордою до людського життя, поліційна держава поширила означення співробітництва й зради на всіх, що були неуважні й висловили хоч маленьке слово критики проти накиненого Кремлем „соціялізму".

Правда вимагає, щоб ми визнали суворий факт: мільйони моїх краянів заміняли німецьку неволю за неволю совєтську.

4

І так, я докладно запізнався з системою й орґанізацією нашого уряду; з механізмом адміністрації в практиці, який має мале відношення до механізму приписаного на папері, в конституціях. Дійсність ця захована наче в глибокій ямі, не тільки від ока чужинців, але й від свого власного народу. Щоб описати цю дійсність, треба б написати цілий трактат. А тут мушу задоволитися тим, що подам голий факт,

TULA-online.org

що правління в СССР, совєтське за формою, є на ділі правлінням Партії. Ані Рада Народніх Комісарів, ані Верховний Совєт не є нічим більше, як прибудівкою Осереднього Комітету Партії й Політбюра.

Моє становище було близько владного трону, то ж мені приходилось чути багато з того, що називали домашньою інформацією. Де преса під повною контролею уряду, там повстає попит на вістки з рота. У Москві чутки поширюються, мабуть, скоріше, як деінде в світі, вже хоч би тому, що нема машинерії, яка б їм протиставилась. Заперечення ще більше додає такій вістці віри. Незвичайна інформація, а ще, коли трошки заносить довірочністю, була в Москві пожаданим гостем, особливо в колі задушевних приятелів.

Сварка між верховними провідниками, повищення одного урядовця й неласка іншого, дії Сталінового Секретаріяту, якась смаковита заввага Самого — ось новини за якими полювали. Я, наприклад, довідався, що Каґановіч і Андреєв, обидва в Політбюрі, взаємно себе ненавидять і проти себе стало риють, змагаючись за першенство до ласки Сталіна; що Мікоян і Молотов за те ж саме змагаються між собою; що новозагорівшася зірка, Вознесеньскій, і стара зоря, Каґановіч, вічно мають щось на пеньку — Вознесеньскій відноситься до Каґановіча під час урядових засідань з погордою; що Мехліса, голову Політичного Департаменту Червоної Армії, тихо усунено з його впливового становища, бо він, як жид, був доброю ціллю для німецької пропаґанди, особливо між відсталими нашими солдатами; що Сталінів улюблений син, Василій, робив вічно клопоти своїм піянством, дівками, і неосторожною їздою.

Якраз перед своїм відїздом на становище амбасадора до Мехіко, Константін Уманьскій, бувший амбасадор у Вашинґтоні, пережив потрясаючу семейну траґедію. Його молода донька товаришувала з молодим сином Сахуріна, Комісара Промисловости Літаків. Одної ночі вибухла між ними сварка спричини заздрощів і хлопець убив Уманського доньку револьвером її батька. Вищі урядові кола балакали про це цілими днями, але ані одно слівце не попало в совєтську пресу.

Найважнішою, однак, темою для балачок був, розуміється, сам Сталін. Його кожну заввагу пережовувано, розбирано до найменшої подробиці. Його уподобання й неуподобання, стан його здоровля, його звички й слабі сторони викликали більше зацікавлення між його двораками, як перебіг війни, або доля світової революції. Мені сказано, що Сталін любить шахи й біліярд і грає так добре, що виграє контести з найліпшими шахістами й біліярдними мистцями. Улюблені вина Сталіна, сказано мені з такою довірочністю, як про яку державну тайну, були кахетинське й каґор, обидва кавказької марки.

Ми всі знали, що Сталін має слабість до приповідок, і російських і грузинських, і часто їх уживає, щоб закінчити спірку. Заключивши свій пакт з Гітлером, Сталін, кажуть, сидів спокійно, коли в Політбюрі обговорювано можливі наслідки того. Нарешті Сталін підсумував

TULA-online.org

положення таким висловом: „Я не ручу за смак страви, але вона буде гаряча". Часами, коли вже спірка була задовга, він говорив мяко: „Оберни гуску, бо пересмажиться!" Або, коли промовцеві не вдалось дійти до заключення, Сталін говорив: „Повний, як тільна корова, а де ж теля?"

На зборах Осереднього Комітету Сталін, промовляючи до самоважного достойника свого режиму, заявив: „Коли твоя робота не поправиться негайно, ми дамо тобі пляцків, от-що"..

Кажуть, що Сталін любить музику. Але на ній мало розуміється, що, очевидно, не перешкоджає йому розвязувати музичні питання й давати осуд про музичні твори. Історія про те, як він зіпхав молодого Шостаковіча в повне забуття, загальновідома. Меншевідомий випадок з молодим композитором, Тіхоном Хренніковом. Його оперу „Серед Бурі" славили з захопленням московські критики. Тоді Сам побачив оперу й — не злюбив. Критики негайно заспівали противної. Оперу зняли з репертуару й більше не ставили.

Ось одне оповідання про Сталіна, якому я ніколи не давав повної віри, але загально — вірили. Кажуть, що Сталін, коли приходиться йому робити важні постанови, любить „радитися" мертвого Леніна в гранітнім мавзолею на Червонім Майдані Тоді пересиджує там цілі години на самоті зо своїми думками. Отже високопоставлений чекіст одного разу мені сказав таке:

— Я не бабраюся в спіритуалізмі, але це правда: коли німці були під воротами Москви, ще заки тіло Леніна перевезли в тайні на Урал, Сталін залишався на самоті з тілом кілька годин.

У найвищих колах панує тверде переконання, що Сталін є сильно забобонний і нераз зміняє пляни тільки тому, що „знаки" неприхильні. Мабуть одинокий між своїми собратами-диктаторами й успішними політиками він любить самоту, заздрісний за свою приватність і замикає себе на довший час на ключ. На великі зібрання йде рідко й нерадо. Іде хіба тоді, коли того вимагає міркування політичне. У таких випадках він має так заховуватись, як „один із хлопців".

Говорив мені з подробицями мій приятель, що був присутній на забаві, яку Сталін справляв для летунів і інших, які визначились у війні. Коли ці хлопці вернули на фронт, не могли нарозказуватись, як то їх Вождь поводився з ними по-простому й без претенсій. Бавився з ними, пив з ними, жартував і співав, та обсипав хлопців дарунками.

Ті, що знали його довго й зблизька кажуть, що він „тугий", вірить тільки силі, і хитрий, як лис. Надзвичайно мстивий, ніколи не забуває й не прощає зневаги. І коли здається, що він ніби серед спірки уступає, то це тільки для того, щоб поліпшити своє становище й кинутись на жертву ззаду. І окружає себе людьми такого самого тугого покрою, — людьми сильними, енергічними, безпощадними.

В почутті своїм, Сталін самотній, і він це знає. З бігом часу він мусів повбивати всіх своїх найближчих приятелів і товаришів — навіть

TULA-online.org

таких, як Абель Єнукідзе, з яким виростав і якого довго вважав за свого задушевного приятеля. Душогубство Кірова й смерть його краяна-грузина Орджонікідзе залишили в його житті велику прогалину. Найближчими його приятелями в останніх роках були: Мікоян, Ворошілов, Берія й Молотов.

Однак Сталінове недовіря до тих, що біля нього, є хворобливе; він не робить виїмку навіть для тих, що в нього хвилево в ласці. Завжди думає, що той біля нього, коли вже не змовляється, то може колись бути змовником проти нього.

Такий був напрямок тої „домашньої" інформації. Сталін був, мабуть, одинокий із кремлінських провідників, якого ймення рідко було зачеплене скандалом. Чутки про балерин, акторок, піяцькі забави, тощо, завжди вмішували інших провідників, але ніколи Самого. Мабуть його старання держати палець на живчику кожної ланки життя не дає йому часу на забави. Читає Чехова, Клявзевіца, Салтікова, Багато має інформацій про економічні й політичні справи.

Потяг Сталіна до самоти й його нехіть прилюдно показуватись пояснював дехто з нас його непоказним виглядом. Придворні малярі й навіть світливці, які зробили мільйони подоб того чоловіка, закрили факт, що він куций, присадкуватий і череватий; що його цера темніша, більш азіятська, як інших; що його лице подзьобане віспою, ліве рамя трохи криве, зуби нерівні й наполовину зогнилі. Коли фізичні недомагання зродили в нім почуття нижчости, то цим можна б і пояснити чому він приймає візантійські підхлібства такого роду, що інші мусіли б ними гидувати.

А також цим можна б пояснити оці фактичні перекручування фактів його передреволюційного життя, щоб зробити його більш блискучим. Наприклад, архіви царської поліції пишуть про нього часто, як про книговода. Документи ці я бачив особисто. Ще й до сьогодні він має незвичайний хист до цифр і ріжних статистик. Але тієї його скромної професії часописи ніколи не згадували.

Багато гіркої правди можна почути про те, що Сталін дає першенство кавказцям, цебто грузинам і вірменам, перед росіянами. Кажуть, що він їм більше вірить і краще їх розуміє, як росіян, з якими він, до речі, не має нічого спільного ані по національності, ані по початковім вихованні. Хоч кавказці становлять тільки маленьку частинку всього совєтського населення, то вони однаково всюдисущі в режимі. Берія недодавна голова тайної поліції; Мікоян начальник усеї краєвої й закордонної торговлі; Поґосян і Кавтарадзе Молотова головні помічники; комісари Окопов і Тевосян, заступники комісарів; Дадян і Арутюнов, і сотні інших — усе грузини й вірмени.

Наближався 7 листопада й думки всіх у нашій організації звернулись на ці роковини. Святкувати їх будуть виставно, не зважаючи на нещастя на фронті. Сподівались, як і завжди, що з нагоди роковин влада розщедриться і також цього року видасть додаткові пайки харчів, а харчі тепер стояли на першім місці.

TULA-online.org

Канцелярії поприбирано, підлоги повимивано, на видних місцях появились приписані кличі й заклики. Памфілов заговорив до нас лагіднішим тоном, ми заговорили лагіднішим тоном до наших підчинених. У будинку запанував святковий настрій. Для 6 листопада нижчі урядовці, включаючи й помивачок, підлогомиїв та хлопців до посилок, поприходили з плетеними з паперових шнурків торбами, готові прийняти дари.

Нарешті оголошено цю велику новину. З нагоди роковин, у признаку великої любови Сталіна до своїх підданих і кожного з нас, кожний працівник у Совнаркомі одержить кільограм (2½ фунта) білого хліба, 5 кг. бараболь і 3 ф. меду! Всіх охопило таке велике одушевлення, що й забули за працю. Велика ця щедрість вказувала, що про це старався Памфілов. Бараболями могла наїстися ціла родина, а мед був ліпший, як золото, для людей, що були спрагнені цукру.

„Ех, картошка, любімая ти мая..." співав цілий ранок худий, шпаковатий Іванов, помивач підлог у Совнаркомі.

Тепер він і не подобав на того непоказного малого чоловічка, якого ми бачили ховзаючогося на деревяних стовпцях наших гарних паркетних підлог. На ньому тепер вага бараболь. Тепер він виконував працю, яка давала йому почуття великої відповідальности. Його назначено розділювати бараболі. Що ж тепер Памфілов супроти нього, бараболяного божка й власника пять кільо бараболь?

— Андрюша, дорогенький, відзивається до нього старша віком машиністка. Я маю дома три роти накормити, і більше, як пять кільо бараболь не бажаю, але чому аж стільки їх **померзлих?...**

Але Іванов був відпорний на буржуазні мякості. Бодай на цей раз виявив себе залізним большевиком. Відповідає:

— Усім порівні, трохи змерзлих, трохи здорових... коли там є які здорові. Ну, посунься, дай місце другим. Набік, громадянко. Наступний!

Але день слави бідного Іванова закінчився, нажаль, сльозами та скандалом. Його жертви казали, що ідіот повинен триматися своїх підлог, а не розважувати дорогоцінні харчі. Іванов сам говорив, що там нема стільки бараболь, щоб кожному вистачило по пять кільо. Як би там не було, але бараболь, змерзлих і незмерзлих, раптом не стало, а ще з двадцять працівників стояли в черзі...

Урядовцям повезло багато краще. Ми одержали готові харчові пачки, хто на вищім щаблі, тому більше. Крім того, нам пороздавано особливі купони, за які в „замкненій" крамниці могли одержати дві пляшки вина й одну пляшку горілки.

А на Кремлі Сталін давав свій щорічний баль. Запрошені були, само собою, тільки ті найважніші й найвпливовіші. Бути запрошеним уважалось за більшу почесть, як бути вивищеним королем до шляхотського стану. Лісту запрошених вивчало Н.К.В.Д. цілими тижнями й кандидата на гостя наперед докладно перепитувано. Приглядався я тому процесові в Совнаркомі. Бачив я, як з глибоким старанням Пам-

TULA-online.org

філов підбирав комісарів і їх заступників, які заслужили на це найвище відзначення. І бачив я, як він, нарешті повибиравши, відіслав список до Н.К.В.Д. для перегляду й затвердження.

Але ми в Совнаркомі мали свій баль. Не бракувало й нам виставности, квітів, музики. Для вищих урядовців розставлено столи в великій авдиторії. А що їжі й питва будо доволі, то ми вже й не дбали, що будуть промовляти партійні ударники; треба прийняти й трохи гіркого з солодким. На кожну згадку ймення Сталіна всі ми вставали й кричали „ура!" Це переривало промову й робило її не такою нудною.

Скінчились ритуальні промови й ми всі накинулись на полумиски. Були повні, з верхом, але ми їх скоро позмітали. Святочний настрій додавав шлункові місця. А дальше прийшло випивання за здоровля: наперед за нашого Коханого Вождя, очевидно, а дальше за коханих підвождів, Молотова, Мікояна, і т. д., аж до Памфілова. Товариш Міронов затягнув пісню й ми кинулись йому помагати:

Заспіваєм, товариші,
Про найбільшого з людей,
Про найбільшого й найкоханішого
Товариша Сталіна нашого.

5

Вже від довшого часу напружував я всі здібності свого дипльоматичного хисту, щоб виципанити від уряду найцінніший дарунок, який він міг мені дати: окремий апартамент. І нарешті мені вдалось. Широкий простий Можайський Гостинець є найкраще виасфальтованою й найкраще удержуваною дорогою в цілій Росії. А це тому, що вона веде до Сталінової віллі поза містом і до підміських літніх дач численних членів Політбюра, що працюють у столиці. Розуміється, що вона є під безупинним доглядом і перевіркою, щоб охоронити життя Коханого Вождя. По дорозі цій переїзджають часто туди й назад зоркі енкавудисти в скіряних куртках на моторових двоколесах.

При цім то шляху побудовано ряд гарних будинків, які доходять аж до межі міста. В однім з них, за вставленням Совнаркома, дано мені апартамент із двох кімнат і кухні, — розкіш, коли взяти під увагу житлове положення в Москві. Була там власна купальня, осереднє огрівання, модерне світильне приладдя та інші вигоди. А що вікна виходили на заднє подвіря, не на шлях, то це мене не турбувало.

Озброєний наказом про зайняття помешкання, посвідкою з Совнаркому, партійним квитком і особистим пашпортом, зголошуюся до начальника домкому будинку. Начальник домкому, важний урядовець у совєтському побутті, виявився приємним чоловіком, звичним мати до діла з важними особами. У статистиці ці доми називались „робітничі", а вдійсності ними могли користуватися тільки бюрократи з більшими політичними впливами, та й то тільки доки не попали в неласку начальства.

TULA-online.org

— Вікторе Андрієвичу, каже начальник, папери всі в порядку. Тепер тільки треба вам ще піти до помічника начальника Н.К.В.Д. цього району. Це проста формальність.

— Але що ж має з цим до діла Н.К.В.Д.? — питаю. Хіба ці папери ще не досить ясні?

— Для мене особисто вони в порядку, але це шлях, що ним їздить уряд. Кожного дня ним переїзджають члени Політбюра! А це надає цим житловим приміщенням особливої, так сказати, закраски.

Тепер мені було ясно. Навіть, коли мої вікна не виходили на шлях, мені недозволено було б жити в цім апартаменті, коли б тайна поліція не потвердила, що моя присутність не буде загрожувати безпеці Сталіна! Пішов я до відповідного урядовця Н.К.В.Д., відповів на відомі вже до зануди питання, й він дав мені дозвіл.

Але апартаменту цього займати таки не прийшлось. Будинок не був ще готовий для замешкання. І справа умебльовання забирала час. Тим часом зайшла справа мого призначення закордон, — ця благословенна хвиля, про яку я смів тільки мріяти й снити, та й то з душевним болем. А доки вона обмірковувалась, мені не було змислу переноситись.

Зростаючі достави ленд-лізу викликали конечність вислати сотки знавців всіх ланок економії — до Англії, Канади, а особливо до ЗДА. Ще ніколи в совєтській історії стільки людей нараз не мали нагоди посмакувати світа закордоном. А я, як металюргічний інжинір з голосним досвідом, на таке становище надавався. Мій політичний реєстр (бодай формально) був без плями, не зважаючи на мої страшні переживання під час чистки. Але самому зголошуватись було б нерозумною стратегією, властиво річчю неможливою. І щобільше бажалось їхати закордон, то старанніше треба було ховати те своє бажання, бо ще могли б його хибно зрозуміти — чи скоріше правдиво здозуміти — вартові нашої совєтської вірности.

Одної ночі обговорював я справу ленд-лізу з одним визначнішим урядовцем в нашім закордоннім відділі, з яким я був в найприязніших взаєминах. Розмову вів я осторожно, хитро. Не смів я йому казати, що тут перед ним сидить чоловік, який надається, щоб його післати до помочі закордон; але вдалося мені так повести палачку, що думка ця сама собою влізла йому в голову. І вона видалась йому чудесною.

— Вікторе Андрієвичу, а чи не мав би ти охоти поїхати до Америки? — питає мене ні з цього ні з того. Я знаю, що ми потребуємо там багато людей.

— Так сказати б, мені і в голову така думка не приходила. Крім того, я ж виконую дуже відповідальну роботу тут, у Совнаркомі, тут можу бути корисним для воєнного діла...

Мій приятель не був простяк. Здурити себе моєю скромністю не дав.

— Я вже сам у це вгляну, каже. Можеш на мене числити, піднесу цю справу, де треба.

TULA-online.org

Я йому подякував, не сподіючись, що він додержить слова, не сміючи навіть дозволити собі припустити, щоб його порада увінчалась успіхом. А було це при кінці грудня. Десь за два тижні Памфілов кличе мене на приватну розмову. Це зараз мене немало схвилювало: подумав, що це може бути взвязку з моїм сном про Америку. Але помилився.

Памфілов каже, що хоче зо мною порадитись в одній справі, яку на нього накинено. Існувала група металюргічних фабрик ріжного роду під назвою Главметаль. Фабрики ці були розсіяні — в Челябінську, Новосибірську, Молотові, на Північнім Кавказі та інших місцях, — але управляли ними, як одиницею, з московської осередні. Праця їх була в великім занедбанні, й треба було сильної руки, щоб її поставити на ноги.

— Хотів би я когось на управителя, такого, що знає, й я міг би йому довіряти, пояснює дальше Памфілов. І хотів би я, щоб ти мене зрозумів, що це в ніякім разі не означає пониження твоєї служби. Як приведеш до порядку цей хаос, я покличу тебе знову до Совнаркому. Що на це скажеш?

Прийняв я своє нове призначення, як випадкове, вдаючи навіть мале незадовілля. Але вдійсності я був ним врадуваний. Бо трудніше було б, щоб голову відповідального департаменту в Совнаркомі пустили закордон, а урядовця Главметалю — можуть. Цебто, мої вигляди на виїзд сильно поправились...

Главметаль мав свої канцелярії в довгім, низькім ряді будинків, що творили одну стіну Червоного Майдану, зараз напроти Кремля. Тут посадили мене в моїй новій канцелярії й дали потрібний штаб помічників. Справами орґанізації розкиданої по ріжних місцях Росії кермував я по телєфоні.

Години моєї праці вже не були такі довговбивчі, як перед тим. Міг уже краще висиплятися та більше бачити світа — своїх приятелів, яких занедбав, працюючи довгі години в Совнаркомі.

Тягнуло мене також вивідати про думки тих біля мене. Як на них ділала війна? Бо з подивом дивився я на їх витривалість серед великих труднощів. Дивувався їх інстинктові в розумінні політичної дійсности. Простий народ віддавав Сталінові, що Сталінове, а Росії споконвіку російське.

Воєнне щастя зачало повертатись в наш бік, про це не могло вже бути сумніву. В затяжнім змагу за район Сталінґраду різня була фантастична, страждання поза людську уяву. Але надія на перемогу в наших серцях зростала. Уже той факт, що війна так затягнулась, був признакою нашої майбутньої перемоги. У війні виснаження всі переваги були на нашім боці.

Німці під Сталінґрадом були далеко від своїх баз постачання, й у незвичних умовинах зими годі їм було підтягнути підкріплення. Мусіли битися тими людьми й тими матеріялами, що скупчили на місці — правда, запаси мали величезні, але не безмежні. Росіяни ж навпаки:

TULA-online.org

мали змогу доливати ввесь час свіжої крови й металю. Гітлєрові армії мусіли б наперед вибити половину Росії, щоб Кремль признав себе поконаним. Приготовляючись до бою, росіяни збудували вздовж Волги нову залізницю, яка працювала справно через цілий час бою за Сталінград; нею довозили вони все нову й нову допомогу до розбитого, скривавленого міста. Крім того, військо й матеріяли переправляли також через Волгу.

І так кінець-кінців німці втопились у крові — і власній, і російській. Крім того, що під Сталінградом спинено нарешті похід німців, перемога ця була важна ще чимсь іншим, чого чомусь недоцінюють. Червона Армія здобула там стільки зброї, що нею можна було вивінувати тридцять до сорок дивізій війська. Це ж німецький теоретик Клявзевіц учив, щоб ворога поборювати його власною зброєю. А це було якраз те, що совєтські ґенерали робили по Сталінґраді. Цей захоплений воєнний матеріял треба поставити побіч американського ленд-лізу. Від листопада 1942 до листопада 1944 воєнна добича моєї держави включала: 4,000 літаків, 17,000 повзів, 55,000 гармат, 118 тисяч скорострілів, півтора мільйона крісів. Багато з того треба було, очевидно, направляти. Гітлєрова зброя повернулась проти нього в повнім того слова значенні.

Стежив я за тою боротьбою під Сталінґрадом з великим бажанням перемоги, як і кожний інший совєтський громадянин, без уваги на своє ставлення до режиму. Одночасно з неменшою напругою стежив я й за переговорами, які мали вирішити, чи маю виїхати за межі СССР.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

НАПЕРЕДОДНІ ВИЇЗДУ

Думка про мій виїзд до Америки зачала прибирати форму в січні, 1943 року, а паспорт на дорогу був виданий в липні. Через ті шість місяців я почував себе, як рідка комаха на шпильці в величезній лабораторії, де повно ентомольогів, зоольогів, хеміків та інших науковців вивчають її із усіх можливих боків. Здавалося немов вся енергія всепотужної держави скупчилась на однім питанні: перевірити мою скромну особу впротягу часу й простору через усіх можливих свояків по лінії подружжя та різнородних знайомств.

У цім своїм недовірю держава була просто цинічна. Тиждень за тижнем добиралась своїми вправними пальцями до мого ума, до нервів, шукаючи за комбінацією, якою могла б відчинити мою найглибшу душу. І дивно, цим разом всі її старання недовели нідочого. Моя задушевна тайна — моя постанова втекти з СССР, — залишилась невідкрита, замкнена невідмикальним замком.

Робили перевірку Віктора Кравченка, сина простолюддя, члена совєтської Комуністичної Партії й совєтського інжиніра. Зачали її в канцелярії Особового Департаменту Комісаріяту Закордонної Торговлі. Товариш Штуб, недаючийся описати малий бюрократ з грубими очицями на носі, був зо мною чемно неособовий. Для нього одна комаха була така сама, як і всі інші; його завдання було їх тільки реєструвати, вписувати до катальогу. А важніші її ріжниці будуть означувати вже пізніше інші, вправніші ентомольоґи.

Товариш Штуб перейшов цілу мою особисту історію, від колиски до останньої хвилини, а дальше взявся за історію моїх батьків, дідів, братів і свояків в других. Дальше прийшов на чергу розшук відног мого родового дерева через одружіння, а дальше моїх приятелів та помічників через усі роки моєї праці.

Такі зізнання складав я вже десятки разів в минулому. Кожний факт був записаний уже багато разів — в Партії, війську та ріжних комісаріятах, не згадуючи вже про звичайні та надзвичайні чистки. Крім того: який же ж, хай і найменший факт із мого минулого міг би не попасти в товсті архіви Н.К.В.Д.?

Але ритуалу не можна скорочувати, ні тим більше занехати. Товариш Штубін усе це робив так, немов це мало б бути перше знайомство держави з одним із її громадян. Він навіть не брав за самозро-

TULA-online.org

зуміле мого прізвища, і мого побатькові, ані мого віку. Це періодичне розбирання совєтського громадянина до останньої наготи, це розкривання його найзадушевнішого життя, це вивертання його політичних думок набрало з бігом років символічного значення. Це був церемоніял виконуваний на скромнім громадянині для більшої слави колєктивної збірноти. Заховати якусь тайну, прикриватися фіговим листком, уважалося за святотатство.

І був це церемоніял повний небезпек. Відповіді повинні згоджуватися одні з одними, й згоджуватися з попередньо вже зложеними подібними допитами, формами, оглядами. Поліційна держава не терпіла викрутів, ані незгідности. Вилетіло що з памяти, маленька противорічність закралась, і вже готова підозра, гнів. Багато совєтських громадян заломили собі карієру, змішавши дати, або впавши жертвою декотрих своїх забудькуватих свояків.

Задоволившись моїми відповідями, що моя братова Віра, якої я не знав ще особисто, не є небезпечною для Союзу Соціялістичних Совєтських Республик, близькозорий Штуб пішов дальше. Обдарував мене цілою збіркою питальних форм, давши мені їх додому, щоб виповнити до завтра. Не вільно мені робити ніяких змін, ні витирань, ані перекреслювати слів, остеріг мене на відхіднім. Вагання, це признака нечистого сумління за партійним катехизмом. Ентомольоги клали наголос на чистоту й прикрасу.

Накази виконував я без відкладання. Положив визначене число відбиток на визначенім вікні й за кілька днів дістаю повідомлення: „Працюй дальше, де працюєш. Зайде потреба вислати тебе закордон, будеш повідомлений". За совєтським розумінням це означало, що мене вже до кінця переписали й, коли знайдуть потрібним, будуть допитувати дальше.

Минуло близько три місяці. Уже мав я все, крім страченої надії. Мабуть, — шептала думка, — знайшли десь нестерту цятку на моїм родиннім дереві. Аж одного мокрого квітневого ранку, прибувши додому по чотирнадцяти годинах втомлюючої праці в Ґлавметалі, застаю загадочну вістку для себе: маю подзвонити на таке то а таке число. Забарвлення таємничости було також частиною ритуалу. Давало воно ще кілька хвилин страху перемішаного з надією, а це могло означати все — від клопоту з поліцією до неоподіваного високого підвищення.

Виявилось, що це тільки високий урядовець із комісаріяту Закордонної Торговлі. Що вони хотіли доказати тою таємничістю вістки, я й до сьогодні не знаю. Не зважаючи на пізню пору, мені було наказано зголоситися негайно. Перепустка буде на мене ждати в такім то а такім вікні. Іду до комісаріяту; втому здмухнула нова надія. По довгім нервовім очікуванні покликано мене до іншої вже канцелярії. І я знову під допитом, але вже хитрішого, важнішого представника Штубової породи.

Три години блукали ми по джунґлях мого минулого, спиняючись то

TULA-online.org

тут, то там, шпортаючи попід коріння та попід парости моїх політичних думок, моїх переконань. Урядовець раз мене вів, то знову ловив; ставив хитрі запити, щоб збити з тропи; піддавав фальшиві дороговкази, відскакуючи раптом знову назад, щоб схопити мене неприготованого. Був це вишколений старий кіт, але в цім випадку він мав перед собою досвідчену стару миш. Нічний вишкіл під кермою професора Гершгорна й Дорогана та інших, тепер платив мені дівіденду. Біля другої години по опівночі кіт, і миша, були надто вже втомлені, щоб дальше бавитись і мені сказано вернути за кілька днів виповнити кінцеві, надособливі форми.

Кілька днів пізніше укладав я відповіді в найдовшім і найхитрішім питальнім листку. Був це документ такий безстидний у своїх припущеннях, такий гострий у своїх іспитах, що робив всі інші питальні форми невинними, аматорськими. Зачинався він від припущення, що кожний громадянин це брехун, з погордою до всего людяного. Нарешті скінчив. Підписав документ і поставив число партійного квитка, витираючи піт із лоба та відчуваючи боляче упокорення, зневагу.

Коли я віддав підписану вже питальну форму, мені сказано зібрати поручальні листи та оцінку моєї політичної й ділової діяльности від тих партійних організацій, де я працював, і промислових установ, де недавно мав зайняття. Правда, вони не могли дати нічого більше того, що вже було в записках Н.К.В.Д. з великими подробицями та в звітах ріжного покрою доносників. Але сакраментального документу не можна було обминути. А це давало велику нагоду численним урядовцям і організаціям, які, коли мали що „на пеньку" зо мною, могли мені легко підставити ногу й знищити, коли б захотіли.

Звернувся я наперед до Товариша Міронова, начальника Партійного Комітету Ради Народніх Комісарів Р.С.Ф.С.Р. Замовив в нього побачення по телєфоні й на визначену годину зявився при вході, де перевірено мої партійні документи, мій особистий пашпорт, і видано перепустку. Озброєний перепусткою перейшов подвіря до будинку, де Осередній Партійний Комітет. Тут перевірено ще раз мою перепустку, порівнявши пильно моє лице зо знімками на документах. А в коритарі на тім самім поверсі, де Партійний Комітет, похмурий енкавудист переглянув ще раз мої папери й риси мого лиця з великими подробицями та сказава мені йти до кімнати 503.

Щойно кілька місяців тому працював я в цім самім будинку на важнім становищу й вартові бачили мене сотки разів. Але вони не могли ухилитись від приписаного регляменту обережности; я ж від того часу міг змінити політичну барву. В коритарі здибав я чоловіків, жінок знайомих із праці під моєю рукою. Кількоро тільки виявили сердечність, решта віднеслись з резервою. Я ж не був вже більше в Совнаркомі, а вони не знали чому я відійшов, то ж не могли дозволити собі на сердечні привіти.

Товариш Міронов був чемний, але натягнено формальний. Ніби на пригадку нашого недавнього близького знайомства питає чому я ви-

TULA-online.org

глядаю такий прибитий, стомлений. Мало маю їсти, кажу, відколи покинув Совнарком. Міронов усміхнувся з задовілля; погладило його це признання для **його** Совнаркому, як упривілейованого місця для заслужених провідників. Так, каже, воєнна скрута.. але берімся за діло.

Коли ми обробляли діло, до кімнати ввійшла жінка в накрохмаленій шапочці, у фартушку служниці, з перекускою на підносі; білий хліб, смаженіця з бейконом, мясо з консерв, масло, чай і цукор.

— Це все американське, каже гордо, заїдаючи. Ленд-ліз.

Але мене до перекуски не просить, ні на основі ленд-лізу, ні якій іншій. З повним ротом поживи продовжує ставити мені запити: чи чуюся задоволений; де тепер працюю? Як працює партійна ячейка в Главметалі? Грубо, навіть по-дурному завдавав мені ці питання, щоб вивідати про мою вірність до уряду й Коханого Вождя. Не тому, щоб уважав мене аж таким люнатиком, щоб я перед ним висловив свої сумніви, а просто так, за вимогами ритуалу.

— Цебто, ти хочеш мати лист поруки? Добре, я поговорю про це з Товаришом Уткіном. Треба добре подумати. Прийди завтра біля полудня.

На другий день мені прийшлось переходити через ті самі численні перевірки документів і по звичайнім ожиданні в прийомній допущено мене до урядової присутности Міронова. Дав мені листа — доброго листа — засвідчаючого мої політичні й ділові здібності. Щастя, отже, по моїй стороні. Впротягу наступних тижнів дано мені подібні листи з Главметалі й від Секретаря його Партійної орґанізації. Мої документи читано й перечитувано, мої риси перевірювано, політичну чесноту випробовувано. І все це було тільки поверховне, бо ж я знав, що поза цим відбувалося ще дійсне копирсання в моїм житті, у моїм умі в відповідних департаментах Н.К.В.Д.

Але були признаки, що все йде добре. Прислали мені наказ зголоситися на медичні оглядини до клініки Комісаріяту Закордонної Торговлі, а дальше до урядового світливця по урядовий звіт про моє лице. Два дні пізніше сказали мені зголоситися до Товариша Лебедєва, Помічного Комісара й одного з найближчих помічників самого Мікояна.

2

По кожнім боці Лебедєва сидів помічник і кожний робив записки й передавав йому ріжні папери під час нашого першого побачення. Сидів він при гарно вирізьбленім столі, який чомусь стояв на самій середині величезної кімнати застеленої орієнтальними килимами. Сталін, Молотов, Мікоян та інші провідники споглядали із великих рам на стінах. Перед Лебедєвом, на виднім місці, лежала груба течка, мабуть з усіми відбитками моїх питальних форм та іншими особливими звітами з ріжних таємничих джерел.

По формальнім поздоровленні, Лебедєв зараз зачав ставити мені

TULA-online.org

запити: як називаюся, де родився, коли вступив до Партії. Що ж він міг ще видумати нового на що я не відповідав би вже десятки разів? Але, видно, навіть помічники комісарів мусять придержуватися освяченого обряду. Я відповідав з охотою, з захопленням, немов заскочений новизною питань, ніби подивляючи глибину їх формуловки. А дальше Лебедєв зачав перелистовувати картки в течці, то усміхаючись, то зморщуючи чоло. Два помічники сиділи в достойній, непричасній мовчанці. Лебедєв диктував їм з переривами дещо із своїх думок, призначених, мабуть, на звіт для комісара. Сам собою присадкуватий, широкоплечий, з подвійними фалдами на карку; лице приємне, навіть гарне, а людяні риси аж ніяк не годились з його надто вже натягненими урядовими словами, ні з його захованням. Хитруном Лебедєв не був, то ж дивно мені було як він міг дістатися на таке високе становище? Дальше очі мої спинились на його руках з товстими пальцями покритими густою чорною шерстю, і зараз я відчув, що руки ці мусять бути жорстокі, здібні на насильство.

— Товаришу Кравченко, відзивається нарешті Лебедєв торжественним тоном, чи ти ціниш оце призначення тебе закордон?

— О, так, я так багато над цим думаю.

— Мусиш оправдати довіря Партії до себе.

— Буду старатися, Товаришу Лебедєв, кажу скромно, але радо.

— Про дальший хід справи будеш повідомлений. Сподіюся, що скоро знову побачимось.

Пять днів пізніше довідуюсь довірочно від приятеля з Комісаріяту, що Анастас Івановіч Мікоян, член Політбюра, Заступник Голови Ради Народніх Комісарів, член Комітету Оборони Держави, Комісар Закордонної Торговлі підписав своїми власними руками поручального листа до Осереднього Комітету Партії, що мене можна післати до Злучних Держав Америки. Тим часом я не покидав своєї праці в Главметалі, але думки мої були вже не при праці. Незадовго передано мені вістку, через Тайний Департамент Головної Концелярії нашого тресту, щоб подзвонити на подане число по телефоні. І знову оця непотрібна таємничість, бо ж це була тільки урядниця з Комісаріяту, яка мене повідомила, щоб я зголосився півдванадцятої завтра передполуднем.

— Візьміть, з собою, каже, партійний квиток, пашпорт, книжечку профспілки й документи з Армії. Точно о дванадцятій вас покличуть в інше місце.

Виконав я це все до йоти. Перейшовши через оглядини трьох чи чотирьох вартотвих, і відбувши інтервю з урядовцем Н.К.В.Д., мене справили до канцелярії Осереднього Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії. Це й було те „інше місце", якого повага вимагала забарвлення таємничости й бюрократичної тяганини. Наділений конечною перепусткою, іду до будинку Партії. Тут мої документи перевірено зараз, яктільки вступив на широкі марморні сходи.

При вході на сходи стояла марморна подоба Сталіна на марморній підставі, у смішній наполеонській позі. На другій платформі сходів,

TULA-online.org

другий Сталін, неменше самотній і смішний, дивився мені в очі. На цім поверсі я ждав добру хвилину, заки завели мене до встеленої килимами кімнати, де побачив я третього Сталіна, цим разом уже на стіні; додержував мені товариства заки зявився урядовець і засів за столом. Приглядався мені повну минуту й нарешті каже:

— Скажи мені дещо про себе. І, будь ласка, не повторюй того, що мені вже відоме з твоїх питальних форм. Цікавить мене твій світогляд, твоє політичне наставлення.

І зачав я говорити йому що попало на думку. Шукав в своїм мозку за фактами й думками, що ще не були записані на паперах попередніх допитів. Тут він мені перервав і зачав просто про справу.

— Чи мав ти коли які сумніви про доцільність напрямної Партії?

— Ніколи, кажу без надуми. Не було мені потреби заходити в тонкості, хіба, що запитає.

— І навіть не мав сумнівів під час колєктивізації, під час чистки, яку і сам перестраждав? Навіть тоді ти не мав сумнівів щодо ґенеральної лінії Партії?

— Щодо ґенеральної лінії ні.

— А ті неприємні переживання в Нікополі в роках 1936 і 37? Тебе ж перевірювали, допитували, тощо. Яке було тоді твоє наставлення?

— Розуміється, що я був тоді схвильований, ба, навіть відчував негодування. Бо ж як не як, я ж знав, що я невинен. Словом, відчував жаль, мене це боліло.

— Це самозрозуміле. Ніхто проти того не може нічого мати. Тоді бували надужиття; викорінювано ворогів народу. Але тепер, Товаришу Кравченко, чи залишилось у тебе ще трохи того давнього жалю, болю, зневаги, обурення?

— Ні, розуміється ні, і засміявся із ніби такого недоречного запиту. Розуміється, що я був вдячний Ґершґорнам і Дороганам за те, що мене били й зневажали.

Комедія з подібними запитами продовжувалась біля двох годин. Була це, мабуть, отверта кінцева розмова приписана ритуалом. Так неначе б тут можлива була яка отвертість в совєтській дійсності! Так немов би два товариші, що зійдуться перший раз, можуть собі дозволити на що інше, крім облуди й кривлення душею! З поступом „ґутірки' я почував себе все певніше, твердше. Відчував певного рода задоволення, що можу відповісти на кожний його запит, хоч моя думка вертілась увесь час біля одного: **я втечу! Незадовго буду вільний від того ошуканства, того проймаючого наскрізь жахіття! Незадовго матиму змогу говорити, боротися!**

Мій собесідник видно був задоволений мною. Ум мій, як він, видно, переконався, був наставлений правильно, без сумнівів, без незгідних думок. Можливо, що там у мені десь і сидить кількоро ідей, але ідей непротивних „лінії". Відчув я це при відході, з того, як він стиснув мені руку. Цебто, справа моя на добрій дорозі!

— Ну бувай здоров. Про кінцеву ухвалу Осереднього Комітету до-

TULA-online.org

відаєшся правдоподібно впротягу чотирьох-пятьох днів.

Нарешті прийшла й ухвала. Прихильна! До тижня Главметаль був повідомлений, що має мене звільнити в розпорядження Комісаріяту Закордонної Торговлі. У Комісаріяті дали мені грубі томи довірочних інструкцій для зазнайомлення з ленд-лізом, умовинами в американській промисловості, подробицями про американські фірми, що з ними мені прийдеться в Америці мати до діла. Накінець закликали мене ще раз до Осереднього Комітету. Цим разом дали мені довірочні брошурки. Сказано мені перечитати їх старанно таки тут, зараз, на місці й, перечитавши, віддати й підписатись, що зазнайомлений з їх змістом. Були це брошурки з приписами, як має поводитися член Партії закордоном і, зокрема, яка жде його кара, коли пішов би проти інструкцій. Зміст брошурок це був огляд звихненої совєтської оцінки несовєтського світа.

Попри гострий послух для своо начальства, брошурки остерігали перед спокусами, пастками й звідливими дорогами в капіталістичних країнах; представляли образ застрашаючий, і одночасно заваблюючий, чужого, ворожого нам, цілком звихненого й продажного світа, якого одинокою ціллю є витягнути з совєтського громадянина державні тайни про СССР. З того я зрозумів, що головним зайняттям закордонних урядів є підривати вірність відвідуючих комуністів.

Брошурки заборонювали комуністам, що незадовго знайдуться серед політичного бруду, наперфумованих повій, продажних підприємців, заходити собі з невірними без потреби в балачки, на які б не було теми, а найголовніше й безумовно в балачки про політику. Коли б до комуніста підійшли з пропозицією продати їм „документи", такого треба зараз же направити до найближчого совєтського консуляту. Комуніст, запитаний про обставини в Советському Союзі, повинен змісця знати, що до нього підступив агент ворожої протирозвідки.

Приписи натискали особливо на заборону стикатись з б. російськими політичними емігрантами й їх „неприязними" в відношенні до СССР видавництвами. Такі видавництва комуніст обовязково мусить обминати. Протисовєтські дияволи є всюдисущі: і в неприязних нападах по радіо й протисовєтських фільмах на екрані. Від них треба або втікати, або їх осудити.

Правила сильно остерігали, що хоч капіталізм в ядрі своїм перегнилий, то зверха блистить і манить, то ж чеснота наша буде під безнастаними спокусами. Мусимо знечулити наші змисли на примани буржуазних сирен. Капіталістичні гостинниці, це тільки слабо замасковані доми розпусти, де ріжні Мата Гари позасідались на невинних совєтських чоловіків. В дорозі ми мусимо негайно забратись із небезпечного місця, коли б нам призначено для товариства гарну жінку до наших кабін, чи до нашого переділу в вагоні залізниці. Коли б хотіла нас, особливо жінка, що вміє по-московському, затягнути в балачку, треба негайно від такої втікати.

Між привабами на невинних совєтських громадян зараз на другім

TULA-online.org

місці по повіях стояв алкоголь. Тому не вільно нам, хіба всправі якогось означеного діла за наказом начальства, заходити до барів, нічних клюбів чи інших нор проступку, де продають розвязуючі язик алькоголічні напитки. А коли обовязок буде вимагати присутности на якійсь приватній чи прилюдній забаві, добрий совєтський висланник мусить держати себе кріпко в руках, щоб не зрадити якої тайни.

А що ж то були за страшні тайни, яких ми мусіли так пильно берегти, й які капіталістичний світ так напосівся від нас видерти? — Правила про це не згадували. Але відповідь сама напрошувалась. Кремль найбільше боявся, щоб ми не підтвердили правдивости тої „протисовєтської пропаганди", що її розсівають „неприязні" письменники, промовці й видавництва. „Тайни" ці, це була правда про концентраційні табори, невільничу працю, совєтський гніт, про пониження людини в СССР, і взагалі все, що могло б попсувати рожевий образ представлений совєтською пропагандою. Ці дві брошурки були вдійсності свідками нечистого сумління совєтського режиму.

Ті всі брудні способи, що їх уживало Н.К.В.Д. і інші совєтські агенти супроти чужинців, приписували вони чужим урядам. Остерігали нас, що в Америці будуть перешукувати наші річи, будуть намагатися вкрасти наші пашпорти для цілей протирозвідки; будуть підслухувати наші телєфонічні розмови, будуть нам підсувати привабливих жінок. В Америці, казали дальше ці приписи, будемо жити на ворожій землі, не зважаючи на дипльоматичне вдавання; і коли не вважатимем на себе, то всмокче нас у свої челюсти капіталістичне трясовиня зажерливости, розкошів і ненависти до совєтської батьківщини.

Взявши назад від мене брошурки й мій підпис, що їх зміст мені відомий, передали мене під лотоки красномовства іншого урядовця Осереднього Комітету, в іншій, величезній канцелярії. Цей промовляв тоном суворим.

— Товаришу Кравченко, каже, скоро тобі дадуть призначення й ти поїдеш закордон з урядовим післанництвом; будеш вести торговлю серед чужого оточення, між капіталістами, яких ми щире ненавидимо й недовіряємо. Числимо при цім на те, що тобі не завернеться голова від виду споживчих товарів та інших спокус суспільства, яке знаходиться в кінцевій стадії загниття й звиродніння. Ніколи не забувай про своє історичне післанництво, як представник нової, совєтської цивілізації.

— Це правда, що Америка тепер нам помагає. Але нам не вільно забувати, що цю допомогу вони дають з неохотою, з гіркої конечности. Це правда, що декотрі їхні воєнні цілі сходяться хвилево з нашими, але наші два світи залишаються й надальше непримиримі. Не забувай ніколи, що ти є комуніст заприсяжений ворог капіталістичного суспільства, якого осередком сьогодні є Америка. Комунізму з капіталізмом ніколи не дасться погодити!

Під час тих його наук я прибрав таку міну, щоб підходила до вимог моменту. Бо ж це була крайня дурнота плести такі небилиці, ви-

TULA-online.org

голошували початкову проповідь до довголітнього й випробуваного члена Партії. Але й це належало до ритуалу. За це ж тому урядовцеві платили. Пішов би об заклад, що він виголосив такі самі проповіді й до тих інших, що мали їхати.

— Прибувши до Америки, навчає мене дальше, ти дальше будеш брати участь у діяльності нашої Партії. Але памятай: в своїх узаєминах з американською владою, ти не є, і ніколи не був членом Партії. Мусиш настоювати на тім, що ти навіть не цікавишся політикою. В Америці організація Комуністичної Партії СССР діє в підпіллі. Заносити свого партійного квитка туди не потребуєш: відповідальні наші люди будуть про твоє членство знати. Назверх ти будеш інжинір, і нічого більше. Зрозумів?

— Так, я розумію.

На другий день я знов вернув до осередні Партії. Був це кінець червня. Там мене „вимили й перемили", як за совєтським словником кажуть. Ждав на мене ще один урядовець, ще важнішого ступня, у присутності ще двох — один, очевидно, поліційний аґент. Партійний урядовець був кремезної будови, одягнений в елеґантне закордонне вбрання; закордонний годинник на руці, закордонне вічне перо заткнене в горішню кишеню камізельки вказувало, що він тількищо вернув із капіталістичної пустині, мабуть із Лондону чи Вашинґтону.

— Товаришу Кравченко, твоє призначення до Америки потвердив Осередній Комітет, гаркнув. Чи ти усвідомляєш собі всю повноту виявленого до тебе довіря?

— Так, я над тим уже чираз думав, відповідаю.

— Читав ти інструкції? І чи цілком розумієш наслідки похибок та злого поведення?

— Так. Усе буду памятати.

— Твоєю найкращою забезпекою проти блудів хай буде большевицька чуйність і щиросердечна відданість нашій коханій Партії.

— Так, я свідомий того.

— Ти їдеш до країни найбільш розвиненого й найбільш зажерливого капіталізму. Федеральна протирозвідка Ф.Б.І. є справна й чутка. Тобі можуть запропонувати зрадити свою країну. Місцеві капіталісти й еміґранти не лишать каменя на камені, щоб тебе скомпромітувати. Протиреволюційна капіталістична преса, особливо та Ґерста й МекКормика, буде намагатися заломити твою віру.

— Не вір тим, що вдавати будуть, що вони приятелі нашої країни. Багато їх небезпечніші, як вороги явні. Недавно стало модою між певними колами еміґрантів — і не тільки лівих, а й монархістів — лизати нам чоботи. Не вір їм. Раз перевертень, назавжди перевертень. Те саме відноситься й до банкерів, підприємців і інших капіталістів, що пустились подивляти Совєтський Союз. Їх подив не варт торби січки. За одну ніч може обернутися в зраду.

Ввесь час його промови я то покивував головою, то потакував, або докидав своє слівце по його лінії. Але, коли ж уже раз закінчиться

TULA-online.org

ота комедія! Вона вже мене мучила. Та ба, проповідь не дійшла ще до свого завершення. Справившись з урядовими шпигунами, емігрантами й перевертнями та дволичними капіталістами, промовець приступив до точки, що його найбільше цікавила: гаряче зачав остерігати мене перед капіталістичними пастками: яркими світлами, нічними клюбами, легкого поводження жінками...

— Це все признаки, доказ розкладу буржуазного способу життя, Товаришу Кравченко, але спокушають. Я знаю, — і тут його очі загорілись, тон голосу став смаковитий, — я знаю, що капіталістичні агенти будуть намагатися тебе всякими способами заманити.

І коли він мене нарешті звільнив, мені знову прийшлось опинитися в мякім кріслі, перед третім учителем. Але виявилось, що його департамент уже більше технічний, більше цікавився вже моїми обовязками, як інжиніра, ніж парубоцькими спокусами. Одною з моїх головних завдань буде, навчав, збирати всякі можливі інформації економічного, й як можливо, і військового характеру, які тільки попадуть мені під руки. Мушу вишколити себе запамятувати технічні подробиці, плянування фабрик у містах, де мені прийдеться побувати, способи виробництва, новинки в машинерії, нові технічні процеси, усе, усе, про що ми не знаємо.

— Ти станеш очима й вухами нашої країни в Америці. Як приїдеш до Вашингтону, зголосись до Товариша Серова. Передай йому той відтинок, що його дадуть тобі, як зложиш партійний квиток. Він усе про тебе знає. Зрозумів?

— Цілком добре.

— А ще одне: не кажи нікому, що їдеш закордон. Можеш сказати тільки приятелям, яких уважаєш за політично певних.

Чому висилку ще одного торговельного представника треба було аж так окутувати тайною, цего я не міг розгадати. Але, я не був аж так наївний, щоб допитуватись. Перед залишенням будинку дали мені відрізок паперу в заміну за мій партійний квиток. І тепер, без партійного квитка, почув себе якось так дивно, наче без одежі. Право мати такий квиток, було колись шляхотною для мене мрією. А тепер віддавав я його без найменшого жалю, — такий став відпорний на політичні символи. У Комісаріяті Війни взяли з мене військові дані й звільнили мене формально від усіх військових зобовязань. Комісаріят Закордонної Торговлі виділив для мене поважну суму грошей у совєтській валюті й особливі купони на закупно одягу, відповідного для звироднілого капіталістичного світа. Дав мені також трохи американських долярів, які мали мені вистачити на дорогу до Вашингтону.

Перебувши той увесь церемоніял, казали мені зголоситись ще раз до Товариша Лебедєва. Застаю в нього вже кількоро інших, усі члени Партії, що також мали їхати до Америки. Тепер, коли ми перейшли вже очищальні процеси, Товариш Лебедєв був сердечний, усміхався.

— Так от, товариші, скажу вам коротко. Ви ж усі політично письменні. Дозвольте мені сказати вам одну притчу порівняльну.

TULA-online.org

Розтягаючи й смакуючи, Лебедєв зачав оповідати історію совєтського висланника в Злучених Державах, який, нажаль, не був таким надійним, як виглядало при його висилці. Отже цей нещасливець дав себе опутати американським агентам. Нащастя, мав він ще настільки второпности, що признався в усім перед совєтським консулем і той його спас.

Усі ми кивнули головами, на знак, що розуміємо. Певно, що ми будемо берегти себе перед хитрощами американської тайної поліції.

— Ще одне слово перестороги й я закінчу, товариші. Декотрі з вас їдуть без своїх дружин. В Америці буде повно їжі й напитків. Це фальшива воєнна заможність, як знаєте, і скоро по ній настане нова криза. Зрештою, ви знаєте, що стається з перегоновим конем, коли його перекормлять вівсом. І при цім моргнув, а ми розсміялись, щоб приподобатись, хоч багато з нас зрозуміли цинізм цих його слів. — Тоді такий кінь зачинає іржати... Бережіться литок американських дівчат, товариші! І покивав остерігаючи пальцем. То ж коли б замішались з капіталістичними жінками, не кажіть, що я вас не остерігав.

Дальше закинув жартівливий тон і зачав грозити. Америка, каже, це тільки тимчасовий союзник. Нашим кличем мусить бути: второпність і чуйність. Котрогось дня вдавана приязнь скінчиться й верне реалістична, діялєктична дійсність. Вивчайте все, що можете, зоріть за всім, — і не давайте нічого взаміну.

Вертаючи додому, ніс я з собою маленьку червону книжечку — закордонний совєтський пашпорт у спідній кишені блюзи. Був це для мене тепер найдорожчий документ. То ж часто мацав за те місце, щоб упевнитись, чи книжека таки справді там, чи це мені сниться. Дома ждала на мене Ірина. Зараз з вигляду побачила, що все в порядку. А я знав, що вона силувала себе, щоб не розплакатись. Але про велику мою тайну вона не мала найменшого поняття. У заплату за її доброту й привязання до мене, я не втаємничував її в свої задушевні пляни, щоб дати їй найпевнішу, яку міг дати, охорону.

— Це на короткий тільки час, кажу, намагаючись перебороти стиск у горлі. На кілька місяців, може на рік.

3

З почуттям, що вже ніколи може не побачу свого краю, своїх людей, дивився я на них ці останні дні перед відїздом з набожною любовю. Хотів закріпити в своїм умі нестерту про них згадку.

Мав я, само собою, десятки приятелів, з якими хотів би попращатись перед відїздом. Але накинена на мій відїзд таємничість зробила це незручним. Але однаково заризикував і пішов попращатись з Товаришом Мішою та іншими мені близькими. Старався їм показати, що на відїзд свій дивлюсь, як на тимчасовий, щоб не запідозріли моїх намірів. Коли показав їм пашпорт, усі витріщили очі, немов на яку невидальщину. Виїхати з країни закордон, звільнитись від сталінського „щасливого життя", хай і на короткий час, було найтруднішим,

TULA-online.org

а тому найбільш завидуваним досягненням.

Один із моїх задушевних приятелів, якому я також показав свою чародійну червону книжечку, був хемічним фахівцем, тепер на високім уряді. Він також був один із переслідуваних вчасі чистки й пізніше „виправданий". Не зважаючи на своє „признання" в співучасті в саботажах на московських судових процесах, він, вийшовши з вязниці, скоро зачав дряпатись по ієрархічній драбині влади. Тепер на його грудях блистіли відзначення за визначні прислуги для війни.

Стиснув мені руку міцно, здавалось мені заздрісно, і довго її не випускав.

— Поздоровляю, Вітя, ти один із соток тисячів! І, коли б не жінка й діти, то й я може знайшов би причину для виїзду закордон... Ех, ти бачитимеш дивний світ знадвору! А як мало нам дозволяють про нього знати!

Замовк на хвилю, зморщивши брови, неначе б рішався щось сказати. А дальше каже палко:

— Їдьмо до мого апартаменту. Випємо на пращання й... ну, напало мене сильне бажання побалакати...

І забалакав. Чи додав йому сміливости мій скорий відїзд до далеких країн, чи може вже не міг вдержати своїх думок дальше на припоні? Як би там не було, сказав мені такі річи, яких зо здоровими глуздами росіянин ніколи не відважується під советським режимом виявляти.

— Вітя, ті дурні думають, що мене оцими блискучими цяцьками купили. Але вони иомиляються. Я важко працюю, щоб перемогти німців, бо я наскрізь росіянин. Але я ані не забув, ані не простив їм цих моїх тортур, цих їхніх знущань надо мною. Так, я підходжу вгору. Бо вони мене потребують, як талановитого чоловіка; навіть я, бувший вязень, знаходжусь між здібними. Можливо, що котрогось дня стану Народнім Комісаром. І це не є неможливе.

— Але я не забув їм нічого, нічого! Памятаю кожну минуту великого болю, кожну зневагу, і держу їх, як скарби на день розплати. Мене тортурували цілими місяцями заки я підписав їм це гидке, фальшиве признання. Сидів довго в одиночних плюгавих вогких камерах разом зо щурами. Чи ти знаєш, приятелю, що це таке тортури? Я тобі розкажу. —

— Не треба, Григорію, не треба! — прошу його. Багато наслухався я їх від інших. Навіщо дразнити старі рани?

— Вони в мене не засклепились ніколи, Вітя, і я сам не даю їм засклепитись. Кожного дня встаю з прокляттям на устах і йду з прокляттям спати. Слухай, я ніколи не говорив ще того нікому, але вже дальше не можу держати того страхіття для себе самого.

— Пр тортури світлом ти тільки чув, а я їх переходив. Посадять тебе посередині кімнати освітленої сильними електричними жарівками. І тобі не вільно лягти спати. Зачинаєш дрімати, або жмурити очі, вартові бють, будять. Одного разу я так сидів сімдесят дві години,

TULA-online.org

без сну, без їжі, без води. Моє тіло стало оливяне, очі пекли, як розжарене вугілля. А під кінець цих тортур взяв мене знову на допити свіжий, кремезний садист.

—О, вони хитрі, ті соціялістичні потвори. Вони знають, як витиснути від людини „добровільне" признання. Я певний, що Гітлерівське Ґештапо не могло б нас нічого навчити. Голод, спрага, гаряч, холод, — на цих іструментах тортур наші Падеревські вміють прекрасно грати. У нашій вязниці був один урядовець, який приготовляв вязнів до признань у свій особливий спосіб: давав їм солону їжу, не давав води. Коли думав, що вже можна до них братись, бо жертви вже напівбожевільні від спраги, кликав їх на переслухання й там помахував їм перед очима склянкою з холодною водою, а то й пивом.

—Знаю про признання людей, які з них вимусили кати, повісивши на двадцять чотири години за кисті рук. Знаю про випадки, коли вязневі виривано жмутами волосся разом зо шкірою. О, вони дуже винахідливі ці наші мистці від тортур. Вони знають, коли завдати біль а коли вжити повільних, зриваючих нерви мук.

— І били мене не раз, а сотні разів. Нарешті прийшов найгірший жах. Того не говорив я ще ніколи нікому, крім своєї дружини. Вона повинна була про це знати. Одної ночі били мене в катівні довгими мокрими рушниками. Троє їх мене катували. Насамперед розібрали до нага й били по лиці й по нирках. А дальше положили на стіл. Два різуни мене придержували а третій бив мене щосили по стегнах... по полових орґанах.

— Уяви собі найгіршу аґонію, яку можеш собі представити, і помножи її мільйон разів, тоді може підійдеш близько до того, що я перетерпів. Ці нелюди були звихнені осібняки, жахливі потвори, вироди.

— Перестань, Григорію, прошу його шепотом, перестань, будь ласка.

— Тоді я був кілька днів без притомности. А коли її відзискав, побачив себе в вязничній лікарні. Ніщо вже мене не цікавило. Тільки дивно мені було, як я міг видержати так довго. І зачав себе лаяти за свій ідіотський ідеалізм. І підписав, навіть не читаючи, що мені підсунули. Коли мене випустили, я був вже для своєї дружини нездалий.

— А ті дураки думають, що купили мене за свої титули й відзнаки; думають, що я все це призабув! А я, щовище підношуся в їх службі, щоближче підходжу до їх трону на Кремлі, то більше їх проклинаю й більше росте моя жадоба пімсти.

А в Америці на другий місяць я буду чути небилиці про „нову цивілізацію" в Совєтськім Союзі, про наш „соціялізм", про „економічну демократію". І, слухаючи того, мені завжди приходитиме на гадку оповідання Григорія.

І ще один випадок залишився мені з цих останніх днів мого побуту в Москві. Нажаль, не можу назвати прізвища. Вистачить, коли ска-

TULA-online.org

жу, що особа ця належить до найвпливовіших комуністів, зо звязками в верхніх колах панівної верхівки. Вистачить, коли скажу, що одного разу я ризикував своїм життям, щоб його спасти й він того не забув. І подумав я, що краще не піду до нього пращатися, але він знав про мій відїзд і прийшов сам до мене. І ми умовились зійтися, так наче випадково, у малім парку напроти театру Бальшой, на Театральнім Майдані.

— Так уже все в порядку, і ти справді їдеш? — питає, сідаючи на лавці в парку біля мене. Поздоровляю! Поздоровляю!

— Я думав, що краще до тебе не заходити. Я знав, що ти мене будеш розуміти, кажу йому в відповідь.

— Але мене тягнуло поговорити з тобою заки відїдеш, Вікторе Андрієвичу. Я знаю твої задуми. Ти мені не говорив того ніколи, але я знаю. І тому я й прийшов до тебе, — щоб остерегти. Тут ми нашим язикам не даємо волі. Але закордоном ти будеш у безнастанній небезпеці виявити своє почування. Воля, бачиш, опянює. Зачинаєш почувати себе безпечним, і одного гарного дня можеш перелляти через верх. І тоді тебе нагло покличуть додому, за якоюсь цілком правною причиною, можливо, скажуть, тільки на пораду, і коли поїдеш — кінець!

— Прошу ж тебе не дай себе здурити почуттю безпеки свого нового оточення. Завжди май на увазі, що навколо тебе більше шпигунів, більше донощиків, як тут, дома. Коли не забудеш того, вийдеш ціло. Наш цілий режим опирається на шпигунстві й провокації. Система ця не тільки існує й закордоном, але закордоном вона ще міцніша. Її безупинно поліпшують, перерафіновують, удосконалюють. Наші пани знають, що ми ховаємо наші правдиві почуття глибоко під тілесною шкаралупою, як духові слимаки. Вони конче хочуть ще й туди дібратися...

— Тут, дома кожний пятий у кожній канцелярії шпигун, що працює для котроїсь із численних організацій контролі. А там, куди їдеш, відношення це буде один до трьох. І не тільки росіяни. Маємо й досить американців на нашій платничій листі, крім тих, що працюють безплатно для справи, для ідеї. Будуть вони тобі ставити невинні питання, будуть провокувати. Аґенти будуть згадувати при тобі вичитані річи в пресі чи голошені по радіо, тільки, щоб затягнути в розмову.

— Думаю, що я знаю цю систему, мій приятелю, і буду вважати. Але тим не менше тобі дякую...

— Ти будеш там під безперестанним дозором із усіх боків, Вікторе Андрієвичу. Будуть і такі, що й тебе будуть боятися, думаючи, що й ти аґент. Це й є отой диявольський розум нашої системи, — що брат боїться свого брата. Я знаю, як ти цим усім втомлений. Але коли хочеш жити, то мало того, щоб ти це тільки розумів. Ти мусиш небезпеку ще й **відчувати,** шпіком своїх костей...

TULA-online.org

І ми розійшлися. І завжди, коли думаю про нього, то невідклично зявляється перед очима моєї душі оця сцена на лавці в парку. Бачив я, як старанно затягнув він визір свого шелому, як глибоко втягнув голову в ковнір, щоб його не пізнали. Думаю про нього, як про чудо, — як про глибоко чесного, щиросердечного земляка, що не тільки пережив всі чистки, але й сидить сміючись, самопевний між потужними світа цього.

На Казанський двірець мене попращати вийшла тільки Ірина. Потішаючи її в смутку розлуки, старався піднести її настрій. Але в середині й я плакав, знаючи, що вона й недодумується, що це вже ми востаннє працаємось. Але я це знав, і ця свідомість мене пригинала. Але що ж я міг їй сказати? Нічого. Багато краще було залишити її так, у повній несвідомості. Радости з відїзду до Америки в мене не було, — тільки гострий біль, звихнений і невимовний жаль. Це не була моя вина, що я втікав із свого краю. Винен був продажний і нелюдяний режим. Одне, що мені ще залишилося, щоб прислужитися мойому страждаючому народові, це була втеча, щоб розказати світові якнайкраще про все, що я знав. Такий був наказ моєї спадщини. Таке мусіло бути послідовне завершення цілого мого життя.

4

Товаришом у моїй подорожі в дволіжковім переділі залізниці був свій чоловічина з інтеліґентним лицем і добродушними очима. Познайомились ми по-совєтському: з недовірям, підозрінням; але за якийсь час уже ділились їжою, розмовляли про війну. На його приязний запит я відповів, що їду до Владивостоку. Його відповідь на моє питання була ще неясніша — казав „поза Урал", махнувши неохоче рукою.

Серед ночі постукали в двері. Увійшов гарноодягнений старшина, енкавудист. Мені затовкло серце в наглім припливі неспокою. Хоч і їхав з переконанням, що залишаю СССР, то нерви дальше були натягнені, не вірили.

— Прошу документи, сказав чемно.

З своєї верхньої лежанки подаю йому свій пашпорт. Переглянув пильно, порівняв знімок з оригіналом і маленьку червону книжечку віддав з чемним поздоровленням назад. Й немало я здивувався, коли мій товариш подорожі подав йому такий самий пашпорт. Обидва ми їхали, виходило, закордон, і обидва брехали — а тепер обидва почувались по-дурному.

— Скажіть мені, Вікторе Андрієвичу, питає мене мій сопутник, коли вже відійшов старшина, чому ми мусимо один одному брехати? Чому мусимо один одного боятися? Ми ж товариші, і росіяни, знаємо багато тих самих людей, тих самих місцевостей, а один одного боїмось. Політика мене не цікавить. Я їду до Зовнішньої Монголії плекати худобу для нашої країни й улаштовувати достави мяса; нічого таємничого. А однаково мусів, нажаль, брехати!

TULA-online.org

— А я їду до Америки, кажу, помагати вибирати металеві продукти для нашої країни на основі ленд-лізу. Вибачте й мені мою брехню. І мені стидно.

— Нема що прощати; ми в однаковім положенні. Ех, те вічне недовіря... ота дитиняча таємничість...

Годовець худоби висів за Уралом; зміняв залізничну валку. Його місце скоро зайняв високої будови чоловік, у скірянім верхнім плащі, з грубою течкою під пахою. Заховувався галасливо, самопевно; людина звикла, щоб її слухали, звертали на ню увагу. З ним увійшов молодший, у військовім однострої, без відзнак, з револьвером у кобурі. Ніс свого зверхника клунки й старався вигідно його примістити. Це був звичайний образ: високий урядовець і його чура.

Я зараз пізнав новоприбулого, як Товариша Бородіна, бувшого голову Сталінградського Районового Виконного Комітету. Бородін зняв свого плаща, відслонюючи членський значок Верховного Совєта й Ордер Леніна на грудях. Мав животик, маленькі оченята дивились хитро з холодного плоского лиця. Мясисті руки наманікюровані. Демонстративно вийняв із кишені револьвера й так само демонстративно положив його собі під голови, — щоб, бач, не було ніяких сумнівів щодо його важного становища й влади. Зробивши це аж тоді удостоїв мене своєю увагою.

— Чи не бачив я вже вас десь? — питає.

— Так, Товаришу Бородін, у Совнаркомі. Я брав участь у ряді конференцій, на яких ви були присутні. Моє прізвище Кравченко, Віктор Андрієвич Кравченко.

— Знаменито, знаменито! Куди ж їдете?

— До Америки, до Вашинґтону.

— Та не вже! Дуже цікаво. Хитрі й сильні дияволи ці єнкі. Ми мусимо пізнати їх наскрізь. Добра річ, що їх промисловість **нам** помагає.

Бородін їхав в урядових справах на Алтайську Територію. Летів літаком, але літак мусів осісти через „кашляння й пчихання" рушія й от, мусить тепер лізти раковим ходом залізницею. Нащастя, взяв з собою досить їжі а решту будуть мати ресторани. О, матимем, він не сумнівається, гарну подорож. Чи граю я в карти, Чи люблю хильнути чарку?

Його чура, з яким Бородін поводився, як зо своїм невільником, відчинив наплечник набитий ріжною поживою й виложив із нього знамениту перекуску. Я згодився на настійчиве домагання також з ним похаласувати, але попросив, щоб він сам приділив мені пайку. Надскакуючий управитель ресторанного вагону, в якого вже сама присутність Бородіна збудила велику пошану, розложив для нас і для певного числа інших подорожних включно з ґенералом і адміралом розкішну вечеру, по тім, коли вже ресторанний вагон був для звичайних смертників замкнений.

Між споживанням харчів, збиралися ми то в одного, то в другого

TULA-online.org

переділі, де декотрі грали в карти, інші заводили балачку про війну, про сценерію, про питоменності ріжних кавказьких вин, та інші поважні справи. А коли засідали до вечері, то Бородін безперемінно вносив тоаст за здоровля нашого Коханого Вчителя й Вождя.

Тільки деколи вид голодних, напівнагих бездомних дітей псував нам настрій подорожі. На однім двірці Бородін викинув через вікно трохи обгризених курячих кісток. Нещасні діти кинулись на ці скарби, бючись за кожний кусочок. Бородін забурчав, кліпки очей звузились, як щілинки, і пробурмотів щось про наслідки страшної війни. Через-ватому „пролетарському" провідникові це докучало. Але таки наказав свому чурі дати бездомним трохи хліба. А дальше засунув віконні заслони й докінчив решту печеної курки.

Наша валка, як нам сказали, везла високих закордонних гостей — британське трейдюнійне представництво під проводом Волтера Ситрина; їхали в особливих ваґонах, у товаристві кількох совєтських урядовців і перекладчиків; мали власну кухню й були добре забезпечені від безпосереднього стику з совєтською дійсністю. Але однаково годі було закрити від них виду бездомних дітей та погано вбраних дорослих на декотрих двірцях. То ж, як я сподівався, Сир Волтер і його товариші британці повинні б витягнути відповідні заключення з цього трагічного виду.

А назахід, на бойові фронти, їхали один за одним ешелони з воєнним знаряддям й військовим лаштунком. „Ленд-Ліз" скрикував за кожним разом Бородін. „Чудесний американський винахід!" Ґенерал йому потакнув. З наближуванням до Владивостоку ріка американських товарів зростала.

Товариш Бородін незадовго покинув ваґон а за ним і його смирний чура, вгинаючись під вагою клунків. Управитель ваґону-їдальні вздихнув з полегшою. Не чув я, що він там бурмотів під носом, але здогадувався. Опорожнене по ньому місце в моїм ваґоні зайняв інший представник совєтської знаті, так само добре вигодований і собою вдоволений неменше, як його попередник, тільки більше здержливий. Був це начальник Районового Департаменту Мистецтв, який їхав з „культурним посланництвом" до Улян-Уде в Монгольській Народній Республиці.

Цілу дорогу їхав я з напруженими нервами. Кожна перевірка документів — а було їх чимало — викликала в мене биття серця з неоправданого побоювання. Спав погано й, коли нарешті здрімався, снилось мені, що енкавудисти стягають мене з ваґона. Серед тої змори ніби чую шепіт в саме вухо: „То ти думав, що ми не знаємо... То ти думав, що ми дозволимо тобі втекти..." Подивився я навколо себе, так сниться мені, і бачу Ґершґорна — й із переляку обіллятий холодним потом пробудився.

У Владивостоці спинився в Гостинниці Інтуриста. Орхестра безперестанно грала голосно мельодії до танків; повно скрізь вина, пива, і повно жінок-аґенток Н.К.В.Д. при своїм ремеслі. Пішов подивитися

TULA-online.org

на базар у місті. Там продавали харчі, одяг, по фантастично високих цінах чорного ринку, — більше, як деінде в Совєтському Союзі. Більшість того добра була американська, очевидно, крадена з достав ленд-лізу, або привезена російськими моряками. Пару жіночих вживаних черевиків, наприклад, продавали за три тисячі рублів, кільограм бейкону за 1,200 рублів. Малі пушки американських консерв приносили продавцям по двісті рублів і більше.

Життя кипіло у Владивостоці. Моряки в однострояx, і цивільні, були скрізь на виду; причали вгинались під горами американського добра. У місті кипіла воєнна діяльність.

А дальше настав ранок. Мене забрали на автомобіль разом з іншими, що мали перепливати Тихий Океан, до митного уряду в пристані. Впускали нас одного по одному до замкненої, з видом діловости кімнати, разом з нашим багажом. Три чекісти, один у цивільному, два інші в однострояx, перешукували докладно кожну валізку, кожний клунок, шпортаючи в кишенях, випробовуючи підшивку, стріпуючи сорочками та іншими частинами шмаття. А дальше перешукали неменше старанно й саму мою особу. Перевернули кожну кишеню; досвідченими пальцями перемацали кожний рубчик підшивки, закладок блюзи. Переглянули що в гаманці, а один із тих в однострої позаписував навіть прізвища й числа телєфонів.

І чомусь дуже зацікавились ці мистці моєю ковертою зо світлинами членів моєї родини. Зачали випитувати про тотожність кожної особи.

— Це мій брат, Константин, кажу.

— А де він?

— Убитий на кавказькім фронті.

— А чому берете так багато світлин з собою?

— Це ж моя рідня. Мені ж прийдеться їх довгий час не бачити.

— Але вертаєте назад до Совєтського Союзу?

Тут серце мені затріпалось. Заки відповів, мусів проковтнути слину. Але його запит був, очевидно, так собі, стріл у темноту, бо мене нарешті пропустили. І скоро я вже знаходився на покладі вантажного корабля Камілєс, що возив будівельний матеріял до Ванкуверу, у Канаді. Були на нім, мабуть, біля двадцять подорожних, чоловіків і жінок призначених до праці в Злучених Державах.

Знайшовшись у малій, але вигідній кабіні в старшинській частині корабля, почув відпруження нервів і пустив думки вільніше. З покладу видно було зникаючий позаду російський берег. Це останній вид страдниці країни, де нещасливі мільйони стогнуть під гнетом режиму, якому подібного трудно знайти в історії, — під систематизованою, жорстокою деспотією. А до всіх зневаг всеобіймаючого невільництва ще й додані страхіття війни. Ніде в світі не було такого страшного накопичення безмежного горя й політичного самоправства, ніде нужда не була прибрана так цинічно „високими" кличами. Постояв з такими думками на покладі, але не міг довго. Перемогли понурі

TULA-online.org

думки й душевний біль. Послав думкою жалісне „будь здоров" приятелям, рідні, усему своїому минулому й докраю пригноблений пішов до своєї кабіни, щоб дати думкам волю на самоті.

Постанова втікати, знайти волю, щоб мати змогу сказати світові гірку правду про нужду й політичне невільництво в Росії й боротися за визволення свого народу, дозрівала так помало в нетрах мого єства, що я й сам не знав, коли вона дійшла до повного оформлення. Але це був свідомий плян, що вижидав тільки догідного моменту. І тепер, коли момент нарешті прийшов, мене огорнув смуток. Глибоко, неначе наближення смерти, відчув розлуку; плив немов на власний похорон. У цім моменті я так любив свій край і народ, що аж стало боляче.

І пригадував сцени із свого дитинства, своїх юнацьких років, свого дорослого життя; моменти радости — неменше болючі в цій хвилі повної розлуки, як і сцени страждання й зневаг. Пригадав собі свої переходи за першого голоду, за колєктивізації, за другого, штучного голоду, за чистки, за ночі тортур у Нікополі. Думав про концентраційні табори розсіяні вздовж і поперек країни й про десятки, ба, сотки моїх найближчих приятелів по вязницях й за огорожами таборів примусової праці.

Де тепер моя великодушна матір? Де мій непродажний батько, так упертий у своїй вірності вимріяній волі? Чи вийдуть вони живими з німецької неволі? Чи мусітимуть терпіти за мою постанову? А Ірина, чи й її каратимуть за мій поступок? Чи простить вона мені, що не сказав їй про свої пляни? Що буде думати про мою втечу мій брат Евген, незацікавлений політикою?

Мої приятелі, дорогі, живі й мертві, чи зрозумієте ви, чому я Вас покинув? Чи зрозумієте, що я відійшов від Вас тільки тому, щоб бути ближче Вас, щоб промовити за Вас, і для Вас, до світа, пяного від пропаганди й свого побожного бажання?

Пливучи під совєтським прапором, я все ще був на совєтській землі. То ж нерозумний неспокій дальше мене не покидав і непокоїв сон. Ще ж може наздігнати корабель радіограма, ще ж яке неосторожне слово підслухане шпигунами, які напевне знаходяться між нами на цім малім вантажнику, вистачило б, щоб розторощити всі мої надії, всі пляни.

Минаємо береги Нілону. З зацікавленням дивлюся на два ніпонські протиторпедовці на нашім шляху а на другий день на ніпонського літака кружляючого над нами. Кілька днів пізніше появилась земля на небозводі й нам сказано, що це остров, де можемо бачити американців. Цей перший вид американської території викликав чимале схвильовання серед залоги й подорожних. Підпливши близько до острова, бачимо американський прапор, як лопотить над рядом будинків.

Підоплив нам під бік моторовий човен. По мості ввійшли на поклад два американські старшини й направились до помешкання сот-

TULA-online.org

ника корабля. У човні залишилися три американські моряки й ми всі кинулись до поруччя, щоб перший раз подивитися на тих „клятих капіталістичних клясових ворогів" проти яких штучок нас так основно перестерігали. Але вони не виглядали на таких підступних ці високі, засмалені сонцем, усміхаючіся юнаки. Кілька дівчат із нашої партії були з нами, як переводчиці, й ми зараз зачали з юнаками балачку.

А вони, ці американські хлопці такі блаженно несвідомі тих усіх приписаних їм поганих намірів, не поставили нам ані одного політичного питання! Зацікавились тільки нашими дівчатами, і то в рішуче неполітичнім змислі. Хтось побіг до кабіни й наставив для них московські рекорди. А один просив нас заспівали їм „очи чорния". Але, нажаль, не було між нами співаків.

По відпливі моторового човна завели ми про наших перших американців гутірку. Кожний був лірично ними захоплений; і вигляди хлопців, і їх приязне відношення до нас, їх веселий настрій припав всім до серця. Аж комуніст-фанатик (мусить бути обовязково бодай один у кожній совєтській групі) линув нам холодної води на голови.

— Чи не зменшити б нам нашогого захоплення, товариші, навчає нас рішучим, владним тоном? Не забувайте, що ці „гарні", „солодкі" і т. д. хлопці, це лакеї капіталістичного світа!

Його слова нагадали нам дійсність. Дєкотрі слухачі завстидались, що так скоро дали себе зловити на спокусу, проти якої їх так виразно остерігали. На девятнадцятий день побачили ми здалека Канаду. На поклад вдряпався канадійський сотник і поздоровив нас ломаною московською мовою, але з неломаним усміхом. Заплили до пристані Ванкувер і закинули якір. За менше, як двадцять минут, без ніякого крику й замішання, висадили нас на берег. А дальше прибули три канадійські митарі: два цивільні й один морський старшина. Поставали ми в ряд і передали свої пашпорти, вони їх у якнайчемніший спосіб переглядали й таки зараз віддавали назад. Ніхто не переглядав наших валізок, не перевертав кишень, не шукав під підшивкою захованих документів. А вже найдивніше для нас було те, що ніхто нас про ніщо не питав. Цебто, ніхто не мав ніякого страху перед нами, як ми сподівались; не було нічого, що виправдувало б нашу „чуйність" до якої нас так дуже завзивали.

Не пройшла й година по причаленні, як ми вже вільні йти собі, куди хочемо! Навіть найзавзятіші комуністи в нашій групі, включно з товаришом, що читав нам лекцію за тих американських моряків, були приємно здивовані й, у глибині розчаровані, — подобали на людей, що понабирали парасоль, кальош і дощевиків в сонічний день. Де ж тут та признака капіталістичної клясової ненависти? Чому не видно в них сполоху, а приязну цікавість? Чи вони такі наївні, чи — що за розпачлива думка! — може такі байдужні до носіїв бакцилів революції? Це все виглядало нам таке недійсне, таке неймовірне, майже неприличне, щоб так пускати нас на канадійську землю та й ще вчасі

TULA-online.org

війни.

Совєтський консуль із Сан Франціско, Товариш Ломакін, казав нам зібратись у сальоні й там нудною, непереконливою промовою знову зачав читати нам лекцію на тему небезпек капіталістичних джунґлів. Бідачисько виконував свій обовязок. І по тім ми вже були на своїй волі, робити, що хотіли. При помості корабля стояли тільки два вартові: один росіянин і один канадієць.

Подорозі до міста спинився я кілька хвилин, щоб розглинутись, і подумати. Був свідомий того, що це для мене історичний момент. Це ж перший раз за своїх тридцять вісім років був я закордоном свого рідного світа. Перший раз був я, як мені здавалось, поза досягом Сталіна та його тайної поліції.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ СЬОМА

СТАЛІНОВІ ПІДДАНІ ЗАКОРДОНОМ

Ванкувер! Голова моя пішла ходором. Думки розгулялись, як навісні. Я вільний! Хто то раз сказав, що тільки ті, що були в неволі, можуть відчути волю? Здавалося мені, йдучи вулицями Ванкуверу разом з сво іми товаришами з корабля, що ще ніколи, ніде в однім місці не бачили ми стільки спокійних, незастрашених, в однім місці зібраних щасливих людей.

А найбільше захоплення справили нам виставові вікна. Скільки тут усякого одягу, їжі, річей, розкоші! Як діти в цирку дивились ми, скрикуючи, на ті чудеса, які для дорослих були звичайними річами. **Це так наче збулися сни про нашу соціялістичну заможність. Тут було те все, що нам наобіцювали, що матимем колись у майбутньому по безконечнім ряді пятирічок!** А між цими думками шевелилась і крихта жалю: ці наші союзники такі далекі від тих страхіть і жертв війни, що залляли повіддю мій нещасливий край!

Заходимо до крамниць, по перші для більшости з нас, капіталістичні закупи. Невже це правда, що можемо купити скільки хочемо? — того хліба, цих сорочок, усю цю чоколяду? — і все чого тільки душа забажає? Це просто якась магія. А ціни які неймовірно низькі! Дівчата в нашій партії без духу ставали, оглядаючи дреси в вікні. У Москві, чи Владивостоці, коли б могли знайти в воєннім часі щось такого елеґантного й добірного, радо заплатили б дві-три тисячі рублів — вісімдесятьмісячну платню. А тут, у Ванкувері, це коштувало $14.98!

Рішили зайти до крамниці з черевиками. Зустріли нас з усмішкою й попросили сідати на вигідні крісла. „Сучий син знає, що ми чужинці", забурмотів невірний Тома в нашім гурті, „і відповідно поступає". Але ці його слова нас не переконали, бо бачили, що тут і канадійців так само чемно шанують. Клєрк, убраний, як капіталістичний павук у совєтськім пропаґандивнім фільмі, приніс нам до вибору багато пар черевиків, ріжного крою, з ріжного матеріялу, цілий музей черевиків. Не розумів, чому ми такі здивовані. Був дещо змішаний утіхою російських дівчат.

А мене зацікавило це все з соціольоґічного боку. Питаю через переводчицю:

— Чи це ви власник цього підприємства?

— О, ні, я тут тільки працюю, каже зо сміхом.

— Чи можете мені сказати скільки заробляєте на місяць?

TULA-online.org

— А чому ж би ні? Це залежить на трудовім. О, десь так біля 150 долярів.

— Сто пятдесят долярів на місяць! — скрикнув наш невірний Тома по-москвському. Як і всі ми, і він перелічив ту суму на пари черевиків по тій ціні, що клєрк щойно нам сказав. „Та ж цей сукін син може купити собі тридцять пар черевиків за свою місячну платню"!

Дальше ми рішили поторгувати інші річи: сорочки, краватки, светри, верхні плащі, гори всего, і все по уміркованих цінах. І дивно нам було, чому на крамницю не накинулись покупці й не викупили всего вмлі ока.

Ті фантастичні капіталісти не тільки давали все, що душа забажає, але ще й гарненько завивали, й дякували за те, що ми забирали! Обвантажені клунками, вступили ми до ресторану. Оглядались на всі боки, але якось не було видно, щоб хтось за нами стежив. Коли не донесемо один на одного, то й жива душа не буде знати де ми ходили, що робили, що говорили. Їжа поставлена перед нами доповнила образ достатку.

Заінтриґований радісно-схвильованою групою балакучих росіян, підступає до нас старший уже, чистенько вбраний, з цигаром у зубах чоловік, власник ресторану; представився нам і зачинає балачку.

— Ви, хлопці, справді даєте доброго прочуханця тим німцям! — каже, подаючи кожному з нас почерзі руку. Кажу вам, що Росія виграє війну а її союзники будуть їй невимовно вдячні.

— Так, мусимо конче знищити Гітлєрову диктатуру, обізвався хтось із нашої групи.

— Маєте повну рацію — продовжує ресторатор, — я подивляю всіх росіян від запятків до глибини серця, хоч, само собою, я є проти комунізму. Бо як не як, а Сталін також диктатор.

По нас пройшов мороз. Невірний Тома подивився на мене повільно, знаменним поглядом.

— Ось тобі, каже по-московському. Фашист удає приятеля а під шкірою ненавидить нашу країну.

Я малощо не зачав обороняти погляду ресторатора, але схопився за язик. Я все ще був між совєтськими громадянами, на моїй волі все ще були окови.

Вернувши на корабель зачали ми розвивати наші покупки й ділитись враженнями. Довго вніч балакали про дива цього багатого, гомінкого світа, так далекого від воєнної дійсности. Казали ми один одному, так собі дли політичної забезпеки, — що це тільки звідлива шкаралупа, під якою захований жах, визиск і звироднінння будучої кризи передбаченої Сталінським поглядом на світ. Адже ж дані нам остороги не були сказані на вітер.

За кілька днів були ми вже на двірці залізниці. Іду вздовж через вагони придивитись людям. Навіть у денних вагонах люди видались мені, для мого совєтського ока, добре вбрані . І чоловіки і жінки — тільки фармері, клєрки, та взагалі трудящі — всі мали добрі ре-

TULA-online.org

мінні черевики й із доброї матерії вбрання на собі. Це все було для мене якесь таке недійсне, незвичайне.

На другий день один американець в однострої, у супроводі другого в цивільному, ввійшли до нашого вагону. Переглянули наші паспорти, подивились на них поверховно, позначили, і без ніякого сліду підозріння вернули нам з усміхом. Знали ми, що цей цивільний це митний інспектор, то ж повитягали свій багаж і широко повідчиняли валізки. А він тільки зиркнув оком на одну-другу, більше для форми, і каже: „гарно, можете позамикати".

Така поверховна перевірка немало нас здивувала й ми зачали підозрівати, що тут десь мусить бути якась лапка. Воля особи, то воля особи, але чи ж такий брак чуйности не є признакою анархії, хаосу? Обидва урядовці постояли ще пару минут, сказали, що їм приємно бачитись з росіянами, побажали нам щастя й з усмішкою відійшли. А мені здавалось, що вступ на американську землю це буде довгий процес, повно інспекцій та, можливо, й допитів за зачиненими дверима.

У Бофло валка наша мала короткий постій і ми рішили використати час на оглядини міста. Слово „Бофло" я затямив собі ще з машинерії в російських фабриках; любувався його високими будинками, чистотою та його добрим розплануванням. Декотрі американці спинялись в ходу, щоб зачати з нами балачку, але ніодин із них, — і це нас дуже дивувало — не питав нічого політичного ані економічного. Ще треба буде нам чимало часу заки звикнемо до цих так байдужих до політики й ідеольогій людей.

Дорога до Вашинґтону була для мене повна захоплення. Цікаво було дивитися на Новий Світ; зо здивованням дивився через вікно вагону на кожне місто, на широкі асфальтовані гостинці, на американських хліборобів таких відмінних від наших колгоспників. Приємно вражав той легкий, отвертий спосіб, що ним люди зачинали з нами розмову, питаючись нас, і даючи відповіді на наші питання з неначе дитячою простотою й наївністю. З оповідань Дрейзера й Штайнбека, яких читав, я був приготований бачити крайню нужду, глибоке огірчення, але тут того ніде ані сліду. Аж по певнім часі я щойно довідався. що й Америка має свою біду й несправедливість. Але росіяни, який щойно прибув із „соціялістичної", ледве чи може похвалити Штайнбека за його чорне негодування; його вибрані Джовдси, коли взяти загально, не поводилось гірше, як подавляча більшість наших селян.

Дня 19 серпня, 1943, приїхав я на двірець столиці Злучених Держав Америки, де мені вийшов назустріч представник Совєтської Закупівочної Комісії. Кімната для мене вже ждала в одної американської семї; була чиста, вигідна, з приватною купальнею а мої господарі були направду раді мати в себе чужинця — одного з тих „чудових росіян" — під своїм дахом. За ніякі „документи" мене не питали, видно не потребували зголошувати мене до ніякого домкому. Для казарм-

TULA-online.org

ного вихованця, що мусить робити все за наказами, це все закравало на брак порядку, коли вже не на проступок. А що мови не знали, то впротягу часу ми виробили собі особливу, нашу власну мову, зложену із знаків і покручених слів, але вистачальну для нашого маленького товариського обходу. Господарі прийняли мене, як авторитета в справах війни й усіх питаннях не тільки Росії, а й закордону. Усі осяги Совєтів вважали ніби моєю особистою заслугою.

Наступного вже ранку я зголосився на службу. Середина нашої вашингтонської осередні на Шіснадцятій Вулиці виглядала, ,ба, навіть заносила Совєтами; замкнена щільно для подиху американського духа. Хоч і працювали тут деякі місцеві робітники на найнижчих становищах, як от машинописарки, скоропи сарки, дверники, післанці, тощо, — то в будинку царила правдива совєтська атмосфера; можна було відчути відразу якусь таємничість, пригнобленість, щось немов змовницкого, за духом чисто нашого.

Товариш Серов мав гарний вигляд, видаючийся тип чоловіка, високий, темної цери, кремезної будови; вмів носити своє американське вбрання, як належить. Прийняв мене холодно, дещо з підозрінням, як пристоїть чуйному бюрократові. Подаю йому відтинок, ознаку моєї партійности.

— Число? — рубнув.

Я чітко зголосив — 2486475. Для большевика не тямити свого партійного числа, це щось, як підрив маєстату, як признака заникаючої віри. Ще кілька запитів і Серов видно переконався, що я таки правдивий Кравченко, а не хто інший, якого доручили під його опіку. І це аж тепер дозволило йому усміхнутися й запитати, як мені їхалось, та завести коротку гутірку про Москву. Але й тепер приглядався мені ввесь час пильно, проникливим поглядом, звуженими щілинами своїх очей.

Безпосередній уповажнений Осереднього Комітету Партії, Серов був високопоставлений комуністичний висланник у Злучених Державах. Безпсереднього звязку з американцями він не мав. У совєтсько-американських переговорах брав незначну участь. А урядово, як показував реєстр, він був просто одним із помічників в Комісії. А вдійсности, він був наймогутніший агент совєтської держави в Америці. Його слово було для всіх наказом, найвищих совєтських військових, економічних і інших представників включаючи. Серов говорив голосом Партії, дійсного уряду СССР, під час коли амбасадор говорив тільки в імені Комісаріяту Закордону. У відношенні до всіх совєтських громадян в ЗДА Серов був американський Сталін.

Серов зачав мені вичисляти відомі вже остороги про небезпеки, про мої обовязки та про величезне довіря до мене Партії. Ця його балаканина була для мене ще нудніша, як у Москві, тільки з тою ріжницею, що вона була для мене тепер бодай забавна. Моя таємна свідомість, що я скоро скину з себе тоталітарне ярмо, робила мене відпорним на зневаги його опікунчих інструкцій підмазуваних погроза-

TULA-online.org

ми. Я навіть набрався сміливости йому відмовити, виправдовуючись перевтомою, коли він мене попросив дати того вечора доклад про положення в краю для персоналу. Бо що ж я міг тому персоналові в цих умовинах сказати, крім урядового фалшу?

Моїм безпосереднім начальником, поінформував мене Серов, буде Товариш Ростарчук а я булу одним із біля десятьох металюргічних фахівців, що їм він начальствує. До Росії вивозять десятки мільйонів долярів металевих товарів і моїм обовязком буде їх переглядати, чи вони надаються для наших потреб; виготовляти запотребования ріжних річей, їх вибирати, відкидати, коли недовжитку. Усі ці матеріяли величезної вартости. І за ввесь матеріял, що буде переходити через мої руки, я буду гостро відповідальний.

2

Наша Комісія це був взірець частки тоталітаризму відірваного з-над берегів Москви й пересадженого в ненарушенім стані над береги Потомаку.

У Вашингтоні, Д.С,, у самім осередку найбільшої світової демократії, сотки нас, чоловіків і жінок, жили гостро контрольованим життям громадян найбільшої в світі диктатури. Хоч ми мешкали, й працювали серед вільних людей, то нас однаково не переставали тероризувати, як підданців поліційної держави. Заборонено нам читати вільну пресу, слухати вільних промов, мати волю сумління та викинути з голови почуття страху перед нашими американськими сусідами, — хіба потайки, з загрозою поганої кари.

Що ми думали, чи читали, з ким ми мали смілість здибатись, усе це було до найменшої подробиці за приписами, за доглядом, неначе б ми все ще жили в Совєтському Союзі. Кожне наше слово, кожний поступок був за точно виробленою технікою шпигування. І тут мали ми партійний комітет, партійну ячейку, Особливий або Тайний Департамент — повний виряд політичного залякування й нагляду Н.К.В.Д. так, як і дома. І тут були ті таємничі залізні шафи наповнені інформаціями й доносами про кожного з нас. Але те, що подобало на природне, навіть конечне в СССР., було смішне й гидке на землі Америки.

На чисто ділових і технічних конференціях головував генерал Бєляєв, пізніше його наслідник генерал Руденко. Але на зборах Партійного Бюра Комісії, де обговорюювано справді важні справи, головою був Товариш Серов. Часами засідання тільки для комуністів могло зачатися під головуванням Ґенерала, але по закінченні ділової частини Генерал уступав своє місце Серову. Тоді двері замикано й зачиналися збори партійні.

Така сама подвійність влади була і в інших відділах нашої орґанізації. Товариш Растарчук проводив на технічних засіданнях нашого Відділу Металів, а секретар ячейки, Марков, перебирав від Растарчука й Растарчук ставав звичайним рядовим, коли розбиралися справи Партії.

TULA-online.org

Моя основна платня була біля триста долярів на місяць. А що я багато подорожував й на це одержував гойні дорожні суми, а ще додавали мені окремі кошти на забави, коли того вимагали ділові справи, то мої прибутки були властиво багато більші. Найбільше жовчі псувало нам наложене з самого початку обмеження на наші взаємини з американцями.

Людьми, серед яких я тепер жив, я просто одушевлявся. Були вони так основно відмінні від росіян, і від европейців взагалі, не тільки як інша раса, але майже, як якась інша людська порода. І з цими людьми нам гостро заборонили заприязнюватися, хіба в ділових справах. Увійшовши в приязні взаємини з американцем, ми були зобовязані подати зараз про нього докладний звіт, не тільки про тотожність його особи, але й яке його політичне наставлення до Совєтів. А чи така приязнь могла продовжуватися, то це вже залежало від нашої вищої влади. Це була її справа рішити, чи дальші взаємини „ бажані" чи небажані.

Але того годі було обминути, щоб не запізнатись з десятками людей у вашингтонських агенціях взвязку з підприємством ленд-лізу, та тими неросіянами, що працювали в Комісії. Мене безмежно клопотала їхня сердечність, їх охота все мені показати, їх невимушена розмова. Для советського урядовця, який жив довгі роки серед інтриг і страху, американська щира розмова й брак підозріння видавалась просто діточою.

Ризико здибати американця збільшувалось, коли б це був американець російського походження чи роду. Бо такі могли належати до котроїсь протисталінської фракції. А кортіло з такими запізнатись, уже хоч би тому, що могли добре розмовитись.

Прихильність до Совєтів, яка филею розлялась по цілій Америці по советських військових перемогах, була сталим джерелом небезпеки для переживаючих тут советських громадян. Американці загорілись бажанням показати свою добру волю в признання. Наставали, щоб зайти до їх хати, до їх клюбу, випити з ними в барі чарку. А викрутитися від їх щирої гостинности не завжди було легко. Прийнявши ж запрошення, ми наражали себе на клопіт. Отже, щоб себе не наразити, треба було про це зараз повідомляти.

Просила мене кілька разів зайти до неї старша американка, яка працювала в нашій комісії. Знала, що я не маю тут нікого з рідні, й це заторкнуло її материнське серце. Викручуючись ріжними причинами вдавалось мені обминути її запросини. Аж одного разу попався: випадково здибався з нею на вулиці. А що це було цілком близько її дому, годі було добру жінку ображати відмовою. І я мусів вступити на горня кави. Прийшли до неї ще інші гості й ми завели маленьку гутірку.

За те цілі тижні по тім треба було жити в стані неспокою, щоб хто не доніс. За кожним разом, коли мене кликали до кімнати секретаря Партії, мені товклося серце. Бо ану ж хто бачив і „сказав"?

TULA-online.org

Або й самій жінці зірвалась нехотячи з язика ця „страшна" правда! Бо наші співробітники американці переважно не знали під яким ми живемо режимом.

Заборона змішуватись з американцями не відносилась, розуміється, до таких американців, що їх нам треба було прихилити для наших ділових чи політичних цілей, навпаки: нам давали досить горшей на гойну забаву й радили бути щедрими, навіть марнотравними, щоб звернути на себе увагу. Тоді ми мали показати, що ми люди „світові", представники багатої, могутньої й щедрої держави.

Знав я про цінні дарунки, дорогі футра для тих американців, що їх нам треба було приєднати для наших цілей. Обдарований вважатиме це за звичайний особистий жест, але в кожнім випадку це було наслідком якоїсь урядової розмови й згоди. Ця контроля наших взаємин з американцями доходила так далеко, що картки з новорічними побажаннями можна було посилати американським урядовцям і знайомим підприємцям тільки за згодою нашої влади; треба було подати спис адресатів і слова, що їх ми хотіли на цих картках писати. Влада переглянула, справила, де хотіла, і віддавала нам, щоб їх у такім, а не йнакшім виді заслати. А щоб переконатися, що ми так зробили, як було нам сказане, картки наші давала на пошту Комісія.

Для добуття якоїсь потрібної інформації, чи контракту, казали нам користуватись також половим потягом. Одного разу завізвав мене головний урядовець Комісії й пояснив мені „справу", з якою він не міг дійти до ладу. Конче треба було прискорити одну справу в Раді Воєнного Виробництва; головна особа в потрібнім нам бюрі була молода жінка.

— Хочу, щоб ти заключив з тою жінкою знайомство, Вікторе Андрієвичу, каже, і до неї зблизися. Візьми її до нічних клюбів, купи дарунки й — залицяйся до неї. Решта напевне піде легко.

Я рішуче відмовився, що урядовця мов громом поразило. Виправдувався я тим, що в мене нема досвіду ані хисту в таких справах, та й труднощі мови моєї англійської будуть мені перешкодою добитись успіху. Ледве викрутився від цієї неприємної роботи.

Вернувши по двотижневій подорожі переважно в товаристві американських техніків і підприємців, життя в Комісії стало для мене ще більш гнетуче. Таке було в мене почуття немов вернув із волі до вязниці. Треба було наново звикати до вязничних приписів — Комісії. Навіть закордоном ми, совєтські громадяни, мусіли ховатися зо своїми думками, виявляючи їх хіба тільки тим, що їм вірили. Але й при цім довірю було все таки певне ризико; звірившись, пізніше мусіли жити в тривожній непевності. Жили, вдаючи, що ми недобачаєм тих вольностей, що ними користуються американці. Виявити подив чи хоч би терпимість до американського життя, рівнялося в нас політичному самогубству.

Я знаю, як в це трудно повірити американцям. Як вони могли б по-

TULA-online.org

вірити моїй забавній, але страшенно трагічній пригоді з Мітьою? Він також був совєтським громадянином, працював закордоном, — для Амторгу, совєтської торговельної організації. Одного дня, будучи за ділом у Ню Йорку, заскочив я, незголошений, до кімнати Міті в гостинниці. І зловив його на „гарячім", як доконував страшного злочину: читав радикальний в московській мові журнал, „протиреволюційного" видання, яке нам було гостро заборонено й понюхати.

— А, то ти таке читаєш! — кричу, вдаючи, що це мене поразило.

Мій приятель побілів, як полотно. До очей підійшли сльози. Знав, що його доля тепер у моїх руках. Коли б я зголосив про те його „святотацтво", його майже напевно відкликали б до Росії, потім виключили з Партії й він опинився б між прокаженими, і не тільки він, а може й ціла його рідня. Намагався себе оправдати, шукав за словами. Спараліжований жахом, зачав мене нарешті просити, щоб я його пощадив.

— Повір мені, Вікторе Андрієвичу, на моє слово чести комуніста, що я тільки хотів знати, що ті шубравці про нас пишуть. Будь ласка, забудь мені цей проступок. Ми ж знаємо один одного багато вже років. Донесеш на мене, зруйнуєш мені життя.

Побачивши його переляк, мені стало його дуже жаль. То ж зараз його запевнив, що в мене не було й думки на нього доносити, й крім того, і я той журнал читаю.

— Що за невільники ми, Мітя, кажу до нього зо вздохом, — як боїмось ми один одного, лякаємось власних думок. Що вони хочуть з нас зробити? Шпигунів, брехунів, манекінів без чуття й приятельства? Чому наші пани бояться дозволити нам читати, що нам подобається? Бояться, що ми довідаємося про неприємну для них правду? Як важко бути невільником у Москві, але тут, в Америці, тисячу разів важче.

Але навіть цей мій вибух щирости не вспокоїв його побоювань. Навпаки: він зачав підозрівати, чи часом його не провокую, щоб сказав щось більше. Заспокоївся аж тоді, коли я завів його до своєї кімнати в Гостинниці Пенсильвенія, відчинив свій портфель і показав йому те саме видання журналу.

Аж тоді він розкрив передо мною свою душу. Пересидівши цілу ніч з ним на гарячій балачці, я довідався, що й він ненавидить совєтський режим не гірше від мене. І тільки тому, що в нього велика рідня в Росії, він не може того покинути й оголосити себе незалежним. А я ледве себе здержав, щоб не похвалитись перед ним своїм власним наміром; перемогло чуття, щоб його цим не зробити піввинним.

Хоч нам ніби Ню Йорк Таймс-у й вашинґтонських часописів не заборонили читати, то однаково ми їх явно не читали, бо знали, що це для нас було б не на користь. На часописи Герста й Скрипс-Гаварда дивились, як на заборонену пропаґанду. Щоб бути безпечним, треба було читати тільки „Дейлі Воркера", „Русскій Ґолос", нюйорський ПіеМ, і просовєтські тижневики, як „Да Нейшан", „Ню Ріпаблик";

TULA-online.org

„Лайф" також уважали за ідеольогічно допустимий, — особливо по тім, коли він помістив російське видання, де було більше совєтської пропаганди, як правди. Але цю прихильність „Лайф" пізніше стратив, помістивши статтю б. амбасадора Булита про напрямні совєтської політики в Европі.

По дорозі до Вашингтону, у пулманівськім ваґоні, я перелистковував видання „Сатордей Івнинґ Пост", як увійшов товариш із Комісії. Присів він до мене й ми завели балачку про наші покупки. По хвилі я звернув йому увагу на журнал, його світлини й оголошення та подав кілька своїх завваг. Особливо зацікавила мене стаття з критикою уряду.

— Ці американці, кажу, не вагаються сказати, що вони думають про своїх урядовців, навіть про Рузвелта.

Була це собі невинна заввага, так собі, мимоходом, на яку я й не звертав уваги. Аж кілька днів пізніше кличе мене до себе секретар моєї партійної клітини, Марков.

— Як їхалось? — питає.

— О, цілком добре.

— Здибався з Товаришом Б—?

— Так, здибався.

— А що то за спірку ви мали?

— Спірку? — дивлюсь на нього здивований. Я не пригадую собі ніякої спірки.

— Боюсь, Товаришу Кравченко, що ми маємо сьогодні поганий початок. Ти не хочеш бути щирий зо мною. Хочеш, щоб я тобі пригадав? Ти ж певно не забув, як ти критикував совєтську пресу й нарікав, що ми не нападаємо на Товариша Сталіна.

— Це брехня! — вимагаю, щоб ти закликав Товариша Б — і хай він ту брехню відтягне.

Товаришові Б — не стало відваги підтвердити в моїй присутності свого доносу про мої „протиреволюційні завваги" й секретар ячейки рішив справу залишити. Але це дало мені ще одну лишню научку більше вважати на свій язик.

Інший малий випадок: Одного разу я занедужав і був прикутий кілька днів до ліжка. Кількоро американських співпрацівників амбасади прислали мені письма з заявами співчуття, бажаючи мені швидкого виздоровлення. Це був людяний жест, теплий вияв товариськости. Але, вернувши до праці, я мав причину ту людяність віджалувати. Моя англійщина не була ще настільки розвинена, щоб я міг уже читати письма й розуміти подробиці, то ж приніс їх до канцелярії й прохав їх перекласти.

Та й забув за цілу справу. Аж одного разу за кілька днів знову кличе мене Марков і давай перепитувати що то за такі звязки я маю з цими американцями, які мені писали. Що є на споді того надзвичайного братання відповідального члена Партії з „клясовими ворогами"? Закінчив торжественною наганою й пригадкою, щоб вистеріга-

TULA-online.org

тись ям наставлених капіталістичним окруженням. Я вважав себе щасливим, що обійшлось це мені так легко.

Переписка була причиною ще одної кризи в моїй вашинґтонській карієрі. Високий урядовець Комісії побачив випадково поштівку заадресовану до мене капралем Американської Армії з Флориди. Зараз покликали мене перед владу Партії й поставили під оскарження, що я без уповноважнення вдержую „звязки з американським військом". І довго треба було мені їх переконувати, що цей вояк, це син тих добрих людей, де я живу.

— Це ж собі звичайна карточка, без ніякого політичного значення, кажу, крім того, я хлопцеві навіть не відписував.

Це останнє моє твердження було неправдою. Я йому відписав на його поздоровлення. Коли б я був того не зробив, він міг би подумати, що всі росіяни неотеси. Але маленька невинна брехня, це невелика заплата за втечу, коли совєтський громадянин знайдеться припертий до муру.

У будинку Комісії була книгозбірня. Одного вечора прошу службовика книгозбірні випозичити мені дві книжки: „Я Кохаю" Авдієнка, і історичний том письменника Вірта, де згадка про Ґенерала Тухачевського. Не було ні одної, ні другої. То ж позичив кілька інших книжок і пішов.

І знову мене кличе до сповіди моє партійне начальство. Виявилось, що я поповнив цілий ряд похибок — від звичайних гріхів до можливих злочинів. А найгірше було те, що я виявив зацікавлення книгою про Ґенерала Тухачевського, який був розстріляний, як „ворог народу". Хіба ж мені невідомо, що книжки Вірта вже давно не читають у Совєтському Союзі? Моє незнання, це ніяке оправдання; добрий комуніст знає, хто „ворог народу". Новеля, яка мала колись великий розголос у Росії, була заборонена й поставлена на чорну лісту совєтської літератури. Чому ж мені захотілось якраз цих „протиреволюційних" оповідань, та ще й у такім особливім часі? Словом, я був сильно скомпромітований в очах сторожів моєї партійної чистоти.

Книгарня між іншим, це було одне з важних пунктів надзору за нашими думками. Відрізані від звязків з американцями, більшість нас, не знаючи анґлійської мови, кинулись читати книжки російські. А які книжки, чи періодики хто вибирав в книгозбірні, то зараз записували притаєні шпигуни. Навіть ті книжки, що їх ми тільки переглядали, записували. Таким способом довідувались про стан нашого ума й усі ці записки мандрували до особових течок.

Книгозбірня мала значне число томів легкої літератури, мала й важкі томи Історії Партії та інших ідеольоґічних видань. І щоб не мати ніяких клопотів, для рівноваги реєстру треба було позичати також важкі томи, хоч не було наміру їх перечитувати. Наші вчителі побоювались, щоб ми не перейнялися окружаючим нас буржазним оточенням. Отже нашою справою було їм показати, що ми залишамося твердими, незіпсованими. За порадою Сєрова ми вивчали на-

TULA-online.org

ново Історію Партії, Сталінові Проблеми Ленінізму, і т. под. На замкнених засіданнях ми підштовхували одні одних до виявів віри в нашу Партію й нашого Вождя.

А приватні справи ще більше були обмежені, як дома. Одинока адреса до нас була тільки на комісію й кожного листа, що приходив до нас від приятелів, наперед перечитувала Комісія заки нам передала, не зважаючи на те, що на листах уже були печатки цензури. Листи до когобудь, коли їх хотів хто передати їдучим до Росії, треба було передати **відчинені** до Комісії а вона вже їх доручувала.

Не вільно нам було вчащати до нічних клюбів, дивитися на „протиреволюційні" фільми й представлення, слухати радіонадач „неприязних" до Совєтів. Скоріше можна було собі дозволити поповнити душогубство, як читати протисовєтську книжку. Але, будучи людьми, ми поповнювали багато таких гріхів, -- хоч завжди зо страхом і трепетом; декотрі ж заплатили за це своєю карієрою.

Величина й складність шпигунства, яке виконувати совєтський уряд довець працюючий закордоном є зобовязаний, справді поражаюча. Кожний із нас, як вірний член Партії, повинен був для власної самобезпеки повідомляти про всі підозрілі слова сказані іншими. І це без ріжниці де: у Москві, Владивостоку, Вашинґтоні чи Шікаґо.

Удодатку Партія має ще шпигунів порозсипуваних по всіх відділах Комісії, що позірно виконують якусь технічну працю, а вдійсності шпигують навкільне оточення. Поза цим усім, однак, найстрашніша була сітка шпигунів Н.К.В.Д., яких ми не знали, які шпигували, як фахівці свого діла. Навіть Ґенерал на чолі Комісії й сам Товариш Серов не були вийняті з-під шпигунської опіки.

А що ми не знали хто шпигун — звичайно сам аґент не знав про своїх співтоварищів праці, — то одинокою забезпекою було думати, що шпигуни всі, крім, хіба, найдовіренніших приятелів. І дивуватися треба, що, не зважаючи на таку всеобіймаючу систему шпигунства, між нами таки завязувалися првдиві приятельські взаємини; ділилися своїми жалями, своїм незадовіллям, своєю розпаччю. Товариш Серов і не підозрівав скільки його підчинених прибули з Росії в стані повного розчарування й скільки їх зіпсувала демократична зараза в Америці. Більшість із цих тоталітаріянців закордоном були порядні людські істоти, які ненавиділи пониження, у яке їх запряг режим побудований на взаємнім недовірю.

Коли товариш чи товаришка праці зачали виявляти надзвичайний нахил до приятелювання, здоровий розум наказував, що він чи вона робить це, щоб здобути наше довіря для певної означеної ціли. Знали ми надто добре, що до балачки на „небезпечні" теми часто провокували надто вже запалені наші товариші, або просто аґенти, щоб випробувати нашу вірність та нашу відпорність на грішне американське оточення.

Завдяки моїй довгій службі в совєтському апараті а особливо в Совнаркомі, був я особисто знайомий з досить багатьома впливовими

TULA-online.org

совєтськими урядовцями й провідниками. Декотрі з них, на моє здивування, займали скромні становища в Вашинґтоні. То ж само собою ця їх поверховна ніби служба не конче мусіла означати, що вони справді її виконують. За совєтсько-американською умовою, на звичайні дипльоматичні пашпорти могло приїхати до Злучених Держав тільки означене число урядовців. Додатковий, отже, персонал для розвідки ввозять під маскою економічних службовців і фахівців.

Одного разу здибався я випадково лице-в-лице в вінді в Вашинґтоні, в будинку Комісії, з досить важним урядовцем із Москви. Зачав пригадувати й пізнав, що бачив того типа під час відчинення вистави „Фронт" в товаристві генералів із Н.К.В.Д. А тепер він удавав, що мене не пізнає. Однак пізніше мене побачив, і остеріг, щоб я вдавав, що його не знаю та щоб не виявив його тотожности, бо він тут за особливим призначенням. Для американського уряду він був, мабуть, дрібний урядовець до справ ленд-лізу, хоч удійсності це був важний урядовець Московського Комітету Партії.

Але яке не було б призначення совєтського економічного урядовця, чи представника, то більша частина його обовязків заключається в тім, щоб добувати всі можливі дані про американські ділові фірми, їх техніку, військові справи, поступ у науці, наукові процеси, й тому подібне. Таке було в тих точних інструкціях, які мені дано перед моїм відїздом із СССР. і їх безнастанно повторювали нам совєтські начальники Комісії. На зачинених зборах Партії ми з тим не ховались, що ми, відвідуючи американські фабрики чи канцелярії маємо обовязок засвоювати собі всякі корисні економічні та інші інформації.

Декотрі спільні воєнні цілі зробили нас союзниками Америки й Британії. Але нас завжди остерігали, що довіряти американцям ми не сміємо. Плютократичні демократії використають, мовляв, першу нагоду, щоб підмінувати нашу систему. Зараз при нашім першім інтервю сказав нам Товариш Сєров:

— Вам треба тверезо дивитися на наші взаємини зо Злученими Державами. Сьогодні ми вважаємо наші взаємини з капіталістичною Америкою дипльоматично й військово корисними. Але це не означає, що наші інтереси стануть колись такі самі. І в війні, і в будуччині, за мира, наші шляхи й цілі цілком інші. То ж не забувайте, що ми мусимо бути чуйні, недовірчиві, держатись іздалеку.

Одного дня комуністів в нашій орґанізації, цебто біля 90 відсотків наших службовців, закликано на надзвичайні сходини. Коли замкнено двері, Товариш Сєров нам заявив, що він має нам дещо важного оголосити. Був це дуже довгий документ, який він нам сам відчитав — помало, з притиском; вислухавши, ми всі поставили під ним свої початкові букви, щоб цим засвідчити, що ми з його змістом зазнайомлені.

Підписаний був цей документ Мікояном, Комісаром Торговлі з Закордоном, але було пізнати, що це робота Н.К.В.Д. взвязку з військо-

TULA-online.org

вою розвідкою. Властиво був це подрібний ряд інструкцій за якими інформаціями про Злучені Держави нам треба шукати, як їх збирати, як затирати за собою сліди, як передавати їх до СССР. Хоч загально це були вже дані нам інструкції передше, то призначення цього документу було, мабуть, нам пригадати, що найвища наша влада покладає на нас свої надії, що ми виконаємо свій обовязок під покришкою діяльности ленд-лізу.

3

Куди б я не пішов в Америці, то скрізь діставалось мені більше, як мені належалось, признання за перемоги „наших бравих російських союзників". Ця надмірність вислалювання нас часами ставала мені аж противна. А все ж таки добре було знати, що посвяту мого народу світ оцінює.

Але це підхлібство ставало також джерелом мого подратування й часами неприємних пригод, бо прибирало дивний, навіть перекручений зворот, що часами доходив до гістерії. У Злучених Державах зачали славити не тільки недавні совєтські перемоги, але й попередні великі поразки зачали визнавати за доказ мудрости совєтського режиму. Гітлерів наступ доказав, що бестія була сильна, але сталінський протинаступ виявив ще більшу міць большевизму.

Дії російських народів були величаві. Це я знав краще, як ці американські захопленці; знав, чого вони не знали; знав, що мій нарід був скований блудами уряду, канцелярщиною й деспотичним режимом. Але я не міг недоглянути факту, що ми билися на нашій власній землі, з перевагою майже невичерпної людської сили, з повною нагодою використання нашої промисловости та користувались американською технічною піддержкою. А чому ці трагічно коштовні перемоги мали йти в заслугу генієві большевизму, то це було поза моє зрозуміння. Будучи совєтським урядовцем під майже сталим наглядом, я не міг нічого говорити, не міг боронити моїх краянів перед цим потворним перекручуванням фактів. Тисячі разів мусів слухати їх мовчки, як совєтській диктатурі давали признання за осяги російських народів.

Всередині Росії ми були так засоромлені пактом Гітлер-Сталін, що рідко про нього й згадували. А в Америці пакт цей став новим доказом мудрости Сталіна; ганили задобрювання Гітлера в Мюніху, а чомусь хвалили задобрювання Гітлера в Москві. Для союзників виграватн на часі, звернувши енергію нац-істів на Схід, проти Польщі й Росії, чомусь було погано, а відвернення Сталіном енергії німців на Захід, проти Франції й Англії, чомусь було державною мудрістю Кремля.

Все, що творилось, американці пояснювали в користь Сталіна а обезславлювали демократії. Кожний дипльоматичний блуд Кремля, його кричуча угода з нац-істами, його нездарність приготовитись до оборони, його незграбність, кожне його партацтво, — за

TULA-online.org

що росіяни платили ріками крови, — виходило в американській пресі, американських розмовах, як якісь особливі, просто містичні чесноти.

А я сподівався, правда, досить наївно, що страждання мого народу збудить у світі співчуття до нього. Сподівався я, що громадяни демократичних країн скажуть: „Ті героїчні росіяни заслуговують бодай щонайменше на волю й демократію". Замість того, я побачив дивну байдужність до трагедії мого народу. Випливала вона по більшій часті з незнання, що можна було б ще вибачити, але й частково з крайньої неуваги, від чого родилось почуття зневаги. Демократичні стремління корейців і мадярів знайшли тут готове зрозуміння й заохоту, а демократичні стремління росіян поставлено поза правом і вважалось за зраду.

Зараз в перших місяцях по приїзді я завважив, що десь хтось маніпулює для викликання приязного почуття до Сталіна. Що мало бути ознакою російської волі, приписувано совєтській деспотії. Сталін опанував американську думку, як я завважив з острахом, майже так само, як і російську.

— Але британці також союзники, кажу одного разу спокійно своєму новому американському приятелеві, який їх щойно гірко критикував в розмові з другими. А він і інші нераз казали, що британські маси повинні збунтуватися проти консерватистів і імперіялістів. Чому ж би їм не критикувати з такою ж отвертістю й совєтський режим?

—О, це інша справа, відповідають.

— Цебто, ви думаєте, що російські народи одинокі в світі, що не повинні мати права робити революції?

— Ви тягнете мене за язик, Вікторе.

Я не тягнув. Але зачав пробувати з іншого боку.

— Ми, росіяни, кажу, боролися відважно й гинули мільйонами за першої війни проти Німеччини. Чи ставали ви тоді, американці, фанатичними поклонниками царя й його тиранії? Чи говорили ви тоді, що це кінцевий доказ, що російському народові належаться пута й вязничні дозорці?

—О, це було не те саме.

Запаморочення зайшло вже так далеко, що не подавалось ніякому лікуванню розумом та прикладами. Зродив його, очевидно, той блискучий образ щасливої й успішної „соціялістичної" держави накиненої умам надвірнього світа найліпшою пропаґандивною машиною за цілу історію людства. Найслабша спроба зішкробати той блиск, відкрити бруд і моральну гидь, натрапляли на таке американське негодування, наче б це хтось брався зневажати їх власні найглибші релігійні переконання.

Щось неймовірного сталось зо способом думання американців: совєтську диктатуру вони цілком ототожнювали з російським народом. Чого комуністам не вдалося ще осягнути в їх власній країні, — доказом чого мільйони навільників в таборах, — того діпняли в Америці!

TULA-online.org

Воля преси не була загнуздана, не було заборони критикувати інших союзників — Британію, Польщу, Чехословаччину, Китай, — ба, навіть гостро критикувати власний американський уряд за його спосіб ведення війни. А свого рода мораторія запанувала під моральним натиском відносно критики советського диктатора, його інтересів і престіжу. Я навіть бачив чоловіків і жінок, які називали свого президента диктатором, а попадали в лють, коли хто назвав диктатором Сталіна.

У Советському Союзі війна малощо змінила пропаґанду проти капіталістів. Критика британської й американської воєнної політики лилась безупинно, часто вітриольно. Та ще я завважив, що повним „табу" стали якібудь сумніви щодо захования Кремля дома й закордоном. „Ліберальним" називали кожного видавця, який викидав із полиць неприємні для Москви книжки! І довідався я, що декотрі інші видавці із своєї власної спонуки, чи може за порадою влади, відмовлялися друкувати книжки тільки тому, що вони могли б вразити Сталіна. Тільки кілька періодиків мали відвагу друкувати статті, які американці називали „протисовєтськими".

„Звіти", які присилали американській пресі її московські звітовики, були нижче критики. Ми, дома, навчилися за минулі роки не вірити, розбирати, між рядками читати совєтські часописи. А американські журналісти в Москві просто перебирали все з московської преси, бо інших джерел інформації вони в Совєтах не мали, і посилали своїм видавцям, а їх читачі дома не були підготовані критично розбирати їхню писанину; приймали її так, як написана. Кожна кремлінська брехня чи дипльоматичний блахман підтверджений американським дописом знаходив скоріше віру в Америці, як дома. Як можна було дати до зрозуміння демократично вихованим людям, що цензуровані й контрольовані „вісті" гірші, як ніякі?

Американські завваги пр чудеса совєтизму на практиці справді були надзвичайні. Великі відломки комуністичної дійсности, — як невільничі табори, диктатура поліції, масові періодичні чистки, фантастично неймовірно низький житєвий урівень, великий голод років 1932-33, жах колєктивізації, орґанізована державою праця дітей, — це все була китайська абетка для американців; не завдавали собі труду звертати на такі „невинні" річи найменшої уваги. А це річи, які глибоко відчував кожний мешканець Совєтського Союзу. Декотрі з нас можуть пояснювати їх, як конечні, чи необхідні, або навіть, шляхотні, але нікому з нас не приходило на думку їх **заперечувати.** А ось, коли я часами осмілився згадати про ці факти (коли була можлива отверта розмова), американці дивились на мене з недовірям, а декотрі навіть зачинали мені перечити.

Найбільшим совєтським тріюмфом, на мою думку, була ділянка совєтської пропаґанди. Моє ж переконання про це можу висловити таким твердженням: **Коли Совєтський Союз за двадцять років буде бодай наполовину таким добрим, як його представляють американські**

TULA-online.org

поклонники сьогодні, то це буде найбільше досягнення в історії...

А між тими, що дещо знають про несмачну правду про життя під Совєтами, я надибав дивне побожне бажання спихати всьо на Сталіна. Це давало їм підставу виправдувати всі страхіття, як свого рода вступ до передсінку раю, як хвилеве чистилище перед вступом до неба. По Сталінові — а він же ж смертельний, правда? — зачне процвітати „соціялістична демократія". І в Росії я знаходив той нахил винувати за всі накопичені лиха одну людину, але в Злучених Державах було багато більше того самодурства. А вдійсності, це лихо, це невідлучна частина всієї совєтської системи, яка зо смертю Сталіна не перестане діяти. По нім прийде котрийсь інший диктатор, чи диктаторська клїка й жах буде продовжуватися.

Раз прийшлось мені бути в малім американськім промисловім місті в товаристві наскрізь консервативних протиробітничих капіталістів. Кажучи щире, кажуть, вони повинні мені сказати, що вони противники совєтської системи; мало противники, — вони її ненавидять, бояться її впливу на американську думку. Чи був це образ у їх умі тої системи, що її вони ненавиділи? І я почав із них це витягати. На моє здивування вони мені відповідають, що це тому, що в Росії „правлять робітники", що селяни „живуть кооперативно", що „кожний рівний"! А що при цім був присутній ще один совєтський урядовець, то я не міг пояснити цим бідним незнайкам, що в Америці робітники мають більше контролі, більший тут вплив профсоюзів, більше дійсно кооперативного господарювання, більше особистої волі, як совєтським росіянам може приснитись.

У книгозбірні Комісії надибав я кілька промов Генрія А. Воллеса. Переводчиця перечитала мені замарковані місця про Совєтську Росію. Я не міг вірити своїм очам, — щоб віцепрезидент демократичного уряду хвалив те, що він називає „економічною демократією" — в поліційній державі! Тайні і Особливі Департаменти в кожній совєтській фабриці, контрольовані державою профспілки, брак збірного заключування умов, кара смерти за намовлювання до страйку, стахановщина, праця від штуки, робітничі пашпорти, право, яке карає голодовою смертю або кольоніями невільничої праці — за двадцятьминутне спізнення до праці, — це все в нього „економічна демократія"! — Чи не знав п. Воллес цих фактів, чи може знав, але через якусь штучку раціоналізації справді дивився на них, як на „економічну демократію"?

Мозолився я над книжкою Вендела Вилкія „Один Світ". Під час його відвідин, я працював в Совнаркомі, то ж знав, що совєтська пропаганда нічого не переочила, щоб зробити на нього враження. Нічого не було такого, щоб просто „сталося". Усе було наперед упляновано. І на диво й чудо їй це аж так знаменито вдалося. Як можна так ґрунтовно, за так короткий час ошукати чоловіка? Читаючи його уступи про Росію я мав враження, що він говорить про якусь країну, якої я ніколи не бачив, країну

TULA-online.org

десь на другій половині місяця. Книжка ця Вендела Вилкія була тріюмфом тоталітарної пропаганди.

п. Вилкі оповідає, як він зібрав созвучну групу совєтських журналістів в гостинниці Москва на „щиру, незаписувану" гутірку; замкнули двері й, за висловом американців „поскидали своє волосся". Коли б я писав драматичний твір висміваючий легкодурство американської наївности закордоном, то залучив би цю сцену без змін. Невже ж п. Вилкі й його американські дорадники справді вірили, що вони можуть мати щиру балачку, коли замкнуть двері й виключать „урядовців"? Невже вони справді не вміли зрозуміти, що кожний совєтський журналіст — чи інжинір, чи провідник туристів, — це все „урядовці", що живуть під вічним натиском ізгори? Уже сама думка про можливість незаписування гутірки з совєтським підданцем у віддалі дослуху іншого совєтського підданця, або включеного диктографу зраджує повне незнання тоталітарної дійсности. Кожний до одного з цих журналістів подав, розуміється, звіт про це засідання, з особливим наголосом на свою вірність при обороні режиму й наповнюванні п. Вилкія приписаною „лінією" думкою.

Він бо не мав вибору. Кожний журналіст, високий промисловець, чи інший совєтський громадянин, є формально „втаємничений", — а це означає зобовязаний писемно зголосити негайно до Н.К.В.Д. всі сходини з чужинцями й усі подробиці про те, що було сказане й зроблене. „Щира" виміна поглядів, якою п. Вилкі так чваниться, була відома негайно з найменшими подробицями Закордонному Департаментові Н.К.В.Д., Пресовому Відділові Комісаріяту Закордонних Справ, Закордонному Відділові Осереднього Комітету Партії й усім іншим зацікавленим орґанізаціям. Можемо бути певні, що краще записаної конференції ніколи ніде не було переведено.

Чи не найнеспокійніший свій вечір в Америці перебув я в вашинґтонськім кінотеатрі. Завдячую темноті, яка закривала мені лице, що на нім не було пізнати моєї розпачі. Інший совєтський член Партії, урядовець, який був зо мною, вертівся, як на шпильках, на своїм кріслі: мусів бути неменше поражений від мене. Висвітлювали там фільму „Місія до Москви" Джозефа Е. Дейвиса. Була це брутальна зневага російського народу — карикатура його революції й його прагнення волі, насмішка над його довгим великим болем.

Книжка ця згаданого автора була більш нісенітна, як зла, мішанина полови зо словоблудієм і в великій часті просто дурна; але то тут, то там була натикана окрухами правди. Фільм старанно попідбирав ці окрухи й додав багато дечого, чого не було й у книжці. Голівудським „історикам" приходилось вибирати між фактами а видумкою, дійсністю а нісенітницею, і вони старанно вибрали видумку й нісенітницю. Я був докладно обзнайомлений з тою сибірською фабрикою, що фіґурувала в однім з процесів чистки; більше дурацьку картину, як голівудська верзія, годі було б хіба видумати. Ніяка совєтська пропаганда не відважилась би так ґрунтовно перекручувати факти.

TULA-online.org

Американські пропаґандисти числили, очевидно, на незнайство своїх глядачів і пустились во всю в фантазію. У такім випадку фільм цей був також неменшою зневагою для американців, не тільки росіян. То ж нема чого дивуватись, що московська „Правда" обсипала п. Дейвиса й його книгу похвалами, цитуючи з неї уступи, що советська справедливість без змази; що чистками винищено в Росії пяту колону, що винищення творців російської революції було цілком оправдане. З яким здивованням мусів читати цю книгу інтеліґентний росіянин!

Сталін повбивав творців совєтської держави. Але цей злочин був тільки малою частиною його великих кровопускань, у яких згинули сотні тисяч невинних чоловіків і жінок. Але в фільмі Варнер-Бродерс цей жах зведений до маленької оперетковой змови смішних старих большевиків і чужих аґентів, представлених у фільмі, як „пята колона". Політична подія, що масакру Ночі Св. Вартоломея, французький терор і вірменські жорстокості зводить до стану бійки на розі вулиць, у фільмі показано як кімнатну фарсу.

І я переходив чистку. Хоч один із останніх між її жертвами, я відчув її на тілі й дусі. А тепер у Вашинґтоні дивлюся на мої власні жахливі переживання й на катування цілої моєї країни а вони висміяні, зкарикатурені, зфальшовані. Здавалось мені, що бачу, як Голівуд ховає трупів і **вислaвляє** їх убивників.

Заки скінчилось це моє чистилище, мої нігті так порізали долоні, що кров повиступала. Дивлюсь на свого товариша, він дивиться на мене. Того одного погляду було для нас досить, щоб себе зрозуміти. Слів не треба було. По цім фільмі перевертавсь я цілу ніч на ліжку, не міг заснути.

Інший образ відбиваючий американський міт про Росію називається „Норт Стар". Знято його в якомусь оперетковому селі в якійсь неіснуючій країні, де ситі, мальовничі й до опяніння щасливі селяни живуть радісним життям, співаючи, танцюючи й кохаючись від світання до смеркання. Було це якесь магічне село, з усіми додатками з байки, де дороги чистять мавки, де навіть корови й коні в радіснім настрою. Але виявилося, що ми не дивимося на край із байки, а на сколєктивізоване село в країні Сталіна!

Цей голівудський фільм має в собі стільки правди про Росію, як Дейвісова „Мишан ту Москав". І було в Америці багато подібних фільмів, і книжок, і статей представляючих життя десь ,в околицях відверненої від землі половини місяця Американська пропаґанда не вдоволяється представляти неприємні факти про Росію, додавши до них свої виправдальні завваги. Вона це робить простіше: просто заперечує факти й представляє будівництво в Росії, яке існує хіба в її буйній уяві.

Чому, для якої цілі ці американці намагаються так уперто фабрикувати рай і поміщувати його в моїм тортурованім краю? Чому вибілюють всяке злочинство Сталіна й виправдують кожне большевицьке

TULA-online.org

жахіття? — завдавав я собі нераз таке питання.

Була, очевидно, група людей, як Дюранті, Гіндус, Анна Люїз Стронґ, Ела Винтер, Алберт Рис Віліямс, згадуючи тільки декотрих, — які збудували собі карієри на цім американськім спорті цукрової совєтської пропаґанди; читати їх, було все одно, що читати московську пресу. Але була ще одна, далеко більша й назагал чесніша ґрупа, — правдиві комуністи, — для яких брехати про Росію було способом клясової боротьби, їх найкоротша дорога до влади. Добре. Але чому ж велика маса американців це ковтала?

Вдаряло мене найбільше те повне незнайство цих ніби знавців Совєтської Росії, природи й орґанізації влади в СССР та механізму в адмініструванні країни. Але їх пропаґанда запустила глибоко коріння в Америці. Раз у книгозбірні американського університету переглядаю катальоґ і на моє велике здивування бачу, що картки з творами Леніна й Сталіна найбільше заповнені. Декотрі люди, очевидно, вивчали їх поважно, як дороговказ до „ліпшого" світа... То ж пізніше я вже не дивувався, коли зустрічав студентів американців, гіндусів, китайців, які з посвятою леліяли надію перетворити колись і свої країни на подобу Совєтів. Що ж, я міг тільки їм бажати, щоб не переходили такого самого гіркого досвіду, який я мусів переходити.

З бігом часу я зачав розуміти, що американці приймали міт замість дійсности. Були вони знеохочені нерівностями життя в своїй власній країні й потребували розради, так само, як мала дитина заспокоюється блискучою, галасливою забавкою. Студенти ці ошукували не так когось, як самих себе. А таких спроб самодурства чимало в писаннях так званих ліберальних письменників та виданнях, як „Да Нейшан", „Ню Ріпаблик", „ПМ" та інші. Їх наставлення було для мене страшним марнотравством шляхотних намірів.

Коли б тільки вони зрозуміли, що несправедливість в Америці не може бути оправданням для піддержування неоправедливости деінде! Кричати славу для кривавих ліквідацій у Росії може дати їм хвилеву духову пільгу, але це ледве чи помагає справі більшої справедливости скрізь, включаючи Злучені Держави Америки.

Порпаючись в американських книгозбірнях надибав я голосні книги писані американцями, які, за часів царизму, мали відвагу виявляти факти. Ось, наприклад, Джорджа Кенана том про Сибір. Знаю, що були десятки російських втікачів із Росії, як от Петро Крапоткін, що втік поза досяг царської Охранки, щоб виявити й осудити тих, що держали його народ у кайданах. То ж цікаво мені, чи їх також за це називали „протиросійськими" ліберальні американці? І чи тодішнє, послідовніше, розважніше, менше розпрагандоване покоління розуміло, що вони, ці люди, були якраз „**про**російські", які кричали до світа по справедивість для жертв царського гнету?

А сьогодні в Америці я дійшов — помало й зо здивованням — до пізнання, що тих, які хочуть сказати правду про сталінську тиранію,

TULA-online.org

які обороняють російський народ і кричать проти його гнобителів, — не слухають, відкидають, і нерідко ненависниками Росії називають. І я зрозумів, що моя втеча в вільний світ і використання своєї волі для оборони свого народу не буде таке легке, як представлялось іздалеку. І пізнав я, що мушу бути готовим, що мене осудять, намагатисьмуть осмішити якраз ці теплосердечні, високої думки чужинці, що на їх я числив піддержку.

Сталінська пропаганда в закордонному світі була успішніша, ніж хто з нас у Росії підозрівав. Міт про „щасливе соціялістичне" життя приймають у Росії за жорстоку насмішку тоталітарної пропаганди; а закордоном його приймає дослівно, поважно, з майже релігійним наставленням велика частина тих, що творять прилюдну думку в закордоннім демократичнім світі.

TULA-online.org

ЧАСТИНА ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМА

ВТІКАЧ ВІД НЕСПРАВЕДЛИВОСТИ

Звіти в пресі про мій розрив з совєтським режимом голосили, що я, закушавши американської демократії, розчарувався в сталінськім комунізмі. Мій безпосередній стик з американською волею, так писали, чи піддавали, довів мене до того, що я покинув Совєтську Закуповочну Комісію.

Така писанина робила цю подію драматичнішою а Злученим Державам додавала слави. Але це неправда. Правда є та, що я зробив собі таку постанову ще давно перед тим, — щоб скинути з себе тоталітарну рубашку при першій нагоді, де б вона не зявилась. Коли б мене були призначили до Китаю, чи навіть до Патагонії, замість до З.Д.А., то й там я був би так поступив.

А ціль цю я поставив собі свідомо, хоч точно не знаю, коли вона в глибині мого єства дозріла. Моя втеч була наслідком моїх почувань, що достигали в мені помало, але певно. Поштовхом до мого поступку було все, що я робив і що думав. Поштовхом було моє дитинство насичене здоровим ідеалізмом мого батька й глибокою релігійною вірою моєї матері. Їх доброта, їх любов до людей, були відмінні може щодо роду, але в корені такі самі. А цей корінь у мені, очевидно, залишився.

Поштовхом для мого розриву з режимом Сталіна був також дух народу, що видавав із себе бунтарів навіть у найтемніших віках, за найдеспотичніших й найжорстокіших тодішніх володарів. І знаю я одне: коли б я був мав віру, що можна боротися за волю й у межах СССР, я був би там залишився... Була б яка розумна надія на зміну на ліпше — на введення економічної й демократичної волі, на відкинення інтернаціональної комуністичної програми провідниками режиму,— я був би залишився в Росії. Але, нажаль, режим цей з кожним роком не йшов **назустріч** людським ідеалам, а **віддалявся** від цих ідеалів.

Надія для нашого краю ставала все чорніша, економічні вольності й демократичні гарантії щораз дальші; навіть память про них скоро зникала. Грабіжництво самовільної влади більшало, ставало жорстокіше. Серед війни був момент, коли ми зачали думати, що й до нашої країни будуть застосовані засади Атлянтійського Чартеру й обіцянки Чотирьох Вольностей. Але це наше побожне бажання скоро вивітріло. В відношенні до нашого народу ці документи були, як ми переконались, тільки клаптиком паперу.

TULA-online.org

Чому я носив на собі тоталітарну рубашку аж сім місяців по приїзді до Злучених Держав? Відповідь моя та, що я потребував часу, щоб приглянутись, оцінити свої психольогічні запаси заки зроблю цей застрашаючий скок. Так само поступає засудженець, що наставився втікати, виучуючи, непоспішаючи, навики вартових і розположення найближчої околиці.

Росіянин, вихований під совєтською опікою, вирвавшись перший раз у несовєтський світ, попадає в замішання й стає безпомічний. Найпростіше пристосування себе до життя, це для нього важке питання. Він довідується, що він думає відмінно, відчуває відмінно від свого оточення. Він потребує часу, щоб зістругати з себе верству за верствою свій тоталітарний наріст; а це непроста справа.

В Америці я був чужинцем, без одного несовєтського приятеля, не знав мови, не мав ніяких средств прожитку. Коли б я був мав стільки явних і захованих приятелів в Америці, як має совєтський диктатор, то справу розвязав би був легко... Пізніше, як інжинір з досвідом, я зможу, як я вірив, заробити собі на життя. Але спочатку, як зірву з Комісією, буду без цента, без приятелів, сам один проти страшної машинерії очернень і пімсти, що їх мають до своєї розпорядимости ображені мною рабовласники. Сім місяців, це ще властиво короткий період, щоб зааклімативувати себе в Америці, — щоб підівчитися трохи мови й навязати кілька звязків з людьми.

Цілий близько місяць я знав, що кінцеве моє розірвання з Комісією відбудеться скінцем березня, 1944. Більшість днів того місяця перебув я в подорожах: двох до Ланкестеру в Пенсилвенії й одній до Шікаго. Головною моєю журбою було охоронити моїх приятелів і товаришів в Комісії, як також і в Росії. Нікому з них ані словом, ані рухом не зрадив я свого наміру, хоч спільників потребував, і прагнув комусь звіритись. Знав я надто добре, що це означає для совєтського громадянина, коли на його реєстрі є бодай тінь якої вини, як Н.К.В.Д. візьме в свої руки мою „справу".

Другою моєю журою було не дати Комісії підстав для диких оскаржень проти мого характеру. Реєстр моєї праці в дорученій мені ділянці ленд-лізу був без плями, то ж розходилося мені про те, щоб він залишився таким до кінця. Тому, оскільки це було можливе, я закінчував призначену мені працю, лишаючи її в такім порядку, щоб той, що прийде по мені, міг зачати з того місця, де я залишив. А останнього ранку в моїй осередні при Шіснадцятій Вулиці я вирівняв свої фінансові розрахунки. І коли я відійшов, то вони були мені ще винні 30 долярів, що мене радувало, бо кожний доляр був для мене, як тисячка.

Про мою втечу я вже писав напочатку цієї книжки. Тепер я став людиною без батьківщини. Зробив з себе ціль для єхидних нападів американських комуністів і, що гірше, для їхніх назверх чесних попутчиків. Підставив себе під удари наймогутнішого в світі й найнеприязнішого уряду.

TULA-online.org

Вигляди для мене були темні й тривожні. Добровільно, у повній свідомості страшних наслідків, я проміняв вигідне невільництво за непевну волю. Тільки довго поживший підданий модерної диктаторської поліційної держави може зрозуміти що її сила, і влада, і всюдисущість може викликати в серці людини.

Залишаючи Вашинґтон, я знав, що в Комісії була формальна постанова одобрена Москвою залишити мене сталим головою. А це було для мене значне підвищення. Те нове місце мав я зайняти кілька днів пізніше, дня 3 квітня, за благословінням Москви. Пізніше я міг вернути додому зо своїм закордонним торговельним досвідом, як вірний син Сталіна, що не дав себе зловити буржуазним спокусам. І не було б для мене тоді вже межі, куди я міг би видряпатися по драбині совєтської бюрократії.

Але й на цих висотах був би я дальше невільником влади, безпомічний служити своєму народові, будучи в союзі з його гнобителями. І тому свідомо залишився закордоном. Волі потребував я для боротьби з деспотизмом і, щоб добитись тої волі, я прийняв багато невигід, економічного ризика, фізичної небезпеки. Від тепер не було вже більше Віктора Кравченка. Його тотожність була вимазана. Тепер він був італієць, югославянин, португалець, усе, шо хто хотів, тільки не росіянин.

В брудній і темній гостинниці в Мангатані приготовив я свою заяву, частина якої появилась у „Ню Йорк Таймс"-і й інших часописах з 4 квітня, 1944. Читаючи її тепер, коли війна завершилась перемогою, не знаходжу в ній нічого такого, що треба б поправити. Навпаки: час потвердив моє побоювання й мої остороги.

Я оскаржував Кремль, що він, удаючи союзника Британії й Америки, стремить до цілей, що непогоджуються з союзництвом. Розвязавши демонстративно Інтернаціонал, я писав, Москва дальше кермує скрізь комуністичними рухами. Вказуючи на Польщу, Балкани, Чехословаччину, Мадярщину, Австрію й інші країни, я старався показати, що його цілі були чисто совєтські й недемократичні. І тоді я додав:

„Заявляючи, що ніби то він змагає до заведення демократії в країнах звільнених від німецького фашизму, совєтський уряд дома не зробив ані одного поважного кроку в напрямку надання найелементарніших прав рсійському народові".

„Російський нарід знаходиться, як і перед тим, під невимовно жорстоким гнетом а Н.К.В.Д., діючи через тисячі своїх шпигунів, дальше виконує своє розпсрезане верховодство над народами Росії. На звільнених від нац-істичних наїздників землях совєтський уряд відновлює свій політичний режим безправства, насильства, і по-давньому повні вязниці й концентраційні табори.

„Надії на політичні й суспільні реформи, яких сподівалися російські народи напочатку війни, виявились порожніми уявами.

„...Тверджу, що більше, як хто російські народи заслуговують на

TULA-online.org

те, щоб їм дати елементарні політичні права — правдиву волю слова й преси, звільнення від нужди й звільнення від страху. Те, що російські народи мають, це тільки слова. Цілими роками жили вони в крайній біді й страху. А вони ж заробили собі щось своєю безмежною посвятою, яка спасла країну й самий режим".

Але від того часу, як я це писав, нічого не сталося такого, що мало б змінити представлений мною образ. Сталінський режим так і залишився жорстокий, верховний і сцентралізований, з такими ж методами терору. Я не можу сподіватися від пересічного громадянина демократичної держави розуміти правдивий характер тоталітарної тиранії, Ті, що видавали засуд на нац-істичних воєнних злочинців, підійшли до зрозуміння нац-ізму досить близько. Читаючи цей їхній документ, я не міг здержати себе від оклику: **„Нарешті маємо належний підсумок совєтського режиму! Треба тільки змінити декілька прізвищ, замінити слово „наці" словом „Совети" й матимемо образ кремлінської установи".**

Засуд нац-ізму показує засаду фірерства, ядро фашистівської доктрини й практики. Така ж і засада Кремля. Засуд голосить: „Змовники спричинили, що всі політичні партії, крім нац-істичної, були заборонені... звели Райхстаг до ролі установи власних представників і загнуздали волю народніх виборів... завели й поширили систему терору проти противників і можливих противників режиму..." За вийнятком прізвищ змовників, я читав цей засуд, як засуд совєтської диктатури й усіх новітніх тоталітарних поліційних держав.

Але декотрі люди, що осуджують гітлерівських змовників, не можуть знайти слів, щоб засудити совєтських змовників проти вольностей російських народів. Завдання збудити сумління світа проти того жаху, що в нім живуть російські народи, ще невиконане.

2

Моє побоювання, з яким я зачав своє нове життя, зачало скоро справджуватись.

Совєтська Закуповочна Комісія, коли вістки про мій розрив прочитала в пресі, спочатку вдавала, що мене не знає. Мабуть ждала на інструкції з Москви. А дальше моє існування признала й зачала випускати звичайні в таких випадках очернювання, мого характеру.

Найважніше її твердження, таке, що його я не передбачав, було те, що я все ще є сотником Червоної Армії. Таким способом Москва намагалася зробити мене військовим дезертиром, створюючи для себе правну основу для свого домагання, щоб мене видали під розстрільну чоту Сталіна. Вдійсності ж моя коротка військова карієра закінчилась в лікарні, ще перед двома роками й я був тільки цивільний урядовець. Заки Комісаріят Торговлі з Закордоном міг мене вислати, і вислав закордон, мені дали формальне й повне звільнення від усіх військових зобовязань.

Комуністична й замасковано-комуністична преса кинулась з люттю

TULA-online.org

в бій. Напад „Дейлі Варкера" з 5 квітня за підписом Старобіна мав наголовок: **„Справа малого дезертира: Гітлер кличе своїх останніх тут запасних".** Стаття змайстрована за приписами Партії. Але перечитуючи її, у ній була нотка, якої невтаємничений міг і не завважити, але яка голосно бреніла в моїх вишколених вухах.

Була це нотка безпосередньої погрози. Товариш Старобін звітував про „гидкий кусок зради від когось, що називає себе урядовцем совєтської закуповочної комісії. Такі зрадники, від Троцького до такого ніщо, як Кравченко, писав, „ошукують багатьох людей на певний час". Але, — і тут була погроза:

„Чуйна й мстива рука поступового людства їх ловить і кінець-кінців усуває".

Читаючи ці слова я пригадав собі, що всправі Троцького „мстива рука" схопила джаганик, яким пробила йому чашку в Мехіку. По кількох дальших уступах лайок Старобін вернув до своєї теми, писав: „Кравченко, очевидно, живе на позиченім часі". І зазначивши факт, що я віддав себе під опіку прилюдної американської думки, зробив таке заключення:

„Наша країна не є простором без влади для ворогів наших союзників і для нашого власного воєнного змагу... Був би це смутний день, коли б Злучені Держави стали місцем притулку для ящірок такого роду, схоронищем для таких характерів, що не мають настільки мужности в собі сказати те народові Совєтського Союзу замість плакати на сторінках „Ню Йорк Таймс"-у.

А „Дейлі Воркер" дав до зрозуміння тим найдурнішим із своїх читачів, що кожний, хто має мужеську відвагу, може говорити до народів Совєтського Союзу безпосередньо! Це вже по тім твердженні, що я на „позиченім часі", — бо Совєти думали, що поліція не знає ще про мої погляди! А я буду „знищений" не тайними аґентами духової бтьківщини Товариша Старобіна, а, очевидно, „поступовою людськістю".

Мені не трудно було відшифрувати ту осторогу. Вона означала: коли не замовкну, то „чуйна й мстива рука" виконає свою шляхотну роботу; джагаників не бракує. Інші могли б не звертати на таку погрозу й уваги, уважаючи її за пустомельство; я ж знав надто добре способи аґентів режиму, з яким розірвав звязки, щоб не звернути на неї уваги

Не зважаючи на мої пороблені кроки осторожности, совєтській розвідці в Ню Йорку не було трудно відшукати місце мого перебування. Тайні розвідчики незадовго зявлялись на хіднику перед моєю гостинницею. Кілька разів зміняв я місце свого побуту й свої псевдоніми. Бувало, що вже себе потішав, що їм висмикнувся. Але незадовго знову бачив тих самих людей напроти свого тимчасового місця замешкання. І знову треба було злітати вдолину, замовляти таксівку, втікати сперед очей своїх „тілохранителів".

Щоб відірватися, бодай на час, від цієї розстроюючої нерви уваги

TULA-online.org

до мене цих типів, я прийняв запрошення одних моїх приятелів із одного середньо-західнього міста, прибути до них на відпочинок. Були це приятелі американці, які мене вишукали, прочитавши мою статтю в „Космополитен". Нікому про ці запросини та про мій від-їзд я не згадував, то ж думав, що мені вдалося всісти до вагону незавважно. Але я помилявся. Мої приятелі, що ждали на мене на двірці залізниці, були стривожені. Вказали мені на трьох осібняків, що вже від пятнадцять минут, навіть не ховаючи своїх намірів, за ними стежили.

Трійка ця, без сумніву, ждала на мене. Один із них держав праву руку в кишені, ніколи її не виймаючи й увесь час дивився на мене. Коли ми всіли до нашого автомобіля, осібняки всіли з поспіхом до другого й їхали за нами без ніякої намаги себе маскувати. Їхали ми навмання по місті, думаючи з ними розпращатись. Але дарма. І тільки, як ми заїхали перед поліційну станицю, другий автомобіль переїхав попри нас і зник. Нам удалося записати його число на плиті. Але пізніший розшук виявив, що плита була крадена.

Через кілька наступних днів той самий автомобіль стежив за підміським домом, де я знаходився. Удодатку, зачали приходити здалека, з Ню Йорку, телєфонічні передачі для мене: таємничі голоси остерегали, щоб я вважав, бо моє життя в небезпеці, мені треба ховатися. Очевидно, це був плян залякати моїх господарів, щоб вигнали мене із свого дому а тоді заманити мене кудись у темне місце, де можна б мене вигідно „позбутися". Жив я тоді з почуттям, що я знов в СССР, а не в вільних Злучених Державах. Чи зможу я ще коли жити й працювати без страху? — родилась у голові думка.

Мої приятелі були не з полохливих — вистояли відважно й не подалися погрозам, за що їм буду вдячний до кінця мого життя. Мій господар лягав щовечора з гострою сокирою пір рукою, — одинокою зброєю, яка була в хаті, — на всякий випадок. І інші американці — і декотрі росіяни — в інших частинах країни, не побоялись совєтського залякування й заявляли свою готовість хоронити моє життя під час того, як буду писати свою книжку.

Тепер книжка вже скінчена. Я своє розказав. Колись душогубам, які представляють себе слугами „поступового людства", може й удасться мене „стерти". Можуть використати „позичений час". Але вони вже не зможуть „стерти" того документу присвяченого довгостраждаючим російським народам. Смію надіятися, що таки котрогось дня вони матимуть правдиву волю й правдиву економічну демократію.

Так довго, як одна шоста частина земної кулі, тепер сильно поширена зрадою малих народів, знаходиться під тоталітарним невільництвом і в духовім занепаді, мир буде щонайменше річчю непевною.

Настуним кроком у напрямку забезпеки світового мира не є світова організація, — хоч і вона мусить колись прийти, — а звільнення російських мас від їх тиранів. Мені можуть сказати: визволення Ро-

TULA-online.org

сії, це справа виключно самих росіян. Бо припустім, що сталося чудо й Росія стала нагло демократичною країною. Тоді напруження автоматично зникає й стає можлива світова співпраця. Ті, що так думають, глибоко помиляються. Безпека цілої цивілізації й надія на тривалий мир залежить тільки від того визволення.

Я не є настільки гарячковий, щоб очікувати чуда за нашого покоління, цебто вірити, що демократичний світ зрозуміє російську дійсність. Але я напевно знаю ось-що: **зрозуміння російської дійсности демократичним світом, це передумова визволення мого краю.** Вага прилюдної думки, що тепер служить зміцненню кремлінського деспотизму, мусить бути звернена в інший бік: помогти російським народам добитись волі.

Книга ця, у формі оповідання про життя одного типового росіянина, який не затратив почуття волі, є моїм закликом до демократичного сумління Америки й світа.

TULA-online.org

КІНЦЕВЕ СЛОВО

Працювати над цією книжкою зачав я зараз по моїй утечі з Совєтської Закуповочної Комісії й писав її місяць за місяцем серед несприятливих умовин, переслідування й погроз проти мого життя. Мусів мандрувати з міста до міста, безнастанно міняючи гостинниці й приватні помешкання, жити під прибраними прізвищами з прибраною національністю, знаходячи безпечний захист у домах американців, або таки власних краянів. Усім тим, що виявили мені свою доброту, й моральну піддержку, я оце висловлюю свою глибоку вдячність.

Коли б були мене зловили під час того совєтські аґенти, я був би „стертий"; або гірше: мене могли затаскати до Совєтського Союзу для „порахунку'. Нащастя, так не сталося. Отже сьогодні, по раз перший у моїм житті, я почуваюся вільним говорити в обороні свого краю, свого народу, у своїй власній обороні.

Коли я залишив Комісію, війна все ще шаліла. Нагла потреба військової співпраці між демократіями й тоталітарним Совєтським Союзом накладала на мене важкі обовязки. Я прийняв їх з охотою; потреба спільної перемоги мала першенство перед усім іншим. Але тепер, коли війна закінчена перемогою, я вважаю не тільки за можливе, але й своїм обовязком, заговорити голосно, виразно, скільки в моїх силах.

Іншим поштовхом висловити свою думку став факт, що від часу закінчення війни багато народів і націй — декотрі з власної волі, декотрі під чужим натиском — звернули „наліво". Цей зворот я уважаю за здоровий і нехибний, — коли це не перший крок в сторону, як у декотрих випадках, тоталітарного кремліньского комунізму. Нащастя так воно й є в великих частинах цивілізованого світа, де совєтська сила й совєтська доктрина мають право розвиватися.

Народ моєї країни знаходиться в кігтях поліційної держави. Він не взмозі переказати світові своїх поглядів, своїх надій, своєї розпачі. Маючи нагоду заговорити замість них, я помагаю в малій мірі остерегти світ перед самодурством, — виявити перед світом правдиве лице кремлінської диктатури. Для збудования кращого світа нам треба взаємного зрозуміння й глибшої приязні **між народами земної кулі,** не тільки між урядами.

Питання комуністичної диктатури в СССР не є питанням тільки

TULA-online.org

російських народів, або тільки демократій. Це є питання цілого людства. Світ не сміє дальше відвертатися плечима від мучеництва великої частини людської раси, яка замешкує одну шосту поверхні землі. Цією частиною людства править група провідників оперта на партійнім апараті, Політбюрі, й величезній поліційній силі. Сотки мільйонів людей в СССР не мають голосу рішати про свою власну долю й є цілком відрізані від народів і думок інших країн.

Хоч провідники на Кремлі відмовили своїм власним підданим основних засад політичної й економічної волі, то однаково вони й їх попутчики закордоном намагаються туманити решту світа, що совєтська система, це взірець волі, — **правдива** демократія, у порівнянні зо „старомодною" демократією.

Само собою, що я писав цю книжку мовою московською й вона була переведена на англійську, а англійський текст оброблений під стиль американський заки її віддано до друку. Це для того, щоб усі факти, випадки, особисті пригоди, політичні події, образи й характеристика осіб, аж до найменших подробиць годилися з оригіналом московського рукопису. Крім того, коли вже був готовий англійський текст, я особисто передивив і обробив кінцеву частину.

Старався я задержати цю книгу в рямцях особистого, житєписного взірця. Тому конечно треба було пропустити багато матеріялу про політичні, адміністраційні й поліційні форми та інші справи совєтської держави. Той, і інший матеріял, я лаштую до друку напізніше.

У декотрих випадках, щоб охоронити невинних людей від безсердечної пімсти совєтської держави, я мусів позмінювати прізвища, замаскувати декотрі місцевості, позмінювати декотрі обставини. Але де такі зміни були конечні, епізоди залишились цілком правдиві і їх значення в оповіданні непошкоджене.

Пишу цю книжку в присвяту народам Росії, з яких я сам вийшов. Присвячую її памяті тих мільйонів, що згинули в боротьбі проти совєтського деспотизму; мільйонів невинно страждаючих в безчисленних вязницях Кремля й таборах невільничої праці; памяті мільойнів моїх краянів, що лягли головами в обороні коханої своєї баківщини з мрією про кращу будуччину для нашого народу, і тим, що дальше боряться за волю й демократію, без чого не може бути тривалого мира в світі.

Віктор Кравченко (в.р.)

Ню Йорк, 11 лютого, 1946.

TULA-online.org

TULA-online.org

Григорій Шкляр
Голова Т-ва М. У. Л.

ФУНДАТОРИ КНИЖКИ

Оцією книгою Т-во Меценатів Української Літератури в Торонті, при В-ві „Український Робітник", започаткувало свою видавничу діяльність. Видавнича спроможність книжок у нас покищо обмежена, але Т-во старатись-ме видавати бодай ті книжки, що їх уважатиме за найцінніші. Головним меценатом (добродієм) при її виданні є п. Григорій Шкляр, Голова Товариства М. У. Л., відомий у Торонті промисловець у ткацькім і кравецькім промислі, співвласник фірми „Мидлтон Клотинґ Ко." Він найбільше причинився до появи цієї книжки. Під цей час, коли це пишемо, п. Григорій Шкляр лежить поважно хворий. Тому із щирого серця бажаємо йому скорого й повного видужання.

Інші добродії, що пожертвували гроші на видання цієї книжки є такі панове:

М. і М. Гетьман — $200; Й. Обельницький — $175; по $100: А. Асафатів, Пилип Федорів; по $50: В. Мазуркевич, М. Сеник; по $25: І. Миськів, М. Кміть, І. Кулій, А. Дарміць, М. Білий; по $20: А. Возьняк, Т. Луців, Д-р М. І. Луцик; Т. Стира — $10; Д-р Руссов (тількищо прибувши із скитальщини) — $5.

Панове ці, жертводавці на таке гарне й безкорисне для них діло, може й не бажають, щоб їх прізвища були оголошені, але Редакція вважала, що таки треба показати, що між українцями є добрі люди, завжди були, і завжди будуть, які — попри свої родинні справи — вважають за свій обовязок складати також жертви, — хто праці, хто майна, хто крови, хто навіть власного життя — для загальної справи, визволення України від жорстокого займанця. І щобільше буде таких людей в Українстві, то скоріше можемо надіятися на визволення від ворогів нашої поневоленої ворогами Рідної Землі, України. Вони, Т-во Меценатів Української Літератури, під проводом свого Голови, передають оцим цю книжку на власність українського загалу, а в першій мірі своїм братам, що в неволі під Росією.

Редакція.

TULA-online.org

СПРАВЛЕННЯ ПОХИБОК

Прохаємо справити друкарські похибки. Їх є більше, але подаємо тільки ті, що завважені найважніші.

	Написане:	Має бути:
Стор. 4 — 17 ряд здолини	викидником	викидьком
Стор. 9 — 3 ряд. здолини	монастиря	манастиря
Стор. 12 — 8 ряд. здолини	лямпу	лямпаду
Стор. 13 — 1 ряд. згори	ґолови	голови
Стор. 16 — 5 ряд. згори	гістеришним	гістеричним
Стор. 16 — 4 ряд. здолини	їв минлого	їх минулого
Стор. 24 — 2 ряд. здолини	Аантоля	Анатоля
Стор. 28 — 18 ряд. згори	найнеприємніші	найприємніші
Стор. 29 — 8 ряд. згори	повторяють	повторюють
Стор. 30 — 12 ряд. згори	сонічний	соняшний
Стор. 31 — 7 ряд. згори	не мешкають	мешкають
Стор. 31 — 12 ряд. згори	перепались	порепались.
Стор. 41 — 6 ряд. згори	аткивнішого	активнішого
Стор. 44 — 3 ряд. згори	але гнівно	але не гнівно
Стор. 44 — 14 ряд. згори	Ті самі	Ті
Стор. 44 — 17 ряд. здолини	недопустим	недопустиме
Стор. 45 — 22 ряд. згори	епартаменті	апартаменті
Стор. 45 — 9 ряд. здолини	моганевим	магоневим
Стор. 46 — 22 ряд. здолини	на знимку	на знімку
Стор. 50 — 15 ряд. згори	Віґур	Віґура

TULA-online.org

TULA-online.org